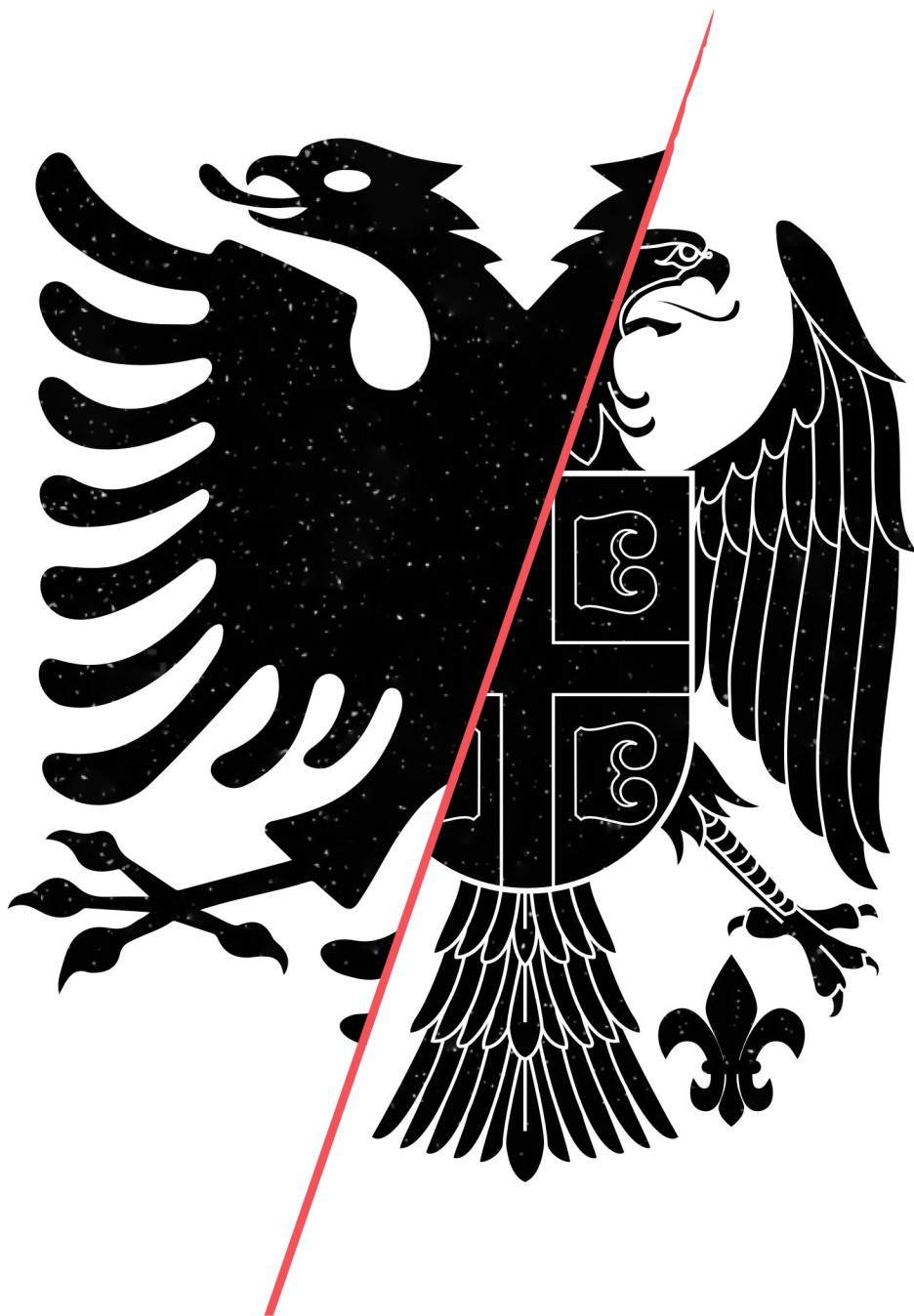

FIGURA E ARMIKUT

ripërfytyrimi i marrëdhënieve shqiptaro-serbe

**qendra
multimedia**

FIGURA E ARMIKUT:
RIPËRFYTYRIMI I MARRËDHËNIEVE SHQIPTARO-SERBE

Prishtinë, 2016

FIGURA E ARMIKUT:
RIPËRFYTYRIMI I MARRËDHËNIEVE SHQIPTARO-SERBE

Redaktorë të botimit:
Rigels Halili, Aleksandar Pavloviq, Armanda Hysa, Adriana Zaharijeviq

Përkthyes:
Anton Berishaj, Agron Bajrami, Naile Mala- Imami, Filip Vukadinoviq

Për botuesin:
Jeton Neziraj

Botues:
Qendra Multimedia, Prishtinë
www.qendra.org / info@qendra.org

Lektura:
Armanda Hysa, Rigels Halili

Korrektura:
Ermirë Vrella

Disenji dhe thyerja grafike:
Ishulli

Shtypi:
Printing Press

Ky studim është përgatitur si pjesë e projektit *Figura e armikut: ripërfytyrimi i marrëdhënieve shqiptaro-serbe*, të realizuar në kuadër të Programit Rajonal për mbështetjen e kërkimit shkencor në fushën e shkencave shoqërore në Ballkanin perëndimor (RRPP), të cilin e drejton Universiteti i Frajburgut (Fryburg) nëpërmjet financimit të Agjensisë Zviceriane për Zhvillim dhe Bashkëpunim (SDC). Mendimet e shprehura në këto studime janë pikëpamje të autorëve dhe nuk përfaqësojnë pikëpamjet as të Agjensisë Zviceriane për Zhvillim dhe Bashkëpunim dhe as të Universitetit të Frajburgut.

FIGURA E ARMIKUT

RIPËRFYTYRIMI I MARRËDHËNIEVE SHQIPTARO-SERBE

PËRMBAJTJA:

Hyrje nga redaktorët: një lloj tjetër marrëdhëniesh: 7

E kujt është kjo tokë?

Krijimi i armiqësisë serbo-shqiptare

Aleksandar Pavloviq: *Prej heroit në njeri të egër: Shqiptarët në diskursin heroik dhe kombëtar serb nga mesi i shekullit XVIII deri në fillim të shekullit XX* 15

Srgjan Atanasovski: *Prodhimi i Serbisë së Vjetër: në hapa të udhëtarëve, pas gjurmëve të folklorit* 37

Millan Milkoviq: *Kontribut për analizën e imazhit mediatik të shqiptarëve në shtypin serb 1912-1913* 59

Ana Petrov: *“Ballkani popujve të Ballkanit”: evolucionizmi, racizmi dhe kolonializmi në diskutet shkencore dhe politike serbe para Luftës së Dytë Botërore* 81

Vlladan Jovanoviq: *„Rekonkuista e Serbisë së Vjetër“: rreth kontinuitetit të politikës territoriale dhe demografike në Kosovë* 101

Përpjekja jugosllave

marrëdhëniet shqiptaro-serbe në kryqëzim perspektivash

Agron Bajrami: *Gazetat në shërbim të shtetit dhe të kombit*..... 123

Atdhe Hetemi: *Parë me sytë e të tjerëve: riprodhimi i orientalizmeve dhe ballkanizmi i brendshëm midis shqiptarëve dhe sllavëve të jugut në ish-Jugosllavi* 139

Marjan Ivkoviq, Tamara Petroviq Trifunoviq, Srgjan Prodanoviq:
Marrëdhëniet serbo-shqiptare në Jugosllavinë socialiste: Protestat në Kosovë dhe barra e legjitimitetit sistemor 163

Çfarë u mësojmë brezave të rinj?

Marrëdhëniet serbo-shqiptare në tekstet shkollore

Aleksandra Iliq Rajkoviq: *Shqiptarët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare në librat shkollorë serbë (1887-1987)* 189

Esilda Luku: *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave (1945-1948) dhe paraqitja e tyre në tekstet shkollore të histories* 211

Naile Mala-Imami: *Shkollat në gjuhën shqipe në Kosovë dhe në jug të Serbisë (1945-2015)* 227

Shkëlzen Gashi: *Lufta në Kosovë 1998-1999 në librat shkollorë të historisë në Kosovë dhe në Serbi* 247

Cilët janë pakicë dhe ku?

Sfidat e jetës mes shumicës së të Tjerëve

- Armanda Hysa:** *Martesat e përzierra serbo-shqiptare: kur patriarkia thyen barrierat e nacionalizmit* 263
- Maria Mandiq, Ana Sivaçki:** *Gjuha dhe konflikti etno-politik: Rasti i gjuhës shqipe në Beogradin bashkëkohor* 283
- Inis Shkreli:** *Minoriteti serbo-malazez në Shkodër: Sfidat e identitetit* 307

Intelektualët dhe lufta: ndërmjetësit e të (pa)vërtetës kombëtare

- Rigels Halili:** *“Ne, bijtë e kombit” – intelektualët si gjenerues të ideve dhe programeve kombëtare shqiptare dhe serbe* 325
- Predrag Krstiq:** *Trajtimi intelektual i “Kosovës”: recepcionet, nënshtrimet ndaj fatit dhe reaksionet serbe* 345
- Gazela Pudar Drashko:** *Simbolika e pafuqisë: intelektualët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare në kontekstin postjugosllav* 365

Më vrit fjalë e fuqishme: shkrimtarët nëpër linjat luftarake të kombit

- Sasha Qiriq:** *Figura e tjetrit si projekt i hapur, në shembullin e autorëve shqiptarë nga Shqipëria dhe Kosova* 387
- Basri Capriqi:** *Armiq dhe njerëz* 403
- Anton Berishaj:** *Letërsia si diskurs lufte – shkrimtarët serbë dhe shqiptarë në “luftë me fjalë”* 419

A ka bashkëpunim pas gjithçkaje:

praktika kulturore dhe politike përmes kufijve

- Jelena Llonçar:** *Trashëgimia kulturore në Kosovë: nxitja e përjashtimit nëpërmjet legjislacionit inkluziv* 439
- Ana Bireshev:** *“Sy më sy”: bashkëpunimi kulturor serbo-shqiptar në diskursin mediatik* 459
- Adriana Zaharijeviq:** *Komuniteti i të shpronësuarave: Koalicioni paqësor i grave* 481

Hyrje nga redaktorët: një lloj tjetër marrëdhëniesh

Idea për përgatitjen e një libri dhe për nisjen e projektit mbi marrëdhëniet serbo-shqiptaro lindi, siç ndodh shpesh në Ballkan, në një kafene (e cila, duhet theksuar, gjendet jo shumë larg prej Bibliotekës Kombëtare të Serbisë). Pas botimit në shtojcën kulturore Beton të të përditshmes Danas të dy artikujve, i pari nga Milan Milković mbi mënyrën e paraqitjes së shqiptarëve në shtypin serb dhe i dyti nga Aleksander Pavloviq mbi figurën e turkut si armik, Milani, ulur në tavolinë, hodhi idenë, se duhet nisur një projekt, i cili duhet të përfshijë intelektualë serbë dhe shqiptarë, në përgjithësi shkencëtarë dhe shkencëtare që në kuadrin e shkencave shoqërore do të duhej të analizonin së bashku marrëdhëniet midis serbëve dhe shqiptarëve. Ndoshta mënyra më e shpeshtë e luftës kundër politikave të armiqëzimit janë politikat e rralla dhe të mrekullueshme të miqësisë. Kështu ndodhi me rastin e Aleksandar Pavloviqit dhe Rigels Halilit, të cilët për shkak të ngjashmërisë së tematikës së tyre kërkimore dhe interesit shkencor fillimisht u bënë “vëllamë shkencorë”, e pastaj shumë shpejt mbledhën një grup kolegësh e kolegesh, serbë e shqiptarë, të cilët shprehën interesin për të marrë pjesë në këtë projekt.

Për mosmbetjen tek biseda kafenesh (çka në Ballkan ndodh shpesh) meritë mbajnë edhe redaktorët e shtojcës Beton, kryesisht Sasha Qiriq, i cili e ndihmoi këtë projekt qysh prej fillimit, duke propozuar edhe titullin e librit – Figura e armikut: ripërfytyrimi i marrëdhënieve serbo-shqiptare – dhe duke siguruar ndihmën e rrjetit Traduki, e cila menjëherë pranoi të financojë përkthimin e teksteve nga shqipja në serbisht dhe anasjelltas. Paskan disa përpjekje të pasuksesshme për financim nga institucionet vendore.

Në ndryshim nga këto institucione, kolegët nga Instituti i Filozofisë dhe Teorisë Shoqërore (IFTS), e sidomos Gazela Pudar-Drashko dhe Abdriana Zaharijeviq – e para koordinatore e projektit, ndërsa të dyja bashkëredaktore të librit në serbisht – nën drejtimin e Petar Bojaniqit, e pranuan projektin me gjithë zemër dhe përgatitën një aplikim edhe më të fortë, i cili kësaj here gjeti financim në kuadrin e programit zvicerian për mbështetjen e kërkimit shkencor në Ballkanin perëndimor, të financuar nga Agjencia Zviceriane për Zhvillim dhe Bashkëpunim, së cilës këtu gjejmë rastin t’i shprehim falenderimet tona. Përveç IFTS dhe Betonit, bashkëpunëtorë të këtij projekti janë gjithashtu edhe Qendra Multimedia nga Prishtina, e cila në vitin 2011 së bashku me Betonin ka botuar antologjitë Nga Prishtina, me dashuri (që përmban letërsi bashkëkohore kosovare në gjuhën shqipe) dhe Nga Beogradi, me dashuri (që përfshin letërsi bashkëkohore nga autorë të rinj serbë), si dhe Poeteka nga Tirana, një periodik kryesor letrar dhe botues i vazhdueshëm i përkthimeve në gjuhën shqipe nga letërsia bashkëkohore dhe ajo më e hershme serbe.

E thënë shkurt, qëllimi i projektit “Figura e armikut: ripërfytyrimi i marrëdhënieve serbo-shqiptare” është të rivlerësojë perceptimet e ndërsjellta negative serbo-shqiptare, apo shqiptaro-serbe, të paraqesë të kaluarën e përbashkët dhe shembuj të njohur të bashkëpunimit, si dhe të ofrojë një vështrim kritik analizues mbi shoqëritë bashkë-

kohore serbe, shqiptare dhe kosovare¹. Përkrah analizës politike dëshirojmë gjithashtu që me anë të këtij projekti të promovojmë bashkëpunimin e ndërsjelltë, të vendosim ura të qëndrueshme lidhjesh shkencore dhe kulturore dhe t'i hapim rrugë kërkimit të përbashkët mbi tema të ndryshme. Me sa dimë ne, pas shpërbërjes së Jugosllavisë ky është projekti i parë i këtij tipi, i cili përfshin një grup kaq të gjerë kërkuesish dhe shkencëtarësh serbë e shqiptarë nga fusha të ndryshme shkencore – historianë, sociologë, antropologë, pedagogë, kërkues në fushën e mediave dhe kritikë letrarë – dhe i cili përbën një sprovë të vetëdijshme për të paraqitur problematikën e marrëdhënieve midis serbëve dhe shqiptarëve në një botim me karakter akademik. Përkatësia institucionale e pjesëmarrësve në këtë projekt si dhe mosha relativisht e re e shumicës së tyre dëshmojnë qartë se në brezat e rinj të kërkuesve shqiptarë dhe serbë ekziston dëshira dhe vullneti për bashkëpunim dhe kërkim të përbashkët.

* * *

Libri Figura e armikut: ripërftyrimi i marrëdhënieve shqiptaro-serbe përmban 24 tekste të grupuara në shtatë pjesë, të cilat trajtojnë aspekte të ndryshme të marrëdhënieve shqiptaro-serbe nga sfera e historisë, politikës, sociologjisë, edukimit, mediave dhe filologjisë. Në pjesën e parë, të titulluar “E kujt është kjo tokë? Krijimi i armiqësisë serbo-shqiptare” përfshihen pesë artikuj, në të cilat analizohen burimet e armiqësisë midis serbëve dhe shqiptarëve. Aleksandar Pavloviq në artikullin e tij paraqet tezën se në shkrimet serbe duke nisur që nga shekulli i XVIII e deri vonë në shekullin e XIX shqiptarët paraqiteshin si heronj, luftëtarë të ndershëm dhe trima, ndërsa perceptimi i tyre si torturues e mundues ndaj serbëve, përkrah turqve, u krijua vetëm në çerekun e fundit të shekullit të XIX. Kontributi i Srgjan Atanasovskit nëpërmjet analizës së udhëpërshkrimeve të autorëve serbë nëpër Kosovë duke nisur që nga gjysma e shekullit të XIX deri në shpërthimin e Luftës së Dytë Botërore, tregon se si gjatë kësaj periudhe Kosova u kthye në objekt interesimi për publikun e gjerë serb. Kërkimi i detajuar i shtypit serb gjatë periudhës së dy Luftërave Ballkanike i kryer nga Millan Milkoviqi tregon se në ç’mënyrë u kodifikua ky perceptim negativ i shqiptarëve në kulturën serbe. Duke analizuar veprat e një sërë figurash të njohura të shkencës dhe letrave serbe, si Vlladan Gjorgjeviq, Jovan Cvijiq, Vaso Çubriloviq dhe Ivo Andriq, Ana Petrov formulon një tezë provokuese mbi ekzistencën e elementëve racorë dhe kolonialë në diskursin shkencor serb të kësaj periudhe. Së fundi, këtë pjesë e mbyll artikulli i Vlladan Jovanoviqit mbi vazhdimësinë e politikave të realizuara në Kosovë, sipas tij, si gjatë Jugosllavisë së parë, ashtu edhe gjatë Jugosllavisë së dytë.

¹ Këtu bëhet fjalë për kuptimin këtij termi në planin shtetëror dhe jo për atë etnik, apo kombëtar që ka ai në gjuhën shqipe. Në versionin serb të librit në këtë vend u desh të vendosej shënimi, se “përdorimi i këtij termi nuk e paragjykon statusin e Kosovës dhe është në harmoni me Rezolutën 1244 dhe opinionin e GJND-së për deklaratën e pavarësisë së Kosovës”. Po e përmendim këtë fakt për të treguar se jemi tërësisht të vetëdijshëm për dinamikën e çështjeve të hapura në marrëdhëniet midis serbëve dhe shqiptarëve dhe se pikërisht për këtë arsye e shohim këtë projekt tonin si të domosdoshëm. Natyrisht, një shënim i tillë në botimin shqip është i panevojshëm.

Pjesën e dytë të titulluar “Përpjekja jugosllave: marrëdhëniet shqiptaro-serbe në kryqëzim perspektivash” e hap artikulli i Agron Bajramit mbi mënyrën e informimit për Kosovën dhe shqiptarët në të përditshmen beogradase Politika dhe në atë prishtinase Rilindja herët dhe në të kaluarën pak më të afërt. Atdhe Hetemi përdor paradigmen e ballkanizmit dhe të orientalizmit për të përshkruar mënyrën, sesi shqiptarët perceptoheshin nga dhe perceptonin kombet e tjera gjatë epokës së Jugosllavisë, por edhe se si perceptonin vetveten. Marjan Ivković, Tamara Petrović-Trifunović dhe Srgjan Prodanović, duke iu referuar tre rasteve të protestave masive në Kosovë, tregojnë se si dimensionin e tyre shoqëror elitat e atëhershme jugosllave e paraqitën vazhdimisht si një shprehje tërësisht të identitetit kombëtar, çka në mënyrë paradoksale përforcoi artikulin e nacionalizmit shqiptar.

Pjesa e tretë “Çfarë u mësojmë brezave të rinj? Marrëdhëniet serbo-shqiptare në tekstet shkollore” hapet nga artikulli i Aleksandra Iliq-Rajković, i cili përmban një pasqyrë pedagogjiko-historike të paraqitjes së shqiptarëve në tekstet shkollore serbe gjatë një periudhe njëqindvjeçare (1887-1987). Esilda Luku në punimin e vet trajton një periudhë shumë më të shkurtër, prej përfundimit të Luftës së Dytë Botërore deri në Rezolutën e Informbyrosë, kur marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave përjetuan një lulëzim të vërtetë e pastaj u ndërpre në gati plotësisht, duke analizuar ndikimin e ideologjive komuniste dhe postkomuniste në mënyrën e paraqitjes historiografike të Jugosllavisë në tekstet shkollore në Shqipëri. Teksti i Naile Mala-Imamit jep një pasqyrë të përmbledhur të zhvillimit të edukimit në gjuhën shqipe në Kosovë dhe në pjesën jugore të Serbisë që nga viti 1945 e deri më sot. Së fundi, Shkëlzen Gashi ofron një analizë paralele të mënyrës së paraqitjes së konfliktit në Kosovë gjatë viteve 1998-1999 në tekstet shkollore bashkëkohore në Kosovë dhe në Serbi, çka tregon qartë ndryshimet diametrale midis dy diskurseve publike zyrtare serbe dhe shqiptare mbi këto ngjarje.

Pjesa e katërt “Cilët janë pakicë dhe ku? Sfidat e jetës mes shumicës së të Tjerëve” përfshin tre tekste, në të cilat shqyrtohet gjendja e sotshme e pakicave serbe dhe shqiptare si dhe marrëdhëniet e ndërsjellta. Duke analizuar fenomenin interesant të martesave të vajzave nga Shqipëria veriore me serbë nga zona e Sanxhakut dhe rajone të tjera në Serbi, Armanda Hysa ngre një pyetje provokuese: a është i drejtë njëjësimi i matricës patriarkale me atë kombëtare, ose, e thënë ndryshe, a është e mundur që dëshirat patriarkale të jenë më të fuqishme sesa ato kombëtare? Duke analizuar nevojën e përdorimit të gjuhës shqipe dhe asaj serbe/sllave dy tekstet e tjera përpiqen t'i japin përgjigje dy pyetjeve bazë: si sendërtohet pakica kombëtare dhe cilat janë parametrat e konstituimit dhe ruajtjes së identitetit të saj. Ndërkohë që Marija Mandiq dhe Ana Sivački tregojnë se si shqipfolësit në Beograd e përdorin gjithnjë e më pak gjuhën e tyre në komunikimin e përditshëm, Inis Shkreli analizon të njëjtin fenomen tek serbfolësit në Shkodër dhe në rrethina, duke nxjerrë në pah edhe implikime më të gjera, që ka kjo çështje sidomos në lidhje me besueshmërinë e statistikave zyrtare, të cilat shpesh i marrim si të mirëqena.

Ndikimit të intelektualëve në ndërtimin e urrejtjes etnike në Ballkan, e në veçanti rolit të tyre në konfliktin serbo-shqiptar gjatë dekadave të fundit, i kushtohet pjesa e pestë e librit e titulluar “Intelektualët dhe lufta: ndërmjetësit e të (pa)vërtetës kombëtare”. Teksti i Rigels Halilit ofron një analizë paralele të tekstit tashmë të njohur të Memorandumit të Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve dhe të tekstit më pak të njohur të Platformës për Zgjidhjen e Çështjes Kombëtare të paraqitur nga Akademia e Shkencave e Shqipërisë, duke treguar se të dy këto dokumente kanë një strukturë të ngjashme, boshti i së cilës është vështrimi i njëanshëm dhe viktimizimi ekskluzivisht i palës së vet. Predrag Krstiq dhe Gazela Pudar-Drashko në punimet e tyre ofrojnë dy analiza të gjera, kritike dhe plotësuese të ideve dhe mendimeve të intelektualëve të ndryshëm serbë, duke nisur nga Dobrica Qosiqi e Matija Beqkoviqi e të tjerë, mbi situatën në Kosovë, si dhe shtjellojnë reagimet e tyre ndaj shpalljes së pavarësisë së Kosovës.

E afërt për nga tematika, pjesa e parafundit e titulluar “Më vrit fjalë e fuqishme: shkrimtarët nëpër linjat luftarake të kombit” i kushtohet letërsisë dhe akteve letrare dhe publike me karakter pro apo anti-luftë të shkrimtarëve serbë dhe shqiptarë. Teksti kritiko-letrar i Sasha Qiriqit merr në shqyrtim korpusin komplet (fatkeqësisht jo shumë të gjerë) të përkthimeve në gjuhën serbe të autorëve nga Kosova dhe nga Shqipëria, duke analizuar mënyrën sesi paraqitet në to tjetri në përgjithësi dhe tjetri serb në veçanti, si dhe duke nxjerrë në pah tendenca të përgjithshme dalluese në skenën letrare në Kosovë dhe në Shqipëri. Basri Çapiqi dhe Anton Berishaj analizojnë shembuj nga letërsia shqipe dhe ajo serbe, në të cilat trajtohet armiqësia midis serbëve dhe shqiptarëve dhe përforcohet antagonizmi si një tendencë dominuese. Por të dy autorët paraqesin edhe disa shembuj të paktë të veprave letrare, të cilat i kundërvihen kësaj tendence, ndërsa Berishaj ofron një model teoretik të sistematizimit të diskursit pro-luftarak.

Tekstet e përfshira në pjesën e fundit me titull “A ka bashkëpunim pas gjithçkaje: praktika kulturore dhe politike përmes kufijve” hulumtojnë praktika shoqërore bashkëkohore, siç është statusi i trashëgimisë kulturore të Kishës Ortodokse Serbe në Kosovë, objekt i studimit të Jelena Llonçar, apo strukturizimi i fushës së artit dhe bashkëpunimit artistik midis Serbisë dhe Kosovës nëpërmjet metodologjisë së Burdjesë (Bourdieu), të cilin në punimin e vet e paraqet Ana Bireshev. Teksti i fundit i librit me autore Adriana Zaharijeviq sjell një vështrim nga pikëpamja feministe e marrëdhënieve serbo-shqiptare. Në tekst ngrihet pyetja mbi natyrën utopike të komuniteteve, të cilat nuk ndërtohen mbi lidhjet e gjakut, apo kujtesën e përbashkët.

Së fundi, duhet theksuar se gjatë punës për përgatitjen e këtij libri, autorët dhe redaktorët gjetën mbështetjen edhe të kolegëve dhe kolegeve nga Qendra për Kërkime mbi Evropën Juglindore të Universitetit të Gracit – Florian Biber, Marko Kmeziq, Armina Galijash dhe Hrvoje Paiq – në rolin e institucionit mentorues. Me komentet

dhe sugjerimet e tyre ata ndihmuan gjerësisht në përgatitjen e versioneve përfundimtare të përmbledhura në këtë libër.

Për nga vetë natyra e saj, puna redaktuese mbi përgatitjen e të dy vëllimeve, në serbisht dhe në shqip, ka paraqitur sfida të shumta, gjuhësore, stilistike dhe sidomos në fushën e përkthimit. Gjejmë këtu rastin të falenderojmë përkthyesit e teksteve: Ana Sivački, Naile Mala-Imami, Anton Berishaj, Agron Bajrami dhe Filip Vukadinović. U përpoqëm të ndjekim me rigorozitet normat e drejtshkrimit të të dy gjuhëve, por njëkohësisht edhe të ruajmë koloritin e stilit të secilit autor, duke ofruar një panoramë tekstesh të veçanta, por të kompletuar në tërësinë e librit. Përkrah emrave të shqipëruara jepem edhe format origjinale të tyre, ndërsa bibliografia u unifikua me qëllim që t'u shërbejë kërkuesve të mëvonshëm si pikënisje për kërkime më të detajuara. Duke marrë për bazë idenë, se teoria është thellësisht politike dhe se ndikon gjerësisht në mënyrën sesi e përfytyrojmë dhe e ndërtojmë botën tonë, qëllimi ynë ishte që t'i jepnim publikut një botim, ku në mënyrë kritike promovohet politika e miqësisë. Gjithashtu, qëllimi ynë ishte që të inkuadrojmë në dialog shkencëtarë dhe intelektualë nga Kosova, Serbia si dhe nga Shqipëria, duke e zgjeruar kështu spektrin e çështjeve, që na lidhin me njëri-tjetrin. Prandaj besojmë se ky libër sjell progres në fushën e bashkëpunimit dhe kërkimit mbi marrëdhëniet shqiptaro-serbe. Por jemi të vetëdijshëm, se përkrah përshkrimit të gjendjes bashkëkohore dhe progresit në këtë fushë, ky libër nxjerr në pah edhe mungesat teorike dhe empirike në shkencën kosovore, serbe dhe shqiptare. Për ata lexues, që me të drejtë mund të ngrenë pyetjen, se pse nuk inkuadruam edhe shkencëtarë të tjerë, të jashtëm, të cilët me dijen dhe ekspertizën e tyre do ta meritonin plotësisht të ishin pjesë e këtij projekti, duhet të shtojmë se me vetëdije vendosëm “të mbështetemi në forcat tona”. Siç shprehet kjo eksplicite në disa punime, mendojmë se ka ardhur koha që nëpërmjet angazhimit vetjak dhe afirmimit të atyre zërave brenda kulturës serbe dhe shqiptare, të cilat kanë kërkuar dhe kërkojnë një bashkëpunim dhe respekt të ndërsjelltë, të ndërtohet një traditë e re, e cila në kundërshtim me diskursin aktual të armiqësisë do të promovojë një lloj tjetër marrëdhëniesh.

Beograd, Prishtinë, Tiranë
10 qershor 2016.

E kujt është

kjo tokë?

Krijimi i armiqësisë

serbo-shqiptare

Aleksandar Pavloviq (Aleksandar Pavlović)

Qendra për studime të Evropës Juglindore,
Universiteti i Gracit /
Instituti për Filozofi dhe Teori Shoqërore,
Universiteti i Beogradit

Prej heroit në njeri të egër: Shqiptarët në diskursin heroik dhe kombëtar serb nga mesi i shekullit XVIII deri në fillim të shekullit XX

Abstrakt:

Në këtë punim pohohet se paraqitjet negative për shqiptarët në kulturën serbe bëhen dominante vetëm në çerekun e fundit të shekullit XIX. Në pjesën e parë përdoren shembujt e perceptimeve të ndërsjellta pozitive mes serbëve dhe shqiptarëve nga tradita gojore dhe punimet e etnografëve e historianëve të hershëm ballkanikë nga gjysma e shekullit XVIII deri në gjysmën e dytë të shekullit XIX. Respekti ndaj shqiptarëve si luftëtarë trima dhe heronj, të cilin e gjejmë në këto shembuj, rrjedh, siç pohohet në punim, nga rregullimi i ngjashëm shoqëror dhe vlerat e përbashkëta patriarkale në të dyja grupet etnike. Në pjesën e dytë, punimi fokusohet në çerekun e fundit të shekullit XIX, kur ndryshon perceptimi për shqiptarët, çka vjen si rrjedhojë e Krizës Lindore të viteve 1875-1878, formimit të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, dobësimit të pushtetit osman dhe pretendimeve territoriale të të dy grupeve etnike në lidhje me territorin e sotëm të Kosovës dhe Metohisë/Dukagjinit dhe Shqipërisë veriore. Në punim hidhet teza, se këto tendenca gradualisht sollën shfaqjen dhe rritjen e armiqësisë serbo-shqiptare, e cila përfundimisht forcohet në prag të luftërave ballkanike të viteve 1912 dhe 1913. Në fund, artikulli përqendrohet në shembujt pozitivë të intelektualëve dhe personalitetëve publike serbe të cilët kanë kritikuar këtë qasje negative dhe janë angazhuar për riafirmimin e narracionit që thekson ngjashmëritë dhe promovon miqësinë mes serbëve dhe shqiptarëve.

Fjalët kyçe:

armiqësia, epika gojore, Marko Kraveviqi, Marko Milanovi, “shqiptarizmi”

Me të vërtetë, ka diçka të veçantë dhe joevropiane në faktin se në Ballkan kurrsesi nuk mund të flitet për masakra të dimensioneve evropiane.

Maria Todorova, *Ballkani imagjinar*

Në këtë punim do të përqendrohemi në paraqitjen e shqiptarëve në historiografinë, etnografinë dhe traditën e hershme serbo-malazeze, nga mesi i shekullit XVIII deri në mesin e shekullit XIX. Për të identifikuar perceptimet e përgjithshme për shqiptarët në këtë periudhë, marr për shqyrtim tri lloje dokumentesh. Së pari, do të trajtoj shkurt dy dokumente programatike të nacionalizmit romantik serb nga gjysma e parë e shekullit XIX – *Serbët të gjithë e kudo ku janë* të Vuk Karaxhiqit (Vuk Karadžić) dhe *Naçertanije* të Ilija Garashaninit (Ilija Garašanin). Analiza e këtyre teksteve tregon se shqiptarët kanë rol marginal në këto punime dhe paraqiten si një e panjohur për autorët e tyre, sikurse edhe territoret që ata i popullojnë nuk paraqesin pikën qendrore të programit kombëtar serb të kohës. Grupin e dytë e përbëjnë tre historitë më të vjetra malazeze, si dhe kujtimet e Dositej Obradoviqit (Dositej Obradović) nga qëndrimi i tij midis toskëve në jug të Shqipërisë, të cilat paraqesin shembuj të rrallë të teksteve nga kjo kohë, ku mund të gjinden disi më shumë shënime për shqiptarët. Analiza e këtyre teksteve tregon se serbët e arsimuar në këtë periudhë kanë qenë të interesuar kryesisht për shqiptarët e Shqipërisë veriore dhe të luginës së Zetës, duke i përshkruar ata si heronj trima, të ngjashëm me malazezët me të cilët shpesh herë bashkërisht luftojnë kundër turqëve. Është për t'u theksuar se shënimet për shqiptarët nga mesi i shekullit XVIII deri në gjysmën e shekullit XIX i gjejmë kryesisht në tri historitë malazeze të krijuara pikërisht në këtë periudhë, prandaj analiza diskursive e përbajtjes së tyre merr parasysh njëkohësisht kontekstin e kohës, kur u shkruan këto vepra, si dhe biografitë e autorëve të tyre. Grupin e tretë të teksteve të analizuar në këtë punim e përbëjnë disa këngë gojore për Marko Kraljeviqin (Marko Kraljević) nga tradita epike gojore serbe dhe ajo shqiptare. Duke marrë parasysh se Marko Kraljeviqi është një nga heronjtë më popullore jo vetëm në traditën gojore serbe, por në atë ballkanike në përgjithësi, këngë të shumta për të që janë mbledhur në gjuhë të ndryshme ballkanike në një periudhë prej disa shekujsh na mundësojnë që në kuadrin e folkloristikës të shohim se si përmes personazhit të heroit dhe ngjarjeve në këto këngë formohen përfaqësimet identitare për bashkësinë e vet etnike dhe ato fqinje në Ballkan. Mbroj tezën se respekti ndaj heronjve të caktuar shqiptarë, i cili gjendet në traditën gojore serbo-malazeze dhe anasjelltas, buron nga ngjashmëria e rrethanave shoqërore dhe vlerave të përbashkëta patriakale mes dy grupeve etnike. Në këtë kuadër duhen parë edhe mendime të autorëve të kësaj periudhe, si psh. Marko Milanovi (Miljanov), të cilët shpesh insistojnë në vlerat e përbashkëta të njerëzisë dhe trimërisë, mikpritjes, etj. mes serbëve, malazezëve dhe shqiptarëve, apo të shkencëtarëve si Balltazar Bogishiçi (i njohur edhe si Baldo, apo Valtazar Bogišić), që theksojnë ngjashmëritë mes institucioneve të tyre shoqërore, zakoneve dhe mënyrës së jetesës.

Në pjesën e dytë të punimit do të përqendrohem në mungesën e vazhdimësisë së perceptimeve të ndërsjellta midis serbëve dhe shqiptarëve, duke nxjerrë në pah procesin e dobësimit të diskursit heroik dhe forcimin e diskursit kombëtar në periudhën pas vitit 1878. Në këtë periudhë, një seri faktorësh si njohja ndërkombëtare e pavarësisë së Serbisë dhe Malit të Zi, forcimi i lëvizjes kombëtare shqiptare, dobësimi i pushtetit osman në Ballkan dhe pretendimet territoriale rreth Kosovës e Metohisë/Dukagjinit dhe Shqipërisë veriore, gradualisht sjellin një rritje gjithnjë e më të theksuar të paraqitjes së shqiptarëve në kulturën serbe. Kështu, në këtë periudhë, tek intelektualët serbë dobësohet mendimi deri atëherë dominues ndaj shqiptarëve si malësorë veriorë shqiptarë, katolikë dhe aleatë të serbëve kundër turqëve, dhe në vend të tij dominante bëhet figura e *shqiptarit mysliman*, i cili bëhet aleat turk dhe torturues i serbëve të paktë të mbetur në Kosovë. Konsideroj, se ky perceptim shfaqet paralelisht me krijimin e konceptit gjeopolitik të “Serbisë së vjetër” dhe interesimin në rritje për territorin kosovar dhe të Shqipërisë veriore.

Këto perceptime negative kanë evoluuar gradualisht në diskursin sistematik/koherent në të cilin përzihen pretendimet territoriale mbi territorin kosovar të bazuara në historinë mesjetare, pohimet e natyrës humane mbi dëbimin sistematik të serbëve kosovarë nga shqiptarët, si dhe shpjegimet demografike për shqiptarët si ardhacakë në Kosovë dhe Metohi/Dukagjin, ku këto krahina trajtohen si territor me një vazhdimësi shumëshekullore të shumicës serbe. Te gjitha këto të marra së bashku i jepnin legjitimitet pretendimeve serbe. Paralelisht me konceptin e “ballkanizmit” të Maria Todorovës, duket me vend përdorimi i termit “shqiptarizëm” për këtë diskurs, i cili në Serbi paraqitet në prag të luftërave ballkanike dhe i cili, siç tregojnë mes tjerash edhe punimet që pasojnë në këtë libër, mbetet produktiv deri në ditët e sotme. Në pjesën përfundimtare të punimit theksoj disa shembuj të personaliteteve publike të cilët publikisht iu kundërvunë këtyre perceptimeve antishqiptare dhe u angazhuan për revitalizimin e narrativave që promovojnë bashkëpunimin e ndërsjelltë dhe theksojnë ngjashmëritë mes serbëve dhe shqiptarëve.

Shqiptari si hero, i afërm dhe mik në diskursin heroik serb të shekujve XVIII dhe XIX

Përkundër mendimit të rrënjësor sot, për armiqësinë shekullore mes serbëve dhe shqiptarëve, burimet dokumentare nga e kaluara tregojnë se serbët dhe shqiptarët nuk i kanë parë marrëdhëniet e tyre në shekuj si problematike, prandaj nuk mund të flitet për ndonjë diskurs koherent antishqiptar apo antiserb para gjysmës së dytë të shekullit XIX. Ky pohim meriton një shpjegim më të gjerë. Librat si *Ballkani imagjinar* (1997) i Maria Todorovës, apo *Evrope e Egër* (2004) i Bozhidar Jezernikut (Božidar Jezernik) ofrojnë shembuj me bollëk të diskursit ballkanist nga mesi i shekullit XVI deri më sot. Termi ballkanizëm është, siç dihet, i afërt me konceptin e orientalizmit nga Eduard Said (Edward Said). Maria Todorova e përkufizon atë si një diskurs që gjeneron apo krijon stereotipe për Ballkanin dhe si politikë e lidhur në mënyrë organike më atë

diskurs. Kështu, Ballkani shpesh paraqitet në mënyrë stereotipike si “sinonim ndaj asaj që është fisnore, e prapambetur, primitive dhe barbare” (Todorova, 2006, 47). Për më tepër, këto perceptime negative të popujve ballkanikë mund të përfshijnë edhe të kaluarën më të thellë, siç ndodh për shembull me interpretimin e përbuzjes që autorët bizantinë shfaqin ndaj zakoneve “barbare” të sundimtarëve *nouveau riches* serbë dhe bullgarë, çka lidhet gjenealogjikisht me autorët grekë të vjetër dhe përshkrimet e tyre të thrakasve dhe banorëve të tjerë johelenë ballkanikë si barbarë. Shkurt, ndërkohë që ky ballkanizëm i jashtëm i ka rrënjët thellë në të kaluarën, ballkanizmi i brendshëm serbo-shqiptar paraqet një derivat relativisht të vonshëm të tij.

Para shekullit XIX serbët e arsimuar janë interesuar pak për shqiptarët, dhe rrjedhimisht informatat që mund të gjenden për ta në burimet serbe të asaj kohe janë shumë të pakta. Është indikative, për shembull, që shqiptarët nuk luajnë rol të rëndësishëm as në dy shënimet programore të nacionalizmit serb, *Serbët të gjithë e kudo ku janë* e Vuk Karaxhiqit (që u shkrua më 1836 dhe u botua më 1849) dhe *Naçertanije* e Ilija Garashaninit, të shkruar në vitin 1844. Në paragrafin hyrës të *Serbët të gjithë e kudo ku janë*, Karaxhiqi nisat nga qëndrimi se të gjithë folësit e dialektit shtokav duhet të konsiderohen serbë, pa marrë parasysh nëse bëhet fjalë për ortodoksë, katolikë apo myslimanë. Ai më pas përmend territoret ku jetojnë serbët, por me keqardhje konstaton se nuk ekzistojnë shënimet për serbët shqiptarë dhe maqedonas:

Pikërisht ende nuk dihet deri ku ka serbë në Arnauti dhe në Maqedoni. Unë në Cetinë (në Mal të Zi) kam biseduar me dy njerëz nga Dibra, të cilët më tregonin se andej ka shumë fshatra “serbe”, nëpër të cilat flitet serbisht ashtu si e kanë folur edhe ata, d.m.th mes serbishtes dhe bullgarishtes, por megjithatë më afër serbishtes se sa bullgarishtes.

(Karaxhić, 1849, 1)

Ilija Garashanini e shkroi *Naçertanijen* si një dokument sekret me qëllim që të përcaktonte strategjinë për politikën e ardhshme të jashtme të Serbisë dhe zgjerimet e saj territoriale. Garashanini ëndërronte të ripërtërinte perandoritë mesjetare serbe, por në fakt ai nxori shënime konkrete dhe planet për Bosnjen dhe Hercegovinën, Malin e Zi dhe Hungarinë jugore; me fjalë të tjera, ai i njëjti ato vise të cilat asokohe gjendeshin në përbërjen e atëhershme të Serbisë, Malit të Zi dhe monarkisë së Habsburgëve, ndërsa duket qartë se hapësirat në jug të kufijve të Serbisë së atëhershme, që i përkisnin shteteve mesjetare serbe, ishin të panjohura për të.² Shqiptarët përmenden

² Në këtë kontekst është me rëndësi të theksohet se Garashanini e shkroi *Naçertanijen* në bazë të “Planit” të Franc-Frantishek Zah (Franz-Franciszek Zach), të cilin në Boegrad e dërgoi Adam Çartorijski (Adam Czartoryski), asokohe udhëheqës i emigracionit polak. Zah synonte bashkimin e forcave të sllavëve të jugut kundër Austro-Hungarisë dhe ky ishte qëllimi i vërtetë i Naçertanijes, ndaj dhe për këtë arsye Bosnja, Mali i Zi, Dalmacia dhe Hungaria ishin në fokus të shkrimit, ndërsa Kosovës, Anamoravës dhe Maqedonisë, si territore nën sundimin osman, u kushtoi shumë më pak vëmendje. Për krijimin e *Naçertanijes*, shih: Bataković, 1994, 157-183.

në këtë dokument vetëm një herë, në kontekstin e rekomandimeve të tij për forcimin e lidhjeve me malazezët dhe shqiptarët e veriut të Shqipërisë, të cilët ai i quan çelës për kalimin drejt detit Adriatik (Lushić, 1993, 181). Kjo gjë duket njaft modeste krahasuar me politikën e mëvonshme serbe, në të cilën Kosova dhe shqiptarët fitojnë një rol më të rëndësishëm, nëse jo edhe qëndror.

Për më tepër, edhe në kuadër të këtyre referencave gjithsesi modeste për shqiptarët, të dy autorët tregojnë respekt për ta si heronj. Garashanin thekson shpirtin luftarak të banorëve të Malit të Zi dhe Shqipërisë veriore (“shpirti luftarak i banorëve të tyre”) si një faktor të përshtatshëm, të cilin Serbia duhet ta shfrytëzojë ndërkohë që vendos ndikimin e vet mbi ta. Karaxhiqi, nga ana e tij, i lavdëron shqiptarët, sepse tregojnë solidaritet ndaj bashkëkombasve të vet pa dallim feje dhe bashkarisht paraqiten kundër serbëve, të cilëve u mungon ky solidaritet.³

Mungesa e informatave për shqiptarët në këtë periudhë nuk është befasuese – në Serbinë e asaj kohe njohuritë për popullin fqinj nën sundimin osman ishin shumë të pakta. Është treguese, për shembull, që shkrimtarët e fillimit të shekullit XIX kanë ditur shumë pak madje edhe për malazezët, të cilët i konsiderojnë serbë më të mirë për shkak të rezistencës së tyre të vazhdueshme ndaj pushtetit Osman dhe pavarësisë, të cilën ata gëzonin *de facto*, nëse jo edhe *de jure*, në viset e tyre malore. Kështu, për shembull, babai i kulturës modern serbe Vuk Karaxhiqi në *Fjalorin* e tij të parë të gjuhës së folur serbe, të botuar në vitin 1818, e përshkruan kryeqytetin malazez Cetinën si lum dhe rajon. Në po të njëjtin vit, Lukijan Mushicki (Lukijan Mušicki), poeti kryesor serb i asaj periudhe, botoi odën e tij të njohur kushtuar serbëve me të mëdhenj të kohës, ndërsa më vonë shpjegoi se nuk e perfshiu në të Petar Petroviqin e I-rë, Njegoshin, sepse asokohe nuk ka ditur asgjë për të (Zuković, 1988, 11-12). Nëse marrim parasysh se atë vit, më 1818, Petari i I-rë ishte në pushtet në Mal të Zi për tashmë 35 vite, kjo gjë flet qartë për njohuritë tejet modeste madje edhe për Malin e Zi të asaj kohe, dhe vetëm konfirmon edhe një herë fjalët e mëparshme të Karaxhiqit për mosnjohje të plotë të viseve në jug të banuara kryesisht me shqiptarë.

Bashkëjetesa dhe lidhje

Dositej Obradoviqi ka lënë njëherë prej dëshmimeve më të hershme për shqiptarët në letërsinë serbe. I lindur në Hungarinë e atëhershme më 1739, Obradoviqi si djalosh hyri në manastirin Hopovo, në Frushka Gorë, me qëllimin që të bëhet murg. Por, shpejt ai u njoh me idetë e përparuara, e braktisi manastirin dhe për disa dekada udhëtoi nëpër gjithë Ballkanin dhe Evropën Perëndimore. Në mesin e kujtimeve nga udhëtimet e shumta, të cilat i përmbodhi dhe botoi në veprën *Jetë dhe shtegtime* në vitin

³ Pohimi i Karaxhiqit, natyrisht, nuk tregon gjendjen reale në terren ku partikularizmi fisnor shqiptar dhe gjakmarrja, sikur edhe tek malazezët e asaj kohe, në fakt paraqisnin pengesë për vendosjen e një rendi të qëndrueshëm dhe të rregulluar shoqëroro-politik, por më tepër referon rolin simbolik që ai u jep shqiptarëve si shembull për vetë-përcaktimin politik dhe kombëtar të vetë serbëve.

1783, Obradoviçi evokon edhe kujtimin “për atë komb trim dhe ato vise të bukura” të cilat i njohu gjatë qëndrimit në mesin e shqiptarëve në afërsi të Gjirokastrës, në Shqipërinë jugore më 1769:

Sa mirë ishte për mua që prej të njëjtëve Albanezë të dëgjoj se flasin: “Kush e sundon Serbinë, atë e duam dhe ne si sundimtar tonin ta njohim, sepse mbretërit e serbëve ishin edhe tanët”. Jo larg nga Hormova gjindet një fushë e bukur, të cilën Albanezët e quajnë thjesht “lepazhita”. I pyes, çka do të thotë kjo, “nuk e dimë”, më thonë, “ky është emri i fushës”. E kur ua shpjegoj unë, duke ju thënë se kjo është një fjalë serbe, “more murg”, më përgjigjen, “mos u habit nga kjo; ne me serbët një gjini e fis kemi qenë në kohë të vjetra!”

(Obradović, 1989, 182)

Kohët e fundit janë shfaqur disa interpretues, të cilët përpiqen ta paraqesin Obradoviçin si nacionalist serb, dhe natyrisht ata këtë pjesë nga shkrimi do ta kishin hidhur poshtë si jo të besueshëm (Anzulović, 1999, 73). Sido që të jetë, në këtë kontekst dëshmia e Obradoviçit është e vlefshme sepse tregon se ai në këtë vepër, me një frymë konsekuente përparimtare, shprehet se shqiptarët meritojnë edukim dhe arsimim dhe se janë popull trim, i cili popullon vise të bukura e ka prejardhje të përbashkët me serbët.

Kjo dëshmi e hershme për Shqipërinë jugore është e rrallë. Shumë më tepër informata për shqiptarët do të hasim në shkrimet e malazezëve apo për Malin e Zi, duke marrë parasysh se përgjatë një shekulli e më tepër figura më e theksuar shqiptare ishte figura e malësorit që popullon zonat e kufitare me malazezët – që asokohe konsideroheshin kryesisht serbë – të cilat përfshijnë Shqipërinë e sotme veriore dhe luginën e Zetës.

Historitë më të hershme malazeze janë dy shënime relativisht të shkurta të përgatitura për oborrin mbretëror rus (apo të porositura nga oborri):

Nuk do të lë rastin këtu pa përmendur edhe popullin trim që jeton rreth nesh, e që sot i takon rajonit turk, ndërsa më parë ka qenë nën sundimin e dukëve të Zetës dhe Malit të Zi: pikërisht hasi i Mërkojeviqëve dhe Bijello Polje, njejtë edhe popujt tjerë që përreth jetojnë dhe që janë për nga natyra luftarakë, e gjinden deri tek lumi Drin, e ai lum Drini e ndan Dukatën e Zetës dhe Shqipërinë. As këta popuj nuk janë tërësisht nën sundimin turk, sikur që janë popujt e tjerë.

Vasilije Petroviç Njegosh (Vasilije Petrović Njegoš), *Historia e Malit të Zi* (1754)
(Milić, 1997, 25)

Malazetët – provincat e ndryshme dhe popujt kufitarë sllavoserbë – në vete numërojnë: Kuçët, Bratonozhqët, Vasojeviqët e epërm dhe të poshtëm, Piperët, Rovçanët, Moraçanët, Bjelopavliqët, ortodoksët e popullit serb e që janë në fakt subjekte turke. Në të njejtën mënyrë ata në vete llogarisin edhe katolikët: Hotët, Klimentët, Grudët, Tuzët, Shkrivalët, Huzët, Maltezët, Kastratët dhe të tjerët, që për nga numri i tejkalojnë malazetët.

Jovan Stefanoviq Baleviq (Jovan Stefanović Balević), *Përshkrim i shkurtër historiko-gjeografik i Malit të Zi* (Balević 1757)

Dy pohimet kanë ngjashmëri të caktuara. Të parin e ka bërë vlladika Vasilije Petroviq Njegosh, kushëriri i shkrimtarit shumë më të njohur të mëvonshëm serbo-malazet, Njegoshit (Petar Petroviq II) nga vëllazëria cetinase e Petroviqëve, e cila me shekuj ka mbajtur pushtetin fetar dhe njëkohësisht politik tek malazetët. Si duket, vlladika Vasilije e ka shkruar këtë histori për oborrrin rus, i udhëhequr nga motivet dinastike e politike, si dhe nga dhe dëshira për të zgjuar interesimin e Rusisë së madhe për çështjet e Malit të Zi. Është e mundur që për këto arsye në historinë e vet nuk e përmend në mënyrë eksplicite që njerëzit në jug të malazetëve janë shqiptarë dhe katolikë, meqë kjo nuk përputhet tërësisht në narrativën për misionin rus mes vëllezërve ortodoksë nën zgjedhën turke. Por, për këtë ai e thekson se këto vise para turqve ishin nën sundimin e fisnikëve malazetë gjë që, supozojmë, duhet të afirmojë rëndësinë dhe rolin e Malit të Zi si dhe të tijin personalisht në rajon. Por, deri sa, siç e shohim, disa elemente të përshkrimit të tij është e mundur të problematizohen si shprehje e pretendimeve të caktuara politike, duket e qartë se vlladika nuk ka kurrsfarë interesash të veçantë për t'i përshkruar fqinjët shqiptarë si “popull trim... prej natyrës luftarak”, të cilin turqit nuk nuk e kanë pushtuar deri në fund dhe në këtë duhet parë një shprehje e respektit të sinqertë ndaj shqiptarëve dhe heroizmit të tyre.

Pohimi i dytë nga *Përshkrimi i shkurtër historiko-gjeografik i Malit të Zi* të cilin e ka përpiluar, sërish për oborrrin rus, Jovan Stefanoviq Baleviq (Jovan Stefanović Balević), doktori i parë malazet i shkencave filozofike me origjinë nga vëllazëria Bratonozhq. Edhe pse përmban vetëm 18 pjesë të shkurtëra, ky shënim është me rëndësi sepse vjen nga një autor i cili nuk është vlladikë e as nga linja sundimtare si Vasilije Petroviq. Sipas të gjitha gjasave ai ka prejardhje modeste, ndaj është më e besueshme që pikërisht tek ai të gjejmë këndvështrimet e popullatës lokale mbi fqinjët dhe botën përreth, sesa tek shënimi i parë, të cilin e përgatiti personi, i cili ishte *de jure* kreu fetar, por *de facto* sundimtari malazet. Për dallim nga vlladika Vasilije, Baleviq në mënyrë eksplicite përmend emrat e “popujve” që jetojnë në këtë rajon, dhe të gjitha ato përputhen me fiset serbo-malazete dhe shqiptare të vërtetuara historikisht.⁴

⁴ Me fise, natyrisht, nuk duhet të kuptohen fiset e amazonës të gjahtarëve-mbledhës, por organizime shoqërore tipike për bashkësitë malore të Ballkanit qëndror që merreshin me blegtori. Gjatë periudhës së sundimit

Edhe me më tepër rëndësi në këtë kontekst është fakti që Baleviqi praktikisht i paraqet shqiptarët katolikë si të afërm të malazezëve, të cilët i “llogarisin ndër të vetët”. Një numër burimesh të mëvonshme e konfirmojnë këtë traditë lokale. Në mesin e shekullit XIX, në Shkodër, Johan Georg von Han shënoi mes shqiptarëve traditën për gjashtë vëllezërit si themeltarë të fiseve Piper, Kuç, Hot, Bonkeq, Vasojeviq dhe Krasniq, prej të cilëve tre janë serbo-malazeze, e tre shqiptare. Disa dekada pas tij, të njëjtën traditë e shënoi, por në mesin e malazezëve, udhëpërshkruesi serb Spiridon Gopçeviq (Spiridon Gopčević). Nga fundi i shekullit XIX, mesa duket, mes malazezëve dhe mes shqiptarëve gjithnjë e më e popullarizuar është tradita për pesë vëllezër – Vasën, Krasën, OZRën, Pipën, dhe Otën, themeltarë të fiseve Vasojeviq, Krasniq, Ozriniq, Piper dhe Otë (tre fise malazeze dy fise shqiptare). Kësaj i duhen shtuar edhe rrëfimet për prejardhjen e përbashkët shqiptaro-serbe të Kuçëve, si dhe të vëllazërive të tjera të shumëta malazeze dhe shqiptaro-veriore. Shkurt, edhe pse numri i saktë dhe emrat e vëllezërve dhe fiseve ndryshon në burimet e ndryshme, përtej dyshimit është se një numër domethënës i fiseve malazeze dhe shqiptare ka ruajtur rrëfimin për prejardhjen e vet të përbashkët nga i njëjti paraardhës, si dhe tradita të tjera për afërsinë e ndërsjellë sipas gjakut.⁵

Së fundi, *Historia e Malit të Zi*, të cilën më 1835 e shkroi Sima Milutinoviç Sarajlia (Sima Milutinović Sarajlia), poet romantik i cili me vite ka qëndruar në Mal të Zi, ofron pamje nga martesat e përziera mes malazezëve dhe shqiptarëve (Milutinović 1997). Duke përshkruar priftërinjtë malazezë nga e kaluara, Millutinoviçi veçon një vlladikë i cili:

shërbimin e veçantë e bëri ashtu që Serbizmin jo të vogël e zgjoi dhe provoi, sepse i ktheu drejt hyjnisë lindore Kuçët, Bratonozhiqët dhe Drekaloviqët nga feja romake, në të cilën ata u joshën nga priftërinjtë arbanasë, me të cilët kufizohen dhe martohen, por tani më mençur: sipas mësimit dhe betimit të të njëjtit vlladikë ata sot marrin prej tyre nuse, por atyre të vetat nuk ua japin ...

(Milutinović, 1997, 34)

Duket qartë, se si përfaqësues tipik i romantizmit kombëtar serb, Milutinoviçi është kundër kësaj praktikë të martesës së malazezeve me shqiptarët. Por, shënimi i tij është i vlefshëm sepse tregon që tradicionalisht martesat mes dy popujve kanë qenë të zakonshme, e madje edhe që priftërinjve ortodoksë u është dashur të ndërhyjnë në përpjekje për ta çrrënjësuar këtë traditë. Në këtë shkëmbim martesor nuk ka asgjë të çuditshme – meqë disa fise konsideroheshin të afërta mes vete dhe i respektonin fiset

osman, një pjesë e madhe e popullatës së masivit dinarik në esencë jetonte ende e ndarë në vëllazëri dhe fise, ndërsa osmanët i pranuan dhe i kodifikuan këto formacione shoqërore. Vëllazëritë e blegtorëve me lidhje gjaku u bashkuan duke formuar fise, të cilat kontrollonin territoret e populluara dhe në zotërimin e përbashkët të tyre (Đurdev 1984).

⁵ Për shënime më të detajuara në këtë temë, shih p.sh. Barjaktarović, 1991, 395-408.

tjera si heroike e të ndershme, me dëshirë e vullnet miqësoshin me përfaqësues të vëllazërive dhe familjeve të dalluara.⁶

Kleri është përpjekur të çrrënjosë edhe zakonin e vëllazërimit të ndërsjelltë mes malazezve dhe shqiptarëve, që u dukej në mospajtim me dogmën krishtere. Veç kësaj, termi serb dhe sllav *pobratim*, pothuaj është i njëjtë me atë verishqiptar *probatim*, për dallim nga jugu i Shqipërisë ku për vëllaun e gjakut thuhet *vëllam* (për këtë dhe shkëmbimet tjera linguistike mes gjuhës serbe dhe asaj shqiptare, shih: Stanishiq, 1995). Vëllazërimi, në esencë, paraqet formalizimin ritual të miqësisë mes dy meshkujve, e cila më pas konsiderohet si afri familjare. Ndërsa Kisha Ortodokse Serbe pak a shumë e ka toleruar këtë zakon tradicional, në disa raste duke e lejuar madje të bëhet në kishë, zyrtarët katolikë në Shqipëri janë përpjekur, ç'është e vërteta pa sukses, që ta ndalojnë (Karadžić, 1852, 512). Për dallim nga kleri katolik, i cili këto zakone i paraqet në dritë negative, burimet lokale ofrojnë shembuj të numërt të vëllazërive dhe kumbarive mes serbëve/malazezve dhe shqiptarëve të dalluar. Marko Milanov, vojvoda malazez dhe heroi më i madh i kohës së vet, në *Shembuj të njerëzisë dhe trimërisë* këtë zakon e përshkruan si shumë pozitiv:

Vëllazërimi atëbotë ka kryer shumë shërbime në këto vise. Janë vëllazëruar njerëz të mirë. Me këtë janë afruar dhe e kanë forcuar njëri tjetrin, dhe përmes vëllazërimit më lehtë i kanë dalë përballë të keqes, e së mirës i kanë qëndruar në ndihmë. Vëllazërimi atëbotë shumë është vlerësuar dhe njerëzit i ka afruar. Shqiptarët edhe sot mendojnë se më afër është i vëllami se sa vëllai, sepse vëllai është prej babës e nënës, e vëllami është prej Zotit dhe dashurisë hyjnore, prandaj dhe ata më parë do ngre hnin armën për të marrë hak për të vëllazëruarin se sa për vëllain.

(Miljanov, 1907, 2).

Udhëtarë dhe etnografë të hershëm përshkruajnë edhe zakone të tjera të ngjashme tek serbo-malazezët dhe shqiptarët, siç janë mikrpritja e theksuar dhe kodi trimëror-etik, të cilin ata e emërtojnë me emra të ndryshëm si *čojstvo*, *rz* apo *besa*. Të gjitha këto janë mënyra të rregullimit të marrëdhënieve të ndërsjellta mes bashkësive të ndryshme, madje edhe kur ato janë në gjendje konflikti me njëra-tjetrën, siç janë fiset shqiptare dhe malazeze, tek të cilët konfliktet mes fiseve dhe brenda fisit janë fenomen i përditshëm. Këto ngjashmëri bien në sy veçanërisht nëse krahasohen dy vëzhgimet më gjithëpërfshirëse të zakoneve juridike tradicionale të malazezve dhe shqiptarëve, të cilat janë *Koleksioni* i Baltazar Bogishiqit (Bogišić, 2004) dhe *Kanuni i Lekë Dukagjinit* i shqiptarëve (*Kanuni i Lekë Dukagjinit*, shih: Gjeçovi, 1986), për çka shkruajnë një mori autorësh (Pupovci, 1968; Gjeçovi, 1986; Luković, 2003). Kështu, ekzistojnë shumë

⁶ Kjo praktikë e martesave të përziera serbo-shqiptare është bajtur në viset malore deri në ditët e sotme, për çka dëshmojnë edhe hulumtimet antropologjike të Armanda Hysës (shih: Hysa, 2014; Hysa, 2015, si dhe punimi i saj në këtë koleksion).

rrëfime shhqiptare dhe serbo-malazeze për zot shtëpish që kanë pranuar në konak të ikurin dhe e kanë mbrojtur madje edhe me çmimin e jetës së vet. Këta njerëz janë bërë objekt i admirimit dhe heronj të tregimeve dhe këngëve në traditat e tyre lokale, sepse zakoni i mikpritjes urdhëron që secili që hyn në shtëpi duhet të pritët mirë dhe të mbrohet, madje edhe nëse është fjala për armikun më të madh, të cilin përndryshe e zë gjakmarrja (shih: Miljanov, 1901; Miljanov, 1907). Së fundi, edhe pse sot në mesin e serbëve është e përhapur bindja se festa fetare *sllava* është një traditë vetëm serbe, shënimet tregojnë se edhe në Shqipërinë veriore ajo është festuar, bile me të njejtin emër sikur edhe te serbët. Studiuesit kanë konstatuar se numri më i madh i vëllazërive malazeze të cilat sipas gojëdhënave kanë prejardhjen e tyre nga Shqipëria veriore e festojnë Shën Nikollën, si të gjithë malësorët, apo fiset e Shqipërisë veriore dhe të Zetës. Për më tepër, edhe përpjekjet sistematike që të çrrënjoset festa e Ditës së Shën Nikollës në mesin e shqiptarëve të islamizuar kanë pasur vetëm sukses të pjesshëm (Vukmanović, 1974).

Shkurt, burimet e hershme të shkruara deri në mesin e shekullit XIX ofrojnë shembuj të shumtë për respektim dhe bashkëpunim të ndërsjellë mes serbo-malazezve dhe malësorve shqiptarë dhe i përshkruajnë ata si të ngjashëm e të afërm në shumë aspekte. Natyrisht, do të ishte e tepruar që në bazë të këtyre burimeve të nxirret konkluzioni se nuk ka pasur kurrfarë armiqësisë apo konfliktesh mes popullatës serbe dhe asaj shqiptare, sidomos nëse merret parasysh se në shoqëritë fisnore të ballkanit qëndror mes familjeve, fiseve apo klaneve të caktuara këto ishin një fenomen i zakonshëm. Megjithatë, konsideroj se tekstet e përmendura tregojnë që serbët dhe shqiptarët në këtë periudhë nuk i kanë perceptuar marrëdhëniet e veta kryesisht përmes termave të armiqësisë dhe mosdurimit të ndërsjellë.

“Tri zemrat trimërore” të Musës: marrëdhëniet serbo-shqiptare në traditën gojore epike

Shqyrtimi i marrëdhënieve serbo-shqiptare nga e kaluara do të ishte jo i plotë nëse aty nuk do të përfshinim edhe traditën gojore. Deri në shekullin XX, pjesa më e madhe e popullatës ka qenë analfabete, ndaj është pikërisht tradita gojore ajo që paraqet vendin më të mirë për studimin e perceptimeve të botës së thjeshtë, të paarsimuar, e cila këngët e veta gojore i ka kaluar si një krijesë kolektive nga njëra gjeneratë në tjetrën. Do të përqëndrohëm këtu në këngën “klasike” gojore epike serbe për Marko Kraljeviqin dhe Musa Kesexhinë. E konsideroj atë si një shembull ilustrues për këtë arsye: folkloristët bashkëkohorë pajtohen se shoqëritë në të cilat jeton tradita gojore, praktikojnë shumë rrëfime, por si rregull kujdesen sidomos për disa prej tyre të cilat për nga vëllimi dhe ndërlikueshmëria i tejkalojnë të tjerat dhe kanë një status të veçantë shoqëror (Martin, 2005, 9; Foley, 2004, 185). Në mesin e malësorëve, një status i tillë i privilegjuar i takonte këngëve dhe rrëfimeve heroike, të cilat përcilleshin kryesisht nga meshkujt dhe përshkruanin beteja e vepra të famshme të heronjve të dalluar nga shekuj të hershëm, e kaluara më e afërt, apo edhe nga tashmja. Për shkak

se përshkruante bëmat trimërore të kolektivit, epika heroike zuri një vend të dalluar në programet e nacionalistëve romantikë të shekullit XIX, ndërkohë që në kohët më të reja është kritikuar si burim i stereotipeve dhe paragjykimeve. Edhe pse epika ballkanike dhe epika në përgjithësi nuk janë të privuara aspak nga tendenca antagonike dhe luftarako-nacionaliste, duhet pasur parasysh se ato po ashtu ofrojnë edhe shembuj të jashtëzakonshëm poetikë të trimërisë, nderit dhe njerëzisë.

I zhgënjyer për shkak se pas nëntë vitesh shërbimi besnik te sulltani nuk ka marrë kurrfarë page, arbanasi (shqiptari) Musa vendos të bëhet kaçak, mposht përfaqësues të ndryshëm të perandorisë dhe më në fund fton për dyluftim edhe vetë sulltanin. Sulltani nuk ka një trim të tillë që do të mund ta dërgonte në vend të vetes, ndaj vendos të lirojë nga burgimi Marko Kraljeviqin, nëse ky pranon që të luftojë në emrin e sulltanit. Marko e pranon ofertën, rimëkëmbet disa muaj përmes mënyrës së njohur të tij të ngrënies së mishit të qengjit dhe pirjes së verës, shkon në mejdan dhe e vret Musën.

Kjo këngë na kujton vetëm sipërfaqësisht rrëfimin tipik se si trimi “ynë” vret trimin e “juaj/të atyre/të huaj”. Elemente qenësore të trajtimit poetik të këtij motivi janë disa ambivalenca që këngën e bëjnë aq të vlerësuar dhe relevante për kuptimin e traditës së marrëdhënieve serbo-shqiptare. Domethënë, edhe pse Marko është serb, thënë më saktë trimi më i madh serb, këngëtarin tregon simpati ndaj shqiptarit Musa, çka është rezultat i afërsisë së pozicioneve shoqërore mes mjedisit patriarkal serb, në të cilin këndohej kjo këngë, e atij që përfaqëson Musa Kesexhiu. Në këtë kuptim, është karakteristike përgjigja e Musës ndaj kërkesës së Markos, që t’i largohet nga udha:

Se unë nuk nënshtrohem prej teje
Megjithëse je lindur nga një mbretëreshë
Në çardak e mbi dyshekun e butë
I veshur në mëndafsh safi
Mbështjellë me rripa të artë
Rritur me mjaltë e sheqer
Mua më lindi shqiptarja e ashpër
Mes dhenve në tokën e ftohtë
Më mbështolli me rrobën e zezë
Më lidhi me degë ferrash
Më rriti me qull tërshëre
Dhe më është lutur për një premtim
Të mos i hap rrugën askujt.

(Karadžić, 1845, 407; Low, 1922, 129)

Kështu, nga njëra anë, për këngëtarin dhe dëgjuesit e tij Marko gjithsesi është i afërt si trimi *ynë* dhe një princ mesjetar serb. Nga ana tjetër, edhe Musa është, siç e shohim, po ashtu i afërt dhe i *yni* në kuptimin social, sepse malësorët shpesh kanë jetuar në varfëri dhe uri, por i kanë çmuar shumë idealet heroike, gjë që në këtë këngë nuk përfaqësohet nga Marko, të cilin e ka rritur mbretëresha në dyshek, por pikërisht

nga Musa, i biri i “shqiptares së ashpër”, i rritur “mes “dhenve në tokën e ftohtë”. Pra, kënga madhëron të dy trimat.

Po aq ambivalent është edhe fundi i famshëm i këngës – gjatë dyluftimit të dy trimat shfaqin fuqi të mbinatyrshme dhe asnjëri nuk mund ta mposhtë tjetrin. Më në fund, pasi i kanë thyer të gjitha armët dhe janë përballur në mundje me orë të tëra, Musa e rrëzon Markon dhe iulet në gjoks. Në atë moment, Marko thërret në ndihmë zanën e malit, dhe kur ajo shfaqet nëpër re, Musa e humbet vëmendjen për një moment. Marko e shfrytëzon këtë rast, nxjerr thikat e fshehura dhe e pret Musën “prej uçkuri deri në fytyrën e bardhë”. Por, duke parë se Musa ka në gjoks tri zemra trimi dhe kur e kupton, se e ka fituar mejdanin me pabesi, Marko me lot në sy thotë vargjet e pendesës:

I mjeri unë o Zot i mëshirshëm,
paskam vra një më të mirë se vetja!

(Karadžić, 1845, 410)

Shkurt, kjo këngë tregon një respekt të madh të këngëtarit dhe traditës së tij gojore si për trimin serb ashtu edhe për trimin shqiptar. Heroi shqiptar në fakt në kuptimin social është i afërt për këngëtarin dhe mjedisin e tij, sepse është rritur në bjeshkë dhe është mësuar me skamjen, e megjithatë është i prirur ndaj idealeve të nderit dhe trimërisë. Për më tepër, kënga serbe në fakt e paraqet Musën si më të fuqishëm dhe trim më të madh madje edhe se vetë heroit kombëtar Marko Kraljeviqi.

Është e nevojshme të nxirren në pah dhe mund të gjenden edhe variante shqiptare të kësaj kënge, për shembull mund të përmendim shkurt këngën “Kapedan Muja dhe Marko Kraljeviqi” (shih: Mićović, 1981, 68-73). Marko plagoset rëndë në pritë nga Muja e Halili dhe atij i duhen plot shtatë vite që të rimëkëmbet nga plagët e marra. Pasi shërohet më në fund, Marko e fton Mujën në dyluftim, por zanat e malit ndërhyjnë dhe e parandalojnë përballjen mes tyre dhe i pajtojnë duke u thënë se të dy janë njësoj të fuqishëm. Marko e Muja vëllazërohen dhe e festojnë vëllazërimin së pari në shtëpinë e Mujës e më pas edhe në atë të Markos. Vargjet përmbyllëse, shënojnë miqësinë e tyre:

Kurrë më nuk u ndanë,
Zoti gjithmonë u ndihmoi,
Shpata jonë të keqen e mundi.

(Mićović, 1981, 73)

Këto paralele mes epikës serbe dhe asaj shqiptare në asnjë mënyrë nuk paraqesin raste të izoluara dhe një numër hulumtimesh ka treguar se ka ngjashmëri dhe ndikime të ndërsjellta mes traditës gojore të sllavëve të jugut dhe asaj të shqiptarëve (Skëndi, 1954; Mićović, 1981; Medenica, 1974; Halili, 2012; Sivački, 2013). Për më tepër, disa nga këngëtarët gojorë ballkanikë me zë, si Salih Uglanini, kanë qenë dygjuhësh dhe kishin repertor të pasur të këngëve epike që i këndonin në të dy gjuhët (Lord, 2000, xv;

Kolsti, 1990), ndërsa kjo dygjuhësi dikur – e cila në masë të caktuar egziston edhe sot (Halili 2012) – ka qenë karakteristike e këngëtarëve nga rajoni i Sanxhakut.

Krijimi i armiqësisë

Kjo porosi pajtuese nga kënga shqiptare do të paraqiste një përfundim të përshtatshëm të rrëfimit për miqësinë tradicionale dhe bashkëpunimin mes serbëve dhe shqiptarëve, po të mos vinin pas saj një seri konfliktesh dhe dhune prej fillimit të shekullit të kaluar deri në ditët e sotme.

Kur, pra, u bënë serbët dhe shqiptarët armiq?

Siç u theksua, para viteve 70- të të shekullit XIX perceptimi i shqiptarëve në kulturën serbe kryesisht i takonte llojit të shkrimeve, që mund të përshkruhen si një diskurs heroik – shqiptarët paraqiteshin si luftëtarë trima, të mirë dhe shumë të afërt dhe/apo në afërsi me malazetët me të cilët shpesh ishin në aleancë kundër turqve.

Hulumtimi i thellë i prejardhjes së diskursit të armiqësisë ndaj shqiptarëve i tejkalon kornizat e këtij artikulli. Megjithatë, nuk është e vështirë të identifikohen disa nga arsyet që sollën diskontinuitetin në paraqitjen e shqiptarëve në kulturën serbe në çerekun e fundit të shekullit XIX. Kriza e madhe e Lindjes e viteve 1875-1878 solli ndryshime të mëdha, si njohja ndërkombëtare e Serbisë së pavarur, dalja në dritë e lëvizjes kombëtare shqiptare, dobësimi i pushtetit osman në Ballkan dhe forcimi i pretendimeve serbe në territoret e Kosovës dhe Metohisë së sotme dhe Shqipërisë veriore. Këto procese kanë ndikuar shumë në perceptimin e shqiptarëve në kulturën serbe të asaj kohe. Kongresi i Berlinit i vitit 1878 paraqet një ngjarje traumatizuese për serbët, të cilët u zunë të papërgatitur nga protektorati austro-hungarez mbi Bosnjen dhe Hercegovinën, të cilën e konsideronin territor, që duhet t'i bashkangjitej shtetit serb. Serbia u gjend papritmas e rrethuar në tri anë nga monarkia austro-hungareze dhe intelektualët serbë nisën të vajtojnë për shkak të këtij fakti, duke e përjetuar këtë gjendje si burgim dhe ngufatje. Siç do të shkruante Jovan Cvijiq (Jovan Cvijić), Serbia u bë “një vend gati i rrethuar e ne u bëmë një popull i arrestuar”, çka i shtynte njëkohësisht intelektualët serbë të deklaronin, se Serbia duhet të marrë frymë, duhet të zgjerojë mushkëritë që të mund të mbijetojë (Cvijić, 2000, 165; Mirdita, 1966).

Në rrethana të tilla, figura e malësorit trim, të afërmit *tonë* dhe aleatit kundër turqve, zbehet gjithnjë e më tepër. Në vend të saj në diskursin shkencor, shtypin dhe në arsimim (shih punimet e Ana Petrov, Milan Millkoviçit dhe Aleksandar Iliqit në këtë koleksion) shqiptarët gjithnjë e më fuqishëm identifikohen me shqiptarët myslimanë të Kosovës, të paraqitur si aleatë të turqve dhe torturues të serbëve të Kosovës të mbetur të paktë në numër, të cilët, thënë me fjalët e autorit të një libri mësimor tejet të përdorur në atë periudhë, “I bënë të këqia më të mëdha serbëve se sa vetë turqit” (Jović, 1886, 91). Vetëm disa dekada pas pohimit të përmendur të Karaxhiqit se “pikërisht ende nuk dihet deri ku ka serbë në Arnauti dhe në Maqedoni”, gazetatat dhe revistat serbe botojnë udhëpërshkrime të shumta për Kosovën, të cilat si rregull përqëndrohen në përmendoret mesjetare serbe dhe brutalitetin shqiptar ndaj serbëve të mbetur aty

(Atanasovski 2014, dhe kontributi i tij në këtë botim). Në këtë periudhë është krijuar edhe emërtimi “Serbia e vjetër”, i cili në esencë paraqet një koncept gjeopolitik të lidhur përfshirësisht me territorin e sotëm të Kosovës dhe Maqedoninë veriore. Serbia e vjetër përfshinte territorin, që serbët e konsideronin të vetin bazuar në të drejtën historike, pa marrë parasysh popullatën shumicë shqiptare që e popullonte (Trifunović, 2015). Shkurt para dhe gjatë luftërave ballkanike, tendencat antishqiptare rriten dhe shndërrohen në një propagandë të vërtetë mediatike, duke arritur kulmin me disa monografi “akademike” që ishin haptazi raciste për shqiptarët (shih: Milković, 2013, dhe punimet e Vladan Jovanovićit dhe Milan Milkovićit në këtë koleksion). Kështu shqiptarët, që për kohë të gjatë janë parë si heronj, në kulturën serbe gjithnjë e më tepër paraqiten me terma siç janë “tërbim”, “egërsi” dhe “gjakpirës” (Simić, 1904; Hadži-Vasiljević, 1906; Oraovac, 1913; Đorđević, 1913; Protić, 1913; për një vështrim të përmbledhur të këtyre veprave, shih: Milosavljević, 2002).

Riafirmimi i diskursit të miqësisë

Meqë qëllimi i këtij shkrimi është që të riafirmojë zërat e miqësisë dhe respektimit, në fund të kësaj analize dua të theksoj përpjekjet e dy personaliteteve të rëndësishme publike serbe të cilët, secili në mënyrën e vet, iu kundërvënë histerisë antishqiptare, që përfshiu shoqërinë dhe mediat serbe në fund të shekullit XIX dhe fillim të shekullit XX.

I pari prej tyre është Marko Milanov, një personalitet i shquar, i lindur në fisin malazez Kuç rreth vitit 1830. Sipas mendimit të bashkëkohasve të tij, Milanovi ishte trimi më i madh i kohës së vet dhe atë e lavdëronin dhe respektonin si Kuçët e serbo-malazezët e tjerë, ashtu edhe shqiptarët. Milanovi mësoi shkrim-lexim vetëm në pleqëri, për shkak të dëshirës që të shënojë, dhe kështu të ruajë për pasardhësit, historinë, këngët dhe zakonet e fisit të vet dhe fiseve fqinje. Në dy librat e botuara rreth vitit 1900, Milanovi i lartëson shqiptarët si heronj të mëdhenj dhe njerëz të ndershëm. Kështu, në veprën e tij më të njohur, koleksionin e tregimeve heroike të titulluar *Shembuj të njerëzisë dhe trimërisë*, gati një të tretën e përzgjedhjes prej 70 shembujsh më të ndritur të heroizmit dhe fisnikërisë, e paraqesin veprat fisnike të trimave shqiptarë.

Në fillim të shekullit XX, Milanovi botoi po ashtu edhe librin *Jeta dhe zakonet e shqiptarëve*, në të cilin në mënyrë eksplicite bën të ditur synimin e tij për t’iu kundërvënë mendimit asokohe tashmë të përhapur se shqiptarët janë të pacivilizuar:

Zakonet e arbanasëve nuk janë të njohura për njerëzit tanë, që janë pak më larg prej tyre; andaj dhe u duket disave se ata janë të ashpër e të egër, më shumë se popujt tjerë, ndërsa mua nuk më duket se është kështu... e unë mund të përmend edhe pak nga zakonet e tanishme, që mua më pëlqejnë... arbanasi, në çdo sulm të fuqisë, mbeti në vete i pandryshuar, e as i shpërbërë, veç me një gjuhë të vjetër dhe pushkën me të cilën u lind. Kjo çon në mendime se ka diçka në atë popull ma të mirë dhe ma të

qëndrueshme se te tjerët... (fq. 135)

Kemi parë sa shumë ai popull duron, ndërsa e don sinqeritetin, sa largë mbërrinë fuqia e tij mendore. E respekton vëllazërinë, miqësinë, mikpritjen dhe të tjerat, të vogla e të mëdha... (143).

(Miljanov, 1907, 1, 20)

Ndërkohë që Marko Milanovi ishte besnik i traditës heroike dhe trim i llojit të vjetër, Dimitrije Tucoviçi (Dimitrije Tucović) gjysmë shekulli më i ri ishte personalitet modern, i arsimuar në Perëndim dhe njëri nga ithtarët e parë dhe më të zëshëm të ideve socialiste në Serbi. Tucoviçi ishte i tmerruar nga histeria antishqiptare e intelektualëve dhe mediave serbe, e posaçërisht nga krimet e kryera kundër popullatës shqiptare gjatë luftërave ballkanike të viteve 1912 dhe 1913. Ndaj ai, në fillim të vitit 1914, botoi librin *Serbia dhe Shqipëria: një kontribut për kritikën e politikës pushtuese të borgjezisë serbe*, në të cilin kritikon politikën e jashtme serbe si pushtuese. Tucoviçi konsideronte se një sjellje e tillë domosdoshmërisht çon në disfatë dhe profetizoi se ajo shkakton shumë viktima dhe se në të ardhmen do të shkaktojë edhe më shumë. Fjalët e Tucoviçit, për fat të keq, as sot nuk e kanë humbur aktualitetin:

Sot është bërë shumë e rrezikshme që të predikohet për nevojën e punës së përbashkët me arbanasit. Në garën fatale për të arsyetuar një politikë të mbrapshtë të borgjezisë shtypi ka krijuar për arbanasit një kullë mendimesh të pavërteta dhe tendencioze, ndërsa politika pushtuese e Serbisë me metodat e veta barbare është u desht që arbanasit ti mbushë me një urrejtje të thellë ndaj nesh...

(Tucović, 1946, 116)

Konkluzione: lindja e “shqiptarizmit”

Këto dy zëra në një mënyrë mishërojnë esencën e argumentimit tim – njëri përfaqëson vlerat dhe virtytet e vjetra, duke afirmuar atë më të mirën, që mund të ofrojë shoqëria tradicionale ballkanike. Tjetri promovon bashkëpunimin ballkanik dhe lidhjen në baza të parimeve socialdemokrate, duke ndjekur idealet politike evropiane më të përparuara e emancipuese të kohës së vet. Në këtë kuptim, ata përfaqësojnë dy qasje principale me të cilat mund të ndryshohet këndvështrimi i shqiptarëve në kulturën serbe, i cili tashmë për një kohë të gjatë mbart armiqësi dhe radikalizëm.

Duke u mbështetur në konceptin e ballkanizmit, të cilin Maria Todorova e përshkruan si diskurs që krijon stereotipe për Ballkanin, dhe politikën e lidhur në mënyrë organike me atë diskurs, si dhe artikullimin e tij të veçantë në kontekstin e analizës së Stefani Shvandler-Sivers (Schwandner-Sievers, 2004, 110-126), duket se është in- struktive të përdoret termi “shqiptarizëm” për këtë diskurs që posaçërisht fuqishëm paraqitet në Serbi në prag të luftërave ballkanike dhe mbetet produktiv deri më sot

(për çka, mes tjerash, dëshmojnë edhe tekstet në këtë koleksion)⁷.

Si formë apo nën-tip i ballkanizmit, shqiptarizmi mund të perceptohet si një amalgam i: a) pohimit të së drejtës historike serbe mbi territorin e Kosovës dhe Metohisë të bazuar në pronësinë e këtij territori nga sundimtarë të shumtë mesjetarë serbë dhe përmendore të shumta fetare që ata i kanë ndërtuar; b) pohimeve humanitare për spastrim të orkestruar etnik të serbëve nga Kosova nga ana e shqiptarëve, që veçërisht u bënë më të theksuara në dekadat para luftërave ballkanike dhe nga vitet 80 të shekullit të kaluar deri sot; c) pohimeve demografike sikur ato që shqiptarët kanë nisur të popullojnë territorin e Kosovës në numër më domethënës vetëm pas migrimit të madh të serbëve nga fundi i shekullit XVII dhe në gjysmën e parë të shekullit XVIII, apo që serbët përbënin popullatën shumicë në Metohi deri vonë në shekullin XIX, dhe se dëbimi i serbëve gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe pamundësimi i kthimit të tyre nga pushteti komunist janë shkaktarët kryesorë të mbizotërimit demografik të shqiptarëve ndaj serbëve në Kosovë.

Përmes afirmimit të këtyre zërave *brenda* kulturës serbe dhe asaj shqiptare që, si Marko Milanovi dhe Dimitrije Tucoviqi, insistojnë në afrinë dhe respektimin e ndërsjelltë, do të konstituohej një traditë tjerër, e cila përkundrejt diskursit aktual të armiqësisë do të promovonte bashkëpunimin dhe miqësinë. Një sipërmarrje e tillë do të paraqiste një gjest të llojit të vet dhe një akt performues të atyre serbëve dhe shqiptarëve që besojnë se është koha të mos presim më që Bashkimi Evropian t'i zgjidhë problemet tona dhe deri në pafundësi të sponsorizojë aktivitetet tona, por që, për ndryshim, më në fund të provojmë që vetë të bëjmë diçka për veten tonë.

7 Në këtë kuptim, analiza rudimentare e "shqiptarizmit" duhet kuptuar para së gjithash si prolegomenë (parathënie) për shqyrtimet e ardhshme më të gjera të diskursit të shqiptarizmit dhe paralelin e tij "serbizmit", që si pikënisje do të kishite format e ballkanizmit të internacionalizuar të Maria Todorovës (Todorova, 2006) dhe variacionin lokal të orientalizmit "artificial" në interpretimin e Milica Bakiq-Hejdenit (Hayden, 1995). Rreth përdorimit paraprak të termit shqiptarizëm në kontekstin e ngjashëm, shih: Schwandner-Sievers 2004, 110-126.

Literatura:

- ANZULOVIĆ, B. (1999) *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. New York: New York University Press.
- ATANASOVSKI, S. (2014) *Muzičke prakse i proizvodnje nacionalne teritorije*, sidomos II: "Stara Srbija i Makedonija kroz putopise i narodne pesme". Beograd: Fakulteti i arteve muzikore, disertacion doktorate i pabotuar.
- BAKIĆ-HAYDEN, M. (1995) Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, 54/4, fq. 917-931.
- BALEVIĆ, J. S. (1757) *Kratak istorijsko-geografski opis Crne Gore*, <http://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/jsbalevic-opis.html>
- БАРИЈАКТАРОВИЋ, М. (1991) Предања о заједничном пореклу неких црногорских и неких арбанашких племена. нѐ Становништво словенског поријекла у Албанији – Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године, *Цетиње*, fq. 395-408.
- ВАТАКОВИЋ, D. (1994) Ilija Garašanin's Načertanije: A Reassessment. *Balkanica*, vol. XXV-1, fq. 157-183.
- БОГИШИЋ, В. (2004) *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*. Подгорица: ЦИД, 2004.
- ЦВИЈИЋ, Ј. (2000) *Говори и чланци*. Сабрана дела, књига III, Београд: САНУ.
- ЂЕЋОВИ, Š. K. (1986) *Kanon Leke Dukadinija*. Zagreb: Stvarnost.
- БОРЂЕВИЋ, В. (1913) *Арнаути и велике силе*. Београд: Штампарија "Доситије Обрадовић".
- ЂУРЂЕВ, В. (1984) *Postanak i razvoj brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. CANU: Titograd.
- FOLEY, J. M. (2004) Epic as Genre. нѐ: Fowler R. (red.). *The Cambridge Companion to Homer*. Cambridge: Cambridge University Press, fq. 171-187.
- ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋ, Ј. (1906) *Стара Србија и Македонија*, (Са гледишта географског, историјског и политичког), Београд.
- HALILI, R. (2012) *Naród i jego pieśni: rzecz o oralności, piśmienności i epice ludowej wśród Albańczyków i Serbów*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- HALILI, R. (2013) Albanians and Serbs: a Common Epic. intervistoi Marjola Rukaj, Osservatorio Balcani e Caucaso, 31 maj, e disponueshme нѐ <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Regions-and-countries/Albania/Albanians-and-Serbs-a-common-epic-135279> (marrë më 30.04.2015).
- HYSA, A. (2014) Match-making Behind Enemy Lines. LSEE Blog, May 15, e disponueshme нѐ <http://blogs.lse.ac.uk/lsee/2014/05/15/match-making-across-enemy-lines/> (marrë më 30.04.2015)
- HYSA, A. (2015) Albansko-srpski brakovi između medijskog predstavljanja i stvarnosti, *Beton*, br. 158, 22 april, e disponueshme нѐ <http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-između-medijskog-predstavljanja-i-stvarnosti/> (marrë më 30.04.2015)

- JEZERNIK, B. (2004) *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travelers*. London: Saqi.
- ЈОВИЋ, М. (1886) *Српска историја за IV. разр. осн. школе. Према програму удесуо Мих. Јовић*. Београд: штампарија задруге штампарских радника.
- КАРАЦИЋ, В. С. (1849) *Срби сви и свуда. Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. Беч: Штампарија јерменскога манастира, 1849, fq. 1-27.
- КАРАЦИЋ, В. С. (1852) *Српски Рјечник иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: Штампарија јерменскога манастира.
- КАРАЦИЋ, В. С. (1845) *Српске народне пјесме, књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије*. Беч: Штампарија јерменскога манастира.
- KOLSTI, J. (1990) *The Bilingual Singer: a Study in the Albanian and Serbo-Croatian Oral Epic Traditions*. New York: Garland Publishers.
- LORD, A. V. (2000) *The Singer of Tales*. botimi II, Mitchell S. dhe Nagy G. (red.), Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- LOW, D. H. (1922), *The Ballads of Marko Kraljević*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ЛУКОВИЋ, М. (2003) Истраживања Валтазара Богишића племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и Албанији. *Balkanica*, XXXIV/2003, fq. 237-265.
- ЉУШИЋ, Р. (1993) *Књига о Начертанију*, Београд: БИГЗ.
- MARTIN, R. (2005) Epic as Genre. në Foley J.M. (red.) *A Companion to Ancient Epic*. Oxford: Blackwell Publishing, fq. 9-19.
- МЕДЕНИЦА, Р. (1974) Арбанашке крешничке песме и наша народна епика. Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије (у Призрену 1967). Београд: Савез
- МИЋОВИЋ, Д. (1981) *Албанске јуначке песме*, Приштина: Јединство. Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије (Београд: Научно дело) e disponueshme në ,http://www.rastko.rs/rastko-al/umetnost/rmedenica-kresnicke_l.php (marrë më 30.04.2015).
- МИЛУТИНОВИЋ С. (1997) *Историја Црне Горе*. Светигора, Цетиње.
- МИЉАНОВ, М. (1901) *Примјери чојства и јунаштва*. Београд: “Чупићева задужбина”, 1901.
- МИЉАНОВ, М. (1907) *Живот и обичаји Арбанаса*. Београд: Нова штампарија “Давидовић”.
- МИЉИЋ, М. (1997) *Повјесница црногорска*, Подгорица: Унирекс.
- МИЉКОВИЋ, М. (2013) *Kronika palanačkog sveta: negativne predstave o Albancima u ilustrovanoj ratnoj hronici (1912-1913)*, Beton nr. 136, 18.06, e disponueshme në <http://www.elektrobeton.net/mikser/kronika-palanackog-sveta/>
- MILOSAVLJEVIĆ, O. (2002) *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- MIRDITA, Z. (1996) Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije. në Jugoistočna Europa 1918-1995, Međunarodni znanstveni skup. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar.
- ОБРАДОВИЋ, Д. (1989) *Изабрани списи*. Нови Сад: Матица Српска.
- ОРАОВАЦ, Т. (1913) *Арбанашко питање и српско право*. Београд, Св. Раденковић и Брат.

- ПЕТРОВИЋ, В. (1754) *Историја о Црној Гори, Повјесница црногорска*, Миљић М. (red.), Подгорица: Унирекс, 1997, fq. 7-36.
- ПРОТИЋ, С. (Balkanicus) (1913) *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*. Београд: Штампарииа “Доситије Обрадовић”.
- ПУРОВЦИ, С. (1968) *Грађанскоправни односи и Законик Леке Дукађинија*, Приштина.
- СИМИЋ, С. (1904) *Стара Србија и Арбанаси*. Београд: Штампарииа “Доситије Обрадовић”.
- SIVAЃKI, A. (2013) Specific Initial (Introductory) Formulas in Albanian (Decasyllabic) Songs of the Frontier Warriors, *Balkanica*, XLIV, fq. 113-138.
- SKENDI, S. (1954) *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*. Philadelphia: American Folklore Society.
- СТАНИШИЋ, В. (1995) *Српско-албански језички односи*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- SCHWANDNER-SIEVERS, S. (2004) Albanians, Albanianism and the Strategic Subversion of Stereotypes, në: *The Balkans and the West: Constructing the European Other, 1945-2003*. Hammond A. (red.), Aldershot: Ashgate, fq. 110-126.
- TODOROVA, M. (2006) *Imaginarni Balkan*. Београд: XX век.
- TRIFUNOVIЋ, B. (2015) *The Collective Memory in the Serbian National Discourse on Old Serbia* (dorëshkrim).
- TUCOVIЋ, D. (1946) *Srbija i Albanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske ‘buržoazije*. Београд: Kultura.
- ВУКОМАНОВИЋ, Ј. (1974) Слично и специфично у славским обичајима Арбанаса и Црногораца. Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије (у Призрену 1967). Београд: Савез фолклориста Југославије (Београд: Научно дело) 1974. Е disponueshme në http://www.rastko.rs/rastko-al/folklor/jvukomanovic-slave_1.php (marrë më 30.04.2015).
- ЗУКОВИЋ, Љ. (1988) *Вукови певачи из Црне Горе*. Београд: Рад.

Përktheu: Agron Bajrami

Aleksandar Pavlović

Centre for Southeast European Studies,
University of Graz /
Institute for Philosophy and Social Theory,
University of Belgrade

From heroes to savages: the Albanians in Serbian heroic and national discourse from the mid XVIII to early XX century

Abstract:

This paper argues that the proper origin of Serbian-Albanian hostility had been established in the last quarter of the 19th century. In the first part, the paper offers examples of positive mutual perceptions between Serbs and Albanians in the oral tradition, early Balkan ethnography and historiography from mid-18th to mid-19th century. It is contended that the appreciation for Albanian heroes found in Serbian/Montenegrin folk oral songs and narratives stems from a similar social background and shared patriarchal values among the two ethnic groups. In the second part, the paper follows the change in their perceptions from the later part of the nineteenth century onwards, influenced by the Eastern Crisis of 1875-1878, formation of the Albanian national movement, weakening of the Ottoman rule and territorial disputes over the present-day Kosovo and Northern Albania. It is argued that these tendencies gradually led to the establishment of Serbian-Albanian hostility, which became cemented on the eve of the Balkan Wars of 1912 and 1913. In the last instance, the article focuses on positive examples of Serbian intellectuals who contested such approach and advocates for the re-affirmation of these narratives that emphasize similarities and promote friendship between Serbs and Albanians.

Key Words:

Hostility, Oral Epic Tradition, Marko Kraljević, Marko Milanov, "Albanism"

Srgjan Atanasovski (Srdan Atanasovski)
Instituti i Muzikologjisë
Akademia Serbe e Shkencave dhe e Arteve

Prodhimi i Serbisë së Vjetër: në hapa të udhëtarëve, pas gjurmëve të folklorit

Abstrakt:

Në këtë punim analizoj udhëpërshkrimet nga “Serbia e Vjetër”, të cilat në Serbinë e fundshekullit të gjatë XIX përbëjnë një zhanër specifik letrar, si një mekanizëm për prodhimin e pretendimeve territoriale të nacionalizmit serb. Në periudhën kur vendet e përshkuara ishin nën pushtetin osman dhe shiheshin si të paarrtshme për shumicën e pjesëtarëve të popullatës serbe, e cila, megjithatë, i perceptonte ato si pjesë substanciale të territorit të vet nacional, këto udhëpërshkrime ishin një mënyrë unike që opinionit t’i paraqiten informacione të drejtpërdrejta që kishin të bënin me ato vise. Pas një trajtimi të shkurtër historik të zhvillimit të zhanrit, analizoj mekanizmat letrare me anë të të cilave këto toka u shenjua bindshëm si serbe. Theksoj në mënyrë të veçantë rëndësinë e paraqitjes së të dhënave shkencore në ato udhëpërshkrime, siç janë ato që kanë të bëjnë me gjuhën, zakonet dhe të ngjashme.

Fjalët kyçe:

nacionalizmi serb, Serbia e Vjetër, Maqedonia, udhëpërshkrimet, etnografia

Në periudhën nga mesi i shekullit XIX deri në shpërthimin e luftërave ballkanike, intelektualët serbë, kryesisht nga Principata, respektivisht Mbretëria e Serbisë, por dhe nga qendrat në monarkinë e Habzburgëve, i dhanë jetë një diskursi specifik të udhëpërshkrimit nga Serbia e Vjetër.⁸ Qëllimi themelor i këtyre udhëpërshkrimeve ishte që, duke përdorur shkencën si historia, filologjia, etnografia dhe gjeografia, të fuqizoheshin argumentet nacionaliste serbe, sipas të cilave vise të caktuara gjeografike i përkisnin kombit serb. Por qëllim i tyre ishte po ashtu edhe pasurimi i teksteve shkencore me dëshmitë personale të hulumtuesve me anekdota piktoreske dhe skena nga jeta e përditshme. Për këto arsye në udhëpërshkrime gërshetoheshin të dhëna të shumëllojshme demografike, informacione historike, por edhe harta etnografike që i gjejmë në formë shtojcash, të cilat nuk ishin vetëm rezultate shkencore objektive, por përfaqësonin një pjesë përbërëse të një zhanri letrar, me të cilin që i mundur zgjimi i një reagimi të fuqishëm afektiv te publiku lexues. I parë nga perspektiva e kontributit artistik, udhëpërshkrimi ndërkaq shërbente si dëshmi mbi përvojën e drejtpërdrejtë të udhëpërshkruesit dhe si gjurmë materiale e qëndrimit fizik të rrëfimitarit në hapësirën që dëshironte të përshkruajë. Për këtë arsye, lexuesit konsideronin se udhëpërshkruesi me rrëfimin e vet mund të ndante me publikun mbresa nga udhëtimi, të cilat ai i kishte provuar vetë.

Në këtë punim do të paraqes një pasqyrë të shkurtër historike të zhvillimit të diskursit të udhëpërshkrimeve nga Serbia e Vjetër dhe do të shqyrtoj teknikat letrare kyçe me anë të të cilave këto udhëpërshkrime kanë funksionuar si mekanizëm i përvetësimit të territoreve. Më tej, në mënyrë të detajuar do të analizoj rolin politik të trajtimeve të gjuhës dhe folklorit të këtyre viseve në prozën udhëpërshkruese, si dhe në tekstet shkencore, të cilat gjithashtu krijoheshin si derivate të një lloji të veçantë të udhëpërshkrimeve. Në bazë të kësaj mund të konkludojmë se mekanizmat e përvetësimit diskursiv të territoreve ndryshonin në rastin e Serbisë së Vjetër në kuptimin e ngushtë të këtij koncepti (i cili përfshinte përafërsisht Kosovën, Shqipërinë veriore dhe, jo gjithmonë, Maqedoninë veriperëndimore, e në të cilën kombi kundështar ishte ai shqiptar)⁹, nga rasti i Maqedonisë, ku objekti i sulmit ishte e ashtuquajtura ‘propagandë bullgare’ dhe shumica e banorëve flisnin gjuhën sllave. Ndërkohë që në rastin e dytë udhëpërshkruesit përdornin analizën e gjuhës, folklorit dhe zakoneve të ngjashme, që me metodë shkencore të përcaktonin kufijtë e kombit, e përmes kësaj t’i njihnin “të drejtën natyrore” popullatës aktuale (sllave dhe të krishterë), në rastin e territoreve ku shumicën e përbënin shqiptarët mekanizmat e përvetësimit mbështeteshin mbi narracione historike, argumente gjeografike-ekonomike, e jo rrallë edhe mbi fabrikimin e

⁸ Duke marrë për bazë tiparet gjeografike të këtyre viseve, Jovan Cvijiq (Jovan Cvijić) e caktoi kufirin midis Serbisë së Vjetër dhe Maqedonisë në mënyrë të tillë që Shkupi të ishte në Serbinë e Vjetër, ndërkohë që Maqedoninë e kufizonte në viset rreth Ohrit dhe Manastirit, me çka pajtohej edhe Tihomir Gjorgjeviqi (Tihomir Đorđević) (Cvijić, 1904; Đorđević, 1920, 4).

⁹ Duke marrë për bazë tiparet gjeografike të këtyre viseve, Jovan Cvijiq (Jovan Cvijić) e caktoi kufirin midis Serbisë së Vjetër dhe Maqedonisë në mënyrë të tillë që Shkupi të ishte në Serbinë e Vjetër, ndërkohë që Maqedoninë e kufizonte në viset rreth Ohrit dhe Manastirit, me çka pajtohej edhe Tihomir Gjorgjeviqi (Tihomir Đorđević) (Cvijić, 1904; Đorđević, 1920, 4).

të dhënave demografike, duke e hapur kështu hapësirën për diskriminimin racor dhe kulturor të popullatës joslave.

* * *

Edhe pse miti i Kosovës ishte i pranishëm fuqishëm që nga koha e Vuk Karaxhiqit (Vuk Karadžić), si në arte dhe shkencë, ashtu edhe në jetën e përditshme të serbëve në Principatë dhe në provincat e monarkisë së Habzburgëve, deri në Kongresin e Berlinit kishte përpjestimisht pak dëshmi direkte prej serbëve që vërtet e kishin vizituar Serbinë e Vjetër dhe Maqedoninë¹⁰, dhe të cilët mund t'i informonin bashkëkombasit e vet për faktet duke iu referuar përvojës personale. Këtë e provon edhe thënia e Karaxhiqit nga teksti *Serbët të gjithë e kudo ku janë* i vitit 1836, se ka pasur dëshirë t'i vizitojë “këto vise juglindore të popullit tonë [...] por gjer më sot assesi nuk më shkoi përdore” (Karadžić, 1972, 31).

Konsiderohet se në dekadat e para të shekullit XIX, viset e Perandorisë Osmane ishin të rrezikshme për udhëtime hulumtuese dhe se “mund të kalohej sigurt vetëm me një përcjellje të fortë turke” (Bataković, 1988, ix). Njëkohësisht, gjithandej Evropës po rritej interesimi për literaturë udhëpërshkruese, si dhe për studime të shumëllojshme etnografike të bazuara në përvojën personale të hulumtuesit. Në këtë kuadër, në shtyp dhe publikime të veçanta speciale filluan të botoheshin udhëpërshkrime jo vetëm nga Principata e Serbisë, por edhe nga Mali i Zi, Hercegovina dhe Bosnja, si dhe trajtesa mbi zakonet apo shënime të mbledhura nga vetë udhëpërshkruesit. Për shkak të gjendjes më të mirë materiale, përqëndrimit të pasurisë dhe përmirësimit të rrjetit të rrugëve, udhëtimi si metodë arsimimi, hulumtimi, por edhe i kalimit të kohës së lirë, po bëhej gjithnjë e më i përhapur në kulturën e klasës borgjeze, si në hapësirat e Austro-Hungarisë, ashtu edhe në Principatën e Serbisë (Stanojević, 2007). Në këtë kontekst binte dukshëm në sy mungesa e udhëpërshkrimeve nga viset që proklamoheshin si Serbi e Vjetër dhe të cilat zgjonin një kërshtëri të madhe. Për interesimin në rritje të publikut lexues për udhëpërshkrime nga Serbia e Vjetër dëshmon edhe fakti që, duke filluar nga vitet 50 të shekullit të XIX, në shtypin serb filluan të shfaqen fragmente nga udhëpërshkrime të huaja, të cilat kishin të bënin me territoret europiane të Perandorisë Osmane, e më pas edhe përkthime të plota të monografive të ndryshme (Bataković, 1988, xii-xiii).

¹⁰ Në diskursin nacionalist serb gjatë shekullit XIX janë përdorur paralelisht të dy variantet ortografike – “Makedonija” dhe “Maqedonija” – por këtu përdor varjantin e dytë, së pari për të nënvizuar dallimin nga hapësira reale gjeografike, Makedonija/Maqedonia, por edhe duke patur parasysh se prania (ose përdorimi) e shkronjës “č/q” në ortografinë e fjalës së prejardhjes maqedone është nënvizuar si dëshmi se bëhet fjalë për një dialekt të gjuhës serbe, e jo, për shembull, të gjuhës bullgare. Fjalën “Mekedonija” (shqip – Maqedonia –, por në këtë kontekst lexuesi i tekstit në shqip është i detyruar që ta hetojë këtë dallim nga konteksti, vër. e për.) e përdor si fjalë për një hapësirë konkrete gjeografike, ndërsa “Maqedonija” (edhe në shqip. Maqedonia – vër. e për.), si dhe Serbia e Vjetër, i referohet hapësirës imagjinare të territorit serb të prodhuar në kuadër të nacionalizmit serb.

Udhëpërshkrimi i parë mbi Serbinë e Vjetër i shkruar nga pena e një autori serb është botuar në vitin 1852 dhe fjala është për trajtesën *Fillesa e Deçanit* (1852) e murgut Gedeon Josif Jurishiq (Gedeon Josif Jurišić), i lindur në Irig në vitin 1809, i cili për disa vite kishte qëndruar në Manastirin e Deçanit, prej nga udhëtonte nëpër viset përreth. Pjesa më e madhe e veprës së Jurishiqit ka të bëjë me vetë manastirin, arkitekturën e tij, afreskat, si dhe dorëshkrimet dhe pasuritë e thesarit të tij. Në pjesën përfundimtare të tekstit, Jurishiq përshkruan viset e Kosovës, Metohisë, Malit të Zi dhe Maqedonisë nëpër të cilat kishte udhëtuar, jo rrallë duke i trajtuar ato nga prizmi i historisë mesjetare, por flet edhe për rrethanat aktuale politike, duke theksuar rrezikun që i kërcënohej popullsisë serbe dhe fatin e pasigurt të vetë manastirit. Duke i quajtur të gjitha këto vise si serbe, Jurishiq vë në pah se teksti i tij ishte shkruar në bazë të ftësës së serbëve të arsimuar në Austri që të hulumtonte dhe përshkruante “viset serbe” dhe “antikitetet serbe” (Юришић, 1852, iii). Bazat e zhanrit të udhëpërshkrimit nga Serbia e Vjetër i vendosi, ndërkaq, Milosh S. Millojeviqi (Miloš Milojević), historian, politikan dhe shkrimtar, i cili pas udhëtimit të tij nëpër Serbinë e Vjetër botoi dy vepra, një udhëpërshkrim prej tri vëllimesh (1871-1877) dhe një studim shkencor për demografinë, etnografinë dhe gjeografinë e atyre anëve (1881). Më herët, në vitin 1866, Millojeviqi botoi një trajtesë drejtuar kundër “propagandës bullgare” në Serbinë e Vjetër dhe në Maqedoni dhe filloi të shkruajë edhe një vepër tjetër kapitale, *Këngët dhe zakonet e tërë popullit serb* (1869-1875). Millojeviqi ishte politikisht aktiv, duke vepruar në institucione si Shoqëria e Shën Savës, ndërkohë që rrugën për në Serbinë e Vjetër e mori me rekomandim me shkrim të ministrit të atëhershëm të arsimit, Dimitrije Matiq (Dimitrije Matić), dhe mitropolitit të Beogradit, Mihaillo.

Aspekte të caktuara që mund të hasen në udhëpërshkrimet e Millojeviqit, e deri diku edhe tek ai i Jurishiqit, shfaqen me konsekuencë edhe në veprat e udhëpërshkruesve të mëvonshëm: primati i narracionit hapësinor mbi atë kohor, fshirja e kohës si një përcaktues i rëndësishëm në narracion – respektivisht, hyrja në një lloj gjithë-kohësie të zhanrit udhëpërshkrues – motivi i kërcënimit dhe, më në fund, gërshetimi i të dhënave shkencore, demografike dhe historike me prozën udhëpërshkruese. Millojeviqi e realizon gërshetimin e qasjes shkencore dhe tekstit letrar, si në vetë udhëpërshkrimin, për shembull, duke parashtruar të dhëna demografike të detajuara në kuadër të përshkrimit të udhëtimit të tij, ashtu edhe në nivel të opusit të tij më të gjerë, duke botuar, në distancë kohore të caktuar, si shtojcë të udhëpërshkrimit, studimin shkencor përcjellës. Këtë strategji, pas Millojeviqit, do ta përsërisin shumë udhëpërshkrues. Kështu, Branislav Nushiq (Branislav Nušić) studimin e vet shkencor *Kosova. Përshkrimi i tokës dhe i popullit* e publikoi një vit pas udhëpërshkrimit letrar monografik nga Kosova.

Një varg udhëpërshkrimesh të rëndësishme nga Serbia e Vjetër u botuan në vitet që pasuan luftën serbo-bullgare, e cila e aktualizoi edhe më shumë kërcënimin e “propagandës bullgare”. Shkencëtarët dhe politikanët në zë të kësaj kohe, Vladimir Kariq (Vladimir Karić) dhe Stojan Novakoviqi (Stojan Novaković), botuan “shënime udhëti-

mi” të tyre, respektivisht në vitin 1889 dhe 1892. Stojan Novakoviqi ishte i njohur për opinionin publik serb si historiani dhe filologu më në zë, ndërsa Vlladimir Kariqi është marrë kryesisht me etnografi dhe gjeografi. Edhe pse në krahasim me veprat e tyre kryesore këto “shënime” përbëjnë një pjesë relativisht të vogël dhe më pak të rëndësishme, është interesante se ata konfirmojnë imperativin se krijuesit shkencorë duhet të shprehen drejtpërdrejt edhe si udhëpërshkrues-reporterë, si dhe të dëshmojnë në bazë të qëndrimit personal në viset që i përshkruajnë dhe në bazë të njohurive të fitura në terren. Këtë imperativ e provon në një mënyrë specifike edhe studimi i Spiridon Gopçeviqit (Spiridon Gopčević). I botuar fillimisht në gjuhën gjermane, udhëpërshkrimi i Gopçeviqit u ribotua në gjuhën serbe në vitin 1890, me përkthimin e Millan Kasumoviqit (Milan Kasumović). I konceptuar në dy libra, pjesa e parë e tekstit të Gopçeviqit është në formë udhëpërshkrimi, si përshkrim personal dhe i detajuar i vetë udhëtimit, ndërsa pjesa e dytë, nën titullin “Kontestimi serbo-bullgar rreth Maqedonisë dhe Serbisë së Vjetër”, përfaqëson një trajtesë politiko-shkencore drejtuar kundër të “drejtës natyrore” dhe të “drejtës historike” bullgare mbi këto vise, në të cilin autori u referohet njohurive nga fusha e historisë, filologjisë, etnografisë dhe etimologjisë, por edhe e udhëzon lexuesin te pjesa udhëpërshkruese e studimit, në të cilën mund të gjejë një varg situatash me të cilat konfirmohen të tilla pikëpamje.¹¹

Midis udhëpërshkruesve që veprat e tyre i kanë botuar në dekadën e parë të shekullit XX shquhen posaçërisht Branislav Nushiç dhe Ivan Ivaniç (Ivan Ivanić). Krahas faktit që ishte një shkrimtar dhe poet i mirënjohur, Nushiç merrej në mënyrë aktive edhe me politikë; në vitin 1890 ai qëndroi disa muaj në konsullatën serbe në Shkup, ndërsa nga viti 1893 deri në vitin 1896 ishte konsull i Mbretërisë së Serbisë në Prishtinë (Jovanović, 1938). Nushiç ka botuar dy udhëpërshkrime – *Nga brigjet e Liqenit të Ohrit* (1894) dhe *Nga Kosova në detin blu* (1902) – të cilët në kuadër të këtij zhanri mund të veçohen nga cilësia e shkëlqyer letrare. Zotërimi i shkathët i narracionit të Nushiçit ka mundësuar që, ndoshta në mënyrë më fatlume se në rastin e udhëpërshkruesve të tjerë, të nënvizojë dimensionet e hapësirës në dëm të dimensionit të kohës, dhe kështu t’i japë tekstit shpirt me dialogë dhe refleksione lirike. Krahas këtyre dy veprave, Nushiç, si duket pas shembullit të Millojeviqit, në vitet 1902-1903 botoi studimin shkencor *Kosova. Përshkrimi i tokës dhe i popullit*, duke u marrë kryesisht me çështje etnografike. Ngjashëm me Nushiçin ka vepruar edhe Ivan Ivaniç, nëpunës i Ministrisë së Punëve të Jashtme, i cili në kuadër të shërbimit diplomatik ka qëndruar në Prishtinë, Selanik, Manastir dhe Stamboll, duke botuar disa udhëpërshkrime nga Maqedonia dhe Serbia e Vjetër (1901-1903) dhe studimin udhëpërshkrues-shkencor *Maqedonia dhe maqedonët* (1906-1908).

¹¹ Autorë bashkëkohorë e kanë vënë në dyshim autenticitetin e “udhëpërshkrimit” të Gopçeviqit, duke konkluduar se autori në të vërtetë nuk kishte qëndruar në viset e përshkruara të Perandorisë Osmane (Heim, 1966, 90-114; krah. Promitzer, 2015, 204-205).

Tabela 1. Kronologjia e udhëpërshkrimeve më të rëndësishme nga Serbia e Vjetër dhe Maqedonia

Viti	Vepra	Forma
1852.	Gedeon Josif Jurišić: <i>Dečanski prvenac (Fillesa e Deçanit)</i>	Udhëpërshkrim letrar (përfshin përshkrimin e manastirit)
1871–1877.	Miloš S. Milojević: <i>Putopis dela prave (Stare) Srbije (Udhëpërshkrim i një pjese të Serbisë (së Vjetër) së Vërtetë)</i>	Udhëpërshkrim letrar (me disa ilustrime)
1875–1882.	Panta Srecković: <i>Putničke slike (Kosovo; Familijarna grobnica Mrnjavčevića; Podrim i Metohija) (Kosova; Varreza familjare e Mrnjavčevićëve; Përdrinia dhe Metohia)</i>	Udhëpërshkrim letrar
1889.	Vladimir Karić: <i>Carigrad, Sveta Gora, Solun. Putničke crtice s beleškama o narodnoj propagandi na Istoku (Stambolli, Mali i Shenjtë, Selaniku. Skica udhëtimit me shënime për propagandën popullore në Lindje)</i>	Udhëpërshkrim letrar
1890.	Spiridon Gopčević: <i>Stara Srbija i Makedonija. Moj putni izveštaj (Serbia e Vjetër dhe Maqedonia. Raporti im i udhëtimit)</i>	Udhëpërshkrim etnografik
1892.	Stojan Novaković: <i>S Morave na Vardar: 1886. Putne beleške (Nga Morava në Vardar: 1886. Shënime udhëtimit)</i>	Udhëpërshkrim letrar
1894.	Spira Kalik: <i>Iz Beograda u Solun i Skoplje s Beogradskim pevačkim društvom: putničke beleške (Nga Beogradi në Selanik e Shkup me shoqërinë beogradase të këndimit: shënime udhëtimit)</i>	Udhëpërshkrim letrar / reportazh (me disa ilustrime)
1894.	Branislav Nušić: <i>S obala Ohridskog jezera (Nga brigjet e Liqenit të Ohrit)</i>	Udhëpërshkrim letrar
1895.	Milojko V. Veselinović: <i>Pogled kroz Kosovo (Vështrim nëpër Kosovë)</i>	Udhëpërshkrim letrar
1892–1902.	Branislav Nušić: <i>S Kosova na sinje more (Nga Kosova në detin blu)</i>	Udhëpërshkrim letrar

1903.	Ivan Ivanić: <i>Na Kosovu: Sa Šara, po Kosovu, na Zvečan. Iz putnih beležaka Ivana Ivanića (Në Kosovë: nga Sharri, nëpër Kosovë, në Zvečan. Nga shënimet e udhëtimit të Ivan Ivaniqit)</i>	Udhëpërshkrim letrar
1906–1908.	Ivan Ivanić: <i>Maqedonija i Maqedonci. Putopisne beleške (Maqedonia dhe maqedonët. Shënime udhëpërshkruese)</i>	Udhëpërshkrim dhe studim demografik, etnografik dhe gjeografik
1910.	Todor P. Stanković: <i>Putne beleške po Staroj Srbiji: 1871–1898. (Shënime udhëtimi nëpër Serbinë e Vjetër: 1871-1898)</i>	Udhëpërshkrim në formë reportazhi

* * *

Në analizën e tipareve të udhëpërshkrimeve nga Serbia e Vjetër dhe Maqedonia, detyrë e imja themelore është të identifikoj mekanizmat e caktuar, nëpërmjet të cilave udhëpërshkruesit kanë kryer përvetësimin e këtyre territoreve, duke përcjellë në mënyrë bindëse tek publiku lexues idenë se bëhet fjalë për pjesë kyçe të territorit të përfytyruar kombëtar serb. Bëhet fjalë në vijim për këto procese: fshirja e dimensionit të kohës, apo më qartë ndërtimi i një narracioni që i jep përparësi dimensionit hapësinor dhe kohës historike; fshirja, respektivisht mohimi i kufijve politikë; futja e motivit të kërcënimit dhe, më në fund, futja e metodës dokumentare dhe gërshetimi i prozës udhëpërshkruese me punimin shkencor, për çka do të bëhet fjalë më shumë në kapitullin përmbyllës të këtij teksti.

Primati i dimensionit të hapësirës mbi dimensionin e kohës është një ndër tiparet themelore të rrëfimit, i cili i karakterizon gati të gjitha udhëpërshkrimet nga Serbia e Vjetër. Aspekti kohor i narracionit është i kushtëzuar nga udhëtimi i vetë rrëfimitarit dhe si i tillë nuk përbën një faktor qenësor të këtyre krijimeve. Vendin e tij në të vërtetë e zë hapësira, e cila jo vetëm që e orienton kërkshërinë e narratorit, por përfaqëson kriterin bazë në pajtim me të cilin merr formë udhëpërshkrimi dhe renditet një thurje e ndjeshme e anekdotave, dialogjeve, vrojtimeve udhëpërshkruese, por edhe i informacioneve historike, demografike dhe të tjera. Koha reale e udhëpërshkrimit, në të vërtetë, nëpërmjet një lloji të këtyllë të narracionit, shkrihet me kohën historike, por edhe me kohën mitike, respektivisht pa-kohësinë. Kështu udhëpërshkruesi, i udhëhequr nga rruga e tij, peizazhet dhe vendet që e rrethojnë, i përshkruan ato jo vetëm nëpërmjet vrojtimeve të tij të çastit, por edhe nëpërmjet rrëfimeve historike dhe besimeve popullore që lidhen me to. Është tipike fjalia e Panta Srečkoviqit (Panta Srečković), me të cilën e përshkruan udhëtimin e tij nëpër Fushën e Drinit: “Nga Mitrovica e Zveçani, udhëtova nëpër vendin ‘Pantino’, ku Nemanja mundi ‘demonët e vet’, për në Prizren” (Srečković, 1882). Referenca të tilla, veçërisht në udhëpërshkrimet e

Milosh Millojeviqit, shndërrohen në ekskurse të elaboruara, në të cilat autori interpreton edhe shënimet historike, të cilat i ka gjetur në udhëtim e sipër të gdhendura mbi rrënoja dhe në shenjat e monumenteve (Krah. p.sh. Milojević, 1871, 121-123).

Është posaçërisht interesante mënyra me të cilën fshirja e dimensionit të kohës zbatohet në nivel të përvojës së përditshme. Stojan Novaković, duke përshkruar në udhëpërshkrimin e tij një han në Bilaç, ku ka bujtur, e krahason atë me përshkrimet e zakoneve të udhëtimit nga Kodi i Dushanit, duke konstatuar se “nëpër disa vise të humbura të Turqisë [...] mesjeta jeton ende në një lulëzim të konsiderueshëm” (Novaković, 1894, 17-20), ndërsa ngrohjen me mangall e përshkruan duke iu referuar tipikut të Shën Savës për Studenicën dhe Hilandarin (25-27). Madje edhe në prozën e thatë, dokumentare, të Todor Stankovićit (Todor Stanković), historia e shtetit mesjetar serb është diçka nga e cila nuk mund të iket, diçka e përfutur në vetë thelbin e hapësirës; kështu shkrimtari thekson se “përreth Novo Bërdës dhe në gjithë kazanë e Gjilanit gjatë mihjes dhe lëvrimit [vendasit] gjejnë shpesh para të vjetra serbe dhe gjëra të tjera antike” (Stanković, 1910, 30).¹² Për më tepër, Stanković konkludon me triumfalizëm, “gjithkund, deri atje ku fshatrat, kodrat, lumenjtë e fushat quhen me emra serbë, gjithandej deri në fshatrat e arnautëve ku ka kisha të vjetra, manastire e varreza serbe, [...] nuk ka arbanasë as Shqipëri” (132).

Duke filluar me Jovan Cvijiqin, në diskursin nationalist serb ishte e gjallë ideja mbi lidhjen organike, e kuptuar si shkak-pasojë, të tipareve natyrore dhe gjeografike të “atdheut” me karakterin dhe veçantitë e kombit. Në pajtim me këtë kuptim të lidhjeve të natyrës dhe kombit, udhëpërshkruesit nga Serbia e Vjetër jo rrallë bukuritë natyrore që i përshkruajnë i interpretojnë përmes prizmit të narrativës së historisë serbe, duke i bashkuar ashtu veçoritë gjeografike me narrativat historikë. Millojeviq pasurinë e lumit Nerodime e interpreton duke kujtuar kohën e artë dhe prosperitetin ekonomik të Serbisë “perandorake” mesjetare: “Nga ana perëndimore rrjedh lumi i mrekullueshëm, i habitshëm, mjekues i Nerodimes, Rodimka e moçme, plot trofta dhe peshq të tjerë, siç pohojnë, të sjellë nga perandorët serbë madje nga Kina, të cilat edhe në ditët e sotme janë në të” (Milojević, 1871, 201). Një shkrirje më e fuqishme e personazheve historike me peizazhin nëpërmjet figurës fantazmike poetike e ka arritur Mилоjko Veselinović (Milojko Veselinović), në udhëpërshkrimin e tij *Vështrim nëpër Kosovë* nga viti 1895:

Për më pak se një orë treni tashmë kishte arritur me të shpejtë në Han të Elezit, e që andej për një orë të dytë në Kaçanik. E tmerrshme! Nuk e dini ç’është më e tmerrshme, gryka e Kaçanikut me natyrën e vet, ose Plaku Novak me fytyrën e tij të mrrolor dhe kallpakun plot pikëllim e dëshpërim! [...] Gryka e Kaçanikut e magjeps udhëtarin me natyrën e vet. Ajo nuk është shumë shkëmbore, ndërsa është mjaft e pyllëzuar - një vend i

¹² Në një vend tjetër Stanković vë re se “xhamitë e Prishtinës dhe disa teqe fshehin brenda vetes shumë antikitetë serbe, sepse ato janë shndërruar nga kishat, ndërsa disa janë ngritur edhe me materialin nga kishat dhe pallatet e rrënuara serbe” (Stanković, 1910, 84).

duhur për hajdutë. Menjëherë më doli para sysh trimi plak, Plaku Novak, dhe sikur e shoh si me çetën e vet fluturon nga kodra në kodër, zë pritën dhe me trimëri e mbron grykën e tij, dhe si e vë kallpakun mbi sy! Nëse ai trim edhe ka shikim të tmerrshëm, vërtet kishte pse të jetonte. Vetëm kalo, o serb, andej, nëse Plaku Novak nuk të del përpara me fytyrën e tij të zymtë dhe kallpakun mbi kokë, unë jam fajtor.....! (Veselinović, 1895, 4)

Branislav Nushiç në përshkrimin e Liqenit të Ohrit, me të cilin e hap udhëpërshkrimin e vet, ka zhvilluar një alegori më të gjetur, në të cilën liqeni i trazuar bëhet metaforë e kombit serb:

Por sa madhështor dhe i mnershëm duket ky liqen i butë në çastin e stuhisë! Si një div i mbërthyer, ai me përpjekje të çmendura godet muret e ftohta të burgut, i hedh prangat, reziston dhe me ulërimën e vet ua fut mnerën rojave të veta. Qielli mbi të shtanget dhe i zbreretë poshtë, ndërsa liqeni lëviz nga thellësia dhe i ngre valët e tij të hatashme që përshëndeten me ulërimën trimërore dhe merren grykë me përqaftimin burrëror. Vallë, mos qielli e ngre te vetja robin dhe e ledhaton me ngushëllim, ose robi thyhet dhe lufton t'i shkëpusë prangat dhe të shqitet qiellit, lirisë së përjetshme?! (Нушић, 1984).

Udhëpërshkruesit nga Serbia e Vjetër dëshirojnë posaçërisht të tregojnë sheshit për pakuptimësinë e kufirit ndërshtetëror që i ndan Mbretërinë e Serbisë dhe Perandorinë Osmane dhe këtë e bëjnë, nga njëra anë, duke theksuar “paukshmerinë” e vetë kufirit, e nga ana tjetër, duke i krahasuar gjuhën, zakonet dhe rrethanat nga Serbia e Vjetër dhe Mbretëria e Serbisë, si dhe duke pohuar homogjenitetin e tyre thelbësor, përkundër dallimeve të dukshme. Ndërkohë që kjo e fundit presupozonte reflektim shkencor, para së gjithash në fushën e filologjisë dhe etnologjisë, mënyra e parë zbatohet me përdorimin e figurave poetike dhe përshkrimeve, prandaj kryesisht mbështetet te frymëzimi dhe dhuntia letrare e rrëfimitarit. Është mbresëlënëse përshkrimi shpirtëror dhe i gjallë i Novakoviçit tek po kalonte kufijtë me Turqinë:

“Cili është kufiri?” – i pyeta unë përcjellësit e mi. Dhe ata ma treguan një llogore të vogël, gati të mbuluar.

“Ky është, zotëri, kufiri!”

Ndërsa unë po vrojtoja me kujdes atë vijë që e ndan tokën nga toka, ndikimin nga ndikimi, dhe një popull të njëjtë mes vetes. A duhet ta them, se kam dashur, që të mos shihet as aq sa sytë e mi të dobësuar e shihnin? (Новаковић, 1894, 6-7)

Gati dhjetë vjet më vonë, në gati po të njëjtin vend, Novakoviç do të vërë re se “shihet [...] që ky është një vend, i prerë me marrëveshje ndërkombëtare; dihet që nga të dyja anët e vijës kufitare është i njëjti popull” (Новаковић, 1906, 3).

Motivi i tretë, motivi i *kërcënimit*, i përshkon në mënyrë mbresëlënëse udhëpërshkrimet nga Serbia e Vjetër, qoftë kur është fjala për kërcënimin ndaj sigurisë personale të vet udhëpërshkruesit, qoftë kur bëhet fjalë për kërcënimet përmasash më të gjera, për mbijetesën e një kombi të tërë. Ndërkaq, këto dy nivele vazhdimisht gërshetohen dhe lidhen në një ndjenjë të njësuar: udhëpërshkruesi nisat nga përshkrimi i një kërcënimi të drejtpërdrejtë për vetë atë, që më pas të nxjerrë në pah se nën kërcënim është si popullata e viseve që i përshkruan, ashtu edhe trashëgimia kulturore nacionale. Kërcënimet dhe ndjenjat e pasigurisë nuk përfaqësojnë vetëm një motiv letrar a reportazhi, por një teknikë me të cilën vetë akti i “leximit” të udhëpërshkrimit shndërrohet në një praktikë me emocionalitet të lartë. Është posaçërisht me rëndësi se në çfarë mënyre shuhet kufiri midis sigurisë personale dhe sigurisë së kombit si tërësi, ku ndjenja e rrezikimit në planin e kombit përkthehet nëpërmjet rrezikimit të sigurisë të vetë udhëpërshkruesit, çka përcillet si ndjenjë e pasigurisë dhe kërcënimit në trupin e vet lexuesit – konsumuesit të fundit. Jo rrallë udhëpërshkrime të tëra janë të mbushura me ndjenjën e rrezikut të vazhdueshëm të udhëtarëve, i cili gërshetohet me rrezikun nga vdekja biologjike ose kulturore e kombit. Kështu, Gopçeviçi na rrëfen se në udhëtimin e tij kishte marrë me vete helm – “një shishëz të vocërr cianuri” – në rast se binte “në robëri të hajdutët maqedonë”, të cilët shpesh “me tortura dinake shantazhojnë dhe kërkohjnë paratë për t’u liruar” (Гопчевић, 1890, 22). Udhëpërshkrimi i Millojeviçit është i gërshetuar në mënyrën më eksplicite me një varg skenash, të cilat përshkruajnë si është e rrezikuar siguria e tij personale, e madje tregohet edhe një ndodhi, në të cilën cubat shqiptarë qëlluan me pushkë mbi përcjellësit e tij para hyrjes në han (Милојевић, 1871, 127-128). Мирѐпо, nga niveli personal, kërcënimet ngrihet në nivelin e mbarë kombit: në Serbinë e Vjetër, në përleshje me popullatën shqiptare, për serbët është në rrezik mbijetesat biologjike.¹³ Përshkrimet e rrezikimit fizik dhe dhunës mbi serbët shfaqen që te Jurishiçi (крах. Јуришић, 1852, 122-123) dhe mund të ndiqen praktikisht në të gjitha udhëpërshkrimet nga Kosova. Flitet se si serbët, nën trysninë dhe dhunën e vazhdueshme të pushtetit osman, braktisin besimin dhe kombin e vet, duke interpretuar kështu popullsinë shumicë të shqiptarëve (arnautëve) dhe “turkoshakëve” si pinjo të serbëve nga mesjeta, ndërsa në Maqedoni kultura serbe humbet para “propagandës agresive bullgare”. Millosh Millojeviç në përshkrimet demografike të pjesëve të caktuara të Kosovës (siç është rrethina e Pejës, Prishtinës dhe Mitrovicës) madje nuk pranon se ka mysliman të tjerë përveç “serbëve të islamizuar – turkoshakëve”. Kombi nuk është i rrezikuar vetëm në nivelin e pasqyrës demografike dhe gjendjes numerike, por janë në rrezik edhe veçoritë fisnike racore serbe. Millojeviçi kështu rimerr diskursin e “papastërtisë” nga udhëpërshkrimet e Orientit dhe

¹³ Gërshetimi i motivit të kërcënimit në nivele të ndryshme është i pranishëm edhe në tekstin e Todor Stankoviçit (Станковић, 1910); kështu autori, ashtu si Millojeviçi, përfshin episodin në të cilin është qëlluar mbi të (30-31), e nëpër tekst e gërshetohet ligjërimin mbi shkatërrimin e kishave dhe përmendoreve serbe (22, 24), mbi shkapërderdhjen demografike të kombit për shkak të përndjekjes, kolonizimit, pagëzimit ose braktisjes së gjuhës serbe (20), si dhe, më në fund, me ankesën e vazhduar për dhunën e përditshme mbi serbët (24), duke arritur një efekt sinergjik në narracionin e shkapërderdhur.

Ballkanit dhe e zbaton te “tjetri racor” në raport me kombin serb, duke mos i kursyer fjalët për të nxitur neverinë dhe gërditjen te lexuesit e vet të ardhshëm:

Në katin e sipërm qenë mbledhur të gjithë rreth vatrës, si korba dhe shkaba rreth një kërme. Aty mund të shihej tipi i pastër serb dhe turkoshakët serbë, ndërsa tani të ashtuquajturit arnautë; tip përzierje e serbes dhe osmanes, shqiptares dhe osmanes, shqiptares dhe serbes, osmanes dhe ciganes etj. Me një fjalë, aty kishte përfaqësues të të gjitha kombësive, të cilët si ujqër të uritur u turrën në këtë tokë serbe të vërtetë e të pastër. Faqezi, i bardhë, i zi e i kuq, të panumërt, papastërti, plehra, neveri, përbërja e të gjitha qelbësirave në një, shikime të egra, si te të shastisurit dhe të tërbuarit, na lanë mbresa të tmerrshme, te të cilët kishte më shumë gërdi dhe fël-liqësi, pikërisht të vjella, nëse guxojmë të shprehemi ashtu siç qe, po çfarë frike, tmerrri kishte, në vend të të mirës e të bukurës. Përfytyrojeni një grumbull të tillë njerëzish përsosmërisht të zinj dhe të yndyrshëm, që nuk vishen mbase një herë brenda vitit, që ndoshta kurrë nuk krihen dhe nuk lahen, dhe e cila qe stisur në karakollin e vogël, të papastër, mbase që kur është ndërtuar; pastaj do të mund të përfytyroni gërdinë dhe neverinë, posaçërisht për atë që, për herë të parë në jetën e vet, shikon pamje të tilla. (Милојевић, 1871, 103-104)

* * *

Duke udhëtuar nëpër tokat e Perandorisë Osmane, udhëpërshkruesit serbë jo rrallë kanë qenë të detyruar të pranojnë se atje kishin takuar banorë të atyre viseve për të cilët nuk ishin të sigurt cilit komb i përkasin. Për ambivalencën e bashkëbiseduesve të tyre në Serbinë e Vjetër dhe në Maqedoni flet në mënyrë eksplicite Gopçeviçi, i cili citon bisedat me vendasit që kanë pranuar se për nga zakoni për veten thonë se janë bullgarë, edhe pse në të vërtetë janë serbë (Гопчевић, 1890, 26-27). Kështu pyetjes së Gopçeviçit “ti je, pra, serb?”, bashkëbiseduesi i tij do t’i përgjigjet “E di, pas të gjitha gjasave jemi serbë, por e kemi shprehi të themi se jemi bullgarë [...] i këtillë është zakoni ynë” (Гопчевић, 1890, 33).¹⁴ Jovan Cvijiç ka nxjerrë konkluzioin se “te sllavët maqedonas nuk ka [...] një vetëdije endogjene popullore”, prandaj ata “njësoj, shpejt dhe lehtë identifikohen edhe me serbët, edhe me bullgarët” (Цвијић, 1906, 13). Deklarimi personal mbi përkatësinë nacionale, është më se e qartë, nuk ishte kriter mjaft i besueshëm për ta përcaktuar përmasën e kombit serb dhe për t’iu përgjigjur pyetjes, në shikim të parë, së thjeshtë që e kishte shtruar Vuk Karaxhiçi në tekstin e tij *Serbët të gjithë e kudo ku janë: “deri ku ka serbë?”* (Караџић, 1972, 31). Në këtë periudhë historike kombi është parë më shumë si një e dhënë objektive dhe natyrore, e më pak si çështje e zgjedhjes personale të individit, prandaj për hulumtuesit ishte e domosdoshme të vendosin kriteret objektive dhe shkencore për t’iu përgjigjur këtyre

¹⁴ Për një situatë të ngjashme rrëfen edhe Spiro Kalik, i cili rrugës nëpër Maqedoni pyeti një djalë nëse ishte serb, po me të marrë përgjigjen se është bullgar, i shtroi pyetjen shtesë se si qe kjo e mundur kur fiste serbisht, të cilës djali iu përgjigj: “Ashtu më ka thënë mësuesi, se jam bullgar, ndërsa babai më thotë se jam serb, si ai” (Калик, 1894, 21).

pyetjeve. Jovan Cvijiќi mbronte qëndrimin se “problemi politik maqedonas” zgjidhet “në pajtim me konstatimet shkencore”, duke shtuar se “nuk ka dyshim që edhe në një masë popullore fluide, e cila nuk e ka një ndjenjë popullore të përcaktuar as serbe, as bullgare, mund të gjenden në gjuhë dhe tradita historike tipare, shenja dhe gjurmë serbe e bullgare” (Цвијић, 1906, 17). Në realizimin e projektit të vërtetimit shkencor të përkatësisë nacionale të një popullate të papërcaktuar, dy disiplina ishin posaçërisht të dobishme: filologjia dhe etnografia.

Kriteri herderian i gjuhës nacionale gjatë shekullit XIX ishte gjerësisht i pranuar për dallimin e kombeve në Evropë (Anderson, 1991, 67-82; Geary, 2007, 46-51), ndër-sa që nga Vuk Karaxhiќi gjuha është vendosur si kriter themelor i përkatësisë edhe në rastin e kombit serb. Edhe pse ky kriter ishte vënë në pikëpyetje në hapësirën e Austro-Hungarisë, ku folësit e dialektit shtokav, të cilët ishin të besimit katolik e mysliman, nuk dëshironin që të deklarohen si serbë,¹⁵ ai ishte plotësisht i vlefshëm në hapësirën e Serbisë së Vjetër dhe Maqedonisë. Këtu, nga njëra anë, u deshte të dëshmohet se myslimanët (turqit, “turkoshakët”, por edhe shqiptarët – “arnautët”) janë në të vërtetë serbë të konvertuar, e nga ana tjetër, të tërhiqet kufiri kundruall projektit nacional bullgar që ishte konkurrent, ku nuk ekzistonte diferencimi sipas religjionit. Shumë autorë, si Stojan Novakoviќi dhe Spiridon Gopçeviќi, janë përpjekur që t’i përcaktojnë kriteret e qarta shkencore-filologjike, sipas të cilave gjuha që flisnin sllavët maqedonas të përfshihej në dialektet e gjuhës serbe, e jo të asaj bullgare. Për Stojan Novakoviќin një nga kriteret bazë të diferencimit është ai fonetik, prandaj ky autor thekson se prania e shkronjave e tingujve “đ” (“g”) dhe “ć” (“q”), është një shenjë e sigurt se “gjuha maqedone” është në të vërtetë një e folme e gjuhës serbe (Новаковић, 1889). Dalluesit e diferencimit të Gopçeviќi përfshijnë si çështjet e fonetikës, ashtu edhe çështjet e leksikut, gramatikës, akcentimit, përdorimit të përemrave, si dhe prapashtesave dhe parashtesave. Tek ai theksohet veçanërisht se gjuha e sllavëve maqedonas është edhe më e afërt me gjuhën “serbe” mesjetare, respektivisht me gjuhën që hulumtuesit e hasnin në monumentet e shtetit mesjetar serb, se me gjuhën bashkëkohore letrare serbe (Гопчевић, 1890, 250-257).

Mirëpo, siç e ka vënë re edhe vetë Cvijiќi, një mënyrë e këtillë e përdorimit të filologjisë kishte mangësi. Nga njëra anë, vetë hulumtuesit janë shpesh të pabesueshëm dhe i (për)njohin gjërat që i kanë të afërta, ndërkohë që, nga ana tjetër, folësit e ndryshojnë me lehtësi dhe e përshtasin gjuhën e vet në pajtim me nevojat dhe situatat.¹⁶ Dukej se etnografia premtojte një metodë më të sigurt, sepse bazohej në hulumtimin e zakoneve dhe traditës gojore, të cilat, siç besoj, arrinin deri në kohën mitike, para-historike. Në të vërtetë, ngritja e nacionalizmit modern bazohej dhe ishte e lidhur

¹⁵ Karaxhiќi vetë kishte deklaruar në vitin 1861 se “nëse patriotët kroatë nuk mund të pajtohen me këtë ndarje (gjuhësore) të bazuar në arsye, atëherë tash për tash nuk mund të bëhet asgjë tjetër por të dallohemi nga besimi ose feja” (Зундхаусен, 2009, 103-104).

¹⁶ Cvijiќi konkludon: “Nuk është e qartë as sot nëse të folmet maqedonase janë një gjuhë e veçantë sllave me shumë dialekte, megjithëse një gjë e tillë është gati e pabesueshme, ose janë dialekte, dhe nëse janë, në tërësi, më afër gjuhës bullgare ose serbe” (Цвијић, 1906, 18).

pashkëputshëm me disiplinën e etnografisë, respektivisht etnologjisë. Nacionalizmi bazohej mbi idetë e “autenticitetit”, prandaj hulumtimi i folklorit, në trajtën e zbulimit dhe konservimit të shtresave kulturore të harruara, arkaike dhe të rrezikuara, që nga fillet e tij përfaqësonte një instrument të fuqishëm në duart e ideologjisë nacionaliste. Interesimi për hulumtimin e “kulturës popullore” zhvillohej bashkë me idetë e nacionalizmit, prandaj studimet e folklorit, nëpërmjet diskurseve mbi “autenticitetin”, përfaqësonin një burim argumentesh shkencore mbi të drejtat natyrore dhe historike të kombit (krah. Bendix, 1997). Të kuptuarit e etnologjisë si të pandashme nga idetë e kolektivitetit dhe popullit, respektivisht kombit, ishte i shprehur edhe në veprat e shkencëtarëve serbë në kapërcyellin e shekujve XIX dhe XX. Tihomir Gjorgjeviq në veprën e tij *Mbi etnologjinë* të vitit 1906 shtron pikëpamjen se “etnologjia i vë në pah jo mendimet e individit, por të popullit, grupeve”, prandaj “etnologut nuk i intereson ajo që një individ do të konsideronte si të mirë, të vërtetë dhe të bukur, ose atë që shkon pas mendimit dhe vullnetit të tij, por atë që i përgjigjet mendimit të përgjithshëm të popullit” (Ђорђевић, 1906, 5). Krijimi i lidhjes kauzale midis zakoneve dhe kombit ishte po ashtu i rëndësishëm, sepse në atë mënyrë çështja e kombit nuk ishte më çështje e përkatësisë vullnetare dhe bëhej çështje e sjellë gjer në nivelin e praktikave të përditshme zakonore, të cilat me anë të etnologjisë si shkencë mund të hulumtohen dhe përshkruhen në mënyrë të besueshme.

Pikërisht për këtë arsye etnologët dhe udhëpërshkruesit që kanë hulumtuar Serbinë e Vjetër dhe Maqedoninë janë përpjekur të dëshmojnë se popullata sllave e këtyre viseve të Perandorisë Osmane ka të njëjtat zakone dhe folklorin e ngjashëm si serbët në “viset veriore”, respektivisht në Mbretërinë e Serbisë dhe në Austro-Hungari. Si treguesi më i rëndësishëm i traditës serbe është theksuar shënimi i festës së shtëpisë të shenjtorit mbrojtës. Këtu pajtohen autorët si Tihomir Gjorgjeviq, Spiridon Gopçeviq dhe Millojko Veselinoviq, duke i përshkruar zakonet e festave dhe duke i krahasuar me zakonet e afërta në vetë Serbinë (Ђорђевић, 1920, 155; Гопчевић, 1890, 259-263). Autorët si Millosh Millojeviq dhe Millojko Veselinoviq janë marrë me zakonet e Serbisë së Vjetër, duke i paraqitur në kuadër të shqyrtimeve më të gjera të zakoneve serbe. Kështu Millojeviq në librin e parë të studimit të tij *Këngët dhe zakonet e tërë popullit serb* transmeton këngët e shënuara në Serbinë e Vjetër, me komente rreth përdorimit të tyre në kuadër të riteve karakteristike për zakonet serbe (Милојевић, 1869). Në këtë diskurs një vend të veçantë e zë studimi voluminoz i konsullit rus në Prizren, Ivan Stepanoviç Jastrebov (Иван Степанович Јастребов), për zakonet dhe këngët e serbëve nga rrethina e Prizrenit, Pejës, Dibrës dhe lumit Ibër (Јастребов, 1886).¹⁷ Jastrebov përshkruan në detaje zakonet që, sipas rregullit, lidhen me festa kishtare dhe shënon këngët që këndohen në ato raste, duke u sjellë në një rreth të ngjashëm temash si

¹⁷ Studimi i Jastrebovit nuk ishte përkthyer në gjuhën serbe, por meqënëse ai u shkrua në gjuhën ruse, drejtshkrimi i së cilës në atë kohë ishte më afër sllavoserbishtes dhe duke marrë parasysh faktin se autori ishte shfaqur në shtypin serb, për shembull në gazetën Srpstvo me një shkrim të përkthyer, mund të konkludohet se ky studim që në dispozicion dhe ishte i kuptueshëm për publikun lexues në Beograd.

Gopçeviqi dhe Millojeviqi, duke veçuar posaçërisht festën e shtëpisë, si dhe shënimin e Ditës së Shën Gjergjit të përcjellë me të ashtuquajturat këngë bimësh. Duke e paraqitur tekstin e tij si “shënime udhëtimi”, Jastrebovi në të vërtetë ofron një hibrid specifik të prozës udhëpërshkruese, studimit etnografik dhe përmbledhjes së këngëve “të mbledhura” popullore.

Strategji të ngjashme përvetësimi janë përdorur edhe në studimin e folklorit, pra – në kuptimin e të ngushtë të fjalës – të traditave gojore popullore, këngëve popullore, kulturës materiale, duke u përpjekur që në mënyrë “objektive” dhe shkencore ato të mund të përcaktoheshin si serbe. Këngët popullore të mbledhura fillimisht i nënshtroheshin analizës gjuhësore, e cila duhet të dëshmonte se vërtet ishin kënduar në serbisht, e jo në gjuhën konkurrente bullgare. Tematika, respektivisht analiza e motiveve që shfaqen në këto këngë, ishte njësoj e rëndësishme, nëse jo edhe më e rëndësishme për përcaktimin e përkatësisë nacionale. Nënkuptohej se çdo komb zotëron një ndjesi të vetën poetike, sipas të cilit krijimet e traditës së tij gojore mund të dallohen qartas nga krijimet e kombeve tjera, prandaj shtrohej pyetja në çka konsiston kjo ndjesi unike dhe si të dallohet ajo (Leerssen, 2012, 11-26). Si dëshmi se kënga i përket kombit serb shihej përmendja në to e personaliteteve nga historia mesjetare serbe, ndërsa si protagonistin më të rëndësishëm në këngët nga Serbia e Vjetër dhe Maqedonia komentuesit veçonin Princ Markon (Гопчевић, 1890, 264; Jovanović, 2010, 34-36). Jastrebovi jo rrallë ofron variantet e këngëve nga përmbledhjet tanimë kanonike të Karaxhiqit, ndërsa me analizën krahasimtare të motiveve shtron tezën se Kosova është Serbia e Vjetër edhe në sensin poetik, si territor në të cilin është krijuar bërthama poetike e poezisë popullore serbe, prej nga ajo ka migruar në veri dhe në veriperëndim (Jovanović, 2010, 38). Më në fund, ilustrime të shumta të veshjeve popullore, që shfaqeshin jo vetëm në studimet shkencore, por edhe në revista të ilustruara, siç është *Nova iskra*, kishin për qëllim që t’i afronin publikut lexues në veri kulturën materiale të popullsisë së Serbisë së Vjetër dhe Maqedonisë, si dhe që edhe në këtë nivel ta parashtronjë qartë hapësirën e përbashkët dhe unike nacionale e kulturore.¹⁸

Hulumtuesit-etnografët kanë theksuar se ligjërimi i tyre për gjuhën, folklorin dhe zakonet është i pashkëputshëm nga territori që ky material duhej të përfaqësonte, prandaj projektet e tyre etnografike përbëjnë *par excellence* shembuj të vendosjes së kombit në hartën gjeografike. Qoftë kur arti popullor dhe zakonet trajtohen në kuadër të prozës udhëpërshkruese, qoftë edhe kur është fjala për studime etnografike, ato janë gjithmonë të përcaktuara gjeografikisht qartë, ndërsa për dimensionin kohor të krijimit të tyre flitet vetëm në raste të jashtëzakonshme. Si rregull, etnografët dhe udhëpërshkruesit e trajtonin popullatën e një visi si jashtëzakonisht stabile, e duke konkluduar për përcaktimin e saj nacional, njëkohësisht përvijësonin edhe hartën e “atdheut” kombëtar. Siç thekson Holm Zundhausen (Holm Sundhaussen), etnologjia në Serbi që nga themelimi i saj “ka patur një rol kyç në formësimin mental të kombit

¹⁸ Rreth përdorimit të veshjeve/kostumeve popullore në prodhimin e kombit kra. Макуљевић, 2006, 135-137.

dhe legjitimimin e aspiratave territoriale” (Зундхаусен, 2009, 209). Se deri në çfarë mase të menduarit hapësinor i kombit është brendashkruar në vetë metodën e etnologjisë dëshmon studimi i Tihomir Gjorgjeviqit rreth përcaktimit të kësaj disipline, në të cilin autori shtron mendimin se, duke patur parasysh faktin që folklori është i pandashëm nga kombi, etnologu, i cili ka për detyrë të hulumtojë një popull, duhet të kufizohet në “fushën e atij populli”, pastaj të mbledhë lëndën dhe të interpretojë “atë që për atë popull dhe dukuritë e format e tij është karakteristike”, “duke u marrë me [folklorin] në një territor të kufizuar të një populli ose një krahine të kufizuar” (Ђорђевић, 1906, 12). Në një vend tjetër Gjorgjeviq ishte edhe më eksplicit:

Folklori ynë ka për ne edhe *rëndësi politike*, sepse ai është një mjet i fuqishëm për përcaktimin e kufijve nacionalë. Me të nocioni popullor ia ka tërhequr vetvetes kufirin nacional. I njëjti objekt i shprehur me gjuhën e njëjtë dhe mënyrën e njëjtë nga Deti Adriatik deri në Ballkan dhe nga Deti i Bardhë deri në Budim, nuk e dimë çka do të mund të shenjonte tjetër përveç faktit se është produkt i shpirtit dhe e arritur e *një populli*. (Ђорђевић, 1984, 19).

Ky përdorim i etnografisë në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX ishte i rëndomtë edhe në suaza më të gjera evropiane, ndërsa roli i saj politik ishte posaçërisht i shprehur në viset kufitare, ku përkatësia nacionale e popullatës nuk ishte e përcaktuar gjer në fund. Një shembull paradigmatic është studimi i Leon Dominianit i vitit 1917 mbi rolin e gjuhës dhe të zakoneve në vendosjen e kufijve në Evropë, i cili kishte edhe ndikim të drejtpërdrejtë politik në rrjedhën e negociatave të Versajës (Dominian, 1917; krah. Leerssen, 2012, 18-19). Pikërisht në kontekstin e rolit të etnologjisë si disiplinë e vendosjes në hartë të kombit është e nevojshme të vrojtohet edhe kthesa e theksuar e etnologëve drejt rurales, si dhe vlerësimi i lartë i kulturës së fshatit dhe folklorit, të cilat u bënë një tipar i theksuar i tërë diskursit nationalist. Popullatat urbane jo vetëm që ishin jostabile dhe të prira drejt migrimit, por në hapësirën e Serbisë së Vjetër dhe Maqedonisë binin ndesh qartazi me aspiratat e elitës intelektuale serbe, duke patur parasysh se në to dominonte kultura osmane. Përkundër kësaj, konsiderohej se popullata rurale kulturalisht ishte vendase, dhe se mund të shërbente si burim “autentik” i materialit etnografik, si një repozitorium i traditës orale atemporale dhe si një objekt i përshtatshëm për projektin e vendosjes në hartë.¹⁹

Mekanizëm kulminant i etnologjisë si shkencë për vendosjen e kombit në hartë gjithsesi ishin “hartat etnografike”, të cilat si rregull jepeshin si shtojcë në studimet etnografike, por edhe në prozën udhëpërshkruese. Hartat etnografike të Serbisë së Vjetër dhe Maqedonisë ishin, nga njëra anë, medium i paraqitjes së rezultateve shkencore tepër joshëse, ndërsa nga ana tjetër, të konstruara dhe shpesh tepër arbitrare. Edhe më shumë se në rastin e udhëpërshkrimeve, këto harta u prodhuan në arenën ndërkombëtare në konflikt të hapur me (etno)hartografët që mbështesnin projektet nacionaliste rivale dhe të cilët kishin pikëpamje të tjera të zgjidhjeve të mundshme të Çështjes Lindore, respektivisht të Çështjes Maqedone. Këto harta nuk dalloheshin

¹⁹ Rreth problemit të rurales te Gjorgjeviq krah. Čolović, 2000, 143-155.

midis tyre vetëm për nga përcaktimi i kufijve, por edhe për faktin se cilat kategori etnike duhej t'i nënshtroheshin “demarkacionit”. Në hartën etnografike të Millosh Millojeviqit mund të hasen serbo-maqedonët, serbo-bullgarët, serbo-rashianët, pastaj hapësira nacionale serbe praktikisht e mbulon pjesën më të madhe të Gadishullit Ballkanik të përfshirë në hartë, ndërsa në atë të Gorçeviçit janë shenjuar “grekët me prejardhje serbe”, “shqiptarët me prejardhje serbe”, si dhe “serbët muhamedanë”. Është interesant fakti se Cvijiçiqi në fillim të shekullit XX e ka analizuar në mënyrë tepër kritike këtë praktikë të bërjes së hartave etnografike, duke konkluduar se “në të gjitha hartat etnografike bullgare, sllavët maqedonë janë shenjuar si bullgarë, në ato serbe si serbë, ndërsa në ato greke janë shënuar me ngjyrën greke jo vetëm grekët, por edhe shumica ose të gjithë sllavët maqedonas” (Цвијић, 1906, 53). Mirëpo, Cvijiçiqi edhe vetë ka prodhuar një varg hartash etnografike midis viteve 1906 dhe 1918 dhe në to “sllavët maqedonë” herë i ka hequr e herë i ka kthyer në hartën e Ballkanit, e ka lëvizur kufirin midis serbëve dhe bullgarëve, si dhe ndryshe e ka ngjyrosur hartën me qëllim që territorin e Maqedonisë ta paraqiste si të afërt me Serbinë. Fakti që etnologjia nuk ka mundur të shkëputet nga nevoja që të shprehet me harta (të cilat për nga natyra e tyre e anulonin mundësinë e paraqitjes së heterogjenitetit të kulturave të një hapësire gjeografike) edhe një herë flet për parimin e saj bazik nacional e territorial të hulumtimit, si dhe për konotacione thelbësore nacionale-politike prej të cilave kurrë nuk është e ndarë.

Përshkrimi i gjuhës dhe i folklorit ishte pjesë e pandashme e udhëpërshkrimeve nga Serbia e Vjetër dhe Maqedonia dhe njëkohësisht një nga mekanizmat e rëndësishëm, me të cilin udhëpërshkruesit i paraqisnin këto vise si pjesë të atdheut serb. Pikërisht duke i përshkruar, mbledhur dhe hulumtuar gjuhën dhe folklorin, udhëpërshkruesit kanë mundur që gjoja nga një perspektivë objektive të dëshmojnë se këto vise i përkasin atdheut serb, por edhe që përvojën e vet t'ia afrojnë publikut lexues në Mbretërinë e Serbisë dhe në Austro-Hungari. Në fund të fundit, përfundimet e tyre, rregullisht, flisnin në favor të qëndrimit se midis gjuhës dhe zakoneve të serbëve në Mbretëri dhe në Monarkinë Austro-Hungareze, nga njëra anë, dhe popullsisë së Serbisë së Vjetër, në anën tjetër, nuk ka dallime kyçe dhe kufij që do të sillnin te moskuptimi kulturor i pjesëtarëve të këtyre dy popullatave. Përkundrazi, përvojat e tyre kanë folur për faktin se, gjykuar në pajtim me ato kritere, fjala është për të njëjtin popull, të cilin jo vetëm që e lidhin prejardhja etnike dhe karakteristikat racore, por edhe kultura, folklori dhe gjuha unike.

Mirëpo, është e rëndësishme po ashtu të hetohen edhe dallimet në mekanizmat e përvetësimit shkencor të territoreve midis hapësirës që është shenjuar si Maqedoni, ku kombi rival ishte Bullgaria, si dhe të Serbisë së Vjetër në kuptimin e ngushtë të fjalës, respektivisht Kosovës dhe Shqipërisë veriore, e cila ishte e banuar me shumicë nga popullsia shqiptare. Përderisa në rastin e parë udhëpërshkruesit dhe shkencëtarët në masë të plotë i shqyrtonin të dhënat aktuale demografike, si dhe praktikën gjuhësore dhe zakonore, duke u përpjekur të dëshmojnë se popullsia maqedonase është më e afërt me kombin serb sesa me atë bullgar; në rastin e dytë udhëpërshkruesit e in-

joronin shpesh realitetin duke përdorur ekskurset në fushën e historisë, gjeografisë, ose madje me interpretime të dyshimta të pasqyrës demografike. Duke lëvizur nëpër Serbinë e Vjetër, udhëpërshkruesit, kanë krijuar iluzionin narrativ se po lëvizin në një kohë historike të llojit të veçantë, ndërsa reflektimet e tyre ishin më tepër të orientuara te historia mesjetare dhe tiparet gjeografike të viseve, se sa te jeta aktuale e komunitetit. Më në fund, kur është dashur të shqyrtohen të dhënat demografike, udhëpërshkruesit jo rrallë pohonin se popullsia që nuk identifikohet me kombin serb, gjuhën ose, respektivisht, besimin ortodoks, apo ishte konvertuar së voni dhe kishte kaluar në një gjuhë tjetër, ose ishte vendosur në ato territore në kohë të vona, ose ishte konvertuar. Në këtë mënyrë, jo vetëm që territoret e Serbisë së Vjetër pamëdyshje shenjoheshin si serbe, por apriori i paraprihej mohimit të të drejtave politike dhe i të drejtës së deklarimit të gjithë popullatës joserbe, e cila shpesh shihej si e “papastër”, e rrezikshme, si tjetri racor dhe kulturor.

Në bazë të analizës së paraqitur mund të konkludohet se për krijimin e mitit mbi Serbinë e Vjetër nevojiteshin të dhëna që jo rrallë janë fabrikuar ose interpretuar me tendenciozitet, por edhe konteksti diskursiv në të cilin po këto të dhëna paraqiteshin si përvojë e drejtpërdrejtë e narratorit dhe e vërtetë e pamëdyshtë. Më në fund, mënyrat se si janë paraqitur të dhënat për Serbinë e Vjetër ishin të menduara me qëllimin që të nxisin te lexuesi reagime emocionale dhe të nxisin identifikimin e individit me kombin si komunitet i përfytyruar. Si i tillë, diskursi i udhëpërshkrimeve nga Serbia e Vjetër është transformuar në një mekanizëm të përvetësimit të territoreve në favor të projektit të nacionalizmit serb, si dhe mohimit të të drejtave politike banorëve aktualë të krahinës së shenjuar si Serbia e Vjetër, e para së gjithash popullsisë shqiptare. Pasojat politike të këtij projekti janë afatgjate, duke patur parasysh se shumë pikëpamje të intelektualëve serbë në kalimin nga shekulli XIX në shekullin e XX janë edhe sot të pranishme në diskursin e nacionalizmit serb, por edhe se tekstet e përmendura jo rrallë edhe më tej përdoren në mënyrë aktive për justifikimin e tezave të shumta nacionaliste. Për këtë dëshmojnë botimet e përsëritura dhe rishtypjet e udhëpërshkrimeve të caktuara pa kurrfarë shqyrtimi të mirëfilltë kritik të kontekstit të krijimit të këtyre veprave, si edhe përdorimi jokritik i të dhënave pseudoshkencore në punimet bashkëkohore shkencore (si p.sh. krijimi i “hartave etnike” anakronike, krah. Веміћ, 2005). Ballafaqimi kritik dhe kontekstualizimi i këtyre teksteve na zbulon se deri në ç’masë të “vërtetat” mbi të cilat bazohet një diskurs i caktuar i nacionalizmit, edhe vetë janë të fabrikuara në fazat më të hershme të zhvillimit të matricës së tij ideologjike.

Literatura:

ANDERSON, B. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edition. London i New York: Verso.

BENDIX, R. (1997) *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies*. Madison i London: University of Wisconsin Press.

ČOLOVIĆ, I. (2000) *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*. Bot. II. Beograd: Biblioteka XX vek.

DOMINIAN, L. (1917) *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. New York: American Geographical Society.

GEARY, P. J. (2007) *Mit o nacijama: srednjovekovno poreklo Evrope*. Përkth. D. Paren-ta. Novi Sad: Cenzura.

HEIM, M. (1966) *Spiridion Gopčević. Leben und Werk*. Wiesbaden: Harrassowitz.

JOVANOVIĆ, B. B. (2010) I. S. Jastrebov – skupljač naših najstarijih narodnih pesama na Kosmetu. *Književni pregled* 3. fq. 23–39.

LEERSSEN, J. (2012) Oral Epic: The Nation Finds a Voice. në Baycroft T., Hopki D. (red.). *Folklore and Nationalism in Europe during the Long Nineteenth Century*. Leiden: Brill. fq. 11–26.

PROMITZER, C. (2015) Austria and the Balkans: Exploring the Role of Travelogues in the Construction of an Area. në Promitzer C., Gruber S., Heppner H. (red.). *South-east European Studies in a Globalizing World*. Münster: LIT Verlag. fq. 189–206.

TRIFUNOVIĆ, B. (2014) *Collective Memory and the Sites of Memory in the Serbian Discourse on Old Serbia*. Doctoral thesis, Faculty of “Artes Liberales”, University of Warsaw. Mund të gjendet në <https://depotuw.ceon.pl/handle/item/1021> (u pa më 15. VI 2015).

БАТАКОВИЋ, Д. Т. (1988) *Савременици о Косову и Метохији. 1852–1912*. Београд: Српска књижевна задруга.

ВЕМИЋ, М. (2005) *Етничка карта дела Старе Србије. Према путопису Милоша Милојевића 1871–1877. год*. Београд: САНУ, Географски институт Јован Цвијић.

ГОПЧЕВИЋ, С. (1890) *Стара Србија и Македонија*. Përkth. Милан Касумовић. Београд: Парна штампарија Дим. Димитријевића.

ЂОРЂЕВИЋ, Т. (1984) *Наш народни живот, IV*. Чоловић И. (red.). Београд: Просвета.

ЂОРЂЕВИЋ, Т. Р. (1906) *О етнологији*. Београд: Штампарија Светозара Николића.

ЂОРЂЕВИЋ, Т. Р. (1920) *Македонија*. Панчево: Издавачка књижара „Напредак“.

ЗУНДХАУСЕН, Х. (2009) *Историја Србије од 19. до 21. века*. Përkth. Т. Бекић. Београд: Clio.

ЈОВАНОВИЋ, Ј. М. (1938) Нушић као конзул. *Српски књижевни гласник* 53. fq. 259–269.

КАЛИК, С. (1894) *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом. Путничке белешке*. Београд: Штампарија П. К. Танасковића.

КАРАЦИЋ, В. С. (1972) *Етнографски списи*. Филиповић. М. С. (red.). Београд: Просвета.

МАКУЉЕВИЋ, Н. (2006) *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем*

европске и српске визуелне културе у служби нације. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

МИЛОЈЕВИЋ, М. С. (1869) *Песме и обичаји укупног народа србског. Књ. 1. Обредне песме*. Београд: Државна штампарија.

МИЛОЈЕВИЋ, М. С. (1871) *Путопис дела Праве – Старе – Србије*. Београд: Главна срп. књижара Јована Д. Лазаревића.

МИЛОЈЕВИЋ, М. С. (1881) *Народописни и земљописни преглед средњег дела праве (Старе) Србије: са етнографском мапом српских земаља у кнежевинама: Србији, Црној Гори, Краљевини Румунији, Аустро-Угарској и Турској царевини*. Београд: Задруга штампарских радника.

НОВАКОВИЋ, С. (1889) *Ђ и Ђ у македонским народним дијалектима*. Београд: Краљ. српска државна штампарија.

НОВАКОВИЋ, С. (1894) *С Мораве на Вардар. По зидинама Цариграда. Бруса. Путне белешке*. Београд: Краљевска српска државна штампарија.

НОВАКОВИЋ, С. (1906) Два дана у Скопљу. 14–15–16 јул 1905. Белешке и размишљања с пута. *Годишњица Николе Чупића* 25. fq. 1–58.

НУШИЋ, Б. Ђ. (1894) *Крај обала Охридскога језера. Белешке из 1892 године*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

НУШИЋ, Б. Ђ. (1902) *Косово. Опис земље и народа*, св. 1. Нови Сад: Матица српска.

НУШИЋ, Б. Ђ. (1902) *С Косова на Сиње Море. Белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*. Београд: Дворска књижара Мите Стајића.

НУШИЋ, Б. Ђ. (1903) *Косово. Опис земље и народа*. св. 2. Нови Сад: Матица српска.

ПЕКОВИЋ, С. (ur.) (2001) *Књига о путопису*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

СРЕЋКОВИЋ, П. (1882) Путничке слике. Трећа слика. Подрим и Метохија. *Летопис Матице српске* 130, fq. 12–35.

СТАНКОВИЋ, Т. П. (1910) *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

СТОЈАНОВИЋ, Д. (2007) Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века. *Годишњак за друштвену историју* 13. fq. 41–59.

ЦВИЈИЋ, Ј. (1904) Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије. *Српски књижевни гласник* 11. fq. 115–153

ЦВИЈИЋ, Ј. (1906) *Проматрања о етнографији македонских Словена*. Београд: Г. Кон.

ЈУРИШИЋ, Г. I. (1852) *Дечански првенацъ. Описаніе манастира Дечана, Диплома краља Дечанскогъ, Описаніе Ипекске Патріаршіе, многи стари зданія, многи мѣста старе Србіе и Косовскогъ поля*. Нови Сад: Нар. књигопечатња Дан. Медаковића.

ЈАСТРЕБОВ, И. С. (1886) *Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ. Въ Призрѣнѣ, Ипекѣ, Моравѣ и Дибрѣ. Изъ путевыхъ записокъ*. С.-Петербургъ: Типографія В. С. Балашева.

Srdjan Atanasovski

Institute of Musicology

Serbian Academy of Sciences and Arts

Production of Old Serbia: Following the Travel-Writers, Tracing the Folklore

Abstract:

In this paper I analyse the travelogues from Old Serbia, which were a developed literary genre in Serbia at the end of the long nineteenth century, as a mechanism of vindicating the territorial claims of the discourse of Serbian nationalism. In the period when the portrayed lands were under Ottoman rule and deemed inaccessible to most of the Serbian population, which regarded them as the core of their national territory, these travelogues were unique way for the public to gain first-hand information about these lands. After a brief historical overview of the development of the genre, I analyse the literary mechanism through which these lands were efficiently labeled as Serbian. I particularly discuss the importance of scientific data copiously provided in the travelogues, on the issues of languages, customs, etc.

Keywords: Serbian nationalism, Old Serbia, Macedonia, travelogues, ethnography

Millan Milković (Milan Miljković)

Instituti i Letërsisë dhe Artit,
Beograd

Kontribut për analizën e imazhit mediatik të shqiptarëve në shtypin serb 1912-1913

Abstrakt:

Në periudhën e Luftës së Parë Ballkanike (1912-1913), në periodikët serb janë botuar një numër i konsiderueshëm tekstesh që kanë sjellë një varg përfytyrimesh të ndryshme për popullsinë shqiptare – për pozicionin e saj si e parëndësishme nga pikëpamja kulturore, shoqërore dhe politike kur bëhej fjalë për shpërndarjet e reja territoriale në Ballkan, pas përfundimit të veprimeve luftarake. Do të përpiqemi që në këtë punim të përshkruajmë dhe analizojmë përfaqësimet e tilla mediatike për të vërtetuar shkallën e koherencës së tyre ideologjike dhe tematike dhe për të përcaktuar deri në ç'masë këto përfytyrime kanë përkuar me retorikën e atëhershme zyrtare të qeverisë serbe lidhur me çështjen e aspiratave kombëtare të shqiptarëve. Po ashtu, do të përpiqemi të ofrojmë një hartë të tendencave kryesore dhe narrativave në prodhimin e stereotipave mbi identitetin etnik, kulturor dhe politik të shqiptarëve, duke shqyrtuar deri në një masë edhe mënyrën e formësimit të qëndrimeve të opinionit publik serb nëpërmjet aspekteve fiksonale, respektivisht dokumentare të teksteve në periodikët serbë. Analizën e përytyrimeve për shqiptarët e kemi bazuar në një grup përfaqësues të formuar nga disa prej titujve më të rëndësishëm të asaj kohe në Serbi: *Politika*, *Radničke novine*, *Srpski književni glasnik*, *Delo*, *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd), *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad).

Fjalë kyçe:

Lufta e Parë Ballkanike, periodikët serbë, përfaqësimi, stereotipat, shqiptarët, nacionalizmi

Ky punim paraqet një përpjekje për përcaktimin e gjedheve tematike e narrative me të cilat në faqet e periodikëve serbë është ndërtuar rrjeti i “dijeve” dhe bindjeve mbi shqiptarët, si për një subjekt etnik, kulturor e politik në periudhën e Luftës së Parë Ballkanike – nga tetori i vitit 1912 deri në prill të vitit 1913. Mediat e shtypura në Serbi kanë raportuar intensivisht mbi ngjarje nga më të ndryshmet gjatë kohës së veprimeve luftarake – iniciativat diplomatike dhe veprimet e fuqive të mëdha, betejat dhe zhvendosjet e vijës së frontit, ngjarjet në vetë Serbinë, raportet mbi gjendjen e popullsisë serbe në viset matanë kufirit – dhe gjatë kësaj jo rrallë kanë vendosur paralele midis luftrave të mëparshme dhe konflikteve në të cilat ka marrë pjesë popullsia serbe (p.sh. lufta e viteve 1876-1878, Kryengritja e Parë Serbe, Beteja e Kosovës). Qëllimi ynë është që në këtë kontekst të shqyrtojmë mënyrën se si përfytyrimet për shqiptarët janë përfshirë në diskursin e politikës së jashtme zyrtare të Serbisë, retorika ekspansioniste e së cilës kishte filluar të dëgjohej tashmë prej vitesh (e veçanërisht që nga viti 1903²⁰) nga foltorja e kuvendit. Pjesë e saj ishte ushqimi i vazhdueshëm i atmosferës së urgjencës së çlirimit “të të gjithë serbëve”, çka u kthye në qëllimin primar politik, të cilit gjatë viteve 1912 dhe 1913 Serbia do t’i nënshtrohte të gjitha burimet e veta.

Edhe pse Lufta e Parë Ballkanike në historiografinë bashkëkohore vendose paraqitet si materializim i përpjekjeve çlirimtare dhe emancipuese të politikës së jashtme të Mbretërisë së Serbisë, fund i saj në fakt prodhoi tensione të shumta politike, shoqërore dhe nacionale në territorin e Ballkanit, përdërisa asnjëri nga pjesëmarrësit në përgjithësi në të dyja luftat ballkanike nuk mbeti i kënaqur me rezultatet e negociatave paqësore. Midis popujve të Ballkanit mbretëroi bindja se Fuqitë e Mëdha i dëmtuan interesat e tyre legjitime, duke tradhtuar aspiratat e tyre politike, çka për pasojë solli krijimin e një ndjenje pakënaqësie të përhershme historike dhe “pritjes” së vazhdueshme të kushteve më të favorshme në të ardhmen, kur kjo padrejtësi do të përmirësohet (Stojanović, 2010, 259-267). Kur është fjala për Serbinë, pakënaqësia që e lidhur me pamundësimin prej austrohungarezëve të realizimit të politikës serbe të daljes në det, me formimin e Shqipërisë autonome, por edhe me problemet që do të shumëfishohen me shpejtësi të madhe në territoret e aneksuara rishtas me popullsi shumicë shqiptare – konfliktet kufitare, grupet e rebelëve kaçakë, futja e administrimit të dhunshëm – të cilat, pas propozimeve parlamentare dhe debateve, mbetën në fund jashtë rendit kushtetues të Mbretërisë së Serbisë (Popović-Obradović, 2008, 253).

Duke patur parasysh se qëllimi ynë është të hulumtojmë imazhet mediatike, të artikuluara në shtyp gjatë viteve 1912-1913, çështja e autenticitetit historik ose dokumentar do të mbetet domosdo në prapavijë, meqenëse nga kjo distancë kohore është e vështirë ose gati e pamundur të vërtetohen saktësisht faktet, por edhe për arsye se në rend të parë na intereson se cilat përfytyrime mediatike i ofroheshin opinionit publik,

²⁰ Pas atentatit të majit mbi mbretin Aleksandër Obrenović (Aleksandar Obrenović) dhe mbretëreshën Draga Mashin (Draga Mašin), pushtetin në Serbi e merr Partia Radikale, në krye me Nikolla Pashiqin, kështu që diskursi i tyre i patriotizmit, obligimit nacional për çlirimin e gjithë serbëve jashtë kufijve të Serbisë, si dhe politika e jashtme ndaj Austro-Hungarisë e përcjellë me një diskurs rusofil të theksuar, marrin rëndësi dhe fuqi të jashtëzakonshme, jo vetëm në jetën parlamentare, por edhe më gjerë.

pikësëpari atij beogradas, i cili gjatë Luftës së Parë Ballkanike nuk ishte i lidhur drejtpërdrejt me frontin. Do të përpiqemi të rikonstruojmë narrativat më të shpeshta dhe imazhet që shfaqen në shtypin serb në ato vite, si dhe t'i grupojmë ato në disa segmente; të tërheqim vëmendjen te qëndrueshmëria e përfytyrimeve të caktuara dhe raporti i tyre ndaj diskurseve politike publike, e po ashtu edhe tek funksioni i imazheve kryesisht negative për shqiptarët në kontekstin e qëllimeve të politikës së jashtme të Serbisë dhe përpjekjeve të saj për të legjitimuar ekspansionin territorial dhe raportin ndaj fqinjëve. Gjithashtu, meqenëse skena politike dhe shoqërore nuk ishin ideologjikisht homogjene, por përfaqësonin një fushë debati të vazhdueshëm, do të veçojmë ato kontradiskurse, të cilat me orientimin e vet socialdemokrat zbulonin anën e errët të homogjenitetit ideologjik të këndvështrimit të paraqitjes së shqiptarëve në faqet e shtypit serb.

Nga njëra anë, midis publikimeve periodike të përzgjedhura, gjenden tituj që pasqyrojnë debatet ideologjike të kohës dhe politikat redaksionale të gazetave të përditshme (*Politika*²¹, si gazetë e qendrës politike dhe *Radničke novine*²², si zëdhënese e orientimit socialdemokrat). Nga ana tjetër, përfshihen aty edhe revistat kryesore letraro-shkencore, të cilat në Serbi dhe vendet përreth ishin shumë të lexuara dhe gëzonin statusin e periodikëve formues të rrymave kulturore të atëhershme – *Srpski književni glasnik*²³ dhe *Delo*²⁴. Në fund, aty janë edhe dy revista të specializuara lufte (*Ilustrovana ratna kronika*, beogradase dhe novosadase),²⁵ funksioni propagandistik i të cilave ishte më i shprehur.

Nga hulumtimi i lëndës së përzgjedhur nga revistat, është konstatuar se narracioni për shqiptarët në masën më të madhe është artikuluar negativisht, ndërsa kompleksi tematiko-motivor do të mund të ndahej në tri tërësi më të vogla: e para ka të bëjë

²¹ *Politika* paraqet një nga gazetat më të vjetra në Serbi. E themeluar në vitin 1904 ajo vazhdon të botohet edhe sot. Në raport me gazetat tjera të përditshme, të cilat ishin shpesh zëdhënese të partive politike ose qeverisë, *Politika* që nga themelimi dëshironte të ishte shembull i gazetës së pavarur dhe neutrale. Mirëpo, në kontekstin e raportimit për shqiptarët në Luftën e Parë Ballkanike, *Politika* ishte qartësisht në përputhje me politikën qeveritare. Më detajisht: Cindori, 2010.

²² *Radničke novine* paraqesin një organ me origjinë socialdemokrate, struktura redaktoriale dhe pronësore e së cilës ka ndryshuar në mënyrë dinamike: prej emrave të rëndësishëm të redaktorëve duhet veçuar Dimitrije Tucovićin, Dragisha Llapcevićin dhe Dushan Popovićin. Më detajisht: <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?command=DISPLAY&base=70000&rid=24449292&fmt=11&lani=sc>

²³ *Srpski književni glasnik* paraqet revistën letrare më të mirë dhe më me ndikim në Serbi në fillim të shekullit XX. Ka dalë nga viti 1901 deri në vitin 1914, duke mbledhur grupin më të mirë të bashkëpunëtorëve, të cilëve iu prinin Jovan Skerliq dhe Bogdan Popović, si kritikët më të rëndësishëm. Sipas statistikës së Bibliotekës Popullore të Serbisë, ishte një nga publikimet letrare më të lexuara. Më detajisht: Vitošević, 1990.

²⁴ *Delo* në aspektin e letërsisë ishte nën hijen e *Glasnik-ut*, por ka përfaqësuar një nga revistat më të rëndësishme politike dhe shkencore. Ka dalë në dy seri: 1894-1899, 1902-1915. Sipas statistikave të Bibliotekës Popullore të Serbisë *Delo* e zinte vendin e dytë ose të tretë për nga lexueshmëria. Më detajisht: Ivanić, 2008; Vitošević, 1990.

²⁵ *Ilustrovana ratna kronika* e Beogradit dilte dy herë në javë, të enjten dhe të dielën (me ca ndërprerje). Kryeredaktor dhe pronar ishte Sv. M. Grebenac. Revista ka dalë nga tetori i vitit 1912 deri më 10 mars të vitit 1913. *Ilustrovana ratna kronika* e Novi Sadit dilte një herë në javë, duke i huazuar jo rrallë artikujt nga revista të tjera beogradase. Është shtypur në Novi Sad, ndërsa kryeredaktor ishte Kamenko Subotiq; ka dalë nga 18 tetori i vitit 1912 deri më 3 tetor të vitit 1913.

me paraqitjen e shqiptarëve si ushtarë dhe luftëtarë të angazhuar në anën e turqve, e dyta me trajtimin e çështjes së autenticitetit të prejardhjes dhe historinë e popullimit shqiptar të Kosovës, Metohisë dhe Maqedonisë deri në fillim të shekullit XX, ndërsa e treta (më e madhja për nga numri i shembujve të gjetur) ka të bëjë me paraqitjen e popullsisë shqiptare nëpërmjet figurave të diskursit kolonial evropian. Populli shqiptar në pjesën më të madhe të shtypit serb gjatë Luftës së Parë Ballkanike shfaqet si një entitet fisnor ose parafisnor amorf, jokohorent, i cili nuk e ka të ndërtuar vetëdijen as kushtet për përfshirjen e barabartë në rrethin e popujve të qytetëruar të Ballkanit, apo të Evropës.

Megjithatë, duhet theksuar se përfytyrimet negative për shqiptarët nuk ishin të vetmet në hapësirën publike të Serbisë, sepse paralelisht me to ekzistonte një “rrymë” tjetër mediatike, e cila ofronte një pasqyrë më të ekuilibruar të gjendjes në terrenin e veprimeve luftarake. Ndër to duhet veçuar *Radničke novine*, tekstet e të cilës, në aspektin e zgjidhjes së problemeve midis politikave të elitave serbe e shqiptare gjatë shekullit XX, edhe sot janë aktuale. Këtë aktualitet më së shumti ia detyrojnë diskursit të vet antiluftë, angazhimit për një federatë ballkanike shtetesh sovraane, të cilat i respektojnë të drejtat e komuniteteve pakicë, dhe kritikës së ashpër ndaj projekteve shtetërore nacionalomëdha, të cilat që më parë janë të dënuara me përfundime fatale për shkak të përzierjes demografike në Ballkan.

Shqiptarët si ushtarë

Për shkak të natyrës ambivalente të marrëdhënieve shqiptaro-turke deri në vitin 1912 dhe qëllimeve të proklamuar publikisht të shteteve të tjera ballkanike, shqiptarët gjatë Luftës së Parë Ballkanike kryesisht luftuan në anën e Perandorisë Otomane, nga frika (jo pa arsye) se ndryshimet e kufijve ballkanikë nuk do t'i merrnin në konsideratë aspiratat e tyre të shprehura në kuadër të lëvizjes nacionale shqiptare. Mediat në Serbi shumë shpesh (*Politika* dhe *Ilustrovana ratna kronika*) e paraqisnin luftën shqiptare nën prizmin e dy figurave dominante: trupat shqiptare paraqiteshin ose si mishërim i mjerimit ose si mohim i plotë i konceptit të nderit ushtarak. Kështu, në përleshje me njësitë serbe, ushtarët shqiptarë kryesisht marrin arratinë me rrëmujë, të kapluar nga frika, madje edhe kur ushtarakisht dhe për nga numri janë në epërsi. Apo, shtiren në mënyrë hipokrite dhe i mashtrojnë njësitë serbe, duke u treguar flamurin e bardhë, e pastaj i sulmojnë me pabesi duke ngritur pusi nga shtëpitë familjare (“Mizoritë dhe dhuna e arnautëve”, *Ilustrovana ratna kronika*, 30 dhjetor 1912, I, 20, 6-8). Për nga sasia, tekstet për shqiptarët si ushtarë-mjeranë janë shumë më të pakta, ndërkohë që mbizotërojnë pseudodëshmitë ose anekdota të ndryshme dokumentare nga fronti mbi veprimet tradhtarë të luftëtarëve shqiptarë, për shembull në faqet e *Politikës*, e këto veprime vendosen gjithmonë në kuadër të rrëfimit mbi natyrën e qënësishme të mentalitetit shqiptar. Gjykuar sipas mediave serbe, për shqiptarët nuk kanë rëndësi as ligjet zakonore dhe as parimet etike (siç është *besa*), por në plan të parë dalin prirja e

“lindur dhe natyrore” për tradhti, që tek ushtarët zgjon mosbesim, ndërsa te publiku beogradas duhet të krijojë një animozitet ndaj popullsisë shqiptare.

Kështu, në faqen e parë të *Politikës* (H. “Nëpër grykën e Kaçanikut”, 21 tetor 1912, 3148, 1) theksohet një praktikë e “zakonshme” e shqiptarëve, të cilët fillimisht dorëzohen, duke shfaqur flamurin e bardhë, mirëpo nuk i dorëzojnë armët, por i fshehin nëpër shtëpi që, pasi njësitë serbe të hyjnë në atë vend, befasisht të qëllojnë mbi ta. Prandaj autori i artikullit thekson: “përvoja na ka mësuar që të jemi të kujdesshëm. Ishte besim i përgjithshëm se arnauti asnjëherë nuk nënshtrohet”, ndërsa “besa e arnautëve gjysmë të egër nuk do të thotë absolutisht asgjë. Arnauti është i tëri vetëm krim, i përzier me poshtërsinë dhe mashtrimin”. Shpjegimi i veprimeve të tilla të luftëtarëve shqiptarë bazohet në idenë se nuk është fjala për rezistencë të kushtëzuar nga rrethanat historike specifike të jetës së komunitetit shqiptar, i cili në vitet 1912-1913 frikësohej me të drejtë nga veprimet e ushtrive ballkanike (serbe dhe greke), por mbi një simptomë gjoja të rrënjosur thellë të “natyrës arnaute”. Në tekste të caktuara ky këndvështrim shkon deri në pikën e mohimit të çfarëdo mendimi se ajo natyrë mund të ndryshojë nën ndikimin e rrethanave të reja me ardhjen e njëjësive çlirimtare të Serbisë dhe vendosjen e rendit të ri dhe paqes.

Përkundrazi, “arnauti është arnaut”, siç është formuluar pjesa e dytë e titullit të tregimit në *Ilustrovana ratna kronika* të Beogradit (“Vëllami i tetarit – arnauti është arnaut”, 18 nëntor 1912, I, nr. 10, 4-5). Pa marrë parasysh natyrën paqësore të ushtarëve serbë dhe gatishmërinë që t’i falin armiqtë duke i shpëtuar nga hakmarrja, madje edhe të vëllamërohen, personazhet e shqiptarëve në atë artikull janë përshkruar në dritën e pandryshueshmërisë së karakterit fisnor dhe “fizionomisë kriminale” tek e cila, çka është tepër e rëndësishme, nuk ka kurrfarë elementesh heroike: “Komandanti për disa çaste e vështroi fizionominë kriminale të arnautit, i cila nga frika vazhdimisht merrte një pamje të ndryshme. Vija mjerane e karakterit arnaut shfaqej edhe tek ai në masë të plotë” (4). Përkundër faktit se ushtari serb i kishte falur jetën (pasi ushtari shqiptar i ishte lutur në gjunjë dhe duke e mbajtur për këmbë serbin, duke zbuluar kështu natyrën e vet të përunjur e nënshtroese), ky i fundit, shkruan autori i artikullit, pasi ta kishte fituar lirinë do t’i kthehej rezistencës së vet “tinzare” dhe vrasjes së parullave të tjera serbe duke u zënë atyre pusi.

Krahas karakterit të “egër”, veprimet e luftëtarëve shqiptarë cilësohen si jomorale dhe jonjerëzore. Në shtyp, pa marrë parasysh boshtin tematik “mjeranë dhe/ose tradhtarë”, përlëshjet e trupave serbe dhe shqiptare gati si rregull sindërtohen si konflikt midis të civilizuarit dhe të egrit. Kjo herë-herë merr përmasa groteske-komike, si në rastin e rrëfimit për betejën e një çete komitësh – “Komitët në betejë – episode dhe pamje nga betejat heroike të komitëve tanë. Nga një komit”²⁶ (*Ilustrovana ratna kronika*, Beograd,

²⁶ Ky tip tekstesh, dmth. me anekdota komitësh dhe dëshmi nga fronti, është karakteristik për *Ilustrovana ratna kronika* të Beogradit dhe në kuptimin zhanror do të mund të përcaktohej si një rubrikë e përhershme, gati fejtonistike, vlerën dokumentare dhe faktografike të së cilës vështirë se mund ta përcaktojmë. Për më tepër, besojmë se këto rrëfime komitësh pikërisht për shkak të natyrës së vet dokumentuese, në thelb problematike në mos mashtruese, si dhe karakterit anekdotik ishin tepër të receptuara dhe efektive te publiku.

21 tetor 1912, I, nr. 2, 13-14). Anonimiteti i autorit dhe përzgjedhja e patosit retorik zbulojnë në themel matricën folklorike (dyluftimi i armiqve), por diskursi i dallimit civilizues fuqizohet, sepse shqiptarëve u atribuohet artikulimi i tingujve që nuk i përkasin sferës së gjuhës (*britma*) si dhe i fjalëve vulgare, ndërsa me serbët ndërlihet një regjistër më i lartë kulturologjik: kombinimi i këngës popullore, të cilën e këndon këngëtari bariton profesionist (i lidhur me arsimimin e vet me traditën e muzikës klasike evropiane).

Arnautët qëllonin. Bataretë e pushkëve të tyre përziheshin me britmat e tyre të egra dhe shqiptimin e dofarë fjalësh arnaute me të cilat, sipas të gjitha gjasash, i shanin serbët. Komitet tanë po ashtu përgjigjeshin me batore, por qetë dhe me dinjitet. Midis komitësh ishte edhe këngëtari i njohur bariton, Risto Mostarac. Në mes të betejës më të rreptë, një zë tingëllues jehoi në shpatijet arnaute me këngën:

O borizan, nga Drina trime
Le të dëgjohet kori i borive...

Komitët u drodhën. Jehona e melodisë së asaj këngës sonë patriotike, e përzier me bubullimën e bombave dhe pushkëve, për një çast i elektrizoi, ua ngriti leshrat përpjetë dhe ua ngjethi lëkurën.

Pa marrë parasysh (pa)saktësinë e kësaj anekdote, mund të pohojmë se, përderisa u përçoll nga një revistë luftarake që dilte rregullisht në Beograd, ky episod kishte një funksion propagandistik ideologjik, duke u inkuadruar në rrymat kryesore të raportimit të atëhershëm për shqiptarët. Aradhat shqiptare nuk janë përshkruar si njësi ushtarake, të disiplinuar, të moralshme dhe të obliguara me moralin ushtarak, por kryesisht si “hordhi të egra”, të cilat ose do të merrnin arratinë me qyqarllëk, ose më qyqarllëk dhe tradhti do t’i sulmonin ushtarët serbë nga prita.

Por, edhe pse imazhe të tilla mbizotëronin në faqet e para të gazetave serbe, në *Radničke novine* gjejmë një kundërpeshë në tekstet, të cilat me një shkallë më të lartë mirëkuptimi për frikën e popullsisë shqiptare shpjegojnë nevojën e tyre për kryengritje, paqëndrueshmërinë në sensin e marrjes së vendimit se për interesat e kujt do të luftojnë, duke mos harruar të theksojnë etosin lirishtës dhe heroik të shqiptarët, diçka që ishte konstatuar edhe në kulturën dhe folklorin serb e malazez, gjatë shekujve XVIII dhe XIX.

Ushtria serbe deri tani kishte kryesisht përleshje me arnautët, të cilët, me instinktin e tyre aq të shprehur për mëvetësi dhe jetë të lirë, e ndiejnë se “ndarja e Turqisë” do të realizohet mbi shpinën e tyre, prandaj dëshpërimisht luftojnë kundër atyre që kanë dashur ta rrëzojnë të zotin e tyre të deritashëm me ndihmën e tyre, që pastaj mbi kufomat e tyre të vendosnin sundimin e vet. (*Radničke novine*, “Rat”, 12 tetor 1912, viti XII, nr. 234, 3)

Parë në tërësi, përfytyrimet negative për shqiptarët si ushtarë armiq gjatë Luftës së Parë Ballkanike, bashkë me theksin e shpërfilljes dhe talljes me aftësitë e tyre lufta-

rake, përfaqësojnë vetëm një nga elementet e diskursit mbi misionin historik të ushtrisë serbe, i cili mbështetet mbi shkrimet intensive për të kaluarën e Kosovës, mbi projektimin nostalgjik medial të perandorisë së Dushanit, si epokë e artë e shtetësisë serbe, si dhe mbi përsëritjen e vazhdueshme të tezës se Lufta e Parë Ballkanike paraqiste vazhdimin e vitit 1389 si një hakmarrje për disfatën dhe për të gjitha krimet mbi popullsinë serbe deri në vitin 1912.

Shkrimet për aradhat shqiptare përbënin një pjesë qenësore të diskursit mbi armikun, i cili, për dallim nga përfytyrimet ambivalente për turqit, ishte mjaft homogjen. Me të mohohet çdo mundësi pas luftës e një bashkëpunimi shoqëror-politik midis dy komuniteteve, justifikohet vendosja e administrimit ushtarak-policor, ndërsa administrata e përkohshme në krahinat e aneksuara rishtas (në kohën që ende vazhdonin negociatat rreth vijës së kufirit dhe autonomisë së Shqipërisë) paraqitej në prizmin e paqedashjes serbe dhe dëshirës për ndërtimin e paqes së përhershme. Gjatë muajve të parë të vitit 1913 në gazeta dhe revista botoheshin shpesh artikuj që përshkruanin sesi popullsia shqiptare vështronte e habitur sjelljet e pushtetit serb me të, në mënyrë të padhunshme, demokratike dhe pa hakmarrje për krimet që trupat shqiptare kishin kryer më parë.

Krijimi i imazhit negativ për shqiptarët, si ushtarë armiq, dhe ndërtimi mediatik i Serbisë imagjinare, e cila po “kthen” sovranitetin mbi territorin e “vet historik”, i përgjigjeshin, po ashtu, politikës zyrtare të qeverisë serbe lidhur me zgjidhjen e çështjes demografike në territoret e aneksuara rishtas. Pas ardhjes në Kosovë, Metohi dhe Maqedoni, ushtria serbe gjeti, në të vërtetë, një pasqyrë etnike që nuk e priste, duke marrë parasysh se shtypi serb para vitit 1912 në mënyra të ndryshme e kundërshtonte praninë e popullsisë shqiptare, e me këtë edhe mundësinë që ajo, si komunitet etnik, të shprehte të drejtën e vet lidhur me përjetimin e identifikimit me hapësirën që popullonte.

Demografia – prejardhja origjinale, autenticiteti dhe albanizimi

Pas ardhjes në Kosovë, Metohi dhe Maqedoni, ushtria serbe, siç e kemi përmendur, u ballafaqua me një situatë për të cilën nuk qe e përgatitur në pikëpamje të numrit të madh të pjesëtarëve të kombeve tjera, prandaj duhej “shpjeguar” prej nga aq shumë shqiptarë në territoret që në imagjinariumin mitik serb perceptoheshin si të vetmet dhe autentike serbe. Shpjegimet e ofruara dhe përgjigjet (pseudo)shkencore zhvilloheshin në gjurmët e disa tezave. Një pjesë jo e vogël e shqiptarëve “shpjegohej” me proceset e gjata të albanizimit: nga dëshira për të mbetur gjallë shumë serbë kishin kaluar në islam, duke e pranuar gjuhën shqipe dhe identitetin etnik, për ç’gjë duhet të dëshmojë fakti se shumë shqiptarë e njihnin gjuhën serbe. Një pjesë tjetër e popullsisë ka ardhur ose me kolonizimin e dhunshëm të shqiptarëve ose me shpërnguljen e dhunshme të serbëve, veçanërisht pas fushatave ushtarake të pasuksesshme të ushtrisë austrohungareze. Meqenëse shiheshin si të privilegjuar në sistemin e Perandorisë Otomane, Sh-

qiptarët, sipas shkrimeve të shumë autorëve²⁷ në gazetat e asaj kohe, kishin mundësinë të zgjerohen shpejt demografikisht, çka e ndihmonte edhe “fakti”, shpesh i theksuar në shtypin periodik, se pa u ndëshkuar kanë mundur të plaçkisin masivisht pronat serbe, të rrëmbejnë bagëtinë, pasuritë dhe të ardhurat. Pa marrë parasysh faktin se cilin drejtim diskursiv ndërmorri shtypi serb lidhur me këtë çështje, qëllimi themelor ishte i qartë: duhej që te publiku të krijohet një imazh se prania reale e shqiptarëve në thelb është e “dyshimtë” nga këndvështrimi historik – ata nuk janë popullsia autoktone e atyre viseve, por janë ardhacakë të kolonizuar në mënyrë të papranueshme.²⁸

Meqenëse çështjet e demografisë kërkonin praninë e një korpusi të dhënash më serioze dhe informatash të besueshme, shkrimet mediatike rreth kësaj teme shpesh vinin nga emra të mirenjohur, siç ishte p.sh. Jovan Cvijiç, teksti mjaft i gjatë i të cilit është botuar te *Srpski književni glasnik* (“Lufta Ballkanike dhe Serbia”, XXVIII, 9, nr. 283, 1 nëntor 1912). Profili i revistës (Vitošević, 1990) dhe dalja e saj çdo dy javë mjaftojnë për t’u bindur për faktin se teksti i drejtohej një publiku të arsimuar, të cilit i duhej shpjeguar situata në territoret që deri në tetor të vitit 1912 gjendeshin nën pushtetin turk. Cvijiç paraqet me detaje gjendjen brengosëse të komunitetit serb, i cili vazhdimisht përballë me masat e dhunshme të pushtetit dhe ekspeditat plaçkitëse të grupeve shqiptare. Duke u nisur nga dukuria e të ashtuquajturve kripto-serbë – çka nënkupton pranimin e islamit, kthimin në arbanasë, zotërimin e shqipës, por njohje të rrjedhshme edhe të serbishtes – Cvijiç përpiket të interpretojë shifrat demografike, duke konkluduar se serbë të shqiptarizuar janë rreth 150-200 mijë, ndërsa të ashtuquajtur kolonistë të dhunshëm janë rreth 300 deri në 400 mijë shqiptarë, që kishin shfrytëzuar rrethanat historike fatkeqe për serbët dhe ishin vendosur atje. Teksti i Cvijiçit tregon se edhe tekstet shkencore kanë përkuar me qëllimet e politikës zyr-

²⁷ Shih: Jovan Cvijiç (“Lufta Ballkanike dhe Serbia”, *Srpski književni glasnik*, XXVIII, 9, 283, 1 nëntor 1912), Stojan Protiç (ka botuar me pseudonimin Balcanicus në revistën *Delo*), Jasha Tomiç (*Lufta në Kosovë dhe në Serbinë e Vjetër në vitin 1912*) dhe autorë të tjerë të panjohur (p.sh., “Svetli dani”, *Srpski književni glasnik*, XXVIII, 9, 283, 1 nëntor 1912, 641-648; *Politika*, 23 nëntor 1912, 1).

²⁸ Çështja e kolonizimit/shpërnguljes së dhunshme është shumë e rëndësishme, sepse përfaqëson spiralen tragjike të qëimit të hesapeve në kuadër të marrëdhënies serbo-shqiptare gjatë historisë, veçanërisht në fund të shekullit XIX dhe gjatë shekullit XX. Sipas shkrimeve të Dubravka Stojanoviç, krimet që popullata shqiptare ka kryer mbi atë serbe në dekadat e para të shekullit XX paraqisnin një hakmarrje për shpërnguljen e dhunshme të rreth 70 000 myslimanëve (shumica shqiptarë) pas përfundimit të Krizës Lindore, e cila përsëri qe hakmarrje serbe për raportin e përgjithshëm ndaj popullsisë së krishterë në Peradorinë Osmane (Stojanoviç, 2010, 264). Për ndryshimet demografike të mëvonshme, të dhunshme ose shtetërore, më detajisht shih: Jovanoviç, 2014. Mediat e shkruara, e më vonë në fund të shekullit XX dhe në fillim të shekullit XXI, mediat elektronike kanë ushtruar një ndikim të rëndësishëm që pasqyra komplekse historike e (de) kolonizimeve serbo-shqiptare në opinionin publik të thjeshtëzohet dhe keqpërdoret, çka bëhet posaçërisht e rrezikshme kur logjika e polarizimeve shfaqet në sistemin arsimor. Shembullin më të mirë e përfaqëson teksti që në vitin 2014 përgatiti Kancelaria për Kosovën e Metohinë, ndërsa më vonë Ministria e Arsimit ua dërgoi të gjitha shkollave në Serbi, duke urdhëruar që ora e parë e mësimit më 17 mars t’i dedikohej leximit të atij teksti, i cili ishte dashur të “shpjegonte” dhunën ndaj serbëve në vitin 2004, ndërsa në të vërtetë në mënyrë joprofesionale, ideologjikisht dhe politikisht në mënyrë njëdimensionale, me një retorikë plot zell pasionant, demonizonte popullin shqiptar. “Lënda për orën e mësimit kushtuar pogromit”, <http://www.kim.gov.rs/rs/vesti/item/3145-gradja-za-skolski-cas-posvecen-pogromu> [qasur më 18.3.2014]. Për fat të keq, vegëza më nuk është aktive.

tare serbe.²⁹ Pa e vënë në kundërshtim kontributin shkencor të Cvijiqit, nuk mund ta shpërfillim të dhënë se edhe ai ka konsideruar se “Serbia e meriton një territor më të madh...” (sipas Popović-Obradović, 2008, 249), ndërsa “me rastin e hyrjes së ushtrisë serbe në territorin e Shqipërisë me qëllim të daljes së Serbisë në det” e ka mbështetur idenë mbi aneksimin si një “*domosdoshmëri anti-etnografike*” (251). Kur është fjala për tekstin te *Srpski književni glasnik*, paraqitja e gjendjes faktike bëhet interesante, por edhe e kontestueshme kur nga regjistri shkencor ai “rrëshqet” në një retorikë lirike-patetike, duke iu referuar përgjithësisëve të folklorit serb. Pasi shqyrton tezat mbi prejardhjen e popullsisë shqiptare, që në vitin 1912 gjendej në Kosovë, Cvijiqi shpreh mbështetje për interesat serbe në Luftën e Parë Ballkanike, duke kaluar në një moment nga të dhënat empirike (shteti i parë serb, monumentet e kulturës) tek e kaluara e mitologjizuar nëpërmjet parafrazimit të vargjeve nga këngët epike: “Në kufirin jugor të Serbisë së Vjetër është qyteti antik Prilip, qyteti i të birit të mbretit serb Vukashinit, Princ Markos, i cili nuk ka vdekur, nuk mund të vdesë, por fle diku në Malin Sharr, dhe kur të zgjohet do të shpaguehet Kosova dhe do të kthehet perandoria serbe.” (659).

Një procedim të ngjashëm e hasim edhe në tekstin “Prizreni” (*Ilustrovana ratna kronika*, 4 nëntor 1912, I, nr. 6, 1-3), i cili përmban një vërtetim të shkurtër të së kaluarës së qytetit, por shumë më tepër vëmendje i kushton kohës më të re. Duke shqyrtuar marrëdhëniet e serbëve me shqiptarët, autori thekson se në Prizren jetojnë më së shumti serbë, se shqiptarët e Prizrenit “janë të gjithë me prejardhje serbe, të gjithë ata janë serbë të arnautizuar”, se për gati dyzet vjet ekziston seminari ortodoks, dhe se serbët janë të suksesshëm në të gjitha punët e tyre, por që në pesëmbëdhjetë vitet e fundit problemin më të madh e paraqesin inkursionet e “bandave” shqiptare, të cilat i detyrojnë serbët të shpërngulen. Nga ana tjetër, kur në *Ilustrovana ratna kronika* shkruhet për fshatra shqiptare të zbrazëta të cilat ushtria serbe i has gjatë përparimit në front, të gjithë artikujt këmbëngulin në qëndrimin se shqiptarët i braktisin shtëpitë e veta me vullnetin e tyre ose nga frika, e jo për shkak të rrezikut real nga hakmarrja që i pret, sepse siç e kemi përmendur më parë, ardhja e ushtrisë serbe dhe administratës së re serbe paraqitet në media si proces i vendosjes së paqes dhe parimit të faljes.³⁰

Tekstet mbi lëvizjet dhe problemet demografike nuk janë edhe aq të shpeshta në faqet e gazetave të përditshme, meqenëse bëhet fjalë për një temë që gjithësesi kërkon njohuri të caktuara shkencore, por megjithatë mund të konkludojmë se ato përkojnë me tonin diskursiv mbi autenticitetin dhe të drejtën historike të kombit serb për t’u “kthyer” në “Kosovën e shpagueur”. Prania e popullsisë shqiptare perceptohet si “jo e natyrshme”, duke u trajtuar si rezultat i kolonizimit dhe albanizimit me dhunë, e kjo retorikë e pranisë apo prejardhjes organike haset shpesh në periodikët e viteve 1912-1913 në formën e figurave metaforike të shkurtra: “Arnautlluku i egër, i cili si një lule

²⁹ Të shihet teksti i Ana Petrov në këtë përmbledhje.

³⁰ Për dallim nga *Ilustrovana ratna kronika*, si një organ popagandistik luftarak, *Radničke novine* vazhdimisht i raportonin opinionin publik serb mbi veprimet johumane të ushtrisë serbe në terren. Për ngjarje të ngjashme dëshmojnë raportet e Komisionit Karnegi (Carnegie Endowment), sipas të cilave 80 për qind e fshatrave myslimane në territoret ku vepronin ushtritë e krishtera u dogjën. (Stojanović, 2010, 265).

e përgjakshme dhe helmuese mbiu në shkumbajat e fshatrave serbe dhe në pellgjet e gjakut serb, tashmë është shkallmuar dhe ka ngritur lart flamurin e bardhë të dorëzimit dhe nënshtrimit” (Anonim, SKG, XXVIII, 9, nr. 283, 1 nëntor 1912, 642).

Në anën tjetër të rrëfimit mbi rrethanat demografike gjejmë diskursin serb të vetëviktimizimit, të cilin e plotësojnë nxjerrja në pah e krimeve shqiptare mbi popullsinë serbe dhe mohimi i krimeve të kryera nga njësitë serbe gjatë konflikteve të drejtpërdrejta në front ose më vonë, pas përfundimit të tyre. Vetëviktimizimi jo rrallë ka shërbyer si një shkas i volitshëm për vendosjen e masave represive (ushtarake, luftarake, shtetërore). Megjithatë, edhe pse popullsia serbe kishte pësuar *de facto* deri në agim të Luftës së Parë Ballkanike padrejtësi dhe krime të ndryshme, gazeta opozitare, si *Radničke novine*, tërhiqnin vërejtje për rrezikun e përgjithësimeve politike e etnike: “Ne vendosmërisht ngrihem kundër pikëpamjeve se shqiptarët janë të paaftë për t’u zhvilluar në aspektin nacional, ekonomik, kulturor dhe politik, ashtu siç neveritemi edhe nga ajo mvëshje e poshtër se një popull i tërë s’është tjetër veç hajdut deri te më i fundit, edhe pse në të ka kusarë, cuba dhe gjakatarë (“Sebi ruke, Austrijo!”, 6 nëntor 1912, XII, 240, 1).³¹

Shqiptarët dhe egërsia

Megjithatë, përkundrejt shkrimeve këmbëngulëse të gazetave opozitare dhe kritikave nga qarqet e opozitës në parlament, imazhet mediatike të shqiptarëve gjatë luftës ishin padyshim negative dhe në mënyrë dominante të bazuara në kategoritë e egërsisë, kafshërisë dhe thellësisht iracionales. Me ndihmën e kornizave të tilla, shtypi serb (me përjashtim të *Radničke novine*) përpiqej të afirmonte te lexuesit diskursin lokal të imperializmit dhe politikës koloniale, në të cilin popullsia shqiptare trajtohej si relik i një modeli antieuropian të të sjellurit. Në këtë dritë, lënda e revistave që përmban përfytyrime të tilla mund të ndahet në tre grupe: i pari lidhet me pyetjen se deri në ç’masë në faqet e periodikëve vendas gjejmë imazhe të shqiptarëve si njerëz të mirë dhe “të egër” të paprishur nga qytetërimi; i dyti ka të bëjë me dilemën mbi (pa)aftësinë e popullsisë shqiptare që të vetorganizohet në një strukturë shtetërore, mbifisnore; ndërsa i treti, më radikali nga pikëpamja e përshtetive negative, mbështet tezën mbi natyrën ataviste të mentalitetit shqiptar, të cilën kurrfarë rrethanash historike as përpjeksh nuk do të mund ta ndryshojnë kurrë.

³¹ Krahas konsideratave për gjendjen e vështirë të popullsisë së krishterë në territoret e Perandorisë Otomane, duhet cekur se shkrimet ekskluzivisht negative mbi përgjegjësinë shqiptare për shpërnguljet masive të popullsisë serbe përkohë anasjelltas me qëllimet politike të Serbisë së atëherëshme: raportimi për krimet masive duhej të krijonte një disponim dramatik luftarak dhe ekzaltim me mitologjinë kosovare, në mënyrë që të hiqej vëmendja nga problemet serioze politike të brendshme, pa zgjidhjen e të cilave Serbia nuk mund të zhvillohej më tej, madje edhe në atë territor mbi të cilin ushtronte pushtetin e plotë deri në Luftën e Parë Ballkanike. Me hyrjen në luftë, elitat politike pushtetare e shtynë procesin e modernizimit, ndërsa e gjithë kjo bëhej në kuadrin e “përkujdesjes” për serbizmin në Ballkan qysh para Luftës së Parë Ballkanike: deputetët radikalë në parlament përsërisnin moton e Pashiqit mbi “zgjidhjen e fatit të vëllezërve tanë në Serbinë e Vjetër dhe Maqedoni” – në forma të ndryshme, nga ato lirike deri tek ato realpolitike (Popović-Obradović, 2008, 250).

Edhe pse kohë pas kohe, në artikuj të caktuar (kryesisht në faqet e brendshme) të revistave shfaqen përshkrime të pamjes së hijshme fizike të shqiptarëve ose shkruhet pozitivisht për *besën*, këta shembuj janë sidoqoftë të paktë në numër dhe në kuptimin fizik asnjëherë nuk zënë shumë hapësirë. Megjithatë duhet veçuar artikulli “Besa e Hajradinit” (*Politika*, 26 nëntor 1912, 2), ku nëpërmjet linjës dokumentare përcillet dëshmia e Drag. N. Jankoviçit, i cili duke punuar si komisar shtetëror ka patur rastin të mësojë për një veprim fisnik të kryeplakut të katundit Hajradin Nurçetoviç Klementit. Duke e konsideruar *besën* të paprekshme, megjithë kundërshtimet prej komunitetit të vet shqiptar, Hajradini mbrojti një serb, të cilit i kishte premtuar mbrojtje.

Në aspektin e përshkrimit të pamjes fizike të shqiptarëve gjejmë edhe një numër të caktuar fotografish, në të cilat shihen burra dhe gra, të veshur me kostume tradicionale ose pajisje luftarake, por për shkak të cilësisë së shtypit dhe shkallës së ruajtjes së gazetave dhe revistave nuk mund të përcaktohet saktë nëse në to ekziston dëshira e paraqitjes neutrale ose pozitive. Nga ana tjetër, në *Ilustrovana ratna kronika* (“Para Taraboshit”, 13 dhjetor 1912, nr. 9, 65-66) rishtypet një tekst nga gazetata çeke, nga korrespondenti i tyre nga Muriqani, i cili në përshkrimin e betejës dhe rreshtimit të forcave para Taraboshit e përmend edhe pamjen e shqiptarëve:

Deri në Muriqan nëpër tokë të thatë nuk mund të arrihet nga asnjëra anë; duhet shpesh të ecet deri në bel nëpër ujë dhe nëpër baltë. Kam kaluar nëpër atë krahinë kaçakësh që nga Lezha deri në Tivar. Ajo krahinë, e cila do të mund të ishte më pjellorja në botë, ishte e lënë pasdore plotësisht... E gjithë ajo krahinë dhe njerëzit të lënë mbresë, si të ishim në Afrikën më të errët. Kurrë nuk i kisha përfytyruar ashtu shqiptarët, sepse as nuk e merrja dot me mend që në Evropë ende jetojnë fise të egra. Por isha i befasuar sa racë e bukur ishin ata kaçakë. Njerëzit janë shtatlartë, me qëndrim prej trimash, me vija të rregullta, sy të mëdhenj, bukuri e vërtetë. (66)

Edhe pse me një retorikë shoku dhe me referimin të Afrika më e errët ta përkujton konceptin kolonial të “zbulimit” të fiseve të egra brenda vetë Evropës, teksti çek e spikat ekzotikën e pamjes së bukur, të hijshme të shqiptarëve, vlera e të cilës është fuqizuar me kontrastin kundruall vetë peizazhit: mjedisi malor nuk është aspak tërheqës për korrespondentin çek, sepse është i lënë mbasdore dhe i pakultivuar. Dhe ky është vetëm njëri nga shembujt e përfytyrimeve me anë të të cilave e gjithë hapësira gjeopolitike në të cilën jetonte popullsia shqiptare përpiquej të paraqitej si gati plotësisht e papërshtatshme për proceset civilizuese. Kjo i hapte dyert mbështetjes mediatike për politikën zyrtare të ekspansionit të Serbisë dhe artikulimit të obligimit të saj, për ta marrë mbi vete punën e civilizuesit.

Përfytyrimet negative për shqiptarët, të cilat shfrytëzoheshin për t’i dhënë sigurim të padyshimtë legjitimitetit të Serbisë si një fuqi kolonizuese qëllimshme, bazoheshin krye-

sisht në përsëritje, paraqitje selektive dhe narracionin opinionformues mbi segmente të ndryshme të jetës kulturore dhe shoqërore-politike të shqiptarëve: insistohet te moskzistenca e traditës shtetformuese, te organizimi fisnor, mbisundimi i gjakmarrjes dhe vlera gjithnjë e më e dobët i *besës*, te dasia e patejkalueshme midis gegëve e toskëve, si dhe te mossuksesi i integritit të barabartë me popullsinë serbe në kuadër të Serbisë (shih: Jovanović, 2014). Të gjitha elementet e përmendura në shtypin serb gjatë luftës nuk përshkruhen dhe nuk interpretohen si pasojë e veprimit të faktorëve historikë, çka mund të konkludohet në bazë të faktit se në gazetat dhe revistat kryesore nuk gjejmë gati asnjë tekst që të trajtojë faktet historiografike mbi të kaluarën e shqiptarëve, edhe para edhe mbas sundimit turk. Përkundrazi, e gjitha sa shkruhet për shqiptarët shpjegohet si shprehje e ligjësive më të thella, racore dhe të mentalitetit, të cilave popullsia shqiptare u nënshtrohet, shpesh e pafuqishme dhe e paaftë që t'i ndryshojë ato.

Shkaset, shkaqet, por edhe funksionet e këtij raportimi mediatik janë të lidhura në një pjesë me qëllimin e Serbisë që sa më fuqishëm të legjitimojë politikën e ekspansionit, ndërsa në pjesën tjetër me ndryshimin e raportit të fuqive të mëdha, kryesisht të Austro-Hungarisë, ndaj Ballkanit pasi kuptuan se nuk kishte më mundësi të mbahej Perandoria Otomane në Ballkan, si dhe se është e nevojshme të pengohet dalja e Serbisë në det. Me iniciativën për formimin e një shteti autonom në Ballkan – Shqipërisë – duhej nga njëra anë të ndalej zgjerimi i Serbisë dhe i vendeve të tjera (Greqisë), por edhe të materializoheshin politikisht synimet nacionale dhe përpjekjet që ekzistonin te populli shqiptar tashmë gjatë shekullit XIX. Artikujt në shtypin e përditshëm serb, në periodikët e përjavshëm dhe të përmuajshëm, kushtuar shqiptarëve, kishin si qëllim pikësëpari zhvlerësimin e planeve të Austro-Hungarisë, jo dhe aq duke kritikuar politikën austrohungareze, sesa me paraqitjen negative të hapësirës shqiptare.

Kështu, në një artikull të *Politika* (“Austria dhe Ballkani”, 29 tetor 1912, 3156, 1), autori i kritikon ashpër interesat austrohungareze në Ballkan, duke u kujtuar lexuesve se shtetet ballkanike e kishin kryer punën që e dëshironte Evropa, pra i kishin “dëbuar njerëzit e papërshtatshëm për përparim kulturor” (flaja është për turqit). Më tej, autori në njëfarë mënyre “hidhërohet” me Austro-Hungarinë për shkak të përzierjes së saj, sepse “tani vjen “kulturtragerja”³² evropiane, Austria, që me çmimin e paqes evropiane kërkon të mbajë në Ballkan elementin më të keq, duke u krijuar shtetin e pavarur arnautëve të egër dhe gjakatarë”.

Karakterit gjakatar i popullsisë shqiptare nënvizohet në shumë tekste, shpesh pa kurrfarë vetëpërmbytjeje kritike ose relativizimi. Tekstet mediatike krijojnë në opinionin publik serb kushtet për ruajtjen e imazhit për popullin shqiptar si një subjekt parapolitik, i cili gjatë sundimit turk nuk është marrë me asgjë tjetër përveç me plaçkitje, rrëmbime dhe dhunë mbi popullsinë tjetër të krishterë.

³² Ky term është një fjalë-kalkë e konceptit *Kulturträger*, që në gjermanisht ka kuptimin „mbartës i kulturës“ dhe kishte domethënieën e Austro-Hungarisë si një burim kulture dhe qytetërimi. Për të ruajtur stilin e tekstit original, si dhe të autorit, përkthyesi dhe redaktorët në vend të formës *kulturmbartës* vendosën të ruanin formën origjinale, duke ia përshtatur atë rregullave gramatikore të shqipes (shënim i reaktorit).

Arnautët, nën mbrojtjen e administratës turke jetonin vetëm nga plaçkitja. Elementi i krishterë në Perandorinë Turke ka qenë i detyruar të punojë, që arnautët, të cilët janë më shumë se një milion, të mund të jetonin nga mospuna... Egërsirat nën administrimin e popujve të kulturuar duhet doemos të zbuten, të bëhen të durueshme: arnautët duhet të mësohen me rendin dhe punën. (*Politika*, “Austria dhe Ballkani”, 29 tetor 1912, 3156, 1)

Prandaj, në shumicën e teksteve lihet të kuptohet se Serbia dhe Greqia janë zgjedhja më e mirë për patronatin mbi shqiptarët, sepse si vende evropiane moderne dhe të njohura kanë cilësi dhe fuqi për të realizuar emancipimin politik dhe shoqëror të shqiptarëve. Në këtë kontekst, veçanërisht interesant është teksti që *Politika* (“Socialistët për Shqipërinë”, 4 nëntor 1912, 3126, 1) e merr nga gazeta socialdemokrate gjermane *Zëri popullor*, duke krijuar përshtypjen se edhe shumë qarqe socialdemokrate evropiane janë “në anën” e interesave serbe.³³ Duke referuar shkrimin nga shtypi gjerman, theksohet në plan të parë ideja, sipas së cilës ndarja e Shqipërisë midis Greqisë dhe Serbisë paraqet një zgjidhje edhe më të mirë madje se sa patronati i Austro-Hungarisë, sepse, përsëri sipas tekstit, shqiptarët mund të identifikohen si “indianë” të Ballkanit:

Askush më tepër sesa socialdemokracia nuk ua njeh popujve të drejtën për vetëvendosje, por këtu nuk kemi të bëjmë me faktin nëse një popull i zhvilluar do të administrojë vetëveten apo do të nënshtrohet brutalisht, por çështja është nëse indianët e egër evropianë, të cilët nga qytetërimi evropian kanë marrë vetëm pushkë, do të braktisen që të shtypen nga bajraktarët e tyre dhe të shuhen nga gjakmarrja me njëri-tjetrin. (1)

Argumentimi në favor të politikës serbe këtu shkon edhe një hap më tej, meqenëse krahas shpërfilljes tashmë të njohur të kombit shqiptar dhe mohimit të kapaciteteve kulturore të tij – “nga qytetërimi evropian kanë marrë vetëm pushkën automatike” – shfaqet edhe imazhi i Serbisë si një faktor që ndërhyr në territorin e populluar me shumicë shqiptare për interesat dhe dobinë e vetë atyre, e jo për realizimin e pretendimeve të saj politike. Gjykuar sipas tekstit nga *Zëri popullor*, pa ndërhyrjen e Serbisë dhe Greqisë, shqiptarët do të lihen në mëshirën e kaosit të vet tradicional dhe konflikteve personale të përfaqësuesve të tyre (“që t’i shtypin bajraktarët e tyre dhe të shuhen nga gjakmarrja me njëri-tjetrin”).

Mbajtjes së vazhdueshme në vëmendjen mediatike të dallimit midis pushtetit qëlimmirë serb dhe përfaqësuesve shqiptarë, veprimet e të cilëve shpesh dalin jashtë kontrollit të racional të vetë atyre, i shërbejnë edhe tregimi *Sefer Ljuc* i Velko Petroviqit (Veljko Petrović) (*SKG*, XXX, 11, nr. 285, 1 dhjetor 1912, 801-806), si dhe paraqitja

³³ Meqenëse qarqet socialdemokrate në Serbi e kundërshtonin ashpër politikën e Serbisë ndaj shqiptarëve; një shembull të jashtëzakonshëm të një rezistence të tillë e përfaqëson edhe libri i Dimitrije Tucoviqit.

letraro-shkencore e librit të Niko Zhupançiqit (Niko Župančić), e botuar në po atë numër (f. 877). Të dy tekstet plotësojnë ideologjikisht njëri-tjetrin, duke ripërtërirë te lexuesit bindjen më të rëndësishme për politikën zyrtare serbe: të gjitha vetitë e përmendura të popullsisë shqiptare (krahas tezës veçanërisht së theksuar mbi dallimet e patejkalueshme midis gegëve e toskëve) nuk janë dëshmi e begatisë së tyre kulturore që duhet kuadruar me kornizat e një shteti të ri kombëtar, por dëshmi se shqiptarët “në bazë të kushteve kulturore dhe etnogeografike, në të cilat gjenden, janë të paaftë për jetë të pavarur, prandaj është më se e natyrshme që ata të jenë nën pushtetin e popullit më të afërt kulturor për ta – serbëve, të cilët edhe më parë i kanë sunduar” (f. 877).

Ndërkohë, në kundërshtim me rrymën dominuese mediatike, njësoj si në raste të tjera *Radničke novine* botojnë artikuj, ku në mënyrë të ngjashme përshkruhen dasitë e brendshme të popullsisë shqiptare (përsa i përket zakoneve, gjuhës, kulturës, fesë), por ku njëkohësisht shprehet ashpër kundërshtimi ndaj të gjitha përpjekjeve (si austrohungareze, si serbe, apo greke) që duke iu referuar dallimeve t’i mohohet popullit shqiptar e drejta për vetëvendosje. Ndërsa bashkëpunimi i popujve ballkanikë paraqitet përsëri në kuadër të konceptit të një tërësie më të gjerë shtetërore – federatës së republikave ballkanike: “Ne, socialdemokratët, jemi tepër të sinqertë dhe miq të mëdhenj të shqiptarëve³⁴ dhe ne dëshirojmë dhe duam lirinë e tyre dhe autonominë nacionale e politike në federatën e republikave ballkanike.” (“Mbaji duart, Austri!”, 6 nëntor 1912, XII, nr. 240, 1).

Si kundërpeshë ndaj tendencës së përgjithshme të përshkrimit negativ të shqiptarëve në shtypin serb gjatë Luftës së Parë Ballkanike, *Radničke novine* raportojnë edhe për pasojat e ashpra të aksioneve të llahtarshme të njërive ushtarake renegate – sot do t’i quanim paramilitare – të Serbisë. Shkruhet për djegie masive të fshatrave, dëbim të familjeve dhe plaçkitje prone, me çka, edhe pse në të vërtetë nga margjina e hapësirës publike, kundërshtohet diskursi i rrënjosur thellë mbi veprimin moral e të pacen të ushtarëve serbë dhe diskursi mbi pozitën superiore qytetëruese të Serbisë.

Në fund të këtij vargu të tërë shkrimesh publicistike, në të cilat shfaqet thellë portretizimi negativ i shqiptarëve, në nivelin personal apo si një bashkësi, gjenden artikujt, në të cilët topose të caktuara marrin një dimension radikal, vende-vende edhe surreal, meqenëse nga teza mbi dasitë e brendshme fisnore të shqiptarëve kalohet në konstruktimin e përfytyrimit esencialist për shqiptarët si një popull ballkanik tashmë gjithmonë i egër, potenciali kulturor apo qytetërues i të cilit thjesht nuk ekziston. “Natyra” e mentalitetit shqiptar artikullohet verbalisht dhe vizualisht në tekste të caktuara, në mënyrë që lexuesit të pranojnë pikëpamjen se shqiptarët janë popull, tek i cili sundon krimi dhe egërsia e pastër, pa marrë parasysh në çfarë rrethanash ata ndodhen si individë apo bashkësi: qoftë të lirë në tokën turke, qoftë të zënë robër gjatë përlëshjeve në front, ata gjithmonë janë të identifikuar me krimin.

³⁴ Për dallim nga organet e tjera të shtypit, ku në përgjithësi për shqiptarët përdorehin format “arbanas”, apo “arnaut”, gati asnjëherë “albanac”, *Radničke novine* përdor fjalën “albanez”, ndoshta e ndikuar nga italishtja, apo nga gjermanishtja, por si një emër me konotacion kombëtar modern dhe jo me konotacione historike pro-serbe (si i pari), apo pro-osmane (si i dyti). (Shën i red.)

Kështu, në *Ilustrovana ratna kronika* të Novi Sadit (“Imazhi i mizorisë arnautë në Serbi-në e Vjetër para Kosovës së shpaguear”, fletorja 10, 73) gjejmë një fotografi që paraqet një shqiptar në çastin kur me revole kërcënon një prift serb, i cili bie nga trekëmbëshi³⁵. Ndërkohë, gazetari i *Politikës* (“Robërit”, 22 tetor 1912, 3149, 3) krahas përshkrimit trazues të gjendjes së mjerë fizike të robërve shqiptarë (të rraskapitur urie, të veshur me zhele) konkludon dhe implicite këshillon lexuesit si ta kuptojnë atë përshkrim: “Megjithëse të veshur mjerueshëm dhe të raskapitur urie, gjithsesi ata nuk mund të zgjojnë tek njeriu keqardhje. Në sytë e tyre ka diçka të egër, shtazarake. Kur ta kapni shikimin e arnautit të zënë rob, para jush për një çast shfaqet imazhi i krimeve të tyre, e me këtë pamje mëshira zhduket.” Me fjalë të tjera, të burgosurit shqiptarë përkundër pozitës fatkeqe dhe faktit se në robëri i presin ditë të vështira, nuk tregojnë asnjë pendesë siç mund të pritej nga shumica e të zënëve rob, shikimi i të cilëve do të duhej t’i “tradhtonte” para gazetarit-vëzhgues. Në sytë e tyre gazetari edhe më tej sheh imazhe krimesh për të cilat në mënyrë eksplicite, pa shumë censurë, shkruhet në mënyrë natyraliste edhe në tekstet tjera në shtypin serb.

Përshkrimet e krimeve shqiptare autorët më së shpeshti i ilustrjnë me pamje hiperbolike të trupave të copëtuar, duke u nisur nga fakti se trupi është pikërisht një nga mjetet më të fuqishme për paraqitjen apo fshehjen e viktimave të luftës. Njëkohësisht po aq shpesh redaksitë botojnë artikuj të korrespondentëve të huaj duke fuqizuar kështu përshtypjen e të qenit objektiv apo të të paraqiturit të ngjarjeve nga këndvështrime të ndryshme. Mirëpo, pa marrë parasysh burimet e përdorura nga shtypi serb, tipologjia e pamjeve të paraqitura kryesisht synon të krijojë të njëjtin efekt, sikur konflikti zhvillohet midis serbëve të butë dhe të shtypur dhe hordhive të egra shqiptare apo turmës shqiptare, mizoritë e të cilës arrijnë përmasa të paimagjinueshme: “kanë therur gra, njerëzve u kanë prerë veshët, hundët dhe gjymtyrët, fëmijëve u kanë prerë kokën” (“Një komb banditësh”³⁶, *Politika*, 15 nëntor 1912, 3173, 1).

Ndërkohë që në artikuj të caktuar (“Bishat”, *Politika*, 23 nëntor 1912, 3181, 1) kritikoheshin rreptë raportet mbi krimet e ushtrisë serbe, duke i hedhur poshtë ato si pjesë e propagandës negative austrohungareze, gazetarët përshkruanin krimet shqiptare me detaje, duke iu referuar burimeve autentike nga ndonjë letër personale nga fronti: “Plagët janë të tmerrshme. Njëri e ka gjoksin e hapur plot gjak, tjetrit i është shpuar barku tejprtej, të tretit i janë nxjerrë të dy sytë, të katërtit i është prerë fyti deri në kurriz, të pestit i është thërmuar koka me qytën e pushkës”. Megjithëse është e pamundur sot të vërtetohet autenticiteti i përshkrimeve nga letra e cekur, duket se imazhet brutale të dhunës dhe tupave të copëtuar (pa marrë parasysh vërtetësinë e tyre) para së gjithash kanë qenë në funksion të nxitjes të ndjenjave negative tek publiku lexues, ndërsa disa prej tyre, për lexuesit dhe hulumtuesit e sotëm, marrin madje një dimension surreal dhe fantastik, gati në sferën e humorit të zi, sepse duken të stërtheksuara dhe të pabesueshme.

³⁵ Edhe pse nuk kemi arritur të gjejmë të dhëna më konkrete, të shkruara, që do të mund të hidhnin dritë mbi gjenezën e kësaj fotografie, mund të pohojmë se bëhet fjalë për një fotografi zhanrore, të inskenuar, duke patur parasysh se kushtet teknologjike dhe teknike të asaj kohe për bërjen e fotografive nuk e mundësonin fotografimin e shpejtë dhe marrjen e fotografive të drejtpërdrejta.

³⁶ Artikulli i marrë nga revista franceze *Le Nouvelliste d'Alsace Lorraine*.

Nga ato anekdota, të cilat mund të haseshin relativisht shpesh në faqet e revistave dhe shtypit serb, e që sot mund të konsiderohen si të çuditshme, do të veçonim një të cilën shkruan *Ilustrovana ratna kronika* (“Çka është arnauti”, fletorja 9, fq. 72). Kështu, kur një infermier serb deshi të ngrejë me butësi dhe kujdes një shqiptar (rob luftime i plagosur) me qëllim që t’i rregullonte mbulesat e shtratit, ky e goditi me sa forcë që kishte – “kaq papritmas dhe kaq fort, sa që do të paloste edhe një dem” – por infermieri vazhdoi me butësi dhe me durim të kryente punën e tij. Në një mënyrë të ngjashme përshkruhet edhe sesi një rob shqiptar (në fakt, prijës i një çete shqiptare të kapur rob) u turr t’i kafshonte gishtin një kapiteni serb, kur ky i fundit gjatë takimit i dha dorën ashtu siç e kërkonte nderi ushtarak. Në tërësi, rrëfime të këtilla duhej të përbënin thelbin negativ të artikujve për shqiptarët, duke mbyllur kështu harkun hiperbolik të përshkrimit të mentalitetit immanent të egër të tyre si popull. Ato nxirrnin në pah një natyrë thellësisht ataviste të tyre, e cila nuk mund të ndryshojë kurrë për një arsye thelbësore: vetë shqiptarët as nuk janë të vetëdijshëm për përmasat e saj dhe as nuk kanë mundur ta zbusin atë natyrë. Në thelb, pra, problemi me tjetërsinë egërsore shqiptare, me mënyrën e tyre fisnore të jetës, me prirjen e natyrshme drejt kriminit, vrasjes dhe plaçkitjes, mbetet i pazgjidhshëm pikërisht për shkak të kësaj vetie irracionale, të cilën, mesa duket, nuk do të mund ta ndryshojë as Serbia, megjithë marrjen “me gjithë zemër” të rolit emancipues si drejtuese e kombit shqiptar drejt kulturës dhe qytetërimit. Në këtë mënyrë, mori trajtën e vet hapësira mediatike, e cila edhe në të ardhmen do të synojë që vazhden e dështimeve të ndryshme, të cilat përgjatë gjithë shekullit XX do të lënë gjurmë në marrëdhëniet serbo-shqiptare, ta shpjegojë nëpërmjet kthimit tek këto stereotipe esencializuese mbi natyrën gjakatare, kriminale, të dhunshme dhe ataviste të shqiptarëve.³⁷

Duke marrë për bazë lëndën e analizuar nga revistat, në fund duhet theksuar se shtypi serb, duke shkruar për Ballkanin dhe interesat e drejta të Serbisë në ekspansionin e saj gjeopolitik, vazhdimisht anashkalon një numër të madh të dhënash të njohura edhe në atë kohë mbi fillimet e lëvizjes kombëtare shqiptare ose rolin e tyre në Ballkan pas vendosjes së pushtetit turk. Nuk është qëllimi im që imazhet mediatike t’ua kundërvë dijeve historiografike, por dua të theksoj se kjo mungesë e të dhënave historike ose çfarëdoqoftë referencash historike serioze është rëndësishme, kur shqyrtohet çështja e formimit të opinionit publik në Serbi. Tërthorazi kjo dukuri ka fuqizuar stereotipat negativë duke krijuar një hapësirë të zbrazët përfaqësuese në vetëdijen e lexuesve serbë, të cilët, në varësi nga klima shoqërore-politike, gjatë gjithë shekullit XX e kanë plotësuar atë me fantazma nga më të ndryshmet mbi popul-

³⁷ Këtë hapësirë shtypi serb do ta shfrytëzojë përsëri edhe në fillim të viteve nëntëdhjetë të shekullit XX, në periudhën, e cila nga shumë këndvështrime do i përngjajë gjedjes para Luftës së Parë Ballkanike dhe gjatë saj, jo dhe aq në aspektin e kushteve dhe marrëdhënieve reale historike dhe shoqërore-politike, sesa në mënyrën me të cilën mediat e shtypura dhe elektronike do të paraqesin realitetin historik të Serbisë dhe RSFJ-së. Do të ndiqeshin gjurmët e po të njëjtave koncepte dhe retorike mediatike si në vigjilje të luftërave ballkanike: ringjallja e idesë së testamentit kosovar, diskursi viktimologjik dhe krijimi i përfytyrimit për Jugosllavinë si “burg” i popullit serb, theksimi i sulmeve gjithnjë e më agresive, brutale dhe tinzare të separatizmit shqiptar.

lin shqiptar. Fatmirësisht, paralelisht me imazhin negativ mediatik, opinioni serb ka marrë edhe një imazh më kompleks ideologjik, më kritik mbi shqiptarët, kryesisht nëpërmjet gazetave opozitare, të cilat e kanë dekonstruktuar matricën e mitologjisë kosovare, patosin e nostalgjisë retrospektive dhe të “kohës së artë” të perandorisë së Dushanit. Megjithatë, as tekstet në këto organe të shtypit nuk kanë mundur t’i bëjnë ballë “tundimit” të porozitetit zhanror të artikujve periodikë, sepse edhe te *Radničke novine* mund të gjenden shumë artikuj që e relativizojnë kufirin midis informatives-dokumentares, eseistikes dhe ekzaltimit lirik, apo shkrimit letrar.³⁸

Duke u nisur nga analiza e pranisë së motiveve dhe narrativave dominante mbi shqiptarët (si ushtarë, armiq dhe të “egrit” e Evropës) si dhe e mënyrës së raportimit gati përherë negativisht mbi ngjarjet e atëhershme në disa nga organet kryesore të shtypit në Serbi, mund të konkludojmë se në rrjedhën kryesore të shtypit serb, nga tetori i vitit 1912 deri në prill të vitit 1913, për popullin shqiptar u ndërtua imazhi i një hapësire të gjendur jashtë qytetërimit, i një bote të egër dhe të paarrtshme, në të cilën kurrfarë rregullash kulturore të shteteve evropiane nuk vlejnë dhe ku sundojnë vetëm ligji i armës, dhuna dhe krimi, ndërkohë që mentaliteti i popullsisë shqiptare përshkruhet nëpërmjet nocioneve të të egrës, shtazarakes, iracionales dhe instinktives. Mirëpo, përkundër këtyre përfytyrimeve, kemi gjetur edhe shembuj të një kontradiskursi (të lidhur kryesisht me gazetën socialdemokrate *Radničke novine*), i cili insiston në botëkuptimin materialist dhe shoqëror-historik, duke u përpjekur që rrethanat bashkëkohore t’i shpjegojë si pasojë e faktorëve të ndryshëm të kulturës, gjuhës, gjeografisë, politikës e fesë, e jo me idetë mbi cilësi esenciale të popullsisë shqiptare. Në këtë pikëpamje, imazhi dominant mediatik në Serbi gjatë Luftës së Parë Ballkanike iu përgjigj retorikës zyrtare të qeverisë serbe dhe shumë politikanëve të asaj kohe, duke i shërbyer legjitimitetit të qëllimeve të politikës së jashtme (ekspansioni, dalja në det në Shqipëri, kundërshtimi ndaj Shqipërisë së pavarur). Por brenda kësaj skene ekzistonin publikime që jo vetëm e kundërshtonin, por edhe në mënyrë kritike kërkonin dhe ofronin zgjidhje që do të mund t’i parandalonin konfliktet e ardhshme, edhe më tragjike dhe komplekse, midis popujve ballkanikë (sidomos midis serbëve dhe shqiptarëve), në fakt zgjidhje që edhe sot, në rrehana historike të ndryshme, duken shumëfish të vlefshme dhe të rëndësishme.

³⁸ Për këtë arsye, në vazhdim të hulumtimit të kësaj teme, duhet t’i kushtohet një vëmendje e veçantë profilit zhanror të teksteve, meqenëse zhanri – si një hartë mentale dhe kontratë interpretuese me lexuesit – përcakton në një masë të ndjeshme natyrën e të vërtetës, e cila në vitet 1912-1913 u përvetësua nga lexuesit duke ndikuar tek qëndrimi i tyre ndaj popullit shqiptar, përjetimi i ngjarjeve si dhe tek krijimi i “dijeve” e bindjeve të ndryshme.

Literatura:

- ANONIM. (1912) Anonim. *Srpski književni glasnik*. XXVIII, 9 (283), 1 nëntor 1912, f. 642.
- ANONIM. (1912) Arnautska zverstva i nasilja. *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd). I (20), 30 dhjetor 1912, f. 6–8.
- ANONIM. (1912) Austrija i Balkan. *Politika*. 3156, 29 tetor 1912, f. 1.
- ANONIM. (1912) Banditska nacija. *Politika*. 3173, 15 nëntor 1912, f. 1.
- ANONIM. (1912) Kaplarov pobratim – Arnautin je Arnautin. *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd). I (10), 18 nëntor 1912, f. 4–5.
- ANONIM. (1912) Komite u boju – epizode i slike iz junačkih borbi naših komita. Od jednog komite. *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd). I (2), 21 tetor 1912, f. 13–14.
- ANONIM. (1912) Pred Tarabošem. *Ilustrovana ratna kronika*. I (9), 13 dhjetor 1912, f. 65–66.
- ANONIM. (1912) Prizren. *Ilustrovana ratna kronika*. I (6), 4 nëntor 1912, f. 1–3.
- ANONIM. (1912) Rat. *Radničke novine*. XII (234), 12 tetor 1912, f. 3.
- ANONIM. (1912) Sebi ruke, Austrijo!. *Radničke novine*. XII (240), 6 nëntor 1912, f. 1.
- ANONIM. (1912) Slika arnautskog zverstva u St. Srbiji pre osvećenog Kosova (fotografija). *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad). 10, f. 73.
- ANONIM. (1912) Socijalisti o Albaniji. *Politika*. 3162, 4 nëntor 1912, f. 1.
- ANONIM. (1912) Svetli dani. *Srpski književni glasnik*. XXVIII, 9 (283), 1 nëntor 1912, f. 641–648.
- ANONIM. (1912) Šta je Arnautin. *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad) 9, f. 72.
- ANONIM. (1912) Zarobljenici. *Politika*. 3149, 22 tetor 1912, f. 3.
- ANONIM. (1912) Zverovi. *Politika*. 3181, 23 nëntor 1912, f. 1.
- CINDORI, M. (2010) „Književni žanrovi u listu *Politika* (1904–1915)“ në: V. Matović (red.), *Žanrovi u srpskoj periodici*. Beograd: Novi Sad: Institut za književnost i umetnost: Matica srpska.
- CVIJIĆ, J. (1912) Balkanski rat i Srbija. *Srpski književni glasnik*. XXVIII, 9 (283), 1 nëntor 1912, f. 651–664.
- H. (1912) Kroz kačanički klanac. *Politika*. 3148, 21 tetor 1912, f. 1.
- JANKOVIĆ, Drag. N. (1912) Besa Hajradinova. *Politika*. 3184, 26 nëntor 1912, f. 2.
- JOVANOVIĆ. V. (2014) *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija*. Beograd: Fabrika knjiga.
- PETROVIĆ, V. (1912) Sefer Ljuc. *Srpski književni glasnik*. XXX, 11 (285), 1 dhjetor 1912, f. 801–806.
- POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ, OLGA (2008) *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- STOJANOVIĆ, D. (2010) *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.

T. (1912) Stara Srbija i albansko pitanje, od Dr. Nika Župančića. *Srpski književni glasnik*, XXX, 11 (285), 1 dhjetor 1912, f. 877–878.

VICKERS, M. (2001) *The Albanians. A Modern History*. London: New York: I. B. Tauris Publishers.

VICKERS, M. (1998) *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press.

VITOŠEVIĆ, D. (1990) *Srpski književni glasnik 1901–1914*. Beograd: Novi Sad: Matrica srpska: Institut za književnost i umetnost.

Përktheu: Anton Berishaj

Miljan Miljković

Institute of Literature and Art

Belgrade

A contribution to the analysis of media images of Albanians in Serbian periodicals (1912-1913)

Abstract:

During the period of the First Balkan War 1912–1913, there was a significant number of articles published in Serbian general and literary periodicals, which presented various images of the Albanian population, its cultural, social and political irrelevance in the context of new territorial division after the end of the First Balkan War. The aim of this paper is to describe and analyze these media representations in order to determine the level of ideological and thematic coherence among the images, and to evaluate the extent to which these images corresponded to the official rhetoric of the Serbian government regarding the national aspirations of the Albanians. I will attempt to map the most dominant tendencies and narratives in the production of stereotypes about the Albanian ethnic, cultural and political identity; also, the paper will raise certain questions related to the issue of fictional and documentary aspects of articles in Serbian periodicals, and the way these aspects shaped the public opinion. The analysis of the articles focuses on a chosen representative sample, taken from the most important periodicals of the time in Serbia: *Politika*, *Radničke novine*, *Srpski književni glasnik*, *Delo*, *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd), *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad).

Key words:

First Balkan War, Serbian periodicals, representation, stereotypes, Albanians, nationalism

Ana Petrov

Fakulteti i Medias dhe Komunikimit
Universiteti Singidunum, Beograd

“Ballkani popujve të Ballkanit”: evolucionizmi, racizmi dhe kolonializmi në diskurset shkencore dhe politike serbe para Luftës së Dytë Botërore

Abstrakt:

Në këtë tekst merrem me mënyrat në të cilat është manifestuar imperializmi në diskurset ‘shkencore’ serbe që nga fundi i shekullit XIX deri në fillim të Luftës së Dytë Botërore. Etnografët, gjeografët, historianët e kulturës dhe shkrimtarët më në zë promovuan idenë sipas së cilës serbët përfaqësojnë ‘racën’ dominante të shenjuar me tipare dhe zakone të ngjashme fizike dhe psikike. Të bashkuar me ‘gjakun’, territorin dhe historinë e njëjtë, serbët janë paraqitur si superiorë në raport me popujt tjerë, sidomos me shqiptarët. Ky diskurs u promovua teorikisht në punimet shkencore që nga fundi i shekullit XIX, ndërsa deri në fillim të Luftës së Dytë Botërore ai ndikoi edhe në shkrimet politike, kur u formuluan edhe propozimet për kolonizimin e Kosovës dhe dëbimin e shqiptarëve (në tekstin e Vasa Çubriloviqit *Dëbimi i arnautëve* dhe në qëndrimin, që e ka mbështetur Ivo Andriq, se Ballkani duhet t’u përkasë “popujve ballkanikë”). Këtu pohoj se koncepti i tipit shoqëror i ndihmoi intelektualët serbë të konceptonin mënyra të ndarjes së Ballkanit në pajtim me premisat e asokohshme shkencore mbi superioritetin e serbëve.

Fjalët kyçe:

tipi shoqëror, kolonizimi i Kosovës, imperializmi, serbët, shqiptarët

Hyrje

Në këtë punim analizoj mënyrat e manifestimit të imperializmit shkencor në Serbi në fund të shekullit XIX dhe në pjesën e parë të shekullit XX. Është fakt i njohur se sistematizimet, klasifikimet dhe hierarkizimi i njerëzve në varësi nga “niveli i zhvillimit” të tyre në shkallën evolucioniste përbënin një dukuri të rëndomtë në diskurset shkencore të shekullit XIX. Mirëpo, kur bëhet fjalë për intelektualët në Serbi, problematizimi i fenomeneve të përmendura më sipër është lënë gati plotësisht pasdore. Me fjalë të tjera, etnografët, gjeografët, historianët e kulturës dhe shkrimtarët më në zë të asaj periudhe kanë promovuar idenë sipas së cilës serbët kanë përfaqësuar një “racë” të karakterizuar nga cilësi të ngjashme fizike dhe fiziologjike dhe zakone të përbashkëta, dhe, njëkohësisht, superiore në raport me të tjerët, veçanërisht shqiptarët. Në fund të shekullit XIX, në kuadër të procesit të krijimit të “Serbisë së Vjetër” dhe “Maqedonisë” si territore me rëndësi substanciale për nacionalizmin serb (Atanasovski, 2014 dhe Atanasovski në këtë libër), u përvijua edhe “çështja shqiptare”, e cila u forcua si rrjedhojë e ndryshimeve territoriale pas konfliktit me turqit në vitet 70 të shekullit XIX. Kështu, propaganda antishqiptare, e cila filloi në fund të shekullit XIX, mori përshkallëzim në periudhën deri në fillim të Luftës së Parë Ballkanike në vitin 1912. Diskursi në fjalë u promovua në mënyrë teorike në punimet shkencore të kohës, ndërkohë që përgjatë periudhës para Luftës së Dytë Botërore ka ushtruar ndikim edhe mbi politikanët, prandaj pikërisht në këtë kohë u përgatitën edhe propozimet konkrete për kolonizimin e Kosovës në harmoni me paradigmat shkencore në fuqi.

Këtu do përqëndrohem në kontributin e madh që diskursi shkencor ka patur në përgatitjen dhe promovimin e propagandës antishqiptare. Në të njëjtën kohë, në mënyrë të veçantë do të theksoj mënyrat nëpërmjet të cilave u formësua ky diskurs. Me fjalë të tjera, i pranuar si dije legjitime, diskursi shkencor konsiderohej si objektiv dhe neutral, kështu që të tilla shiheshin edhe dëshmitë për gjoja “primitivizmin” e shqiptarëve dhe “pastërtinë racore” të serbëve. I një rëndësie të veçantë ishte koncepti i tipit shoqëror, i cili ndihmoi autorët që të promovojnë idenë mbi ndarjen e Ballkanit në harmoni me karakteristikat e një tipi të caktuar. Duke marrë parasysh sa u tha, jam e mendimit se koncepti *tip* (ose *karakter*, siç quhej ndonjëherë) u bë kornizë referente për punën zyrtare shkencore dhe interpretimet e sjelljeve dhe veprimeve të popujve të ndryshëm. Shkencëtarët në fjalë, të cilët asokohe trajtoheshin si pjesë e fushës së dijes, e cila ishte a pakontestueshme, u morën me analizën e karaktereve kombëtare duke ia bashkangjitur ato një tipi të caktuar dhe nxorën konkluzione që konsideroeshin të justifikuar, objektive dhe neutrale, respektivisht shkencore.

Duke patur parasysh sa u tha, në tekst fillimisht do të sqaroj aparatit tim teorik. Do të shpjegoj se në ç’mënyrë diskutohet sot për imperializmin shkencor dhe kultural, kolonializmin dhe racizmin e shekullit XIX. Me këtë dëshiroj të vë në pah se klima shkencore imperialiste ishte e zakonshme për periudhën kohore që marr në shqyrtim. Pastaj do të vë në pah specifikat e imperializmit në kuadër të diskurseve serbe si

dhe do të analizoj mënyrat se si është shkruar për shqiptarët në punime shkencore të njohura të asaj periudhe. Në kuadër të problematizimit të imperializmit, do të veçoj dy momente – ndërtimin e konceptit të racës dhe ndërtimin e territorit nëpërmjet konceptit të racës. Më në fund, konsideroj jashtëzakonisht të rëndësishëm edhe problematizimin e diskurseve bashkëkohore për autorët e shqyrtuar. Me fjalë të tjera, do të tërheq vëmendjen edhe te fakti se edhe sot autorët që konsiderohen “klasikë” shpesh glorifikohen, me çka, në të vërtetë, ruhet edhe aparati teorik i imperializmit, ndërsa faktet mbi pjesëmarrjen e autorëve “të mëdhenj” në promovimin e racizmit lihen mbasdore. Po ashtu, dëshiroj të theksoj se në bazë të shqyrtimit të punimeve të autorëve të përmendur kam konstatuar se jo të gjithë ata e kanë sendërtuar diskursin imperialist në mënyrë krejtësisht identike dhe nuk ishin të përkushtuar ndaj tij në të njëjtën masë. Prandaj në punim do të veçohen disa shembuj tipikë për aspekte të caktuara të tendencës që trajtoj: kështu, në shembullin e diskursit të Jovan Cvijiçit (Jovan Cvijić) do të ilustroj mënyrat e formësimit të konceptit të tipave shoqërorë; në shembullin e diskursit të Tihomir Gjorgjeviçit (Tihomir Đorđević) do të shpjegoj mekanizmat e konstruktimit të racës dhe territorit nëpërmjet konceptit të racës, ndërsa Vaso Čubrilloviç (Čubrilović) dhe, deri diku, Ivo Andriç (Andrić) do të interpretohen si përfaqësues të fazës së fundit të zhvillimit të diskursit imperialist – fazat e përdorimit të tij politik dhe sjelljes gjer në ekstrem të diskursit të shfarosjes.³⁹

Në fund, dëshiroj të përmend gjithashtu se përzgjedhja e mësipërme ishte e kushtëzuar edhe me pozicionin e këtyre autorëve në historinë intelektuale. Konsideroj se punimet e autorëve të shqyrtuar janë të rëndësishme në kontekstin e vendit që e zënë në panteonin e të ashtuquajturve mendimtarë të mëdhenj. Prandaj, diskursat e tyre – si diskurse të shkrytarëve që ishin intelektualë jashtëzakonisht të respektuar të kohës së tyre – i interpretoj si mekanizma të prodhimit të dijeve dominante mbi problemin e marrëdhënieve serbo-shqiptare. Rreth asaj se në çfarë mase teoritë e tyre janë pranuar si të pakontestueshme, gjoja dije shkencore objektive, dëshmon edhe fakti se ata edhe sot jo rrallë pranohen pa rezerva, çka do ta ilustroj me shembuj në pjesën e fundit të

³⁹ Dëshiroj të theksoj se në këtë punim merrem me një lexim të mundshëm të diskurseve shkencore dhe politike në Serbi në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX, sidomos me një aspekt, padyshim të lënë mbasdore, të diskursit mbi shqiptarët. Mirëpo, nuk duhet harruar se njëkohësisht ekzistojnë edhe shembuj të ndryshme. Përrjashtim nga tendenca e etiketimit të shqiptarëve si Tjetri i padëshirueshëm, si dhe nga atribumi i statusit të viktimës për palën serbe, bën Dimitrije Tucoviç (Tucović). Tucoviç zë një vend të veçantë në historinë e shkencës serbe, sepse është një nga të rrallët që ishte e vetëdijshëm për diskursin dominant të kohës së tij, si dhe ka vënë në pah se është e nevojshme të ndërpritet tradita shkencore “e matjes së kafkave dhe studimit të racave”, si dhe etiketimi i shqiptarëve si “racë më e ulët”. Është e jashtëzakonshme edhe pikëpamja e tij lidhur me pakuptimësinë e qasjeve shkencore të trajtuara prej meje, ndërsa duhet theksuar se ai është një ndër autorët e rrallë që termin “shkencë” e vendoste në thonjëza, duke vënë në pah motivet ideologjike, politike dhe nacionaliste të qasjeve në diskursat shkencore të asaj kohe. (Tucović, 1946). Kufizimi i hapësirës, si dhe qëllimi i dekonstruktimit të diskurseve shkencore imperialiste, më kanë kushtëzuar të përzgjedh ata autorë që kanë promovuar tendenca imperialiste nëpërmjet shkencës, dhe për këtë arsye Tucoviçin nuk e kam përfshirë në këtë punim. Megjithatë, e konsideroj të rëndësishme ta tërheq vëmendjen te fakti se ka ekzistuar edhe një lexim tjetërfare i marrëdhënieve serbo-shqiptare në të njëjtën kohë kur me të madhe prodhohej imperializmi shkencor serb (për karakteristikat më të rëndësishme të diskursit të Tucoviçit për problemin e shqyrtuar shih, për shembull, Korzika, 1989, 22-90).

punimit. Është e nevojshme të theksohet se, edhe pse flas për imperializmin shkencor, pikësepari shqyrtoj praninë e paradigmeve shkencore të veçanta, të cilat kanë ndikuar dhe i kanë dhënë formë diskurseve politike e intelektuale. Për këtë arsye do bëhet fjalë edhe për Andriqin, i cili nuk ishte shkencëtar, por vepronte si intelektual që inkorporohet në tendencat politike aktuale të bazuara te paradigmat shkencore të asaj kohe. Pra, këtu do të flitet jo vetëm për shkencën, por edhe për shkrimet e njerëzve të spikatur që në atë kohë, por edhe tani, trajtoheshin si themelues të shkencës serbe.

Imperializmi me ndihmën e kulturës dhe shkencës: perspektiva historike

Për nevojat e këtij punimi, është e rëndësishme të theksohet se imperializmi kulturor dhe shkencor më shpesh përkufizohet si aktivitete, qëndrime, mendime, apo çfarëdoqaj trajte tjetër e diskursit, në të cilat shfaqet pabarazia e forcave të dy shoqërive, ose e thënë ndryshe – në të cilin theksohet dominimi i një kulture mbi një tjetër (Hamm, 2005, 18-30). Pikërisht me këtë kuptim e përdor këtu termin “imperializëm”, duke patur si qëllim dekonstruimin e paradigmeve shkencore me bazë esencialiste.⁴⁰ Edhe pse do të bëhet fjalë për diskurse më tepër me natyrë politike sesa shkencore, do të përdor termin “imperializëm shkencor” sepse dëshiroj të vë në pah faktin që fusha e prodhimit të dijes shkencore ka ndikuar në profilizimin edhe të diskurseve të tjera aktuale të asaj kohe. Me fjalë të tjera, dua të tregoj sesi duke iu referuar dijeve shkencore diskutet politike fitonin legjitimitetin e tyre. Por jo të gjitha diskutet e shqyrtuara këtu kanë prodhuar trajta identike të promovimit të imperializmit, në fakt ato kanë konstruuar dallimet midis serbëve dhe shqiptarëve në nivele të ndryshme – duke nisur prej trajtimit diskursiv të dallimeve midis tipash, deri te përgatitja e planeve konkrete për ekspansion territorial.

Diskusuret shkencore në Serbi nuk bënin përjashtim në kontekstin e paradigmeve të kohës – konstruktimi i dallimeve midis popujve të ndryshëm, e sidomos midis popujve perëndimorë, të cilët konsideroheshin si superiorë, dhe atyre që ishin të etiketuar si “më të ulët”, ishte diçka e zakonshme gjatë shekullit XIX dhe në gjysmën e parë të shekullit XX. Imperializmi shkencor ishte i bazuar mbi paradigmen e evolucionizmit. Edhe pse jo të gjithë autorët operonin me konceptin e evolucionit, diskutet e tyre rëndom mbartnin në vetvete konceptin e hierarkisë kohore, e cila e nënkuptonte progresin. Historia sindërtohej si “zhvillim dhe rënie” civilizimesh, e ky proces shpjegohej

⁴⁰ Deri në vitet 60 të shekullit XX, historia e shkencës është shkruar sipas modeleve dominuese, të cilat në vetvete ishin të ndërtuara sipas kuadrit evolucionist dhe bazoheshin në tezën mbi superioritetin shkencërisht të vërtetuar dhe objektiv të sistemeve perëndimore të vlerave, e për rrjedhojë edhe të shkencës perëndimore. Prandaj ishte e zakonshme që historia e shkencës të trajtohej si një varg progresiv i vazhdueshëm i arritjeve, të cilat flasin për suksesin e shkencës dhe shkencëtarët e mëdhenj që kishin treguar aftësi intelektuale të jashtëzakonshme dhe kishin paralajmëruar zhvillimin e shkencës moderne. Ndërkohë që “heronjtë intelektualë” paraqiteshin si bartës të zhvillimit, konteksti i procesit të krijimit të tyre injorohej plotësisht ose përmendej vetëm si një prapavijë e veprimtarisë së shkencëtarit dhe jo si pjesë e rëndësishme e saj, e për këtë arsye termi “historia e shkencës” në të vërtetë kishte domethënie e “historisë së ideve shkencore”, plotësisht të mëvetësishme dhe gati të pavarura nga konteksti shoqëror e kultural (Lichtman, 1997, 2-3).

nëpërmjet "dallimit racor", i cili nënkuptonte një predestinim të veçantë të "racave" të caktuara për të përparuar. Kështu, insistohej në përfundimin se paraardhësit e anglosaksonëve të tashëm ishin të aftë të zhvillohen deri te një nivel i caktuar i shoqërisë së qytetëruar, ndërkohë që një gjë e tillë nuk ndodhi me tipat tjerë. Në vazhdim, si aks kronologjik i kësaj paradigme shërbente interpretimi mbi rrugën e zhvillimit progresiv unilinear të racës së bardhë, sipas të cilit racat tjera trajtoheshin si hapa në atë rrugë, respektivisht si "etapa më të ulëta zhvillimi", në hap e sipër për të "raca më e lartë kaukaziane" (Brantlinger, 2003, 3). Njëerën nga teoritë më të njohura e paraqiti Robert Çembërs (Robert Chambers), i cili pohonte se ekziston një tendencë e përgjithshme në histori, që është progresive e jo regresive, megjithëse tregoi se ekzistojnë edhe lëvizje retrograde në historinë njerëzore, për të cilat dëshmon ekzistenca e shumë tipave të njerëzve dhe largimi i tyre nga tipi origjinar. Në pajtim me një interpretim të këtillë të zhvillimit njerëzor, të gjitha racat që nuk i përkisnin familjes kaukaziane ose indoevropiane përfaqësonin degjenerim të "racës më të përsosur". Çembërs kishte si pikënisje embriologjinë raciste, sipas të cilës që vërtetuar se embrionet zhvillohen nga më të thjeshtat tek më komplekset, respektivisht nga "më primitivet" te "më të pjekurat", e që kishte të bënte si me shtazët ashtu edhe me njerëzit, prandaj, në pajtim me këtë, në mënyrë shkencore vërtetohej inferioriteti i "racës së zezë", meqenëse ajo përfaqësonte bazën fillestare të progresit të përmendur (pra, ajo do të përfaqësonte embrionet më të thjeshta) dhe me zhvillimin e mëtejshëm racat u përsosën deri te lloji më kompleks kaukazian. Pasojë e konstatimeve të cituara më sipër ishte konkluzioni se "zhvillimi" historik (ose "progresi") duhet të çojë drejt racave më të përsosura të atyre më pak të zhvilluara. Kështu, në mënyrë eksplicite ekspansioni imperialist dhe asgjësimi i "popujve primitivë" identifikohet me zhvillimin biologjik të racave njerëzore (Ibid., 29).

Krahas ndërthurjes së narrativave mbi evolucionizmin me kontekstin e imperializmit kulturor, një nga çështjet kyçe për hulumtimin tim ishte analiza e diskurseve evolucioniste si "diskurse asgjësimi". Megjithë mospajtimin midis shkencëtarëve të shkencave natyrore dhe shoqërore, gazetarëve, shkrimtarëve dhe artistëve përse i përket interpretimeve të caktuara, shumë prej tyre pajtoheshin me paevitueshmërinë e zhdukjes së "racave primitive" ose, të paktën, siç ishte rasti në Serbi, me domosdoshmërinë e kontrollit të tyre, apo kolonizimin. Konsensusi rreth nevojës së asgjësimit ishte masiv dhe nuk vihej në pikëpyetje (Brantlinger, 2003, cf. Larsen, 2000).⁴¹ Këtu do të pohoj se tendenca të ngjashme ekzistonin edhe në diskurset shkencore serbe, por në vend të konceptit të racës për ndërtimin e dallimeve është përdorur koncepti i tipit shoqëror si mjet ekuivalent, gjoja neutral dhe shkencor.

⁴¹ Qasja ndaj imperializmit shkencor e përshkruar më sipër lidhet me një studim tjetër timin, në të cilin kam analizuar diskursin e Maks Veberit (Max Weber) mbi kulturën e popujve perëndimorë dhe joperëndimorë si trajta të imperializmit të bazuar mbi paradigmen evolucioniste (Petrov, në shtyp).

Koncepti i tipit social dhe psikik

Në studimin e tij kapital në dy vëllime *Gadishulli Ballkanik dhe vendet e sllavëve të jugut*, Jovan Cvijiç ndërtoi diskursin shkencor esencialist tipik për kohën mbi ndryshimet në territor dhe ndikimin e tyre në ndryshimet psikike të njerëzve që jetojnë në të. Një nga tezat themelore të këtij autori është se, duke nisur që nga “invazioni turk” kanë ndodhur ndryshime territoriale dhe, siç theksonte ai, “ndryshime të brendshme te popujt”, si dhe në grupe të caktuara në kuadër të një populli (Цвијић, 1922, 213). Në këtë diskurs shkencor koncepti i tipit është i barabartë në masë të madhe me konceptin e racës, sidomos me atë të formuar në diskursin e shkencave shoqërore në shekullin XIX mbi veçantinë natyrore dhe shoqërore të njerëzve.⁴² I krijuar si pasojë e ndikimeve, nga njëra anë, të mjedisit gjeografik dhe, nga ana tjetër, të rrethanave historike, etnike dhe sociale, tipi përkufizohet si “mentalitet popullor” (Цвијић, 1931, 4). Hulumtimet antropogjeografike dhe etnopsikologjike të Cvijiçit në hapësirën e pjesës së dikurshme jugosllave të Gadishullit Ballkanik, ishin të bazuara në tendencën e konceptualizimit të një identiteti të ri jugosllav, të cilin autori e konsideronte si të domosdoshëm në kontekstin e realizimit me sukses të projektit të bashkimit shtetëror të sllavëve të jugut. Mirëpo, Cvijiç nisej nga premisa etnocentrike që rezultuan me dëshmi gjoja shkencore mbi afërsinë e sllavëve të jugut, po ajo afërsi ishte ndërtuar nëpërmjettributeve etnike serbe. Në pajtim me këtë, në thelb koncepti jugosllav për Cvijiçin nuk kishte një karakter jugosllav mbietnik, por, pikërisht e kundërta, identitetin etnik serb e vendoste në themel të “kombit” jugosllav (Pišev, 2010).

Duke i hedhur poshtë teoritë, sipas të cilave vetitë psikike të njerëzve mund të shpjegohen si pasojë vetëm e një parametri, Cvijiç zhvillon metodologjinë nëpërmjet së cilës vërtetohet ekzistenca e tipave kompleksë, që në vetvete nuk reduktohen vetëm në veçanti natyrore, gjeografike ose sociale, por shpjegohen si pasojë e të gjitha këtyre, si dhe e prejardhjes etnike.⁴³ Lidhur me këtë, autori thekson se edhe kur “hiqen ndikimet

⁴² Cvijiç kishte dije rreth teorive aktuale të racës, bile u referohet atyre, por duke theksuar se deri diku ka ndaj tyre edhe rezerva dhe qëndrim kritik. Në të vërtetë, ai thekson se janë “hedhur poshtë teoritë sipas të cilave një popull do t’i përkiste një race antropologjike dhe sipas të cilave tiparet psikike do të buronin nga ato antropologjike” (Цвијић, 1931, 4). Ai në të vërtetë i hedh poshtë qëndrimet, sipas të cilave nuk mund të ekzistojnë “tipa të përzier” dhe sipas të cilave raca është ekskluzivisht kategori biologjike, pra e kushtëzuar nga lidhja e gjakut, e “fisit” dhe karakteristikat fizike të njerëzve. Me fjalë të tjera, ai e kritikon antropometrinë, që tanimë që hedhur poshtë, dhe propozon “antropogjeografinë”. Megjithatë, ai i qaset analizës si tipit në mënyrë të njëjtë me qasjet ndaj racës në diskutet shoqërore, siç bënte për shembull Herbert Spenser (Herbert Spencer) ose sociologët gjermanë të shekullit XIX, si Maks Veberi. Sipas këtyre autorëve, dallimet midis njerëzve nuk janë pasojë vetëm e dallimeve natyrore (dhe as që mund të reduktohen në analizën e dallimeve fizike), por edhe e rrethanave shoqërore, historike dhe politike (për këtë shih, p.sh. Nelson, 1971). Megjithatë, as diskursi mbi “lidhjen e gjakut” nuk është braktisur plotësisht në punimet e Cvijiçit. Në shpjegimin e tipave të caktuar, autori shqyrton “përzierjen e gjakut” të tipave të ndryshëm, si për shembull të atij turk dhe arbanas (Цвијић, 1931, 108).

⁴³ Siç u theksua tashmë, koncepti i tipit nuk ka ekzistuar vetëm në shkrimet e Cvijiçit. Por ky koncept pati një ndikim themelor në analizën e përgjithshme të shoqërisë të shkencëtarit, i cili iu përkushtua veçanërisht shpjegimit të tij. Krahas Cvijiçit, metodologjinë e tipave e ka përdorur gjerësisht edhe Tihomir Gjorgjeviç. Përveç faktorëve, të cilat i merrte në konsideratë Cvijiç, Gjorgjeviç iu përqëndrua në veçanti tek roli i faktorit

e mjedisit gjeografik, zhvillimit historik dhe ndikimet e qytetërimeve”, megjithatë ekzistojnë midis popujve “disa dallime psikike, për të cilat duhet të presupozojmë se varen nga përbërja e tyre etnike” (Ibid., 8). Ndërkaq, sipas teorisë së Cvijiçit, dallimet e cekura etnike janë më të shprehura te popujt “më të vegjël” dhe “më të rinj”, siç është rasti te sllavët e jugut, të cilët “janë më pak të prekur nga qytetërimi [në raport me popujt perëndimorë, vër. e A.P.] dhe ende sot janë të ekspozuar ndaj shkrirjeve të ndryshme etnike” (Ibid., 8).

Mbi bazën e aparatit teorik-metodologjik të përmendur më lart Cvijiçi përcaktoi disa tipa te sllavët e jugut, duke e renditur popullsinë e Kosovës dhe Metohisë si “varietet” brenda “tipit qendror”.⁴⁴ Për arsye se jeton në një territor, ku karakteristikë kryesore është ndarja gjeografike për shkak të relievit malor dhe një numri të madh luginash, autori e shpjegon këtë tip si të “prirur drejt dyzimit” (Цвијић, 1931, 73). Në kontekstin e prirjes së mësipërme indikativ është fakti, se “kufijtë psikike” ndërtohen gati në përputhje të plotë me ata gjeografikë. Siç theksohet më tej, edhe pse nuk mund të përcaktohet saktësisht kufiri gjeografik midis popullsisë lindore dhe perëndimore në kuadër të tipit qendror (i cili shtrihet nga Dojrani drejt veriut, në lindje të Vardarit dhe depërton gati deri në Shkup), ekzistojnë gjoja dallime të qarta midis popullsisë ballkanike lindore dhe perëndimore, ku në grupin perëndimor hyjnë serbët, arbanasët, arumunët (vllahët), dhe grekët (Ibid., 96).⁴⁵

Mirëpo, megjithëse popullsia e Kosovës, Metohisë, Përdrinisë dhe zhupave Sredska dhe Sirinij të Sharrit i përket varietetit të Kosovës e Metohisë, Cvijiçi thekson se në anën e majtë të Llapit gjendet “popullsia e vërtetë kosovare” dhe se në atë territor mund të hetohet pajtimi i karakteristikave gjeografike dhe psikike. Cvijiçi e pohon si fakt të pakundërshtueshëm, se Kosova është “hapësira më e rëndësishme historike”, apo ndryshe një krahinë që është më e pasura me monumente historike në pjesën sllavo-jugore të Gadishullit Ballkanik dhe që ka një “rëndësi morale” të pamatshme:

Pjesa më e madhe e kishave të bukura dhe manastireve të shtetit të vjetër serb janë në këtë krahinë: Gračanica, Deçani, Banjska, Patriarkana e Pejëj etj. Në të janë Prizreni, selia e car Dushanit, Prishtina dhe Fusha e Palloit, kryeqyteti i mbretit Millutin, Novobërda, qendra më e njohur xehtare e shtetit mesjetar serb. Midis Llapit dhe Sitnicës, shumë afër

ekonomik në profilizimin e tipave. Më tej, për dallim nga i pari, tek i dyti fokusi ishte tek analiza e popullsisë serbe dhe tipave brenda saj. Në vëllimin IV të studimit *Jeta jonë popullore*, në kapitullin “Ekonomia dhe tipat socialë ndër serbë”, Gjorgjeviçi bën ndarjen e popullsisë serbe në tipin e thjeshtë, të uniformuar, të laracuar, të përzier dhe të thyer (Ђорђевић, 1984, 247-272).

⁴⁴ Tipi dinarik përfshin varietetet shumadian, eran, boshnjak dhe adriatik, si dhe grupet e Likës dhe atë muhamedan. Në tipin qendror hyjnë varietetet e Kosovës e Metohisë, Maqedonisë perëndimore, Moravës e Vardarit, Shopit dhe Maqedonisë së jugut, si dhe shumë grupe të tjera. I fundit, tipi ballkanik lindor, përfshin varietetin sllavon, të Sremit e Banatit, si dhe atë slloven ose alpin.

⁴⁵ Autori thekson se “kufiri psikik” është aq i qartë sa që ka menduar edhe për mundësinë e ndarjes së popullsisë në varietetin perëndimor dhe lindor, por megjithatë ekzistojnë edhe dallime të rëndësishme midis këtyre varieteteve për të cilat është përcaktuar në fund (Цвијић, 1931, 96, për ndryshimet etnografike në territorin e Kosovës e Metohisë krah. (Цвијић, 1911).

Prishtinës, është Fusha e Mazgjitit në të cilën është zhvilluar Beteja e Kosovës (v. 1389); prej aty shihet maja në formë kupe e Zveçanit afër Mitrovicës, qytetit të vjetër nga koha e Nemanjiqëve. Në afërsi të Mazgjitit është kisha e Samadrexhës, në të cilën ka marrë kungimin ushtria serbe para fillimit të Betejës së Kosovës. Në cep të këtij territori ngrihet Mali i Sharrit, e cili aq shpesh madhërohet në këngët popullore serbe. Në të Millosh Vojinoviqi, nipi i car Dushanit, ka kullotur kopetë e veta. Sipas rrëfijës popullore, në të fle Princ Marku, i cili do të zgjohet kur të rilindë perandoria serbe. Çdo katundar i kësaj krahine ka njohuri për mbetjet e shtetit të vjetër serb dhe këto gojëdhëna popullore, të cilat e kanë një rëndësi aq të madhe morale (Ibid., 97).

Ndryshe nga disa bashkëkohës të tij që padyshim kanë prodhuar një diskurs racist (midis të cilëve janë Gjorgjeviqi dhe Çubrilloviqi, të shqyrtuar më vonë në këtë punim), Cvijiqi i ndërton më me finesë dallimet midis popullatave, duke vënë në pah “epërsinë” gjoja objektive dhe qartësisht të dukshme të cilësive të veçanta të popullsisë (serbe) kosovare. Ai thekson lidhjen “e natyrshme” midis bukurisë së territorit, rëndësisë historike të mesjetës mitike, të cilën e sheh si një model serb, si dhe të cilësive të popullsisë. Cvijiqi thekson edhe pasurinë e “trashëgimisë” popullore, të tregimeve dhe këngëve nga cikli kosovar, duke veçuar sidomos elemente dalluese të kostumeve popullore, për të cilat shkruan se “për nga pasuria dhe bukuria nuk kanë të krahasuar” pikërisht sepse sjellin ndërmend veshjet e “grave të fisnikëve mesjetarë serbë”, e për më tepër mund të vërehen edhe ngjashmëri midis tyre dhe ornamenteve të veshjeve liturgjike, të cilat mund të shihen në afresket e kishave të atjeshme (Ibid., 97).

Duket se askund më tepër sesa kur shpjegon “vetitë psikike” pikërisht të serbëve të Kosovës Cvijiqi nuk e tregon një afërsi më të madhe me diskursin tipik shkencor me bazë evolucioniste e raciste të shekullit XIX dhe fillimit të shekullit XX. Kjo afërsi materializohet tek theksimi i epërsisë së pothuaj të gjitha vetive të kësaj popullsie në raport me (çfarëdolloj) popullsi të tjera, e kështu “raca” serbe paraqitet si ekuivalent i racës kaukaziane në diskutet perëndimore të trajtuara më sipër. Sipas tij, me të vërtetë kjo popullsi shquhet për një “rend dhe organizim të brendshëm të veçantë” (Ibid., 98). Bashkësitë e këtyre serbëve veçohen prej tij si paradigmatiche për “racën” serbe në përgjithësi dhe – gjë që theksohet – “askund në popullin serb nuk ka më shumë njerëzi dhe butësi në sjellje dhe bisedë sesa këtu”, çka vihen re, pohon më tej Cvijiqi, veçanërisht tek ato gra, që janë “më të ndjeshme dhe të ngrohta” dhe kjo për arsye se kanë qenë më pak “të ekspozuara në kontakt me turqit dhe arbanasët” (Ibid.). Te kjo popullsi “ndjenja nacionale serbe” është veçanërisht e shprehur dhe askund nuk është më e “thellë”, ndërsa në krahasim me tipin dinarik, autori pohon se ajo është edhe më e “esëllt”. Me fjalë të tjera, Cvijiqi thekson rëndësinë “e flijimeve dhe trimërisë” me të cilat kjo popullsi mund të matet me tipin “luftarak” dinarik, por thekson edhe faktin se ajo është më e matur në sjellje. Kjo ilustron me krahasimin e kësaj popullate me malazetë ardhacakë, në raport me të cilët serbët e Kosovës e kanë një “mendje më të matur” dhe një “mendjemprehtësi më të madhe” (Ibid.).

Kur diskuton mbi popullsinë shqiptare, Cvijiqi e bën këtë kryesisht në kontekstin e përkufizimit të dallimeve në raport me popullsi të tjera, veçanërisht me atë serbe, e aq më tepër për hir të identifikimit të karakteristikave të “popullsisë së vërtetë kosovare”.⁴⁶ Pa dyshim, sipas tij popullsia e varietetit të Kosovës e Metohisë ka tipare të veçanta “shpirtërore”, të cilat i ka fituar falë rrethanave të veçanta natyrore dhe historike. Me fjalë të tjera, Cvijiqi thekson se popullsia e varietetit të Kosovës dhe Metohisë dallohet nga “veti shpirtërore”, të cilat deri në një masë ndryshojnë nga vetitë e tipit dinarik dhe nga vetitë e tipit qendror, çka “është e lidhur si me kushtet e posaçme fizike në atë krahinë, me të kaluarën e madhe historike, me traditën e vjetër serbe, ashtu edhe me civilizimin e vjetër serb” (Ibid.). Shqiptarët janë përmendur herë pas here në tekstin e Cvijiqit si shembull i një popullsie “të papastër”, apo “me gjak të përzier” (Цвијић, 1931, 108). Po ashtu, popullsia shqiptare përmendet si përgjegjëse për plaçkitjet dhe dhunën në vise të caktuara ku dominon një tip tjetër (Ibid., 109-113), si dhe për proceset e “zgjerimit” agresiv territorial, apo “të pushtimit agresiv të tokës” (Ibid., 133-134). Megjithatë, ky autor e ndërtoi diskursin e vet duke u përqëndruar tek tipat dominantë, duke mos u marrë shumë me tipat që cilësonin një popullsi pakicë. Për këtë arsye, mund të thuhet se Cvijiqi më tepër ka kontribuar në konstruktimin e konceptit të racës serbe, ndërkohë që nuk u mor në po të njëjtën masë me Tjetrin serb.

Konstruktimi i racës shqiptare

Ishte Tihomir Gjorgjeviqi ai që theksoi dallimin e serbëve në raport me tipat dominantë. Në studimin *Nga Serbia e Princ Milloshit. Popullsia – vendbanimet* të botuar në vitin 1924, Gjorgjeviqi paraqiti një nga analizat e popullsisë tipike për kohën. Në bazë të përkatësisë biologjike dhe fetare tek një grup i caktuar, popullsia e Serbisë është klasifikuar në mënyrë hierarkike dhe dihotomike – pra, në varësi nga përkatësia entitetit “tonë” ose “të huaj”, atij “dominant” ose “pakicë”. Pa mëdyshje, në klasifikimet e tij, Gjorgjeviqi jep edhe vlerësime për pjesëtarë të kombeve të caktuara. “Arnautët” janë radhitur në grupin që përcaktohet si “popullsi e huaj pakicë” në të cilën ndodheshin edhe grekët, vllahët, bullgarët, gjermanët dhe armenët.⁴⁷ Siç thekson, “në kohën e qeverisë së Princ Milloshit në Serbi kishte më shumë arnautë se sa mund të mendohet me të parën” (Ђорђевић, 1924, 164). Gjorgjeviqi me saktësi i veçon arnautët nga “masa e turqve” (Ibid.), duke u përpjekur që t’i identifikojë në bazë të vetive negative, të cilat, siç konkludohet, janë tipike për këtë pakicë kombëtare. Ishte ky një veprim, i cili përcaktonte “keqbërësit” e atëkohshëm në territorin e Serbisë dhe të bënte të ditur se midis cilëve popuj ka të tillë më së shumti, nëse përjashtohet populli dominant turk. Kështu autori thekson se në “masën e turqve” një numër i madh banorësh nuk ishte

⁴⁶ Për shembull, varieteti i Maqedonisë perëndimore është përkufizuar si “krahinë periferike e cila zgjatet drejt Shqipërisë së pakalueshme dhe gati të egër” (Цвијић, 1931, 99).

⁴⁷ Në kapitullin mbi “popullsinë e huaj” autori shqyrton arnautët, grekët, vllahët, bullgarët, gjermanët dhe armenët. Ata i veçon, për dallim nga serbët, turqit, rumunët, romët dhe hebrejtë, të cilët janë veçuar sepse përbëjnë popullsinë shumicë.

me “prejardhje turke”, por ata qenë, në masë të madhe, arnautë, dhe të tillë kishte edhe “midis atyre jeniçerëve” (Ibid.). Vetitë negative që i bashkangjiten popujve të caktuar jo rrallë lidheshin me besimin fetar, e që mund të dallohet në përdorimin e etiketave “keqbërësit”, “zullumqarët” dhe të ngjashme, për çka dëshmon pasazhi në vijim:

Turqit e Beogradit janë zullumqarët më të këqij, deri më një arnautë dhe boshnjakë, thoshin [...] deputetët serbë në Stamboll në vitin 1833. Meqenëse ishin të besimit muhamedan dhe jetonin si turqit, për këtë të shumtën e herës quheshin turq. Si banorë të përhershëm ata përmenden në Qupri dhe Aleksinac. Në të dy këto vende ata ishin zullumqarë të tmerrshëm dhe keqbërës të mëdhenj, andaj ishin barrë jo vetëm për serbët, por edhe për erlitë⁴⁸ turq. (Ibid., 164-165)

Diskursi për popujt tjerë si “keqbërës” është shprehur më së shumti në shembullin e shqiptarëve, por edhe të turqve, midis të cilëve, ndërkaq, Gjorgjeviqi veçon arnautët si një nëngrup të tyre. Me fjalë të tjera, ndonjëherë është theksuar se shumica e turqve nuk janë “turq të vërtetë” (Ibid., 135-136). Pra, në rastin e arnautëve dhe, deri diku, të turqve, diskursi është shprehimisht negativ, ndërsa kjo dallohet edhe nga etiketimi i qartë – për ta rregullisht shkruhet si për “kriminelë”. Shqyrtime negative ka edhe në rastin e përshkrimit të “shtypjes” që bënin turqit, e po ashtu ka fjalë për ndikimin e keq të turqve në “moralin serb” (Ibid., 195-196). Krahas turqve dhe shqiptarëve, në studimin e cekur ekziston vetëm një shembull i etiketimit negativ të grupeve të tjera: autori një herë i përmend grekët se “nuk i duan serbët” (Ibid., 170).

Është jashtëzakonisht e rëndësishme të vihet në pah se diskursi mbi shqiptarët si “keqbërës” është bartur dhe në punimet e autorëve të huaj të rrallë nga periudha kohore e shqyrtuar, të cilët kanë shkruar për popullsinë e Kosovës e Metohisë. Duke patur parasysh punimet e shkencëtarëve serbë, veçanërisht të Cvijiqit, në studimin e vitit 1911 Gaston Gravje (Gaston Gravier) flet se serbët “grupohen për t’u mbrojtur”, ndërsa përkundër tyre, “shqiptarët jetojnë në familje të ndara, sepse ata janë agresorë” (Гравје, 1995, 7).⁴⁹ Më tej shpjegohet se, përkundër shpërnguljes së serbëve për shkak

⁴⁸ Tregtarë të besimit mysliman

⁴⁹ Tërheq vërejtjen se përkthimi i këtij libri, në të cilin shqiptarët etiketohen si “agresorë”, është botuar në vitin 1995 në Prishtinë. Në shënimin biografik për autorin theksohet se ai ka punuar si lektor i gjuhës frënge në Universitetin e Beogradit dhe se ishte një “njeri i talentuar”, sepse “për një kohë relativisht të shkurtër në një mënyrë të mirë i ka ndërjerë dhe kuptuar problemet komplekse ballkanike” (Терзић, 1995, 53). Lidhur me vrojtimin e situatës në Kosovë e Metohi nga ky autor, theksohet se ai “në mënyrë të jashtëzakonshme e ka vënë re dhe e ka kuptuar”, si dhe se e ka bërë këtë në mënyrë të paanshme dhe pa paragjykimë, duke drejtuar gishtin me të drejtë në “anarkinë dhe zullumet e feualëve arbanas mbi serbët ortodoksë” (Терзић, 1995, 55). Theksohet, tutje, se shqiptarët kanë pasur mbështetjen e dy fuqive të mëdha, Turqisë dhe Austro-Hungarisë, si dhe se “pastrimi etnik i serbëve” realizohet për një kohë jashtëzakonisht të gjatë nga “agresorët” shqiptarë, për çka, siç shkruhet, ishin të vetëdijshëm shumë shkencëtarë të asaj kohe (Ibid., 56). Duhet vënë re se këtu trajtimi i palës tjetër, respektivisht shqyrtimi i pozitës së popullsisë shqiptare në këtë territor as që përmendet fare, e jo më të konsiderohet si relevante. Është indikative se në vitet 90 të shekullit XX mund të vihet re botimi i sërishëm i veprave nga dekada e parë e shekullit XX, të cilat janë karakteristike për diskursin mbi

të “agresorëve”, banorë të rinj vijnë nga viset përreth, megjithatë ata nuk u zhdukën në tërësi (Ibid., 19). Në këtë tekst në vazhdimësi shqyrtohen aksionet e shqiptarëve “në dëm të serbëve” (Ibid., 21), pastaj “kolonizimet” dhe “dhuna” e tyre, si edhe ato turke (Ibid., 33), ndërsa “serbi” shquhet si “viktimitë që shikon” si popullsia shqiptare ka qenë e “privilegjuar” dhe e “shpërblyer” (Ibid., 47).

Kufijtë e racës dhe kufijtë e territorit

Ideja për Serbinë e Vjetër dhe Maqedoninë ishte kyçe për formësimin e nacionalizmit serb në fund të shekullit XIX, duke patur parasysh se qëndronte në themel të gjenerimit të ndjenjës kombëtare dhe artikulimit të nevojës për ekspansionin territorial të shtetit serb. Kjo ide ndikoi thelbësisht në karakterin e nacionalizmit serb në kohën e pretendimit për ekspansion territorial, që më në fund rezultoi me Lufërat Ballkanike. Gati të gjitha çështjet shoqërore që theksoheshin në Mbretërinë e Serbisë, si dhe çështjet më të gjera në nivelin nacional, i janë nënshtruar kësaj ideje (Atanasovski, 2014, 32). Nga njëra anë, ideologët e nacionalizmit serb u referoheshin argumenteve të drejtës historike, që manifestohej në qëndrimin se shteti modern serb e ka të drejtën e kontinuitetit me Serbinë mesjetare feudale të dinastisë Nemanjiq. Nga ana tjetër, gjithnjë e më të rëndësishme ishin argumentet e të ashtuquajturës drejtë natyrore, të cilat bazoheshin mbi gjendjen bashkëkohore gjoja faktike të pasqyrës etnike të Ballkanit dhe tipareve gjeografike të këtyre hapësirave, në kuadër të së cilës një vend të veçantë kishte kombi serb. Disiplinat shkencore, si historia, etnografia, filologjia, demografia dhe gjeografia u konstruuan apo morën formë gjatë shekullit XIX, prandaj ishin mjet i prodhimit të dijes përkatëse në bazë të së cilës do të mund të përvijoheshin pretendimet ambicioze territoriale të kombit serb (Ibid., 38).

Krahas përcaktimit të karakteristikave të “keqbërësve” në territorin e Serbisë, diskursi në studimin e përmendur të Tihomir Gjorgjeviqit qartazi tregon tendencën e konstruktimit të territorit nëpërmjet përcaktimit të vendbanimeve konkrete në të cilat jetojnë ata “kriminelë” dhe, ç’është edhe më e rëndësishme, të përcaktimit të lëvizjes së tyre. Për këtë dëshmojnë burime të shumta primare të cilave u referohet Gjorgjeviqi, siç janë letrat drejtuar Princ Milloshit, në të cilat detajisht raportohet për lëvizjet e arnautëve, gjithnjë me theksin te problemet që ata gjoja u shkaktojnë të gjithë banorëve, jo vetëm serbëve, por edhe turqve. Një nga pjesët tipike të studimit të Gjorgjeviqit që flet për diskursin e përshkruar po e citojmë në vijim:

shqiptarët si kulturalisht inferiorë në raport me serbët. Kështu, në fund të shekullit XX u riprodhua gati një diskurs identik me atë që ekzistonte një shekull më parë, prandaj jo rrallë përsëritet pikëpamja mbi “shtrirjen e panatyrshme” të tyre jashtë kufijve të “Shqipërisë së vërtetë”, respektivisht “nëpër sanxhakun e Novi Pazarit, nëpër Fushë Kosovë, Serbi të Vjetër dhe Maqedoni” (Томић, 1995, 5).

Më 28 janar të vitit 1821 nga Svillanji Milosav Zdravkoviç i shkruan Princ Milloshit se “shumë arnautë nga Gollaku (vis në rrethin e Toplicës) po vendosen në Qupri”, sepse atje mbi ta, si mbi kriminelë, pasha ka nisur luftën. Turqit e Quprisë, erlitë, nga frika prej tyre, i kanë shkruar vezirit në Beograd që t’i çlirojë sish, ndërsa në të njëjtën kohë e lusin Princ Milloshin t’i shkruajë vezirit “për t’i dëbuar që andej”. Me atë rast Princ Milloshi i shkruan më 2 shkurt të vitit 1821 vojvodës quprias që keqbërësit e këtillë, sipas fermanit që e ka, nuk guxojnë të vendosen atje [...] i shkruan gjaja-begut të vezirit, ankohet për arnautët e Quprisë dhe pyet: “a e kanë izën ata keqbërës, apo pa izën e vezirit të madhërishtëm po vendosen atje. Nëse është e para, të mund t’ia paraqesë devletit të lartë, nëse është e dyta, me përunjësi lus që t’ia paraqitni vezirit të madhërishtëm që ata keqbërës me urdhëresën e tij të lartë t’i detyrojë që ata që janë vendosur të dalin nga kjo trevë, as të tjerë nga ai fis të mos vendosen, para se, sipas zakonit të tyre, në këtë rrethinë ta ndezin zjarrin” (Ђорђевић, 1924, 165).

Janë të shumtë shembujt e ngjashëm, në të cilët diskutohet për problemet që shkaktojnë arnautët, si dhe për përpjekjet e Princ Milloshit për ta nxitur shpërnguljen, madje edhe të japë urdhëresa zyrtare për dëbimin. Për arnautët gjithmonë flitet si për “keqbërës”, si dhe për lëvizjet e tyre aktuale. Po ashtu, Gjorgjeviçi citon edhe letërkëmbimin me Princ Milloshin, nga i cili mësohet për numrin e arnautëve të “dëbuar”, si dhe nëse kanë patur sukses aksionet e veçanta (Ibid., 166).⁵⁰ Veçanërisht problematik, siç pasqyrohet, ishte rrethi i Quprisë, në të cilin kishte “deri në 230 shtëpi në të cilat banonin më shumë turq arnautë se sa serbë” (Ibid.) dhe ku madje edhe fëmijët shkaktonin probleme, për ç’arsye spikatet komenti i njëfarë Milosav Zdravkoviç lidhur me faktin se është me rëndësi “puna e përkushtuar e Princ Milloshit për t’i dëbuar ata” (Ibid.), e sidomos përpjekja e tij për shpërnguljen e arnautëve quprias në fillim të vitit 1834. Sipas hatisherifit, që nga nëntori i vitit 1833 është dhënë urdhëri që arnautët nga Qupria të shpëngulen në Turqi. Më tej theksohej se ata e kishin shtyrë shpërnguljen ose shpërnguleshin tepër ngadalë. Për ta penguar kthimin e atyre që ishin shpërngulur, Princ Milloshi kishte urdhëruar që atyre t’u bliheshin shtëpitë. Meqenëse kjo nuk u realizua, ai dërgonte para të tjera për t’i blerë shtëpitë, siç e pohon Zdravkoviçi i përmendur, “vetëm le ta këpusnin qafën një orë e më parë” (Ibid., 167). Përpjekjet për dëbimin e shqiptarëve duken edhe në raportet e rregullta mbi faktin se shpërngulja po zhvillohej tepër ngadalë, si dhe lidhur me të dhënat për numrin e qerreve me të shpërngulurit në çastin e dhënë, por dëshmojnë sidomos raportet (e cituara nga Gjorgjeviçi) mbi aksionet e zbatuara me sukses:

⁵⁰ Autori në masën më të madhe i referohet dokumentacionit të arkivit shtetëror në Qupri.

Më në fund, në mbarim të qershorit, ose në fillim të korrikut të vitit 1834, veziri i Beogradit me urdhër nga Stambolli, e dërgoi kapixhiqehajanë e vet, Mehmed-efendinë, dhe para anëtarit të Gjykatës së Popullit Serb, Milosav Zdravkoviçit, dhe serdarit të madh të krahinës, Mileta Radojkoviçit, i shpërnguli arnautët e mbetur në Qupria. Disa shkuan në Nish, e disa në Shqipëri. Secilit që kishte tapitë e pronës, ajo iu pagua. (Ibid., 168).

Përveç Quprisë, veçanërisht problematik ishte Aleksinci ku, sipas dëshmisë së Gjorgjeviçit, në “mahallën e arnautëve” ishte në rrezik jeta e popullsisë jo-shqiptare e nëpër të cilën “nuk guxonte të kalonte një shpirt i krishterë” (Ibid.). Në vise të tjera ishte e vështirë të identifikoheshin arnautët, “sepse quheshin turq”, por është për t’u theksuar se në vende të caktuara pjesëtarët e popullsisë shqiptare identifikoheshin individualisht. Kështu, për shembull, dihej se në Beograd ka jetuar Ceno Arnauti, si dhe se ai kishte “kryer dhunë mbi një fëmijë, pastaj ka ikur në Smederevë”, si dhe “njëfarë Abdulla Arnauti, spahi makas, i cili e kishte rrëmbyer të bijën e Paun Vllahit nga Qupria” (Ibid.).

Diskursi i aplikuar i shfarosjes: kolonizimi si zgjidhje

Parashtrimi i tezës për epërsinë e serbëve në punimet e shkencëtarëve në fillim të shekullit XX, kontribuonte në përgjithësi në krijimin e një atmosfere të favorshme për acarimin përfundimtar të diskursit dhe përdorimin e tij të qartë politik. Statusi i shqiptarëve në Mbretërinë e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve ishte i mbrujtur me politikën shtetërore të shpërnguljes. Një shembull tipik në fazën e fundit, para Luftës së Dytë Botërore, mund të gjendet në veprën e Vasa Çubrilloviçit, në të cilën diskursi shkencor imperialist fitoi zbatimin e vet politik eksplicit dhe konkret, ndërsa motivi i shfarosjes u vendos në nivel imperativi në politikën e marrëdhënieve serbo-shqiptare. Forma finale simptomatike e diskursit të shqyrtuar në këtë fazë gjendet edhe në elaboratin e Ivo Andriçit.

Diskursi shkencor, i cili kishte ndërtuar dallimet midis serbëve dhe shqiptarëve, egzisten përgjatë disa dekadave, fitoi pas Luftërave Ballkanike statusin e mjetit dominant politik që mbështeste kërkesën për kolonizimin e Kosovës. Kjo kërkesë bazohej në idenë mbi domosdoshmërinë e pastërtisë etnike, fillimisht të serbëve përgjithësisht, e pastaj edhe të këtij territori që paraqitet si serb në kontinuitetin historik të gjatë disa qindra vjet. Një nga rolet kyçe në këtë fazë të prodhimit të diskursit imperialist e ka luajtur Vasa Çubrilloviçi, historian serb, akademik dhe politikan, i cili, për dallim nga parardhësit e tij, nuk i paraqiti vetëm diskursivisht dallimet midis serbëve dhe shqiptarëve, por tekstualisht propozoi “dëbimin e shqiptarëve”, si dhe kolonizimin e Kosovës. Në vitin 1937 ai shkroi një memorandum për qeverinë e Millan Stojadinoviçit (Milan Stojadinović), në të cilin propozon zgjidhjen e problemit shqiptar me pastrimin total etnik të territorit të Kosovës, duke theksuar se është “obligim i shtetit” që të mos lejojë që tokën e tij të rëndësishme strategjike ta ketë në duar “një

element për ne armiqësor dhe i huaj” (Čubrilović, 1937). Čubriloviqi kritikon pavendosmërinë e përpjekjeve të deriatëhershme të kolonizimit dhe në mënyrë eksplicite propozon kryerjen më serioze të aksioneve të shfarosjes (Čubrilović, 1930). Më tej, kur shkruan për zgjidhjen e problemeve etnike, ai thekson se janë përdorur “metoda perëndimore”, me të cilat nënkupton dëbim fizik të shqiptarëve, por me një agresivitet të pamjaftueshëm. Në vend të asaj, që e konsideron si mënyrë perëndimore jo të përshtatshme, Čubriloviqi propozon “zgjidhjen e problemit në mënyrë ballkanike”, respektivisht “zbrapsjen” e arnautëve me kolonizim: “Mënyra e vetme dhe mjeti i vetëm është forca brutale e një pushteti të organizuar shtetëror, me çka gjithmonë kemi qenë mbi ta” (Čubrilović, 1937).

Čubriloviqi nuk ndalet vetëm te propozimi i ideor, por elaboron mënyrat konkrete, apo ndryshe mjetet e zbatimit të presionit me të cilat do të realizohej shpërngulja masive. Këto janë veprimet si vijon: krijimi i psikozës (krijimi i atmosferës së presionit, gjetja e agjitorëve që do të promovojnë shpërnguljen si të dëshirueshme dhe të pashmangshme); shtimi i presionit të aparatit shtetëror, respektivisht të policisë (përdorimi i ligjit si mënyrë që shqiptarëve t’u bëhet me dije se braktisja e territorit të Kosovës është e pashmangshme, respektivisht, siç thekson autori, që “sa më shumë t’u nxihet mbijetesa arnautëve te ne” (Ibid.); shtimi i presionit ekonomik (mospranimi i tapive të vjetra, pezullimi i punës në kadastër, pagesa e detyruar e tatimeve dhe borxheve, marrja e kullorave shtetërore dhe komunale, heqja e koncesioneve, lejeve afariste për kafenetë, tregtitë, zanatet, marrja e lejeve të monopolit, dëbimi nga shërbimi shtetëror, privat dhe vetadministrativ); zbatimi i detyruar i të gjitha rregullave sanitare dhe veterinarë (rrënim i mureve dhe gardheve të mëdha rreth shtëpive, zbatimi rigoroz i masave veterinarë që do ta pengojnë nxjerrjen e bagëtisë në tregje); presion religjioz; zbatimi i “iniciativës private” (furnizimi i serbëve me armë, djegia në mënyrë sekrete e fshatrave dhe mëhallave arnautë (1937)).⁵¹

Ballkani popujve ballkanikë?

Dhe së fundi, në fillim të vitit 1939 ambasadori i Mbretërisë së Jugosllavisë në Gjermani, Ivo Andriq, me kërkesë të kryeministrit Milan Stojadinoviç shkruan një projekt konkret të ndarjes së Shqipërisë midis Jugosllavisë dhe Italisë, sipas të cilit Serbia do duhej të merrte Shqipërinë Veriore dhe portin e Durrësit. Elaborati i Andriqit është përgatitur si një promemorie zyrtare mbi çështjen shqiptare për përdorim të brendshëm në Ministrinë e Punëve të Jashtme.⁵² Me ndarjen e Shqipërisë, siç theksohet, “ne do të fitonim” sa vijon:

⁵¹ Ka të dhëna që flasin se propozimet e përmendura më sipër janë zbatuar në praktikë. Në vitet 20 e 30 të shekullit XX në Kosovë e Metohi u ndërmor kolonizimi pikësëpari me metoda policore. Janë shënuar dëbime të shqiptarëve dhe fshatrave të tëra, rrëmbimi i dhunshëm i pronës së tyre, si dhe kolonizimi i atij territorit me popullsi serbe (Imami, 2001, 256-257). Nuk ka të dhëna të sakta sa shqiptarë e kanë braktisur Kosovën e Maqedoninë që nga viti 1912 deri në vitin 1940. Burimet shqiptare pohojnë se bëhet fjalë për më shumë se 130 000, ndërsa sipas të dhënave zyrtare shtetërore kanë emigruar 11000 persona (Ibid., 260).

⁵² Teksti për herë të parë është shtypur në vitin 1977 në *Časopis za suvremenu povijest* (Kuzman, 1977).

Me ndarjen e Shqipërisë do të zhdukej një qendër tërheqëse për pakicën shqiptare në Kosovë, e cila, në një situatë të re, do të asimilohej më lehtë. Ne eventualisht do të fitonim edhe 200 000-300 000 shqiptarë, por ata janë me shumicë katolike, raporti i të cilëve me shqiptarët myslimanë kurrë nuk ka qenë i mirë. Çështja e shpërnguljes së shqiptarëve myslimanë në Turqi po ashtu do të zgjidhej në rrethana të reja, sepse nuk do të kishte kurrfarë aksioni sadopak të fuqishëm që do ta pengonte një gjë të tillë (Andrić, 1939).

Siç shkruan Andriqi, “politika tradicionale e Serbisë është Ballkani popujve ballkanike” (1939). Ky parim, siç theksohet në dokument, është përdorur “në luftën kundër Perandorisë Osmane dhe Monarkisë Austro-Hungareze”, ndërsa “Jugosllavia e përdori atë me sukses kundër vendimeve të Paktit të Londrës që i hapte rrugën Italisë për në Dalmaci dhe Shqipëri”. Zbatimi i atij parimi është parë si mënyra më e mirë për arritjen e “paqes në Ballkan”, si dhe “për bashkëpunimin midis popujve ballkanikë, për zhvillimin normal të popujve ballkanikë” (1939). Duke patur parasysh sa u tha, ndarja e Shqipërisë shihet si “një precedent i rrezikshëm” (1939), i cili megjithatë propozohet si një zgjidhje e mundshme e çështjes shqiptare. Ndërkaq, duhet vënë re se Andriqi flet për një “politikë tradicionale të Serbisë”, të cilën “e ndoqi me sukses” edhe *Jugosllavia* dhe nga e cila pritet se do të mund t’i kontribuonte zgjidhjes së çështjes së paqes në Ballkan.

Epilog: leximi jokritik i diskurseve historike

Autorët, për të cilët u bë fjalë këtu, sidomos në rastet e veprave me ndikim të jashtëzakonshëm, siç është opusi i Jovan Cvijiçit, vazhdojnë të jenë pikë referimi, por tepër rrallë nxirren në pah pasojat e koncepteve të caktuara dhe e interpretimit të shoqërisë. Teoritë vetë rrallë janë objekt i hulumtimit, e veçanërisht i rishqyrtimit kritik. Prandaj, në fund dëshiroj të tërheq vëmendjen te tendenca bashkëkohore për riprodhimin e koncepteve nga teoritë shkencore raciste të shekullit XIX dhe fillimit të shekullit XX, e posaçërisht te glorifikimi jokritik i autorëve të caktuar.

Në literaturën më të re theksohet “vepra madhështore e Tihomir Gjorgjeviçit” (Zdravković, 2004, 7), ndërsa prodhimi i dijes në traditën serbe të shkencave shoqërore theksohet si shembullor, që shquhet në “gjetjen e një qasjeje plotësisht moderne ndaj shkencës, që synon realizimin e korrelacionit të traditës dhe bashkëkohësisë, ndërsa e gjithë kjo në shërbim të ruajtjes së identitetit etnik” (Ibid.). Në kontekstin aktual postjugosllav, Zdravković nuk e vë në pikëpyetje diskursin imperialist të autorëve të fundit të shekullit XIX dhe fillimit të shekullit XX, por për më tepër të bazuarit e diskursit shkencor në “krijimtarinë popullore” e thekson si të dëshirueshëm për diskurset bashkëkohore sociologjike serbe. Ai konsideron se “themeluesit e etnosociologjisë serbe” kanë hulumtuar “krijimtarinë popullore që është e lidhur me mënyrat e jetesës së popullit serb” (Ibid.). Përvetësimi jokritik i diskurseve të “të mëdhenjve” çon si te konstatime lavdëruese për praninë e qasjes evolucioniste, ashtu edhe te përfundimi se madje edhe sot duhet përdorur metoda e Cvijiçit e profileve etnopsikike (Ibid.).

Pranimi pa mëdyshje i diskursit të autorëve në disa raste, si tek i përmenduri më lart, është pasojë e shpërfilljes së kontekstit shoqëror-historik dhe politik në të cilin u prodhua ky diskurs. Përkundër një qasjeje të tillë ndaj diskurseve të autorëve të shekujve XIX dhe XX, problematizimet e marrëdhënies serbo-shqiptare ofrojnë patjetër një shqyrtim të kontekstit, duke tërhequr vëmendjen pikësëpari mbi situatën historike që i ka dhënë formë këtyre marrëdhënies. Megjithatë, edhe në këto vështrime shquhen dy momente problematike. Së pari, jo rrallë injorohet konteksti i paradigmave aktuale të diskurseve shkencore të prodhuara në atë kohë, respektivisht rëndësia e narracioneve të evolucionizmit dhe imperializmit që janë implementuar në diskurset shkencore dhe janë bërë mjet për konstruktimin e dëshmive për gjoja shpërndarjen objektive (historike e natyrore) hapësinore dhe etnike të popujve në Ballkan. Më tej, problemet midis serbëve dhe shqiptarëve pozicionohen në kontekstin e “çlirimit nga pushteti i huaj” (Стојанчевић, 1990, 6), ose “zhvillimit të luftës çlirimitare” (Војводић, 1990, 63) dhe realizimit të “synimeve çlirimitare shekullore” (Ibid., 92), kështu që, gati rregullisht, formësohet entiteti i një populli në raport me tjetrin e tij armiqësor. Në rastin e serbëve në shekujt XIX dhe XX, Tjetri mund të ishte shqiptari ose “okupatori” turk.

Veçanërisht indikative shfaqen punimet që merren me paraqitjen e kulturës në Kosovë e Metohi si të izoluar nga konteksti i përgjithshëm historik dhe shoqëror. Vepërimtaria e banorëve të Kosovës e Metohisë paraqitet si ekskluzivisht serbe, madje edhe në shekullin XIII, ndërsa ekzistenca dhe aktiviteti i popullsisë së përkatësive të tjera etnike injorohet plotësisht. Me punime të tilla, autorët riprodhojnë përsëri diskursin e shekullit XIX, duke e identifikuar në tërësi të kaluarën mitike dhe historike, duke e konstruktuar narracionin mbi kontinuitetin e kulturës serbe që nga mesjeta deri në shekullin XIX, e si rrjedhim deri te momenti aktual historik. Kështu, për shembull, në literaturën e kohës relativisht më të re, shqyrtohet letërsia serbe në Kosovë e Metohi në periudhën deri te Beteja e Kosovës, pastaj puna e vështirësuar e shkrimtarëve (ekskluzivisht serbë) në kohën e “ardhjes së turqve”, dhe konkludohet se Kosova e Metohia “në periudhën kohore prej gati një gjysmë mijëvjeçari [nënv. A.P.] [...] ka përfaqësuar qendrën kulturore, e cila ka ndikuar në kohë të duhur dhe në mënyrë stimuluese në zhvillimin e letërsisë serbe” (Бован, 1990, 270), ndërsa po ashtu theksohet ekzistenca e padyshimtë e kontinuitetit (Ibid., 270), pra, në periudhën prej shekullit XIII deri në kohët e sotme.

Konstruktimi i narrativit historik nga i cili përjashtohet përgjegjësia e politikës, ideologjisë dhe shkencës serbe për marrëdhëniet serbo-shqiptare është e dukshme edhe te punimet që pretendojnë të ofrojnë një trajtim dokumentar, gjoja krejtësisht objektiv, të situatës historike. Mirëpo, në vend të rikonstruktimit të diskurseve konkrete dhe propozimit të interpretimeve edhe nga perspektiva serbe, edhe nga perspektiva shqiptare, është bërë i rëndomtë shqyrtimi i historiografisë shqiptare si një historiografi karakteristike për nga “motivet jashtëshkencore të politikës e ideologjisë”, me të cilën zbatohet prodhimi i dijes për “terrorin e vazhdueshëm” mbi popullatën shqiptare (Димић dhe Борозан, 1998, 6). Konsiderohet, më tej, se kjo historiografi është

нë shërbim të “politikës ‘shkencore’ shqiptaromadhe”, e cila një të vërtetë të këtillë ia paraqet edhe opinionit shkencor dhe jashtashkencor (Ibid., 6). Me paraqitje të tilla të njëanshme të situatës historike, e sidomos me pranimin jokritik të diskurseve të intelektualëve serbë, është e sigurt se edhe në literaturën më të re ofrohet një justifikim shkencor për politikën serbe, ndërsa fundamentet e mendimtarëve serbë nga shekujt XIX dhe XX merren si bazë dhe pikënisje edhe për shpjegimet e sotme shkencore.

Literatura:

ANDRIĆ, I. (1939) „Referat g. Andrića 30. I 1939.“, gjendet në: http://www.27mart.com/images/File/Andric_lat_.pdf (u pa më: 1. 3. 2015.).

ATANASOVSKI, S. (2014) *Muzičke prakse i proizvodnje nacionalne teritorije*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti, disertacion doktorature.

БОВАН, В. (1990) „Српска књижевност на Косову и Метохији у другој половини XIX века и почетком XX века (до 1912. године)“. У Стојанчевић В. (ур.) *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности. f. 269–290.

BRANTLINGER, P. (2003) *Dark Vanishings. Discourse on the Extinction of Primitive Races, 1800–1930*. Ithaca and London: Cornell University Press.

СВИЈИЋ, Ј. (1911) *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. том III*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

СВИЈИЋ, Ј. (1922) *Балканско Полуострво и јужнословенске земље*, књ. 1. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

СВИЈИЋ, Ј. (1931) *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. 2. Београд: Привредник.

ЇUBRILLOVIĆ V. (1930) „Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860–1880 god.“. *Glasnik Geografskog društva* 16. f. 26–49.

ЇUBRILLOVIĆ, V. (1937) *Isterivanje Arnauta*, gjendet në: <http://archive.is/dgaUm/> (u pa më 10. 3. 2015.).

ДИМИЋ, Љ. и БОРОЗАН, Ђ. (1998) „Уводна студија“. У Димић, Љ. и Борозан, Ђ. (ур.) *Југословенска држава и Албанци, том I*. Београд: Службени лист СРЈ, Архив Југославије и Војно-историјски институт. f. 5–73.

БОРЂЕВИЋ, Т. (1924) *Из Србије Кнеза Милоша. Становништво – насеља*. Београд: Издавачка књијарница Геце Кона.

БОРЂЕВИЋ, Т. (1984) *Наш народни живот 1–4*. Београд: Просвета.

ГРАВЈЕ, Г. (1995) *Стара Србија и Албанци*, превела Радмила Обрадовић. Приштина: НИП „Нови свет“.

НАММ, В. (2005) „Cultural Imperialism: The Political Economy of Cultural Domination“. In Hamm, V. and Smandych, R. (ed.): *Cultural Imperialism: Essays on the Political Economy of Cultural Domination*. Toronto: University of Toronto Press. f. 18–30.

- IMAMI, P. (2001) *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: Samizdat B92.
- KORZIKA, B. (ur.) (1989) „Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1989. do 1914. godine“. *Časopis za kritiko znanosti* 126 (numër jashtë radhës).
- KRIZMAN B. (ur.) (1977) „Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 2. f. 77–89.
- LARSEN, N. (2000) „Imperialism, Colonialism, Postcolonialism“. In Ray, S. i Schwarz, H. (ed.): *A Companion to Postcolonial Studies*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd. f. 23–52.
- LICHTMAN, B. (1997) „Introduction“ in Lichtman, Bernard (ed.). *Victorian Science in Context*, Chicago & London. The University of Chicago Press.
- NELSON, B. (1971) „Max Weber on Race and Society“. *Social Research* 38. f. 30–41.
- PETROV, A. (u štampi) *Racionalizacija, evolucionizam, imperijalizam. Diskurs Maksa Vebera o muzici*. Beograd: Orion art.
- PIŠEV, M. (2010) „Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu južnih Slovena“. *Etnoantropološki problemi* 5 (2). f.55–79.
- СТОЈАНЧЕВИЋ, В. (1990) „Обновљена српска држава и Арбанаси 1804–1876“. У Стојанчевић, В. (ур.). *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности. f. 5–34.
- ТЕРЗИЋ, С. (1995) „О Гастону Гарвјеу“, у: *Стара Србија и Албанци*, превела Радмила Обрадовић. Приштина: НИП „Нови свет“. f. 53–56.
- ТОМИЋ, Ј. Н. (1995) *О Арнаутима у старој Србији и Санџаку*. Београд и Приштина: Григорије Божовић и Просвета.
- TUCOVIĆ, D. (1946) *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd i Zagreb: Kultura.
- ВОЈВОДИЋ, М. (1990) „Србија и албанско питање крајем XIX века“. У Стојанчевић, В. (ур.). *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности. f. 63–92.
- ZDRAVKOVIĆ, D. (2004) *Tihomir Đorđević u ključu srpske etnosociologije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Përktheu: Anton Berishaj

Ana Petrov

Faculty of Media and Communications,
Singidunum University, Belgrade

‘The Balkans to the Balkan Peoples’: Evolutionism, Racism and Colonialism in Serbian Scholarly and Political Discourses before World War II

Abstract:

This article focuses on the ways the scientific imperialism was manifested in Serbian ‘scholarly’ discourses from the end of the nineteenth century until the World War II. The leading ethnographers, geographers, cultural historians and writers promulgated the idea that the Serbs represented one ‘race’ marked by similar physical and psychological features and customs. Joined together by the same ‘blood’, territory and history, the Serbs were presented as the dominant ‘race’ in the Balkans, thus being ‘superior’ in comparison to the other peoples, especially the Albanians. The discourse was theoretically promoted in the scholarly works at the end of the nineteenth century and just before the World War II proposals for colonization of Kosovo and extermination of the Albanians were made (in Vaso Čubrilović’s writing *Isterivanje Arnauta* and in the claim, supported by Ivo Andrić, that ‘the Balkans should be given to the Balkan people’). I here argue that the concept of ‘social type’ helped the leading intellectuals in the promotion of the idea that the division of the Balkans should be made according to current scientific paradigms about the supremacy of the Serbs.

Key words: scientific imperialism, Serbs, Albanians, colonization of Kosovo, social type

Vlladan Jovanović (Vladan Jovanović)
Instituti i Historisë së Re të Serbisë

„Rekonkuista e Serbisë së Vjetër“: rreth kontinuitetit të politikës territoriale dhe demografike në Kosovë

Abstrakt:

Në tekst janë parashtruar dhe analizuar një sërë masash administrative dhe demografike (ndryshimi i statusit territorial, kolonizimi, shpërngulja), të cilat u ndërmorën në hapësirën e Kosovës nga shteti serb dhe ai jugosllav, prej shpërbërjes së perandorisë Osmane deri në vitet 50 të shekullit XX. Në kundërshtim me mendime të ngulitura mbi diskontinuitetin radikal midis politikës së pas dhe asaj të para Luftës së Dytë Botërore, ky tekst tregon pikërisht shenja (të papritura) të kontinuitetit, të dukshme edhe në dekadën e parë të Jugosllavisë socialiste.

Fjalët kyçe:

Kosova, Serbia, Jugosllavia, statusi administrativ, kolonizimi, shpërngulja

Ideja për *trevën* si orientuesin më të sigurtë të bashkësisë është pjesë e „formës organike politike“ dhe konceptit të të ashtuquajturit *shtet popullor*, të cilin Serbia e ka kultivuar qysh prej shfaqjes së shenjave të para të shtetësisë së vet (Podunavac, 2007, 93). Si burim i „mitit themelues“ të shtetit serb, Kosova është toponim qëndror edhe në mitet për autoktoninë dhe „hapësirën shpirtërore të kombit“ (Čolović, 2008, 55, 121-122), ku gjurmët e historisë dhe kulturës kombëtare përcaktojnë në mënyrë vendimtare përkatësinë e territorit, pavarësisht prej statusit të tij aktual politik apo përbërjes demografike. Falë potencialit të vet jashtëzakonisht të fuqishëm simbolik, Kosova me të drejtë është quajtur një „hapësirë metafizike“ në të cilën autoviktimizimi është bërë „spirancë“ e identitetit (më shumë për këtë: Zdravković, 2005).

Për të zbuluar mënyrën se si politikat shtetërore të Serbisë dhe Jugosllavisë kanë korresponduar me përmbajtjen „metafizike“ të hapësirës së Kosovës, në fokus të këtij punimi është një grup i masave „fizike“, përkatësisht administrativo-territoriale dhe demografike, të cilat u ndërmorrën në hapësirën kosovare që nga viti 1912 deri nga mesi i viteve 50 të shekullit XX. Përmes disa njësive kronologjike do të paraqes tre procese paralele të „deosmanizimit“ që përfshijnë përpjekjet për rikomponimin territorial dhe nivelizimin demografik të hapësirës (përmes kolonizimit dhe shpërnguljes) nën disa sisteme të ndryshme shtetërore, politike e ideologjike. Duke marrë parasysh se në disa hulumtime të mia të mëparshme⁵³ mbi politikën demografike serbe e jugosllave në Kosovë kam nxjerrë në pah disa përputhje dhe kontinuitete, këtë herë do të trajtoj edhe parahistorinë e problemit, duke trajtuar në korniza më të gjera kronologjike përsëritjen e formave të vërejtura më herët.

*

Përcaktimi kuptimor i „viseve të reja“ që iu bashkangjitën Serbisë dhe Malit të Zi në vitin 1912 u reduktua në lëvizjen e kufijve të territorit që në terminologjinë e deriatëhershme ishte njohur si *Serbia e vjetër*. Ky term ka hyrë në përdorim të shpeshtuar në vitet tridhjetë të shekullit XIX në mënyrë që përmes një shprehjeje të veçantë të përfshiheshin rajonet „klasike“ serbe që kishin mbetur jashtë kufijve të principatës autonome, ndërsa pas luftërave serbo-turke të viteve 1876-78, termi *Serbia e vjetër* barazohet në literaturë me hapësirën e vilajetit të Kosovës. Në prag të luftërave ballkanike historiani dhe politikani serb Lubomir Jovanoviçi (Ljubomir Jovanović) shkruante për një lloj klaustrofobie të Serbisë, elitat e së cilës hidhnin sytë nga „Serbia e vjetër“, ndërsa Branislav Nušiqi (Branislav Nušić) në analizën e tij të çiltër etimologjike për kufijtë kosovarë konkludonte se kjo çështje mund t'i lihet tregimeve popullore „që ato ta zgjidhin“ (Jovanović, 2002, 7-8).

Shprehja *Serbi e vjetër* ka bartur në vete fuqinë simbolike për „lashtësinë“ e së drejtës historike mbi territorin, përbërja etnike e të cilit prej fundit të shekullit XVIII nisi të ndryshojë në favor të popullatës shqiptare. Krahas teorisë së gjeografit Jovan Cvijiq për „zbritjen“ e shqiptarëve në Kosovë në kuadër të lëvizjeve „metanastazike“ të popul-

⁵³ Të shihet lista e literaturës në fund të tekstit.

latave nga perëndimi në lindje dhe teorive socio-ekonomike për “mësymjen e madhe të popullit shqiptar në lindje”, jehonën më të fortë e kishin tezat për synimin e politikës turke që përmes kolonizimit të shqiptarëve muslimanë të ndërpresë lidhjen e principatës autonome serbe me hapësirën e *Serbisë së Vjetër* (Nikolić, 1938, 122). Si dëshmi për këtë shërbente fakti se shqiptarët muslimanë nuk vendoseshin në masa kompakte, por në mënyrë të shpërndarë, çka rezultonte në faktin që edhe pjesë të së njëjtës familje përfundonin në rajone të ndryshme. Me këtë pushteti osman ndryshoi përbërjen etnike në disa drejtime strategjike, duke i dobësuar kështu shanset e Serbisë në luftërat për çlirim që pritej të pasonin.

Sipas kësaj teorie, shqiptarët ishin një “mur i gjallë”, i cili shtrihet prej Kosovës deri në lumin Pçinja dhe e ndante veriun nga jugu si dhe parandalonte përhapjen e ndikimeve të ndërsjella (Trifunoski, 1981, 54). Ky “mur” nisi të rrënohet përfundimisht pas luftërave serbo-turke të viteve 1876-78 nën sulmin e ushtrisë serbe: shqiptarët u shpërngulën nga Anamorava jugore dhe Toplica, ndërsa në pronat e tyre erdhën serbët. Në fakt, politika e atëhershme e “pastrimit të viseve të sapoçliruara” hasi kundërshtim madje edhe në qarqet ushtarake serbe. Kështu, komandanti i korpusit të Shumadisë, Jovan Belimarković (Belimarković), me përkrahjen e komandantëve të tjerë, refuzoi t’i dëbojë shqiptarët nga rrethi i Vranjës sepse më parë „u ishte dhënë fjala se autoritetet serbe nuk do t’i prekin“ (Haxhi-Vasiljević, 1909, 11-14). Gjykuar nga zhvillimet e mëpasme të karrierës së tij, duket se kjo lëvizje e tij ka kaluar pa pasojat e pritura.

Natyra e marrëdhënieve mes Austro-Hungarisë dhe Serbisë pas vitit 1881 ka kontribuar rëndësishëm që kthesa serbe në drejtim të jugut të fitojë edhe logjikën e vet ekonomike. Përveç aktiviteteve propagandistike të konsullatave serbe, në Serbi të vjetër dhe Maqedoni nisën të vijnë edhe mësuesit, librarshitësit, zanatlinjtë dhe tregëtarët, ndërsa më 1892 Porta u premtoi serbëve se do mund të kenë shkollat e veta “si të gjithë popujt tjerë në Perandori” (Jovanović, 1941, 132-133). Njëkohësisht me aksionin serb piquej edhe „nacional-romantizmi i vonuar shqiptar“ manifestimet e të cilit po bëheshin gjithnjë e më agresive ndaj të krishterëve (Dimić, Borozan, 1998, 19). Prej vitit 1903 qarqet politike serbe në Serbi të vjetër dhe Maqedoni kaluan nga aktivitetet arsimore-propagandistike tek furnizimi i serbëve të atjeshëm me armë, ndërsa në vitin pasues nga Serbia nisën të hyjnë në Maqedoni edhe grupe të vogla çetnike dhe vullnetarë të armatosur „për të shpëtuar bashkëkombasit e vet nga zhdukja“ (Jovanović, 2002, 19-20).

Meqënëse më 1908 regjimi xhonturk⁵⁴ paralajmëroi në kuadër të reformave të veta një pozitë më të favorshme edhe për popullatën e krishterë, shqiptarët u çuan në disa kryengritje të armatosura, gjë që solli shpërnguljen e serbëve të frikësuar.

Në fakt, qeveria serbe u përpoq t’i tërhiqte kryengritësit shqiptarë në aën e vet, prandaj edhe i ndihmonte ata materialisht, por kjo gjë nuk pati sukses (Životić, 2011, 51). Pa marrë parasysh këtë, Nikolla Pashiqi (Nikola Pašić) u dërgoi Fuqive të Mëdha

⁵⁴ Lëvizja reformatore Xhonturke, e themeluar nga shoqëritë sekrete studentore, angazhohej për riorganizim politik e ushtarak të Perandorisë Osmane, duke synuar që monarkinë absolute ekzistuese ta zëvendësojë me Kushtetutë. Revolucioni i tyre i vitit 1908 e detyroi sulltan Abdyl Hamitin që të kthejë Kushtetutën e anuluar dhe të vendosë sistemin shumëpartiak.

një memorandum për „të drejtën e Serbisë për t’u kujdesur për popullatën e atjeshme serbe“, ku u përcaktuan saktë territoret për të cilët Serbia pretendonte se kishte të drejtë, e që në fakt ishin edhe qëllimet e saj ushtarake: Kosova, Metohia, sanxhaku i Pazarit të Ri, sanxhaku i Shkupit dhe sanxhaku i Dibrës, verilindja e vilajetit të Manastirit dhe pjesa veriperëndimore e vilajetit të Shkodrës (Vojvodić, 1992, 40-42). Serbia përdorte narrativën çlirimtare si një lloj legjitimimi ndërkombëtar për ekspansionin gjithnjë e më të dukshëm territorial në hapësirat e shtetësisë së saj mesjetare.

Ideja çlirimtare buzë komprometimit

Gjeomorfologu i njohur dhe asistent i Cvijiçit, Vojislav Radovanović (Vojislav Radovanović), e ka përshkruar hyrjen e ushtrisë serbe në Kosovë më 1912 në mënyrë metaforike, si „rekonkuistë e tokave të humbura qëmoti“ (Radovanović, 1934, 3-4). Në fakt, e gjithë elita e atëhershme shkencore e Serbisë ishte angazhuar në të provuarin e të drejtës historike serbe. Menjëherë pas sukseseve fillestare të ushtrisë serbe në Luftën e Parë Ballkanike, disa shkencëtarë botuan në *Srpski književni glasnik* (Lajmëtarin letrar serb) „dëshmi shkencore“ për *Serbinë e vjetër dhe Maqedoninë* si atdhe të popullit serb. Njëkohësisht, Jovan Cvijiç shkruan një broshurë për publikun ndërkombëtar, në të cilën në vend të të drejtave jo fort bindëse historiko-etnike paraqet arsyet ekonomike për shkak të cilave Serbia duhet të ketë dalje në det (Cvijiç, 1912). Përkundër popullatës josllave të këtyre rajoneve, Cvijiç i mëshonte „nevojës antigjeografike“ të daljes së Serbisë në Adriatik përmes Shqipërisë veriore (Mirdita, 1996). E drejta serbe ndaj Maqedonisë dhe Serbisë së vjetër jo rrallë interpretohej përmes simetrive të thjeshta që merreshin nga praktika e deriatëhershme botërore⁵⁵, sipas së cilës Serbia duhej të fitojë Maqedoninë për shkak të daljes në det, „qoftë edhe nëse në të nuk ka as edhe një serb“ (Apostolov, 1963, 189).

Aventurën gjashtëmujore serbe në Shqipërinë veriore më 1912/13, historiani Miliq Miliqeviq (Milić Milićević) e paraqet si „luftë për det“, që ndodhi pasi u bë e ditur se „kursesi ndryshe, përveç me pushtim territorial të bregdetit, Serbisë nuk mund t’i mundësohet zhvillimi i ardhshëm ekonomik“ (Miliqeviq, 2011, 7). Më tej ai thotë se luftërat ballkanike i kanë sjellë Serbisë përfitime të prekshme territoriale, por jo dhe aq shumë dobi materiale (Miliqeviq, 2014, 122). E megjithatë në tekstet e historisë që përdoren sot ne shkollet serbe, ky „synim publik luftarak shtetëror“ i daljes së Serbisë në Adriatik përmes Shqipërisë veriore nuk përmendet as në mësimet për Luftën e Parë Ballkanike (Stojanović, 2010, 109), edhe pse “operacioni shqiptar“ zgjati gati gjysmë viti. Në fakt, në shkurt të vitit 1913 qeveria malazeze i kërkoi Serbisë që „ta marrë Shkodrën si di vetë“ (Rakočević, 1991, 22), gjë që kjo e fundit e bëri me kënaqësi duke dërguar përmes Selanikut 30000 ushtarë (Opačić, 2008, 40-43). Pas presioneve nga Fuqitë e Mëdha rrethimi serbo-malazez i Shkodrës u hoq, ndërsa Serbia iu kthye rajonit të Vardarit duke kërkuar „ndarje më të drejtë të plaçkës së luftës“ (Vojvodić, 1995, 74-75).

⁵⁵ India lindore, Manxhuria, Bosnja dhe Hercegovina, Alzasë-Lorrëna.

Legjitimitetin e pretendimeve territoriale serbe në jug e dëmtoi çështja e krimeve të luftës që kishte kryer ushtria serbe në luftërat ballkanike, çka tentoi ta zbardhë edhe Komisioni Karnegi.⁵⁶ Raporti i këtij komisioni i nervozoi përtej çdo mase zyrtarët serbë (si dhe historianët), megjithëse ai ishte mjaft i matur ndaj palës serbe në krahasim me pjesëtarët e tjerë të luftërave ballkanike. Por, kjo nuk do të thotë se nuk ka pasur krime për të cilat tërhiqte vërejtje shtypi i atëhershëm socialist. I nxitur nga sulmet kundër Dimitrije Tucoviçit, i cili e kishte përshkruar gjoja në mënyrë tendencioze operacionin serb në Shqipërinë veriore dhe në Kosovë, Vladimir Dedijeri shkruan se me rastin e përgatitjes së librit të dokumenteve për politikën e jashtme të Serbisë u bind në vërtetësinë e shënimeve të Tucoviçit dhe i krahason veprimet e ushtrisë serbe me “krimet e dhunshme” që kolonitë evropiane kanë kryer në Amerikën jugore, Azi dhe Afrikë (Dedijer, 1991, 19). Ç’është e vërteta, Nikolla Pashiqi u përpoq që të gjithë rrëfimin për krimet e luftës të ushtrisë serbe ta paraqesë para publikut ndërkombëtar si fryt të propagandës së huaj (Llukaç, 1981, 147), por shtypi britanik dhe gjerman edhe më tutje botonin shkrime për vuajtjet masive të shqiptarëve në Kosovë dhe në Shqipëri, si dhe për censurën e shtypit në Serbi, pushteti i së cilës e fshihte të vërtetën nga qytetarët e vet. Më së largu ka shkruar *The Times* i Londrës, i cili në numrin e vet të 18 janarit 1913 pohonte se pjesëtarët e ushtrisë serbe në Shqipërinë verilindore kanë vrarë 25000 shqiptarë (Rastović, 2003, 141-150).

Roli i faktorit rus në gjithë këtë rrëfim rreth propagandës për krimet serbe dhe copëtimin e territoreve shqiptare nuk ishte i papërfillshëm. Shefi i diplomacisë ruse Sazonov, vazhdimisht i tërhiqte vërejtjen Pashiçit, nëpërmjet të dërguarit serb në Petrograd, se qeveria serbe duhet të shprehë dementi për çdo rast individual, siç ishte ngjarja në Gjakovë ku, sipas gjasave, ushtria kishte pushkatuar 300 shqiptarë. Për më tepër, theksonte Sazonovi, austriakët ishin tashmë të gatshëm t’ia lëshonin Gjakovën Serbisë, deri në momentin kur ndodhi gjakderdhja në fjalë. Të dërguarin serb ai e porositi se Rusia „tashmë ka shkëputur nga Shqipëria Prizrenin, Pejën dhe Dibren“, ndërsa rastin e Gjakovës do ta zgjidhte një komision i veçantë i cili, me kërkesë të Rusisë, nuk do të udhëhiqej „në bazë të shënimeve etnografike, sepse në atë rast puna do të përfundonte në mënyrë të pafavorshme për ne, por në bazë të rrethanave gjeografike“. Sazonov e njoftoi të dërguarin serb në Petrograd po ashtu se me pak durim, „edhe Gjakova do të shkëputej nga Shqipëria (njetë, 405). Njëkohësisht, qeveria austriake dhe ajo hungareze kishin vendosur që të ruajnë kufirin shqiptar me çdo kusht, ndaj dhe konti Berthold e informoi të dërguarin serb në Vjenë se Shqipëria ishte „sakatuar“ mjaft tashmë me marrjen e Pejës, Gjakovës, Ohrit dhe Dibrës (Xhambazovski, 1983, 406-407).

Sidoqoftë, rrethanat në kuadrin e të cilave ushtria serbe ndërtoi imazhin e vet si çlirimtare që nga fillimi zgjonin më së pakti frikë në prag të integritetit që pritej të

⁵⁶ Fondacioni Karnegi për Paqen Ndërkombëtare më 1913 formoi një komision për të përcaktuar shkaktarët e luftërave ballkanike dhe për të dokumentuar krimet e kryera gjatë tyre. Shtetet ballkanike me të gjitha mënyrat e penguan punën e komisionit dhe i kontestuar gjetjet e tij, në përpjekje për t’iu shmangur dënimit nga ana e publikut ndërkombëtar. Megjithatë, në mes të qershorit të vitit 1914 Komisioni arriti të përfundojë dhe të publikojë raportin, në të cilin akuzonte të gjitha palët për megallomani territoriale dhe shkelje të konventave ndërkombëtare (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*).

ndodhte. E megjithatë, në perceptimin bashkëkohor serb për luftërat ballkanike mbi-zotëron edhe më tej qëndrimi që i mëshon vetëm karakterit çlirimtar të tyre, i cili u materializua në „çlirimin përfundimtar të djepit të serbizmit dhe vëllezërve të robëruar“ (Branković, 2012, 195-200).

*

Nga dhjetori i vitit 1912 deri në vjeshtën e vitit 1915, Mbretëria e Serbisë tentoi që në „viset e sapoçliruara“ të vendosë administratën e vet përmes vendimeve dhe urdhëresave të përkohshme, por Lufta e Parë Botërore solli konfigurime të reja territoriale në Kosovë. Në kuadrin e sistemit të guvernatorëve ushtarakë austrohungarezë, Metohia u inkuadrua në zonën e okupuar „Mali i Zi“, ndërsa një pjesë më e vogël e Kosovës, me Mitrovicën dhe Vushtrrinë, i takoi zonës „Serbia“. Kështu, brenda rajonit ushtarako-inspektiv bullgar „Maqedonia“ mbetën Prishtina, Prizreni, Gjilani, Ferizaj, Rahoveci dhe e tërë Maqedonia. Por, njëkohësisht, autoritetet austriake nuk treguan asnjë synim për t’ua besuar shqiptarëve lokalë organizimin administrativ në Kosovë e Metohi (Borozan, 1995, 67-73). Pasi u thyje fronti i Selanikut, në Kosovë u rivendos administrata serbe, e sipas mendimit të Vaso Çubrilloviqit, aneksimi i Serbisë së vjetër dhe Maqedonisë nga ana e mbretërisë serbe ishte triumf i konceptit të Garashaninit përkundrejt metodave „të vjetëruara“ diplomatike të princit Millosh Obrenoviç (Miloš Obrenović) dhe Jovan Ristiçit (Bogdanović, 1990). Hapësira e „rajoneve të sapoçliruara“ u rirregullua edhe nga pikëpamja ushtarake, duke i ndarë këto vise në pesë rajone divizionesh. Për më tepër, për shkak anarkisë në frontin kufitar, ministri serb i ushtrisë i shpalli këto rajone si zonë lufte me të gjitha karakteristikat e një administrate ushtarake (Bjelajac dhe Trifunović, 1997, 50-54). Diçka e ngjashme do të ndodhë edhe në muajt e parë pas Luftës së Dytë Botërore, për çka do të flasim veçanërisht më vonë.

Krahas me rregullimin e ri administrativo-territorial të hapësirës, ndodhën edhe lëvizje të rëndësishme demografike. Vetëm nga gushti i vitit 1913 deri në mars të 1914 nga Ballkani u shpërngulën gati një çerek milioni muslimanë që shkuan për në Turqi, më së shumti nga Greqia e cila ishte e vendosur „që të spastrohet elementi mysliman“ (Dedijer, Anić, 1980, 616-617). Shtypi vjenez shkruante se deri në fund të muajit mars të vitit 1914, nga „rajonet e sapoçliruara“ të Serbisë kanë emigruar rreth 60.000 muslimanë (Hrabak, 1988, 97). Sipas raportit të zëvendës-konsullit austrohungarez në Tivar, vetëm nga prilli deri në korrik të vitit 1914, përmes portit të Tivarit janë shpërngulur për në Turqi 16.570 njerëz, ndërsa nga rajonet që iu bashkangjitën Serbisë – 40000 myslimanë (McCarthy, 2001, 56). Pra, procesi i deosmanizimit demografik vijonte pas rrethanave të reja politike që krijuara nga paqja e Bukureshtit (1913).⁵⁷

⁵⁷ Më këtë traktat përfundoi Lufta e Dytë ballkanike ndërsa Serbia e dyfishoi territorin e vet, duke e fituar gjithë Maqedoninë e Vardarit, Kosovën, Metohinë dhe një pjesë të Sanxhakut të Pazarit të Ri.

Krahina historike Serbia Jugore

Ngjashëm me vendet tjera ballkanike, Serbia u ngut që t'i integrojë fitoret e veta territoriale (Kosovën, Maqedoninë dhe Sanxhakun), prandaj përmes statusit formal të „krahinave historike“ dhe me emërtimin domethënës *Serbia jugore*, i futi në shtetin jugosllav. Duke marrë parasysh se ky emërtim administrativ nuk ka qenë i sanksionuar me asnjë akt ligjor apo kushtetues, shumë politikanë jugosllavë mbeteshin pa fjalë kur përpiqeshin të qartësonin statusin faktik dhe juridik të këtij rajoni. Në mbledhjen e Këshillit Ligjvënës të Kuvendit Popullor të Mbretërisë SKS, në korrik 1923, kryesuesi i seancës dhe një ministër nuk kanë ditur t'i përgjigjen pyetjes nëse Peja i përket *Serbisë jugore* apo Malit të Zi (Jovanović, 2002, 9). Gjeografi i lartëpërmendur, Vojislav Radovanović, e lidhte gjenezën e emërtimit *Serbia jugore* me vitin 1912, kur Serbia e vjetër dhe Maqedonia, si „rajone të bashkuara historike“, u përfshinë në një term që faktikisht mori jetë „me çlirimin e kësaj toke të vjetër serbe në jug nga robëria pesëshekullore“ (Radovanović, 1937, 1-2). Por, mungesa e kësaj shprehjeje gjeopolitike në materialet burimore më të vjetra se viti 1918 flet se në fakt ajo u krijua në prag të krijimit të Mbretërisë SKS, prandaj dhe ka qenë fryt i një qëllimi të qartë politik dhe nevojës që të theksohet uniteti i rajoneve të dikurshme turke dhe përkatësia e tyre në Serbi.

Në praktikën e administratës jugosllave, *krahina Serbia jugore* ka qenë e përbërë nga dymbëdhjetë qarqe⁵⁸, të cilat Mbretëria e Serbisë i mori në zotërim pas luftërave ballkanike dhe Mbretëria SKS pas traktatit të Neuilly, si dhe nga katër qarqe, të cilat Mbretëria e Malit të Zi i mori Turqisë.⁵⁹ Në këto territore janë zbatuar ligjet dhe urdhëresat serbe deri në fund të korrikut të vitit 1919, kur në gjithë këto rajone u vendos autoriteti i kushtetutës së Mbretërisë së Serbisë, e cila mbeti në fuqi deri në miratimin e kushtetutës së Vidovdanit. Me përfshirjen e pothuaj gjithë krahinës në tetor të vitit 1929 në Banovinën e Vardarit, ky emërtim i kontestuar u mënjana pjesërisht nga përdorimi publik (Jovanović, 2002, 9-10). Megjithatë, njerëzit me nevojat dhe zakonet e veta shoqërore mbetën nën goditjet e „dhunës administrative“, siç është për t'u përmendur lënia e popullatës së Kosovës dhe Metohisë nën juridiksionin e gjykatës së apelit në Shkup. Probleme të ngjashme kishin edhe tregëtarët dhe zanatçinjtë nga Kosova, të cilët nën trysinë e forcës së ligjit u detyruan të drejtohen drejt Shkupit.

*

Në kuadër të integritimit dhe deosmanizimit të rajonit të përkufizuar si *krahina Serbia jugore* u kryen paralelisht edhe reforma agrare dhe kolonizimi i serbëve dhe malazezve. Ndarja e tokës sipas numrit në rritje të të interesuarve (duke u dhënë parësi „aktivistëve të merituar kombëtarë“, të cilët para vitit 1912 u dalluan në zhvillimin e rezistencës së armatosur kundër pushtetit turk në të ashtuquajturën Serbi të vjetër dhe Maqedoni) fillimisht u krye pa një plan të detajuar. Natyrën e politikës së koloni-

⁵⁸ Manastir, Bregalnicë, Zveçan, Kosovë, Kumanovë, Ohër, Prizren, Prijepole, Rashkë, Shkup, Tetovë dhe Tikvesh.

⁵⁹ Berane, Bellopojë, Metohi dhe Plevël.

zimit e ilustrojnë fjalët e shefit të ministrisë për reformën agrare në fund të vitit 1919, kur paralajmëronte kolonizimin e rajonit të Drenicës me vullnetarë dhe malazezë „në mënyrë që të ndalet rënia e mëtejshme e ernauteve“ (Dimić, Borozan, 1998, 333). Por, autoritetet ishin të pakënaqura me përshtatjen e „dinarikëve gjaknxehtë dhe agresivë“, të cilët shkaktonin konflikte me banorët e vjetër (Krstić, 1928, 84). Nëpërmjet kolonizimit me popullatë kryesisht serbe në rajonet, të cilat deri në luftërat ballkanike ishin nën administratën turke duhej të realizoheshin dy qëllime: përkujdesja për masat e varfëra nga rajone të prapambetura të shtetit dhe njëkohësisht ndryshimi i përbërjes etnike e viseve, të cilat filluan të braktiseshin masivisht nga turqit dhe shqiptarët.

Në tërësi shpërngulja e myslimanëve nga hapësira jugosllave në Turqi u rregullua juridikisht në shtator të vitit 1928 me nenin 55 të *Ligjit për Shtetësi*. Në të ishte parashikuar që shtetasit „josllavë“ të Mbretërisë SKS mund të heqin dorë nga shtetësia brenda një afati prej pesë vitesh. Në atë rast ata do të fshiheshin nga listat ushtarake dhe komunale, ndërsa këshilli ministror do t’u mundësonte lehtësime për shpërngulje dhe shitje të pronës. Por për arsye se nuk kishte ende një procedurë të qartë bilaterale, shumë të shpërngulur u kthyen nga kufiri turk, gjë që shkaktoi problem të dyfishtë: Mbretëria SKS ishte e detyruar që të paguajë kthimin e emigrantëve „të pasuksesshëm“ dhe të shtyjë ndarjen e pronave të tyre për kolonistët që nuk kishin durim. Konsulli i Mbretërisë SKS në Stamboll pranoi se me anë të një „marrëveshjeje të heshtur“ autoritetet jugosllave u jepnin myslimanëve pashaporta pa të drejtë kthimi. Për më tepër, ushtrimi i ligjit të sipërpërmendur u liberalizua deri në atë masë sa që, prej 1933, për heqje dorë nga shtetësia mjaftonte vetëm dhënia e deklaratës, ndërsa në emër të analfabetëve mund të nënshkruante cilido zyrtar i ambasadës (Jovanović, 2007, 89).

Ndarja e Kosovës në tri banovina dhe institucionalizimi i migrimeve stihike

Në vitin 1929 u krye një ndarje e re territoriale e shtetit jugosllav. Kosova dhe Me-tohia u gjendën në përbërjen e tri banovinave (të Vardarit, të Zetës dhe të Moravës), ndërkohë që në kufijtë e banovinës së Vardarit mbetën gjithsej gjashtë qarqe kosovare nga krahina e deriatëhershme e *Serbisë jugore*. Përqindja e pakësuar ndjeshëm e myslimanëve në hapësirën e banovinës së Vardarit flet për qëllimin e pushtetit që, goftë edhe me masa administrative, të eliminonte shumicën e tyre brenda një njësie territoriale, edhe pse ky veprim vetëm sa e maskonte „problemin“, përderisa pjesa tjetër e popullatës „jobesnike“ (shqiptare) gjendej në banovinën e Zetës dhe të Moravës. Vetë metodologjia e përcaktimit të kufijve të banovinave tregonte për tendencën që, kudo ku kjo ishte e mundur, të sigurohej epërsia numerike serbe ose së paku të forcohet ndikimi serb (Petranović, 1993, 12, 39).

Në ndryshim nga dekada e mëparshme, konceptimi i ndarjes administrativo-territoriale pësoi ndryshime rrënjësore. Heqja dorë nga ruajtja me çdo kusht e „ish rajoneve turke“ brenda një njësie administrative mbështetej ndoshta tek praktika famëkeqe e shtetit jugosllav nga dekada e mëparshme. Përveç ndarjes së përgjegjësive për gjendjen në viset shqiptare në tre administrata të banovinave, ekzistonte edhe bindja se

një shpërndarje e tillë burokratike do të ndikonte në shkrirjen e ideve vitale shqiptare, si dhe do të pengonte konsolidimin e elementeve antishtetërore të shpërndarë rreth rripit kritik kufitar, por edhe në rajonin e Sanxhakut. Në shikim të parë duket se shpartallimi i kompaktësisë etnike të popullatës shqiptare ishte në qendër të krijesit të kufijve të banovinës së Vardarit (Jovanović, 2011, 34). Por pakënaqësia e popullatës shqiptare me Jugosllavinë e parë qe tepër e madhe: hapja e shkollave në gjuhën turke në mjediset shqiptare, pamundësimi i punësimit të shqiptarëve në shërbimin shtetëror, ndalimi i partisë së tyre politikike dhe instrumentalizimi politik i zyrave fetare ishin pjesë e metodologjisë së gabuar të „pacifikimit“ të Kosovës, të cilën nuk mund ta ndryshonte as një eksibicionizëm burokratiko-territorial.

Përpyjeka e fundit mes dy luftërave për çimentimin administrativ të Kosovës si një territor i pakontestueshëm serb pasoi shumë shpejt pas krijimit të Banovinës së Kroacisë. Në përpjekje për të parandaluar tendencat e dezintegritit të mëtejshëm të shtetit, për të qetësuar opinionin publik serb dhe për të „ruajtur transversalen Danub-Moravë-Vardar“, intelektualët dhe politikanët serbë në nëntor të vitit 1939 nisën punën në projektin „Tokat serbe“. Drafti parashikonte që në kuadër të tokave serbe me seli në Shkup të hyjnë edhe banovinat e Vrbasit, Drinës, Moravës, Zetës dhe Vardarit, por sulmi italian kundër Greqisë dhe rreziku i menjëhershëm nga lufta parandaluan nxjerrjen e kësaj çështjeje para këshillit ministror (Dimić, 2001, 174-177, 205-209). Projekti po përgatitej nga kryetari i atëhershëm i Qeverisë jugosllave, Dragisha Cvetkoviç (Dragiša Cvetković), me këshilltarët e tij juridikë dhe ministrin e drejtësisë, Mihaillo Konstantinoviç (Mihailo Kostandinović), ndërsa tekstin e urdhërësës e përpiloi profesori universitar, dr. Gjorgje Tasiq (Đorđe Tasić) (Petrović, 2006, 388-389).

*

Kur bëhet fjalë për politikën demografike në fillim të viteve 30-të, dukej se procesi i kolonizimit të jugut po vendnumëronte. Tek zyrtari kryesor agrar në Shkup gjendeshin rreth 40000 vendime për ndarje të tokës, të parealizuara qysh prej më shumë se dhjetë vitesh. Në vend të ndarjes së tokës në bazë të dorëzimit të kërkesave, autoritetet vendosën të sillëshin në mënyrë „tregtare“: parcelat cilësore iu ndanë atyre që paguanin më shumë, ndërsa toka nga fondi agrar iu kthehej me pagesë pronarëve të mëparshëm apo fshatrave (Pribićević, 1996, 138). Në kundërshtim me këtë, gazeta amerikane *Boston Science Monitor* më 2 shtator 1930 e cilësonte kolonizimin e Metohisë si ndërmarrjen më të vlefshme të qeverisë jugosllave, nëpërmjet të cilës ky rajon u shndërrua në një „qendër koloniste me perspektivë“, e gatshme për të pranuar më shumë se gjysëm milion njerëz. Por, qysh prej vitit 1936 nis vala e re e marrjes së tokës së shqiptarëve që banonin në viset kufitare, duke u lënë atyre më pak se gjysëm hektari për pjesëtar familjeje (Janjetović, 2005, 331). Në Kosovë e Metohi u përkufizuan përgjithësisht 219999 hektarë tokë, nga e cila u shpërnda vetëm gjysma ndërmjet 10877 kolonëve dhe rreth 8000 vullnetarëve. Përveç kësaj, gjykatat agrare dhe Gjykata e Lartë agrare

në Shkup deri në vitin 1941 kanë marrë vendime për kompensim të ish pronarëve të trojeve dhe dhënies së tokës „punuesve“, të cilët kështu formalisht u bënë pronarë të saj.⁶⁰

Nga ana tjetër, shpërngulja e myslimanëve në Turqi gjithnjë e më shumë fitonte formë institucionale. E ashtuquajtura konferencë ndërministrorë në shtator 1935 shqyrtoi masat që duheshin ndërmarrë për përshtetimin e migrimeve „josllave“ në drejtim të Turqisë dhe Shqipërisë, si dhe propozoi propagandë më të fortë për jetën e lehtë në Azi të vogël, por edhe thjeshtësimin e procedurave për dhënie të pasaportës, thirrje më të shpeshta të rekrutëve myslimanë në stërvitje ushtarake, ndalim të mbjelljes së duhanit, nacionalizimin e toponimeve dhe mbiemrave, e të ngjashme me këto (Jovanović, 2006, 105-124). Ideja për dëbimin e shqiptarëve jobsnikë kulmoi me Konventën për shpërngulje të 200000 myslimanëve në Turqi, të cilën Jugosllavia dhe Turqia e nënshkruan në korrik të vitit 1938 (Avdić, 1991, 112-114), edhe pse gjatë periudhës 1927-1939, nga „viset jugore“ tashmë ishin shpërngulur në Turqi rreth 19000 persona (Smlatić, 1978, 251-256). Nga ana turke, ky projekt i pazakonshëm u trajtua si „evakuim i territoreve të humbura“, andaj edhe rregullime të ngjashme u bënë edhe me Rumaninë dhe Bullgarinë. Interesi i vërtetë turk për migrantë të tillë ishte nevoja e popullimit të viseve të shkreta në lindjen e largët të vendit, si edhe përdorimi eventual i tyre në luftën kundër kurdëve. Edhe pse shqiptarët formalisht nuk ishin në fokus të Konventës, autoritetet jugosllave janë përpjekur që me kuptimin e zgjeruar të termit „popull me kulture turke“ të përfshijnë sa më shumë shtetas të vet të kombësisë shqiptare (Jovanović, 2011, 110).

Vitet e luftës dhe të (dis)kontinuitetit

Shpërthimi i Luftës së Dytë Botërore ishte një nga shkaqet e mosrealizimit të plotë të kësaj Konvente. Përveç kësaj, njësoj me situatën gjatë Luftës së Parë Botërore, Kosova u gjend nën pushtim të trefishtë dhe në përputhje me këtë u nda përsëri. Ngjashmëritë me situatën gjatë luftës së mëparshme mundësojnë edhe vëzhgimin e një vazhdimësie tjetër, e cila këtë herë lidhet me kontekstin ndërkombëtar. Në përputhje me marrëveshjen gjermano-italiane, pjesa më e madhe e Kosovës në korrik të vitit 1941 iu la Shqipërisë (e cila ishte e pushtuar nga Italia). Pjesa veriore e Kosovës mbeti në përbërje të Serbisë së pushtuar, ndërsa rajonet lindore ranë nën kontrollin bullgar. Protektoratit „Shqipëria e Madhe“ iu bashkangjiti një territor jugosllav, i cili u rirregulla administrativisht në katër prefektura (të Prizrenit, të Prishtinës, të Dibrës, dhe të Pejës), ndërsa me urdhëresë nga fillimi i muajit tetor, 820000 banorë të ish Jugosllavisë konsideroheshin shtetas të Shqipërisë (Borozan, 1995, 301-302).

Nga maji i vitit 1941, në hapësirën e Serbisë të pushtuar funksiononte Komisariati Civil për Kosovë, Metohi, Sanxhak, Dibër dhe Strugë, që merrej me riorganizimin e

⁶⁰ Arkivi i Jugosllavisë, fondi: Komisioni për reformë agrare dhe kolonizim (97), fashikulla 2, njësiti arkivor 20, „Historiati i shkurtër i popullimit të viseve jugore e veçanërisht të Kosovës dhe Metohisë“ (24.4.1945). Vetëm në Kosovë dhe Metohi 13938 punues toke kanë fituar 57665 ha.

administratës në „rajonet e çliruara“. Prej fundit të verës Zona e Kosovës përbëhej nga qarqet e Mitrovicës së Kosovës (selia e qarkut), Pazarit të Ri, Vushtrrisë dhe Podujevës. „Grupi kombëtar“ shqiptar kishte të dërguarin e vet në rangun e ndihmësit të banit, i cili mernte pjesë në trajtimin e të gjitha çështjeve që kishin të bënin me Kosovën. Në krye të qarqeve ishin shqiptarët, ndërsa emërimi i personelit shqiptar bëhej në Beograd në marrëveshje me udhëheqësin e grupit kombëtar shqiptar. Si zëvendës të shëfave të qarkut, zyrtarëve të xhandarmërisë dhe atyre të komunës, emëroheshin pjesëtarët e grupit kombëtar që përbënte të paktën një të katërtën e popullsisë në qarkun në fjalë. Gjykata e Qarkut u themelua në Mitrovicë, ku edhe ishte selia e prokurorit të shtetit. Midis anëtarëve të saj kishte dhe një gjykatës shqiptar, ndërkohë që kompetencat eprore ndaj saj kishte Gjykatës së Apelit në Nish (Jovanović, 2011, 486).

Por, servilizmi i administratës kolaboracioniste të Nediqit nuk mundi të parandalojë komplikimet e reja (të pritura) demografike në Kosovë. Fillimisht, dëbimi i kolonëve serbë nga Kosova dhe Metohia u zhvillua nën drejtimin e gjermanëve, ndërsa prej vitit 1943 dhe themelimit të Lidhjes së Dytë të Prizrenit⁶¹, presioni ndaj kolonëve ushtrohej nga krahu ushtarak i saj, regjimenti i Kosovës (Bošković, 1990, 434-435). Në fakt, kolonët filluan të largoheshin nga Metohia për në Mal të Zi menjëherë pas përfundimit të Luftës së Prillit⁶², ndërsa në pronat e tyre u vendosën shqiptarët.⁶³

Refugjatët serbë nga Kosova i merrnin pasaportat për shpërngulje relativisht shpejt, por për transport hekurudhor duhej pritur edhe nga disa muaj. Të shpërngulurit hipnin në trena në stacionet hekurudhore në Pejë, Ferizaj, Lipjan, Obiliq dhe Fushë Kosovë, prej nga transportoheshin deri në Ravni Gaj afër Kniqit, ku mbaheshin në karantinë dhe më pas shpërndaheshin nëpër Serbi. Transporti zgjati deri në fund të prillit të vitit 1944, kur i ngarkuari i posaçëm gjerman për juglindje i dërgoi një telegram konsullit gjerman në Tiranë dhe e njoftoi atë se edhe 30000 serbë kanë dorëzuar në Prishtinë kërkesat për shpërngulje. Ai e urdhëroi konsullin gjerman që nga qeveria shqiptare të kërkojë urgjentisht ndërprerjen e shpërnguljes së serbëve “sepse kjo po shkakton anarki e cila mund të ketë pasoja të pafavorshme për Gjermaninë“. Nga ai moment, shpërngulja u ndal (Bošković, 1990, 435-436).

Qëndrimi armiqësor i myslimanëve me prejardhje të ndryshme etnike ndaj lëvizjes partizane gjatë Luftës së Dytë Botërore, e sidomos aktiviteti i ballistëve dhe batalioneve vullnetare shqiptare që mbronin ushtrinë gjermane gjatë tërheqjes së saj (duke pritur si kundërshtëpërblim „Shqipërinë natyrale“ që u ishte premtuar), shkaktuan mospesim të regjimit të ri jugosllav ndaj gjithë popullatës shqiptare. Për arsye të qëndrimit të rezervuar dhe pjesëmarrjes modeste në lëvizjen antifashiste, shqiptarët kosovarë

⁶¹ Lidhja e Dytë e Prizrenit u themelua në fund të vitit 1943, me përkrahjen e shërbimit gjerman të zbulimit si një organizatë ushtarako-politike e përkrahësve të dalluar të idesë shqiptaromadhe (Xhafer Deva, Bedri Pejani, Ismet Kryeziu). Ajo mbahej në trashëgiminë e traditës së Lidhjes së Prizrenit nga viti 1878 e cila synonte bashkimin territorial të hapësirës etnike shqiptare..

⁶² Në historiografinë jugosllave dhe atë të vendeve post-jugosllave, me termin Lufta e Prillit (Aprilski rat) quhet sulmi gjerman (në bashkëpunim me trupat italiane dhe bullgare) kundër Mbretërisë së Jugosllavisë. Fushata filloi me sulmin gjerman në 6 prill dhe përfundoi me kapitullimin e ushtrisë jugosllave më 17 prill 1941. (Shën. i red.).

⁶³ AJ, 50-89-188, fleta 422, Raporti i komisionit revizor për gjendjen e kolonëve në Metohi (1946).

sërish u perceptuan si një „pakicë jobesnike“ (Jovanović, 2013, 206). Përjashtim ishin viset, në të cilat popullata shqiptare falë qasjes dashamirëse ndaj partizanëve kishte vuajtur nga okupatori, si për shembull në Gjakovë.

Statusi i Kosovës dhe situata demografike nën „pushtetin popullor“

Edhe pse kryengritja e shqiptarëve të Drenicës⁶⁴ në janar të vitit 1945 kishte karakter jo vetëm antiserb por edhe antijugosllav (Petranović, 1992, 701-702), ishte për tu pritur që statusi i Kosovës në shtetin e ri do të formulohej në pajtim me qëndrimet e paraluftës të komunistëve jugosllavë. Vërtet, në mbledhjen e Kryesisë së AVNOJ-it (KAÇKJ) më 23 shkurt 1945, delegati malazez propozoi që „të dy Dukagjinët“ t’i bashkangjiten Malit të Zi, bashkë me Sanxhakun, në mënyrë që njësia federale malazeze të forcohej territorialisht. Kishte edhe propozime që „Kosmeti“ të ndahet mes Malit të Zi, Serbisë dhe Maqedonisë, derisa Edvard Kardeli kishte idenë origjinale – që Kosova dhe Metohia pa asnjë mëdyshje t’i bashkohen Shqipërisë (Petranović, 1991, 338-339).

Spekulimet politike rreth statusit të Kosovës u ndërpre në gusht të vitit 1945 kur Kuvendi Popullor i Serbisë miratoi Ligjin për themelimin e Zonës Autonome të Kosovës-Metohisë, „në bazë të vullnetit që popullata e Zonës së Kosovës-Metohi e ka shprehur përmes rezolutës së kuvendit të zonës më 8-10 qershor 1945“. Zona ishte pjesë përbërëse e Serbisë, përbëhej nga 15 qarqe dhe kishte selinë në Prizren (më shumë për këtë: Petranović, Zečević, 1987, 170-172).⁶⁵ Ligji barazonte në të drejta popullatën shqiptare, atë serbe dhe atë malazeze, sikur edhe përdorimin e gjuhës shqipe dhe asaj serbe në shkolla dhe administratën publike.

Për muajt e parë të pushtetit të ri në Kosovë dëshmon shumë mirë raporti i Komisionit katëranëtarësh të këshillit ministror të Jugosllavisë Federale Demokratike (JDF), që qëndroi atje në gjysmën e dytë të muajit maj të vitit 1945.⁶⁶ Ata vërejtën se në administratë kishte shumë më pak shqiptarë, të cilët ishin përfaqësuar në mënyrë të drejtë vetëm në këshillat e fshatrave, ndërsa aparati administrativ përbëhej kryesisht nga zyrtarët jugosllavë të kohës së paraluftës. Urrejtja ndërnacionale ende ishte e madhe, edhe pse gjithmonë e më tepër atë po e shtypte antagonizmi klasor i shprehur me rastin e sekuestrimeve, apo konfiskimeve të prodhimeve bujqësore nga fshatarët me qëllim të furnizimit të njësiteve ushtarake. Anëtarët e komisionit të përmendur konstatuan se disponimi shovinist ka qenë më shumë i shprehur te serbët dhe malazezët, se sa te shqiptarët, të cilët ndjenin një lloj fajësie për shkak të bashkëpunimit me oku-

⁶⁴ Bëhet fjalë për kryengritjen e 6000 shqiptarëve të shpërndarë në njësite më të vogla balliste, të cilët nga frika prej hakmarjes së kolonëve të kthyer serbë, fillimisht sulmuan Ferizajn dhe Gjilanin. Reagimi i pamatur i një brigade maqedonase provokoi trazira të reja në Gjilan dhe Drenicë, kështu, duke marrë parasysh që pushteti i ri nuk e kishte përkrahjen e popullatës lokale shqiptare, u vendos administrata katërmujore ushtarake.

⁶⁵ Në vitin 1959 Kosovës iu bashkangjiten qarqet e Leposaviqit dhe Leshkut dhe për motivet e këtij veprimi të pazakontë ka mendime të ndara – prej gjoja orientimit të këtyre qarqeve për nga Mitrovica dhe minierat, deri tek motivet skajshmërisht prozaikë të Petar Stambolliqit dhe Slobodan Peneziq-Krcunit, për të cilat infomuan në mënyrë teatrale *Veçernje Novosti* më 24.9.2013.

⁶⁶ AJ, 50-89-188, fletët 352-363, „Pushteti popullor dhe administrata ushtarake në Kosovë dhe Metohi“, raporti i Komisionit të Kryesisë së Këshillit Ministror të JDF-së i datës 1.6.1945.

patorin gjatë luftës, prandaj ishin edhe të rezervuar në komunikim me pushtetin e ri. Veçanërisht i prirur për konflikt me shqiptarët ishte këshilli i të shpërngulurve nga Peja.

Në shkurt të vitit 1945 në Kosovë u vendos sërish administrata ushtarake si pasojë e „masivizimit të reaksionit në Kosmet, krijimit të bandave renegate dhe sulmeve gjithnjë e më të shpeshtuara të këtyre bandave në fshatra dhe qytete“, siç thuhet në raportin e përmendur më sipër. Tashmë pas tre muajve situata është qetësuar, prandaj Komisioni në raportin e tij propozoi ndërprerjen e administrimit ushtarak, si dhe ndërmarrjen e një seri hapash politikë, siç janë regullimi i statusit të Kosovës dhe Metohisë në kuadër të Serbisë, zgjedhja e deputetëve dhe të tjera të ngjashme. Pas shfuqizimit të administratës ushtarake u hodh ideja që pakica shqiptare në Kosovë të „vihej në një karantinë të veçantë“, në të cilin, pa shkeljen e të drejtave të tyre themelore njerëzore, do t’u bëhej e pamundur „shprehja e entitetit të tyre kombëtar si kolektiv“. Sipas kësaj ideje, pakica shqiptare do të fitonte një nivel të caktuar të autonomisë vetëm pasi „të ofrojë dëshmi se është e gatshme për bashkëjetesë të qytetëruar me bashkëqytetarët e vet serbë e malazezë“. (Jovičić, 1991, 146).

*

Qeveria e parë e Jugosllavisë më 6 mars 1945 mori Vendimin për ndalimin e kthimit të kolonëve në Kosovë dhe Metohi, por përkundër kësaj rreth 4000 malazezë u kthyen në Metohi, çka shkaktoi panik në mesin e shqiptarëve. Që muajin tjetër, në mbledhjen e KQ të PKJ-së, Tito deklaroi se në Kosovë dhe Metohi duhet të kthehen „të gjithë ata që kanë jetuar aty“, por për ndonjë arsye vendimi për ndalimin e kthimit mbeti në fuqi deri në vitin 1953 (Potežica, 1989, 104-107).

Pushteti i ri e kishte shumë të vështirë të orientohej në situatën anarkike sepse prona ishte stërshitur disa herë, ndërsa kontratat ishin falsifikuar. Shumë serbë e malazezë kërkonin pronat që tashmë i kishin shitur një herë në vitin 1941, duke pohuar se këtë e kishin bërë nën presion. Nga frika se pronat do t’u merren sërish, shqiptarët shkojnë në Shqipëri, ndërsa disa prej tyre bëjnë marrëveshje individuale me kolonët serbë. Në Kosovë përhapen ndërkohë thashethemet se, përveç kolonëve serbë të paraluftës, në tokën e shqiptarëve do të vendosen edhe kontigjente të tëra të kolonëve të ri.⁶⁷

Në fillim të gushtit të vitit 1945 u miratua ligji për revizion të ndarjes së tokës kolonëve dhe të interesuarve agrarë në Maqedoni dhe në zonën e Kosovës-Metohisë, duke patur si qëllim që të „korrigjohet lëndimi i të drejtave pronësore dhe interesave të fshatarëve vendorë“ në Kosovë, Metohi dhe në Maqedoni, të cilat u kryen në kohën e mbretërisë jugosllave.⁶⁸ Në kundërshtim me çka pritej, ky proces i ndërprejes radikale të vazhdimësisë me projektet nacionaliste të monarkisë jugosllave iu besua pikërisht

⁶⁷ AJ, 50-89-188, fletët 359-362.

⁶⁸ *Službeni list* DFJ, br. 56, 3. 8. 1945.

krijuesve të politikës kolonizuese të paraluftës – Vaso Çubrilloviqit dhe Sreten Vukosavljeviqit, të cilët edhe në qeverinë kalimtare të Titos drejtonin dikasteret e bujqësisë dhe kolonizimit, duke favorizuar kthimin sa më masiv të kolonëve të dëbuar dhe dis-kualifikimin e „fajtorëve politikë“ shqiptarë (Gaqesha, 1995, 416-419).⁶⁹

Krahas problemeve me punën e komisioneve lokale, të përbëra nga politikanë shqiptarë, të cilët jashtë procedurave merrnin vendime kundër kolonëve të paraluftës (Pavlović, 2011, 17), pas rishikimit gati një e pesta e tokës që në Mbretërinë jugosllave u ishte marrë shqiptarëve ju kthye pronarëve të vjetër (Horvat, 1989, 79). Ligji për shtetësinë e JDF-së u mundësonte emigrantëve shqiptarë të paraluftës të cilët dëshironin të kthehen në Kosovë, rifitimim e shtetësisë jugosllave duke nisur që nga mesi i viti 1946, gjë që shumë historianëve u shërbeu si dëshmi se Titoja favorizonte „zhvillimin demografik të shqiptarëve“ dhe „shqiptarizimin e Kosovës“ (Petranović, 1993, 98-110).

Por, proceset migruese që pasuan e rrënojnë deri diku konstruktimin logjik të tezës për „deserbizimin“ e Kosovës. Zanafilla e tyre përkon me Rezolutën e Informbyrosë dhe ndërprerjen e marrëdhënieve diplomatike mes Jugosllavisë dhe Shqipërisë. Kështu, qysh nga viti 1951 filluan të nisen valët e reja të të shpërngulurve shqiptarë nga Kosova drejt Turqisë, ndërkohë që myslimanët e prejardhjeve të ndryshme etnike filluan masivisht të deklarohen si turq, duke shpresuar se do të merren në konsideratë për emigrim. Për këto arsye, numri i banorëve të Kosovës dhe Maqedonisë perëndimore që identifikoheshin si turq u rrit 26 herë në periudhën mes dy regjistrimeve të popullatës (1948-1953). Një deklaram i tillë do mund të shpëtonte Jugosllavinë dhe Turqinë nga reagimet e pakëndshme ndërkombëtare me rastin e dëbimit të shqiptarëve (Jovanović, 2013, 211). Në fillim të tetorit të vitit 1951, qeveria turke kërkoi nga Jugosllavia që përfundimisht të ratifikojë dhe zbatojë dispozitat financiare të konventës së paraluftës. Pas kësaj Titoja ftoi për vizitë shefin e diplomacisë turke Fuad Koprulu, kështu që në fund të janarit të vitit 1953, gjatë një darke të përbashkët në Split u arrit marrëveshja gojore rreth çështjes së migrimit. E tërë ngjarja është e njohur si „Marrëveshja xhentëllmene“ dhe ajo do duhej të kthente në jetë konventën jugosllavo-turke të vitit 1938 (Pezo, 2013, 116-118). Sikur edhe në periudhën mes dy luftërave, termi „kombësitë turke“ ishte shumë i përshtatshëm për keqpërdorim, ndaj dhe qeveria turke u ankua se në vend të turqve nga Jugosllavia po i vinin vetëm shqiptarë etnikë. Në fakt, sekretari i parë i ambasadës turke në Beograd deklaroi në shtator të vitit 1954 se vendi i tij është „i vullnetshëm të pranojë në heshtje një numër të caktuar shqiptarësh“, ndërsa Shërbimi i Punëve të Brendshme i Serbisë tërhoqte vërejtjen se gjatë tërë verës në Kosovë po zhvillohej propagandë për shpërngulje, duke ju premtuar njerëzve shtëpi, bagëti, toka pjellore dhe mekanizim (Jovanović, 2013, 211-212).

⁶⁹ Përndryshe, dyshja e përmendur e politikanëve jo-komunistë u gjend për inerci edhe në qeverinë e parë komuniste falë marrëveshjes Tito-Šubašić (1944) si njerëz të cilët njohin „gjendjen dhe rrethanat në vend“. Njëkohësisht, ata shërbenin edhe si lidhje midis qeverisë në emigracion në Londër dhe Komitetit Kombëtar të Çlirimit të Jugosllavisë (Исци, 2012, 159-161).

Iniciativa për shpërngulje edhe pas Luftës së Dytë Botërore më së shpeshti erdhi nga pala turke, ndërsa Maqedonia mbeti si territor tranzit për të shpërngulurit. Ngjashmëria është e dukshme edhe në procedurën e thjeshtëzuar të heqjes dorë nga shtetësia jugosllave, si dhe në faktin se ishte shumë lehtë që të sigurohet një dokument për „prejardhjen turke, por ishte pothuaj i pamundur kthimi në Jugosllavi. Mekanizmi për emigrim në të dy periudhat u ishte besuar ministrive jugosllave për bujqësi dhe reformë agrare, të cilat udhëhiqeshin nga pothuaj të njëjtit njerëz. Ajo që po ashtu ishte dukshëm e ngjashme, ishin aksionet e çarmatosjes së shqiptarëve në Kosovë, të cilat i paraprinin valëve të mëdha të shpërnguljeve si në vitet 20-të, ashtu edhe në mes të viteve 50-të. Megjithë keqpërdorimin politik të statistikave të shpërnguljes dhe shprehjen e numrave dhe vlerësimeve fantastike, fakt është se migrimi i muslimanëve në dekadën e parë pas Luftës së Dytë Botërore e ka tejkaluar shumë atë të paraluftës (Jovanović, 2013, 212-213).

Ndryshimi i pozicionit të Kosovës dhe Metohisë në krahinë autonome (1963) me kompetenca gjithnjë e më të gjera, të cilat buronin nga amandamentet kushtetuese (1968, 1971, 1974), as nuk e stabilizoi në mënyrë të qëndrueshme situatën politike dhe as nuk i kontribuoi kohezion shoqëror. Sikur edhe në dekadat e mëparshme, riorganizimet administrativo-territoriale dhe nivelimi demografik i hapësirës (shpërngulja e njërës palë dhe kolonizimi i tjetrës, me radhë) nuk kanë mundur të zëvendësojnë reformimin rrënjësor të shoqërisë, i cili nuk u ndërmorr në vazhdim nga disa sisteme të ndryshme shtetërore.

Duke marrë parasysh se, falë ngarkesës simbolike të akumuluar nga hapësira e saj përgjatë shekujve, Kosova ka marrë gati tipare metafizike, pak a shumë është e qartë pse zgjidhjet „mekanike“ – si kolonizimi, shpërngulja, ndryshimi administrativ i territorit – vazhdimisht kanë qëlluar në shënjestrën e gabuar, gjë që tregohet nga pothuaj të gjitha parametrat e zhvillimit (të lënë pas dore) të Kosovës në gjysmën e parë të shkullit XX (shkrim-leximi, kultura, ekonomia, lirite qytetare dhe politike).

Shembujt krahasues, të cilat i parashtrova në mënyrë kronologjike, tregojnë për formën pothuaj identike që përsëritej pavarësisht nga profili ideologjik i shtetit të cilit i përkiste Kosova. Madje edhe në vitet e para pas Luftës së Dytë Botërore, në kundërshtim me atë çka pritej, mungoi diskontinuiteti me praktikën e monarkisë serbe dhe jugosllave, gjë që pasqyrohet para së gjithash në vazhdimësinë institucionale dhe personale të mekanizmit kolonizues të paraluftës, por edhe në nacionalizmin e fshehur të udhëheqësve komunistë serbë e shqiptarë. Duke mos e lënë anash ndikimin e faktorit ndërkombëtar, këtu para së gjithash mund të flitet për mospjekurinë e elitave politike. të cilat pjellin „shoqëri të papërfunduara“ në Ballkan.

Literatura:

АПОСТОЛОВ, А. (1963) „Обиди за колонизација на Македонија во условите на националните пропаганди на соседните држави“, *Годишен зборник на Филозофски факултет*, књ. 15, Скопје: Филозофски факултет.

AVDIĆ, A. (1991) „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata“, *Novopazariski zbornik*, br. 15, Novi Pazar: Muzej Ras.

ВЈЕЛАЈАС, М., ТРИФУНОВИЋ, П. (1997) *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880-1942*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

БОГДАНОВИЋ, Д. (1990) *Књига о Косову*, Београд: Књижевне новине.

БОРОЗАН, Ђ. (1995) *Велика Албанија: поријекло-идеје-пракса*, Београд: Војноисторијски институт.

ВОШКОВИЋ, В. (1990) „Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918-1941) i njihov progon (1941-1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju.

БРАНКОВИЋ, С. (2012) „Самоослобођење југоистока Европе. Балкански ратови 1912-1913. Нови погледи: догађаји и процеси“, *Речи: часопис за језик, књижевност и културолошке студије*, бр. 5, Београд.

ЦВИЈИЋ, Ј. (1912) *Балкански рат и Србија*, Београд: Давидовић.

ЋОЛОВИЋ, И. (2008) *Balkan – teror kulture*, Beograd: Biblioteka XX vek.

ДЕДИЈЕР, В. (1991) „Балкан у политици 20. века. Неки методолошки проблеми“, МИТРОВИЋ, А. (ур.), *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.

ДЕДИЈЕР, В., АНИЋ, Ж. (приред.) (1980) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 7, св. 1, Београд: САНУ.

ДИМИЋ, Љ., БОРОЗАН, Ђ. (приред.) (1998) *Југословенска држава и Албанци*, том I, Београд: Службени лист Србије.

ДИМИЋ, Љ. (2001) „Србија у Југославији“, *Историја српске државности*, књ. 3, Нови Сад: САНУ-Беседа.

ЏАМБАЗОВСКИ, К. (приред.) (1983) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 6, св. 3, Београд: САНУ.

Гаћеџа, Н. А. (1995) *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad: Matica srpska.

ХАЦИ-ВАСИЉЕВИЋ, Ј. (1909) *Арбанашка лига: арнаутска конгра и српски народ у Турском Царству 1878-1882*, Београд: Ратник.

HORVAT, V. (1989) *Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus.

НРАВАК, В. (1988) *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje: Narodni muzej u Vranju.

ИСИЋ, М. (2012) *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић 1881-1960*, Београд: Институт за новију историју Србије.

JANJETOVIĆ, Z. (2005) *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

ЈОВАНОВИЋ, Ј. М. (1941) *Јужна Србија од краја XVIII века до Ослобођења*, Београд: Геца Кон.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2006) „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o

iseljenju `neslovenskog elementa` u Tursku (1935)", *Prilozi*, br. 35, Sarajevo: Institut za istoriju.

JOVANOVIĆ, V. (2007) „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije”, BJELAJAC, M. (ured.), *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

JOVANOVIĆ, V. (2002) *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2013) „Југословенско-турски демографски аранжмани до средине педесетих година 20. века“: ЂУРКОВИЋ, М., РАКОВИЋ, А. (уред.) *Турска - регионална сила?*, Београд: Институт за европске студије.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2011) *Вардарска бановина 1929-1941*, Београд: Институт за новију историју Србије.

JOVANOVIĆ, V. (2014) *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Beograd: Fabrika knjiga i Peščanik.

ЈОВИЧИЋ, М. (1991) „Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији”, МИТРОВИЋ, А. (уред.) *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.

КРСТИЋ, Ђ. (1928) *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево: Босанска пошта.

ЛУКАЧ, Д. (прир.) (1981) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 6, св. 1, Београд: САНУ.

MC CARTHY, J. (2001) „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva”, u: Karčić, F. (ured.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla: Behram-begova medresa.

МИЛИЋЕВИЋ, М. (2011) *Рат за море: дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд: Одбрана.

МИЛИЋЕВИЋ, М. (2014) *Балкански ратови*, Београд: Завод за уџбенике.

MIRĐIĆ, Z. (1996) „Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije”, *Jugoistočna Europa 1918-1995*, Међународни зnanstveni skup“, Zagreb: Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar.

НИКОЛИЋ, Р. Т. (1938) *Ширење Арнауца у српске земље*, Београд: Млада Србија.

ОПАЧИЋ, П. (2008) „Србија и Бугарска у Првом балканском рату”, *Баштиник: годишњак Историјског архива у Неготину*, бр. 10.

ПАВЛОВИЋ, А. (2011) *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године*, Лепосавић: Институт за српску културу.

ПЕТРАНОВИЋ, Б. (1993) *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд: Службени лист СРЈ.

ПЕТРАНОВИЋ, Б. (1991) „Косово у југословенско-албанским односима“, Митровић, А. (уред.), *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.

PETRANOVIĆ, V. (1992) *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd: VINC.

PETRANOVIĆ, V., ZEČEVIĆ, M. (1987) *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, knj. II, Beograd: Prosveta.

ПЕТРОВИЋ, В. (2006) *Драгиша Цветковић – њим самим (чланци, говори, интервјуи, полемике, мемоари)*, Ниш: Видосав Петровић.

PEZO, E. (2013) „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i

Džentlmenskog sporazuma iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku", *Tokovi istorije*, br. 2/2013, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

PODUNAVAC, M. (2007) „Izgradnja moderne države i nacije. Balkanska perspektiva”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, br. 1.

ПОТЕЖИЦА, V. (1989) „Sreten Vukosavljević i zabrana povratka Srba i Crnogoraca u Makedoniju i Kosovo i Metohiju”, *Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića”*, knj. 13, Prijepolje:

PRIBIĆEVIĆ, A. (1996) *Od gospodina do seljaka*, Zagreb: SKD Prosvjeta.

РАДОВАНОВИЋ, В. С. (1937) *О географским основама Јужне Србије*, Скопље.

РАДОВАНОВИЋ, В. С. (1934) *Велики краљ и Јужна Србија*, Београд: с. н.

РАКОЧЕВИЋ, Н. (1991) „Црна Гора у Балканском рату. Национални, политички и економски узроци”, СТОЈАНЧЕВИЋ, В. (уред.) *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, Београд: САНУ.

РАСТОВИЋ, А. 2003. „Србија у огледалу британске штампе током Балканских ратова”, *Историјски часопис*, књ. 50, Београд.

TRIFUNOSKI, J. (1981) „Doprinos Sretena Vukosavljevića proučavanju migracija u Makedoniji”, *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, vol. 9, Prijepolje.

SMLATIĆ, S. (1978) „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini”, *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti

СТОЈАНОВИЋ, D. (2010) *Улје на води. Огледи из историје садашњости Србије*, Београд: Пеšчаник.

ВОЈВОДИЋ, М. (1991). „Научници Србије и Први балкански рат”, Стојанчевић, В. (уред.) *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, Београд: САНУ.

ВОЈВОДИЋ, М. (1995) „Националне тежње и захтеви Србије у Балканским ратовима”, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд.

ВОЈВОДИЋ, М. (1992) „Србија и македонско питање”, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд.

ZDRAVKOVIĆ, H. (2005) *Politika žrtve na Kosovu. Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*, Beograd: Srpski genealoški centar – Etnološka biblioteka.

ЖИВОТИЋ, А. (2011) *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд: Архипелаг.

Përktheu: Agron Bajrami

Vladan Jovanović

Institute for Recent History of Serbia

“Reconquista of Old Serbia”: On continuity of territorial and demographic policies in Kosovo

Abstract:

Since the dissolution of the Ottoman Empire, Serbia used to be focused on the political status of its territorial gains (Kosovo, Macedonia, Sandzak), rather than on the social reality in these areas. The very reputation of the Serbian army, which occupied/liberated Kosovo in 1912, induced distrust of non-Slavic population towards the new state. Serbian military attempt to reach the Adriatic via northern parts of Albania (1912/13), as well as the treatment of Albanian civilians during these actions largely compromised the international reception of Serbian 'liberation intentions'. That is one of the reasons why the Serb-Albanian conflict was difficult to be channelled during the first Yugoslav state. Instead of focusing on how to basically modernize the almost feudal society in its 'Southern province', the new government resorted to the territorial and demographic re-composition of the area, which was wedged between the myths of autochthonous people and the claims for ethnic and historical rights. It soon became clear that the 'Albanian national question' could not be have been solved by inventing the 'historical provinces', nor by splitting Kosovo into three territorial units. Following the idea of 'balancing' the ethnic composition of Kosovo in favor of the Serbs, the Yugoslav kingdom acceded to the controversial project of agrarian reform and colonization, which resulted in settling 20,000 families in 1000 colonies throughout the 'southern regions'. At the same time, Belgrade regime 'offered' an institutional framework for chaotic Muslim exodus (initialised after the Great Eastern Crisis), which elaborated practical ideas about emigration of 'disloyal' Albanians. In order to colonize its eastern area, Turkey was ready to receive 200,000 Yugoslavs of 'Turkish culture', which was stipulated by the Yugoslav-Turkish Convention in 1938. The absurdity of territorial and demographic experiments came to the fore during the Second World War, when Kosovo fell under several various occupying regimes. An urgent request of German commander for Southeast to immediately stop the emigration of the Serbs 'because it was bringing Kosovo to the brink of an anarchy', ironically demystifies the very nature of demographic solutions resorted to since 1912, even after the creation of socialist Yugoslavia. After the establishment of military rule in Kosovo in early 1945, which very much resembled the early-1920s, the Communist authorities revised the interwar colonization, returning to the Albanian owners one-fifth of land, seized by the Yugoslav monarchist regime. However, dissatisfaction with the situation in Kosovo was still evident among its population, which triggered new migratory waves to Turkey. According to their volume, they far exceeded the pre-war Muslim emigration. The Yugoslav state was active in supporting the process of expatriation of Albanians as in previous times. The spiral of alternate demographic shifts and continuous administrative-territorial redefinition of space did not have positive effects on social cohesion in Kosovo.

Key words:

Kosovo, Serbia, Yugoslavia, administrative status, colonization, emigration

**Përpyekja
jugosllave
marrëdhëniet
shqiptaro-serbe
në kryqëzim
perspektivash**

Agron Bajrami

Kryeredaktor i gazetës *Koha Ditore*
Prishtinë

Gazetat në shërbim të shtetit dhe të kombit

Abstrakt:

Në këtë studim analizoj raportimin e dy gazetave ditore, një serbe (*Politika*) dhe tjetra kosovare-shqiptare (*Rilindja*), në kuadër të kontestit historik mes dy popujve, serbëve dhe shqiptarëve dhe mënyrën si ata janë paraqitur në fillim të shekullit XX – në kohën e luftërave ballkanike, shpalljes së pavarësisë së Shqipërisë dhe Luftës së Parë Botërore – dhe nga fundi i tij – në prag të luftërave të viteve 90-të të shekullit XX dhe shpërbërjes së Jugosllavisë socialiste. Studimi është kufizuar në analizën e shkrimeve të gazetës ditore beogradase *Politika* në kohën e shpalljes së pavarësisë së Shqipërisë (1912), kohë kur në Kosovë nuk kanë ekzistuar gazeta në gjuhën shqipe, si dhe në shkrimet e *Politikës* dhe *Rilindjes* prishtinase në shtator të vitit 1987, gjatë krizës së shkaktuar me vdekjen e pesë ushtarëve në kazermën e Ushtrisë Popullore të Jugosllavisë në Paraqin. Duke marrë parasysh numrin e madh të argumenteve historike për bashkëjetesën mes shqiptarëve dhe serbëve në hapësirën e Ballkanit, konkludoj se raportimet e njëanëshme gazetareske, plot paragjykime, stereotipe e madje edhe racizëm (*Politika*), si dhe raportimi i dirigjuar partiak (*Rilindja*), janë disa prej faktorëve kyç në krijimin e disponimit negativ ndaj “të tjerëve”. Por, konkludimi përfundimtar është se shkrimet e tilla të gazetave kanë ndihmuar qartë në krijimin e hendekut më të madh mes dy popujve, ndaj është e logjikshme se promovimi i një gazetarie tjetër, pa paragjykime, stereotipe e raportime të politizuara, gazetari që mbështetet në standardet profesionale dhe praktikat më të mira, do të kishte rol të madh në tejkalimin e këtij hendeku.

Fjalët kyçe:

Politika, *Rilindja*, Lufta e Parë Ballkanike, Lufta e Parë Botërore, Rasti Kelmendi

Prolog

Viktima e parë e luftës....dhe paraluftës

Senatori amerikan Hiram Uorren Xhonson (Hiram Warren Johnson), i cili kundërshtonte përfshirjen e Shteteve të Bashkuara të Amerikës në anën e aleatëve në Luftën e Parë Botërore, konsiderohet të jetë autori i thënies së famshme se „në luftë, e vërteta është viktima e parë“. Gjithsesi, ka të tillë që thonë se izolacionisti amerikan Johnson thjeshtë ka parafrazuar një thënie të vjetër me shekuj; disa insistojnë se autori origjinal i thënies është Eskili, shkrimtari i madh i tragjedive nga koha e Greqisë antike, të tjerë thonë se nismëtari i idesë për propagandën e luftës, e cila së pari e vret të vërtetën e më pas njerëzit, është në të vërtetë Sun Cu (Sun Tzu), mendimtar dhe shkrimtar nga Kina e lashtë. Kushdo që të ketë qenë i pari, kjo thënie duket se nuk vlen vetëm për hapësirat e ish Jugosllavisë, e veçanërisht jo vetëm për konfliktin rreth Kosovës. Sepse në rastin tonë, në kohën e fillimit të shpërbërjes së Jugosllavisë socialiste, e vërteta është sakrifikuar shumë para fillimit të luftimeve dhe krimeve masive. Shumë para se fqinjët dhe bashkëqytetarët e dikurshëm të shndërrohen në shënjestra, e vërteta për tjetrin është vrarë. Së pari qetë, pothuaj padëgjueshëm është heshtur, që me kalimin e kohës edhe të ngulfatet nga pushtetarët politikë të cilët në vitet para shpërbërjes së shtetit të përbashkët nisën kalërimin e valëve të nacionalizmit të sapozbuluar. Duart me të cilat kjo e vërtetë u ngulfat ishin – gazetatat.

* * *

Qëllimi i këtij artikulli është që të hulumtohet se si mediat janë përshtatur në vazhdimësi brenda sistemit politik dhe shoqëror, kanë ndjekur dhe shtyrë përpara perceptimet negative për të tjerët, fillimisht duke përhapur paragjykimet ekzistuese nacionaliste, e më pas duke i perfeksionuar ato. Analiza është e kufizuar në dy aspekte. Kufizimi i parë ka të bëjë me përzgjedhjen e materies, meqë analizohen vetëm dy gazeta ditore – *Politika* e Beogradit dhe *Rilindja* e Prishtinës – të cilat kanë luajtur rolin kyç në ndërtimin dhe formimin e perceptimeve publike në shoqëritë, në të cilat u lexuan për një kohë të gjatë, qoftë duke përkrahur trendet e vendosura nga politikatat aktuale, qoftë duke hapur rrugë politikave të reja, shumë shpesh të rreshtuara në mënyrë shumë më nacionaliste e radikale ndaj “armikut“. Të dy gazetatat me të drejtë mund të konsiderohen faktorë të rëndësishëm në mjediset ku kanë dalë; *Politika* është gazeta më e vjetër ditore në Serbi dhe rajon,⁷⁰ ndërsa *Rilindja* është gazeta e parë në gjuhën shqipe në Kosovë.⁷¹

Kufizimi i dytë i kësaj analize është tematik, sepse punimi ka të bëjë vetëm me disa momente në historinë e gjatë e të ndërlikuar mes serbëve dhe shqiptarëve gjatë shekullit XX: do të vështroj disa ngjarje nga fillimi i shekullit të kaluar, në kohën e rënies së Perandorisë Otomane dhe krijimit të shteteve nacionale në rajon, si dhe në ngjarjet

⁷⁰ <http://www.politika.rs/Stranice/O-nama.lt.html>.

⁷¹ Numri i parë i *Rilindjes* ka dalë më 12 shkurt 1945.

para fundit të shekullit, në kohën që i parapriu shpërbërjes së Jugosllavisë socialiste, me zhdukjen e së cilës janë krijuar shumica e shteteve të sotme të pavarura në rajon.

* * *

Fillimi i shekullit XXI paraqet momentin, në të cilin Kosovën dhe Serbinë e karakterizojnë marrëdhëniet ndoshta më të këqia jo vetëm në kontekstin e entiteteve politike, por edhe si dy shoqëri, dy popuj. Pas luftës së viteve 1998-1999 që përfundoi me largimin nga Kosova të forcave dhe administratës serbe dhe vendosjes së pushtetit të parë ndërkombëtar, e më pas edhe të institucioneve lokale në krye të të cilave është shumica shqiptare, marrëdhëniet mes shqiptarëve dhe serbëve në Kosovë, por edhe mes shqiptarëve dhe serbëve në përgjithësi, pothuaj se pushojnë së ekzistuari. Hendeku që u krijua ishte i përmasave aq të mëdha, sa që në muajt e parë pas fundit të luftimeve mes serbëve dhe shqiptarëve, fqinjët e deridjeshëm, të njohurit, e madje edhe miqtë, gati nuk komunikojmë më mes vete.

Me kohë dhe me ndihmën e bashkësisë ndërkombëtare, por dhe si rezultat i nevojës gjithnjë e më të madhe ekonomike dhe përgjithësisht shoqërore, janë vendosur kanale sado të brishta komunikimi dhe tregëtie. Megjithatë, raportet, edhe sot, veçanërisht pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës, më 17 shkurt 2008, janë të ndërlikuara deri në atë masë sa që edhe të drejtat më bazike siç është e drejta për lëvizje të lirë apo ajo e pronës, duhet të negociohen në nivel shtetëror, me Bashkimin Evropian si ndërmjetës në terren “neutral”, në Bruksel.

Një realitet i tillë i marrëdhënieve mes serbëve dhe shqiptarëve është vendosur më së shumti falë faktorëve politikë – më shumë atyre nga Serbia, dhe në masë më të vogël atyre nga Kosova – por do të ishte gabim të mendohet se kjo situatë është pasojë vetëm e konflikteve dhe luftërave të viteve '90-të, si dhe shpalljes së pavarësisë së Kosovës në vitin 2008. Mosmarrëveshjet kanë nisur shumë më herët, para më shumë se 100 vjetëve. Ndërsa pjesë integrale e këtij rrëfimi prej fillimit ishin mediat, që do të thotë gazetatat, si media më dominante në gjysmën e parë të shekullit të kaluar.

Vërtetë, historia e marrëdhënieve mes shqiptarëve dhe serbëve nuk reduktohet vetëm në konflikt. Përkundrazi, faktet tregojnë se ndër shekuj dy popujt kanë pasur shumëçka të përbashkët dhe se marrëdhëniet fqinjësore në të kaluarën, deri nga fundi i shekullit XIX dhe fillimi i shekullit XX, më shpesh ishin të mira se sa të këqija.⁷² Megjithatë, hendeku i krijuar në kohën e rënies së Perëndorisë Osmane dhe krijimit të shteteve nacionale në Ballkan, ka mbijetuar si diskurs dominant kur flitet për marrëdhëniet shqiptaro-serbe, ndërsa ky diskurs i armiqësisë historike mes dy popujve është forcuar shumë në vitet 80-të të shekullit të kaluar dhe në fillim të shpërbërjes së Jugosllavisë socialiste, shpërbërja e së cilës ka shtruar çështjen e pashmangshme të statusit të Kosovës.

⁷² Më gjerësisht për marrëdhëniet shqiptaro-serbe shih Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Samizdat/Free B92, Beograd, 1999.

Fundi i shekullit XIX dhe fillimi i shekullit XX janë shenjuar nga fillimi i rënies së Perandorisë Osmane, si dhe ngritja e nacionalizmit dhe e lëvizjeve shtetformuese në mesin e të gjithë popujve ballkanikë. Kjo është koha kur shqiptarët përpiqen që me mjete politike, por edhe me armë, të zgjidhin çështjen e vet kombëtare me krijimin e shtetit. Serbia, si një shtet tashmë i etabluar i serbëve, çdo herë e më shumë shfaq pretendime në një pjesë të territoreve ballkanike të Perëndorisë Osmane, përfshirë edhe territoret e banuara me shqiptarë (Malcolm, 1999, 217-263). Veçanërisht dy dekadat e para të shekullit XX ishin koha e trazirave të mëdha. Historia botërore ka shënuar dy luftëra ballkanike si hyrje në Luftën e Parë Botërore të cilat, përveç rrënimeve deri atëherë të papara dhe numrit të madh të viktimave, kanë sjellë rënien e katër perandorive (Gjermane, Austro-Hungareze, Osmane dhe Ruse), me të cilat harta politike e botës ndryshoi përgjithmonë: kolapsi i perandorive kontinentale të Evropës shënon edhe fitoren e nacionalizmit (Mazower, 1998, 41-75). Kjo është koha kur në mesin e popujve ballkanikë krijohen lëvizje aktive nacionaliste, qëllimi më i rëndësishëm i të cilave është ndërtimi i shtetit kombëtar në shërbim të zgjimit kombëtar e të popullatës shumicë, duke marrë shembull shtetet e Evropës Perëndimore.

Në procesin e krijimit të shteteve kombëtare, rol shumë të rëndësishëm kishte edhe shtypi, përmes të cilit ideologët e lëvizjeve nacionale lansonin vizionet e tyre të së kaluarës, të tashmes dhe të ardhmes. Gazetaria e asaj kohe, jo vetëm në Ballkan, por edhe në shumicën dërrmuese të shteteve evropiane, ishte e përcaktuar plotësisht në aspektin nationalist dhe ideologjik, ndaj në shkrimet dhe raportimet e kohës niveli i asaj që do të mund ta quanim patriotizëm i njëanshëm ishte shumëfish më i madh se sa është e pranueshme në shoqëritë e sotme demokratike. Kështu, me shfletimin e arkivave të gazetave, veçanërisht nga koha e konflikteve dhe armiqësive të mëdha (Luftërat ballkanike apo Lufta e Parë Botërore), krijohet përshtypja se gazetatat shërbenin më shumë për ngritjen e moralit të qytetarëve dhe sigurimit të përkrahjes sa më të madhe për shtetin dhe ushtrinë në luftë, se sa për raportimin e asaj që vërtetë ndodhë.⁷³ Përveç kësaj, shtypi në Ballkan përgjithësisht ka funksionuar në kushtet ku një shumicë e madhe e popullatës ishte analfabete, ndaj grupi të cilit i adresoheshin shkrimet gazetareske ishte kryesisht elita lokale, një pjesë e së cilës, natyrshëm, ishte përfshirë aktivisht në të gjitha zhvillimet shoqërore. Për këtë arsye nuk është habi që raportet gazetareske nga ajo kohë janë rregullisht të njëanshme dhe plot paragjykime për popujt dhe shtetet e tjera, më së shumti për ata fqinjë.

Në këto rrethana, qysh para Luftës së Parë Botërore politika e udhëhequr nga qeveria serbe ndaj popullit shqiptar kishte për qëllim pushtimin e territoreve të banuara me shqiptarë që ishin në administrimin osman. Kjo politikë e qeverisë serbe është përkrahur dhe zbatuar në vazhdimësi edhe nga shumica e intelektualëve dhe gazetave

⁷³ Kërkimi në arkivat dixhitale siç është, për shembull, Arkiva Dixhitale e Bibliotekës Kombëtare të Austrisë, ofron qasje të shkëlqyeshme në shkrimet nga koha e luftërave të fillimit të shekullit XX, <http://anno.onb.ac.at/>

serbe. Socialdemokratët progresivë si Dimitrije Tucoviqi (Dimitrije Tucović) dhe gazeta me orientim socialist *Radničke Novine* ishin përjashtim që vërtetonin rregullin, derisa rolin qëndror në botën e shtypit gjithsesi e kishte gazeta ditore *Politika*.⁷⁴

* * *

Numri i parë i gazetës ditore *Politika* ka dalë më 12 janar 1904, sipas kalendarit Julian (25 janar 1904 sipas kalendarit Gregorian).⁷⁵ Në ballinën e saj të parë, *Politika* njoftoi lexuesit se detyra e saj si gazetë e pavarur do të jetë „që të hetojë lirshëm të gjitha çështjet publike, pa zemërim dhe pa anim“.⁷⁶ E megjithatë, që nga dalja e kësaj gazete ditore, shqiptarët paraqiteshin si “armiç” dhe “faqezi”, kurse kërkesat e tyre për liri dhe vetëvendosje konsideroheshin të padrejta dhe të paarsyeshme. *Politika*, prej numrit të saj të parë, ka përkrahur dhe ka proklamuar politikën zyrtare shtetërore të Serbisë, e cila fillimisht ia mohonte shqiptarëve të drejtën për të pasur shtet të pavarur, duke insistuar njëkohësisht se territoret e banuara me shqiptarë duhet të ndahen mes saj dhe shteteve tjera ballkanike (Cana, 2006).

Një qasje e tillë ndaj shqiptarëve dhe synimeve të tyre kombëtare është intensifuar edhe në raportimin e gazetës, veçanërisht në kohën e rënies së Perëndorisë Osmane dhe në muajt para shpalljes së pavarësisë së Shqipërisë. Përndryshe, Shqipërinë Beogradi zyrtar e shihte si projekt austriak, i përkrahur nga Italia, i cili kërcënon paqen në Ballkan dhe në tërë Evropën. Një vështrim të tillë që idenë e krijimit të shtetit shqiptar e sheh si shpikje austriake, *Politika* e përpunon në detaje në disa shkrime gjatë vitit 1912, prej të cilëve veçanërisht ilustrativ është artikulli i titulluar “Shqipëria” i botuar në ballinën e gazetës më 28 tetor 1912.⁷⁷

Çështja e Shqipërisë është çështje e krijuar artificialisht. Austria e ka nxitur qartazi me qëllim që, në njërën anë të mos mbetet pa eksponent të vetin në rajon pas solidaritetit të popujve ballkanikë, e në anën tjetër që të mbetet në Ballkan edhe më tej një shkak për trazira dhe anarki, duke siguruar ndërhyrjen e mëpasme të saj në punët ballkanike...

Por, si politika zyrtare serbe e asaj kohe, ashtu edhe gazeta, shprehin paragjykimet e përhapura gjerësisht për shqiptarët, duke mohuar se janë të pjekur si popull për ndërtimin e shtetit, ndërsa shtetet perëndimore që përkrahnin idenë e pavarësisë shqiptare – Austro-Hungaria dhe Italia – akuzoheshin se, duke përkrahur shqiptarët, rrezikojnë paqen në tërë Evropën.

⁷⁴ Më gjerësisht për politikën e Serbisë ndaj shqiptarëve dhe Kosovës në kohën para Luftës së Parë Botërore, shih Zekerija Cana, 2006.

⁷⁵ Mbretëria e Serbisë deri në janar të vitit 1919 ka përdorur kalendarin Julian.

⁷⁶ *Politika*, 12. janar 1904, http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi/Politika_1904-1941

⁷⁷ Edhe kjo datë është sipas kalendarit Julian. Sipas kalendarit Gregorian bëhet fjalë për datën 10 nëntor 1912.

“Një copëz rrënojash e gurësh, një kënd i Turqisë evropiane që është më i braktisuri, më i egri dhe më i paarritshmi; një pjesë e vogël toke e papopullar dhe e papunuar duhet të çojë në konflikt të përgjithshëm, në luftë evropiane.

Sot kabinetet evropiane kërkojnë formulën se çfarë të bëjnë me arbanasët e pakulturuar, popullin pa kurrfarë vetëdije kombëtare, pa kulturë e traditë...⁷⁸

Shpallja e pavarësisë së Shqipërisë nuk e ka ndalur fushatën diplomatiko-mediatiqe serbe. Përkundrazi, *Politika* ka vazhduar me insistimin se krijimi i shtetit kombëtar për shqiptarët është hap joracional, duke radikalizuar fjalorin e vet për shqiptarët, të cilët në disa shkrime madje as që i konsideron popull:

Arnautët nuk kanë në jetën dhe historinë e tyre kurrfarë gjurmësh të unitetit dhe aftësisë për zhvillim të përbashkët. Ata paraqesin një grup fisesh të egra, të ndara. Dhe si unitet shtetëror ata mund të përkrahen vetëm artificialisht.⁷⁹

Vështirë të besohet se redaktorët dhe gazetarët e *Politikës* ishin të painformuar rreth lëvizjes nacionale dhe përfaqësuesve të vetëdijësuar të shqiptarëve “të egër”,⁸⁰ prej të cilëve një numër jo i vogël ka qenë aktiv në Perandorinë Osmane, që ishin anëtarë të parlamentit në Stamboll, zyrtarë të lartë në administratën e madhe të Sulltanit dhe oficerë të njohur në ushtrinë e tij. Më e besueshme është që *Politika*, siç u shkrua më 1914 në *Radničke Novine*, i ka sulmuar shqiptarët me vetëdije dhe me porosi:

Duke lexuar shtypin borgjez, që njëzëri dhe me porosi të veçantë shkruan për arnautët, si popull jopunëtor dhe hajdut, njeriu thjesht duhet të shtangohet prej habitë kur personalisht vjen në kontakt me ata njerëz dhe kalon nëpër vendet ku ata jetojnë dhe bindet se e gjitha është një gënjeshtëri dhe e kundërta është e vërtetë. [...] Arnautët në këtë pjesë të Kosovës janë popull punëtor dhe i ndershëm. Dëshmi për këtë janë dhjetra tregëtarë të pasur serbë, të cilët gjatë kohës së administratës së Turqisë mbanin gjithë pazarin e Ferizajit në duart e veta.⁸¹

⁷⁸ *Politika*, „Autonomija Albanije“, ballina, 19 nëntor 1912,

http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi/Politika_1904-1941

⁷⁹ *Politika*, artikulli “Nova Nacija”, ballina, 20 nëntor 1912 sipas kalendarit Julian, 3 dhjetor sipas kalendarit Gregorian, http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi/Politika_1904-1941

⁸⁰ O korenima rasističke propagande protiv Albanaca u Srbiji, shih: Banac, 1984.

⁸¹ *Radničke Novine*, 27 maj 1914, <http://www.e-novine.com/mobile/drustvo/77454-Lai-dravnih-medija-Arnautima.html>

* * *

Ndërkohë që *Politika* me besnikëri e ndiqte politikën zyrtare serbe, në mesin e shqiptarëve të Kosovës nuk ekzistonte ende asnjë gazetë ditore në gjuhën shqipe. Disa gazeta që kanë dalë para vitit 1912 në Kosovë ishin gazeta në shërbim të pushtetit të sulltanit dhe janë botuar kryesisht në gjuhën turke. Jashtë Kosovës ekzistonin disa të përditshme të rëndësishme në gjuhën shqipe që merreshin me zhvillimet politike ndër shqiptarë, përfshirë edhe zhvillimet në Kosovë, por vëmendja e tyre deri në shpalljen e pavarësisë së Shqipërisë më shumë ishte e kthyer nga zhvillimet në Stamboll, i cili asokohe ishte pengesa më e madhe mes shqiptarëve dhe krijimit të shtetit të tyre.⁸² Megjithatë, përkundër dëshirës së krerëve shqiptarë, krijimi i Shqipërisë së pavarur nuk përfshiu Kosovën, e cila u bë pjesë e Serbisë dhe Mbretërisë së Jugosllavisë, e pas Luftës së Dytë Botërore, edhe e Republikës Popullore Federative të Jugosllavisë, më vonë Republika Socialiste Federative e Jugosllavisë.⁸³ Pikërisht në Jugosllavinë e re, shqiptarët e Kosovës fituan gazetën e parë në gjuhën e vet – gazetën *Rilindja*.

Numri i parë i *Rilindjes* u publikua më 12 shkurt 1945, si „Organ i frontit të përbashkët nacional çlirimtar të Kosmetit“⁸⁴. *Rilindja* së pari është botuar si javore, ndërsa prej vitit 1958 nisi të dalë si gazetë e përditshme. Në ballinën e saj të parë, *Rilindja* paralajmëroi se do të jetë në anën e “luftës kundër shovinizmit” dhe se “nuk asht fajtor populli Shqiptar, as populli Serb, as populli Malazes. Fajtorë janë ata qi i kanë shtyp dhe rrobnuë këta popuj”.⁸⁵ Si e tillë, *Rilindja* ishte qartazi pjesë e sistemit të pushtetit komunist, ndaj dhe lexuesit e vet i informonte sipas diktatit të partisë dhe shtetit, siç ishte rasti i gjitha gazetave të Jugosllavisë socialiste në vitet e para dhe pas Luftës së Dytë Botërore dhe vendosjes së shtetit të ri.

* * *

Në kohën e Jugosllavisë socialiste, nën udhëheqjen e Josip Broz Titos, gazetat përcollën kryesisht vijën partiake, gjë që në shumicën e rasteve nënkuptonte se ato pasqyronin pozitën e udhëheqjeve republikane dhe krahinore. Sa ishte Titoja gjallë, pozitën e këtyre udhëheqësive kryesisht ishin në vijën e njëjtë dhe shumë rrallë në konfrontim, ndaj dhe shtypi në tërë Jugosllavinë kishte vëshrim të ngjashëm, nëse jo identik, ndaj të gjitha zhvillimeve në vend dhe jashtë tij. Por, pas vdekjes së Josip Brozit, e veçanërisht pas ardhjes së Slobodan Millosheviqit (Slobodan Milošević) në pushtet në Serbi, gjërat ndryshuan më nënë dramatikë. Udhëheqjet e republikave më të mëdha, para së gjithash ajo në Serbi, nisën çdo herë e më tepër promovimin e politikave të veta, të cilat me kohën erdhën duke u bërë gjithnjë e më konfrontuese. Gazetat ditore

⁸² Për synimet e lëvizjes kombëtare shqiptare dhe kryengritjes së vitit 1912, shih: Hasan Prishtina, 1921.

⁸³ Me amendamentet kushtetuese të vitit 1963 Republika Popullore Federative e Jugosllavisë u riemërtua në Republikën Socialiste Federative të Jugosllavisë

⁸⁴ *Rilindja*, 12 shkurt 1945, ballina, arkivi i Bibliotekës Kombëtare të Kosovës.

⁸⁵ *Ibid*

jo vetëm që përcollën këto pozicionime të reja, por ato jo rrallë shfrytëzoheshin nga politikanët për hedhjen e tezave të reja, të cilat sa ishte Titoja gjallë konsideroheshin një lloj herezie ndaj socializmit.⁸⁶

Në rrethana të tilla, në Serbi gazetat si *Politika*, fituan një rol shumë të rëndësishëm në zgjimin e valës së re të nacionalizmit serb dhe ngritjes në pushtet të Sllobodan Millosheviqit, si dhe organizimit të të ashtuquajturit “revolucion antiburoklinik”, që u promovua me parullën “Serbia prej tri pjesësh, sërish do të jetë e tërë”. Pushteti lokal në Kosovë⁸⁷, i cili pas demonstratave të vitit 1981 dhe ndërrimeve të udhëheqësve krahinorë ishte i detyruar të dëshmojë besnikërinë ndaj federatës jugosllave, ishte në tërheqje, e bashkë me të edhe *Rilindja*. Raportimi kufizohet kryesisht në botimin e deklaratave zyrtare partiake dhe raporteve të shkurta të agjencisë shtetërore të lajmeve *Tanjug*.

Për shumë arsye, viti 1987 ishte vendimtar. Kjo është koha kur sulmet e Millosheviqit ndaj organeve të vetqeverisjes në Kosovë bëhen gjithnjë e më të hapura, e me kohë edhe më brutale.

Një lloj fillimi i kësaj faze mund të konsiderohet vizita e Millosheviqit në Fushë Kosovë, më 24 prill 1987, ku ai u takua me përfaqësuesit e serbëve të Kosovës, të cilët protestonin kundër strukturave të pushtetit krahinor. Në Fushë Kosovë, Millosheviqi tha frazën tashmë të njohur: “Askush nuk guxon t’ju rrahë”, e cila nga një anë shënonte nisjen e vendosjes së plotë të pushtetit serb në Kosovë, e nga ana tjetër, në mesin e serbëve, ardhjen e Millosheviqit në pushtet. Apo, siç e shpjegon Sonja Biserko, “ardhja e tij e parë në Kosovë në prill 1987 i zbuloi atij fuqinë e nacionalizmit” (Biserko, 2006, 52): “Pas fjalimit në Fushë Kosovë (prill 1987) e kuptoi edhe rëndësinë e mediave, sepse fjalia e tij ‘askush nuk guxon t’ju rrahë’, te populli serb e shfaqti atë si udhëheqës të vendosur” (po aty).

Diç më tepër se katër muaj më vonë, më 3 shtator 1987, një lajm zyrtar e tronditi Jugosllavinë. Në kazermën e Ushtrisë Popullore të Jugosllavisë “Branko Krsmanović”, në Paraqin, shqiptari kosovar, Aziz Kelmendi, me një breshëri nga pushka automatike vrau katër ushtarë, dhe plagosi gjashtë të tjerë. Sipas komunikatës së UPJ-së, Kelmendi më pas u vetëvra. Situata tashmë e elektrizuar politike në Jugosllavi me këtë ngjarje u ngarkua edhe më shumë. Më pas, mediat beogradase i shtuan benzinë zjarrit: më pak se 24 orë pas ngjarjes tragjike në Paraqin, në ballinën e vet *Politika* boton: „vrasësi Kelmendi, sipas të gjitha gjasave, nuk e ka tërhequr këmbëzën i vetëm“, dhe: “masakra në Paraqin tregon edhe një herë, në mënyrë tragjike, se kundër-revolucioni në Kosovë është problem jugosllav”.⁸⁸

⁸⁶ Për pozitën e nënshtruar, por komplekse të mediave ndaj pushtetit në Jugosllavinë socialiste gjatë kohës së Josip Brozit e pas vdekjes së tij, si dhe për një vështrim të detajuar të rolit të mediave në promovimin e axhendave nacionale në procesin e shpërbërjes së Jugosllavisë, shih: Kurspahić, 2003.

⁸⁷ Protestat studentore të pranverës së vitit 1981 u cilësuan nga ana e organeve më të larta shtetërore e partiake të RSFJ-së si „kundër-revolucion“, ndaj dhe udhëheqja kosovare me Mahmut Bakallin në krye u shkarkua. Më detajisht rreth protestave studentore të vitit 1981 dhe pasojave të tyre, shih: Mertus, 1999.

⁸⁸ *Politika*, artikulli „Kelmendi ka shtënë mbi Jugosllavinë“, ballina, 4. shtator 1987.

Ndërkohë që *Politika* e 4 shtatorit 1987 tërë ballinën e vet ia kushtoi vrasjes në kazermën e Paraqinit, *Rilindja* më shumë hapësirë i dha vizitës së paralajmëruar në Beograd të kryetarit të atëhershëm të Çekosllovakisë, Gustav Husak, planeve të Këshillit Ekzekutiv për ndërtimin e urës në liqenin e Ujmanit në komunën e Zubin Potokut, raportit nga mbledhja e Këshillit Ekzekutiv Federativ për zhvillimin e bankave dhe lajmit për mbledhjen e shoqatës së luftëtarëve të LNÇ-së në Pejë. Raporti i *Tanjugut* nga Paraqini u botua vetëm në fund të ballinës, krahas lajmit për diskutimin në Këshillin e Sigurimit të Kombeve të Bashkuara rreth luftës mes Iranit dhe Irakut.⁸⁹

Krim i paparë në kazermën e Paraqinit

Sot në agim ushtari Aziz Kelmendi bëri një krim të paparë – në kazermën e Paraqinit vrau në gjumë 4 ushtarë: Sërgjan Simiqin (Srđan Simić) nga Beogradi, Hazim Xhananoviçin (Hazim Džananović) nga fshati Koçiq, komuna e Vitezit, Safet Dudakoviçin (Safet Dudaković) nga fshati Orahovë, komuna e Bosanska Gradishkës, dhe Goran Begiqin (Goran Begić) nga Zagrebi. Krimineli Aziz Kelmendi me këtë rast plagosi pesë ushtarë dhe ata nuk e kanë jetën në rrezik. U plagosën Ante Jaziqi (Ante Jezić), Petar Gjekiqi (Petar Đekić), Andreja Presherni (Andreja Prešern), Huso Kovaçeviçi (Huso Kovačević) dhe Nexhid Mehmedoviçi (Nedžad Mehmedović).⁹⁰

Në faqen gjashtë, mbi komentin e *Tanjugut* “Të shtëna mbi Jugosllavinë”, u botua edhe komenti i *Rilindjes* i titulluar “Mizori e armiqësi”, i cili të njëjtën ditë u ribotua nga *Politika*.⁹¹

Rilindja, duke raportuar reagimet e pushtetit krahinor kosovar, lajmet nga Paraqini si dhe zhvillimet që pasuan fillimisht i ka përcjellë në mënyrë pasive, kryesisht duke u mbështetur në raportet dhe komentet e *Tanjugut*, ndaj dhe botonte versionet e *Tanjugut* të lajmeve rreth „Rastit të Paraqinit“ madje edhe nga vendet ku kishte korrespondentë të vet, përfshirë qytetet në Kosovë. Kështu, për shembull, *Rilindja* botoi lajmin e *Tanjugut* nga Prizreni sipas të cilit vrasësi nga Paraqini, Aziz Kelmendi, ishte “nacionalist i njohur”.⁹²

Nga ana tjetër, ashtu si Beogradi i shfrytëzoi demonstratat e vitit 1981 në Kosovë për “hapjen e çështjes nacionale serbe dhe nisjes së euforisë nacionaliste serbe”,⁹³ ashtu edhe “Rasti i Paraqinit” u shfrytëzua për nisjen e një fushate të re antishqiptare. Apo, siç e shpjegon këtë në librin e saj *Xhuli Mertus* (Julie Mertus):

Edhe pse askush nuk u akuzua për ndihmës të Kelmendit dhe kurrfarë dëshmish nuk u bënë publike, që do të jepnin indikata për një konspiracion, *Politika* menjëherë supozoi se Kelmendi nuk ka vepruar i vetëm: “Të shtënat e çmendura të Kelmendit, i

⁸⁹ *Rilindja*, ballina, 4. shtator 1987.

⁹⁰ *Rilindja*, artikulli „Krim i paparë në kazermën në Paraqin“, ballina, 4 shtator 1987.

⁹¹ Bëhet fjalë për komentin e *Rilindjes* të nënshkruar nga Hilmi Syla, asokohe njëri nga redaktorët e gazetës, ndërsa *Politika* e ribotoi versionin e shkurtuar nga *Tanjugut*.

⁹² *Rilindja*, lajmi „Krimineli monstruoz – i njohur si nacionalist“, fq. 6, 4 shtator 1987.

⁹³ S. Biserko, *Dëshmitë*, Komiteti i Helsinkit për të Drejtat e Njeriut në Serbi, Beograd 2006, fq. 24.

cili, sipas të gjitha gjasave, këmbëzën nuk e tërhoqi vetëm, nuk munden dhe nuk do të luhasin besimin në ushtrinë tonë...“ Frazja “në mënyrë qyqare dhe tinzërisht“ është përdorur në këtë dhe në artikuj të tjerë për të përshkruar mënyrën e veprimit të Kelmendit, duke përkujtuar tiparet që folklori serb ua përshkruan shqiptarëve. (Mertus, 1999, 146)

Për më tepër, në komentin e *Tanjugut* “Kelmendi ka shtënë kundër Jugosllavisë“, botuar në *Politika*, krimi i Kelmendit ndërlihet drejtpërdrejt me zhvillimet në Kosovë, sepse “të shtënat e vrasësit Kelmendi... fusin në situatën tashmë dramatike të Kosovës shumë më tepër dramë, madje edhe pa marrë parasysh nëse ky krim në Paraqin ishte pjesë e ndodnjë skenari për destabilizimin e shoqërisë sonë“ dhe se “me këtë dimension jugosllav të krimit, masakra e djeshme në Paraqin tregon edhe një herë, në mënyrë tragjike, se kundër-revolucioni në Kosovë është problem jugosllav“. ⁹⁴

Gjatë gjithë shtatorit të vitit 1987, “Masakra në Paraqin“ dhe “Problemi i Kosovës“ ishin temat kryesore, të ndërlihdura në faqet e *Politikës*, në takimet e forumeve shtetërore e politike në gjithë Jugosllavinë, dhe në tubimet “spontane“ të qytetarëve të cilët në protesta kërkonin intervenimin e shtetit në Kosovë. Lexuesve të vet *Politika* u sillte në baza ditore fejtone dhe komente me të cilat për gjithë situatën në Kosovë fajësoheshin ose udhëheqësit shqiptarë të Kosovës, ose Kushtetuta e vitit 1974 me të cilën Kosova fitoi statusin e Krahinës Autonome në kuadër të Serbisë, (por me pushtet të pavarur ekzekutiv në pothuaj të gjitha aspektet dhe me përfaqësim të drejtpërdrejtë në organet më të larta të Federatës). ⁹⁵

Njëkohësisht, në gjithë Serbinë turrmat sulmonin me gurë dyqanet dhe shtëpitë shqiptare, duke thyer dritaret dhe duke thirrur parulla antishqiptare, por për këto incidente raportojë me shumë mirëkuptim.

Gjuha e kujdesshme që përdornin mediat e afërta me shtetin dhe partinë në përshkrimin e demonstratave kundër shqiptarëve dallonte shumë nga ajo që përdorej për të përshkruar veprimet e ngjashme të shqiptarëve. Kur shqiptarët protestonin apo shkruanin grafitë, veprimet e tyre shiheshin si hapje e rrugës për vrasjet; kur grupet e serbëve tuboheshin para dyqaneve shqiptare duke thirrur parrulla dhe duke u shkatërruar pronën, veprimet e tyre ishin vetëm “protestë kundër krimit mizor“. (Mertus, 1999, 146)

Siç e shpjegon në mënyrë konçize Xhuli Mertus, në ditët pas vrasjes në Paraqin, raportimet mediale në gjithë Jugosllavinë morrën një tendencë të dukshme antishqiptare: “Ndërsa publiku pyeste, ‘çfarë njeriu ka mundur të bëjë diçka të tillë’, gazetart sugjeronin: ‘irredentisti shqiptar’“ (po aty, 147).

⁹⁴ Koment i *Tanjugut*, *Politika*, “Kelmendi ka shtënë kundër Jugosllavisë“, ballina, 4 shtator 1987. Ky koment është botuar të njëjtën ditë edhe në *Rilindje*.

⁹⁵ Në mesin e shumë shkrimeve të këtij lloji është i njohur fejtuni i Halit Tërnavcit, “Rrëfimi im për Kosovën“, që është botuar në gazetën *Politika* në gusht dhe shtator të vitit 1987.

Njëkohësisht *Rilindja* i përcillte ngjarjet në mënyrë pasive duke raportuar me një dozë të madhe përmbajtjeje e cila ishte e pashmangshme, jo vetëm për shqiptarët, sepse të gjithë ata që merrnin guximin të kritikonin pushtetin në Beograd përballëshin me pasoja drastike. Shembull i mirë është rasti i Dragisha Pavloviqit (Dragiša Pavlović), politikanit komunist serb i cili ishte njëri ndër të parët që publikisht iu kundërvu Millosheviqit dhe nacionalizmit në rritje në Serbi. Në mbledhjen e Komitetit të Komunistëve të Qytetit të Beogradit me përfaqësuesit e shtypit, Pavloviqi kritikoi mënyrën me të cilën raportoheshin ngjarjet në Kosovë, duke thënë se “gjendja e përgjithshme në Kosovë krijon një atmosferë të rrezikshme në të cilën çdo fjalë e thënë kundër nacionalizmit serb përjetohet si përkulshmëri ndaj nacionalizmit separatist shqiptar. Në rrethana të tilla, me tiparet alarmante të tensioneve politike të përmasave më të gjera, humbet lehtë orientimi, ngatërrohen përcaktimet, zbehen vijat përtej të cilave nuk bën të kalohet”.⁹⁶ Kundër Pavloviqit menjëherë u nis një fushatë dhe për më pak se dy javë ai u shkarkua nga pozita në Beograd.⁹⁷ Mënyra me të cilën pushteti i Sllobodan Millosheviqit qëroi hesapet me Pavloviqin është vërejtur edhe në Kosovë, në mesin e udhëheqësve krahinorë, por edhe mes gazetarëve, të cilët në këtë rast e panë qartë se konfrontimi me Millosheviqin dhe platformën e tij është i pashmangshëm.

Një gjë e tillë ishte evidente në analizat dhe komentet kritike që nisën të botohen në *Rilindje*, nëpërmjet të cilave gjithsesi nisi të dalë në sipërfaqe një pjesë e frustrimit me situatën e krijuar, ku autonomia e Kosovës kërcënohej drejtpërdrejtë, siç ndodhi në rastin e përmendur të Pavloviqit, i cili në Kosovë u përcoll me interesim të shtuar, meqë arsyeja e konfrontimit ishte pikërisht mospajtimi i tij me politikën serbe rreth Kosovës.

Sipas komentit të *Rilindjes*, Pavloviqi është shkarkuar për shkak se nuk mbeti “në konstatimet kalimthi mbi praninë e nacionalizmit serb dhe të formave primitive manifestative të tij nëpërmjet thyerjes së vitrinave të ëmbëltove të pronarëve të kombësisë shqiptare, por analizon platformën ideore dhe politike të këtij nacionalizmi. Madje, jo vetëm analizon, por lufton drejtpërsëdrejti kundër kësaj platforme, duke u nisur nga bindja se vetëm njeriu i spastruar nga kjo sëmundje shoqërore e viteve 80-ta mund të jetë i mirë për vete dhe rrethin e tij”.⁹⁸

Vjeshta e vitit 1987 është koha kur shoqëria kosovare shtyhet në konfrontim të hapur me Serbinë, që me kohë do të shndërrohet në armiqësi. Shtypi në të dy anët i ka shoqëruar qeveritë “e veta”, që në fund të viteve 80-të dhe fillim të viteve 90-të në anën serbe nënkuptonte agresivitetet nationalist, ndërsa në anën kosovare-shqiptare defensivë politike.

Më pak se dy vite më vonë, pushteti i Sllobodan Millosheviqit rrëzoi Kushtetutën e vitit 1974 e me këtë edhe autonominë kosovare, duke e pushtuar efektivisht Kosovën, me çka konflikti në Kosovë kaloi në një fazë më dramatike. Më 28 mars 1989, ndërsa

⁹⁶ *Politika*, 12. shtator 1987, fq. 6

⁹⁷ Pavloviqi është shkarkuar nga detyra në mbledhjen e Komitetit Qëndror të Lidhjes së Komunistëve të Serbisë, të mbajtur më 23-24 shtator 1987.

⁹⁸ *Rilindja*, 27 shtator, 1987, fq. 7

në Kosovë ishte në fuqi gjendja e jashtëzakonshme, në Beograd në mënyrë solemne u shpallën Amandamentet për Kushtetutën e Republikës Socialiste të Serbisë, me të cilat krahinave iu kufizua autonomia në masë domethënëse, duke u marrë të drejtën e vetos në ndryshimet kushtetuese në Serbi dhe duke u ngushtuar shumë pushtetin ligjvënës, ekzekutiv dhe gjyqësor. Në të njëjtën ditë në demonstratat masive shqiptare në Kosovë u vranë 22 demonstrues dhe dy policë (Biserko, 2006). Më 2 korrik 1990, deputetët shqiptarë të cilëve iu ndalua qasja në Kuvendin e Kosovës lexuan Deklaratën e Pavarësisë me të cilën Kosovën e shpallën Republikë, anëtare të federatës jugosllave, e me të cilën iu kundërvunë publikisht pushtetit të Millosheviqit. Pas shpalljes së Republikës, Kuvendi kosovar shpalli edhe Kushtetutën, më 7 shtator të vitit 1990, në Kaçanik, ndërsa në tetor 1991 u mbajt referendumi në të cilin shqiptarët e Kosovës votuan për pavarësi të plotë.⁹⁹

Më 5 gusht të vitit 1990, Gjykata e Qarkut në Prishtinë ndaloi daljen e *Rilindjes*, ndërsa masa të posaçme u vendosën edhe në Radio Televizionin e Prishtinës. Një zhvillim i tillë i ngjarjeve e ka shtyrë shoqërinë kosovare në ndarje të skajshme, me shqiptarët që ndërjuan sistemin e vet paralel të jetesës, ndërsa serbët mbetën brenda sistemit të pushtetit të vendosur nga Millosheviqi dhe qeveria beogradase. Diskursi i mediave gjatë kësaj kohe është përkeqësuar. *Politika* ka vazhduar me shkrimet anti-shqiptare, ndërsa në vend të *Rilindjes* në Kosovë ka dalë gazeta *Bujku*, në të cilën punuan pothuaj të gjithë ata që mbetën pa punë kur *Rilindja* u mbyll.¹⁰⁰ *Bujku* mbeti i afërt me udhëheqjen shqiptare të Kosovës, e cila prej vitit 1990/1991 shndërrohet në lëvizje, nën udhëheqjen e Ibrahim Rugovës dhe Lidhjes Demokratike të Kosovës të udhëhequr prej tij. *Bujku* mori rolin që të promovojë qëndrimet dhe vështrimet e lëvizjes politike shqiptare, në mënyrë të ngjashme me promovimin që i bënte *Rilindja* qëndrimeve dhe vështrimeve të Lidhjes së Komunistëve të Kosovës. Në anën tjetër mbeti *Politika*, e cila vazhdoi me politikën redaktuese në shërbim të pushtetit serb dhe regjimit të Millosheviqit.

Por shumë shpejt në gjithë territorin e Jugosllavisë së atëhershme nisën të shfaqen gazeta dhe media të reja, ndaj ndikimi i *Politikës* në Serbi dhe *Bujkut* në Kosovë filloi të bjerë. Edhe pse shumica e mediave të reja kanë ndjekur politikë të ngjashme redaktuese, duke përkrahur pozicionet nacionaliste dhe pushtetin, ka patur dhe media të pavarura e kritike ndaj trendeve të shfaqura nacionaliste, siç ishte në Serbi *Naša Borba*, e pas saj edhe *Danas*, ndërsa në Kosovë *Koha Ditore*. Megjithatë, përkundër këtyre shembujve të mirë, diskursi mbizotërues në mesin e mediave ishte konfrontues, që është një argument i fuqishëm në favor të insitimit për përgjegjësi të "krijuesve të opinionit publik të cilët kanë inicuar, toleruar dhe mbrojtur krimet e kryera" (Kurspahić, 2003, xii).

⁹⁹ Pavarësia e shpallur në vitin 1991 është njohur vetëm nga Republika e Shqipërisë.

¹⁰⁰ *Bujku* ka qenë mujore për bujqësi i botuar nga shtëpia botuese *Rilindja*, dhe ishte e vetmja revistë në gjuhën shqipe të cilën gjykata nuk e ndaloi, ndaj ligjërisht ishte e vetmja që mund të shtypej në Kosovë pas mbylljes së *Rilindjes*.

Nëse konkluzioni i këtij artikulli është se shkrimet e gazetave kanë ndihmuar qartazi në krijimin e një hendeku edhe më të madh mes dy popujve, logjike do të ishte në rastin e shqiptarëve dhe serbëve, se promovimi i një forme tjetër të gazetarisë, pa paragjykime, stereotipe dhe raportim të politizuar, i gazetarisë që mbështetet në standardet profesionale dhe praktikat më të mira, do të kishte një rol të madh në tejkalimin e po këtij hendeku.

Literatura:

BANAC, I. (1984) *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, N.Y Cornell University Press,.

BISERKO, S. (2006) *Svedočanstva* Beograd: Helsinški Odbor za Ljudska Prava u Srbiji.

CANA, Z. (2006) *Politika e Serbise kundrejt çështjes shqiptare 1903-1913* Prishtina: Instituti Albanologjik i Prishtinës.

IMAMI, P. (1999) *Srbi i Albanci kroz vekove* Beograd: Samizdat/FreeB92.

HALLIN, D. C., MANCINI, P. (2004) *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics* Cambridge: Cambridge University Press.

KURSPAHIĆ, K. (2003) *Prime Time Crime: Balkan Media in War and Peace*, Washington D.C.: US Institute of Peace Press.

MALCOLM, N. (1999) *Kosovo, A Short History*, New York: New York University Press.

MAZOWER, M. (2000) *The Balkans: A Short History*, London: Random House.

MAZOWER, M. (1998) *Dark Continent: Europe's twentieth century* New York: Vintage Books - Random House.

MERTUS, J. (1999) *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*. LA: University of California Press.

PRISHTINA, H. (1921) *Nji shkurtim kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare te vjetit 1912*, Shkodër: Shtypshkronja Fran eskane.

LISTA E BURIMEVE

Arkivi i Bibliotekës Kombëtare në Prishtinë

Biblioteka Popullore e Serbisë, arkivi dixhital, <http://www.digitalna.nb.rs/http://www.digitalna.nb.rs/>

Biblioteka Kombëtare e Austrisë, arkivi dixhital, <http://anno.onb.ac.at/http://anno.onb.ac.at/>

<http://anno.onb.ac.at/>

<http://anno.onb.ac.at/>

Agron Bajrami

Editor of *Koha Ditore*

Prishtina

Newspapers in the service of state and nation

Abstract:

In this article I analyze the reporting of two daily newspapers, one Serbian (*Politika*) and the other one Albanian (*Rilindja*), in the context of a historical dispute between the Serbs and Albanians. The article focuses on the ways that these nations were represented in these newspapers in the early twentieth century, at the time of the Balkan wars, Albanian independence and the First World War, and towards the end of that century, during the late 1980s and early 1990s and the dissolution of the socialist Yugoslavia. The study is limited to the analysis of the reporting in the Belgrade-based newspaper *Politika* at the time of the declaration of independence of Albania (1912), prior to the establishment of newspaper in Kosovo in Albanian language, as well as on the reporting of *Politika* and Prishtina-based *Rilindja* in September 1987, during a crisis caused by the death of five soldiers at the Yugoslav Army fort in the town of Paraćin in Central Serbia. Taking into consideration an abundance of historical arguments about a peaceful of Serbs and Albanians in the Balkans, I infer that one-sided journalism full of prejudices, stereotypes and even racism (*Rilindja*) was one of the crucial factors in creating negative attitudes towards „the Other“. I also conclude that such reporting apparently aided in creating a rift between the two nations, and therefore claim that promoting a different kind of journalism, led by professional standards and best practices instead of stereotypes, prejudices or political benefits, would have great role in bridging this rift.

Key words:

Politika, *Rilindja*, First Balkan War, First World War, Kelmendi case

Parë me sytë e të tjerëve: riprodhimi i orientalizmave dhe ballkanizmi i brendshëm midis shqiptarëve dhe sllavëve të jugut në ish-Jugosllavi

Abstrakt:

Në këtë punim hulumtohet roli i diskursit orientalist dhe ballkanist në ish-Jugosllavi, me një fokus të veçantë tek shqiptarët. Analiza e stereotipeve perëndimore, orientale dhe ballkanike në Jugosllavi bazohet në faktin se orientalizmi dhe ballkanizmi i popujve të këtij rajoni janë parë dhe ende shihen ndryshe nga perëndimi dhe ndryshe nga vetë ata. Krahas kësaj, në këtë punim analizohen perceptimet e shqiptarëve që kanë jetuar në Jugosllavi, si në kuptimin e mënyrës se si e kanë perceptuar vetveten, ashtu dhe të mënyrës se si perceptoheshin nga popullsia mazhoritare e sllavëve të jugut. Nga ana metodologjike, punimi mbështetet në tre punime origjinale: në librin “Orientalism” i Eduard Saidit, në teorinë e Milica Bakić-Hejden për “riprodhimin e orientalizmave” në Ballkan dhe në analizën e praktikave të jashtme të reprezentimit të Ballkanit, të zbatuar nga Maria Todorova. Jemi të mendimit që autorët e përmendur japin një kornizë të dobishme teorike për hulumtimin e shpërndarjes së diskursit orientalist dhe ballkanist në Jugosllavi.

Fjalët kyçe:

shqiptarët, ballkanizëm, Jugosllavi, serbët, Perëndim

1. Hyrje

Prania e diskursit orientalist dhe ballkanist në Jugosllavi ka prodhuar stereotipe në Perëndim. Ekspozimi orientalist dhe ballkanist i këtij rajoni formoi gjithashtu diskurse të larmishme midis komuniteteve në territorin e Jugosllavisë, sidomos për shkak të historisë së ndryshme dhe specificitetit të secilit prej grupeve etnike.

Megjithatë orientalizmi dhe ballkanizmi nuk mund të interpretohen në mënyrë uniforme në kontekstin e Jugosllavisë. Në këtë punim theksohet karakteri shumësh-tresor dhe polifonik i orientalizmit, i pasqyruar në mënyrën se si e perceptonin veten popujt e Jugosllavisë, si e shihnin ata njëri-tjetrin dhe si i shihte Perëndimi.

Me anë të aplikimit të lenteve teorike të orientalizmit dhe ballkanizmit për sh-qiptarët e Jugosllavisë, ky punim eksploron dhe jep disa mendime për mënyrën se si e kanë përkufizuar veten, mënyrën se si i perceptonte popullsia mazhoritare e sllavëve të jugut në Jugosllavi dhe pse e konsideronin përkatësinë e tyre kombëtare si tiparin më të rëndësishëm të vetpërcaktimit, ndryshe nga popujt e tjerë që jetonin aty.

2. Orientalizmi

Simbolikisht, Orienti shënon Lindjen, ndryshe nga Oksidenti i cili i referohet Perëndimit, kurse orientalizmi si koncept përdoret shpesh si term analitik për mënyrën se si perceptohet Lindja nga Perëndimi. Duke filluar nga shekulli XIX, orientalizmi përdoret si term tradicional për studimet orientale edhe pse fjalori i gjuhës angleze i Oksfordit jep vetëm një shembull të këtij përdorimi në vitin 1812 dhe kjo tek poeti dhe udhëtari i famshëm Lord Bajron (Lord Byron) (Pearsall & Hanks, 2001). Shkencëtari palestino-amerikan Eduard Said (Edward Said) në librin e tij të falshëm dhe provokues *Orientalism* (Said, 1977) e ndryshoi kuptimin e këtij termi njëherë e përgjithmonë. Sipas tij orientalizmi ka të bëjë me disa gjëra për të cilat mund të thuhet se qëndrojnë në një raport varësie të ndërsjellë. Perceptimet e pasinqerta të "Orientit" si "tjetri" i ndryshëm, i pazakontë, fantastik, i dhunshëm, fetar dhe inferior, Saidi i pozicionon përmes analizës filozofike. Duke analizuar qëndrimet perëndimore ndaj Lindjes, orientalizmin e konsideron si një krijim të fuqishëm ideologjik evropian dhe si një mënyrë me të cilën shkrimtarët, filozofët dhe administratorët kolonialë përpunojnë çështjen "e të qenit tjetri" të kulturës, traditave dhe dogmave lindore (Said, 1977, 149). Synimin perëndimor të marrjes me Lindjen Saidi e pasqyron përmes fjalorit të gjeneralizuar dhe sistematik që përdoret për të përshkruar Orientin si i pandryshueshëm, i njëtrajtshëm dhe si diçka të cilës Perëndimi duhet t'i druhet. Ai analizon mënyrën se si vështrohet në Evropë dhe Amerikë kultura islame, si dhe atribuimet e përgjithshme dihomike që ata përpiqen t'i japin Lindjes: barbarizmi përballë qytetërimit, përparimi perëndimor që kemi pas "nesh" përballë "atyre", ose krishtërimi dhe qytetërimi përballë primitivizmit dhe islamit. Orientalizmi gjithashtu merret me klishetë universale të natyrës njerëzore duke përfshirë pushtetin dhe diskursin, të cilat rezonojnë

përtej ndarjeve “Lindje-Perëndim”. Duke eliminuar pretendimet e Perëndimit për ta shfaqur veten si racional, të zhvilluar, human dhe superior, ndërsa Orientin si të pazhvilluar, anormal dhe inferior, Saidi konsideron që Orienti në përshkrimet perëndimore paraqitet si “Tjetri” më qëllim realizimin e mbizotërimit dhe sundimit. Saidi është i mendimit se për perëndimorët abstragimet që orientalët s’janë për t’u besuar, sepse “nuk dinë gjë për lirinë; mirësjelljen nuk e njohin fare: dhuna është zoti i tyre” (citim i Shatobrijanit (Chateaubriand) në veprën e Saidit *Orientalism*), janë më të preferueshme sesa provat e drejtpërdrejta.

Megjithatë, teoritë e Saidit janë kritikuar prej shumë autorëve. Ndër ta, Ian Buruma dhe Avishai Margalit shkruan një përgjigje kritike ndaj Orientalizmit të Saidit si libër që synon të arsyetojë qëndrimet anti-perëndimore, me emrin *Oksidentalizmi: historia e shkurtër e anti-okcidentalizmit*. Buruma dhe Margalit japin shembuj nga kontekstet historike për faktin që oksidentalizmi nuk mund të konsiderohet mirëfilli si produkti ekskluziv dhe origjinal i Lindjes, edhe pse aspektet themelore të tij mbeten të skicuara. Autorët përdorin termin oksidentalizëm si antitezë ndaj orientalizmit, gjë që synon të theksojë se “Perëndimi” mbetet i pahulumtuar dhe për fat të keq i keqinterpretuar në mendjet e armiqtë të tij të vetëshpallur. Në krahasim me Saidin, Buruma e Margalit konsiderojnë se rrënjët e oksidentalizmit gjenden në botën perëndimore dhe në botën jo-perëndimore (Buruma dhe Margalit, 2005).

3. Lidhja e orientalizmit dhe ballkanizmit me Ballkanin

Teoria e Saidit mbi orientalizmin është e dobishme gjithashtu për të kuptuar domethënien e mënyrës se si Perëndimi e imagjionon Ballkanin. Duke e zgjeruar këtë koncept, Milica Bakiq-Hejden (Milica Bakić-Hayden) dhe Robert Hejden (Robert Hayden) janë të mendimit që Ballkani mund të perceptohet si variacion i temës orientaliste në bazë të së cilës ky rajon dallohet si pjesa e Evropës që dikur ka qenë nën pushtetin osman (M. Bakić-Hayden & R. Hayden 1992). Milica Bakiq-Hejden gjithashtu përdor termin “riprodhimi i orientalizmeve” (ang. „nesting orientalisms“) (1995), dhe me futjen e idesë së “riprodhimit” ajo tenton të përcaktojë probabilitetin e secilit rajon që kulturat dhe rajonet në Lindje t’i vështrojë si më konservatoree dhe më primitive (M. Bakić-Hayden, 1995, 917). Ajo pretendon se gjatë procesit të riprodhimit, identitetet bëhen likuide dhe mbivendosen, pra identitetet etnike, kombëtare, fetare ose gjinore mund të zëvendësohen ose të bëhen fikse, por pavarësisht kësaj janë të ndryshueshme. Në kuadër të kësaj teorie, ajo po ashtu shpjegon se si një grup që krijon “tjetrin” e orientalizuar gjithashtu mund të bëhet objekt orientalizimi nga ana e një grupi tjetër. Sipas këtij koncepti, Azia është më “Lindje” dhe më “tjetër” në raport me Evropën Lindore, kurse në Evropën Lindore Ballkani perceptohet si “lindor”. Kjo hierarki ekziston gjithashtu dhe në Ballkan. Për shembull, popullsia jugosllave në zonat që dikur i përkisnin monarkisë së Habzburgëve e konsideron veten më shumë evropiane në krahasim me popullsinë lindore ortodokse e cila, nga ana tjetër, gjithashtu e sheh veten më evropiane në raport me popullsinë që e ka marrë identitetin prej myslima-

nëve evropianë, të cilët ende e dallojnë veten nga orientalët e skajshëm, jo-evropianë (M. Bakic-Hayden, 1995, 922)

Nga ana tjetër Maria Todorova, ideuesja e teorisë së ballkanizmit¹⁰¹, në kuadër të analizës së saj historike sjell në diskutim argumentin e Milica Bakić-Hejdenit dhe insiston që ballkanizmi është një diskurs tërësisht i ndryshëm dhe që kjo pjesë e Evropës nuk paraqet ndonjë variacion të orientalizmit (Todorova, 1994, 454, 455). Ajo në mënyrë bindëse shfaq faktet historike që tregojnë se ballkanizmi nuk mund të konsiderohet si nënloj i orientalizmit, sepse ky koncept u zhvillua pavarësisht nga orientalizmi dhe është motivuar fort nga nacionalizmi agresiv dhe pasionant e jo nga feja. Edhe pse Todorova thotë që imazhi jokonsistent (por zakonisht negativ) i Ballkanit në kulturën perëndimore ndikon në paradokset e referencës kulturore dhe të supozimeve të saj, ajo megjithatë pretendon se Ballkani është pjesë përbërëse e Evropës, të paktën e asaj provinciale ose periferike, siç edhe është konsideruar gjatë shekujve të fundit. Sipas Todorovës, ballkanizmi trajton dallimet në kuadër të një tipi, dmth. Evropës dhe jo dallimin midis tipave të ndryshëm (“Oksident” dhe “Orient”).

Todorova kështu insiston në dallimin midis teorisë së Saidit mbi orientalizmin dhe teorisë së saj mbi ballkanizmin:

Gjeografikisht i pandashëm nga Evropa, por kulturalisht i ndërtuar si “tjetri”, Ballkani me kalimin e kohës u bë objekt i frustrimeve të shumta të jashtme politike, ideologjike dhe kulturore, duke shërbyer si depo katakteristikash negative përballë të cilëve është ndërtuar imazhi vetëpërgëzues i “të qenit evropian” dhe i “Perëndimit”. Ballkanizmi ka përjashtuar në mënyrë të përshtatshme “Perëndimin” nga akuzat për racizëm, kolonializëm, eurocentrizëm dhe intolerancë të krishterë: në fund të fundit Ballkani është në Evropë, i banuar me popullsi të bardhë, kryesisht të krishterë (Todorova, 1994, 456).

Domethënia e ballkanizmit si koncept për ndërtimin e identiteteve është theksuar gjithashtu. Në rastin e Ballkanit, ndërtimi i identiteteve përfshin një perceptim të dyfishtë të Ballkanit si pjesë e Evropës, por edhe të kundërtën dhe “anën e errët” të saj. Ndaj, sipas Todorovës, ballkanizmi zhvillohet pavarësisht nga orientalizmi dhe në aspekte të caktuara edhe kundër tij, kjo pjesërisht sepse Evropa Juglindore konsiderohet gjeopolitikisht ndryshe nga Lindja e Afërt apo Lindja e Mesme (Todorova, 2004, 20).

Edhe pse origjina e përdorimit modern të termit Ballkan i referohej thjesht emërtimit gjeografik, Ballkani nuk funksionon më në këtë mënyrë. Përkundrazi, emri i kësaj zone mori një domëthenie tejet negative, madje dhe raciste. Në mënyrë pak a shumë të ngjashme si Robert Kapllan (Kaplan) në librin e tij *Balkan Ghosts; A Journey Through History* (Fantazmat e Ballkanit: Udhëtim nëpër histori), Maxhearua gjithashtu

¹⁰¹ Maria Todorova e ka parashtuar teorinë e ballkanizmit ose riprodhimit të ballkanizmeve. Ajo pretendon që “ekziston një diskurs të cilin e kam quajtur ballkanizëm dhe që krijon një stereotip për Ballkanin, ku politika është ndërthurur në mënyrë të konsiderueshme dhe organike me këtë diskurs”.

përkufizon ballkanizmin si “gëndja permanente e konfliktit të ftohtë apo të nxehtë midis shteteve fqinje mbi territoret me popullsi të përzier” (Madgearu, 2008, 3). Siç konsideron Maxhear, edhe pse gadishulli i Ballkanit shpesh quhet “fuçia evropiane e barutit”, emërtimi më i saktë do të ishte “kazani evropian i shkrirjes”. Me eliminimin e çdo fuçie të jashtme që dominon në këtë zonë, shtetet ballkanike, të nxitura nga propaganda politike ose ideologjitë nacionaliste, e përdornin historinë për të mbështetur pretendimet e tyre territoriale, për të justifikuar spastrimin etnik dhe konfliktin me shtetet e tjera (Madgearu, 2008, 3). Pavarësisht nga pozicioni gjeografik në Evropë, Ballkani u bë hija e Evropës ose ana e saj e errët. Këto stereotipe ballkanike u ringjallën nga konfliktet e fundit në Jugosllavi, që shpesh quheshin lufta ballkanike, pavarësisht nga fakti që ishin të limituara në republikat ish-jugosllave dhe që kjo shprehje tradicionalisht përdorej vetëm për të përshkruar konfliktet e viteve 1912-1913 që u zhvilluan mes katër shteteve ballkanike (Bullgari, Greqi, Mali Zi, Serbi) dhe Perandorisë Osmane, pak kohe para Luftës së Parë Botërore.

Megjithatë, Todorova dhe Bakiq-Hejden janë dakord për çështjen e perceptimit të Ballkanit si “tjetri” në sytë e Perëndimit, edhe pse e para pretendon se ai është motivuar nga nacionalizmi agresiv e pasionant (Todorova, 1994), kurse tjetra thekson se feja ndikonte në ndarjen e mëtejshme midis Lindjes (kishave ortodokse dhe islamit) dhe Perëndimit (kishës katolike romake dhe asaj protestante) (M. Bakić-Hayden & R. Hayden 1992). Bakiq-Hejden insiston se për shkak të origjinës së tyre fetare, edhe vetë komunitetet që jetojnë në këtë zonë janë konsideruar reciprokisht si “tjetri”, ose si “joevropianë”. Kur vëmendja kthehet vetëm tek një pjesë e Ballkanit, d.m.th. në Jugosllavi, bëhet e qartë se zonat e banuara me popullsi mazhoritare të fesë katolike romake në teritorrin e ish-monarkisë së Habzburgëve e konsideronin veten ndryshe, ose “më evropiane”, në krahasim me zonat e tjera që me përpara kanë qenë nën pushtetin Osman. Krahas kësaj, Bakić-Hejden analizoi mënyrën se si e pa veten komuniteti ortodoks si më evropian në raport me popullsinë që mori përsipër identitetin e myslimanëve evropianë (boshnjakët). Pas analizës së përmendur, ajo përfundon se sllovenët dhe kroatët përdornin fenë e tyre katolike romake dhe përkatësinë e dikurshme në Perandorinë Habzburge për të realizuar aspiratat e tyre evropiane, kurse përparësitë e përkatësisë në Perandorinë Osmane nuk kishin asnjë rëndësi, sidomos për myslimanët (M. Bakić-Hayden & R. Hayden, 1992, 923). Veriperëndimi thekson karakterin evropian dhe përparësitë e dukshme të përkatësisë së dikurshme në Perandorinë e Habzburgëve, kurse trashëgimisë osmane i vihet faji për fatkeqësitë e pjesës tjetër të shtetit.

4. Aplikimi i perspektivave teorike orientaliste dhe ballkaniste në rastin e shqiptarëve të Jugosllavisë

Shqiptarët etnikë në Jugosllavi jetonin kryesisht në Kosovë, Maqedoni, Serbi juglindore dhe në Mal të Zi. Si pasojë e sundimit të gjatë osman në disa nga territoret ku banonin ata, shqiptarët përfshihen gjithashtu në domenin e ballkanizmit të Maria

Todorovës, ku ajo pretendon se “është e pakuptimtë të kërkosh trashëgiminë osmane në Ballkan. Ballkani është trashëgimia osmane” (Todorova 2004; 83, 161). Krahas ilustrimit të dhënë nga Todorova, mënyra kryesore se si u përbrendësua ballkanizmi midis shqiptarëve që jetojnë në Jugosllavi, përfshin gjithashtu edhe diferencimin e brendshëm të bazuar në karakteristikat ballkanike të injektuara prej së jashtmi, ose ato që Bakić-Hayden i quan “riprodhimi i orientalizmeve”.

Edhe pse shumica e popujve të Jugosllavisë përdorën përkatësinë fetare si mjetin më të rëndësishëm për marrjen e identitetit perëndimor dhe evropian duke “larë duart” nga e kaluara e tyre osmane dhe nga njëri-tjetri, shqiptaret ishin një përjashtim. Sipas Bakić-Hayden, feja nuk ndikoi në ndjesinë e fortë të identitetit kombëtar e “jo-sllav” tek shqiptarët (M. Bakić-Hayden, 1995; 925, 926). Sipas kësaj, nacionalizmi shqiptar – i bazuar në gjuhë, përkatësi etnike e territor dhe jo në fe – që propagandonin përfaqësuesit e elitës shqiptare, ishte një mjet që unifikoi ideologjikisht shtetin shqiptar dhe territoret e tjera të banuara nga shqiptarët.

4.1 Si e kanë përkufizuar veten shqiptarët

Duke qenë se elitat kombëtare shqiptare, ngjashëm me rastin e elitave të tjera në Ballkan, ishin perceptuar në mënyrë orientaliste dhe ballkaniste, pra si pjesë të shoqërive jo-perëndimore, edhe ato kërkuan që bashkësia e tyre t’u ngjajë shoqeve perëndimore, që konsideroheshin si burimi referent i “modernizimit” dhe “progresit” gjatë procesit të modernizimit në shek. XVIII dhe XIX (Todorova, 1997). Në tezën e tij të doktoraturës, Dukagjin Gorani pretendon se procesi i “perëndimorizimit” të këtyre shoqërive përfshinte njëkohësisht procesin e “deorientalizimit” të tyre. Me fjalë të tjera, “oksidantalizmi” i dikujt mund të matej vetëm nëpërmjet “mungesës së orientalizmit” të tij. Ai konsideron se kjo i shkon për shtat historisë së narrativave ideologjike që kanë vendosur dhe formuar identitetin etno-kombëtar të shqiptarëve në Ballkan. Gorani në veçanti konsideron se analiza e efekteve të diskurist orientalist është e rëndësishme për studimin e peizazhit epistemologjik që kushtëzoi formimin e identitetit kombëtar dhe të ideologjisë në shoqëritë jo-perëndimore (Gorani, 2011, 77). Nga ana tjetër, historiania franceze Natali Klajer (Nathalie Clayer) në hulumtimin e saj historik të detajshëm që trajton konstruimin e nacionalizmit shqiptar, thekson se ky i fundit në Ballkan është produkt i transformimeve politike që përshkonin Perandorinë Osmane (Clayer, 2012). Duke shkruar për zhvillimin e lëvizjes kombëtare shqiptare, Jonilda Rrapaj dhe Klevis Kolasi nga Universiteti i Ankarasë e kanë ndarë atë në tre faza themelore – fillimi, forcimi dhe përhapja:

- a. Fillimi lidhet me periudhën e botimit të alfabetit të parë shqip në vitin 1844, që përfaqëson një fillim simbolik dhe zgjat deri në shpërbërjen e Lidhjes së Prizrenit (1881) ose botimin e Manifestit kombëtar të Sami Frashërit në vitin 1899;
- b. I shtohet intensiteti pasi Porta e Lartë theu Lidhjen e Prizrenit, veçanërisht pas krizës greko-osmane në vitin 1897 dhe vazhdon madje edhe pas shpalljes së pavarësisë, për shkak të strukturës së brishtë dhe jokonsistente shtetërore;

- c. Përhapja e nacionalizmit midis masave të gjëra popullore fillon vetëm pasi u vendos struktura e vërtetë shtetërore dhe pasi u arrit stabiliteti në periudhën pas vitit 1920 (Rrapaj dhe Kolasi, 2013, 195).

Një periodizim të tillë të përgjithshëm e përkrah gjithashtu dhe hulumtimi i hollësishtëm i Natali Klajerit (Clayer 2012, 137). Si shumica e kombeve në Ballkan, gjatë tre fazave të lartpërmendura, shqiptarët ishin në kërkim të origjinës parakristiane, që në rastin e tyre u përfaqësua nga pellazgët dhe më vonë nga ilirët. Një nga propaganduesit kryesorë të kësaj ideje, që më vonë e kanë ndjekur edhe militantët shqiptarë, ishte austriaku von Han, i cili në vitin 1854 botoi në Vjenë veprën me titullin *Albanesische Studien* (Studimet shqiptare) ku, ndër të tjera, shprehu mendimin se shqiptarët janë popull autokton, sepse rrjedhin drejtpërdrejt nga ilirët, sikurse dhe popujt e Maqedonisë e Epirit, e të gjithë së bashku më tej rrjedhin nga pellazgët prehistorikë (Hahn, 1854). Shqiptarët filluan ta perceptonin veten si pasardhësit të ilirëve, duke synuar “të duken ndryshe” nga pjesa tjetër e popullsisë së Ballkanit dhe me siguri “jo-sllavë”, e këto ishin elementët e parë të “modernizimit”. Madje edhe sot, shqiptarët e konsiderojnë idenë e trashëgimisë ilire si pjesë të trashëgimisë së përbashkët të tyre.¹⁰² Në librin e Uills (Wilkes), *The Illyrians* (Ilirët) nënvizohet se territori midis detit Adriatik dhe lumit Danub, Jugosllavia dhe Shqipëria e sotme, dikur ka qënë i popujve që në botën antike njiheshin si Ilirë (Kelley, 2012, 7). Ky është një nga librat e rrallë në gjuhën angleze ku vëmendja është drejtuar vetëm tek këta popuj antikë dhe provinca ku jetonin; si i tillë ai ka një domethënie të madhe, por përmban dhe mjaft konkluzione problematike dhe të kontestueshme historike (Wilkes, 1995). Ka historianë, siç është Xhon V. A. Fajn (John V. A. Fine), që kanë arritur konkluzionin se shqiptarët janë pasardhës të banorëve të Ballkanit prehistorik, siç janë ilirët (Fine 1991, 10), kurse studimet në fushën e antropologjisë gjenetike tregojnë se shqiptarët kanë paraardhës të përbashët me shumicën e popujve të tjerë evropianë (Belledi, Poloni, Casalotti et al., 2000).¹⁰³ Megjithatë, nuk janë ruajtur shumë prova për kulturën shqiptare parakristitë, edhe pse mitologjia dhe folklori i tyre janë paleo-ballkanikë dhe gati të gjitha elementet e tyre janë të origjinës pagane (Bonefoy 1993, 253). Legjitimiteti i pretendimeve të tilla

¹⁰² Teorinë e lidhjes së shqiptarëve me ilirët për herë të parë e ka paraqitur historiani suedez Johan Erik Tunman në vitin 1774. Autorët që përkrahin hipotezën e origjinës ilire të shqiptarëve janë të shumtë.

¹⁰³ “Sekuenca e HV1 DNA mitokondrike dhe haplotipat e kromozomit Y (DYS19 STR i YAP) janë përshkruar individualisht për mostrën shqiptare dhe janë krahasuar me mostrat e disa popujve të tjerë indoevropianë nga kontinenti i Evropës. Nuk është vënë re asnjë dallim i rëndësishëm midis shqiptarëve dhe shumicës së evropianëve të tjerë, pavarësisht nga fakti që shqiptarët në kuptimin lingustik dallojnë prej indoevropianëve të tjerë. Vëmë re mungesën e përgjithshme të strukturës gjenetike midis popullsisë indoevropiane në sensin e polimorfizmave të trashëguara nga ana e nënës ose të babait, si edhe nivelin e ulët të korelacionit midis gjuhësisë dhe gjenetikës, megjithatë pak më i rëndësishëm në rastin e kromozomit Y në raport me DNA. Rezultatet tona në përgjithësi tregojnë që struktura lingustike e popujve kontinentalë indoevropianë nuk reflektohet në variabilitetin e markerave mitokondrike ose të atyre të kromozomit Y. Kjo mospërputhje mund të jetë shkaktuar nga shtresimi më i hershëm i popujve indoevropianë në Evropë dhe/ose fluksi më i madh i gjeneve midis këtyre popujve.” M. Belledi, E. S. Poloni, R. Casalotti et al., Maternal and paternal lineages in Albania and the genetic structure of Indo-European populations. *European Journal of Human Genetics*, jul 2000, vol. 8, nr. 7, fq. 480-486.

është kundërshtuar dhe ka sjellë për pasojë konfliktin mes grupeve etnike në Ballkan për vendndodhjen e mëmëdheut historik (Kelley, 2012, 7).

Bashkë me pretendimet e identitetit ilirik josllav, shqiptarët ndryshuan njëkohësisht edhe lidhjet e tyre me të kaluarën osmane. Turqizmat u hoqën nga fjalori i gjuhës shqipe, ndërsa vezirët¹⁰⁴ e origjinës shqiptare dhe zyrtarë të tjerë të rëndësishëm që sundonin Perandorinë Osmane nuk përmendeshin në shënimet zyrtare historike shqiptare. Krahas kësaj, në tekstet shkollore të historisë periudha osmane e historisë shqiptare u cilësua si periudhë ku dominonte dhuna. Pati edhe debate të ashpra kur qeveria turke i kërkoi Shqipërisë dhe Kosovës të ndërhyjnë dhe të heqin fjalët e papërshtatshme që përshkruanin osmanët. Për shembull, u sugjerua që formulimi “nxiti urrejtjen kundër qeverisjes osmane” në faqën e 48 të tekstit të historisë së klasës së katërt të zëvendësohet me formulimin “shkaktoi pakënaqësi me qeverisjen osmane” etj. (Gashi, 2015, 2).

Sociologu nga Tirana, Enis Sulstarova, thekson se shumë intelektualë e politikanë shqiptarë, duke synuar të pozicionohen si pasardhës të ilirëve e të përfshihen në popujt “e perëndimorizuar”, theksin e vënë në kristianizimin e hershëm të Shqipërisë, duke e quajtur Krishtërimin si “feja e vërtetë të shqiptarëve”, ose “feja e të parëve” (Sulstarova, 2012). Sulstarova gjithashtu e justifikon këtë qasje duke arsyetuar se “krijimi i identitetit perëndimor përfaqësonte një çështje mbijetese për elitat shqiptare në fund të shek. XIX” (Sulstarova, 2006; 9). Kjo mënyrë e rrëfimit të historisë lindi gjatë shek. XIX si pjesë e procesit të ndërtimit të kombit, i njohur si “Rilindja Kombëtare”, ku osmanët janë shfaqur si armiqtë e shqiptarëve. Megjithatë, praktika në kuadër të së cilës Perandoria Osmane konsiderohet e përgjegjshme për gati çdo problem ekonomik, kulturor, ose politik me të cilin shqiptarët janë hasur gjatë historisë së tyre, vazhdoi edhe gjatë shek. XX e deri sot e kësaj dite.

Mendimi i autorit të këtij punimi është se ekzistojnë dhe arsye të tjera që kanë ndikuar në mbijetesën e synimit të zhdukjes së trashëgimisë të së kaluarës osmane. Së pari, njerëzit e kanë më të lehtë t’ia vënë fajin osmanëve për problemet e sotme, duke thënë: “sot do ishim një komb i zhvilluar perëndimor po të mos na kishin robëruar osmanët”. Kjo mund të konsiderohet gjithashtu edhe si një lloj riprodhimi i ballkanizmit të shqiptarëve në raport me osmanët. E dyta, fakti që përfaqësuesit e elitës politike që sundonin Shqipërinë pas Luftës së Parë dhe Luftës së Dytë Botërore, Mbreti Ahmet Zog (1928-1939) dhe undhëheqësi komunist Enver Hoxha (1945-1985) kanë ardhur në pushtet me marrëveshjen dhe mbështetjen e Serbisë. Për këtë arsye, këtyre sunduesve shqiptarë u duhej dikush për të fajësuar, sepse marrëveshjet e tyre politike me “armikun e vërtetë” e kanë bërë Shqipërinë një nga vendet e rralla të Evropës që gjysmën e popullit të tij e ka lënë jashtë kufijve të shtetit të vet (Hetemi, 2012). Ekziston edhe një arsye që duhet marrë parasysh si faktor i rëndësishëm që shkaktoi qasje të tilla anti-osmane ndaj historisë dhe mentalitetit kombëtar, sidomos gjatë kohës së komunizmit, i cili vetë kishte karakter revizionist. Kjo kishte të bënte me faktin se vetë

¹⁰⁴ Veziri i madh në Perandorinë Osmane ishte ministri i parë i Sulltanit me autorizim absolut, parimisht atë mund ta shkarkonte nga detyra vetëm Sulltani.

ideologjia zyrtare diktonte që çdo realitet i krijuar nga sundimi i huaj gjithmonë duhet të konsiderohej si i errët dhe i urryer. Nga ana tjetër, antropologu kulturor shqiptar dhe historiani Rigels Halili, në një prej komenteve të çmuara të tij ndaj këtij punimi, faktorët shoqërorë ose interpretimin materialist prej regjimit të historisë si një varg i gjatë i luftës klasore, i konsideron si faktorët më të rëndësishëm që kanë ndikuar në synimet për zhdukjen e trashëgimisë dhe të së kaluarës osmane. Halili thekson se sundimi osman ishte perceptuar si sundim i klasës aristokrate ndaj popullit. Edhe pse komunikimi midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë ishte në nivele shumë të ulta, ashtu si dhe midis vetë shqiptarëve, shqiptarët etnikë që jetonin në Jugosllavi ishin nën ndikimin e Shqipërisë në çështjet dhe përkufizimet kombëtare, historike dhe atyre të indentitetit. Për sa më sipër, kjo ndodhi kryesisht për shkak të efektit që kishte literatura në gjuhën shqipe, e prodhuar dhe formuluar në Shqipëri, ndaj shqiptarëve të tjerë që jetonin jashtë kufijve të saj.

Megjithatë, në shoqërinë shqiptare debatohet vazhdimisht për nevojën e riinterpretimit, ndryshimit ose avancimit të materialeve historike, prej të cilave nxënësit dhe studentët shqiptarë mësojnë histori në shkolla dhe fakultete (Hetemi, mars 2013). Dritan Egro, historian specialist për periudhën osmane nga Instituti i Historisë në Tiranë, në intervistën e tij për gazetën “Balkan Insight”, thekson se “zbutja” e tillë ndaj osmanëve është rezultat i qasjes disi më të sofistikuar në shkencat shoqërore, kombinuar me interesin e rinovuar për këtë periudhë.¹⁰⁵ Këto rrethana e synime për të fshehur e injoruar 4 shekuj histori na bëjnë të besojmë se historia për shqiptarët është mësim, që ata e kanë mësuar në mënyrë të gabuar. (Hetemi, shtator 2013). Intelektualët e tjerë janë gjithashtu dakord se propaganda nacionaliste që përdorej gjatë shek. XIX, e njohur si “Rilindja Kombëtare” dhe regjimi komunist në gjysmën e dytë të shek. XX, kanë ndikuar në shkrimet historike shqiptare (Zimeri & Sadiku 2014). Në rrethana të tilla ekziston nevoja urgjente për ndryshimin e teksteve të përmendura dhe për aplikimin e qasjeve të caktuara objektive historike, të bazuara në një hulumtim të qartë historik. Faktorë të tjerë që ndikuan që shqiptarët të “duken ndryshe” në raport me popujt e tjerë të Jugosllavisë, ishin: pluralizmi i tyre fetar, ndjesia e fortë e indentitetit kombëtar dhe gjuha. Në kontrast me të gjithë popujt e tjerë të Jugosllavisë që kanë përdorur fenë si një nga mjetet më të rëndësishme të identifikimit, shqiptarët nuk vepruan ashtu. Autori i këtij punimi mbështet mendimin e deritashëm shkencor se identiteti kombëtar shqiptar u ndërtua në bazë të gjuhës, territorit, historisë e kulturës dhe jo në bazë të fesë, siç është rasti i sllavëve jugorë, indentiteti kombëtar i të cilëve ishte bazuar fort në besimin fetar.

Siç thekson Gorani, “kombi ka mbajtur pozicionin e fesë së vërtetë të shqiptarëve” (Gorani, 2012, 279). Bakić-Hejden gjithashtu nënvizon që feja nuk ka pasur ndikim mbi ndjesinë e fortë të indentitetit kombëtar dhe “jo-sllav” tek shqiptarët (M. Bakic-Hayden, 1995, 926). Megjithatë, Isa Blumi përfaqëson teorinë se para luftërave ballkan-

¹⁰⁵ Intervista e Dritan Egros është e disponueshme këtu: <http://www.balkaninsight.com/en/article/albanians-question-negative-view-of-ottomans> [e parë më 07/05/2015]

ike në 1912 ky identitet ishte politikisht i mobilizuar, i mjegulluar nga ana kulturore dhe fluid nga ana ideologjike. Në lidhje me konkurrencën e ndërsjelltë të strukturave të ndryshme shtetërore dhe atyre të pushtetit, qoftë në aspektin e ndërhyrjeve të mëdha të pushtetit, qoftë në përpjekjen e ndërtimit të identiteteve të reja kombëtare, Blumi tregon se reformat osmane ishin të suksesshme në sensin e nxitjes së shumicës së qytetarëve në Perandori që të bashkojnë interesat lokale me fatin e Perandorisë, çka do të thoshte se kujdesi për mbijetesën e komunitetit të vet, që me kohë u transformua, ishte i lidhur direkt me mbijetesën e shtetit Osman (Blumi, 2011).

Kështu shqiptarët në Jugosllavi perceptoheshin fillimisht si “tjetri”, në radhë të parë në sensin kombëtar, pastaj edhe në atë fetar, në varësi se kush i vështronte. Megjithatë, pa marrë parasysh faktin që perceptoheshin si pjesëtarë të një populli tjetër dhe jo domosdoshmërisht si myslimanë, si në rastin e boshnjakëve, dhënia e përparësisë identitetit gjuhësor dhe etnik shqiptar përfaqësonte një qasje të arsyeshme, duke ditur që shqiptarët janë një nga popujt me diversitetin më të madh fetar në Ballkan. Në këtë punim supozohet se arsya që kryesisht ndikoi në theksimin e veçantë të identitetit kombëtar në krahasim me atë fetar qëndron në faktin se ka pasur raste kur komunitetet e tjera në Jugosllavi myslimanët shqiptarë i konsideronin “turq”, ata ortodoksë “grekë” dhe katolikët “latinë” deri në shek. XX (kjo përcillet gojarisht nga brezat e vjetër që kanë jetuar në kohën e Jugosllavisë. Pashko Vasa në 1879 dhe Sami Frashëri në 1899 e kanë përshkruar në mënyrë të ngjashme). Në tentativa për të hequr këtë perceptim negativ, për të unifikuar dhe forcuar identitetin kombëtar, elitat shqiptare që nga periudha osmane e këtej kanë përcjellë procesin e ndërrimit të dallimeve fetare me indentitetin e përbashkët kombëtar, i cili nuk ishte as turk, as grek, as latin.

4.2 Perceptimi i shqiptarëve nga popullsia shumicë e sllavëve të jugut në Jugosllavi

Siç u nënvizua më parë, karakteri shumëstresor dhe polifon i orientalizmit dhe ballkanizmit gjithashtu reflektohej në mënyrën se si e perceptonin njëri-tjetrin popujt në Jugosllavi. Për shkak të arsytimit të origjinës së tyre dhe të arsyeve historike, shqiptarët gjithashtu paraqiteshin në mënyrë negative në kuadër të Jugosllavisë, në veçanti nga ana e serbëve. Stefani Shvandner-Sivers (Stephanie Schwandner-Sievers) do ta konsideronte këtë imazh të fortë stereotipik për shqiptarët si një nënloj të ballkanizmit, i njohur si “albanizëm”. Sipas saj, disa nga tiparet negative të “albanizmit” ose “Arnauten”¹⁰⁶ kanë të bëjnë me perceptimin e shqiptarëve si të korruptuar, të dhunshëm (në sensin e mizorisë së paparashikueshme), të pisët, të varfër, injorantë për ligjet shtetërore dhe fetare, të prirur ndaj rryshfetit dhe alkolizmit, vjedhjeve dhe vrasjeve (Schwandner-Sievers 2008, 57).

¹⁰⁶ “Arnaut” ishte etnotnimi turk për shqiptarët, e lidhur me fjalën greke arvanitos (Schwandner-Sievers 2008, 56).

Gjatë krijimit të ndonjë stereotipi, grupet zakonisht nisen nga feja, përkatësia etnike, kultura, idetë historike, politike etj. Ato i përdorin këto mjete për qëllime të përkufizimit të dallimeve të rëndësishme ose të pakuptimita, të arsyeshme ose absurde midis nesh dhe atyre. Në rastin e stereotipit serb për shqiptarët, duket se shumica e burimeve të disponueshme sugjeron se shqiptarët në kuadër të Jugosllavisë janë përfaqësuar në një mënyrë shumë negative jo vetëm për shkak të dallimeve fetare, ose dallimeve të tjera ideologjike. Noel Malcolm (Noel Malcolm) gjithashtu thekson që konflikti etnik midis serbëve dhe shqiptarëve në Kosovë nuk niset aq nga lufta për origjinën dhe fenë, sesa nga arsyetime të ndryshme të prejardhjes kombëtare dhe historisë (Malcolm, 1998). Megjithatë, krahas argumenteve të tilla për karakterin shekullar dhe etnik të stigmatizimit të shqiptarëve, janë të dukshme edhe prirje të caktuara nga ana serbe, të cilat u paraqitën gjatë viteve 70-të dhe 80-të të shekullit të kaluar, në kuptimin e përdorimit të fesë si mjet shumimi të stereotipave që ekzistojnë midis këtyre dy popujve. Stereotipet e përmendura promovonin idenë se shqiptarët e Kosovës po kalonin një proces të rinovimit fetar të Islamit, siç e ilustron shkruarjet e mediave popullore serbe të asaj kohe:

E vërteta për Kosovën dhe Metohinë ndër shekuj nuk ka ndryshuar shumë, kështu që edhe sot e kësaj dite fundamentalizmi mysliman i Kosovës dhe Metohisë po i afrohet Evropës si përmes një porte të madhe dhe troket tek dera e saj me kryeneçësi. Nuk e besoj që kjo në Evropë nuk kuptohet, madje dhe ata që Serbinë nuk e kanë për zemër e dinë shumë mire që ky shtet i vjetër ballkanik është diga e fundit përballë myslimanizmit cenus dhe agresiv (Sarić 1990, 67-69, cit. nga Bakić-Hayden 1995).

Kështu gjatë konstruimit të perceptimeve shoqërore, aktorë të ndryshëm konkurojnë për fabrikimin e imazhit të vet në mënyrë që komuniteti i tyre t'i përshkruajë ngjarjes së caktuar domethënien që do. Në përputhje me interesat e veta, grupe të ndryshme shoqërore ose individët ndërtojnë konstrukcione të përshtatshme për këto qëllime. Rezultatet tregojnë që stereotipet negative të serbeve për shqiptarët janë nisur në mënyrë të drejtpërdrejtë nëpërmjet institucionëve të nivelit të lartë – kryesisht në kuadër të komunitetit që kontrollohet nga qarqet akademike dhe politike/shtetërore – dhe që nuk burojnë domosdoshmërisht nga vetë shoqëria.

Në artikullin me titull “Bishti si argument për daljen në det”, Božidar Jezernik është përpjekur të shpjegojë se çfarë interesi ka pasur Serbia për të ndërtuar stereotipa negative për shqiptarët në përgjithësi. Duke e vënë theksin tek disa rrënjë të caktuara historike, Jezernik është i mendimit se stereotipa të tilla negative lindën kryesisht për shkak të qëllimit të Serbisë që nëpërmjet Shqipërisë veriore të marrë daljen në detin Adriatik. Jezernik mendon se fushata më agresive e Serbisë ka filluar me librin e Vladan Gjordjeviqit (Vladan Đorđević) i titulluar *Arnautët dhe fuqitë të mëdha* (Jezernik, 2007).

Duke iu referuar J. G. von Hanit i cili ka shkruar për disa informacione nga burime dytësore që kishite dëgjuar në Shqipërinë e Jugut dhe librit të Edit Durham (Edith Durham) me titull *High Albania* (Shqipëria malore), Gjorgjeviqi, anëtar i Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve dhe politikan i njohur, që gjithashtu ka qenë dhe kryeministër (1897-1900) – me qëllim që të ndikojë tek Fuqitë të Mëdha, ka cituar burimet e përmendura më sipër dhe shqiptarët i paraqiti duke thënë se ekzistojnë thashetheme dhe informacione nga burime dytësore se ndër shqiptarë ka edhe njerëz me bisht, të ngjashëm me majmunët që varen nga pemët dhe janë aq injorantë sa nuk dallojnë sheqerin nga bora (Đorđević, 1913). Jezernik gjithashtu nënvizon që argumentet e Vlladan Gjorgjeviqit i ka përdorur në këtë kontekst edhe kryeministri serb Nikolla Pashiq (Nikola Pašić), i cili pretendonte se pavarësia e Shqipërisë nuk do të ishte as në interesin e Shqipërisë, as të Evropës, duke qenë se shqiptarët as nuk janë të gatshëm, as nuk e meritojnë pavarësinë dhe nuk kanë njerëz që do të dinin të administrojnë një shtet (Jezernik, 2007). Në artikullin e tij me titull *Të shohësh shqiptarët me sy serbë*, që përfaqëson reagimin ndaj asaj që u tha më sipër, Gjorgje Stefanoviq (Đorđe Stefanović) merret me origjinën e stereotipave negative për shqiptarët tek serbet. Siç nënvizon Stefanoviq, krijimi i shteteve moderne kombëtare në Ballkanin post-osman është pasuar nga stigmatizimi, asimilimi i dhunshëm, deportimi, madje dhe asgjësimi i minoriteteve etnike, veçanërisht të myslimanëve vendas që konsideroheshin si shtypës të dikurshëm. Stefanoviq konkludon se shqiptarët etnikë janë ekspozuar vazhdimisht ndaj stigmatizimit më ekskluziv dhe politikave diskriminuese gjatë periudhës së krijimit të shtetit serb dhe Jugosllavisë. Ndërkohë që aktivitetet e tilla të elitës serbe zbatoheshin me anë të presioneve gjeopolitike të sigurisë dhe utopisë së dhunshme të shtetit homogjen kombëtar, krijuesit e politikës serbe ishin gjithashtu nën ndikimin e traditës së fortë intelektuale të intolerancës ndaj shqiptarëve. Për këtë arsye, pjesëtarë të caktuar të elites serbe kanë planifikuar e zbatuar represionin dhe dëbimin kundër shqiptarëve (Stefanoviq, 2005). Një nga çështjet e trajtuara nga publicisti serb Dimitrie Tucoviq (Dimitrije Tucović) ishte ajo e zgjerimit territorial në rajonet e banuara nga shqiptarët, si dhe e perceptimeve negative të shqiptarëve nga serbët. Në veprën e tij *Serbia dhe Shqipëria* ai kritikonte politikën serbe ndaj shqiptarëve nëpërmjet raporteve të drejtëpërdrejta nga fronti, që kishin të bënin me dhunën e ushtrisë serbe ndaj këtij populli. Deklaratat e famshme të Tucoviqit për këtë fushatë ushtarake janë: “Kemi hyrë në një vend të huaj [...] kemi kryer tentativë vrasjeje me paramendim ndaj një kombi të tërë [...] u kapëm duke kryer këtë vepër keqbërëse dhe na ndalën. Tani kemi për të vuajtur dënimin [...]” (Tucović, 1946)

Akademiku prishtinas Pajazit Nushi ka reshtuar një listë të institucioneve kulturore dhe akademike dhe të individëve që sipas mendimit të tij kanë kontribuar për krijimin dhe zhvillimin e mëtejshëm të stereotipave serbe për shqiptarët. Në librin e tij me titull *Të vërtetat për Kosovën*, Nushi thekson se fushata negative e autoriteteve serbe ndërmerrej sepse regjimi serb donte të përhapej në territoret shqiptare. Pas Luftës së Parë Botërore, qeveria jugosllave filloi programin e kolonizimit të Kosovës me familjet e forcave të tyre oficerë. Në krahasim me p.sh. Jezernikun, i cili konsideron se

fushata kundër shqiptarëve filloi me botimin e librit të Vlladan Gjorgjeviqit *Arnautët dhe fuqitë të mëdha*, ekzistojnë gjithashtu dhe autorë si Pajazit Nushi që, duke kërkuar për origjinën/rrënjët e stigmatizimit të shqiptarëve nga ana e serbëve, arrijnë në përfundimin që ai ka filluar edhe më herët. Sipas Nushit, rrënjët e qasjave të tilla negative dhe diskriminuese ndaj shqiptarëve duhet t'i kërkojmë tek elitat intelektuale dhe politike, ose më saktë, që nga traktati historik serb *Načertanije* që pasoi me ofensivat e ushtrisë serbe nga vitet 1878, 1913, 1937 dhe 1945 dhe punimet e shkencëtarëve e të shkrimtarëve serbë që u bënë politikanë (Jovan Cvijiq (Jovan Cvijić), Vasa Çubrilloviq (Vasa Čubrilović), Ivo Andriq (Ivo Andrić) etj.) dhe aktivitetet e institucioneve kulturore dhe shkencore serbe që u kthyen në politikëbërës në këtë drejtim (Klubi Kulturor Serb, Akademia Serbe e Shkencave dhe Arteve, Shoqata e Shkrimtarëve të Serbisë, Ki-sha Ortodokse Serbe) (Stavileci & Nushi, 2000, 136).

Perceptimet negative të serbëve ndaj shqiptarëve ishin madje edhe më të theksuara në rastin e shqiptarëve etnikë që jetonin në territorin e Jugosllavisë. Jugosllavia e Titos ka qënë shtet kombëtar pluralist, në të cilin vliente parulla “vëllazëri dhe bashkim”. Megjithatë, pavarësisht nga fakti që në vitin 1981 zyrtarisht u regjistruan 1.7 milion shqiptarë (Stanković, 1982) dhe që ky numër kalonte numrin e maqedonasve dhe malazezëve në Jugosllavinë e atëherëshme, me Kushtetutën e Republikës Socialiste Federative të Jugosllavisë¹⁰⁷ të vitit 1974, ata nuk u pranuan si një nga “kombet” duke qënë se, sipas qeverisë jugosllave, atdheu i tyre tradicional ishte jashtë kufijve të Jugosllavisë. Në kohën e Jugosllavisë së parë dhe të dytë, domethënë gati deri në vitet 70-të të shekullit të kaluar, shqiptarët ende perceptoheshin si një nga popujt më të prapambetur të Jugosllavisë, me përqindje të lartë të njerëzve analfabetë – vazhdimisht të denigruar në kohën e komunizmit – me strukturë të çuditshme shoqërore, në kufi të mentalitetit fisnor dhe thelbësisht të prirë ndaj kriminalitetit. Si të tillë, shqiptarët ishin kryesisht të papunë dhe jetonin në varfëri, kështu që, për shembull, pa marrë parasysh faktin se shqiptarët e Kosovës ishin më shumë në numër, serbët dhe malazezët dominonin administratën e saj. Duhet përmendur që kjo situatë filloi të ndryshonte në fund të viteve 60-të dhe në fillim të viteve 70-të të shekullit të kaluar, sidomos pasi Universiteti i Prishtinës filloi të nxirrte studentët e tij.¹⁰⁸ Tensionet institucionale ndaj shqiptarëve në Jugosllavi ishin veçanërisht të dukshme në fund të viteve 40-të dhe në fillim të viteve 50-të të shek. XX, gjë që mund të konsiderohet si

¹⁰⁷ Kushtetuta e Republikës Socialiste Federative të Jugosllavisë nga 21 shkurt 1974 është e disponueshme në faqen zyrtare të Arkivit të Jugosllavisë: http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_sfrj_1974.html [tërhequr 07/05/2015]

¹⁰⁸ Shkallën më të lartë të analfabetizimit në Jugosllavi e kanë pasur shqiptarët: në vitin 1979 vetëm 68,5% e njerëzve të moshës mbi dhjetë vjeç dinte të lexonte. Në vitin 1981 vetëm 178,000 nga 1,5 milion shqiptarë në Kosovë ishin të punësuar; një në katër persona nga shifra e përmendur ishte i punësuar në një pozicion nominal administrativ. Ndërkohë, popullsia studentore që numëronte 470,000 njerëz, përfaqësonte një burim të vazhdueshëm turbulencash politike dhe potencialisht papunësi më të madhe pas diplomimit. (Burimet: The Library of Congress Country Studies; CIA World Factbook - Data as of December 1990: http://www.photius.com/countries/yugoslavia_former/society/yugoslavia_former_society_albanians.html) [e parë më 7.05.2015]

një periudhë e dhimbshme dhe gjithë represion. Duke u marrë me këtë periudhë, Miranda Vickers (Miranda Vickers) fajëson regjimin për masat ekstreme që rrallë dallonin prej atyre të përdorura nga fuqitë okupatore gjatë luftrave (Vickers 1998, 148). Krahas kësaj, sipas burimeve të ndryshme që kjo autore ka përdorur, vlerësohet se stigmatizimi i shqiptarëve vazhdoi edhe kur komunistët midis viteve 1944-1946 ekzekutuan sistematikisht mbi 36000 dhe mbase edhe 47000 shqiptarë gjatë ekzistencës revolucionare, e më vonë nëpër misionet “e gjetjes dhe asgjësimit”, “pacifikimit”, “çarmatimit” dhe “programeve të rehabilitimit”, me tortura nga ana e policisë dhe me epidemitë e etheve të tifos që u përhapën midis pjesëtarëve të forcave ushtarake¹⁰⁹.

Situata ndryshoi në sensin pozitiv me rritjen e ndikimit të politikimit shqiptar Fadil Hoxha në Partinë Komuniste të Jugosllavisë gjatë viteve 60-të të shekullit XX. Megjithatë, si në të gjitha rastet në atë kohë në Jugosllavi, ata që punuan kundër regjimit përballeshin me represion, burgim dhe herë pas here me vdekjen. Megjithatë, shumica e atyre që donin t'i siguronin një jetë të mirë vetes, kishin rast për ta bërë. Publicisti shqiptar Veton Surroi insiston se pikërisht Fadil Hoxha luftoi për përhapjen e ndihmës së aleatëve dhe programeve zhvillimore në Kosovë, gjë që solli industrializimin e shpejtë të Kosovës në vitet 60-të dhe 70-të.

Surroi gjithashtu i atribuon Fadil Hoxhës meritat e zhvillimit të institucioneve kulturore dhe arsimore në gjuhën shqipe, gjë që i kontribuoi në mënyrë të qartë uljes së përqindjes së analfabetëve brenda popullsisë shqiptare (Surroi, 2010). Duhet përmendur gjithashtu dhe lëvizjet studentore prishtinase në vitin 1968, që gjatë dy dekadave kanë pasur ndikim të rëndësishëm pozitiv për zhvillimin e shqiptarëve në Jugosllavi. Shkencëtari amerikan me origjinë shqiptare Peter R. Prifti jep kërkesat bazë të demonstratorëve që përfshinin: themelimin e universiteteteve në gjuhën shqipe në Prishtinë, statusin e shqipes si gjuhë zyrtare në Kosovë, vetëvendosjen e Kosovës dhe pjesëve shqiptare të Maqedonisë e Malit të Zi dhe miratimin e statusit të Republikës për Kosovën në kuadër të RSFJ me kushtetutën e vet¹¹⁰. Megjithatë, mbase për shkak të natyrës nacionaliste, si dhe të kërkesave politikisht të ndjeshme të studentëve, demonstratat në Kosovë kanë qenë shumë më të dhunshme se sa në shtete të tjera të ish-Jugosllavisë (Cohen, 1996). Por, protestat e përmendura studentore rezultuan me ndryshimet e Kushtetutës së RSFJ-së në vitet 1968 dhe 1971 në mënyrë që të lejohej shkalla më e lartë e kontrollit lokal në krahinat autonome dhe Universiteti i Prishtinës u themelua në nëntor të vitit 1969. Në bazë të ndryshimeve VII-XIX të Kushtetutës së RSFJ-së, krahinave autonome të Kosovës dhe Vojvodinës iu dha më shumë autonomi. Me ndryshimin VII ndryshoi përkufizimi i RSFJ-së si shtet që përbëhet nga tetë në vend

¹⁰⁹ Burimet e përmendura gjithashtu përfshijnë si më poshtë: S. Repishti, “Human Rights and the Albanian Nationality in Yugoslavia”, në O. Gruenwald, K. Rosenblum-Cale (red.), *Human Rights in Yugoslavia*, New York 1986, fq. 238. Disa shqiptarë që morën pjesë në firmosjen e Rezolutës së Bujanit në vitin 1944 kanë paguar me jetën e tyre për shkak të idealëve për bashkimin e Kosovës dhe Shqipërisë. Rifat Berisha u vra në luftë në kodrat e Drenicës në vitin 1948 dhe Xheladin Hanën e vrau UDBA (shërbimi shtetëror jugosllav i sigurisë) në vitin 1948. Shih: D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, fq. 25.

¹¹⁰ Shih Prifti R. Peter. Context of October-December 1968: Major Demonstrations for Albanian Self-Determination Held in Yugoslavia. në http://www.historycommons.org/entity.jsp?entity=peter_r_prifti_1.

të shtatë pjesëve përbërëse: gjashtë republikat socialiste dhe dy krahinat autonome socialiste. Në vend të Serbisë, tani u bë RSFJ kujdestari i të drejtave dhe detyrave të Krahinave dhe banorëve të Kosovës iu dha e drejta të zgjedhin përfaqësuesit e legjislativit të RSFJ-së. Me ndryshimin XVIII, emërtimi Kosovo-Metohija ndryshoi në Kosovo (Vickers 1998; 169-170). Por, shpejt pas vdekjes së Titos (1980), armiqësia e rrënjësor thellë midis serbëve dhe shqiptarëve u ringjall prapë në këtë zonë problematike. Në vitin 1981, shtatë vjet pasi qeveria krahinore e Kosovës mori një vend direkt dhe veçmas në institucionet shtetërore kryesore të RSFJ-së në bazë të Kushtetutës të vitit 1974, studentët kosovarë ishin prapë në fokusin e trazirave politike. Më 11 mars 1981 studentët filluan të organizonin demonstrata dhe të kërkojnë ndryshime. Pas përfundimit të këtyre demonstratave, mediat jugosllave raportuan për 11 viktima.

Në anën tjetër Amnesty International raportoi për një numër të mundshëm viktimash prej 300¹¹¹ vetësh, kurse disa kosovarë pretendonin për gati 1000 njerëz të vrarë. Niveli i mungesës së tolerancës dhe tensionit midis minoritetit serb dhe shqiptarëve shpejt u shëndërrua në luftë midis regjimit serb dhe shqiptarëve të Kosovës. Këtë situatë të tensionuar e (keq)përdori Slobodan Millosheviq (Slobodan Milošević), i cili e forcoi pushtetin e tij në Serbi me ringjalljen e stigmatizimit institucional të shqiptarëve. Fushata e tij luftënxitëse ishte aq ngjithëse, saqë edhe mediat u shënuan si shënjeshtër të avionëve të Aleancës së Atlantikut të Veriut (NATO), që më 23 maj 1999 bombarduan pallatin e Radiotelevizionit të Serbisë (RTS) në qendër të Beogradit (Laursen 2002; 779). Megjithatë, NATO njoftoi qeverinë serbe për sulmin dhe orarin kur duhet të ndodhte. Popullsia shqiptare reagoi ndaj shtypjes së tillë mediatike dhe institucionale me rezistencë masive dhe jo të dhunshme. Por, të gjitha këto masa diskriminuese që zgjatën për dekada, pa dyshim kanë shkaktuar një kthim të vazhdueshëm mbrapa të popullsisë vendase shqiptare në Kosovë: ka pasur procese të pandërprera migracioni¹¹², por mbi të gjitha ka pasur dhe migrim të brendshëm nga fshatrat në qytetet e Kosovës ose vende të tjera jugosllave. Duhet theksuar se politika diskrim-

¹¹¹ Shih Amnesty International (1985), *Yugoslav Prisoners of Conscience*. London AI,

¹¹² Në kuadër të literaturës për migrimet në Kosovë (Riinvest 2007; Vathi & Black, 2007; ESI, 2006; IOM, 2004) dallojnë katër valë migrimi në periudhën nga vitet 60-të të shekullit të kaluar deri më sot; 1. Fundi i viteve 60-të fillimi i viteve 70-të: popullsia e re, e pakualifikuar e gjinisë mashkullore me nivel të ulët edukimi nga zonat rurale të Kosovës emigron në Gjermani dhe Zvicër në cilësi të gatarbeiterve. 2. Fillimi vitit 1989 deri në vitin 1997: u anulua autonomia e Kosovës dhe vjen shkarkimi masiv i shqiptarëve të Kosovës nga vendet e punës. Djemtë më të kualifikuar dhe më të edukuar nga mjediset rurale dhe të qytetit ikën në shtetet e Evropës Perëndimore në kërkim të punës dhe për të shmangur shërbimin e detyrueshëm ushtarak në ushtrinë jugosllave; 3. Periudha e luftës në Kosovë 1998-1999, kur gati një milion shqiptarë të Kosovës u shpërngulën në mënyrë të dhunshme nga Kosova gjatë kohëzgjatjes së konfliktit. Ky trend ndërpritet menjëherë pas konfliktit dhe popullsia kthehet në Kosovë në mënyrë masive; 4. Periudha pas vitit 1999: me themelimin e stabilitetit politik në Kosovë, politika e imigracionit (sidomos) në vendet e Evropës Perëndimore u shtrëngua ndaj kosovarëve. Vala e emigracionit kryesisht përfshin: a) migrimin me qëllim bashkimin e familjes; b) migrimin jolegal të rinisë së pakualifikuar dhe paarsimuar dhe c) migrimin (e përkohshëm) të individëve me kualifikime të larta dhe arsimit të lartë në bazë të programeve studimore, ose me qëllim punësimi. Burimi i informacionit: Kosovo Remittance Study 2012, korrik 2012, nga: http://www.ks.undp.org/content/dam/kosovo/docs/Remittances/KRS2012_English_858929.pdf [e parë më 7.05.2015]

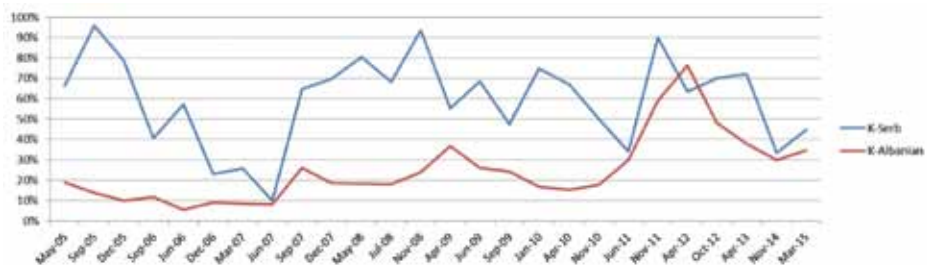
inuese ishte një nga arsytet e migrimit, por edhe kushtet shoqërore, privilegjet dhe presionet që modernizimi solli me vete, kanë kushtëzuar gjithashtu shpërnguljen.

Tensionet afatgjata midis shqiptarëve dhe serbëve të Kosovës shkaktuan ndarjen etnike të saj, që rezultoi me dhunë ndëretnike, duke përfshirë dhe luftën e Kosovës në 1999 (Albrecht 2001, 20). Interesi i fuqive perëndimore (kryesisht i SHBA-së) ndaj shqiptarëve që jetonin në Jugosllavi u rrit gjatë viteve tetëdhjetë të shekullit të kaluar, ose veçanërisht pas përkeqësimit të tensioneve ndëretnike në Jugosllavi (Rogel, 2003, 167). Ibrahim Rugova (1944-2006), udhëheqësi politik i shqiptarëve të Kosovës, shkencëtar dhe shkrimtar, ishte një figurë politike që, sidomos duke ndërtuar marrëdhëniet të forta me SHBA-në dhe me disa nga vendet më të fuqishme evropiane, arriti të fitojë simpatitë e të fortëve perëndimorë dhe të tërheqë vëmendjen e tyre për çështjen e shqiptarëve në Jugosllavi. Përkushtimi i Perëndimit ndaj stabilizimit të situatës shqiptare përfundoi me ndërhyrjen ushtarake e NATO-s.

Megjithatë edhe sot 16 vjet pas shkëputjes *de facto* të Kosovës nga Jugosllavia/Serbia, akoma janë të dukshme stereotipat midis këtyre dy komuniteteve. *Public Pulse*, projekti kërkimor të cilin e zbaton Programi zhvillimor i Kombeve të Bashkuara në Kosovë, me anë të metodologjisë kuantitative të kërkimit nga viti 2002¹¹³, krahas trendeve të tjera interesante, mat gjithashtu dhe perceptimet e shqiptarëve dhe serbëve për sa i përket marrëdhënieve ndëretnike në Kosovë. Trendi i shfaqur në grafik në vijim të tekstit tregon se perceptimet e të dy komuniteteve kanë ndryshuar me kalimin e kohës. Për shembull në vitin 2005 rreth 95% e serbëve besonte që marrëdhëniet ndëretnike në Kosovë janë të tensionuara dhe se nuk ka përmirësim. Dhjetë vjet më vonë (2015), përqindja e atyre që u shprehën kështu është ulur në rreth 45%. Konsideroj që zhvillimet politike në rajon mund të kenë ndikuar ndaj mendimit të opinionit publik. Gjatë analizimit të perceptimeve të shqiptarëve, është e dukshme se ndryshe nga viti 2005 kur vetëm 19% e të anketuarve konsideronte që marrëdhëniet me serbët janë të tensionuara ende dhe nuk janë të përmirësuara, një dekadë më vonë kjo përqindje u rrit në 35%. Megjithatë, krahas faktit që numri i shqiptarëve që janë të mendimit se tensionet ndëretnike janë shtuar është më i madh në krahasim me mendimin e serbëve, gjatë dekadës së fundit vazhdimisht është në rritje numri i serbëve që besojnë se marrëdhëniet ndëretnike në Kosovë janë të tensionuara dhe jo të përmirësuara dhe ky numër qëndron në të njëjtin nivel. Prapë se prapë, gjatë dekadës së kaluar në tre raste (2007, 2011 dhe 2014) perceptimet e serbëve dhe të shqiptarëve ishin pothuajse identike (ilustrimi 1)

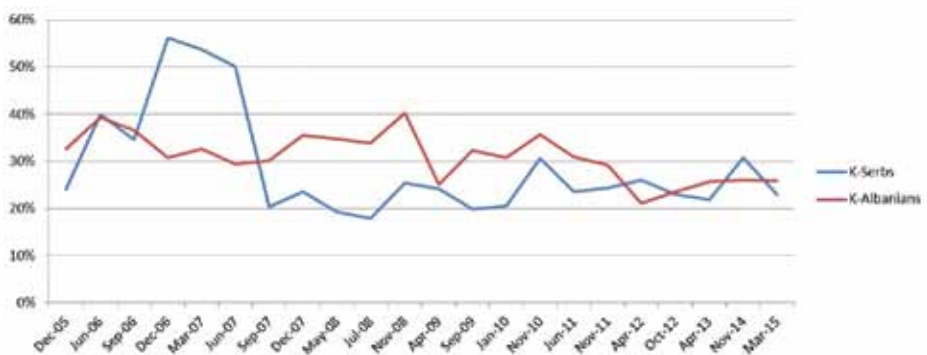
¹¹³ Nga viti 2009, unë udhëheq dhe administroj projektin *Public Pulse*. Rezultatet bazohen mbi mostrën e anketimit të opinionit publik i cili përfshiu 1.306 qytetarë të Kosovës mbi moshën 18 vjeçare të të dyja gjinive dhe nga të gjitha komunat dhe rajonet e Kosovës, gjë që mbuloi zonat e qyteteve dhe fshatrave. Mostra përfshin 896 shqiptarë kosovarë, 210 serbë kosovarë dhe 200 pjesëtarë të popullsisë minoritare joserbe (turq, boshnjakë, goranë, romë, ashkalinj dhe egjiptian). Metoda e përdorur e anketimit është mostrimi i rastësishëm shumëfazësh i probabilitetit. Mostra është reprezentative për ekonominë shtëpiake në Kosovë. Duke filluar nga viti 2010, anketimi zbatohet në nivelin gjashtëmujor, kurse më përpara ka treguar trendet në nivelin tre mujor. Në anketimet e projektit *Public Pulse* zbatohet mbimostri i pakicave në Kosovë (serbët e Kosovës dhe pakica të tjera në Kosovë) me qëllim ndarjen e të dhënave sipas përkatësisë etnike, por kur është e nevojshme të llogariten përqindjet totale, krahasimi i tyre me numrin aktual të banoreve është i domosdoshëm.

Ilustrimi 1: Trendi i të anketuarve që mendojnë se marrëdhëniet ndëretnike janë ende të tensionuara dhe jo të përmirësuara

Në mënyrë të ngjashme kam llogaritur trendin e pranueshmërisë shoqërore për të dy grupet etnike të përmendura për dekadën e kaluar, me anë të të dhënave të mbledhura në kuadër të projektit Public Pulse dhe me kombinimin e përgjigjeve të marra nga serbët dhe shqiptarët që kanë shprehur qëndrimet e tyre ndaj jetës, punës ose martesës me njëri-tjetrin (ilustrimi 2). Rezultatet e fundit të trendit të pranimit shoqëror ndëretnik tregojnë që shumica e serbeve (78%) dhe shqiptarëve (75%) në Kosovë nuk do të jetonin në të njëjtën rrugë, nuk do të punonin në të njëjtin vend, ose nuk do të martoheshin me anëtarë të grupit tjetër etnik. Për sa i përket kësaj, mund të arrijmë në përfundim se stigmatizimi i ndërsjelltë – që serbët pa dyshim patën fuqi dhe mundësi për ta materializuar – shkaktoi urrejtjen, mosbesimin dhe stereotipe të tjera negative tek të dyja anët. Si pasojë e asaj që u përmend, ndodhi që stereotipet e përmendura sot vijnë nga vetë shoqëria dhe jo drejtpërdrejtë nëpërmjet institucioneve, siç ishte rasti dikur.

Ilustrimi 2: Trendet e pranimit shoqëror ndëretnik

5. Në vend të përfundimit

Në pjesën e parë të punimit u tregua se diskutet e bazuara në orientalizëm dhe ballkanizëm në kontekstin e Jugosllavisë, sollën krijimin e stereotipeve në Perëndim. Natyrisht që banorët e ish-Jugosllavisë nuk donin të asocioheshin me asgjë negative dhe i konsideronin popujt e Evropës Perëndimore si sinonim për “modernizimin” dhe “avancimin”. Si pasojë e asaj që u përmend, elitat kombëtare në të gjithë popujt jugosllavë në Ballkan nënvlerësuan vlerat e tyre dhe u kërkuan komuniteteve respektive të jenë si shoqet e tyre perëndimore gjatë procesit të modernizimit në shekujt XVIII dhe XIX. Ky proces i “perëndimorizimit” përfshinte shfaqjen momentale të “deorientalizimit” të qytetarëve, duke qenë se niveli i “perëndimorizimit” të çdo populli mund të matej vetëm përmes “mungesës së orientalizmit” të tij. Ndaj, të gjithë popujt në territorin e Jugosllavisë ishin përpjekur vazhdimisht të distancoheshin nga “orientalizmi” si edhe nga “ballkanizmi”, duke u përpjekur të perceptoheshin kush e kush më shumë si Evropianë. Synime të tilla sollën krijimin e tensioneve midis popujve në Jugosllavi, që zakonisht shkaktoheshin nga gara e tyre për të prezantuar veten si të drejtuar më pak nga orientaja dhe më shumë nga perëndimorja.

E gjitha kjo përfshiu dhe shqiptarët, grup të cilin e shqyrtoam në këtë punim, të cilët vendosën t’i nënshtrohen imazhit të tyre të krijuar nga të tjerët si çmim që duhet paguar domosdoshmërisht për një imazh të kombit të civilizuar dhe properëndimor, që nuk ka të bëjë me Lindjen. Duke synuar të lidheshin me origjinën e tyre të parakrishterë dhe duke ndërtuar identitetin ilir të bazuar në burime mitologjike, ata injoruan burimet e para historike dorëshkrimore dhe ndryshuan lidhjet e tyre me të kaluarën osmane. Në sensin politik, orientimi perëndimor i shqiptarëve i ka ndihmuar të kthejnë vëmendjen e fuqive perëndimore dhe të marrin simpatinë e tyre. Shqiptarët përfituan shumë nga mbështetja e përmendur, sidomos gjatë dy dekadave të fundit, duke qenë se kjo sillte sigurimin e të drejtave më të mira politike dhe një përfaqësim më të madh të shqiptarëve në rajon. Kjo mbështetje ua lehtësoi shqiptarëve të Kosovës arritjen e shtetit të pavarur.

Në pjesën e dytë të punimit u tregua se si shfaqeshin shqiptarët në mënyrë negative në kuadër të Jugosllavisë, sidomos nga serbët dhe gjithë kjo për shkak të origjinës dhe të arsyeve historike. Perceptimet negative të serbëve ndaj shqiptarëve – që sollën gjithashtu stigmatizimin e vazhdueshëm të këtij populli – janë të dukshme në veçanti në mediat serbe dhe në qarqet e elitës intelektuale e politike, ku shqiptarët shfaqen si njerëz me bisht të ngjashëm me atë të kafshëve, të prapambetur dhe të paaftë për të krijuar dhe administruar një shtet, gjakatarë e injorantë në përmasë kaq të madhe, sa që nuk dallojnë sheqerin nga bora, fundamentalistë myslimanë etj. Megjithatë, në shumicën e burimeve të disponueshme duket se sugjerohet që serbët nuk i kanë perceptuar shqiptarët tejet negativisht për shkak të dallimeve fetare ose ideologjike, por për shkak të arsytiveve të ndryshme mbi origjinën dhe historinë. Rezultatet tregojnë se stereotipat negative të serbëve ndaj shqiptarëve janë iniciuar drejtpërdrejtë nga institucionet e nivelit të lartë – kryesisht në kuadër të komunitetit që kontrollohet nga

qarqet akademike dhe politike/shtetërore. Stereotipa të tilla sollën stigmatizimin e vazhdueshëm të shqiptarëve nga ana e serbëve, gjë që shkaktoi urrejtjen, mosbesimin dhe pasoja të tjera negative nga të dyja anët. Si rezultat i asaj që u përmend, ndodh që stereotipat negative sot vijnë nga vetë shoqëria dhe jo drejtpërdrejt nga institucionet, siç ishte rasti dikur.

Konkluzioni i përgjithshëm i këtij punimi do të ishte që Ballkani, sidomos gjatë dy shekujve të fundit, ende përfaqëson një fushë për zbatimin e eksperimenteve politike e ideologjike dhe një vend që ruan kujtimet e dështimeve të përpjekjeve lokale dhe ndërkombëtare për të ndërtuar shoqëritë në përputhje me paradigmën civile. Kjo ndodh sepse Ballkani është një vend pa traditë të mendimit origjinal politik, vend ku nuk është qartësuar kurrë mendimi për të kaluarën osmane dhe jugosllave dhe që kurrë nuk pati shansin për të shprehur përkufizimin e tij të qenit i civilizuar, të marrëdhënieve të fqinjësisë dhe të së pranueshmes nga ana shoqërore, siç është rasti me Perëndimin.

Literatura:

BAKIC-HAYDEN, M. (1995) Nesting Orientalisms – the Case of Yugoslavia. *Slavic Review*. Vol. 54. nr. 4. fq. 917-931.

BAKIC-HAYDEN, M. AND HAYDEN, R. (1992) Orientalist Variations on the Theme “Balkans”: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review*, Vol. 51. Nr. 1. fq. 1-15.

BLUMI I. (2011) *Reinstating the Ottomans Alternative Balkan Modernities 1800-1912* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

BURUMA I., MARGALIT A. (2005) *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*. New Delhi: Penguin Books India.

BONEFOY, Y. (1993) *American, African, and Old European mythologies*. Chicago: University of Chicago Press.

CLAYER, N. (2012) Në fillimet e nacionalizmit Shqiptar: lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë. përktheu Artan Puto Tiranë. Botime Përpjekja.

COHEN, J. P. (1996) *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History (Lufta sekrete e Serbisë: propaganda dhe mashtrimi i historisë)*. College Station: Texas A&M University Press.

БОРЉЕВИЋ, В. (1913) *Арнаути и велике силе (Arnautët dhe Fuqitë e Mëdha)*, Београд: Штампарија “Доситије Обрадовић”.

FINE, J. (1991) *The early Medieval Balkans: A critical survey from the sixth century to the late twelfth century*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

GASHI S. (2015) *Report on the Debate of the Portrayal of the Ottoman Empire in Kosovo History Textbooks*. Eckert. Working Papers 2015/1.

GORANI D. (2011) *Orientalist Ethnonationalism: From Irredentism to Independence Discourse analysis of the Albanian ethnonationalist narrative about the National Rebirth (1870-1930) and Kosovo Independence (1980 2000)*. Disertacion doktrature. Cardiff University.

- KELLEY, B. (2012) *Chronic Myopia: Foundations of Contemporary Western Perspectives on the Balkans*. Denton: University Of North Texas.
- MADGEARU, A. (2008) *The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins*. Lanham: Scarecrow Press.
- MALCOLM, N. (1998) *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press.
- PEARSALL J., ANDHANKS, P. (2001) *The New Oxford Dictionary of English*. Oxford: Oxford University Press.
- ROGEL, C. (2003) "Kosovo: Where It All Began. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, vol. 17. Nr. 1, fq. 167–182.
- RRAPAJ, J. dhe KOLASI, K. (2013) The Curious Case of Albanian Nationalism: the Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation-State. *The Turkish Yearbook of International Relations*, vol. 44. fq. 185–228.
- SAID, E. (1977) *Orientalism*. London: Penguin.
- SARIC, P. (1990) Alternativa nasilju, *Duga*: 67-69.
- SCHABNEL, A. (2001) *Kosovo and the Challenge of Humanitarian Intervention: Selective Indignation, Collective Action, and International Citizenship*. New York: The United Nations University.
- STANKOVIC, S. (1982) *Yugoslavia's Census -- Final Results*. RAD Background Report/59, Yugoslavia.
- STAVILECI, E, NUSHI, P. (2000) *Truths on Kosova*. Prishtina: Albanian World Federation.
- STEFANOVIĆ, Dj. (2005) Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804-1939. *European History Quarterly* Vol. 35 (3), fq. 465-492.
- SULSTAROVA, E. (2012) Rilindja's place in the orientalism of intellectuals in post-communist Albania. *Annales*, Vol. 22 (2), fq. 391-397.
- SULSTAROVA, E. (2006) *Arratisje nga Lindja: Orientalizmi shqiptar nga Naimi te Kadareja*, Tiranë: Globic press.
- SURROI, V. (2010). Fadil Hoxha në vetën e parë. *Koha*
- SCHWANDNER-SIEVERS, S. (2008) Albanians, Albanianism and the strategic subversion of stereotypes, *Anthropological Notebooks* 14/2, fq. 47–64.
- TODOROVA, M. (1994) The Balkans: From Discovery to Invention. *Slavic Review* vol. 53(2), fq. 453-482.
- TODOROVA, M. (1996) *The Ottoman Legacy in the Balkans në: Carl Brown L. (red.), Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* New York: Columbia University Press.
- TODOROVA, M. (2004) *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press
- ТУЦОВИЋ, Д. (1946) *Србуја и Арбанија*. С предговором Милована Ђиласа Култура – Загреб–Београд.
- LAURSEN, A. (2002) NATO, the War over Kosovo, and the ICTY Investigation. *American University International Law Review* vol. 17(4), fq. 765-814.
- HAHN, J. G.von (1854) *Albanesische Studien*. Vienna, Austria.
- VICKERS, M. (1998) *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*. London: Hurst.
- WILKES, J. (1995) *The Illyrians*, Oxford: Blackwell.

Artikuj dhe burime të tjera online

HETEMI, A. (2012) (Pa) Varsia e Shqiptarëve (1912 – 2012)“Kosova Press, 23 nëntor 2012, fq. 7.

HETEMI, A. (2013),„Historia; mësimi i mësuar gabimisht“Gazeta Zëri (24 shtator 2013), fq. 9

HETEMI A. (2013) “Ri-interpretim, ndryshim apo përmirsim i Historisë ”Telegrafi, 28 mars 2013

ZIMERI, S.&SADIKU, F. (2014) “Knowledge and imperialist power: Jews, Palestinians and other easterners and the Kosovo Orientalist discourse - philosophical/historical review, albphilosopher and reporteri, 7 avgust 2014.

JEZERNIK, B. (2007) Rep kao argument za izlaz na more. i disponueshëm në http://www.danas.rs/dodaci/vikend/rep_kao_argument_za_izlaz_na_more.26.html?news_id=129237http://www.danas.rs/dodaci/vikend/rep_kao_argument_za_izlaz_na_more.26.html?news_id=129237

Intervista me Dritan Egron në <http://www.balkaninsight.com/en/article/albanians-question-negative-view-of-ottomans> [e parë më 7.05.2015]

Kushtetuta e Republikës Socialiste Fedetarive të Jugosllavisë, 21 shkurt 1974, mund të lexohet në prezantimin zyrtar të Arkivit Jugosllav:

http://www.arhivju.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_sfrj_1974.html [e parë më 7.05.2015]

Përktheu: Filip Vukadinović

Atdhe Hetemi
University of Ghent

Seeing Each Other: Nesting Orientalisms and Internal Balkanism among the Albanians and South Slavs in the Former Yugoslavia self-perceptions

Abstract:

The article examines the role of the Orientalist and Balkanist discourse in the Former Yugoslavia with a particular focus on Albanians. Here, Western Orientalist and Balkanist stereotypes of the Former Yugoslavia are examined arguing that the Orientalism and Balkanism of peoples living in the Former Yugoslavia is and was viewed differently from Western standards and by the peoples living in the Former Yugoslavia in the way how they perceive each other. In addition, this article analyzes the perceptions of Albanians living in the Former Yugoslavia, both in the sense of how they defined themselves and how they were viewed by the South Slavic majority. Methodologically, the article relies on three seminal works that shall serve as pillars of this theoretical analysis: concepts of Edward Said's "Orientalism," Milica Bakic-Hayden's theories on "nesting Orientalisms" in the Balkans, and Maria Todorova's analysis of the external practices of representation of the Balkans. It is argued that these authors provide a useful theoretical framework for exploring the distribution of the Orientalist and Balkanist discourses in Former Yugoslavia.

Key words:

Albanians, Balkanism, Former Yugoslavia, Orientalism, Serbs, West

Marjan Ivković (Marjan Ivković)

Tamara Petrović Trifunović (Tamara Petrović Trifunović)

Srgjan Prodanović (Srđan Prodanović)

Instituti për Filozofi dhe Teori Sociale

Universiteti i Beogradit

Marrëdhëniet serbo-shqiptare në Jugosllavinë socialiste: Protestat në Kosovë dhe barra e legjitimitetit sistemor

Abstrakt:

Në këtë punim do të përiqemi të shqyrtojmë se në çfarë mase fjalori egalitar i socializmit jugosllav që në gjendje të ofrojë një kornizë alternative për interpretimin e marrëdhënieve bashkëkohore serbo-shqiptare. Hipoteza fillestare nisët nga fakti se elita jugosllave – për shkak të karakterit eksperimental të socializmit vetëqeverisës, i cili nënkuptonte kompromise të caktuara me kapitalizmin liberal – ishte e detyruar strukturalisht që në mënyrë sistematike të mohonte aspektin social të demonstratave që u zhvilluan në Kosovë gjatë viteve 1968, 1981 dhe 1988. Duke zbatuar analizën kritike të diskursit të disa mediave të shkruara (*Politika*, *Večernje novosti* dhe *Borba*), do të përiqemi të tregojmë se si nomenklatura sunduese i trajtoi aspektet komplekse politiko-ekonomike të demonstratave ekskluzivisht si shprehje e nacionalizmit. Vetë kjo strategji diskursive i shtynte aktorët politikë që ta shihnin nacionalizmin si emërtues zëvendësues për barazinë ekonomike, politike dhe etnike. Pasojat finale të këtij reduktimi të diskurseve do të vihen në pah nëpërmjet analizës së raportimit mediatik mbi demonstratat në Kosovë si dhe mbi mitingun e “Vëllazërim-Bashkimit” në Beograd në vitin 1988, ku u shfaq qartësisht mbyllja e hapësirës për interpretimin jonacionalist të çfarëdolloj rebelimi shoqëror, si dhe u duk qartë heqja dorë në mënyrë graduale prej aktorëve nga paraqitja e përvojës vetjake të padrejtësisë nëpërmjet prizmit social.

Fjalët kyçe:

Jugosllavia, marrëdhëniet serbo-shqiptare, legjitimiteti sistemor, protestat, analiza e diskursit

Në këtë punim do të mbrojmë qëndrimin se socializmi jugosllav në periudhën 1945 gjer më 1991 zotëronte një potencial për riartikulimin e marrëdhënieve serbo-shqiptare nëpërmjet një këndvështrimi të ri, i cili mund t'i tejkalonte antagonizmat nacionalistë me prirje partikulariste. Pikërisht për këtë, është e rëndësishme të hulumtohet për ç'arsye potenciali i përmendur nuk u aktualizua plotësisht, si dhe pse problemet shoqërore të pabarazisë¹¹⁴ u trajtuan pikësëpari me fjalorin e dasive etnike.

Në pamje të parë, në kohën e RSFJ-së tensionet etnike u zvogëluan, ndërkohë që elita politike ishte, siç pohon Dejan Jović, “tepër e ndjeshme” ndaj çdo nacionalizmi, i cili mund të shndërrohej në konflikt etnik, megjithatë kjo nuk do të thotë se po kjo elitë me zgjidhjet institucionale apo të tjera që ndërmernte nuk e nxiste nacionalizmin, sepse ajo në masë të madhe udhëhiqej nga “politika e decentralizimit dhe parcelizimit të pakufi” të hapësirës politike, kulturore dhe ekonomike (Jović, 2003, 41). Përveç këtij faktori strukturor, krahas të cilit shkonte edhe “liberalizimi” konstant i sistemit ekonomik, një burim tjetër i mosrealizimit të potencialit emancipues të sistemit socialist në Jugosllavi ishte edhe strategjia ideologjike specifike e elitës politike jugosllave prej 1968 gjer në fund të të tetëdhjetave, e cila mund të përmbliidhet në një fjalë: përdorimi i etiketës “nacionalizëm” për të delegjitimuar protestat sociale.

Në këtë kontekst, do të përpiqemi që me ndihmën e analizës kritike të diskursit, të rikonstruojmë raportimin mediatik për protestat në Kosovë në 1968, 1981 dhe 1988. Nëpërmjet analizës së gazetave kryesore të përditshme në RS të Serbisë në periudhën në fjalë – *Politika*, *Borba* dhe *Večernje novosti* – do të paraqesim logjikën specifike të këndvështrimit të elitës politike, të cilin e përkufizojmë si “reduksion diskursiv” të lëvizjeve protestuese. Hulumtimi i lëndës gazetareske bazohet mbi argumentin teorik, i cili hipotezën fillestare e zhvillon në një model specifik shpjegues. Ky model merr formë më tej në trajtën e një skeme dydimensionale të “sistemit koordinativ të dominimit simbolik në Jugosllavinë socialiste”, të cilën do e paraqesim në pjesën përfundimtare të tekstit.

Argumenti teorik

Që nga viti 1948, socializmi jugosllav dallohet dukshëm prej shoqërive të tjera socialiste me “barrën shtesë” të legjitimitimit sistemor¹¹⁵, i cili buronte nga nevoja e justifikimit ideologjik të një lëvizjeje, në thelb realpolitike, të kreut të atëhershëm të pushtetit jugosllav – ndarjes nga pjesa tjetër e botës socialiste të prirë nga Bashkimi

¹¹⁴ Më detajisht lidhur me pabarazitë në socializmin jugosllav shih: Lazić, 1987; Lazić, 1994.

¹¹⁵ Me legjitimitimin sistemor nënkuptojmë procesin e përhershëm, të vazhdueshëm të interpretimit dhe riinterpretimit e të gjitha aspekteve të institucionalizuara të një realiteti shoqëror të caktuar – pra, tërësinë e rregullimit institucional të një bashkësie politike – si të drejtë, respektivisht si normativisht më universal në raport me gjendjen ekzistuese (ose përgjithësisht të imagjinueshme) të rregullimit institucional. Legjitimitimi sistemor zhvillohet pandërprerë, si në nivelin “makro”, ashtu edhe në atë “mikro” të një realiteti të caktuar shoqëror – që nga konfliktet interpretuese rreth drejtësisë së rregullimit politik të gjithmbarshëm të një shoqërie gjer te konflikti rreth drejtësisë së një testi të caktuar në shkollën fillore në mbledhjet e këshillit të arsimitarëve.

Sovjetik.¹¹⁶ Me instalimin e organizimit vetëqeverisës të marrëdhënieve shoqërore-ekonomike dhe heqjen dorë nga kolektivizimi i bujqësisë në vitin 1950, elita politike jugosllave sfidës së përmendur i përgjigj me një lloj hapjeje për “eksperimentim” me mekanizmat ekonomikë dhe politikë të riprodhimit shoqëror. Ndër shembujt ekonomikë më të njohur mund të përmenden reforma e gjerë ekonomike e vitit 1965, ajo më pak gjithpërfshirëse, por gjithsesi reformë me ndikim afatgjatë, e vitit 1981, si dhe përpjekja më radikale e transformimit e ndërmarrë në kohën e krizës terminale të federatës jugosllave në vitin 1988. Në planin politik, karakteri “eksperimental” i socializmit jugosllav mund të shihet në mënyrën më të qartë të shembulli i debatit rreth reformave kushtetuese në periudhën 1968-1974, që rezultoi me transformimin kushtetues të shtetit në drejtim të rregullimit konfederal. Ajo që i bashkon këto përpjekje reformash ekonomike dhe politike mund të përkufizohet si “liberalizim”¹¹⁷, apo si përpjekje që sistemi socialist jugosllav – i cili deri më 1950 u zhvillua në drejtim të ekonomisë së planifikuar klasike dhe të rregullimit politik centralist të tipit sovjetik – të “liberalizohet” në një masë të caktuar. Konsiderojmë se këto lëvizje në vitet 1950-1974 kanë sjellë kristalizimin gradual të një forme specifike dhe tjetërfare të socializmit real, të cilin – përkundër shoqërive të bllokut lindor – e karakterizonte një shkallë shumë më e lartë e heterogjenitetit dhe policentrizmit të sistemit ekonomik dhe politik, si dhe tensionet brenda segmenteve të ndryshme të elitës politike jugosllave.¹¹⁸

Premisa e dytë themelore presupozon se përgjigjja e elitës ndaj “barrës shtesë” të legjitimitetit të gatishmërisë për “eksperiment” social, ka prodhuar paradoksalisht një lloj të ri të sfidave për legjitimitetin e sistemit, për shkak të jostabilitetit sistemor të rritur, hapjes së Jugosllavisë ndaj sistemit global kapitalist dhe krizave të tij periodike. Reformat e sistemit jugosllav prej vitit 1968 krijojnë një shoqëri brenda së cilës zhvillohen proceset e rritjes ekonomike të shpejtë, të industrializimit dhe urbanizimit, të përcjella edhe me rritjen e pabarazive shoqërore, si midis klasës sunduese – “nomenklaturës” së funksionarëve partiakë – dhe pjesës tjetër të popullatës, ashtu edhe midis rajoneve të zhvilluara dhe të pazhvilluara të Jugosllavisë.¹¹⁹ Pikërisht ky proces

¹¹⁶ Më detajisht të shihet te: Rubinstein, 2015.

¹¹⁷ Termi “liberalizim” në këtë tekst para së gjithash ka të bëjë me zvogëlimin e pjesëmarrjes së planifikimit qendror në procesin e riprodhimit të përgjithshëm shoqëror-ekonomik, si dhe me qëndrimin e pushtetit politik se realiteti i përgjithshëm shoqëror nuk mund dhe nuk duhet të jetë në pajtim të plotë me vizionin institucional të shoqërisë së dëshirueshme (socialiste) dhe me ndërhyrjen e vazhdueshme dhe të drejtpërdrejtë të pushtetit qendror në nivelin “makro” dhe “mikro”. Në kontekstin jugosllav liberalizimi para së gjithash u shfaq në decentralizimin (shpesh ekskluzivisht nominal) të pushtetit politik dhe hapjen e hapësirës për rregullimin e aspekteve të caktuara të veprimit ekonomik sipas logjikës së tregut. Një aspekt tjetër i rëndësishëm i “liberalizimit” në Jugosllavi presupozonte edhe një shkallë pak më të lartë të gadishmërisë nominale të elitës politike për të toleruar sfidat e legjitimitetit sistemor, pikësepari “kritikën” e shoqërisë së tipit sovjetik – por gjithnjë derisa këto sfida nuk artikulohehin me gjuhën e luftës së klasave, apo kërkesave për drejtësi sociale, siç do të përpiqemi ta dëshmojmë. Kufirin e kritikës së mundshme të sistemit e ravijëzonte vënia në pikëpyetje e karakterit socialist të vetë rendit jugosllav (Lazić, 2011, 93).

¹¹⁸ Më detajisht mbi qasjen e këtillë teorike ndaj analizës së RSFJ-së të shihet te: Woodward, 2003, 75-76; Woodward, 1995. Po ashtu kr. Lydall, 1989.

¹¹⁹ Edhe pse Kosova gjatë RSFJ-së në kuptimin absolut ka përparuar më shumë sesa rajonet tjera (si në aspektin politik, ashtu edhe në atë ekonomik), në kuptimin relativ gjërat qëndronin krejtësisht ndryshe. Kosova në vitin 1953 ishte tri herë e gjysmë më pak e zhvilluar se Sllovenia, ndërsa shi para rënies së Jugosllavisë, në vitin

i diferencimit shoqëror, në kundërshtim të plotë me qëllimet nominale të sistemit socialist të personalizuara në idetë e “shoqërisë pa klasa”, solli lëvizjen e parë protestuese të madhe në Jugosllavi – protestat studentore në Beograd në qershor të vitit 1968. Edhe pse me përbërjen e vet “elitiste”, protestat studentore në Jugosllavi më 1968 në të vërtetë përfaqësojnë një *kryengritje sociale* autentike kundër rendit në atë kohë tanimë të stabilizuar të pabarazive shoqërore të personifikuara te “borgjezia e kuqe” partiake, e cila ishte cak primar i parullave studentore. Disa muaj më vonë, në nëntor të vitit 1968, shpërthejnë edhe protestat e para në KSA të Kosovës, njërit prej rajoneve ekonomikisht më të pazhvilluara të Jugosllavisë.

Rebelimi social përfaqësoi një kërcënim ekzistencial për sistemin politik, *raison d’être* i të cilit ishte instalimi i shoqërisë së drejtë, egalitariste dhe, si qëllim përfundimtar, pa klasa. Në këtë sens, elita politike jugosllave në krye me Josip Brozin nuk kishte një përgjigje të shpejtë, e cila do t’i delegjitimonte drejtpërdrejt lëvizjet protestuese që u shfaqën më 1968, që më së miri ndoshta vihet re në replikën e famshme të Titos se “studentët kanë të drejtë”. Në kontekstin e rrezikimit serioz të legjitimitetit të rendit, elita politike jugosllave, siç do ta vëmë në pah me shembujt nga lënda, do të përdorë për herë të parë në nëntor të vitit 1968 në Kosovë strategjinë e delegjitimitimit të protestave nëpërmjet reduktimit diskursiv, i cili pasqyrohej në kalimin e *kërkesave shoqërore-ekonomike* të lëvizjeve protestuese dhe domosdoshmërisë së përgjigjes sistemore ndaj atyre *kërkesave në domenin e riprodhimit simbolik të shoqërisë*.¹²⁰

Jemi të mendimit se klasa sunduese në Jugosllavi, në momente krize si “Maspoku” kroat në vitin 1971 dhe protestat në Kosovë më 1968 dhe 1981, është përpjekur që lëvizjet protestuese komplekse, brenda të cilave ishin të gërshetuara ngushtë dhe jo lehtësisht të dallueshme *kërkesat shoqërore-ekonomike* dhe simbolike (politiko-identitare), t’i reduktojë ato diskursivisht në dimensionin identitar, duke i përkufizuar para të gjithash si “nacionaliste”. Meqenëse sensibiliteti për çështjet identitare ishte i pranishëm empirikisht brenda lëvizjeve protestuese¹²¹, presupozimi ynë është që strategjia e reduktimit diskursiv në këto momente kyçe ka sjellë rezultatin më të

1989, ky dallim ishte 1:8 (Jović, 2001, 96-97; 2003, 31). Po ashtu të shihet: Burg, 1996, 51; 53 dhe Pleština, 1992.

¹²⁰ Riprodhimi simbolik i rendit nënkupton format e integritit të veprimit shoqëror të aktorëve, ku ndërthurren përkufizimi i *identiteteve* individuale e kolektive të aktorëve, i *statusit* të tyre si dhe i justifikimit të asimetrisë së fuqisë/pushtetit të tyre në procesin e vendimmarrjes për qëllime kolektive të veprimit (“integrimi politik” në kuptimin më të ngushtë). Thënë më thjeshtë, riprodhimi simbolik i shoqërisë ka të bëjë me çështjet “politike” për dallim nga ato “ekonomike”.

¹²¹ Sipas pozicionit anti-esencialist, të cilin e mbrojmë këtu, një lëvizje e caktuar proteste merr formën e vet specifike, kur “përvoja e padrejtësisë” (Honeth, 1996) e një grupi të caktuar aktorësh shoqërorë artikulohet bashkarisht me *fjalorin* specifik të luftës politike që ai grup e ka në dispozicion – p.sh. fjalorin e të drejtës distributive ose fjalorin e vetëvendosjes nacionale. Vetë përvoja e padrejtësisë të një rendi shoqëror të caktuar, apo fenomeni, më së shpeshti është diçka komplekse dhe përmban në vetvete edhe elemente “identitare” dhe “klasore”, por ato elemente brenda vetë përvojës janë *paradiskursive*. Ato përfaqësojnë një lloj reaksioni intuitiv afektiv e moral të aktorëve brenda situatës shoqërore konkrete. Nëse janë në dispozicion më shumë fjalorë njëkohësisht dhe të gjithë pak a shumë korrespondojnë me aspekte të caktuara të përvojës së padrejtësisë, artikulli përfundimtar i protestës kryesisht me një fjalor do të varet nga faktorë të shumtë – raportit të fuqisë së aktorëve brenda lëvizjes protestuese, reaksionit të bartësve të fuqisë politike dhe teknikave specifike të tyre për “neutralizimin” e sfidave që lëvizja protestuese ia drejton legjitimitetit të rendit. Në këtë mënyrë e kuptojmë edhe rolin e strategjisë së përmendur të “reduktimit diskursiv”, të cilën elita politike jugosllave e zbatonte kundërshtimisht lëvizjeve protestuese në Kosovë.

dëshirueshëm nga pikëpamja e elitës jugosllave të pushtetit – vetë aktorët e përfshirë në këto protesta merrnin mbi vete në mënyrë implicite etiketën nacionaliste, çka sillte te riartikulimi gradual i kërkesave protestuese nëpërmjet prizmit kryesisht identitar. Meqë reduktimi diskursiv u tregua i suksesshëm, kreu i pushtetit jugosllav mund t'i qasej edhe “përgjigjes” ndaj kërkesave të lëvizjeve protestuese. Kjo u bë brenda regjistrimit të riprodhimit simbolik të shoqërisë, para së gjithash me “liberalizimin” e mëtejshëm të rregullimit politik të Jugosllavisë në drejtim të federalizmit dhe shkallës më të lartë të autonomisë së grupeve (etnike) të përcaktuara në planin identitar. Klasa sunduese bënte përpjekje që paaftësinë e vet për të zgjidhur problemet strukturore të ekonomisë jugosllave (pabarazitë shoqërore dhe rajonale në rritje dhe krizat ekonomike periodike), në masë të madhe të prodhuara me “eksperimentin” inicial, ta kompensojë me liberalizimin e sistemit ekonomik, i cili më pas përsëri prodhonte kushte për shfaqjen e lëvizjeve protestuese të reja.

Korniza metodologjike e hulumtimit

Vendimi hulumtues që ta testojmë, por edhe ta zhvillojmë më tej argumentin e parashtruar teorik në kuadrin e lëndës që e përbëjnë raportimet mbi protestat në Kosovë në mediat e shtypura¹²², bazohet mbi presupozimin se diskursi mediatik (në të cilin pasqyrohej edhe diskursi i elitës politike të asokohshme të RS të Serbisë), i cili nëpërmjet gazetave të përditshme me influencë depërtonte tek aktorët e përditshëm, ka patur një rol të rëndësishëm në riprodhimin simbolik të rendit.¹²³ Kjo kishte të bënte veçanërisht me raportimin në momente krizash, siç ishin gjithsesi protestat në Kosovë në vitet 1968, 1981 dhe 1988.

Në analizën e lëndës është shfrytëzuar analiza kritike e diskursit ideologjik (van Dijk, 2006), para së gjithash analiza e strategjive diskursive të përdorura në atë segment konkret të lëndës, të cilat në diskursin e hulumtuar shërbejnë për të paraqitur dhe përcaktuar *Ne* dhe *Ata*. Strategjia diskursive themelore në diskursin ideologjik është *strategjia e paraqitjes pozitive të grupit të vet* krahas paraqitjes negative të grupit të kundërvënë. Kjo bëhet duke i theksuar informacionet që janë pozitive për ne ose negative për ta, ndërsa duke i fshehur ose zbutur informacionet që janë pozitive për ata, respektivisht negative për ne. Me fjalë të tjera, me strategjitë diskursive manipulohet me sasinë e detajeve dhe nivelin e përshkrimit, ndërsa informacionet mbeten sipas nevojës implicite ose eksplicite (*Ibid*, 356-358). Për këtë analizë gjëja më e rëndësishme ishte të vihet re te lënda dhe të rikonstruktohet *strategjia diskursive e delegjitimitit të kundërshtarit*, sipas të cilës kundërshtarin nuk mjafton vetëm ta paraqesësh në

¹²² Mostrën iniziale e përbënin të gjithë ekzemplarët e gazetave *Borba*, *Politika* dhe *Večernje novosti* që kanë dalë në periudhën prej 1 nëntorit deri më 10 dhjetor të vitit 1968, prej 1 marsit deri më 10 prill të vitit 1981, dhe prej 1 nëntorit deri më 1 dhjetor të vitit 1988.

¹²³ “Konfliktet politike kryesore në socializëm ishin konflikte midis interpretimeve të ndryshme të realitetit dhe vizioneve për të ardhmen. Politika në socializëm u përngjante shpesh seminareve filologjike, ndërsa plenumet e Komiteteve Qendrore, përfaqësive dhe komisioneve të tyre ishin vende ku debatohej çfarë mendonte dikush kur thoshte diçka dhe – për më tepër – çfarë ka menduar Marksi në ndonjë shkrim të tijin” (Jović, 2003, 104).

mënyrë negative, por pozicionin e tij duhet ta shpallësh jolegjitim, ndërsa parimet mbi të cilat ai qëndron si të padrejta. Me aktin e delegjitimitimit kështu, midis të tjerash, mund të sulmohet *legjitimiteti i përkatësisë, veprimi, qëllimeve, normave dhe vlerave* (*Ibid*, 342-345). Strategjia diskursive e delegjitimitimit të “kundërshtarit” – pjesëmarrësve të protestave në Kosovë – me anë të kornizimit¹²⁴ në raportimet mediale ishte, në pajtim me argumentin e këtij punimi, pjesë e një procesi më të gjerë të reduktimit diskursiv të të gjitha lëvizjeve protestuese në Jugosllavi si lëvizje nacionaliste, respektivisht identitare, të cilin elita politike jugosllave e zbatonte në periudhën e analizuar.

1968: lindja e një teknike të re të dominimit simbolik

Protestat më të mëdha në Kosovë në kuadër të Jugosllavisë socialiste u shfaqën si reaksion ndaj krizave krejtësisht konkrete, që kishin zënë fill për shkak të pasojave negative shoqërore të liberalizimit, të cilat godisnin veçanërisht rajonet e pazhvilluara të Jugosllavisë. Kështu edhe shkaqet afatgjata të protestave në Kosovë në vitin 1968 shtrihen deri te reforma ekonomike e viteve 1964/1965, kur ndodhin ndryshime genësore, që para së gjithash kanë të bëjnë me rritjen e kompetencave të ndërmarrjeve në aspektin e akumulimit dhe riprodhimit të kapitalit (Rusinow, 1977, 173-179). Megjithatë, ndoshta ndikimin më të fuqishëm në destabilizimin e shoqërisë jugosllave e ka patur liberalizimi i vetëqeverisjes, që hapi dhe institucionalizoi garën e tregut midis republikave dhe krahinave të RSFJ-së, në të cilën pjesët më të pazhvilluara të Jugosllavisë, siç ishte Kosova, pësonin pasojat më të këqija të vetë eksperimentit. Siç është cekur më parë, liberalizimi në kontekstin jugosllav presupozonte heqjen dorë të pjesshme të pushtetit qendror nga përpjekjet për rregullimin e të gjitha aspekteve të realitetit shoqëror në pajtim me vizionin themeltar të një shoqërie të dëshirueshme, e me këtë edhe pranimit dhe legjitimitimit e një shumësie entitetesh të një shkalle më të ulët në raport me pushtetin qendror të Jugosllavisë – republikave, krahinave, “kombeve e kombësive”, sipërmarrjeve ekonomike – si aktorë legjitimë dhe vendimmarrës në procesin e riprodhimit shoqëror.¹²⁵ Në këtë mënyrë liberalizimi mundësoi gradualisht afirmimin (e sërishëm) e përkatësive partikulare të ndryshme, identiteteve dhe lojaliteteve kundruall përcaktorëve abstrakt-universal dhe shpesh simbolikisht të zbrazët si p.sh. “punonjës”, proletar, jugosllav, rrjedhimisht edhe normalizimin (implicite) gradual të nacionalizmave etnikë në Jugosllavi dhe të gjitha trajtave të “konkurrencës” midis republikash.

Demonstratat e vitit 1968 në Kosovë përfaqësojnë një nga shembujt e parë të

¹²⁴ Kornizimi (*framing*) presupozon përzgjedhjen e disa aspekteve të realitetit dhe lënien pasdore e të tjerave, krahas së cilës shkon theksimi i të parave si veçanërisht të rëndësishme në procesin e komunikimit. Kjo arrihet me anë të përcaktimit të problemeve, interpretimin e shkaqeve të tyre, vlerësimin moral dhe rekomandimin e trajtimit praktik (Entman, 1993, 52, sipas Bakić, 2011, 109).

¹²⁵ Në këtë sens interpretojmë edhe një nga lëvizjet e para dhe më largvajtëse të liberalizimit që ndërmorri elita jugosllave në fillim të viteve '50 – heqja dorë nga ndërtimi sistematik i identitetit nacional jugosllav “nga lart” dhe zëvendësimi i këtij identiteti me ideologjinë e “vëllazërim-bashkimit” të popujve jugosllavë. Krahaso po ashtu: Dyker, 2013, 63-91.

mungesës së suksesit në trajtimin e përvojës së padrejtësisë me anë të një fjalori alternativ, progresiv të solidaritetit, i cili do të këmbëngulte në universalitetin e egalitarizmit të projektit socialist, përkundër fjalorit të partikularizmave identitarë-nacionale.¹²⁶ Rishpërndarja dhe drejtësia sociale janë kërkuar në kuadër të autonomisë nacionale të aktiviteteve ekonomike dhe rishpërndarjes së resurseve, në vend se në regjistrin egalitarist të socializmit.

Konkretisht, protestat që shpërthejnë në shumë qytete të KSA të Kosovës më 27 nëntor të vitit 1968 – në Prishtinë, Pejë, Prizren, Gjilan, Mitrovicë të Kosovës, disa muaj pas demonstratave studentore të qershorit në Beograd, përfaqësojnë artikulimin e përvojës së padrejtësisë të personifikuar në faktin se, edhe pas 23 vjetësh ekzistence të sistemit socialist, Kosova edhe më tej ishte ekonomikisht e prapambetur në raport me të gjitha rajonet e tjera të Jugosllavisë dhe se shumica shqiptare në këtë krahinë, më shumë se të gjitha kombësitë e tjera, ballafaqohej me problemet e varfërisë së skajshme dhe bllokimin e lëvizshmërisë sociale. Në këtë kuptim, përvoja e padrejtësisë, si shkaktar primar i protestave, ishte e hapur për artikulum brenda të dy fjalorëve të luftës politike të cekur më parë: fjalorit të drejtësisë sociale dhe fjalorit të politikës së identitetit, prandaj kërkesat dhe parullat e demonstruesve, si “Kosova Republikë”, pasqyronin gërshetimin e pandashëm empirik të të dy fjalorëve.

Nëse fokusohemi te raportimi i gazetave të përditshme, do të vëmë re se protesta përfaqësonte një faze kritike në zhvillimin e strategjisë së përmendur të reduktimit diskursiv të lëvizjeve protestuese, të cilën elita politike jugosllave e kishte zhvilluar me qëllim të delegjtimimit të protestave. Në raportime nuk ka dallime qenësore midis tri gazetave të përditshme në pikëpamje të strategjive diskursive të delegjtimimit – autorët e teksteve para së gjithash protestat i interpretojnë si shprehje e nacionalizmit dhe separatizmit shqiptar, duke mohuar edhe mundësinë më të vogël që shkaqet e protestave të shihen te mossukseset e socializmit jugosllav për të zgjidhur problemet strukturore të ekonomisë kosovare.

Në tekstin “Vlerësimi i aktivitetit trevjeçar”, për shembull, është vënë themeli i strategjisë së delegjtimimit të protestave, duke theksuar se procesi i liberalizimit ekonomiko-politik i filluar në vitin 1965 përfaqëson një “demokratizim të sistemit”, respektivisht larjen e hesapeve me “forcat burokratiko-shoviniste”:

Larja e hesapeve të forcave vetëqeverisëse me ato burokratiko-konservatore në nivel të KQ të LKJ-së kishte pasoja largvajtëse për jetën politike të kësaj Krahine. Demokratizimi e ka hapur procesin e mposhtjes së platformës burokratiko-shoviniste dhe fraksioniste të forcave brenda dhe jashtë Lidhjes Komuniste, si dhe i dha një hov të fuqishëm luftës ideo-politike të Lidhjes Komuniste.

Borba, 1968a,6

¹²⁶ Edhe pse është i pakontestueshëm fakti se Kosova pas aneksimit në Mbretërinë e Serbisë ishte objekt i dominimit imperial (krah. Tucović, 1950, 131; Lampe, 2000, 97), në të cilën shqiptarët ishin jo rrallë të reduktuar në qytetarë të rendit të dytë, socializmi me internacionalizmin e tij, megjithatë, ofronte mundësinë e tejakalimit të barrës së historisë komplekse të konflikteve ndëretnike të këtyre dy popujve.

Në fragmentin në vijim nga materiali i marrë në shqyrtim, autori i tekstit tërheq vërejtjen se, përkundër pasurisë dhe llojlojshmërisë së parullave në protesta (“kritika e çdo gjëje ekzistuese”), pas kërkesave të demonstruesve fshihet një motiv themelor – hedhja poshtë e socializmit jugosllav:

Qëndron fakti se shumë qëndrime dhe kritika në Fakultet ishin në pajtim me parullën “kritikë e çdo gjëje ekzistuese”, pas së cilës fshihej kritika e drejtimeve të miratuara të zhvillimit të shoqërisë sonë dhe rolit udhëheqës të Lidhjes Komuniste.

Borba, 1968b,4

Më anë tjetër, gazetari i *Borba*-s përpiket t’i definojë dhe klasifikojë tipat e kritikës së gjendjes ekzistuese shoqërore-ekonomike në Kosovë, me qëllim të vënies në pah të orientimit të tyre antisocialist dhe identitar-politik:

(...) që aktivitetet për zbatimin e vendimeve të KQ të LKJ-së, KQ të LKS-së dhe Komitetit Krahinor, elementë të ndryshëm anarkoliberalistë, nacionalistë-shovinistë dhe antisocialistë nga radhët e kombësisë shqiptare kanë dashur t’i shfrytëzojnë për qëllimet e veta. Deformimet e ndryshme të organeve të sigurisë në të kaluarën, gabimet dhe veprimet e njerëzve të caktuar, ata u përpoqën t’ia atribuojnë sistemit socialist të Lidhjes Komuniste dhe politikës së saj.

Borba, 1968c, 3

Në tekstin nga *Politika* mund ta vëmë re po atë strategji reduktuese diskursive:

Forcat reaksionare po përpiqen ta keqpërdorin dhe pamundësojnë demokratizimin e jetës politike të ne për t’i imponuar qëndrimet e veta. Përmbajtja e parullave me të cilat kanë dalë në rrugë forcat reaksionare dhe momenti që e kanë zgjedhur, flasin qartë për një aleancë kundërshtarësh politikë të të gjitha ngjyrave, që nga agjenturat e huaja, mbetjet e forcave reaksionare dhe shoviniste, gjer te deviantë të ndryshëm brenda Lidhjes Komuniste, me qëllimin infernal që t’i shkaktohet dëm afirmimit të shqiptarëve dhe zgjidhjeve të shoqërisë sonë, kuptim i të cilave është përparimi i marrëdhënieve midis kombeve dhe kombësive.

Politika, 1968a

Në raportin e dytë, aktorët e protestës janë përkufizuar si “armiq klasorë”, që përfaqëson një hap më tej nga etiketa e “nacionalizmit”. Ndërkohë që kërkesat nacionaliste janë hipotetikusht kompatibile me kërkesat për drejtësi sociale, në rastin e “armiqve klasorë” kjo mundësi humbet:

SONTE në Prishtinë është mbajtur edhe mbledhja e zgjeruar e sekretari-

atit të Organizatës Bazë të Lidhjes Komuniste të Fakultetit Filozofik, në të cilën u vlerësua se demonstratat i kishte organizuar armiku klasor...

Borba, 1968ç

Teksti i *Borba*-s na e tërheq vërejtjen se, edhe pse protestat mund të duken si “studentore” dhe kështu mund të vihen në relacion me protestat e qershorit në Beograd (të cilat u trajtuan pikësepari si të një karakteri social), ato nuk i pasqyrojnë qëndrimet e shumicës së studentëve (aktorëve legjitimë):

Anëtarët e këshillit krahinor kanë vënë re se ka patur përpjekje që demonstratat të kualifikohen si studentore dhe që akti armiqësor i një grupi studentësh të kombësisë shqiptare t’i atribuohet shumicës së studentëve.

Borba, 1968ç, 4

Më në fund, shembullin më të elaboruar të strategjisë së “tërheqjes së vërejtjes” që lexuesit të mos i nënshtrohen tundimit për të gjetur “motive sociale” te protestat, por ta bëjnë dallimin midis “helmit dhe sheqerit”, e kemi gjetur te *Politika*:

Nga daljet publike të këtilla, vështirë të dallohen ato që i dënojnë demonstratat, por përpiqen të gjejnë një varg arsyesh sociale për justifikimin e demonstruesve. Kuptohet, karakterin akut të problemeve sociale nuk mund ta mohojë askush. Ato ekzistojnë që ç’ke me të, si, më në fund, gjithandej në vend, po këtu janë madje edhe më të theksuara. Por, në diskutimin lidhur me to (...) duhet ndarë helmi prej sheqerit. Para së gjithash, mbledhjet partiake janë thirrur për t’i vlerësuar demonstratat politikisht dhe për ta përcaktuar përgjegjësinë e pjesëmarrësve në to. Insistimi që aty dhe në këtë çast të flitet për problemet sociale do të thotë përpjekje që tubimi të shpërqendrohet nga shqyrtimi i çështjes kryesore (...) Është më se e qartë, nuk bëhet fjalë për problemet që ekzistojnë tani, por për mënyrën se si akëcili në këtë situatë manipulon politikisht me to.

Politika, 1968b

Në strategjitë diskursive të paraqitura mund të vihet re lindja e një teknike të re të dominimit simbolik¹²⁷, të cilën do ta përcjellim më tej nëpërmjet protestave të vitit 1981 dhe 1988.

¹²⁷ Koncepti i dominimit simbolik është i lidhur ngushtë me konceptin e *legjitimitit sistemor* të rendit, respektivisht përfaqëson mekanizmin e tij kryesor. Dominimi simbolik ka të bëjë me pengimin e vazhdueshëm të aktorëve që u përkasin grupeve shoqërore, të cilat u nënshtrohen formave nga më të ndryshmet të padrejtësisë sistemore distributive dhe statusore, që përvojat e veta t’i artikulojnë dhe institucionalizojnë suksesshëm në një formë rendi të ndryshëm shoqëror-ekonomik dhe statusor.

1981: “kontrarevolucioni” në epokën e stabilizimit

Pasojat largvajtëse të strategjisë së reduktimit diskursiv të problemeve sociale të qytetarëve të Kosovës në ato identitare, mund të vërehen më së miri në shembullin e demonstratave të vitit 1981. Pas përpjekjes së elitës jugosllave që me reformat kushtetuese të vitit 1974¹²⁸, “problemin kosovar” ta zgjidhë me decentralizimin politik, në mars të vitit 1981, studentët shqiptarë çohen në kryengritje për shkak të kushteve të këqija në Universitetin e Prishtinës. Në atë moment, në Universitetin e Prishtinës rreth 20 000 studentë studiojnë në gjuhën shqipe dhe ballafaqohen me një mungesë perspektive për punësim dhe standard jetësor për të qenë – në Kosovë, për shkak të moszhvillimit mungojnë vende pune të kualifikimit të lartë, ndërsa studimet në gjuhën shqipe krijojnë një barrierë gjuhësore për punësim në pjesët e tjera të Jugosllavisë. Në situatën e keqe në Universitet ndikonte gjithashtu edhe kriza e përgjithshme ekonomike, në të cilën problemi i borxheve të RSFJ-së zgjidhej përsëri me masa kursimi që i kontribuan rritjes së papunësisë, rritjes së çmimeve dhe rënies së standardit të popullsisë.¹²⁹ Zgjidhja kërkohet në “racionalizim” dhe “stabilizim”, respektivisht në një formë kursimi në fushën e financave publike. Rënia e standardit të jetesës i godiste rëndë studentët, grupin shoqëror me lëndueshmëri të theksuar nga këso masash. Rebelimi për gjendjen në konviktet studentore në Universitetin e Prishtinës kishte një prapavijë të pamëdyshtë sociale.¹³⁰ Analiza jonë sugjeron se karakteri social i demonstratave në diskursin publik – posaçërisht në shqyrtimet e funksionarëve të lartë të LKJ-së – është ndrydhur dhe barazuar me nacionalizmin.

Në artikulumin e mohimit të prerë dhe të zjarrtë të karakterit social të demonstratave të vitit 1981, funksionarët e lartë qenë kreativë. Asllan Fazlia, kryetar i Konferencës së organizatave të LK të Prishtinës, në diskutimin në Kryesinë e Konferencës Komunale të LSPJ-së të Prishtinës, të cilin e ka përcjellë *Politika*, nuk ka kurrfarë dyshimi për “karakterin armiqësor” të demonstratave, në të cilat organizatorët, me përdorimin e parullave “demagogjike” sociale dhe “nacionaliste”, janë përpjekur (pa sukses) t’i “joshin” studentët e Universitetit të Prishtinës. Natyrisht, siç vë re Fazlia, “studentët tanë” janë të vetëdijshëm se:

Universiteti i Kosovës në Prishtinë bën pjesë ndër tre universitetet më të mëdha në vend, në të cilin mësimi zhvillohet në gjuhën amtare të studentëve. Një zhvillim i tillë i shpejtë, i gjerë dhe i suksesshëm nuk është i njohur në historinë e zhvillimit të universiteteve. Jemi të vetëdijshëm ndërkaq, ka theksuar Fazlia, se studentët në Prishtinë për shkak të zhvil-

¹²⁸ Sipas interpretimeve të shpërbërjes së Jugosllavisë, në të cilat në plan të parë theksohen argumentet institucionale, logjika e Kushtetutës së vitit 1974 dhe rregullave të tjera juridike, veçanërisht të Ligjit mbi Punën e Bashkuar (1976), ka pamundësuar funksionimin e organeve federative dhe ka ndikuar në forcimin e tendencave disintegruese në shoqëri (Jović, 2003, 84-85).

¹²⁹ Kr. Dyker, 2013, 91-114.

¹³⁰ Kr. Noel, 1998.

limit të shpejtë të universitetit kanë probleme me standardin e jetesës, në zgjidhjen e të cilave po punohet me nxitim.

Politika, 1981, 8

Kryetari i Kryesisë së KQ të LKJ-së, Dushan Dragosavac, e vë re shumëfishësinë e artikullimit të përvojës së padrejtësisë, mirëpo argumenton se në “planin teorik”, socializmi vetëqeverisës është zgjidhja më e mirë si për problemet sociale, ashtu edhe për ato nacionale. Karakteri hibrid i vetë socializmit vetëqeverisës bëhet strategji diskursive e një lloji të veçantë, ideologji me të cilën fshihen të gjitha ideologjitë tjera:

Përvoja na thotë se gjithmonë kemi pësuar dëm kur i kemi lënë pasdore momentet që na janë dukur si historike. Ne e kemi zgjidhur në mënyrën më të mirë çështjen e kombeve (...) Me zhvillimin e mëtejshëm të vetëqeverisjes, si një element klasor-social, ne e zgjidhim me sukses çështjen nacionale, prandaj gjithnjë i ndërlihim komponentet klasore, sociale dhe nacionale.

Večernje novosti, 1981, 1

Përkundër karakterit “inkluziv” intrinsik të këtij diskursi, Dragosavac shumë shpejt gjen bazë për diskreditimin e komponentes sociale të protestave:

(...) në demonstratën e parë (më 11 mars), për të cilën shkas ishte “ushqimi i keq” në mensën e studentëve. U pa shumë shpejt se ajo që e gërshetuar me motive të tjera. Në trazirat e përsëritura janë shpalosur haptazi kërkesat kundërrevolucionare. U pa se *armiku* në demonstratë ishte i *përgatitur* dhe i *organizuar*...

Ibid.

Në linjë të ngjashme është edhe fjalimi që mban Fadil Hoxha, anëtar i kryesisë së RSFJ-së dhe i kryesisë së LKJ-së, para Aktivitetit Politik të Prishtinës. Në fjalimin, i cili në gazetën *Borba* të Beogradit është botuar me titullin “Zhvillimi i Kosovës i pengon kontrarevolucionarët”, ai vë në pah se:

Jugosllavia dhe ekonomia e saj, si pjesë e ekonomisë botërore, si vend në zhvillim, i bart me vete, si edhe pjesa dërmuese e vendeve të tjera, pasojat e ngjarjeve të përgjithshme, prandaj në zhvillimin e vet ballafaqohet me vështirësi të njëjta apo të ngjashme me të cilat ballafaqohet pjesa më e madhe e vendeve në botë.

Borba, 1981a, 3

Duke shtuar se Kosova, si pjesë e Jugosllavisë, u është ekspozuar këtyre “vështirësive ekonomike” globale. Fadil Hoxha po ashtu thekson se ato nuk mund të -

... zgjidhen me vandalizëm, me rrënim të pronës sonë popullore, të cilën me duart e veta e kanë krijuar të gjithë njerëzit punues të popullit, as me aksione armiqësore e nacionaliste, por me përpjekje të forcave të organizuara socialiste të të gjitha kombeve dhe kombësive të Kosovës, në luftën për *produktivitet më të lartë në punë*, për zbatimin e masave të *stabilizimit ekonomik*...

Ibid.

Mohimi i çfarëdo mundësie që demonstratat të jenë të kushtëzuara nga faktorë socialë mund të dëgjohej edhe në mbledhjen e Komitetit Krahinor të LK të Kosovës, për të cilën raporton *Borba*:

Në punën tonë të mëtejshme ideo-politike nuk mjafton vetëm ta dënojmë veprimtarinë armiqësore dhe aksionet e saj. Është e nevojshme që në masat më të gjera ta shpjegojmë karakterin armiqësor dhe kuptimin e parullave që i kanë shpalosur organizatorët e demonstratave. Para së gjithash, forcat armiqësore që i kanë organizuar demonstratat në parullat e tyre nuk kanë theksuar asnjë problem të vetëm social të njëmendtë a të vërtetë me të cilin ballafaqohen punonjësit tanë dhe rinia, ose kombësia shqiptare, sepse motivet dhe qëllimet e tyre përgjithësisht nuk janë problemet reale, sociale e të tjera, por janë të orientuara armiqësisht drejt rrënimin të sistemit tonë.

Borba, 1981b, 2

Qëndrimi miratues i elitës politike të asaj kohe rreth “karakterit armiqësor” të demonstratave që po zhvilloheshin në Kosovë, bazohej në mohimin konsekuent të karakterit të tyre social. Me kornizimin diskursiv të këtillë, në mënyrë elegante delegjitimohej forma më e rrezikshme e protestës shoqërore që vinte nga poshtë. Mohimi i komponentit social përforcoi edhe bazën e fuqisë së elitës së asokohshme, sepse zgjidhja e tensioneve sociale kërkohej tek eksperimentimi politik dhe ekonomik që ishte gjithnjë e më afër liberalizimit. Ky i fundit nënkuptonte “shndërrimin” e mëtejshëm të problemeve sociale në nacionale, në pajtim me tendencën e paraqitur me lart të liberalizimit për të afirmuar besnikërinë e aktorëve ndaj kolektivitetëve të ndryshme të veçanta, e po ashtu edhe parimin e “vetëvendosjes” si zgjidhje të mundshme të problemeve ekonomike të një grupi aktorësh të caktuar, veçanërisht nëse grupi shoqëror i shfrytëzuar ekonomikisht ishte njëkohësisht edhe homogjen në aspektin identitar.

1988: drejt domosdoshmërive të imponuara

Kur është fjala për ngjarjet komplekse të vitit 1988, duhet theksuar se përpjekjet tashmë afatgjata që të gjitha llojet e problemeve shoqërore të trajtohen nëpërmjet prizmit identitar e nacional kishin krijuar kushtet për mobilizimin e plotë nacional të aktorëve. Kriza e borxhit të jashtëm, e cila për herë të parë u shfaq në fillim të viteve 80, arriti kulmin para fundit të dekadës kur rritja e çmimeve, inflacioni dhe mungesa e mallrave i kishin ngarkuar në masë të konsiderueshme gati të gjitha ekonomitë shtëpiake jugosllave. Gjurmimi për gjetjen e një forme të duhur të “stabilizimit” ishte bërë kështu preokupimi absolut i funksionarëve politikë dhe i teknokratëve të saj kohe. Mirëpo, në betejat rreth artikulimit të reformave, ideologjia e një pjese të elitës politike të bashkuar rreth Sllobodan Millosheviqit tanimë kishte siguruar një përparësi të caktuar pikërisht për arsye se me një efikasitet të skajshëm kishte arritur të bashkonte reduksionin identitar të padrejtësisë sociale dhe synimet etatiste në Serbi me “domosdoshmërinë e reformës”, zhvillimin e mëtejshëm të formës së tregut të riprodhimit shoqëror. Në këtë mënyrë u krijuan kushtet për krijimin e një “diskursi hibrid” të llojit të veçantë, sipas të cilit “qasja progresive” ndaj sistemit vetëqeverisës socialiste jugosllave shtronte kërkesën për një artikulum ekskluziv nationalist të interesave “klasore”.

Rryma e Millosheviqit arriti kështu që një pjese të madhe të opinionit publik serb t’ia prezentonte krizën sociale të viteve 80 si produkt i statusit të padrejtë të Serbisë në sistemin e konkurrencës së tregut ndër-federal, të cilën e kishte prodhuar eksperimenti liberal jugosllav. Meqënëse përvoja e padrejtësisë për një kohë të gjatë trajtohej në aspektin identitar dhe në mënyrë reduksioniste, kushtet për “zgjimin e popullit” ishin ideale. Shkëlzen Maliqi vë re dhe në mënyrë të përmbledhur e përshkruan këtë pamundësi të artikulimit alternativ të problemeve sociale universale:

Problemi i pronësisë mbi Kosovën u bë i një rëndësie jetike, ndërsa ajo që ishte vërtet e një rëndësie jetike për të gjithë qytetarët e Kosovës, pa dallim nacionaliteti, premtohet se do të zgjidhet sipas çelësit nacional, “kur Kosova të bëhet jona”, “kur ta rirrëmbëjmë nga uzurpatorët”. Në diskursin sundues kosovar nuk janë të pranishme vështirësitë zhvillimore tepër të shprehura të Kosovës (me tendencën e “zhvillimit të moszhvillimit”, respektivisht prapambetjes së vazhdueshme në raport me viset e tjera të vendit), problemi i tranzicionit demografik (...). Në vend të problemeve reale, theksohen ato nacionale të mitizuara... Reduktimet e tilla pamundësojnë shqyrtimin e vërtetë të problemit, e vështirësojnë dhe madje e bëjnë të pamundur zgjidhjen e tij paqësore.

Maliqi, 1989, 73

Për këtë arsye nuk është për t’u çuditur pse Millosheviqi iu kthye zgjidhjes së “problemit kosovar”, si një topisi shekullor mitik të “bashkësisë nacionale” serbe. Makina e tij propagandiste reformat kushtetuese të vitit 1988 i paraqiste si vendimtare për

konsolidimin ekonomik dhe politik të RS të Serbisë. Kjo detyrë duhej të realizohej, në mënyrë që të fillohej ndreqja e “padrejtësisë” së bërë ndaj Serbisë me Kushtetutën e vitit 1974.

Përpyekjet për të formuluar çfarëdo qoftë konceptimi alternativ të natyrës së krizës shoqërore – të cilat para së gjithash mund të haseshin në publikimin zyrtar të LKJ-së, *Borba* – që nga fillimi zhvlerësoheshin prej zhdërvjelltësisë së “diskursit hibrid” millosheviqian, i cili ia doli që në sytë e opinionit publik ta vendosë veten në trekëndëshin midis liberalizmit, nacionalizmit dhe socializmit. Kështu edhe një herë doli në pah forca e nacionalizmit i cili, falë aftësisë që brenda vetes të përfshijë sipas nevojës elementet e ideologjive socialiste, liberale, konservatore dhe të tjera, është në gjendje t’i lidhë të gjitha ato në një krijesë hibride me potencialin për të mobilizuar një spektër të gjerë të aktorëve në bazë të përvojave të tyre të llojllojshme të padrejtësisë.

Pas përgatitjes mediatike shumëumjore, gjatë verës dhe vjeshtës së vitit 1988 gjithandej në Serbi dhe në Mal të Zi u organizuan mitingje të shumta solidariteti me serbët dhe malazezët në Kosovë,¹³¹ që u kurorëzuan me mitingun e madh të “Vëllazërim-Bashkimit” në Beograd. Dy ditë para mitingut, në Kosovë shpërthejnë protestat pesë ditëshe në mbështetje të Komitetit Krahinor të Lidhjes Komuniste, kundër shkarkimit të Azem Vllasit, Kaqusha Jasharit dhe udhëheqësve të tjerë, si dhe kundër ndryshimeve të Kushtetutës së vitit 1974. Në mediat e analizuara, për këto protesta që nga fillimi raportohet me kujdes, por me një ton mbizotërues negativ. Dhe para se t’u atribuohet pa mëdyshje etiketa nacionaliste, me strategji retorike të ndryshme gazetarët vënë në pah dramaticitetin e ngjarjeve dhe rrezikun e tyre potencial.

Me brohoritjet dhe këndimin e zëshëm të tyre (...) ata zgjuan nga gjumi banorë të shumtë të Prishtinës. Skena ishte gati fantazmagorike: me llambat e nderura, rrobat dhe helmetat minatore, arriti fillimisht një çetë prej rreth 150 punëtorësh të turnit të tretë të minierës së Kishnicës dhe Novo Brdos.

Večernje novosti, 1988a, 1-3

Pas fjalimeve të Kaqusha Jasharit dhe Azem Vllasit në stadiumin e KF “Prishtina”, ku ishin tubuar rreth 70 mijë pjesëtarë të kombësisë shqiptare, pritej që situata, edhe përkundër frikës, të qetësohej deri në një masë. (...) Për fat të keq, droja u bë realitet në një formë dramatike.

Borba, 1988a, 5

Edhe pse na arrinin lajme nga Prishtina gati deri në mbyllje të këtij edicioni të “Politikës” për qetësinë në rrugët e Prishtinës, lajmi më i fundit na sjell, megjithatë, një shqetësim të ri. (...) Organet e milicisë janë në pozicionet e veta.

Politika, 1988a, 1

¹³¹ Rreth lëvizjes protestuese të serbëve në Kosovë në periudhën 1985-1988 të shihet te: Vladislavljević, 2003, 2008.

Puna diskursive për t'i atribuar këtyre protestave një karakter të padyshtimtë nacionalist është e pranishme në masë të madhe në raportet e gazetave edhe përpara publikimit të vlerësimit zyrtar të kryesisë së RS të Serbisë dhe KQ të LK të Serbisë, sipas të cilit ekziston “pa mëdyshje” një kontinuitet i “ngjarjeve kundërrevolucionare që nga viti 1981” (Politika, 1988b, 1). Është vënë në pikëpyetje legjitimiteti i qëllimeve të proklamuar, i parullave (numërohej sa herë është dëgjuar në rrugë parulla “Kosova Republikë”), i legjitimitetit të aktorëve dhe organizatorëve të protestës (asnjëherë të përmendur me emër, por tërthorazi).

Më shumë se njëmijë minatorë të minierës “Stari Trg” të “Trepçës” e kanë ndërprerë punën sot në mëngjes. Janë bashkuar dy turne – i treti dhe i pari – për të shprehur “pakënaqësinë e vet dhe zemërimin për shkak të sulmeve në Sindikatën e Serbisë se në klasën punëtore në Kosovë ka më së shumti separatistë dhe nacionalistë”. Ky qe vetëm një shkas, ndërsa qëllimet e njëmendta punëtorët i shfaqën shumë shpejt.

Borba, 1988b, 1-5

Gjithë çfarë po ndodh në tërë Kosovën, derdhet në Prishtinë. Ky është më në fund edhe qëllimi i atyre që e kanë organizuar gjithë këtë, ndërsa në organizim dhe udhëheqje janë infiltruar edhe forca armiqësore. Kanë arritur të manipulojnë me një pjesë të punëtorëve. Prej gati secilit detaj shihet qartë se i tërë aksioni është organizuar dhe udhëhequr mirë – edhe për mënyrën e ardhjes në Prishtinë, edhe për mënyrën si këkesa të caktuara të papranueshme depërtojnë ngadalë dhe gradualisht.

Večernje novosti, 1988b, 6

Më shpesh vihej në pah organizimi “i pazakontë” dhe “sinkronizimi” i *masës*, e cila sillet “si me komandë” dhe në pajtim me “skenarin e mirënjohur”, si dhe me një “skenar” dhe “dekor” standard (në artikuj të shumtë hidheshin dyshime se flamujt jugosllavë dhe ata të punëtorëve, si dhe fotografitë e Titos shërbenin vetëm për ta kamufluar karakterin “e vërtetë” të protestës). Në këtë sens nuk kishte dallime ndër mediat e analizuar.

Njëtrajtshmëria, skenografia e njëjtë, të njëjtat parulla, brohoritje dhe kërkesa të minatorëve, të cilët gjatë ditës së djeshme arrinin në kohë të ndryshme në Prishtinë, në kolona, shumëkë e bëri të mendojë se shfaqja e tyre në rrugët e kryeqytetit të Krahinës nuk qe fare e rastit, respektivisht se në gjithë ato ngjarje kishte një sinkronizim të konsiderueshëm.

Večernje novosti, 1988c, 1-3

Një emëruesi të përbashkët i nënshtroheshin edhe të gjitha parullat, të gjitha kërkesat dhe të gjitha veprimet që i kanë ndërmarrë demonstruesit gjer më tani. Për realizimin e atyre qëllimeve (...) u shfrytëzua skenari dhe dekori tashmë i njohur mirë. Gjithçka zhvillohej nën flamujt jugosllavë trengjyresh, flamurin partiak dhe flamurin e RS të Serbisë, të kombësisë shqiptare në Kosovë dhe flamurin e minatorëve (punëtorëve). Natyrisht, ata bartnin edhe me qindra fotografi të shokut Tito.

Borba, 1988c, 5

Për një çast, si me komandë, në orën 19, 20 dolën nga salla e madhe e “Boro e Ramizit” dhe në dy grupe, me britmat “Para komitetit, para komitetit”, u nisën drejt qendrës së qytetit, para godinës së KK të LK të Kosovës (...) Për pesë minuta, si me komandë, masa u shpërnda rrugëve të Prishtinës.

Borba, 1988ç, 1

Në konferencën e Lidhjes së Komunistëve të Serbisë u kërkua një përkufizim zyrtar i protestave, ndërsa shumë pjesëmarrës në diskutim i ashpërsuan madje edhe vlerësimet më të pafavorshme rreth karakterit të protestave, të cilat deri në atë kohë shfaqeshin në media. Në diskursin e mediave beogradase, përkundër “kamufllimit”, bëhej fjalë për demonstrata antiserbe, por edhe për rezistencë kontrarevolucionare ndaj reformave.

Për këtë arsye shtrohet edhe pyetja edhe dilema: çfarë po ndodh kështu? (...) Sa ka elemente vazhdimësie të kontrarevolucionit të pafytyrë? Përvoja nga viti 1981 në aspektin e reagimit të ngadalshëm ndaj protestave, fillimisht të studentëve, e pastaj edhe të tjerëve, dezinformatat në vend lidhur me këtë çështje, veçanërisht në Kosovë, na detyrojnë që pa hezitim të gjitha t’i quajmë me emrin e tyre të vërtetë.

Politika, 1988c, 2

(...) se në thelb bëhet fjalë për demonstrata antiserbe përmasash mjaft të mëdha, të cilat i kanë organizuar po ato kuzhina nga viti 1968 dhe 1981. Qëllimi dhe kërkesa themelore është që asgjë të mos ndryshohet, që me çdo kusht të mbrohet politika ekzistuese. Kjo bëhet me një rreptësi të madhe (...) saqë të gjitha kamufllimet që kjo të fshihet – bien në ujë. Po bëhen përpjekje që demonstratave t’u atribuohet një karakter projugosllav, por nuk po ia arrijnë dot.

(...) Ajo që po ndodh në Kosovë ditët të fundit janë demonstrata, dhe pikërisht demonstrata si një formë e re e shpalljes së vazhdimësisë

së kontrarevolucionit të nacionalistëve dhe separatistëve shqiptarë. Demonstratat janë përgatitur dhe organizuar në mënyrë tepër delikate dhe udhëhiqen me mençuri. Gjithçka është e përpunuar gjer në detaje (...), ka theksuar Aleksandar Mitroviq.

Večernje novosti, 1988ç, 4

Kundruall “demonstratave armiqësore në Kosovë” qëndronte “mitingu madhështor në Ushqe”¹³². Edhe pse, nga distanca e sotme, mund të diskutohet për karakterin e të dy protestave, politika redaktuese e gazetave të analizuara e ka diferencuar qartë kush janë “Ne” legjitimë, e kush janë “Ata” jolegjitimë që protesojnë në ato ditë.

Gjatë gjithë natës së kaluar dhe sot në mëngjes (...) drejt Beogradit po arrijnë me mijëra autobuzë dhe automobila. Njerëz të moshave, profesioneve dhe arsimimi të ndryshëm vijnë në Beograd për të shprehur dëshirat e veta për Jugosllavinë unike, për ndryshime, për një ardhmëri më të mirë... Beogradasi do të bëjnë çmos që të tregohen mikpritës të mirë. Ky qytet nuk do ta lejojë që kushdoqoftë ta njollojë dhe ndotë tubimin e madh liridashës.

Politika, 1988ç, 1

Në tubimin madhështor në Ushqe (...) tetë oratorë folën për dramën kosovare, vëllazërimin dhe bashkimin e Jugosllavisë, reformat, ardhmërinë e brezit të ri, fuqinë e klasës punëtore, të kaluarën me të cilën mund të krenohemi...

Borba, 1988ç, 1

Politika, enkas për këtë rast, kishte nisur rubrikën “Jehona e mitingut të vëllazërimit e bashkimit në Beograd”, në kuadër të së cilës disa nga titujt qenë edhe: “Tubimi madhështor frymonte me humanitet dhe jugosllavizëm (Osijek)”, “Kragujevac: Ishte si një filharmonit”, “Smederevasit të ngazëllyer”, “Mitrovica e Titos: Treguam që jemi popull dinjitoz e fisnik”, “Novi Sad: Të mbretërojë harmonia në vend të grindjes”, “Sarajevë: Kënaqësi për sjelljen jugosllave” etj. Organizatori, Kryesia e Konferencës së Qytetit të Lidhjes Socialiste të Popullit Punëtor të Beogradit, transmeton *Borba*, e ka vlerësuar mitingun beogradasi si një “tubim me nivel të lartë civilizues, tubimi më dinjitoz që është mbajtur ndonjëherë dhe ku u shfaq një ndërgjegje e lartë patriotike” (*Borba*, 1988d, 4).

Në imazhin e krijuar në këtë mënyrë nuk kishte më vend nga çfarëdolloj pikëpamjeje, e për rrjedhojë edhe përsa i përket çështjes së (jo)legjitimitetit, për të paraqitur qëndrime, të cilat i barazonin në një varg protestat në Kosovë, mitingjet e solidaritetit me serbët dhe malezëzët të përballur me padrejtësi në Kosovë, si dhe mitingun

¹³² Ušće quhet zona përgjatë bregut të majtë në derdhjen e lumit Sava në lumin Danub në Beograd. Mitingu, për të cilin shkruajnë autorët, u organizua më 19 nëntor 1988 (shën i red.).

përmbyllës në Beograd. Në secilin raport në media, në të cilin është shënuar që ndonjë aktor të jetë përpjekur ta bëjë një gjë të tillë, menjëherë pasonte distancimi nga ajo deklaratë dhe hedhja poshtë e argumenteve.

Nga masa pastaj u ngrit një punëtor me thirrjen: “Nesër do të mbahet mitingu në Beograd. Si mund të ndodhë një gjë e tillë, ndërsa kjo s’bën?” Atje e organizon mitingun LSPP e Beogradit dhe e mban gjithë përgjegjësinë për këtë – ka thënë Kaqusha Jashari, duke shtuar – Nëse vazhdoni të flisni kështu, unë nuk do t’ju dëgjoj më.

Borba, 1988dž, 19-20

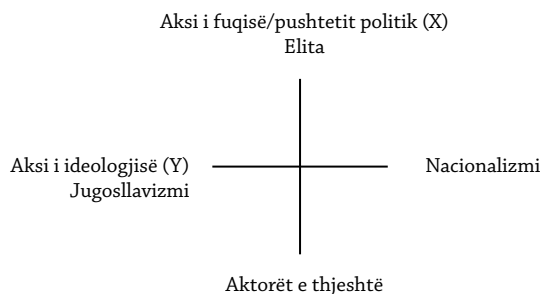
Hrabari është kundër “përgjithësimin të gjërave”, sepse “nuk mendoj se ata mijëra njerëz, ata qindra mijëra, që kanë ardhur atje, janë të gjithë irredentistë.” Në fund Hrabari u angazhua që këtyre ngjarjeve t’u jepet të paktën një shenjë pozitive minimale, sepse: “nuk mund t’i hedh poshtë deri në fund edhe mendimet e shprehura të atyre njerëzve. Edhe në situata të tjera kemi raste kur jepet një mbështetje plebishitare, po ashtu për njerëz të caktuar”. Ka reaguar Marija Todoroviç, duke theksuar se ajo që së jashtmi mund të përngjajë me diçka tjetër, absolutisht nuk është e ngjashme. Rrjedha e ngjarjeve dëshmon që në thelb kemi të bëjmë me dy gjëra krejtësisht të ndryshme.

Borba, 1988đ, 1

Diskursi i endur dendur, i përthurrur rreth ngjarjeve të rëndësishme publike të vitit 1988 pasqyron tiparet themelore të reduksionit diskursiv të lëvizjeve protestuese në Jugosllavinë socialiste, por njëkohësisht tregon edhe origjinën e kësaj teknike të dominimit simbolik – heqjen dorë graduale prej aktorëve prej artikulimit përgjithësisht të përvojës së padrejtësisë nëpërmjet çelësit social.

Shqyrtime përfundimtare

Me formalizimin e tezës mbi strategjinë e shndërrimit të krizave të legjitimitetit të socializmit jugosllav nga rrafshi shoqëror-ekonomik në rrafshin simbolik, me të cilën klasa sunduese jugosllave përgjigjej ndaj sfidave të aktorëve “nga poshtë”, vijmë te modeli shpjegues dydimensional, i cili përbëhet nga *aksi i fuqisë/pushtetit politik* dhe *aksi i artikulimit diskursiv të kërkesave protestuese (aksi i ideologjisë)*:

Në fillim të periudhës së analizuar, aktorët që i përkasin elitës në pjesën më të madhe janë të vendosur brenda katrorit të majtë lart, duke zotëruar botëkuptimin jugosllav, antinacionalist. Në të njëjtën periudhë, kategoria e “aktorëve të thjeshtë” është e pranishme relativisht njësoj në kontinuumin e dy katrorëve të poshtëm. Brenda përditshmërisë jugosllave dhe lëvizjeve protestuese, të shkaktuara para së gjithash nga krizat ekonomike dhe padrejtësitë, vazhdimisht janë të pranishme të dy kornizat referente për interpretimin e realitetit, identitare dhe klasore. Ato gërshetohen me njëra-tjetrën brenda përvojës së padrejtësisë të aktorëve.

Në çastet e mobilizimit të lëvizjes protestuese ndodh procesi intersubjektiv i artikulimit të kësaj përvoje. Njëkohësisht, rezultati përfundimtar i artikulimit varet para së gjithash nga dy faktorë: nga “fjalorët gjithpërfshirës” (botëkuptimet), të cilët aktorët i kanë në dispozicion, dhe nga efektiviteti i mekanizmave të dominimit simbolik që i ka në dispozicion klasa sunduese, siç është strategjia e reduksionit diskursiv. Konsiderojmë se klasa sunduese në Jugosllavi e ka praktikuar me sukses dominimin simbolik në momentet kyçe më 1968 dhe 1981, duke i pamundësuar aktorët që në protesta, por edhe në hapësirën mediatike, t’i legjitimojnë kërkesat e veta si “socialiste”. Kështu është penguar përqëndrimi i aktorëve brenda katrorit të majtë të poshtëm në formën e rezistencës sociale, antinacionaliste ndaj rendit, kompatible me jugosllavizmin. Në vend të kësaj, reduksioni diskursiv për një periudhë të gjatë i ka kontribuar përqëndrimin të aktorëve të thjeshtë brenda katrorit të djathtë, edhe nëse kërkesat e veta shoqërore-ekonomike i kanë riartikulluar plotësisht brenda kornizës identitare, ose nëse kërkesat e përmendura të kenë filluar t’i interpretojnë si jokompatible me jugosllavizmin (të dyja modalitetet e riartikulimit ishin të pranishme në lëvizjet protestuese të shqiptarëve të Kosovës më 1968, 1981 dhe 1988).

Origjinën e fundme të reduksionit diskursiv, si strategji e dominimit simbolik, e përfaqëson çarja e elitës jugosllave në dy rryma dhe ngurtësimi përfundimtar i aktorëve të lëvizjeve protestuese brenda katrorit nacionalist më 1988. Përdorimi i etiketës nacionaliste që nga viti 1968 deri në gjysmën e viteve 80-të, me qëllim të delegjitimitimit të protestave, kishte një efekt reaksioni edhe mbi vetë elitën. Një segment i rëndësishëm i saj e zhvillon një strategji të re si përgjigje ndaj krizës strukturore të

sistemit jugosllav: rikuptimësimin e vetë etiketës dhe pranimin e pjesshëm të një modaliteti të saj (nacionalizmit të grupit etnik, të cilit i përket ai segment i elitës, krahas refuzimit të nacionalizmave etnikë që i kundërvihen atij).

Elita u përpoq edhe një herë të përgjigjet me zgjidhje “eksperimentale” në sferën e ekonomisë ndaj krizës së thellë të sistemit jugosllav në gjysmën e dytë të viteve 80të, kësaj radhe me liberalizimin substancial të tregut. Mirëpo, një segment i elitës me bindje reformiste, i prirë nga Millosheviqi, në harmoni me lëvizjet protestuese në vendet e Bllokut të Lindjes, përpiqet që ideologjitë e liberalizimit të tregut dhe nacionalizmit etnik t’i paraqesë si të pandashme, duke e rikuptimësuar etiketën e nacionalizmit.¹³³ Kjo pjesë e elitës pozicionohet strategjikisht brenda katrorit të djathtë – lartë të modelit, duke u përpjekur që përvojën e padrejtësisë së aktorëve ta artikulojë nëpërmjet çelësit nacionalist në luftë kundër segmentit të elitës me orientim jugosllav, duke u përpjekur që aktorët t’i përqëndrojë në vijën katrori i sipërm i djathtë – katrori i poshtëm i djathtë. Segmenti i elitës i Millosheviqit, pasi korri fitore ndaj “reformatorëve” të pozicionuar si antinacionalistë, të personifikuar te kryeministri federal Ante Markoviç, nisi një proces zinxhiror të mobilizimit të aktorëve në linjën katrori i epërm – i poshtëm i djathtë, i cili deri në gjysmën e parë të vitit 1989 i kaploi të gjitha republikat dhe grupet etnike në Jugosllavi.

Sipas mendimit tonë, pikërisht dinamika specifike, e përvijuar më lart, e përvojes së padrejtësisë së aktorëve dhe strategjive të dominimit simbolik të klasës sunduese duhet parë si një nga shkaqet e mospjekjes në Jugosllavi të sistemit socialist, i cili gjatë katër dekadash e gjysmë nuk ia doli mbanë ta neutralizojë nacionalizmin si një kornizë referente primare për interpretimin e realitetit shoqëror në Kosovë.

¹³³ Kr. Meie, 1999.

Burimet:

- Borba* (1968a) Ocena trogodišnje aktivnosti. 14.11., fq 6.
- Borba* (1968b) Ocena studentskih događaja. 1.11., fq. 4.
- Borba* (1968c) Šovinsti se služe svim sredstvima da unesu smutnju i nepoverenje. 9.11., fq 3.
- Borba* (1968č) Prištinski studenti osuđuju demonstracije. 3. 12.
- Borba* (1968ć) Demonstracije su naišle na oštru osudu studenata. 4. 12., fq. 4.
- Borba* (1981a) Razvoj Kosova smeta kontrarevolucionarima. 4. 04., fq. 3.
- Borba* (1981b) Borba protiv neprijatelja, za poverenje i bratstvo i jedinstvo. 7.04., fq. 2.
- Borba* (1988a) Protest pod maskom podrške. 20. 11., fq. 5.
- Borba* (1988b) Remzi Koljgeci VD predsednika. 18. 11., fq. 1-5.
- Borba* (1988c) Protest pod maskom podrške. 20. 11., fq. 5.
- Borba* (1988č) Prestalo, pa ponovo počelo. 21. 11., fq. 1.
- Borba* (1988ć) Jedinstvom stvorimo budućnost. 20. 11 (botim i jashtëzakonshëm), fq. 1.
- Borba* (1988d) Dostojanstven skup. 21.11., fq. 4.
- Borba* (1988dž) Nemirenje sa kadrovskim promenama. 19-20.11, fq. 1.
- Borba* (1988đ) Nije krizno, već opasno. 22.11., fq. 1.
- Politika* (1968a) Neprijatelj pokazao pravo lice. 7. 12.
- Politika* (1968b) Otvorena suočavanja. 7.12.
- Politika* (1981) Osuđene grupe studenata kao neprijateljske. 29.03., fq. 8.
- Politika* (1988a) Ponovo okupljanja demonstiranata. 21. 11, fq. 1.
- Politika* (1988b) Demonstracije na Kosovu nesumnjivo su kontinuitet kontrarevolucionarnih događaja iz 1981. godine. 24.11., fq. 1.
- Politika* (1988c) Tri reforme – mera efikasnosti delovanja Saveza komunista. 23.11., fq. 2.
- Politika* (1988č) Danas miting bratstva i jedinstva. 19.11., fq. 1.
- Večernje novosti* (1981) Protiv nacionalizma beskompromisno. 5.04., fq. 1.
- Večernje novosti* (1988a) Protest zbog ostavki. 18.11., 1-3.
- Večernje novosti* (1988b) Studenti produžili demonstracije. 20. 11., fq. 6.
- Večernje novosti* (1988c) Protest zbog ostavki. 18.11., fq. 1-3.
- Večernje novosti* (1988ć) Još radi stara kuhinja. 22. 11., fq. 4.

Literatura:

- BAKIĆ, J. (2011) *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik.
- BURG, L. S. (2014) *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. New Jersey: Princeton University Press.
- DYKER, A. D. (2013) *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*. New York: Routledge.
- ENTMAN, R. (1993) Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*. 43 (4). fq. 51–58.
- HONNETH, A. (1996) *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- JOVIĆ, D. (2001) Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: Kriička analiza postojećih interpretacija. *Reč*. 62 (8). fq. 91–157.
- JOVIĆ, D. (2003) *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
- LAMPE, J. R. (2000) *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LAZIĆ, M. (1987) *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- LAZIĆ, M. (1994) *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjjić.
- LAZIĆ, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- LYDALL, H. (1989) *Yugoslavia in crisis*. New York: Oxford University Press.
- MALIQUI, Sh. (1989) Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize. U Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić (prir.). *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*. fq. 69–77.
- MEIE, V. (1999) *Yugoslavia: A History of its Demise*. New York: Routledge.
- NOEL, M. (1998) *Kosovo: A Short History*. London: Macmillan Publishers.
- PLEŠTINA, D. (1992) *Regional development in communist Yugoslavia: success, failure, and consequences*. Boulder: Westview Press.
- RUBINSTEIN, Z. A. (2015) *Yugoslavia and the Nonaligned World*. New Jersey: Princeton University Press.
- RUSINOW, D. I. (1977) *The Yugoslav Experiment, 1948-74*. London: C Hurst & Co Publishers Ltd.
- TUCOVIĆ, D. (1950) *Srbija i Arbanija*. U Izabrani spisi, knjiga II. Beograd: Prosveta.
- VAN DIJK, T. A. (2006) *Ideologija: multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.
- VLADISAVLJEVIĆ, N. (2003) Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba s Kosova 1985-1988. *Reč*. 70/16. fq. 83–107.
- VLADISAVLJEVIĆ, N. (2008) *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave.
- WOODWARD, L. S. (1995) *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. New Jersey: Princeton University Press.
- WOODWARD, L. S. (2003) The Political Economy of Ethno-nationalism in Yugoslavia. *Socialist Register*. 39. fq. 73–92.

Përktheu: Anton Berishaj

Marjan Ivković

Tamara Petrović Trifunović

Srdan Prodanović

Institut for Philosophy and Social Theory

University of Belgrade

Serbian-Albanian Relations in Socialist Yugoslavia: Protests in Kosovo and the Burden of Systemic Legitimization

Abstract:

In this paper we examine to which extent was egalitarian vocabulary of Yugoslav socialism able to provide an alternative framework for interpretation of Serbian-Albanian relations. Our initial hypothesis is that – due to the experimental nature of Yugoslav self-management socialism, which implied certain compromises with liberal capitalism – the Yugoslav elite was structurally bound to systematically negate the social aspect of protests that took place in Kosovo in 1968, 1981 and 1988. Using critical discourse analysis on daily newspapers (*Politika*, *Večernje novosti* and *Borba*), we show how the nomenclature treated the complex social-political aspects of the social uprisings exclusively as a manifestation of nationalism. To the actors involved, this discursive strategy suggested that nationalism is a common denominator for economic, political and ethnic equality. Final consequences of these discursive strategies will be shown through analysis of media coverage of protests in Kosovo and the “Brotherhood and Unity” meeting that took place Belgrade in 1988, wherein we can see that there is little space left for non-nationalistic interpretation of any kind of social uprising, both in media and actors’ perspective.

Key words:

Yugoslavia, Serbian-Albanian relations

**Çfarë u mësojmë
brezave të rinj?
Marrëdhëniet
serbo-shqiptare në
tekstet shkollore**

Aleksandra Iliq Rajković (Aleksandra Ilić Rajković)

Fakulteti i Filozofisë

Universiteti i Beogradit

Shqiptarët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare në librat shkollorë serbë (1887-1987)

Abstrakt:

Në këtë punim do të përpiqemi të shqyrtojmë dinamikën e zhvillimit të përfytyrimeve për shqiptarët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare në librat shkollorë serbë, që nga vitet 80-të të shekullit XIX, deri në vitet 80-të të shekullit XX. Janë analizuar tekstet e historisë dhe të gjeografisë për shkollat fillore dhe të mesme. Janë shqyrtuar disa tema: shqiptarët si vendas të moçëm, Shpërngulja e Madhe e Serbëve, Lufta e Parë Ballkanike, Lufta e Dytë Botërore dhe Rezoluta i Informbyrosë. Në punim konstatohet se dijet e paraqitura në kuadër të këtyre temave nuk kanë qenë të mjaftueshme që nxënësit të krijojnë një përfytyrim të qartë mbi fqinjët dhe të bazuar në të menduarit kritik, si dhe për t'i kuptuar marrëdhëniet midis dy shteteve. Përmbajtjet e teksteve në librat shkollorë kanë qenë në funksion të diskursit politik sundues, temat që nuk ishin në sferat e tij të interesit nuk u konsideruan të vlefshme. Për këtë arsye, u lanë mënjane ato përmbajtje që do ta mundësonin njohjen e tjetrit në relacionin “ne-të tjerët” dhe të kuptuarit e veprimeve të “tjetrit” në kontekstin e rrethanave të tij jetësore. Në punim vihen në pah më shumë çështje që kanë mbetur të pasqaruara sa duhet gjatë shqyrtimit të temave të cekura, si dhe tematikat e lëna pas dore. Konstatohet se mosdija e “akumuluar” me gjenerata të tëra për “tjetrin” është një truall pjellor për rrenjosjen e paragjyqimeve dhe për të gjitha format e manipulimit.

Fjalët kyçe:

marrëdhëniet serbo-shqiptare, serbët, shqiptarët, librat shkollorë, e kaluara, ne-të tjerët

Serbët dhe shqiptarët, midis të tjerash, i lidhin edhe përfytyrimet mbi “konfliktin shekullor të ndërsjelltë dhe inferioritetin qytetërues të tjetrit, i cili uzurpon simbolet kryesore identitare të të parit” (Jovanović, 2014, 1). Faqet që gjenden para lexuesit paraqesin një përpjekje për të shqyrtuar nga perspektiva pedagogjike dinamikën e zhvillimit të këtij përfytyrimi dhe elementeve të tij në kontekstin e arsimit. Më saktë, një vëmendje e veçantë i kushtohet segmentit të kontekstit që ka të bëjë me dijet mbi “tjetrin”, në rastin tonë mbi shqiptarët, dhe dijet mbi marrëdhëniet serbo-shqiptare, siç janë paraqitur ato në faqet e librave shkollorë për nxënësit e shkollave fillore dhe të mesme që nga vitet 80-të të shekullit XIX deri në vitet 80-të të shekullit XX.

Çështjet kryesore ku u mbështetëm për të realizuar qëllimin e këtij kërkimi ishin:

1/ Cilat tema mbi shqiptarët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare konsideroheshin si përfaqësuese për nxënësit nga autorët e teksteve shkollorë? Ishin këto temat, ku mbështetej korniza referuese, brenda së cilës ndërtohej përfytyrimi i nxënësve për shqiptarët si: a) banorë të Gadishullit Ballkanik; b) banorë të Shqipërisë fqinje me Serbinë dhe c) bashkëbanorë me bashkëkombasit e tyre serbë në Kosovë. Këto tema paraqesin njërën njësi të analizës së përmbajtjes të librave shkollorë.

2/ Si është interpretuar përmbajtja e temave? A është reduktuar përmbajtja në numërimin e të dhënave, apo nxënësit i është ofruar edhe një interpretim? Interpretimi mund të jetë i orientuar, për shembull, drejt krijimit të një qëndrimi të qartë të nxënësi në raport me temën e caktuar, ndërsa nga ana tjetër mund t’i ofrojë një gjedhe për shqyrtim kritik lidhur me temën e dhënë. Çështja nëse dhe në ç’mënyrë përmbajtjet e librave shkollorë do të përfshihen në bagazhin arsimor të nxënësit, varet nga përgjigjja e pyetjes në vijim.

3/ Si është paraqitur përmbajtja, në kuptimin logjik dhe didaktik? Për përgjigjen e kësaj pyetjeje jemi mbështetur në standardet e cilësisë së librave shkollorë që janë të rëndësishme për temën tonë (Ivić, Pešikan, Antić, 2012).

- Koherenca në parashtrimin e përmbajtjes së leksionit
- Relevanca e përmbajtjes për nxënësit
- Përdorimi i mjeteve ikonike të shprehjes
- Vlera didaktike e shembullit
- Mënyrat e paraqitjes së vlerave
- Pyetjet, ngarkesat dhe detyrat në relacion me format e të mësuarit që i nxisin
- Mbështetja për zhvillimin e mendimit kritik të nxënësi.

Librat shkollorë janë libra që, dashje pa dashje “luajnë një rol të madh në jetën e çdo njeriu në periudhat e para zhvillimore të jetës, të cilat janë vendimtare për përvetësimin e dijeve dhe shkathtësive, zhvillimin e të menduarit, formimin e personalitetit, për formimin e qëndrimeve, sistemit të vlerave, shprehive dhe nevojave” (Ibid, 21). Në Serbi, si medium i shtypur, librat shkollorë janë më të përdorurit, sepse i përdorin nxënësit e shkollave fillore dhe të mesme. Për përmbajtjet e librave shkollorë gjithmonë janë të interesuara shumë grupe shoqërore. Për shembull, te librat shkollorë

të historisë drejtohen vështrimet e historianëve, pedagogëve, psikologëve, vendim-marrësve, bartësve të ideologjisë sunduese, kishës, prindërve dhe fëmijëve. (Ibid, 16).

Para se të fillojmë me analizën e teksteve, do të ofrojmë një pasqyrë të shkurtër historike të datave kyçe në historinë pedagogjike-institucionale të Serbisë. Konkursi i parë për librat shkollorë për shkollat fillore në Serbi u shpall në vitin 1839. Në atë kohë u shtypën të gjithë librat shkollorë të nevojshëm për shkollën fillore. Moment tjetër i rëndësishëm është viti 1868, kur u shtyp grupi i parë e librave shkollorë në pajtim me drejtshkrimin e Vukut (Vuk Karadžić). Një rol të rëndësishëm në vlerësimin e cilësisë së dorëshkrimeve të librave shkollorë kishte Këshilli Kryesor i Arsimit i themeluar në vitin 1880, në përbërjen e të cilit ishin përfaqësuesit e komunitetit pedagogjik dhe akademik të Serbisë. Këshilli, si trup pranë Ministrisë së Arsimit, ofronte vlerësime profesionale për të gjitha çështjet e rëndësishme të arsimit. Para se të arrinte në duart e nxënësit, secili libër shkollor duhej të kalonte procesin e recensimit pranë Këshillit. Sipas Rregullave për botimin e librave shkollorë që u caktuan në vitin 1895, për një lëndë duhej të kishte vetëm një libër shkollor, të cilin e miratonte Këshilli Kryesor i Arsimit. Megjithatë, procesi i recensimit të librave shkollorë ishte transparent dhe përbënte bazën për diskutime në opinionin pedagogjik. Gati secili libër shkollor që miratohej nga Këshilli, ishte edhe objekt i recensioneve profesionale në revistat pedagogjike. Në periudhën mes dy luftërave botërore, ndikimi i Këshillit dhe transparenca e punës së tij u dobësuan ndjeshëm, por edhe kriteret për miratimin e librave shkollorë nuk ishin të dukshme si në periudhën e mëparshme. U hoq edhe monopoli shtetëror nga tregu i librit shkollor, i cili shpejt u përmyt nga librat shkollorë të botuesve të ndryshëm. Kushti i vetëm që libri shkollor të mund të arrinte në duart e nxënësve ishte miratimi nga Këshilli Kryesor i Arsimit.

Një moment tjetër i rëndësishëm në historinë e librit shkollor që edhe themelimi i Entit për Botimin e Librave Shkollorë në vitin 1957, në prag të reformave të vitit 1958. Që nga kjo kohë Enti do të jetë institucioni qendror për përgatitjen e librave shkollorë për të gjitha nivelet e shkollimit, deri në vitin 2006, kur u liberalizua tregu i librit shkollor.

Që nga fillimi i periudhës që po shqyrtojmë në këtë punim, deri në vitin 1958, kur arsimit fillor tetëvjeçar u bë i detyruar, niveli fillor dhe i mesëm i shkollimit u organizuan si vijon: shkollës fillore kishte 4 klasa që ndiqeshin nga nxënësit e moshës 7-10 vjeç + 4 klasa të gjimnazit të ulët, + 4 klasa të shkollës së mesme. Sistemi shkollor përfshinte edhe shkollat fillore të larta, ato të zgjatura, si dhe shkollat qytetare, mirëpo në territorin e Serbisë ato nuk lëshuan rrënjë.

Në këtë punim janë analizuar gjithsej 31 libra shkollorë: 12 libra shkollorë për shkollat e mesme (8 libra shkollorë të historisë dhe 4 të gjeografisë), 17 libra shkollorë për shkollat fillore (8 libra shkollorë të historisë, 5 libra shkollorë të gjeografisë, 4 libra leximi) dhe 2 libra shkollorë të historisë që në vitet 50-të u përgatitën edhe për shkollat fillore, edhe për ato të mesme. Janë marrë në konsideratë ata libra shkollorë në të cilët ka përmbajtje relevante për temën e punimit tonë. Libri shkollor më i vjetër i analizuar është shtypur në vitin 1887, ndërsa më i ri në vitin 1985. Moshë më e ulët

e nxënësve që kanë mësuar përmbajtjet e analizuara në këtë punim është 9 vjeç (klasa III e shkollës fillore) deri më 1958, pasuar nga mosha është 13 vjeç (klasa VII), ndërsa mosha më e lartë ishte 18 vjeç.

Banorë të padëshirueshëm të Serbisë së Vjetër (1878-1912)

Në gjysmën e dytë të shekullit XIX, pas Kongresit të Berlinit, në Serbi u intensifikuan proceset e ndryshme të modernizimit, në të cilat u përfshi edhe arsimit. Shkolimi i detyruar u fut në vitin 1882, u përcaktuan planet dhe programet mësimore të detajuara për të gjitha nivelet e shkollimit dhe u shtypën librat shkollorë përkatës. Në marrjen e të gjitha vendimeve ka qenë i përfshirë Këshilli Kryesor i Arsimit i themeluar në vitin 1880.

Historia, gjuha dhe gjeografia serbe përbënin të ashtuquajturin grup kombëtar të lëndëve, i cili zinte një vend të rëndësishëm në planet mësimore, ndërsa për përmbajtjet e librave shkollorë Këshilli Kryesor i Arsimit diskutonte me seriozitet dhe transparencë (Ilić, 2010). Duke shqyrtuar përmbajtjen e librave shkollorë të lëndëve mësimore të cekura, mund të konstatojmë se ideja për çlirimin dhe bashkimin e të gjitha territoreve serbe në suaza unike shtetërore zinte një vend të rëndësishëm. Edhe nëse arsimin e përfundonin me shkollën fillore ose të mesme, nxënësit përvetësonin disa të dhëna gjatë shkollimit: se kombi është një formë e natyrshme e grupimit të njerëzve, prandaj shteti kombëtar është një e drejtë natyrore e çdo populli, për të cilin ai mund dhe duhet të luftojë; se numri më i madh i serbëve jeton jashtë kufijve të shtetit të Serbisë; dhe se arritja e realizimit të shtetit që do t'i përfshinte të gjithë është një qëllim i madh kombëtar dhe vlerë përmbi vlerën e jetës së një individi. Në pajtim me një qëndrim të tillë, nga brezat e rinj pritej që t'i çlironin pjesët e paçliruara të serbizmit dhe t'i bashkonin në një shtet të përbashkët (Ibid.). Përmbajtjet e librave shkollorë në këtë periudhë u kushtojnë vëmendje popujve dhe shteteve fqinje, vetëm për aq sa mendoheshin si të rëndësishëm për idenë kombëtare. Shpjegimi i marrëdhënieve ndërkombëtare sillej në suaza të relacionit "mik-armik". Serbët e ndanin hapësirën e tyre jetësore jo me aq dëshirë me të tjerët, midis të cilëve bënin pjesë edhe arbanasët (shqiptarët).

Mesazhet e mësipërme u prezentoheshin nxënësve gjatë gjithë shkollimit të tyre, që nga klasa e parë e shkollës fillore deri në fund të arsimit në gjimnaz. Ndërkaq, këto mesazhe përbënin pikën qendrore të shkollimit vetëm në dy raste. Fjala është për klasën e tretë dhe të katërt të shkollës fillore dhe për klasat e ulëta të shkollës së mesme, të cilat i ndiqnin nxënësit e moshës 9-14 vjeç. Në këto klasa nxënësit krahas gjuhës, mësonin edhe historinë e gjeografinë serbe dhe gjeografinë e tokave serbe dhe të Gadishullit Ballkanik. Në klasat më të larta të shkollës fillore të lartë dhe shkollës së mesme të lartë parashihej mësimi i Gjeografisë së Evropës dhe botës dhe Historisë së përgjithshme. Renditja e cekur e lëndëve sipas klasave në planin mësimor është rezultat, midis tjerash, edhe i zbatimit të rregullave didaktike klasike "nga e afërta drejt së largëtës", "nga e njohura tek e panjohura" dhe "nga konkretja tek abstraktja". Shkolla

fillore e ulët zgjaste 4 klasa – 4 vjet, që përbënte ciklin e parë të shkollimit fillor – siç do ta emërtonim sot. Në Serbi në fund të shekullit XIX për shumicën e nxënësve ky do të jetë edhe niveli i fundit në arsimimin formal, një numër më i vogël shkollimin e vazhdonte në shkolla të mesme. Cikli i dytë fillonte me klasën e parë të shkollës së mesme të ulët ose në klasën e parë të shkollës fillore të lartë.

Në programin mësimor për klasën e katërt të shkollës fillore parashihej mësimi i Gjeografisë së Serbisë, tokave serbe dhe Gadishullit Ballkanik. Gadishulli Ballkanik duhej të studiohej në simestrin e dytë. Në librin shkollor këtij rajoni i kushtoheshin gjithsej pesë faqe. Autori konstaton se “Të rralla janë viset në tokë, ku në një hapësirë të tillë si Gadishulli i Ballkanit, të ekzistojnë popuj aq të ndryshëm. Aty janë serbët, bullgarët, arnautët, vllahët, turqit, armenët (Karić, 1887, 47). Kompleksitetin për të cilin flet, autori e lë në nivel konstatimi, ndërsa pikërendesa e pjesës tjetër të tekstit të librit shkollor orientohet drejt territoreve që banohen prej popullit serb jashtë kufijve shtetërorë.

Përfytyrimi për marrëdhëniet serbo-shqiptare në librat shkollorë të kësaj periudhe përthyer me domethënien që Serbia e Vjetër ka për popullin serb. Tema qendrore e leksionit me titullin “Serbia e Vjetër” në librat shkollorë të gjeografisë ishte e fokusuar te pyetja “Pse ky territor është i rëndësishëm për popullin serb?” Përgjigjia që pason është: sepse Serbia e Vjetër është një nga viset kyçe për “historinë e mendimit të madh, të bashkimit të të gjitha tokave serbe” (Karić, 1887; Đorđević dhe Blagojević, 1889; Putniković dhe Jović, 1906, 93-94). Nxënësit informohen se atje jetojnë 400000 banorë, më të shumtën serbë, të cilët “në shumë vende e kanë humbur kombësinë e vet me pranimin e besimit muhamedan, e me të kanë marrë edhe gjuhën e arnautëve, edhe shumë zakone të atij populli... Por, të gjithë deri në ditët e sotme i kanë ruajtur, disa më shumë e disa më pak, edhe zakonet e njëmendta serbe nga “epoka e krishterë” (Karić, 1887, 149).

Përfytyrimi për marrëdhëniet serbo-shqiptare në këta libra shkollorë është i konstruktuar në kuadër të veprimeve shqiptare ndaj serbëve në Serbinë e Vjetër. Arbanasët i ndihmojnë turqit në zullumet mbi popullsinë serbe. Ky pohim ilustron me citimin e një varg aktivitetesh shqiptare: ata i vrasin dhe i frikësojnë serbët, duke ushtruar presion që të heqin dorë nga besimi dhe gjuha e tyre – kombësia e tyre, si dhe të pranojnë gjuhën shqipe dhe islamin; ata i shkatërrojnë gjurmët e të kaluarës serbe dhe e përndjekin popullatën serbe. Në një përfytyrim të tillë nuk ka shenja për bashkëjetesën e mundshme të banorëve të Serbisë së Vjetër, dhe nuk ka përgjigje për pyetjen çfarë do të ndodhë me arbanasët kur Serbia e Vjetër një ditë të bëhet “serbe”. Po ashtu, imazhi për arbanasët është stereotip: të gjithë arbanasët posedojnë karakteristikat e përmendura. Librat shkollorë nuk i informojnë nxënësit për arbanasët, si banorë të visit fqinj me Serbinë nën pushtetin turk, prandaj përfytyrimi për banorët me të cilët ndahet hapësira jetësore është i përgjithësuar dhe i reduktuar në interpretimin e njëanshëm të raporteve të ndërsjellta armiqësore në territorin e Serbisë së Vjetër. Ky interpretim buron nga diskursi i vuajtjes shekullore nën turqit, i cili në anën tjetër buron nga diskursi i kombit, dhe për këtë arsye janë armiq të gjithë ata që perceptohen si ndihmës

të armikut “kryesor” të popullit serb. Ata janë, si edhe turqit, shkaktarë të vuajtjeve të popullit serb. Pozicionin e diskutit të individit në raport me diskursin e cekur të vuajtjes e ilustron e dhëna se në përmbajtjet e librave shkollorë që kanë të bëjnë me temën e punimit tonë nuk ka aktorë me emra dhe mbiemra personale, por ata emërtohen me përkatësinë kombëtare. Jeta e përditshme dhe komunikimi, individët me emër dhe mbiemër, marrëdhëniet e tyre të ndërsjella, rrinë nën hijen e asaj vuajtjeje shekullore, prandaj të gjitha këto, si më pak të rëndësishme, janë përjashtuar nga dijet që duhet të përvetësojnë brezat e rinj. Këto dije mbartin mesazhin: Serbia e Vjetër dhe popullata serbe duhet të çlirohen dhe të përfshihen në shtetin të cilit i përkasin, Serbisë. Nga të dhënat e paraqitura vëmë re dy argumente në favor të arsyetimit të luftës për Serbinë e Vjetër, në të cilën “sundojnë arbanasët dhe turqit”. Pra, me luftë 1. do të çlirohet popullata që vuan dhe 2. do të çlirohet bërthama e shtetësisë serbe. Ky përfytyrim u bazua mbi argumentet e përmendura dhe u mbështet emocionalisht me shembuj angazhues, me mesazhin e qartë për rëndësinë e tij për lexuesit e rinj – respektivisht për ardhmërinë e gjithë popullit serb. Kjo bëhej për t’i nxitur nxënësit me patriotizëm të bazuar në trimëri dhe në disponimin luftarak.

Marioneta të fuqive të mëdha (1918-1940)

Me themelimin e Mbretërisë së Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve në vitin 1918, kufijtë unikë shtetërorë përfshinin më shumë sisteme shkollorë me tipare të ndryshme, të cilat u unifikuan vetëm në vitin 1929. Edhe fusha e literaturës shkollorë do të vuante fatin e mungesës së përgjithshme të rregullit në politikën arsimore të shtetit të ri. Në këtë periudhë, çdo libër shkollor duhej po ashtu të merrte një rekomandim nga Këshilli Kryesor i Arsimit dhe miratimin e Ministrisë, para se të arrinte në duart e nxënësve. Procedurat e miratimit dhe recensimit të librave shkollorë, ndërkaq, tanimë nuk ishin transparente, ndërsa në treg mbretërori një larushi literature shkollorë, prandaj vështirë të konstatohet se cilët libra shkollorë vërtet u përdorën në procesin mësimor (kjo e vështirëson formimin e mostrës për një hulumim si ky i yni). Rikonstruktimin e dijeve që nxënësit përvetësonin e vështirëson edhe më shumë fakti se në shkolla përdorëshin kombinime të ndryshme librash shkollorë. Megjithatë, disa libra shkollorë patën më shumë botime, prandaj mund të konsiderojmë se janë përdorur në vazhdimësi të paktën për disa vite dhe që në duar i kishte një numër i madh nxënësish.

Relacionit “ne – të tjerët” autorët e librave shkollorë i qaseshin nga nivele të ndryshme përgjithësimi. Për shembull, në librin shkollor të historisë për shkollën e mesme, të autorit Gjorgje Llazareviq (Đorđe Lazarević), i cili u shtyp në 13 botime, janë trajtuar çështjet e marrëdhënieve midis serbëve, kroatëve dhe sllovenëve, si marrëdhënie të një populli me Fuqitë e Mëdha të Austro-Hungarisë, Turqisë dhe Ruisë, ndërsa popujt e tjerë – përveç bullgarëve, as që përmenden (Lazarević, 1940). Një qasje e ngjashme ndaj kësaj tematike vihet re edhe në librin shkollor për shkollën fillore të autorit Dushan Prica (Dušan Prica). Ai marrëdhëniet e përgjithësuara “ne – të tjerët” i paraqet tërësisht në suazat e marrëdhënies “mik-armik”, krahas polarizimit të theksuar: miq janë vetëm popujt vëllezër (jugosllavë), ndërsa armiq janë të gjithë të tjerët (Prica, 1935).

Shumica e autorëve marrëdhëniet “ne – të tjerët” i kanë paraqitur në masë të konsiderueshme si më komplekse, duke përfshirë edhe marrëdhëniet serbo-shqiptare. Përfytyrimi për shqiptarët është disi më i qartë në raport me librat shkollorë të periudhës së mëparshme. Në faqet e librave shkollorë të shtypur midis dy luftërave botërore ka informacione për karakteristikat gjeografike të Arbanisë (Shqipërisë), për arbanasët si banorë të moçëm të Gadishullit Ballkanik, është shpjeguar zakoni shqiptar i “besës” dhe është paraqitur qëndrimi i nënës shqiptare ndaj trimërisë.

Në librat shkollorë të historisë dhe të gjeografisë nxënësit janë informuar se arbanasët janë pasardhës të ilirëve të paromanizuar, të cilët para pushtuesve sllavë të Gadishullit Ballkanik janë tërhequr në male, dhe se që nga viti 1912 ata e kanë shtetin e vet që zë hapësirën e lumenjve Drin dhe Drin i Zi. Autori i librit shkollor të gjeografisë për shkollat e mesme arbanasët i paraqet si “popullin më të paarsimuar në Gadishullin Ballkanik dhe në mbarë Evropën”, si “jashtëzakonisht trima, por tepër të ashpër”, të njohur si “blegtorë, kurbetçinj dhe plaçkitës” (Radojević, 1923, 11).

Në librin e leximit për klasën e katërt të shkollës fillore të autorit Millosh Mitroviq (Miloš Mitrović), gjenden edhe dy tekste që ilustrjnë kompleksitetin e marrëdhënieve serbo-shqiptare. Në tekstin e parë që është me karakter informativ, janë paraqitur kufijtë e Mbretërisë së Jugosllavisë. Në tekstin e dytë, me karakter letrar, është dhënë ilustrimi i marrëdhënieve serbo-shqiptare. Në tekstin e parë nxënësit, duke lexuar për kufijtë e Mbretërisë, informoheshin se shumë fise të Arbanisë veriore në viset rreth Shkodrës, Prizrenit, Gjakovës, rreth Drinit të Zi deri te Liqeni i Ohrit, janë të përziera – serbo-arbanase. “Që këndeje në shumë familje të atjeshme kanë mbijetuar zakonet serbe: festa familjare dhe vëllamëria” (Matović, 1938, 230). E dhëna e përmendur dëshmon për bashkëjetesën e mundshme të serbëve dhe shqiptarëve, por ajo temë nuk shtjellohet më tej. Teksti i dytë – tregimi me titull *Çetniku Lllazar dhe nëna e tij*, hedh dritë negative mbi këtë mundësi pozitive. Në hyrje të tregimit shpjegohet zakoni shqiptar i “besës”, ndërsa në vazhdim situata e prerjes në “besë” për qëllime tradhtie të serbëve nga arbanasët. Mesazhi që buron nga ky tregim është se armiqësia e arbanasve ndaj serbëve është mbi këtë zakon të shenjtë për ta, ndërsa arbanasët janë paraqitur me karakter të dobët dhe të paqëndrueshëm (Ibid., 210). Nëse i krahasojmë dy tekstet e mësipërme duke patur parasysh karakteristikat e tyre didaktike, vëmë re se të dhënat për fiset e përziera serbo-shqiptare ofrohen në kuadrin e një teme më të gjerë, të mbushur me një varg të dhënash të ngjashme, prandaj lexuesit fare lehtë mund t’i shpëtojnë pa i vënë re, çka e pakëson rëndësinë e tyre në masë të konsiderueshme. Kjo rëndësi zvogëlohet edhe më shumë sepse të dhënat e përmendura nuk janë theksuar si të rëndësishme. Në anën tjetër, armiqësia paraqitet në mënyrë narrative, me një ngarkesë të theksuar emocionale, e cila mbështetet në shpjegimin e zakonit shqiptar dhe thyerjes së tij, trimërisë dhe dashurisë amëso-re.

Po në vitin 1938, kur u botua libri i leximit ku gjendet tregimi i paraqitur më sipër, u shtyp edhe botimi i dymbëdhjetë i librit të leximit të autorit Millorad Vujanac (Millorad Vujanac) për të njëjtën klasë. “Njeriu, edhe nëse ndonjëherë është i tmerrshëm, përsëri është njeri. Po, pse pra njerëzit vriten me njëri-tjetrin!? E në çdo libër të shen-

jtë shkruhet urdhëresa e Hyut – Duajeni njëri-tjetrin siç ju dua unë” – është mesazh i njërit prej teksteve të këtij libër-leximi, i cili do të mund të kuptohet edhe si mesazh i librit të leximit në tërësi. Duke u njohur me përmbajtjet e këtij libri, nxënësi ballafaqohet me kompleksitetin e marrëdhënieve ndërnjerëzore dhe me dilema etike të ndryshme, të cilat e tejkalojnë tematikën e nacionales që bazohet mbi të kaluarën e lavdishme dhe vuajtjet. Armiku shekullor i popullit serb është pushteti turk, por kjo s’do të thotë se çdo turk është armik dhe i keq – në librin e leximit ka disa shembuj veprimi human, etik dhe heroik të agallarëve dhe bejlerëve turq. Ky është konteksti në të cilin është përfshirë edhe tregimi i Mark Millanit (Marko Miljanov) me titull “Arnautka”. Raporti ndaj guximit, trimërisë dhe patriotizmit të nënës së një fisi arnaut është paraqitur nën një dritë të theksuar pozitive në tregim (Vujanac, 1938, 61). Ky tregim është një dritare e rrallë e hapur në jetën dhe sistemin vleror të popullatës shqiptare nën pushtetin turk në faqet e librave shkollorë serbë. Nëna refuzon ta pranojë në shtëpi të birin, të cilin e konsideron të poshtër dhe tradhtar të bashkëluftëtarëve të tij në luftë kundër turqve dhe, për këtë arsye, është e gatshme ta dërgojë në dënim me vdekje. Në diskursin e kombit ky është një akt që do të vlerësohet lart. Po ashtu ai është edhe një shembull i ekzistencës së sistemit të vlerave të banorëve të një krahine turke të humbur, ku jeton një popullsi që, siç mund të shihet nga përmbajtja e librave shkollorë të paraqitur më sipër, nuk lidhet me kurrfarë qëndrimesh etike.

Marrëdhëniet serbo-shqiptare ishin të pranishme në librat shkollorë edhe në kuadër të temave mbi Luftën e Parë Ballkanike. Në librat shkollorë të historisë nxënësit informoheshin se lufta është bërë për çlirimin përfundimtar të popujve ballkanikë nga pushteti turk, se është çliruar territori i Serbisë së Vjetër – se është “shpëguar Kosova”, se ushtria serbe ka dalë në Detin Adriatik duke çliruar një pjesë të territorit shqiptar nga pushteti turk, se lufta ka përfunduar në Londër, ku Serbia që e detyruar të tërhiqet nga territori shqiptar dhe se është shpallur shteti i pavarur i Shqipërisë.

Duke shpjeguar shkaku e drejtpërdrejtë të luftës, autorët e librit shkollor theksojnë krimet e kryera nga arbanasët mbi popullatën serbe në Serbinë e Vjetër. Për dallim nga librat shkollorë në periudhën e mëparshme, ku arbanasët paraqiteshin si bashkëpunëtorë të pushtetit turk, në këtë periudhë paraqiten edhe si bashkëpunëtorë të Austro-Hungarisë. Kështu Iliq (Ilić) i paraqet ata si marioneta austrohungareze (Ilić, 1925, 1928, 105), ndërsa Millosheviq (Milošević) edhe si marinoeta turke, edhe si austrohungareze. Me ndihmën austrohungareze arnautët u çuan në kryengritje kundër pushtetit turk, e cila rezultoi me “të drejta të mëdha”. Po ato të drejta në shtetin turk i kishin kërkuar serbët dhe bullgarët, duke lutur Rusinë që t’u dalë në ndihmë (Milošević, 1939, 61). Duke i shpjeguar ngjarjet dhe vendimet e shteteve të caktuara me një terminologji që ka të bëjë me veprimet e individëve (thuhet për shembull: Austro-Hungaria “nuk ishte e sinqertë”), autorët përpiqen që kompleksitetin e marrëdhënieve ndërkombëtare t’ia sjellin më afër lexuesit të moshës dhjetë vjeç. Me një qasje të tillë, ndërkaq, kompleksiteti i atyre marrëdhënieve thjeshtëzohet së tepërmi, por edhe përgatitet një truall i volitshëm për zhvillimin e stereotipave për popujt tjerë dhe për të kuptuarit e luftës si pasojë natyrore të mosmarrëveshjeve ndërkombëtare.

Prjedha e Luftës së Parë Ballkanike është shpjeguar në mënyrë të ngjashme në pjesën më të madhe të librave shkollorë për shkollat fillore dhe të mesme – me pak të dhëna dhe shumë fraza, nëpërmjet të cilave lavdërohen sukseset e ushtrisë serbe. Një shembull tipik e gjejmë në librin shkollor të historisë për shkollat e mesme. Ushtria serbe ka “treguar mrekulli të vërteta guximi, qëndrueshmërie dhe trimërie”. Një “njësi e ushtrisë serbe depërtoi në luftë me arnautët në Detin Adriatik dhe pushtoi Lezhën dhe Durrësin. Në të njëjtën kohë, malazezët depërtuan deri në Shkodër dhe e pushtuan atë” (Stanojević, 1934, 144). Nxënësve nuk u shpjegohet si dhe pse u nis ushtria serbe në drejtim të Detit Adriatik. Përgjigja u dha më vonë në përmbajtjen e librave shkollorë të shtypur në dekadat pas Luftës së Dytë Botërore dhe për këtë do të flitet më shumë në vijim. Vlen të përmendet këtu se në librat shkollorë të historisë që u përgatitën në vitet 90-të në Serbi, tematika e përmendur u përjashtua përsëri (Stojanović, 2010).

Në librin shkollor të Millosheviqit për shkollat fillore, botuar në vitin 1939, gjejmë një moment interesant nga historia e Luftës së Parë Ballkanike. Nën titullin “Shpagimi i Kosovës” nxënësve u shpjegohet domethënia që ka kjo ngjarje për serbët, por shpjegohet edhe domethënia që mund të kishte pasur ajo edhe për shqiptarët në Kosovë. Me të hyrë ushtria serbe në Prizren, “Mbreti Petar fillimisht ka shkuar në kishën e Sh. Spasit nga epoka e Dushanit për ta falënderuar për fitoren”. Të nesërmen mbreti ka marrë pjesë në meshë në kishën katolike-arnaute. “Me këtë ka dashur t’i sigurojë arnautët se ushtria e tij nuk ka ardhur për t’i robëruar popujt e tjerë, por për t’u sjellë lirinë, të drejtën dhe rendin” (Milošević, 1939, 63).

Pavarësia e Shqipërisë, si një nga rezultatet e bisedimeve të paqes në Londër, është interpretuar në mënyrë të ngjashme në shumë libra shkollorë të periudhës midis dy luftërave. Shteti shqiptar është formuar me nismën e Austro-Hungarisë dhe Italisë për ta bërë të pamundur forcimin e Serbisë me daljen e saj në det dhe bashkimin e kufijve me Malin e Zi. Autorët me keqardhje konstatojnë se Serbia që e detyruar t’i dorëzonte “territoret e pushtuara”, të cilat duhej t’i përkisnin. Me argumente të tilla anashkalohet dhe injorohet e drejta e kombit për të pasur shtet në rastin e tjetrit, ndërsa në rastin e vet ajo e drejtë mbrohej me këmbëngulje.

Në periudhën midis dy luftërave botërore, përfytyrimet që nxënësit mund të krijojnë për shqiptarët në bazë të përmbajtjeve të librave shkollorë, sillëshin nga ato tepër negative, ato të papërcaktuara, deri te mungesa e plotë e informacionit për këtë temë. Përfytyrimi negativ për shqiptarët ndërtohet mbi interpretimet e ndikimeve që Fuqitë e Mëdha, si personazhe negative, ushtrojnë mbi ta. Shqiptarët janë të përkulshëm, ata mund t’i nxitësh për të bërë veprime mizore, pra edhe për ta thyer traditën e vet, siç është besa. Megjithatë, në këtë periudhë shfaqen edhe shenja të rralla mbi bashkëjetesën në Serbinë e Vjetër. Si edhe në periudhën paraprake, përfytyrimi dominant për shqiptarët dhe për marrëdhëniet serbo-shqiptare është stereotipik dhe negativ. Mirëpo, kthesa në politikën shtetërore të Jugosllavisë nga diskursi nacional drejt atij socialist pas Luftës së Dytë Botërore, sjell një kthesë edhe në paraqitjen e tematikës së trajtuar më lart.

Bijtë e tokës së shqipeve (1944-1948)

Pas Luftës së Dytë Botërore në Jugosllavi ndodh një kthesë shoqëore rrenjësore, që pasqyrohet edhe në përmbajtjet mësimore. Planet dhe programet e reja mësimore të të gjitha institucioneve shkollore bazohen mbi “frytet e marksizmit, socializmit, revolucionit tonë dhe arritjeve më të reja të shkencave; edukimit ideo-politik të të rinjve i është kushtuar një kujdes i madh, ndërsa LRKJ, organizata e pionierëve dhe e rinisë luajnë këtu një rol tepër të madh” (Potkonjak, 1980, 44).

“Biri i tokës së shqipes” është titulli i një tregimi të Branko Qopiqit (Branko Ćopić), i cili gjendet në librin e leximit për klasën e katërt të shkollës fillore, të shtypur në vitin 1946. Nëpërmjet tregimit për trimërinë e një të riu shqiptar, Ahmetit, Qopiqi paraqet legjendën mbi prejardhjen e shqiptarëve dhe për emërtimin tjetër të tyre – Shqiptar, për rëndësinë e Skënderbeut, për domethënien e tipareve të karakterit, siç janë guximi, patriotizmi dhe miqësia (Teodosić dhe Đurić, 1946). Shembulli i flijimit të ndërgjegjshëm të Ahmetit për atdheun është i ngjashëm me shembujt e fëmijëve heronj nga Lufta e Dytë Botërore në Jugosllavi. Por, ky përfytyrim tepër pozitiv për popullin shqiptar i dhënë në tregimin e Qopiqit nuk është i vetmi shembull në përmbajtjet e librave shkollorë të pasluftës. Periudha e shkurtër e miqësisë jugosllavo-shqiptare në planin politik u pasqyrua dhe në përmbajtjet e librave shkollorë.

Nxënësve të shkollës fillore në faqet e librave të leximit dhe të gjeografisë u janë paraqitur shembuj të vëllazërimit dhe bashkimit të serbëve, malazezëve dhe shqiptarëve në Kosovë. Vëmë re se në tekstet që lexojnë nxënësit, theksimi i përkatësisë kombëtare dhe besimit të heroit është në funksion të theksimit të harmonisë vëllazërore të tre popujve në Kosovë e Metohi, si arritje e luftës së përbashkët në Luftën e Dytë Botërore dhe e pranimit të parimeve të politikës së re. Nxënësve u paraqiten trimëritë nga Lufta e Dytë Botërore, përpjekjet e përbashkëta të investuara në rindërtimin e asaj që qe shkatërruar dhe në ndërtimin e të ardhmes së përbashkët, në të cilën janë tejkaluar ndarjet fetare e kombëtare.

Imazhi pozitiv mbështetet në informacione mbi popullin shqiptar dhe në shpjegime për të kaluarën konfliktuale të marrëdhënieve serbo-shqiptare. Në librin shkollor të gjeografisë për klasën e tretë të shkollës fillore e kaluara konfliktuale veçohet si një temë më vete me titullin *Kosova e Metohia në të kaluarën*. “Popujt e Kosovës e Metohisë – shqiptarët, serbët dhe malazezët – kanë jetuar në të kaluarën në grindje të vazhdueshme” (Teodosić, Bajalica dhe Stanojević, 1947, 126). Por, afirmimit të vëllazërimit dhe bashkimit në Kosovë e Metohi i ka kontribuar, sipas interpretimit të autorëve të këtij libri shkollor, lufta e përbashkët për liri gjatë Luftës së Dytë Botërore, e cila edhe është zyrtarizuar me vendimin e kuvendit popullor të 9 korrikut të vitit 1945 në Prizren. E kaluara konfliktuale nxënësve u paraqitet me pesë fjali, ndërsa lufta kundër okupatorit në Luftën e Dytë Botërore është dhënë me nëntë fjali dhe është ilustruar me një fotografi, në të cilën është paraqitur “njësia partizane shqiptare në çaste pushimi” (Ibid., 127). Mirëpo, nuk është plotësisht i qartë funksioni didaktik i asaj fotografie. Temë e tekstit janë marrëdhëniet serbo-shqiptare, prandaj do të qe e pritshme që kjo

të jetë edhe temë e ilustrimit. Fotografia paraqet çaste pushimi të një njësi shqiptar, prandaj është e paqartë se si ajo skenë ilustron marrëdhëniet serbo-shqiptare.

Në libër këtë libër shkollor janë paraqitur gjithashtu edhe karakteristikat e relievit dhe pozita politiko-juridike e Kosovës dhe Metohisë. Autorët informojnë nxënësin se kjo krahinë kufizohet me Republikën Popullore të Shqipërisë, duke shpjeguar shkurt dhe përgjithësisht karakterin e marrëdhënieve jugosllavo-shqiptare, të cilat u përkufizuan si miqësore gjatë Luftës së Dytë Botërore (Ibid., 128).

Kthesa e plotë në politikën shtetërore jugosllave pas Luftës së Dytë Botërore nga diskursi kombëtar në diskursin socialist e ballafaqoi praktikën arsimore me mungesën e librave shkollorë, prandaj si zgjidhje kalimtare u shfrytëzuan librat shkollorë rusë. Për mësimin e historisë në shkollat e mesme u përgatit në vitin 1949 përkthimi i librit shkollor rus të autorit Galkin. Libri trajton historinë botërore, në kuadër të së cilës si një nga ngjarjet e rëndësishme veçohet edhe Lufta e Parë Ballkanike. Lufta është trajtuar nga perspektiva e Fuqive të Mëdha dhe është interpretuar si konflikt i tyre, i mbartur mbi supet e popujve të vegjël të Ballkanit. Edhe ky autor, si autorët e periudhës paraprake, daljen e Serbisë në Detin Adriatik, e interpreton si një rrethanë që vetëm Austro-Hungarisë nuk i shkonte për shtat, e shteti shqiptar është rezultat i kësaj rrethane. Në atë libër mësimor ofrohet edhe përgjigje për pyetjen pse Serbia u tërhoq nga territoret e pushtuara dhe ia la Shqipërisë ato: për arsye se Rusia nuk ishte përgatitur për luftë “dhe ende nuk ishte në gjendje për ta mbrojtur Serbinë”. Lufta e Parë Ballkanike ishte hyrje në Luftën e Parë Botërore, konstaton ky autor (Galkin, 1949, 102).

Përmbajtjet e librave shkollorë në vitet e para të pasluftës janë të fokusuara te vëllazërimi dhe bashkimi i kombeve dhe kombësive të Jugosllavisë, te theksimi i barazisë së tyre juridike dhe zhvillimi i një përfytyrimi të përgjithshëm pozitiv për popullin shqiptar. Në këtë sens, përmbajtjet e librit të leximit dhe librit shkollor të gjeografisë ishin të sinkronizuara. Përgjegjësia për të kaluarën konfliktuale në marrëdhëniet serbo-shqiptare, sipas autorëve të librave shkollorë edhe në këtë periudhë, para së gjithash, qëndron te Fuqitë e Mëdha – Austro-Hungaria dhe Turqia.

Shteti shqiptar është një fqinj pasiv – vitet 50-të të shekullit XX

Në vitet pas Rezolutës së Informbyrosë, librat shkollorë të gjeografisë dhe historisë përmbajnë informacione për Shqipërinë si një shtet fqinj, për popullsinë e historinë e saj dhe për marrëdhëniet serbo-shqiptare në të kaluarën. Shqiptarët në librat shkollorë edhe në këtë dekadë shfaqen si banorë të një shteti fqinj dhe si bashkëkombës të shqiptarëve – kombësi në Jugosllavi.

Nxënësit e klasës së tretë të shkollës fillore, në kuadër të temës *Krahina autonome e Kosovës e Metohisë*, në tekstin e gjeografisë mësonin se shqiptarët janë një “popull që ka luftuar për liri bashkë me serbët dhe malazezët” (Đergović dhe Živković, 1952, 60). Në shtatë fjalë, sa përfshin kjo temë, shprehjet që bëjnë fjalë për unitetin, harmoninë

dhe vëllazërimin përsëriten pesë herë. Shqipëria është paraqitur shkurt si fqinje e Jugosllavisë edhe në librin e gjeografisë për klasën e katërt. Krahas të dhënave themelore, theksohet edhe se “Partia jonë dhe Shtabi ynë Suprem e kanë ndihmuar popullin shqiptar në organizimin e radhëve partizane për luftë kundër fashizmit. Pas luftës, shteti ynë i ka ofruar popullit shqiptar ndihmë për ndërtimin e vendit” (Vasiljević, 1957, 78).

Libri shkollor i historisë për klasën e shtatë të shkollës fillore dhe klasën e tretë të gjimnazit, krahas të dhënave për arbanasët si banorë të vjetër përmban edhe të dhënën për arbanasët si banorë të paralagjeve të qyteteve mesjetare serbe dhe përgjigjen lidhur me çështjen që deri në atë kohë nuk ishte hapur në librat shkollorë: si u vendosën shqiptarët në Kosovë. Në vitin 1690 serbët u shpërngulën nga Metohia, Prizreni, Peja, Gjakova, Pllava, Bjello Polja, Vuçitërna, rrjedha e epërme e Moravës së Jugut dhe nga Fushë Kosova në territorin e Monarkisë së Habsburgëve, nga frika e hakmarrjes turke. Ftesën e oficerit turk që të kthehen, serbët nuk e pranuan dhe ai “këto vise i populloi me arbanasë, të cilët u ulën nga malet e Shqipërisë” (Rajičić, Prljević dh Solarić, 1954, 141).

Autorët flasin edhe për pasojat e betejës së Kosovës, edhe për përmasat e domethënies që kishte për serbët tradita gojore mbi këtë betejë – “fakti që trimat e Kosovës kanë preferuar të vdesin si kalorës në fushën e betejës se sa t’i nënshtrohen armikut shumë më të fuqishëm, e ka mbajtur gjallë frymën luftarake në popullin tonë gjatë gjithë kohës së robërisë nën turqit. Të moçmit tanë e kanë ruajtur traditën gojore për betejën në Kosovë, e kanë përcjellë nga brezi në brez, i kanë theksuar shembujt e Lllazarit e Milloshit dhe ua kanë lënë testament brezave të rinj, që ta hedhin tej zgjedhën e armikut dhe ta shpaguejnë Kosovën” (Ibid., 68).

Në librin shkollor të historisë për klasën e tetë të shkollës fillore dhe klasën e katërt të shkollës së mesme, tema në kuadër të së cilës nxënësit kanë mundur të krijojnë një përfytyrim sado-kudo mbi marrëdhëniet serbo-shqiptare është Lufta e Parë Ballkanike. Për dallim nga librat shkollorë të periudhave më të hershme, në të cilat kjo luftë paraqitej si çlirimtare, në këtë libër shkollor lufta merr një dimension tjetër – kjo ishte edhe një luftë pushtuese, të cilën e udhëhoqën borgjezitë kombëtare (Solarić, 1952, 90). Duke shpjeguar shkaqet e luftës, autori i librit mësimor thekson rolin e borgjezisë dhe shpjegon në mënyrë të detajuar edhe rolet e aktorëve të tjerë – Fuqive të Mëdha dhe popullit. Në raport me leksionet për Luftën e Parë Ballkanike në librat shkollorë të periudhave të mëparshme, qasja e këtij autori në kuptimin didaktik përfaqëson një përparim të ndryshëm. Ky libër i parashtron nxënësit perspektiva të ndryshme brenda të cilave mund të interpretohej lufta, duke shpjeguar shkaqet dhe pasojat e disa veprimeve, si dhe marrëdhëniet e aktorëve të ndryshëm. Është i qartë edhe qëllimi i autorit për të krijuar te nxënësit qëndrimin negativ ndaj borgjezisë, prandaj në këtë kuptim nuk mbetet hapësirë për zhvillimin e mendimit të lirë kritik te nxënësit.

Rrjedha e luftës, ndërkaq, po në këtë libër shkollor, paraqitej ngjashëm me librat shkollorë të periudhave paraprake – si konflikt i të mirës me të keqen. Në anën e të keqes ishin Turqia, Italia dhe Austro-Hungaria, në anën tjetër ishte Aleanca Ballkanike, ndërsa pjesëmarrja e shqiptarëve në luftë nuk përmendet. Dalja e ushtrisë serbe

në Detin Adriatik nëpërmjet territorit shqiptar shtrohet në mënyrë të përmbledhur dhe informative, pa ndonjë përcaktor që do të sugjeronte se bëhet fjalë për një luftë pushtuese ose për karakterin çlirimtar të asaj fushate – “kolonat e ushtrisë serbe pas çlirimit të Kosovës shkuan nëpër Shqipëri dhe në Durrës dolën në Detin Adriatik. Në atë pjesë të frontit serbët i mundën njësitë luftarake turke dhe pushtuan Lezhën dhe Shëngjinin” (Ibid., 92). Pavarësia e shtetit shqipëtar, si një nga rezultatet e luftës, interpretohet në mënyrë të ngjashme si në tekstet e periudhave të mëparshme.

As në këtë periudhë përmbajtjet e teksteve shkollor nuk ua bënin të mundur nxënësvë të krijimin e një përfytyrimi më të plotë për shqiptarët, si banorë të një shteti fqinj dhe si bashkëkombës në Jugosllavi. Ato hapin temën e synimeve imperialiste të borgjezisë, por i komentojnë ato qëllimet në raport me territorin shqiptar. Autorët e teksteve shkollorë nuk i komentojnë marrëdhëniet serbo-shqiptare. Në rrjedhën e mëtejshme të ngjarjeve gjatë Luftës së Parë Ballkanike, përmendet Shqipëria si territor, por jo popullsia e saj – shqiptarët. Edhe librat shkollorë të kësaj periudhe pjesëmarrjen dhe rolin e shqiptarëve në Luftën e Parë Ballkanike e lënë të pasqaruar, ndërsa qëndrimi ndaj fqinjëve, mund të karakterizohet si pozitiv drejt atij neutral.

Borgjezia serbe është përgjegjëse, ne nuk kemi të bëjmë asgjë me të: vitet 60-të të shekullit XX

Që nga viti 1957 në procesin mësimor në shkollat fillore dhe të mesme janë të pranishëm ekskluzivisht librat shkollorë të Entit për Botimin e Librave Shkollorë. Tekstet e historisë dhe gjeografisë u rishtypën të ripunuara shumë herë. Me tekstet e një autori u mësua më shumë se një dekadë e gjysëm. Në vitet 60-të në librat shkollorë, krahas paraqitjes së të dhënave të mëparshme, shqyrtohen më me detaje Lufta e Parë Ballkanike dhe Rezoluta e Informbyrosë. Në tekstet e gjeografisë jepen edhe të dhënat për karakteristikat natyrore-gjeografike, bujqësore dhe ekonomike të viseve të banuara me popullsi shqiptare.

Libri shkollor i gjeografisë informon, ndër të tjera, se Shqipëria është një vend kryesisht bujqësor dhe një ndër vendet më të pazhvilluara në Evropë. “Prapambetja interpretohet me shkaqe historike. Për një kohë të gjatë Shqipëria ishte nën okupimin turk, ndërsa më vonë ishte nën ndikimin e Fuqive të Mëdha. Pas Luftës së Dytë Botërore Shqipëria vazhdon politikën e saj të izolimit nga fqinjët dhe madje nga pjesa më e madhe e vendeve socialiste, përfshirë edhe BRSS-në” (Rajičić dhe Đurić, 1964, 66). Autorët në vazhdim parashetrojnë edhe drejtimet e mundshme të zhvillimit të ekonomisë shqiptare.

Në tekstet e historisë jepen të dhëna mbi përpjekjen për vendosjen e bashkëpunimit të popujve ballkanikë në luftë kundër pushtetit turk, të inicuar nga princi Mihaillo Obrenović (Mihaillo Obrenović). Ai kishte angazhuar Ilia Garashaninin që të ndihmojë nisjen e kryengritjeve në Mal të Zi, Bosnje e Hercegovinë dhe në Shqipëri. Autorët e librit mësimor, ndërkaq, nuk e shqyrtojnë fatin e mëtejshëm të kësaj përpjekjeje (Grbač, 1963, 152; Grbač dhe Smiljević, 1964, 26).

Në vitet 60-të tekstet shkollore u mësonin nxënësve se borgjezia serbe dhe bullgare nuk ua pranonin të drejtën për liri kombëtare popullit shqiptar dhe maqedon. Ndërkaq, nxënësit informoheshin se në Serbi ka ekzistuar një rrymë e fortë kundër “imperializmit të borgjezisë”, e cila zhvillohej brenda partisë socialdemokrate. Theksohet se kjo parti ishte “e organizuar mirë dhe mjaft e fuqishme në pikëpamje të numrave” dhe se angazhohej për bashkëpunimin e socialistëve në Ballkan (Grubač. 1963, 177). Që nga vitet 60-të në tekstet e historisë janë cituar rregullisht fragmente nga vepra e Dimitrije Tucoviçit (Tucović) për Serbinë dhe Shqipërinë.

Në tekstin e historisë për klasën e katërt të shkollës së mesme të vitit 1966, shqyrtohet gjerësisht edhe Rezoluta e Informbyrosë, duke shpjeguar dhe justifikuar veprimet e Partisë Komuniste të Jugosllavisë (PKJ). Si temë më vete janë veçuar çështjet e marrëdhënieve ndërkombëtare të Jugosllavisë me shtete të veçanta, në të cilat Shqipëria zë një vend të veçantë si kundërshtarë e Jugosllavisë që, krahas Kinës, prin në “fushatën negative” kundër Jugosllavisë (Knežević dhe Smiljević, 1966).

Të dhënat që u futën në librat shkollorë në vitet 60-të, si përfaqësuese për tematikën mbi shqiptarët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare, janë ndryshuar në raport me periudhat paraprake, veçanërisht përsa i përket tematikës së Luftës së Parë Ballkanike – disa segmente të kësaj teme janë shpjeguar më të plota, ndërsa disa të tjera janë përgjithësuar. E gjithë dija duhej t’i përshtatej botëkuptimit komunist, të kundërtën e të cilit e përfaqëson ai borgjez. Informacionet se shqiptarët kanë qenë pjesëmarrës aktivë të ngjarjeve në prag dhe gjatë luftërave ballkanike duhej të shërbenin, para së gjithash, si elemente në argumentimin e karakterit mbinacional dhe antiborgjez të sistemit të vlerave që duhet të përvetësonin nxënësit. Me të njëjtin qëllim nxënësve u paraqiten pikëpamjet e Tucoviçit. Zhvillimit të këtij raporti dënues ndaj synimeve pushtuese të borgjezisë serbe duhej t’i kontribuonin dhe pasaktësitë, jo të parëndësishme, të shfaqura aty-këtu në gjuhën e këtyre teksteve. Në periudhat e mëparshme në librat shkollorë përmendeshin edhe toponime konkrete të territoreve shqiptare ku pati hyrë ushtria serbe, ndërsa në këtë periudhë autorët e përgjithësonin këtë të dhënë, duke theksuar se synim i borgjezisë serbe ka qenë që ta “pushtojë këtë vend dhe të dalë në det” (Knežević dhe Smiljević, 1964, 25). Kjo tendencë në dekadën e ardhshme do të jetë edhe më e theksuar.

Në tekstet shkollore të viteve 60-të, në suaza të tematikës së punimit tonë, nuk kakishte ton narrativ të parashtrimit, ndërsa përpjekjet për angazhimin emocional të nxënësve orientoheshin drejt admirimit dhe respektit të thellë për veprimet dhe aktivitetet e PKJ-së. Empatia historike ndaj shqiptarëve, si banorë të Shqipërisë, shtetit fqinj të Jugosllavisë, të cilën e kishte “rrezikuar” borgjezia serbe, do të zgjohej te nxënësi me leximin e leksionit për Luftën e Parë Ballkanike, por do të humbiste me përvetësimin e dijeve mbi Rezolutën e Informbyrosë. Shqipëria, si shtet fqinj në anën e BRSS-së, paraqitej si një nga kundërshtarët kryesorë të Jugosllavisë. Nxënësit, si në shkollë fillore, ashtu edhe në të mesme, do t’i mbyllnin librat e historisë me qëndrim negativ ndaj Shqipërisë dhe banorëve të saj, si ndaj një shteti fqinj, por armik, të Jugosllavisë.

Zbulimi i të kaluarës dhe i të tashmes – vitet 70-të dhe 80-të të shekullit XX

Në tekstet e historisë për klasën e shtatë të shkollës fillore dhe për klasën e tretë të shkollës së mesme do të shtoheshin temat për Rilindjen Kombëtare Shqiptare dhe për pjesëmarrjen në Luftën Nacionalçlirimtare, gjë që do të zgjeronte përfytyrimin për shqiptarët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare.

Përfytyrimi i krijuar prej teksteve shkollore mbi Luftën e Parë Ballkanike në vitet 60-të, në këtë periudhë u modifikua deri diku në tekstin e klasës së shtatë të shkollës fillore, të autorëve Miliqeviq (Milićević) dhe Dragutinoviq (Dragutinović). Vlen të përmendim dy momente. I pari, pikëpamja e Dimitrije Tucoviqit rreth problemeve të hapura me këtë luftë është interpretuar si vijon: Tucoviq u “angazhua për pavarësinë e Shqipërisë dhe zbuloi planet e borgjezisë serbe në Luftën e Parë Ballkanike, e cila dëshironte të dilte në Detin Adriatik dhe ta nënshtrojë popullin shqiptar”. I dyti, pas leksionit ku parashtrohet ky interpretim, autorët i shtrojnë nxënësve pesë pyetje, njëra prej të cilave është: “Cili ishte qëndrimi i socialistëve serbë ndaj çështjes kombëtare, veçanërisht ndaj aneksimit të Bosnjes dhe Hercegovinës dhe pushtimit të Shqipërisë nga qeveria serbe?” (Milićević dhe Dragutinović, 1979, 1986, 261). Gjuha jo e saktë, e cila e përshkon këtë tekst, theksohet edhe më shumë në këtë pyetje, gjë që i jep asaj legjitimitet arsimor. Dijen e nxënësve për “pushtimin e Shqipërisë nga qeveria serbe” autorët e konsiderojnë kyçe, sepse asaj i referohet pyetja pas leksionit. Më tej, pyetja është formuluar në mënyrë të tillë që nxënësi të japë një arsytim – një përgjigje të argumentuar dhe komplekse, e jo një riprodhim të thjeshtë të të dhënave. Për këtë arsye, si në pikëpamje didaktike, ashtu edhe në pikëpamje pedagogjike, pyetja e përmendur është problematike.

Në tekstin mësimor për shkollën e mesme, të përgatitur prej Novakoviqit (Novaković) dhe Peroviqit (Perović), bën pjesë mësimi mbi Rilindjen Kombëtare Shqiptare, i cili nga aspekti përmbajtësor përfaqëson një risi të rëndësishme në raport me librat shkollorë nga periudhat e mëparshme. Popullsia e Shqipërisë, si territor nën pushtetin turk, është paraqitur si shoqëri që ka kategori të ndryshme banorësh, duke paraqitur edhe dinamikën e zgjimit të vetëdijes kombëtare dhe synimet për formimin e shtetit kombëtar. Shqiptarët nga Shqipëria, të cilëve u takon merita për Rilindjen Kombëtare në atë krahinë turke, në këtë libër shkollor janë paraqitur me emra personalë, mbiemra dhe fotografi. Theksohet se lëvizja u fuqizua posaçërisht ë vitet 1908-1912, kur hapen shkollat shqipe dhe fillojnë të botohen gazeta në gjuhën shqipe, kur haptazi shqiptohen synimet për autonominë e Shqipërisë (Novaković dhe Perović, 1977). Të pasqaruara megjithatë mbeten marrëdhëniet serbo-shqiptare. Ato në kuadër të kësaj teme përmenden vetëm dy herë – në shpjegimin e arsyeve për krijimin e Lidhjes së Prizrenit dhe në citimin e vendimit të Konferencës së Londrës. Po ashtu, mbetet i pasqaruar raporti i popullsisë shqiptare ndaj ardhjes së ushtrisë serbe në Luftën e Parë Ballkanike. Në fragmentin nga libri i Tucoviqit, që jepej si ilustrim pas leksionit, mund të lexohet se popullsia që çuar në kryengritje, por mungon një shpjegim më i saktë për atë kryengritje.

Teksti për Rilindjen Kombëtare Shqiptare është informues, por nuk përmban shpjegime në kontekstin e historisë rajonale. Në këtë libër shkollor, në tema të veçanta, ofrohen të dhëna për kontekstin, mirëpo, vendosja e atyre lidhjeve për nxënësit është një detyrë komplekse (Reichenberg & Skjelbred, 2010), e për këtë arsye autori i librit shkollor duhet t'i shpjegojë ato. Nxënësit nuk i ofrohet përgjigje në tekst lidhur me rëndësinë e asaj dijeje për të: nuk është e qartë pse duhen ditur të dhënat e parashtruara. Pa vetëdijen për rëndësinë që ka dija për një temë të caktuar, nxënësi nuk do të jetë i motivuar të bëjë përpjekje për përvetësimin e saj. Në këtë sens teksti i përmendur është interesant, por sendërtimi i tij arsimor nuk shkon më tej se të mësuarit përmendësh.

Në po atë tekst *Lufta e Parë Ballkanike* paraqitet në një gjysmë faqeje, me nëntë fjali gjithsej, që në raport me librat shkollorë të periudhave të mëparshme është një parashtrim tepër i përmbledhur. Shkaqet dhe rrjedha e luftës janë paraqitur nga perspektiva që merr në konsideratë kontributet e të gjithë popujve ballanikë në luftë kundër pushtetit turk, pra edhe të shqiptarëve, e kjo nuk mund të thuhet për tekstet e mëhershme. Hyrja e ushtrisë serbe në territorin e Shqipërisë përmendet shkurt: “Ushtria serbe i (...) dëboi turqit nga Maqedonia dhe pjesa më e madhe e Shqipërisë” (Novaković dhe Perović, 1977, 168). Paraprakisht, pa komentim, shtrohet shkurt e dhëna se pretendime mbi territorin shqiptar kishin Serbia, Mali i Zi dhe Greqia, por atyre iu kundërvunë Austro-Hungaria dhe Italia.

Në klasën e tetë të shkollës fillore dhe në klasën e katërt të shkollës së mesme, nxënësit, që nga fundi i viteve 70-të, informoheshin edhe për pjesëmarrjen e kombësisë shqiptare në LNÇ, ndërsa tema për ngjarjet lidhur me Informbyronë edhe në këtë periudhë zë një vend me rëndësi. Në këta libra shkollorë theksohet se kombësitë jugosllave ishin të motivuara për pjesëmarrje në LNÇ me qëndrimin që mbronte PKJ ndaj çështjes kombëtare. Të udhëhequra nga ideja për vëllazërim e bashkim, të gjitha kombësitë kishin mundësi të luftojnë për lirinë e tyre kombëtare gjatë Luftës Nacionalçlirimtare (Knežević dhe Smiljević, 1977, 110; Grubač, 1980). Në kuadër të kësaj teme, u vu nën titullin *Lufta e kombësisë shqiptare*, ku jepej paraqitja kronologjike e formimit të brigadave partizane shqiptare në territorin e Jugosllavisë. Nxënësit informoheshin po ashtu edhe se marrëdhëniet me shtetin shqiptar u destabilizuan pas Rezolutës së Informbyrosë, se të tilla ishin ende, si edhe se Shqipëria është një ndër shtetet ku janë zhvilluar procese gjyqësore për shkak të bashkëpunimit me Jugosllavinë; se Shqipëria, si Bullgaria, ka kërkuar ndryshimin e kufijve, dhe se destalinizimi është i suksesshëm në të gjitha vendet socialiste përveç në Shqipëri (Grubač, 1980, 158).

Teksti i ri shkollor i historisë për klasën e tetë u përgatit në vitin 1982, ku titulli i udhëzuesit “Historia e klasës VIII” u përplotësua me nën titullin: “me bazat e vetëqeverisjes socialiste” (Cvetković dhe Grubač, 1982, 1987). Botimi i fundit, i këtij libri shkollor është shtypur në vitin 1987. Temat që janë të rëndësishme për çështjet e trajtuara në këtë punim e që përfshiheshin në librin shkollor paraprak, janë ende të pranishme, por hapësira e dhënë është ngushtuar dukshëm. Për shembull, është ndryshuar struktura e tekstit rreth pjesëmarrjes së kombësive jugosllave në

LNÇ. Në manualin e mëparshëm pjesëmarrja e secilës kombësi paraqitej në kuadër të një nëntitulli të veçantë, ku përmendej edhe emri i kombësisë. Në librin e ri shkollor, në kuadër të së njëjtës temë, jepet vetëm një paraqitje e shkurtër në kuadër të nëntitullit “Kombësitë në LNÇ”, ndërsa teksti është fokusuar në veprimtarinë e PKJ-së. Për dallim nga librat shkollorë të mëparshëm, në të cilët interpretohej raporti i shteteve të veçanta ndaj Jugosllavisë, tani nuk përmenden më emrat e shteteve, përveç BRSS-së, por ceket shkurtimisht se “Vendet socialiste i kanë ndërprerë njëra mbas tjetrës lidhjet ekonomike, kulturore dhe të tjera me Jugosllavinë”, që e ka çrregulluar seriozisht jetën e saj ekonomike (Cvetković dhe Grubač, 1985, 135). Përmbajtja e temave të tekstit të historisë për klasën e tetë, i cili u shtyp në vitin 1985, fokusohet në masën më të madhe në veprimtarinë e PKJ-së, ndërsa marrëdhëniet me të tjerët (shtetet, kombet, kombësitë) interpretoheshin në përgjithësi.

Serbët dhe shqiptarët në rrethin njëqind vjeçar

Tema “Miqë dhe armiqtë në librat shkollorë” tuboi në vitin 2009 në një konferencë në Beograd 26 kërkues të teksteve shkollorë nga e gjithë bota. Rezultatet e paraqitura tregojnë se një tematikë e tillë është e pranishme që nga fillimi në librat shkollorë. Qëndrimi i përbashkët i këtyre kërkuesve ishte se autorët e teksteve tashmë duhet të detyrohen ta dekonstruktojnë këtë tematikë. (Djurović, Matthes, 2010). Rezultatet e një kërkimi krahasues të kohëve të fundit mbi stereotipat etnikë në tekstet aktuale të historisë në Serbi dhe Kosovë tregojnë se armiqësia serbo-shqiptare vështirë se do të gjejë një zgjidhje, por që strategjitë ekzistojnë (Tepšić, Nakarada, Vasović, 2014).

Dinamika e marrëdhënieve serbo-shqiptare në faqet e teksteve serbe në distancën kohore prej një shekulli do të shërbente si një përgjigje e mirë për pyetjen “Si të vendoset dhe si të kultivohet sistematikisht një qëndrim negativ ndaj fqinjëve?” As në dekadat kur tekstet ofronin më shumë informacione për marrëdhëniet serbo-shqiptare dhe për të kaluarën shqiptare, ato nuk arritën të jenë në funksion të të kuptuarit të tjetrit si dhe të vendosjes së marrëdhënieve normale. Arsyeja më e rëndësishme për këtë është fakti se përmbajtjet janë paraqitur në mënyrë të tillë që të jenë në shërbim të konfirmimit dhe vetëpromovimit të sistemit politik sundues. Për shembull, kup-timi i njohurive mbi hyrjen e ushtrisë serbe në Shqipëri në kohën e Luftës së Parë Ballkanike fillimisht u shpreh me keqardhjen për territorin e humbur, pastaj me fajin e borgjezisë serbe. Nga perspektiva pedagogjike potenciali edukues i kësaj tematike është tepër i madh – ajo mund të vihej në funksion të të kuptuarit më të mirë të ngjarjeve, rolit dhe pozicionit të të gjithë aktorëve, t’i kontribuonte zhvillimit të mendimit kritik të nxënësit, si dhe mirëkuptimit dhe avancimit të marrëdhënieve fqinjësore, etj. Në vend kësaj, gati gjashtëdhjetë vjet kjo tematikë u vu në funksion të vetëmburrjes së regjimit sundues se si ka qëndruar mbi kombin. Edhe të dhënat për formimin e brigadave shqiptare në LNÇ u parashtruan po me ato qëllime. Temat që nuk qenë në sferën e interesit të politikës zyrtare – e cila në dekadat e para të periudhës së hulumtuar bazohet në diskursin nacionalist, pastaj në atë socialist – nuk u konsideruan me vlerë të

mjaftueshme për librat shkollorë. Në periudhën prej një shekulli mund të numërohen me gishta temat që kanë të bëjnë, për shembull, me jetën e përditshme në Shqipëri dhe në viset e përziera serbo-shqiptare. Përveç periudhës së shkurtër në vitet pas Luftës së Dytë Botërore, nxënësit në vazhdimësi informohen për marrëdhëniet e këqija fqinjësore në të tashmen. Qëndrimi pozitiv ndaj shpalljes së pavarësisë së Shqipërisë në Luftën e Parë Ballkanike, dhe perspektiva e promovuar mbinacionale, ranë në hijen e marrëdhënieve problematike aktuale midis dy shteteve. Këto probleme nxënësve iu paraqitën në fund të arsimit fillor dhe atij të mesëm, çka do të thotë se ato përfaqësuan korpusin më të freskët të njohurive dhe qëndrimeve të mësuara në bankat shkollore.

Shqyrtimi i përmbajtjeve të teksteve shkollore nxjerr në pah, në shembullin e marrëdhënieve serbo-shqiptare, se padija e akumuluar me gjenerata të tëra për tjetrin në relacionin “ne - të tjerët” dhe lënia pas dore e krijimit të mendimit kritik, janë truall i volitshëm për të gjitha format e manipulimit.

Literatura:

BOŽIĆ, I. (1960) *Pregled istorije jugoslovenskih naroda*. Prvi deo. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije.

CVETKOVIĆ, S., GRUBAČ, Đ., KOVAČEVIĆ, B. (1985, 1986) *Istorija sa osnovama socijalističkog samoupravljanja za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.

ĐERGOVIĆ, V., ŽIVKOVIĆ, V. (1952) *Zemljopis za treći razred osnovne škole*. Beograd: Znanje.

ĐORĐEVIĆ, P., BLAGOJEVIĆ, U. (1889) *Srpska čitanka za četvrti razred*. Beograd: Državna štamparija.

ĐUROVIĆ, A., MATTHES, E, (ed.) (2010). *Freund- und Feinbilder in Schulbüchern*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt.

GALKIN, I. (1949) *Istorija novoga veka – prevod s ruskog*, za srednje škole. Beograd: Znanje

GRUBAČ, Đ. (1962, 1980) *Istorija za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

GRUBAČ, Đ. (1963, 1970) *Istorija za sedmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

ILIĆ, A. (2010) *Udžbenici i nacionalno vaspitanje u Srbiji (1878-1918)*. Beograd: Filozofski fakultet.

ILIĆ, D. (1925, 1928) *Narodna istorija Srba, Hrvata i Slovenaca za četvrti razred osnovne škole*. Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Čukovića.

IVIĆ, I., PEŠIKAN, A., ANTIĆ, S. (2012) *Vodič za dobar udžbenik*. Beograd: Klett.

JOVANOVIĆ, J. P. (1923) *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca, udžbenik za učenike narodnih škola*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

JOVANOVIĆ, V. (2014) *Pregled istorije odnosa Srbije/Jugoslavije i Albanije*. [online] Gjentet në na <http://pescanik.net> (e parë më 30.03.2015)

KARIĆ, V. (1883) *Zemljopis za niže razrede srednjih škola*, Knj. 1 – Deo 3. Beograd: Štamparija napredne stranke.

KARIĆ, V. (1887) *Zemljopis srpske zemlje i Balkanskog poluostrva za četvrti razred osnovne škole*. Beograd: Kraljevsko državna štamparija.

KNEŽEVIĆ, Đ., SMILJEVIĆ, B. (1964) *Istorija za treći razred ekonomske škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

KNEŽEVIĆ, Đ., SMILJEVIĆ, B. (1964, 1977) *Istorija najnovijeg doba za četvrti razred gimnazije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

KNEŽEVIĆ, Đ., SMILJEVIĆ, B. (1966) *Istorija najnovijeg doba, 20. vek, za četvrti razred gimnazije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

LAZAREVIĆ, Đ. (1940) *Istorija Jugoslovena za srednje i stručne škole*. Beograd: Narodna prosveta.

MATOVIĆ, M. (1939) *Istorija Jugoslovena za treći razred narodnih škola*. Beograd: Knjižarnica Jeremije J. Dželebića.

- MATOVIĆ, M. (1938) *Čitanka za četvrti razred narodnih škola u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: Knjižarnica Jeremije J. Dželebića.
- MARKOVIĆ, J., ĐURIĆ, V. (1964) *Geografija Jugoslavije za četvrti razred gimnazije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- MILIĆEVIĆ, J., DRAGUTINOVIĆ, M. (1979, 1986) *Istorija za sedmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- NOVAKOVIĆ, R., PEROVIĆ, M. (1977) *Istorija za treći razred gimnazije društveno-jezičkog smera*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- POTKONJAK, N. (1980) *Sistem obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva.
- PRICA, D. (1935) *Istorija jugoslovenskog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca) – za četvrti razred osnovne škole*. Beograd: Knjižarnica Tome Jovanovića i Vujića.
- PUTNIKOVIĆ, D., JOVIĆ, M. (1906) *Zemljopis Kraljevine Srbije po okruzima i Srpske zemlje za četvrti razred osnovne škole*. Knjižara Milana Iv. Živkovića.
- REICHENBERG, M., SKJELBRED, D. (2010) „Critical thinking“ and causality in history teaching material. [nē] Helgason, Th., Lassig, S. (red.) *Opening the Mind or Drawing Boundaries?* Göttingen: V&R Unipress.
- RADOJEVIĆ, T. (1923) *Balkansko poluostrvo (opšti deo) za četvrti razred srednjih škola*. Beograd: Geca Kon.
- RAJIČIĆ, M., PRLJEVIĆ, D., SOLARIĆ, G. (1954) *Istorija za sedmi razred osmogodišnje škole i treći razred gimnazije*. Beograd: Znanje.
- RAJIČIĆ, M. i ĐURIĆ, V. (1964) *Geografija sveta za drugi razred gimnazije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- SOLARIĆ, G. (1952) *Istorija za osmi razred osmogodišnjih škola i četvrti razred gimnazije*. Beograd: Znanje.
- STANOJEVIĆ, S. (1934) *Istorija Jugoslovena za srednje i stručne škole, treća knjiga*. Beograd: Geca Kon.
- STOJANOVIĆ, D. (2010) *Ulje na vodi*. Beograd: Peščanik.
- TEPŠIĆ, G, NAKARADA, R., VASOVIĆ, M. (red.) (2014) *Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenju u srpsko-albanskim odnosima*. Beograd: Fakultet političkih nauka. (nē shtyp)
- TEODOSIĆ, R., ĐURIĆ, V. (1946) *Čitanka za četvrti razred osnovne škole*. Beograd: Prosveta.
- TEODOSIĆ, R., BAJALICA, M., STANOJEVIĆ, M., VUKOVIĆ, R. (1947) *Zemljopis za treći razred osnovne škole*. Beograd: Prosveta.
- VASILJEVIĆ, S. (1957) *Zemljopis za četvrti razred osmogodišnje škole*. Beograd: Nolit.
- VUJANAC, M. (1938) *Čitanka za četvrti razred osnovne škole*. Beograd: Geca Kon.

Përktheu: Anton Berishaj

Aleksandra Ilić Rajković

Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Albanians and Serbian-Albanian relations in Serbian textbooks (1878-1989)

Abstract:

The paper represents an attempt to overview the dynamics of the development of ideas about the Albanians and Serbian-Albanian relations in Serbian textbooks since the 1880s to the 1980s. The subjects of analysis were history and geography textbooks for both elementary and high school. Several topics were taken into consideration: Slovenian migrations to Balkans, Stara Srbija, First Balkan war, Second World War and The Resolution of the Communist Information Bureau (Informbiro). The paper shows that the data framed by these topics was insufficient for students to build up clear reflections based on a critique of the presentation of neighbors and to understand the relations between the two countries. The contents of the textbooks were in the function of the ruling political discourse, and the topics which surpassed their areas of interest were not considered valuable. For this reason contents which would enable better understanding of the other side, its contexts and their circumstances, were put aside. The paper thus points to the multiple questions which were elaborated incompletely, or were thematically neglected. This leads to a conclusion that the ignorance about the “other” has been “accumulated” over the generations, which presents itself as the fertile ground for embedded prejudices and all forms of manipulation.

Key words:

Serbian-Albanian relations, Serbs, Albanians, textbooks, history, us-others

Esilda Luku

Universiteti "Aleksandër Moisiu"

Durrës

Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave (1945-1948) dhe paraqitja e tyre në tekstet shkollore të historisë

Abstrakt:

Ky punim ka për qëllim të analizojë marrëdhëniet ekonomike dhe politike midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë pas Luftës së Dytë Botërore, si dhe prezantimin e tyre në tekstet e historisë për arsimin fillor dhe të mesëm gjatë regjimit socialist dhe periudhës së tranzicionit në Shqipëri. Synimi i tij është të paraqesë një analizë krahasuese të mënyrës së trajtimit të marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave në librat e historisë sipas shkollave të ndryshme të historiografisë. Më 9 korrik 1946 nënshkruhet Traktati i Miqësisë dhe Ndhmës Reciproke ndërmjet kryeministrit të Shqipërisë, Enver Hoxha dhe Ministrit të Jashtëm të Jugosllavisë, Stanoje Simiq (Stanoje Simić). Sipas tij, të dy vendet do të merrnin masat e nevojshme për të siguruar pavarësinë dhe integritetin e tyre territorial në rast agresioni. Ata deklarorin se do të bashkëpunonin për mbrojtjen e paqes dhe të sigurisë ndërkombëtare në përputhje me parimet e Kombeve të Bashkuara dhe konfirmuan miqësinë e tyre nëpërmjet zgjerimit të lidhjeve ekonomike dhe kulturore. Autorët e teksteve shkollore i përshkruajnë marrëdhëniet dypalëshe si rezultat i qëllimeve politike të krerëve komunistë jugosllavë për ta shndërruar Shqipërinë në republikën e shtatë të Jugosllavisë, duke u përpjekur të shfrytëzojnë dobësinë e shtetit shqiptar dhe të parandalojnë ndërhyrjet e fuqive të huaja, duke u përpjekur ta përfaqësojnë Shqipërinë edhe në diplomaci. Përfshirja e Shqipërisë në Federatën Jugosllave argumentohet në favor të zgjidhjes së problemit të vështirë të shqiptarëve etnike në shtetin jugosllav. Tito insistonte në pamundësinë e njohjes së të drejtës së popullit të Kosovës për vetëvendosje, për shkak të fuqizimit të regjimeve serbe. Nën presionin jugosllav dhe nën drejtimin e Enver Hoxhës udhëheqja shqiptare u deklarua kundër bashkimit të Kosovës me Shqipërinë. Tekstet shkollore të periudhës socialiste dhe të post-socializmit e përshkruajnë acarimin e marrëdhënieve dypalëshe kur delegacioni shqiptar, i kryesuar nga Enver Hoxha me qeverinë sovjetike përfunduan në Moskë marrëveshjen për zhvillimin e bujqësisë e të industrisë dhe Shqipëria mori një kredi nga BS. Udhëheqja jugosllave akuzoi Komitetin Qendror të Partisë Komuniste të Shqipërisë për qëndrimin anti-jugosllav, duke rritur trysinë ndaj qeverisë së Tiranës. Vetëm informacioni mbi letrat e Komitetit Qendror të PK të Bashkimit Sovjetik, që kritikonin udhëheqjen jugosllave për politikën e saj të brendshme dhe të jashtme në devijim nga parimet marksiste, e ndihmoi qeverinë shqiptare të përballonte presionin e autoriteteve jugosllave. Ajo u bashkua me Rezolutën e Byrosë Informative të Partive Komuniste, çka shënoi prishjen e marrëdhënieve diplomatike shqiptaro-jugosllave më 1948 dhe orientimin pro-sovjetik të Tiranës zyrtare.

Fjalët kyçe:

tekste shkollore të historisë, marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave, marrëveshjet ekonomike dhe politike, entocentrizmi, narrativa politike

Marrëdhëniet midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë në vështtrimin e teksteve shkollore të historisë së regjimit komunist

Sapo mori pushtetin pas Luftës së Dytë Botërore, Partia Komuniste e Shqipërisë theksoi nevojën për ndërtimin e sistemit socialist. Me qëllim forcimin e pushtetit të saj politik, udhëheqja komuniste gradualisht arriti të sigurojë bindjen shoqërore dhe të vendosë kontrollin shtetëror mbi çdo aspekt të jetës politike, ekonomike dhe sociale në Shqipëri (Goldman, 1997, 53). Përveç shumë politikave kufizuese, lidhshipi komunist përdori mbi të gjitha historinë për qëllime ideologjike dhe justifikime politike.

Sipas studiuesve të historisë, ekziston një lidhje e rëndësishme dhe ndërvarësi midis studimit të historisë dhe politikës (Johnson dhe McLennan, 2013). Kjo mund të shihet në dy mënyra, të dallueshme qartaz nga njëra-tjetra; e para lidhet me përmbajtjen e narrativës historike, ndërsa e dyta thekson perspektivën e përdorur për shkrimin e historisë. Sipas këndvështrimit të parë, historia prezantohet në themel si histori politike dhe vetë ngjarjet politike si pika qendrore që justifikojnë unifikimin e ngjarjeve të tjera. Në të dytën, historia duket se privilegjon politikën, për të sjellë mësim të drejtpërdrejtë në shndërrimin e veprimtarisë praktike. Kjo nënkupton rishkrimin e historisë në varësi të ideologjisë sunduese dhe të orientuar me veprimet e ardhshme të njeriut. Të dyja perspektivat krijojnë probleme specifike, por në realitet, ato përbëjnë mënyra të ndryshme të referimit ndaj tregimit historik (Gurakuqi, 2012, 175).

Në qoftë se analizojmë manipulimin e historisë për qëllime politike, e cila mund të gjendet pothuaj kudo në botë, vërejmë se historia mund të shërbejë si një mjet i fuqishëm dhe udhëheqës politikë shpesh nuk kanë vullnetin për të hequr dorë nga përfitimet potenciale të revizionizmit historik të orientuar. Përfitimet janë të shumta dhe përfshijnë mes tyre krijimin e besnikërisë tek qytetarët në një moshë të re, kryesisht përmes kontrollit mbi tekstet shkollore. Përfitimet nga manipulimi i historisë synojnë të legjitimojnë një regjim të caktuar e të justifikojnë vendimet e së shkuarës, si dhe të legjitimojnë politika specifike të ndjekura nga ai regjim. Kjo praktikë është e njohur në të gjitha shtetet, përfshi edhe Shqipërinë (Fischer, 2012, 185).

Përdorimi i historisë si mjet propagande mbart në vetvete rrezikun e abuzimit për qëllime politike (Egro, 2012, 226). Për rrjedhojë, manipulimi i historisë sjell jo vetëm rezultate subjektive dhe sipërfaqësore, por në disa raste më shumë se kaq, çon në deformimin e të vërtetës historike. Siç shkruan Hana Arendt (Hannah Arendt): “Kur pushteti sulmon të vërtetën rationale, e kapërcen fushën e vet, ndërsa kur e zhvillon betejën në terrenin e vet, fillon të falsifikojë dhe të gënjejë rreth fakteve. Mundësitë e të vërtetës faktuale për të mbijetuar përkundrajt sulmit të pushtetit janë me gjithë mend të pakëta; kjo e vërtetë rrezikon të nxirret gjithnjë jashtë kësaj bote, jo vetëm përkohësisht, por potencialisht edhe një herë e përgjithmonë” (Gurakuqi, 2012, 177).

Historiografia zyrtare shqiptare gjatë regjimit komunist u karakterizua nga manipulimi i fakteve historike për të përmbushur qëllimet dhe politikat e sistemit diktatorial (Mehmeti, 2014, 29). Ajo “përbën pa dyshim një ndër disiplinat më të ideologjizuara për arsye të përdorimit të saj të veçantë për legjitimimin e udhëheqjes komuniste”

(Brunnbauer, 2004, 9). Ajo u dominua nga metodologjia marksiste dhe direktivat e dhëna nga Enver Hoxha. Parimet e marksizëm-leninizmit ishin e vetmja doktrinë teorike e pranuar në studimet historike dhe udhëheqja komuniste e përdori për të ushtruar kontroll ndaj historianëve. Për pasojë, ishte e natyrshme që historiografia e re të reflektonte në mënyrë domethënëse ideologjinë, interesat dhe qëllimet e shtetit komunist (Egro, 2007, 96-97).

Doktrina marksiste mbizotëroi analizën e ngjarjeve dhe fenomeneve historike, përfshirë edhe bashkëpunimin midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë pas Luftës së Dytë Botërore. Marrëdhëniet ekonomike dhe politike ndërmjet dy vendeve trajtohen në një mësim të tërë ose në një çështje të tij. Kështu, në tekstin “Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme”, publikim i Institutit të Studimeve dhe Botimeve Shkollore, në Tiranë, më 1965, politika jugosllave kundrejt qeverisë shqiptare analizohet në kuadër të punimeve të Kongresit të Parë të Partisë Komuniste të Shqipërisë, në nëntor 1948, në mësimin nr. 2 të Kapitullit XX, të titulluar: “Shqipëria në rrugën e ndërtimit të socializmit” (f. 291-297). Ndërsa, në librin shkollor të autorëve Kristo Frashëri dhe Stefanaq Pollo (1982) “Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme” me 80 mësimet gjithsej, marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave prezantohen në temën nr. 62, me titull: “Mbrojtja e pavarësisë së Shqipërisë nga ndërhyrja jugosllave” (f. 207-210). Ky tekst, i botuar më 1982, u përpilua nga prespektiva e ndërprerjes së marrëdhënieve diplomatike midis dy vendeve fqinje.

Në mënyrë të dukshme, në të gjitha tekstet shkollore të historisë vërehet glorifikimi i udhëheqësit komunist, Enver Hoxha, “i cili zhvilloi një luftë parimore kundër ndërhyrjes së revizionistëve jugosllavë” (*Historia e Shqipërisë*, 1965, 292). “Ai u bë një pengesë serioze për realizimin e planeve të Titos në Shqipëri. Në rrethana jashtëzakonisht të vështira dhe pa përfillur kërkesat jugosllave, shoku Enver Hoxha në krye të një delegacioni qeveritar shkoi në Moskë dhe përfundoi në korrik 1947 një marrëveshje ekonomike me BS. Sipas kësaj marrëveshjeje, qeveria sovjetike, e kryesuar nga J. V. Stalini, i jepte Shqipërisë një kredi për zhvillimin e bujqësisë dhe të industrisë” (Frashëri & Pollo, 1982, 208-209). Nuk mungojnë në tekst as citime të liderit komunist, si: “Kjo ndihmë, – ka thënë shoku Enver – ishte një goditje kundër qëllimeve të udhëheqësve jugosllavë që dëshironin ta kthenin vendin tonë në një koloni të tyre” (Frashëri & Pollo, 1982, 209).

Përpos kontributit të udhëheqësit të vetëm komunist, autorët e teksteve kujdesen të trajtojnë planet qeveritare për vendosjen nën kontroll të jetës ekonomike dhe sociale të vendit. Ata i interpretojnë të dhënat historike nën efektin e inxhinierisë shoqërore holiste ose utopike. Duke iu referuar Karl Poperit (2003), kjo sjellje “synon të rimodelojë “tërë shoqërinë” sipas një plani apo projekti të përcaktuar. Ajo rreh të “kapë pozitat kyçe” dhe të shtrijë “pushtetin e shtetit...derisa shteti thuajse të njëjtësohet me shoqërinë” (f. 77). Kështu, qëllimi i saj është të kontrollojë forcat historike që modelojnë të ardhmen e shoqërisë. Për më tepër, trajtimi holist përpiket të përfshijë edhe transformimin e qenieve njerëzore. Problemi politik është të organizojë vrullat njerëzore, në mënyrë të tillë që energjia e tyre të drejtohet në pikat e duhura strategjike dhe

ta çoj procesin e plotë të zhvillimit në drejtimin e dëshiruar. Synimi është ndërtimi i shoqërisë së re. Një qasje e tillë holiste është e papajtueshme me qëndrimin e vërtetë shkencor (Popper, 2003, 79).

Autoritetet komuniste synonin të kontrollonin tërësisht jetën e popullit dhe morën masa për zhvillimin me plan të ekonomisë dhe të kulturës. Këto politika pasqyrohen në tekste, si më poshtë: “Planet për vitet 1947-1948 synonin forcimin e ekonomisë socialiste, duke zhvilluar së pari minierat dhe degët e industrisë së lehtë. Në lëmin e bujqësisë parashikohej zgjerimi i sipërfaqes së tokave të mbjella, shtimi i prodhimit të drithrave të bukës dhe përhapja e kulturave të reja industriale. Në lëmin e kulturës parashikohej përhapja e arsimit, zhdukja e analfabetizmit dhe përgatitja e specialistëve” (*Historia e Shqipërisë*, 1970, 261). Në vijim të këtyre masave ishte edhe ndryshimi i emrit nga Partia Komuniste në Parti e Punës së Shqipërisë, e cila u vendos në Kongresin e Parë, më 1948, që paraqitet në librat shkollorë si tregues i unitetit midis shtetit dhe shoqërisë. Ajo lidhet kryesisht me përbërjen sociale të partisë (*Historia e Shqipërisë*, 1965, 293).

Këto politika të qeverisë shqiptare rezultuan të paefektshme, fakt që evidentohet në gjendjen e vështirë ekonomike të vendit. Shkakun e mosarritjeve, partia ia hodhi veprimeve të armikut të brendshëm dhe të jashtëm, që artikullohet gjerësisht në tekste, veçanërisht referuar influencës jugosllave. “Në aspektin ekonomik, marrëveshja shqiptaro-jugosllave e nënshkruar më 1946, i hapi rrugë nënshtrimit ekonomik të vendit. Pa marrë parasysh shkallën e ndryshme të zhvillimit ekonomik të të dy vendeve dhe në dëm të ekonomisë kombëtare shqiptare, u barazua leku me dinarin, u njësuat çmimet e mallrave shqiptare me ato jugosllave etj. Duke përfituar nga këto rrethana, matrapazë jugosllavë vërshuan në tregun shqiptar dhe e grabitën atë sistematikisht. Gjendja ekonomike e vendit u keqësua shumë edhe nga inflacioni i monedhës dhe ngritja e përgjithshme e çmimeve në tregun joshitetor” (Frashëri & Pollo, 1982, 208). Me rëndësi këtu është të nënvizojmë aspektin semantik të formulimeve të tilla, që synonin t’i mësonin nxënësit se si të “flisnin” për Jugosllavinë. Që në këtë moshë, ata ishin objekt i slloganeve propagandistike.

E njëjta qasje vërehet edhe në arsyetimin e paqëndrueshmërisë politike me të cilën përballej qeveria shqiptare gjoja të shkaktuar nga “ndërhyrja e imperialistëve anglo-amerikanë dhe revizionistëve jugosllavë”. Një këndvështrim i tillë përshkruan tekstat shkollorë: “Fitoret e korrura nga populli ynë në vitet e para të çlirimit do të ishin akoma më të mëdha, në qoftë se nuk do të kishte qenë ndërhyrja e revizionistëve jugosllavë në punët e brendshme të partisë dhe të shtetit tonë si dhe lufta e egër që vazhdonin të zhvillonin imperialistët dhe veglat e tyre” (*Historia e Shqipërisë*, 1970, 261). Po ashtu, kjo pikëpamje evidentohet edhe gjatë diskutimit të rrjedhëve të Kongresit të Parë të Partisë Komuniste/ të Punës: “Duke u ndalur në veprimtarinë e revizionistëve jugosllavë, Kongresi i cilësoi ata si antimarksistë dhe antishqiptarë. Kongresi gjithashtu dënoi veprimtarinë prej tradhëtarësh kundër partisë dhe popullit të Koçi Xoxes dhe të shokëve të tij. Duke u bazuar në kushtet e brendshme dhe të jashtme të vendit tonë, Kongresi I i Partisë përpunoi programin e punës për ndërtimin e bazave të socializmit” (Grillo, 1968, 175).

Zbatimi i parimeve marksiste-leniniste i shërbente legjitimitit të çdo veprimi të udhëheqjes komuniste për të forcuar pushtetin politik. Retorika ideologjike përdorej nga Partia Komuniste për të eliminuar kundërshtarët e saj politikë të etiketuar si armiq dhe tradhëtarë të popullit, të cilët “vepronin si agjentë të lidërshiptit revizionist të Partisë Komuniste jugosllave”. P.sh., në tekstet shkollore argumentohet se:

Koçi Xoxe, u orvat ta largonte partinë tonë nga rruga marksiste-leniniste, nga miqësia me Bashkimin Sovjetik, të likuidonte partinë dhe ta shndërronte atë në një parti antileniniste. Ai kërkonte të rrëzonte udhëheqjen marksiste-leniniste të partisë sonë dhe ta zëvendësonte me një udhëheqje revizioniste të tipit titist, e cila të vihej në shërbim të imperIALIZMIT për përmbysjen e pushtetit popullor dhe për rivendosjen e kapitalizmit në Shqipëri. Koçi Xoxe shkeli rëndë ligjshmërinë socialiste dhe bëri krime të shumta dhe të shëmtuara kundër partisë dhe popullit. Për këtë gjë ai mori dënimin e merituar” (*Historia e Shqipërisë*, 1965, 292).

Dukshëm, orientimi i udhëheqjes komuniste në politikën e jashtme përkonte me doktrinën marksiste-leniniste. “Qeveria shqiptare e quajti nënshkrimin e Traktatit të Miqësisë, Bashkëpunimit dhe Ndhmës Reciproke midis Republikës Popullore të Shqipërisë dhe Republikës Federale të Jugosllavisë, në përputhje me parimet e internacionalizmit proletar. Por, nga ana jugosllave, ai u përdor për ta pasur politikisht Shqipërinë nën ndikimin e vet dhe për ta izoluar atë nga vendet e tjera socialiste, e sidomos nga Bashkimi Sovjetik” (Frashëri & Pollo, 1982, 208).

Në tekstin “Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme”, botuar në Tiranë, më 1965, prezantohen parimet themelore të politikës së jashtme të qeverisë shqiptare, si vijon:

Së pari, zhvillimi dhe forcimi i pandërprerë i marrëdhënieve të miqësisë, bashkëpunimit vëllazëror dhe të ndihmës reciproke me vendet socialiste, në bazë të marksizëm-leninizmit, duke u mbështetur në parimet e internacionalizmit proletar. Së dyti, përkrahja dhe mbështetja e luftës nacional-çlirimtare, anti-imperialiste dhe antikoloniale të popujve e kombeve të robëruar për lirinë dhe pavarësinë kombëtare, si dhe e luftës revolucionare të klasës punëtore e të masave punonjëse kundër shtypjes e shfrytëzimit kapitalist. Së treti, bashkëkzistenca paqësore me vendet me sisteme të ndryshme shoqërore-politike, që bazohet në parimet e barazisë, të mosndërhyrjes në punët e brendshme të njëri-tjetrit dhe të respektimit reciprok të sovranitetit tokësor dhe të pavarësisë kombëtare” (*Historia e Shqipërisë*, 1965 f. 298-299).

Paragrafi i mësipërm tregon se përdorimi i konceptit të internacionalizmit dhe të nacionalizmit nga qeveria komuniste mbështetej në interesat e saj dhe situatën politike. Në të njëjtën mënyrë, trajtohen marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave në tekstet

shkollore. “Për sa kohë që Shqipëria kishte marrëdhënie të mira me Jugosllavinë, populli i Kosovës duhej të ndjehej mirë nën regjimin e Titos. Kur marrëdhëniet u ndërpre-në, Tito ishte diktatori më i madh që shtypte vëllezërit tanë në Kosovë dhe Jugosllavi” (Mehmeti, 2014, 29).

Retorika nacionaliste mbizotëroi diskursin politik të udhëheqjes komuniste, kur u ndje rreziku eminent për sovranitetin politik të Shqipërisë. Kjo evidentohet qartë në librat shkollorë: “Krerët jugosllavë bënë përpjekje sistematike për ta shndërruar Shqipërinë në një vend të varur nga Jugosllavia dhe në rastin më të mirë në një republikë të federuar të saj” (Frashëri & Pollo, 1982, 207). Lidhur ngushtë me këtë retorikë ishte afirmimi i rolit të Enver Hoxhës si shpëtimtar i kombit. Në tekste, Hoxha paraqitet si lider, të cilit i atribuohet qëndrimi i vendosur kundër planit të bashkimit të Shqipërisë me Jugosllavinë. Pa dyshim, ishte Hoxha, ai që arriti të mbronte pavarësinë e vendit nga synimet jugosllave.

Siç përmendet më sipër, mbështetja në kufizimet ideologjike përcaktoi metodën e përdorur në tekstet shkollorë të historisë për arsimin fillor dhe të mesëm gjatë regjimit komunist. Këto parime të marksizëm-leninizmit u shndërruan gati në “teori universale” për tekstshkruesit, të cilët neglizhuan kriteret e historicizmit. Për rrjedhojë, perspektiva e njëanshme e prezantimit të fakteve dhe ngjarjeve historike solli jo vetëm mungesë të kritikës, por gjithashtu çoi në përfundime shkencore të pasakta (Shahu, 2008, 401).

Vështrim mbi prezantimin e marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave në tekstet shkollorë të historisë së sistemit demokratik

Ndryshimi i sistemeve në Shqipëri kushtëzoi domosdoshmërinë e rishkrimit të teksteve për shkollat fillore dhe të mesme bazuar në metodën historike, me qëllim shmangien e politizimit, ideologjizimit dhe perspektivës së njëanshme të ngjarjeve dhe fenomeneve historike (Kuri & Gjini, 2008, 94). Eliminimi i tezave të diskutueshme dhe interpretimeve shkencore të dyshimta dëshmon se historia është një proces rinovimi i vazhdueshëm (Höflechner, Hoxha & Gurakuqi, 2004, 43). Ndaj rindërtimi i historisë mbetet i papërfunduar, sepse asnjëherë nuk është në gjendje të nxjerrë në pah të gjitha marrëdhëniet dhe të shterojë të gjitha kuptimet (Aron, 2005, 168).

Tekstet e historisë për arsimin 8-vjeçar dhe të mesëm, që u përdorën pas rënies së regjimit komunist, ishin të unifikuara në nivel kombëtar dhe të shkruara nga i njëjti grup autorësh, të cilët kishin hartuar librat shkollorë gjatë sistemit parti-shtet. Ato i trajtonin marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave pas L.II.B vetëm në një çështje të mësim-it, të titulluar: “Pozita e Shqipërisë në arenën ndërkombëtare” (Korkuti et al., 2002, 200-201; Korkuti et al., 1999, 294). Këto tekste u përdorën deri në vitin 2005, kur filloi implementimi i reformës së altertektit. Qëllimi i saj ishte përgatitja e librave shkollorë më cilësorë nga pikëpamja shkencore dhe pedagogjike, me fokus nxënësin në procesin e të nxënës.

Si tekstet e unifikuara, ashtu edhe ato alternative i paraqitën marrëdhëniet ekono-

mike, sociale dhe politike midis dy vendeve në përputhje me kriterin shkencor të ruajtjes së raportit të drejtë midis periudhave historike (Xhelili, 2001, 30). Kështu, në tekstin “Historia e popullit shqiptar: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare”, botuar nga Filara, më 2012, marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave analizohen në çështjen e parë të temës, me titull: “Politika e jashtme e Shqipërisë, në vitet 1948-1960” të Kapitullit 12 (Zotaj & Kasmi, 2012, 126). Ndërsa, libri i historisë për arsimin e mesëm, me autorë Myzafer Korkuti, Petrika Thëngjilli, Gazmend Shpuza, Fatmira Rama, Xhelal Gjeçovi, Ana Lalaj (2010) e trajtonte këtë çështje në pjesën e tretë të mësimit nr. 17 “Marrëdhëniet e Shqipërisë me Bashkimin Sovjetik dhe vendet e Evropës Lindore” (f. 256).

Prezantimi i marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave në tekstet e historisë pas ndryshimit të sistemeve politike në Shqipëri synon arritjen e njohjes historike, që nënkupton organizimin kritik të të gjithë rezultateve të kërkimit gjatë një harku kohor të dhënë (Çaushi, 2003, 13). Ajo nuk rezulton gjithmonë me shtim të dijes objektive në një kuptim të ngushtë, por shpesh “vetëm” me arritjen e një shkalle të lartë të menduari në shtrimin e problemeve. Tekstshkruesit kanë bërë përpjekje ta interpretojnë materialin historik bazuar në fakte për t’iu afruar objektivitetit në histori (Sinani, 1999, 181). Megjithatë, historiani, sado i paanshëm të jetë, do të ndeshet me një rrjetë aq komplekse faktesh të imta, saqë padija e tij rreth tyre ka për të qenë më e madhe se njohuritë dhe rrjedhimisht, gjykimet e tij, sidomos gjykimet vlerësuese, gjithherë do të jenë të mbështetura mbi të dhëna të pamjaftueshme. Për më tepër, është thujse e pamundur çlirimi total i historianit nga prirjet moralizuese (Berlin, 2003, 173, 177).

Këto karakteristika vërehen në tekste gjatë analizës së orientimit jo perëndimor të Shqipërisë në politikën e jashtme. “Pas mbarimit të luftës, Shqipëria e drejtuar nga komunistët u rreshtua në Bllokun Lindor Sovjetik” (Thëngjilli, Rama & Duka, 2009, 126).

Në kushtet e vendosjes së diktaturës komuniste opsionet reale të Shqipërisë për gjetjen e një mbështetje të huaj ishin të kufizuara. Ideologjia zyrtare e regjimit, e kombinuar me fillimin e Luftës së Ftohtë, acarimi artificial i marrëdhënieve të Shqipërisë me perëndimin dhe vlerësimi jo i saktë i qëndrimit të fuqive perëndimore ndaj pretendimeve greke kundrejt Shqipërisë së jugut, e përjashtuan mundësinë e ndonjë aleance me Perëndimim. Por, faktor themelor ishte ekzistenca në udhëheqjen e Partisë Komuniste të Shqipërisë e një shumicë dërrmuese fanatike, ekstremiste dhe projugosllave, e cila i kufizonte alternativat e vlefshme politike vetëm në një aleancë me Jugosllavinë” (Meta, Dezhgiu & Lleshi, 2009, 299).

Në këtë analizë, autorët e teksteve nuk marrin në konsideratë bashkëpunimin ndërmjet partive komuniste të dy vendeve gjatë L.II.B. Gjithashtu, vlen të theksohet se Jugosllavia ishte shteti i parë me të cilin Shqipëria vendosi marrëdhënie diplomatike dhe së bashku me Bashkimin Sovjetik e ndihmoi qeverinë komuniste shqiptare të merrte pjesë në Konferencën e Paqes në Paris, më 1946. Por, autorët shkojnë më

tej me interpretimin e fakteve historike, kur shkruajnë se: “Këtë pozitë të privilegjuar të Jugosllavisë e kishte miratuar udhëheqësi sovjetik, Stalini. Udhëheqja sovjetike e trajtonte Partinë Komuniste të Shqipërisë si një shtojcë të Partisë Komuniste të Jugosllavisë” (Thëngjilli et al, 2009, 127).

Interesat jugosllave kundrejt Shqipërisë shpjegohen nëpërmjet “lidhjes shkakore si mjet i njohjes historike që kërkon në mënyrë të pakundërshtueshme fitimin e një ndërgjegje kritike” (Bloch, 2003, 197). Një përpjekje e tillë vërehet në tekstin “Historia e popullit shqiptar 12”:

Në politikën e saj ndaj Shqipërisë, Jugosllavia ishte e motivuar nga disa faktorë. Pas eliminimit të influencës së Italisë, në çështjet shqiptare ishte krijuar një vakum. Dobësia e Shqipërisë përmbante rrezikun që një fuqi armike kundrejt Jugosllavisë mund ta mbizotëronte lehtësisht Shqipërinë dhe ta përdorte atë si një bazë kundër Beogradit. Mbizotërimi ose aneksimi i Shqipërisë nga Jugosllavia kishte edhe një rëndësi të madhe politike. Me këtë Beogradi synonte të zgjidhte problemin e vështirë të shqiptarëve në Jugosllavi, i cili përbënte një dilemë madhore për regjimin e ri jugosllav. Shqiptarët etnikë ishin i vetmi popull që po i bënte qëndresë të armatosur regjimit komunist jugosllav” (Meta et al, 2009, 300).

Në këtë mënyrë, autorët argumentojnë qëllimet diplomatike të Jugosllavisë ndaj Shqipërisë dhe qëndrimin e shqiptarëve etnike që jetonin në Republikën Federale Popullore të Jugosllavisë.

Megjithatë, tekstshkruesit nuk lënë pa përmendur forcimin e marrëdhënieve dypalëshe konform të njëjtës vijë ideologjike, që u shoqërua me nënshkrimin e Traktatit të Miqësisë, Bashkëpunimit dhe Ndhmës Reciproke midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë, më 9 korrik 1946. Sipas tij, palët kontraktuese duhet të merrnin masat e nevojshme për të garantuar pavarësinë dhe integritetin e dy vendeve dhe të bashkëpunonin në të gjitha aksionet ndërkombëtare për mbrojtjen e paqes dhe të sigurisë ndërmjet popujve. Në qoftë se njëri prej tyre sulmohej nga ndonjë fuqi e tretë, shteti tjetër do t'i ofronte menjëherë ndihmë ushtarake. Gjithashtu, të dy vendet u dakordësuan të mos hyjnë në asnjë aleancë ose koalicion që drejtohej kundër palës tjetër kontraktuese. Shqipëria dhe Jugosllavia u angazhuan t'i zgjidhnin problemet e tyre të përbashkëta në bazë të miqësisë së singurtë dhe të forconin lidhjet ekonomike dhe kulturore me marrëveshje të veçanta (*Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave*, 1996, 45-46).

Gjuha e përdorur për përshkrimin e marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave përkon me terminologjinë marksiste-leniniste, çka tregon se autori e njej periudhën dhe në mënyrë “të paqëllimshme” shpreh një pozicion të caktuar në sferën ideologjike (Egro, 2007, 147). Kjo evidentohet në analizën e luftës së klasave kundër ish pronarëve në fshat dhe qytet, kundër intelektualëve dhe të gjithë atyre që kundërshtonin regjimin komunist (Dërguti et al, 2014, 121). Për më tepër, diskursi ideologjik vërehet në tra-

jtimin e marrëdhënieve ekonomike, si ndërtimi i ekonomisë socialiste: “Pas përfundimit të Reformës Agrare, shteti komunist filloi kolektivizimin e bujqësisë, me arsyetimin se prona e vogël lindte çdo orë pronën e madhe kapitaliste, prandaj duhej likuiduar. Fillimet e kolektivizimit lidhen me ngritjen e kooperativës së parë bujqësore në Krutje (Lushnje) më 1946. Kolektivizimi ndoqi modelin jugosllav, ku shpërbllimi bazohej më shumë te prona kolektive sesa te puna” (Thëngjilli et al, 2011, 147). Tekstshkruesit shkojnë më tej kur argumentojnë rritjen e ndikimit jugosllav në ekonominë shqiptare me nënshkrimin e Konventës së 27 nëntorit 1946, e cila parashikonte bashkërendimin e planeve ekonomike, bashkimin e doganave, barazimin e monedhës dhe krijimin e shoqërive të përbashkëta (Korkuti, Gjeçovi & Gani, 2008, 158): “Gradualisht, ekonomia shqiptare filloi të shndërrohet në një ekonomi tipike koloniale. Konventa e orientoi atë në funksion të tregut ekonomik jugosllav” (Thëngjilli et al, 2012, 113).

Autorët e teksteve të historisë përpiqen të respektojnë raportin midis përmbajtjes historike, që nënkupton paraqitjen e datave, emrave, ngjarjeve historike dhe krijimin e aftësive për të seleksionuar dhe përpunuar informacionin, me qëllim përgatitjen e nxënësve për të interpretuar të dhënat historike (Shehu, 2009, 15). Një analizë e tillë gjendet në rivalitetin për pushtet politik brenda udhëheqjes së Partisë Komuniste të Shqipërisë, midis Koçi Xoxes dhe Enver Hoxhës, të cilët ishin të gatshëm, secili në mënyrën e tij, të pranonin politikat antikombëtare në këmbim të mbështetjes së Jugosllavisë. Në një libër shkollor shkruhet se: “Beogradi siguroi liri veprimi të pakufizuar për shtypjen e popullit shqiptar në Jugosllavi, madje, në disa raste, duke bashkëvepruar edhe me udhëheqjen e lartë të Partisë Komuniste të Shqipërisë. Tipike janë masakra e Tivarit, gjatë të cilës, u vranë rreth 5000 shqiptarë me dijeninë dhe indiferencën e plotë të qeverisë shqiptare, si dhe ekzekutimi i 1000 kosovarëve të tjerë, të cilët kishin ardhur në Shqipëri për t’i shpëtuar ndjekjeve të policisë serbe” (Meta et al, 2009, 300). Kështu, “udhëheqja shqiptare nuk e mbështeti të drejtën e popullit të Kosovës për vetëvendosje dhe u pajtua me shpjegimet e Titos se do të fuqizohej reaksioni serb. Madje, në vitin 1946, Enver Hoxha u deklarua hapur kundër bashkimit të Kosovës me Shqipërinë” (Meta et al, 2008, 105).

Nënshttrimi i Partisë Komuniste ndaj lidërshpimit jugosllav dhe rreziku i cënimit të sovranitetit të Shqipërisë përshkruhen nëpërmjet narrativës historike, që thaujë mbizotëron në prezantimin e marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave. Por, në këtë narrativë, historiani përballet me “sfidën e zbulimit të rrugëve të reja për të rikonstruktuar jo vetëm eksperiencën sociale dhe ekonomike, por edhe të menduarit, vlerat e krijuara dhe këndvështrimin e atij grupi social, i cili ka lënë pas, pak ose shumë pak burime të shkruara që dëshmojnë mbi mentalitetin, mendimet dhe ndjesitë e tyre” (Egro, 2007, 127). “Duke ndier rrezikun jugosllav, Enver Hoxha u mundua të lidhej drejtpërdrejt me Bashkimin Sovjetik dhe të siguronte mbështetje dhe ndihmë ekonomike, por edhe të forconte pozitat e tij. Në fakt, Bashkimi Sovjetik e kishte njohur qeverinë shqiptare qysh në vitin 1945, dhe midis dy vendeve ishin vendosur marrëdhënie diplomatike. Në vitin 1947, marrëdhëniet shqiptaro-sovjetike, sidomos pas takimit të E.Hoxhës me Stalinin, u rritën ndjeshëm në të gjitha fushat. Kjo gjë nuk u prit mirë nga qeveria

jugosllave. Ajo nxitoi të realizonte projektin e Federatës Ballkanike, ku Shqipëria do të ishte e para që do t'i bashkohej kësaj Federate” (Zotaj & Kasmi, 2012, 126).

Bashkëpunimi ndërmjet dy vendeve pas Luftës së Dytë Botërore, përfshirë edhe prishjen e marrëdhënieve diplomatike dhe orientimin e Shqipërisë drejt Bashkimit Sovjetik trajtohen në përputhje me kriterin kronologjik. Kjo nënkupton se autorët marrin parasysh zbatimin e parimit të historicizmit, që e sheh zhvillimin e shoqërisë njerëzore në mënyrë kronologjike dhe konkrete. Pa dimensionin e kohës dhe të kronologjisë, disiplina e historisë do të humbiste kontaktet e saj. Të respektosh kronologjinë, nuk mjafton thjesht t'i trajtosh proceset sipas rrjedhës së tyre historike, por duhen zbuluar dhe trajtuar edhe lidhjet ndërmjet tyre. Ndërsa, nocioni i kohës është kusht i kompleksitetit të fakteve e ngjarjeve historike, është vet plazma ku rrinë dukuritë dhe vendi ku ato zgjidhen (Xhelili, 2001, 29).

Për rrjedhojë, autorët e teksteve zbatojnë kriterin kronologjik në pasqyrimin e ngjarjeve historike, me qëllim që njohuritë e fituara më parë të shërbejnë si bazë për të përvetësuar në mënyrë logjike njohuritë e reja, dhe ato shihen të lidhura ngushtë me njëra-tjetrën (Kuri & Gjini, 2008, 89). Në një libër shkollor shkruhet: “Në këto çaste të rrezikshme për pavarësinë e vendit, udhëheqjes së Partisë Komuniste të Shqipërisë i erdhën në ndihmë vendimet e Mbledhjes së Byrosë Informative të Partive Komuniste (qershor 1948), të cilat dënonin udhëheqjen jugosllave si tradhtarë të socializmit. Partia Komuniste e Shqipërisë i miratoi këto vendime, dënoi politikën jugosllave të ndjekur ndaj Shqipërisë dhe shfuqizoi të gjitha marrëveshjet shqiptaro-jugosllave” (Korkuti et al, 1999, 294). Në një tjetër tekst, ngjarjet përmbledhen kështu: “Marrëdhëniet me Jugosllavinë u ndërpre në fund të vitit 1948. Në këtë mënyrë, Enver Hoxha arriti të shpëtonte pozitat e tij në krye të PKSH-së dhe të shtetit shqiptar. Njëkohësisht shpëtoi dhe pavarësia e Shqipërisë, që u rrezikua nga Jugosllavia. Pas kësaj, Shqipëria bëhet një vend satelit i Bashkimit Sovjetik” (Dërguti, Boçi & Dushku, 2009, 120).

Prezantimi i marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave në tekstet e historisë për arsimin fillor dhe të mesëm bazohet në karakteristikat psikologjike të moshës shkollore dhe nivelin e tyre të formimit. Konceptet historike reflektojnë një rritje graduale të vështirësive nga një cikël shkollor në tjetrin. Gjuha e përdorur është koncize dhe e përshtatur me terminologjinë historike përkatëse. Materiali mësimor i përmbahet kërkesave kryesore didaktike të aparatit pedagogjik. Ai plotësohet me burime vizuale, që janë të pakta për përshkrimin e marrëdhënieve dypalëshe dhe shërbejnë për të ilustruar njohuritë e dhëna në tekst sesa si informacione shtesë. Kështu, analiza historike e marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave i ndihmon nxënësit të zhvillojnë aftësitë dhe kompetencat e tyre për të argumentuar dhe interpretuar në mënyrë kritike fenomenet historike.

Përfundime

Analiza e marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave (1945-1948) e paraqitur në tekstet e historisë për shkollat fillore dhe të mesme gjatë regjimit komunist dhe sistemit demokratik shfaq diferencat në metodologji dhe në aparatën pedagogjik.

Së pari, në librat shkollorë të komunizmit, marrëdhëniet ndërmjet dy vendeve përshkruhen në përputhje me parimet e marksizëm-leninizmit. Retorika ideologjike i shërbeu interesave politike të udhëheqjes në pushtet, e cila ndryshonte qëndrimin ndaj Jugosllavisë sipas gjendjes së brendshme dhe të jashtme të vendit. Kështu, politizimi i historisë deformoi të vërtetën historike. Ndërsa, prezantimi i bashkëpunimit ekonomik, social dhe politik midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë në tekstet e botuara pas viteve '90 përkon me metodën historike, e cila mbështetet në përzgjedhjen, analizën dhe interpretimin kritik të burimeve, për të arritur një qasje objektive në pasqyrimin e marrëdhënieve dypalëshe.

Së dyti, aparati pedagogjik i teksteve shkollorë të historisë së periudhës së komunizmit u kufizua në rubrikën “Pyetje dhe detyra”, me synimin e thjeshtë memorizimit e fakteve dhe ngjarjeve historike, jo analizën dhe interpretimin e tyre. Në të kundërt, në tekstet e unifikuara dhe alternative të përdorura në arsimin fillor dhe të mesëm në Shqipëri pas ndryshimit të sistemit politik, aparati metodik përbëhet nga rubrika të ndryshme në formën e pyetjeve, skemave, tabelave etj., për të zhvilluar aftësitë ndërpersonale dhe mendimin krijues e kritik të nxënësve.

Së treti, burime vizuale të përdorura në librat shkollorë të historisë gjatë sistemit parti-shtet ishin vegël e propagandës komuniste për të manipuluar të vërtetën historike. Ndërsa, në tekstet e historisë së unifikuara dhe alternative të post-komunizmit, pamjet dhe fotot e pakta për temën e marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave janë më tepër ilustruese sesa një burim shtesë informacioni.

Përpjekjet për një analizë krahasuese të marrëdhënieve midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë bazuar në shkolla të ndryshme metodologjike dhe me koncepte të kundërta mbi rëndësinë e aparatit pedagogjik dëshmojnë për nevojën e rishkrimit të teksteve të historisë.

Bibliografia

- ARON, R. (2005). *Opiumi i intelektualëve*. Tiranë: Dituria.
- BERLIN, I. (2003). *Idetë filozofike të shek. XX dhe katër ese mbi lirinë*. Tiranë: Onufri.
- BLOCH, M. (2003). *Mjeshtëria e historianit*. Tiranë: Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit.
- BRUNNBAUER, U. (red.) (2004). "Introduction. (Re)writing History in Southeast Europe", *(Re)writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster: Lit Verlag
- ÇAUSHI, I. (2003). *Metodologji e historisë*. Tiranë: SHBLU.
- DËRGUTI, M. et al. (2009). *Historia 9: për klasën 9-të të shkollës 9-vjeçare*. Tiranë: Albas.
- DËRGUTI, M. et al. (2014). *Historia e shqiptarëve 12: për klasën e 12-të të shkollës së mesme*. Tiranë: Albas.
- EGRO, D. (2007). *Historia dhe ideologjia: Një qasje kritike studimeve osmane në historiografinë moderne shqiptare (nga gjysma e dytë e shek. XIX deri më sot)*. Tiranë: Instituti i Historisë.
- EGRO, D. (2012). "Historianët ballkanas si faktorë shtet-formues". *Politika dhe Historia*. Tiranë: UET, fq. 217-229.
- FISCHER, B. (2012). "Politizimi i historisë. Rasti i Shqipërisë në Luftën e Dytë Botërore", *Politika dhe Historia*. Tiranë: UET, fq. 185-200.
- FRASHËRI, K. i POLLO, S. (1982). *Historia e Shqipërisë: për shkollat e mesme*. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Shkollor.
- GOLDMAN, M. F. (1997). *Revolution and change in Central and Eastern Europe: political, economic and social changes*. New York: M. E. Sharpe.
- GRILLO, Dh. (1968). *Historia e Shqipërisë: për klasën VIII*. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Shkollor.
- GURAKUQI, G. (2012). "Anësia dhe paragjykimi politik në studimin e historisë. Rasti i historiografisë shqiptare nën diktaturë". *Politika dhe Historia*, Tiranë: UET, fq. 171-184.
- Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme*. (1965) Tiranë: Instituti i Studimeve and Botimeve Shkollore.
- Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme*. (1970). Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Shkollor.
- HÖFLECHNER, W. et al. (2004). *Hyrje në studimin e historisë*. Shkodër: Phoenix Shkodra.
- JOHNSON, R dhe McLENNAN, G. (red.) (2003). *Making histories: Studies in history-writing and politics*.
- KORKUTI, M. et al. (2002). *Historia e popullit shqiptar 8*. Tiranë: SHBLSH.
- KORKUTI, M. et al. (1999). *Historia e popullit shqiptar: për klasën e katërt të shkollës së mesme të përgjithshme*. Tiranë: SHBLSH.
- KORKUTI, M. et al. (2008). *Historia 9: për klasën e nëntë të shkollës 9-vjeçare*. Tiranë: Morava.

- KORKUTI, M. et al. (2010). *Historia 4: profili shoqëror. Për klasën e 12-të të arsimit të mesëm të profilizuar*. Tiranë: Pegi.
- KURI, V. dhe GJINI, R. (2008). *Bazat teorike dhe praktikat e të mësuarit të historisë*. Tiranë: SHBLU.
- SCHWARZ, D. Sutton. (2013). Routledge: Center for Contemporary Cultural Studies.
- META, B. et al. (2008). *Historia e popullit shqiptar: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare*. Tiranë: Uegen.
- META, B. et al. (2009). *Historia e popullit shqiptar 12*. Tiranë: Uegen.
- POPPER, K. (2003). *Mjerimi i historicizmit*. Tiranë: Onufri.
- SINANI, Gj. (1999). *Hyrje në filozofinë e historisë*. Tiranë: SHBLU.
- SHAHU, A. (2008). "Pavarësia në këndvështrimin e historiografisë shqiptare (1945-1990)". *Pavarësia e Shqipërisë dhe sfidat e shtetit shqiptar gjatë shek. XX*, Tiranë: Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë.
- SHEHU, H. A. (2009). "Historia në optikë gjelkokoshësh". *Shekulli*, E martë, 6.10.2015.
- Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1945-1948*. (1996). Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave.
- THËNGJILLI, P. et al. (2009). *Historia 9: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare*. Tiranë: Ideart.
- THËNGJILLI, P. et al. (2011). *Historia e shqiptarëve XII: për klasën e 12-të të arsimit të mesëm të përgjithshëm*. Tiranë: Pegi.
- THËNGJILLI, P. et al. (2012). *Historia 9: për klasën e 9-të të arsimit 9-vjeçar*. Tiranë: Pegi.
- XHELILI, Q. (2001). *Didaktika e historisë*. Tiranë: SHBLU.
- ZOTAJ, B. i KASMI, M. (2012). *Historia e popullit shqiptar: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare*. Tiranë: Filara.

Esilda Luku

Faculty of Political Sciences and Law
University "Aleksandër Moisiu", Durrës, Albania

Albanian-Yugoslav relations (1945-1948) and their presentation in school history textbooks

Abstract:

This paper aims to analyze the economic and political relations between Albania and Yugoslavia after the Second World War and their presentation on primary and secondary school history textbooks, by offering comparative approach of the way Albanian-Yugoslav relations are treated by different schools of historiography. On July 9, 1946 the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance was signed between the Albanian Prime Minister, Enver Hoxha and the Foreign Minister of Yugoslavia, Stanoje Simic. According to it, the two countries would take the necessary measures to ensure their independence and territorial integrity in case of aggression. They engaged to collaborate for the protection of international peace and security in conformity with the principles of the United Nations and confirmed their friendship by furthering the economic and cultural cooperation. The textbooks authors described the bilateral relationship as a result of the political intentions of Beograd to turn Albania into the seventh republic of Yugoslavia. It was perceived as "the other" in regard to Yugoslav efforts to exploit the weakness of the Albanian state and the risk of domination by a foreign power, claiming to represent it diplomatically. The inclusion of Albania in the Yugoslav Federation was argued in favor of solving the difficult problem of ethnic Albanians in the Yugoslavian state. Tito insisted on the impossibility to recognize the rights of Kosovo to self-determination because of the strengthening of Serb reaction. Due to the Yugoslav pressure, the Albanian leadership under the direction of Enver Hoxha was declared against the unification of Kosovo and Albania. History schoolbooks of both socialist and post-socialist period described the deterioration of the bilateral relations when the Albanian delegation headed by Enver Hoxha and the Soviet government ended an agreement in Moscow for the development of agriculture and industry and Albania received a Soviet loan. The Yugoslav leadership accused the Central Committee of the Albanian Communist Party of the anti-Yugoslav position, putting under pressure the government of Tirana. But it was the information about the Soviet Union Central Committee's letters, criticizing the Yugoslav leadership for its domestic and foreign policy in deviation from the Marxist principles that helped the Albanian government deal with the pressure of Yugoslav authorities. It adopted unanimously the resolution of the Information Bureau of the Communist Parties, which broke off the Yugoslav-Albanian diplomatic relations in 1948 and shifted to the pro-Soviet orientation of the Albanian government.

Key words:

history textbooks, Albanian-Yugoslav relations, economic and political agreements, ethnocentrism, political narrative

Naile Mala-Imami

Fakulteti Filologjik

Universiteti i Beogradit

Shkollat në gjuhën shqipe në Kosovë dhe në jug të Serbisë (1945-2015)

Abstrakt:

Ky punim ka për qëllim të japë një pasqyrë historike të zhvillimit të shkollave (1945-2015) në gjuhën shqipe në Kosovë dhe në Jug të Serbisë, në zonën e Preshevës, të Bujanocit dhe të Medvegjës. Pas Luftës së Dytë Botërore, me vendosjen e marrëdhënieve shoqëro-ekonomike socialiste, janë korrigjuar padrejtësitë historike ndaj popullit shqiptar në Mbretërinë e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve/të Jugosllavisë, kur populli shqiptar nuk ka pasur të drejtë të shkollohej në gjuhë amtare. Nga viti në vit, edhe përkundër problemeve të shumta, vazhdimisht ka filluar të zhvillohet mësimi në gjuhën shqipe në shkolla fillore dhe të mesme, kurse në vitin 1960 u vunë themelet edhe në arsimin universitar. Zhvillimi i arsimit në gjuhën shqipe në Kosovë në të gjitha nivelet deri në vitin 1990, edhe përkundër kufizimeve ideologjike dhe politike, ka patur rezultate të dukshme në shkollimin e brezave të rinj të kombit shqiptar. Pas vitit 1999 Kosova krijoi sistemin e shkollave të veta, kurse shqiptarët në jug të Serbisë kanë realizuar pjesërisht të drejtën për trajtimin e temave kombëtare.

Fjalë kyçe:

arsimi në gjuhën shqipe, Kosova, jugu i Serbisë, Serbia, politika arsimore

1. Shkollat në gjuhën shqipe në Kosovë (1945-2015)

Menjëherë pas Luftës së Dytë Botërore, në Kosovë dhe në viset e tjera të Jugosllavisë, rregullimi socialist shtetëror bëri të mundur edhe shkollimin për popullsinë shqiptare, gjë që ka qenë plotësisht e pamundur gjatë Mbretërisë SKS/Jugosllavisë. Me kërkesë të komisarit për arsim në Kosovë, Mita Milkoviqit (Milković), Shqipëria në vitin 1945 dërgoi menjëherë 20 000 kopje të abetareve *Këndimi im i parë*, e pastaj edhe librat e tjerë shkollore. U dërguan gjithashtu edhe 100 mësues dhe arsimtarë për arsim fillor dhe të mesëm në Kosovë (Berisha, 1994, 32-34).

Deri në vitin shkollor 1954-55, në Kosovë shkollat e hapura fillore dhe të mesme organizoheshin sipas parimit kombëtar. Në vitin shkollor 1944-45 ishin 278 shkolla fillore deri në klasën e katërt në Kosovë, në të cilat mësimin në gjuhën shqipe e vijonin 11573 nxënës, kurse 15427 në gjuhën serbe. Në vitin shkollor 1951/52 ishin 517 shkolla fillore (4-vjeçare) me mësim në gjuhën shqipe, 305 në gjuhën serbe dhe katër në gjuhën turke, pastaj tetë shkolla fillore 8-vjeçare të përziera me nxënës shqiptarë dhe serbë, katër gjimnaze të plota dhe 465 gjimnaze të nivelit të ulët me mësimin në gjuhën shqipe dhe 83 në gjuhën serbe, si edhe 10 shkolla profesionale me mësimin në gjuhën serbe dhe dy (shkolla normale) në të cilat mësimi zhvillohej në gjuhën shqipe (Stojković, Martić, 1953, 146-147).

Në vitin shkollor 1958/59 gjithsej ishin 582 shkolla fillore 4-vjeçare, 35 shkolla 6-vjeçare dhe shtatëvjeçare dhe 116 shkolla fillore 8-vjeçare. Në to ishin të regjistruar 86195 nxënës në paralelet në gjuhën shqipe, 47550 në paralelet në gjuhën serbe dhe 3404 në paralelet në gjuhën turke. Në shkolla të mesme mësimin në gjuhën shqipe e vijonin 3216 nxënës, në gjuhën serbe 4770, kurse në gjuhën turke 124. Në atë kohë kuadrot e ardhshme për arsim në gjuhën shqipe u formuan në dy shkolla normale, në Prishtinë dhe në Gjakovë.

Një kthesë në politikën ndaj kombësisë shqiptare në Jugosllavi sollën Përfundimet e Komitetit Ekzekutiv të KQ të PKJ për çështje të pakicave kombëtare (02.03.1959), në të cilat thuhet se pakicat kombëtare janë pjesë përbërëse e bashkësisë socialiste jugosllave dhe se në fushën e arsimit të pakicave është i nevojshëm aftësimi i rrjetit të shkollave, me qëllim që t'i përfshijë në mënyrë sa më të plotë edhe nxënësit nga radhët e pakicave kombëtare. Përfundimet iu dërguan organizatave themelore të PKS, por me to është njohur edhe opinionimi i gjerë më 28 qershor të vitit 1962 në gazetën *Komunist* (Imami, 2000).

Ndryshimet pozitive në arsimin në gjuhën shqipe janë krijuar në fillim të viteve 60-të. Enti për Botimin e Teksteve Mësimore në Beograd në vitin 1963 botoi librat e shkrimtarëve shqiptarë (Naim Frashëri, Fan Noli, Migjeni, Ndre Mjeda, Andon Zako Çajupi, Kristo Floqi dhe etj.), çka u mundësoi nxënësve shqiptarë në Kosovë që të njihen me letërsinë e vet kombëtare. Në kuadër të programeve mësimore të shkollave në Serbi janë bërë plotësimet për historinë shqiptare (Imami, 2000).

Një numër i madh i kuadrove më të mirë në mesin e shqiptarëve është shkolluar gjatë viteve 50-të dhe 60-të në Universitetin e Beogradit, të cilët më vonë njohuritë i kanë përcjellë edhe në mësimin në gjuhën shqipe në të gjitha nivelet e shkollimit në

Kosovë. Bashkë me ndihmën me kuadro të Universitetit të Beogradit, në Prishtinë në vitin 1960, u themelua Fakulteti Filozofik. Me hapjen edhe të disa fakulteteve, në fillim të vitit 1970 është themeluar Universiteti në Prishtinë, me katër fakultete dhe pesë shkolla të larta. Po atë vit në këtë universitet janë regjistruar 10368 studentë, 5707 në gjuhën shqipe dhe 3916 në gjuhën serbe.

Në vitin shkollor 1970/71 numri i shkollave fillore arriti në 824, e në to mësimin në gjuhën shqipe e kanë ndjekur 177197 nxënës, në gjuhën serbe 61923 nxënës, kurse në gjuhën turke 2413 nxënës. Shkolla të mesme gjithsej kanë qenë 69, me 24667 nxënës në paralelet në gjuhën shqipe, 16891, në paralelet në gjuhën serbe dhe 613 në paralelet në gjuhën turke (Kosova dikur dhe sot, 1973, 554).

Mirëpo, pas shpërthimit të krizës politike në Kosovë në vitin 1981, ndaj një numri të arsimitarëve dhe të nxënësve u ndërmorën masa mjaft të ashpra. U ndryshuan programet mësimore dhe librat shkollorë në gjuhën shqipe. U ndalua përdorimi i librave shkollorë dhe i tre doracakëve për mësimin fillor dhe të mesëm, i 10 librave për nivelin universitar dhe i 20 librave me literaturë ndihmëse. Nga librat e leximit në gjuhën dhe letërsinë shqipe për shkolla fillore dhe të mesme u hoqën 35 përmbytje. Menjëherë nga shkollat fillore dhe të mesme janë larguar 298 arsimitarë dhe 1015 nxënës, kurse nga Universiteti i Prishtinës 14 profesorë dhe 179 studentë (Beqaj, B., 1988, 604-607). Në periudhën nga viti 1981 deri në vitin 1989 nga shkollat e mesme janë larguar 1051 nxënës, nga universiteti janë larguar 568 nxënës dhe gjithsej 388 mësimdhënës në të gjitha nivelet e arsimit (Hyseni, 2000).

Mësimi jashtë sistemit shtetëror të Republikës së Serbisë

Kur mësimi në gjuhën shqipe në Kosovë në vitin 1989 u vu jashtë ligjit, në shkollat fillore kanë qenë të regjistruar 304836 nxënës, kurse në shkolla të mesme 71257 prej tyre. Nxënësit shqiptarë më nuk kanë pasur leje që të përdornin ndërtesat në 35 shkolla fillore dhe 60 shkolla të mesme, kurse në ato shkolla ku mësimi mund të zhvillohej, ai mbahej vetëm pasdite, pas orës 14.00, dhe këtë vetëm në klasa, kurse ambientet e tjera hapësinore dhe mjetet mësimore nuk kanë mundur t'i përdorin. Edhe në fakultete është suprimuar mësimi në gjuhën shqipe.

Sërgjan Bogosavljeviq (Srđan Bogosavljević), ekspert për demografi, thekson faktin brengosës se duke filluar nga viti shkollor 1989/90, shkollat në gjuhën shqipe praktikisht filluan të zhduken, sepse numri i nxënësve mezi e tejkalonte numrin prej shtatëmbëdhjetë mijëve. „Paralelisht u zvogëluar edhe numri i arsimitarëve, kurse numri i shkollave fillore ra nga 943 në 110 shkolla, ndërsa numri i shkollave të mesme nga 72 në 6. U zhvillua një sistem alternativ i shkollave, i cili e plotësoi zbrazëtirën e krijuar, por për të nuk ka të dhëna zyrtare. Mirëpo edhe vetë fakti se arsimitarët është mbajtur në ambiente jashtë shkollave tregon se sa probleme janë krijuar në relacionin midis serbëve dhe shqiptarëve, e që nuk janë zgjidhur“ (Sukob ili dialog, 1994, 27).

Pas shpërbërjes së Jugosllavisë socialiste dhe suprimimit të autonomisë relative të Kosovës, pushteti i Republikës së Serbisë u imponoi shqiptarëve në Kosovë një numër

të madh të „masave të përkohshme“: „Në arsim nxënësve shqiptarë iu imponua kurrikula serbe; kur arsimtarët protestonin, ata i largonin nga puna, numri i fëmijëve të cilët mund të vijonin mësimin në gjuhën shqipe u zvogëlua dhe me ndihmën e policisë nxënësit dhe arsimtarët pengoheshin që të hyjnë në shkolla. Politika e 'nacionalizimit' vazhdoi dhe kështu nga 36000 nxënës shqiptarë të cilët mbaruan shkollën fillore në vitin 1991, për ta ishin të rezervuara vetëm 6000 vende për regjistrim në shkolla të mesme (për të gjithë nxënësit serbë dhe malazezë ka pasur vende). Mbi 860 anëtarë të personelit mësimor u larguan nga Universiteti i Prishtinës, kështu që në brendi ky institucion u bë institucion thjesht serb“ (Tematski izveštaj, 2001, 13)¹³⁴

Kur është fjala për bibliotekat e shkollave, në vitin 1986 kanë ekzistuar 367, me 1231000 libra, kurse ky numër në vitin 1995, siç dëshmon revista *Vjetarët* e Entit për Statistikë të Republikës së Serbisë, është zvogëluar në gjithsej 144, me gjithsej 578000 libra. Në krahasim me vitin 1986 në biblioteka të Kosovës kanë qenë 653000 libra më pak! (Vjetari për statistikë i Serbisë, 1986, 1995)

Analisti Dushan Janjiqi (Dušan Janjić) thekson se në kontekstin e një politike të këtyllë u miratuan ligje të shumta, në mesin e të cilëve edhe Ligji për veprimin e organeve republikane në rrethana të veçanta (1990). Vijoi mbyllja e shkollave, dëbimi i arsimtarëve nga puna dhe kufizimi i regjistrimit në shkolla në gjuhën shqipe; u ndërpre financimi i atyre shkollave të cilat „nuk i përmbaheshin programit unik arsimor për Serbinë“, etj. Siç thekson Janjiqi, si pasojë e kësaj rreth 250000 nxënës shqiptarë nuk kanë pasur mundësi që të vazhdojnë shkollimin e rregullt. Në shkolla të mesme në vitin 1991 kanë mundur të regjistrohen gjithsej 28,8% nxënës. Është mbyllur një numër shkollash fillore dhe të mesme dhe u vendos segregacioni sipas bazës nacionale (Janjić, 1994, 148-149).

Në një situatë të këtyllë, në periudhën nga viti 1992 deri në vitin 1998 mësimi në gjuhën shqipe, në të gjitha nivelet, ka qenë i vetëorganizuar jashtë sistemit shkollor të Republikës së Serbisë. Në *Raportin tematik për politikën kombëtare të arsimit në Kosovë*, të Paktit të Stabilitetit për Evropë Juglindore, më 22 qershor të vitit 2001, pohohet: „Të hollat për paga të arsimtarëve janë siguruar nga 3% 'tatimi mbi të ardhurat' të cilat i ka grumbulluar pushteti tatimor i 'qeverisë në hije' sa kanë mundur nga sindikata dhe nga diaspora e shqiptarëve të Kosovës. Fondi shtetëror i Republikës së Kosovës në hije, i ka grumbulluar donacionet gati në të gjitha shtetet perëndimore, dhe e ka realizuar gati 30% të buxhetit shtetëror në hije. Shkollat 'paralele', edhe pse deri diku janë toleruar nga ana e pushtetit serb, kanë qenë objekt i represionit dhe i kërcënimeve. Cilësia e arsimit patjetër që ra, por edhe numri u zvogëlua, sidomos te vajzat. Deri në vitin 1996, regjistrimi në shkolla fillore ka rënë 12%, në shkolla të mesme 21%, kurse regjistrimi në fakultete përgjysmë.

¹³⁴ Për shkak se nuk ka ekzistuar mundësia që të shikohet faqja zyrtare në gjuhën serbe, i drejtojmë lexuesit që ta vizitojnë faqen zyrtare në gjuhën angleze: *Thematic Review of National Policies For Education – Kosovo*. 22.06.2001. Pact for South Eastern Europe. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED\(2001\)6&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED(2001)6&docLanguage=En)

Librat kanë qenë problem kronik, sidomos librat shkollorë për nxënës të klasave më të larta ose për studentët e mjekësisë“. Diplomat e shkollës kanë pasur vulat „Republika e Kosovës“ (Tematski izveštaj, 2001, 8).

Mësimin në gjuhën shqipe në sistemin „paralel“ të arsimit e kanë vijuar në vitin 1998, 266400 nxënës në shkollat fillore, 58700 në shkollat e mesme dhe 16000 studentë. Kur në prill të atij viti shpërtheu konflikti i armatosur në Kosovë, rreth 95000 fëmijë e ndërprejnë mësimin. Përndryshe, vlerësohet që në periudhën e përmendur mësimin e kanë vijuar rreth 80% të fëmijëve të grup-moshës 7–15 vjeçare dhe vetëm rreth 38% të grup-moshës 16–18 vjeçare (Tematski izveštaj, 2001, 9).

Nën presionin e Bashkësisë Ndërkombëtare dhe me ndërmjetësimin e Organizatës Humanitare Katolike Shën Egjidio (St. Egidio), të cilën e përfaqësonte monsinjor Vinçenc Pala, presidenti i Jugosllavisë, Sllobodan Milosheviqi dhe dr. Ibarahim Rugova, pa i theksuar funksionet e tyre, dhe pa u takuar, më 1 shtator të vitit 1996 nënshkruan marrëveshjen e pakushtëzuar për kthimin e nxënësve dhe të studentëve shqiptarë në objektet e shkollave në Kosovë, por çështjet për programet e mësimin mbetën të hapura. Pas një zvarritjeje të gjatë, në Prishtinë, më 23 mars të vitit 1998, u nënshkrua marrëveshja për arsim në Kosovë nga ministri për Kosovë në Qeverinë e Serbisë, Ratomir Vico, dhe ish-këshilltari i Lidhjes Demokratike të Kosovës, Fehmi Agani. Kjo marrëveshje parashikonte kthimin gradual të nxënësve shqiptarë në ndërtesa të shkollave dhe të fakulteteve deri më 30 qershor të vitit 1998, gjë që në praktikë u realizua pjesërisht vetëm për mësimin në fakultete, dhe gati nuk është zbatuar fare për arsimin fillor dhe të mesëm.

Mësimi nën patronatin e misionit civil të Kombeve të Bashkuara – UNMIK-ut

Me ardhjen e forcave ndërkombëtare të sigurisë (KFOR-it) dhe me vendosjen e administratës së përkohshme të KB në Kosovë (UNMIK-u) në qershor të vitit 1999, u krijuan rrethana të reja për zhvillimin e arsimit në Kosovë. Edhe pse me Rezolutën 1244 të Këshillit të Sigurimit është parashikuar shoqëria shumë etnike në Kosovë, në fakt vetëm një numër i shkollave ka pasur karakter shumë-etnik, por edhe ato kanë punuar në turne të ndara.

Gjatë gjysmës së dytë të vitit 1999, popullsia në Kosovë shumë shpejt u nda në baza etnike dhe në të njëjtën kohë edhe shkollat u ndanë sipas përbërjes kombëtare dhe territorit. Në shkolla fillore me mësim në gjuhën shqipe, në 1999/2000 janë regjistruar 265374 nxënës, në shkolla të mesme 73.961, kurse në shkolla të larta 22058 studentë (Hyseni, 2000). Sistemi i ri arsimor u vendos në shtator të vitit 2000, sipas direktivës së UNMIK-ut nr. 2000/51, me të cilën përcaktohet që arsimi i obligueshëm fillon nga mosha gjashtë vjeçare.

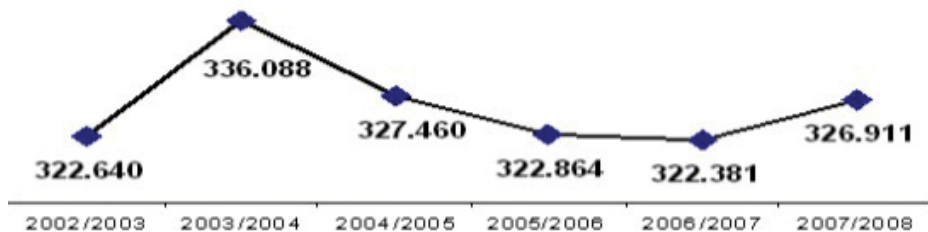
Në një pasqyrim skematik struktura e sistemit të përgjithshëm arsimor në Kosovë nga shtatori i vitit 2001 përfshin:

- arsimin fillor, 5 klasë,
- arsimin e ulët të mesëm, 4 klasë,
- arsimin e mesëm të lartë, 3-4 klasë,
- provimin pranues për regjistrim në shkolla të mesme të larta (profesionale dhe të përgjithshme),
- provimin përfundimtar pas klasës së 3-të të shkollës së mesme profesionale,
- provimin e maturës pas klasës së 13-të,
- provimin pranues për regjistrim në universitet.

Arsimi themelor, i mesëm i ulët dhe i mesëm i lartë është falas. Vetëm gjatë nivelit fillor të arsimit nxënësit i marrin librat shkollorë falas (Ligji nr. 2002/2).

Në raportin tematik të Paktit për Stabilitet për Evropë Juglindore për arsimin në Kosovë pohohet se sistemi arsimor, të cilin Kosova e ka trashëguar nga e kaluara është mjaft „i ngurtë në metoda të mësimdhënies“, gjë që edhe më tutje ka ndikuar negativisht „në cilësinë e mësimin dhe në procesin arsimor në tërësi“. Pohohet që për shkak të izolimit gjatë dhjetëvjetëshit të fundit, „sistemi arsimor në Kosovë nuk ka mundur t'i përballojë disa ndryshime kryesore në arsim (sidomos në fushën e didaktikës, praktikës mësimore, pedagogjisë), të cilat janë zhvilluar në vendet antëtare të OSBE-së ose në disa ish-shtete komuniste të Evropës Qendrore... Mësimi kryesisht është autoritar frontal ose i drejtpërdrejtë; është mbizotërues modeli i arsimtarit si personalitet qendror. Mësimi teorik është i zakonshëm, duke u kushtuar pak vëmendje teknikave të zbulimit dhe punës në grup, shqyrtimeve, zgjidhjeve të problemeve, hartimit të projekteve, bërjes së portfolios. Arsimtarët përdorin metodën e ligjërimit, kurse nxënësit e mbajnë mend/memorizojnë materialin. Përrjashtime gjenden kryesisht në programet eksperimentale të cilat i kanë vendosur organizatat e ndryshme joqeveritare në disa shkolla, si edhe një numër i nismave vendore“ (Tematski izveštaj, 2001, 16).

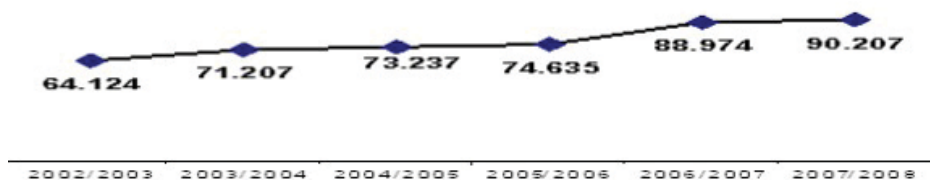
Tabela 1. Numri i nxënësve në arsimin fillor nga viti 2002/2003, dhe 2007/2008.

Burimi: Enti për Statistikë i Kosovës, http://www.ks.gov.net/ESK/index.php?option=com_content&view=article&id=105&Itemid=91 [Vizituar më: 05.02.2010]

Zvogëlimi i numrit të nxënësve në vitin shkollor 2004/2005 shpjegon faktin se gjatë periudhës nga viti 2003/2004 nuk kanë qenë të përfshira të dhënat për numrin e nxënësve të cilët kanë mësuar në gjuhën serbe, kurse shkaku tjetër është zvogëlimi i numrit të nxënësve për shkak të numrit më të vogël të lindjes së fëmijëve gjatë vitit 1999.

Tabela. 2 Numri i fëmijëve në arsimin e mesëm nga viti 2002/2003 dhe 2007/2008.

Burimi: Enti për Statistikë i Kosovës, http://www.ks-gov.net/ESK/index.php?option=com_content&view=article&id=105&Itemid=91 [Vizituar më: 05.02.2010]

Në vitin shkollor 2014/2015 në Kosovë kanë qenë gjithsej 1153 shkolla shtetërore, nga këto 43 parashkollore (36 paralele amë dhe 7 paralele të jashtme), 985 fillore dhe shkolla të mesme të ulëta (633 paralele amë dhe 352 paralele të jashtme), 119 të mesme (103 amë dhe 16 paralele të jashtme) dhe 6 profesionale (pa paralele të jashtme). Këtë vit shkollor janë regjistruar 388351 nxënës, në të cilët hyjnë 20875 në mësim parashkollor, 275887 në shkollat fillore dhe shkollat e mesme të ulëta, ndërsa 86219 në shkollën e mesme. Sipas përkatësisë etnike numri i nxënësve të cilët e përcjellin mësimin në gjuhën shqipe është: shqiptarë 372794, boshnjakë 4351, romë 1918, egjiptianë 772, ashkalinj 4177, turq 2.850, goranë 676, kroatë 31, serbë sipas të dhënave jo të plota janë 622, si dhe 160 të tjerë (Statistikat e arsimit, 2013-1024).

Nxënësit e kombësisë serbe dhe shumica e kombësisë rome dhe gorane edhe më tutje mësojnë sipas planit dhe programit të Qeverisë së Serbisë, në kompetenca të së cilës gjenden edhe shkollat. Nxënësit e përkatësisë turke dhe boshnjake janë të integruar plotësisht në sistemin arsimor të Kosovës. Ata e vijnë mësimin në gjuhët e veta, me plane dhe programe të Qeverisë së Kosovës. As në shkolla të Kosovës as në institucione paralele të Qeverisë së Serbisë mësimi nuk është organizuar në gjuhën rome, por në Serbi romët në shkolla fillore e kanë gjuhën rome si lëndë fakultative (Bashkësitë etnike 2007 dhe 2008, 163).

2. Shkollat në gjuhën shqipe në jug të Serbisë (1945-2015)

Pakica kombëtare shqiptare në rajonin e Preshevës, Bujanocit dhe të Medvegjës jeton në tri komuna në jug të Serbisë, nga të cilat në dy janë popullsi shumicë, në Preshevë dhe në Bujanoc, dhe relativisht një numër i vogël në Medvegjë. Sipas regjistrimit në vitin 2002, në Serbinë Qendrore jetojnë 59985 pjesëtarë të kombësisë shqiptare, gjë që e përbën 1.10% të popullsisë së Serbisë. Gjuha shqipe dhe alfabeti janë në përdorim zyrtar në Preshevë, Bujanoc dhe në Medvegjë.

Shkolla e parë fillore në atë trevë me mësim në gjuhën shqipe është hapur në Preshevë më 7 shkurt të vitit 1945, në shtëpinë të cilën e ka dhuruar banori i këtij fshati Abdullah Veliu, e njohur si „Villa Letafet“, ndërsa mësuesit e parë kanë qenë Hilmi Qerimi, Abdulla Ukshini, Tajar Zulfu nga Elbasani dhe Demirali Ramadani (Emini, 2014, 115). Gjatë vitit shkollor 1951/52 mësimi është mbajtur në 36 shkolla të ulëta fillore dhe në dy shkolla 8-vjeçare në komunën e Preshevës dhe të Bujanocit. Në Medvegjë shkolla e parë fillore e nivelit të ulët në gjuhën shqipe u hap më vonë, në vitin 1967. Shkolla e parë e mesme me mësim në gjuhën shqipe në Preshevë u hap në vitin 1961, kurse dhjetë vjet më vonë edhe në Bujanoc. Në Medvegjë në vitin shkollor 2008/2009 ka diplomuar gjenerata e parë e cila e ka vijuar mësimin në gjuhën shqipe, në degën e ekonomisë në shkollën e mesme teknike „Nikola Tesla“, në të cilën deri atëherë mësimi është mbajtur vetëm në gjuhën serbe.

Obligimet ndërkombëtare të Republikës së Serbisë ndaj pakicave

Në pikëpamje të dokumenteve ndërkombëtare, Serbia ka trashëguar të gjitha ato detyrime ndërkombëtare të cilat i ka aprovuar Jugosllavia socialiste: Dokumentin përfundimtar të Konferencës së Vjenës të vitit 1989, Kartën e Parisit të vitit 1990, Përfundimet nga Tubimi i Ekspertëve për të drejtat e pjesëtarëve të pakicave kombëtare në Gjenevë në vitin 1991, dhe Dokumentin e Helsinkit të OSBE nga viti 1992. Në komentet e këtyre dokumenteve është theksuar se në to „theksi është vënë në individ“ kur flitet për pjesëtarët e pakicave kombëtare dhe etnike, fetare ose gjuhësore, si edhe që të gjitha të drejtat „kanë të bëjnë vetëm me individët kurse të drejtat kolektive të pakicave kombëtare nuk përmenden fare“. Është theksuar që „në të gjitha dokumentet e OSBE-së dhe të OKB-së ekziston zëri i qartë për obligimet e pjesëtarëve të pakicave kombëtare për lojalitet ndaj shtetit në të cilin jetojnë“ edhe kur është fjala për format e autonomisë për pjesëtarë të pakicave kombëtare „askund nuk thuhet asnjë fjalë për autonomi territoriale“. Kjo gjë ishte theksuar në faqen zyrtare të Ministrisë Federale për Punë të Jashtme, në një tekst me titull: Pakica Kombëtare Shqiptare dhe standardet ndërkombëtare, por ndërkohë ky tekst është hequr nga web faqja.

Pas ndryshimeve demokratike, Serbia ka pranuar shumë akte ndërkombëtare me të cilat rregullohen të drejtat e njeriut dhe të drejtat e pakicave. Parlamenti i Serbisë në vitin 2005 ka ratifikuar *Kartën Evropiane për gjuhët rajonale ose të pakicave*, e cila sot është juridikisht e obligueshme në Serbi. Në të, në nenin 7, kërkohet „respektimi i zon-

ave gjeografike të secilës gjuhë rajonale ose të pakicave“, në nenin 8, insistohet në këtë që në „pikëpamje të arsimit shtetet e marrin obligimin“, që duhet të krijohen paketa propozimet/zgjidhjesh të cilat do të siguronin mësimin e historisë dhe të kulturës, e cila ka të bëjë me gjuhët rajonale ose të pakicave (*Ligji për ratifikim*).

Kushtetuta dhe Ligjet e Republikës së Serbisë për arsimimin e pakicave

Me Kushtetutë të Republikës së Serbisë, nga viti 2006 janë rregulluar përveç të drejtave të tjera edhe „e drejta për të qenët i ndryshëm, e drejta për ruajtjen e veçantisë, të drejtat kolektive të pakicave kombëtare (informimi, kultura, arsimiti, përdorimi zyrtar i gjuhës) dhe e drejta për vetëqeverisje“ (*Gojković, 5*). Me *Ligjin për mbrojtjen e të drejtave dhe lirive të pakicave kombëtare*, nga viti 2002 është rregulluar statusi i pakicave kombëtare. Nevena Gojković pohon që me këtë ligj realizohen të drejtat kolektive të pakicave kombëtare përmes autonomisë kulturore. „Brendia e *autonomisë kulturore* është e drejta për ruajtjen e veçantisë dhe mbrojtja e identitetit të tyre kolektiv, përmes së cilës garantohet e drejta për përdorimin e gjuhës dhe të alfabetit, shkollimi në gjuhë amtare, e drejta për përdorimin e emrave dhe të mbiemrave, themelimi i institucioneve private arsimore, informimi etj. [...] Pra, brendinë e autonomisë kulturore e përbëjnë: e drejta për përdorim zyrtar të gjuhës (nëse në komunë jetojnë më shumë se 15% e popullsisë e cila i takon një pakice kombëtare), arsimiti, kultura dhe informimi“ (po aty, 7). Me *Ligjin për bazat e sistemit të arsimit dhe të edukimit* nga viti 2004, është rregulluar që pjesëtarët e pakicave kombëtare mund të arsimohen në gjuhë të vet ose në dy gjuhë, se mbajtja e mësimin në gjuhë amtare është e nevojshme që në një klasë të regjistrohen jo më pak se 15 nxënës, por është e mundur edhe që me lejen e ministrit të arsimit ky numër të jetë edhe më i vogël. Bashkë me mësimin e gjuhës amtare është i obligueshëm edhe mësimi i gjuhës serbe, kurse në rastin kur pjesëtari i pakicës kombëtare vendos ta vijojë mësimin në gjuhën serbe, shkolla duhet ta sigurojë edhe mësimin në gjuhën amtare me elementet e kulturës kombëtare. (po aty, 9). Më në fund, me *Ligjin për Vetëqeverisjen vendore* nga viti 2002, me ndryshimet nga viti 2006 dhe 2007 është rregulluar që në nivel lokal të kihet kujdes për të drejtat e pakicave kombëtare që kanë të bëjnë me themelimin dhe punën e institucioneve arsimore, mbrojtjen e të mirave kulturore, sigurimin e informimit publik, vendosjen e gjuhës dhe të alfabetit në komunikim publik, si edhe punën e bibliotekave, muzeve dhe të institucioneve të tjera të kulturës (po aty,10).

Problemet shoqëro-politike lidhur me mësimin në gjuhën shqipe në jug të Serbisë

Dëbimi nga puna i profesorëve dhe format e tjera të përjashtimit nga puna në vitin 1989 bëjnë pjesë në shkeljet e para të drejtave për punë dhe të drejtave të pakicave për arsim në gjuhën amtare. Një numër i profesorëve të shquar të kombësisë shqiptare u dëbuan nga Qendra për arsim në Preshevë, kur ky institucion u shpall „çerdhe e na-

cionalizmit dhe irredentizmit shqiptar“. Fondi për të Drejtën Humanitare shkruan, se në mesin e problemeve me të cilat po ballafaqohen pakicat në arsim janë objektet jo të përshtatshme të arsimit, mungesa e mjeteve shkollore, planet dhe programet mësimore joadekuate, mosnjohja e diplomave të fituara në Kosovë gjatë periudhës 1991-2001 dhe pamundësia e ndikimit të pakicave në zgjedhjen e udhëheqësisë së shkollave (Albanci u Srbiji, 13).

Në botimin e Fondit për të Drejtën Humanitare theksohet se planet dhe programet mësimore janë çështje vendimtare në arsimin e të gjitha pakicave në Jugosllavi. „Ky problem nuk është zgjidhur në mënyrë të duhur as për pakicën shqiptare. Nxënësit ende në mësim në gjuhën shqipe mësojnë sipas planeve dhe programeve të aprovuara në vitin 1989. Librat shkollorë vetëm janë përkthyer në gjuhën shqipe, por nuk janë plotësuar me njësi mësimore përkatëse që do të merreshin me kulturën dhe historinë kombëtare“ (po aty, 76).

Vetëm pas ndryshimeve demokratike në Serbi ka qenë e mundur të bisedohet për problemet lidhur me arsimin e pakicës kombëtare në jug të Serbisë. Fondi për të Drejtën Humanitare thekson se atëherë përfaqësuesit shqiptarë disa herë i kanë parqitur propozimet për përmirësimin e gjendjes. Ata kanë kërkuar që shqiptarët të marrin pjesë në udhëheqjen e shkollave, që me ligj të mundësohet themelimi i shkollave fillore dhe të mesme me plane dhe programe të ndara arsimore dhe me libra shkollorë në gjuhën shqipe, pastaj themelimi i Komitetit të veçantë arsimor (Serbia-Kosova) me të cilin do të rregulloheshin çështjet e shkollimit të shqiptarëve nga kjo trevë në shkolla të mesme të cilat nuk ekzistojnë në Luginën e Preshevës dhe në shkollat e larta dhe në universitete në Kosovë, njohja e të gjitha diplomave të fituara në shkolla të larta dhe të mesme në Kosovë dhe në Universitetin e Prishtinës në periudhën 1991-2001, përsheptimi i procedurës së nostrifikimit të diplomave nga Universitetet e Shqipërisë dhe në shtete të tjera, ndërtimi i rikonstruktimit të objekteve shkollore dhe sigurimi i pajisjes për modernizimin e procesit mësimor (po aty, 71).

Dalja e nxënësve dhe arsimtarëve shqiptarë në Kosovë nga sistemi unik arsimor i Serbisë është manifestuar edhe te pjesatarët e bashkësisë etnike shqiptare në jug të Serbisë. Për shkak të programeve joadekuate mësimore në ambientin e vet rrethues, mungesa e institucioneve arsimore në gjuhë amtare, sidomos për shkak të shndërrimit të gjimnazit të Bujanocit në kazermë, një numër i shqiptarëve nga këto komuna arsimin fillor dhe të mesëm e ka kryer në Kosovë, kurse një numër më i madh i atyre arsimin e lartë e kanë kryer në Universitetin e Prishtinës dhe të Tiranës.

Diplomat e fituara në shkollat alternative shqiptare në Kosovë pas vitit 1991 kanë pasur shenjë „Republika e Kosovës“. Këto diploma Ministria e Arsimit e Republikës së Serbisë nuk i ka pranuar si të vlefshme. Pushteti demokratik ka treguar gatishmëri për ta zgjidhur këtë problem. Ministria e Arsimit dhe e Sportit, më 4 maj të vitit 2003 ka dhënë mendimin sipas të cilit „të gjitha diplomat e lëshuara në territorin e Republikës së Serbisë dhe të RFJ kanë kalueshmëri të drejtpërdrejtë në të gjitha pjesët e territorit, përkatësisht nuk i nënshtrohen procedurës së nostrifikimit. Kjo që është theksuar më lart vlen edhe për territorin e Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit“ (po aty, 75).

Lidhur me diplomat e fituara në Shqipëri, Ministria është e mendimit që secili person „ka të drejtë të kërkojë nostrifikimin ose njohjen e ekuivalencës“. Në parashtrësën e Këshillit për të Drejta të Njeriut nga Bujanoci më 20 shtator të vitit 2003, Ministria është përgjigjur që „kjo ministri për shkaqe të arsyeshme nuk mund ta pranojë asnjë diplomë, e cila është lëshuar me shenjën Kosova Republikë. Mirëpo, të gjitha diplomat të cilat do të noterizohen me vulë të UNMIK-ut, përveç atyre që e mbajnë shenjën Kosova Republikë, do të pranohen nga ana e kësaj ministrie“ (po aty, 76).

Në nëntor të vitit 2011, gjatë dialogut teknik midis Beogradit dhe Prishtinës në Bruksel për normalizimin e marrëdhënieve, u marr vendimi për njohjen e diplomave nga Kosova në Serbi. Është dakorduar reciprociteti, kështu që edhe në Beograd edhe në Prishtinë të miratohen dokumentet të cilat do ta rregullojnë këtë fushë, gjë që edhe është bërë në vitin 2012. Mirëpo, Gjykata Kushtetuese e Serbisë e shpalli jokushtetuese urdhëresën, të cilën e ka miratuar Qeveria e Serbisë në prill të vitit 2014, por ky vendim u publikua me një vonesë prej gjashtë muajsh. Ndërkohë, me ndryshimet e Ligjit për arsimin e lartë, të cilin e ka propozuar ministria e Arsimit, kurse e ka aprovuar Kuvendi i Serbisë, është parashikuar që Qeveria mund ta marrë një urdhëresë të tillë. Urdhëresa e re nuk ka risi të veçanta në krahasim me të vjetrën, por bazohet në Ligj (Odluka o neustavnosti diploma ozbiljan test, 2014).

Kriminologu i diplomuar Besfort Jonuzi, i cili diplomën e ka marrë në Prishtinë edhe pas peripecive të mëdha ka arritur ta nostrifikojë diplomën e vet në Serbi, ka deklaruar për Radio Evropën e Lirë: „Nuk dua të besoj se ekziston ndonjë diskriminim për shkak se jam shqiptar. Kur kemi dëgjuar për marrëveshjen për njohjen e diplomave të Kosovës natyrisht që kemi shpresuar se këto probleme do të zgjidhen dhe që do ta tejkalojmë këtë situatë. Por tani, natyrisht, ky është një hap prapa për ardhmërinë tonë, sepse tepër shumë jemi të përqendruar të studiojmë në Kosovë për shkak të afrisë dhe për shkak të gjuhës. Të rinjve sot fare nuk u interesojnë këto probleme politike, ata vetëm janë të interesuar të merren me punët për të cilat i kanë mbaruar studimet dhe të kontribuojnë që shoqëria jonë të shkojë përpara “ (po aty).

Problemet lidhur me programet mësimore dhe me librat shkollorë

Kryetari i Komunës së Preshevës Riza Halimi, në tetor të vitit 2002 ka deklaruar se degradimi i sistemit arsmor në atë trevë ka filluar në vitin shkollor 1983/84, kur pushteti arsimor i Serbisë e ka ndaluar përdorimin e librave shkollorë dhe të doracakëve të cilët janë shtypur në Prishtinë. Në mënyrë arbitrare është vendosur mësimi eksperimental në baza të përbashkëta të përgatitjes dhe të planifikimit për tërë Jugosllavinë, por të cilin asnjë republikë nuk e ka aplikuar në praktikë. Në programin e atij mësimi ka qenë e eliminuar kultura dhe historia e shqiptarëve (Halimi, 2002).

Në fillim të viteve 90-të, në atë trevë janë dërguar librat shkollorë dhe doracakët të cilët Enti për Libra Shkollorë në Beograd i ka përkthyer nga gjuha serbe. Shumica e tyre nuk e ka përmbajtur ndonjë lëndë përkatëse për mësimin në gjuhën shqipe, dhe në to ka pasur mjaft gabime gjuhësore dhe materiale. Një praktikë e tillë është

ndërprerë në vitin 1998/99, por mësimi në gjuhën shqipe edhe më tutje është mbajtur pa libra shkollorë dhe pa doracakë. Janë fotokopjuar librat shkollorë të botimeve të mëparshme. Ministria e Arsimit e Serbisë nuk i ka pranuar propozimet që bashkësia vendore t'i formojë këshillat e shkollave, por për një kohë të gjatë ka mbajtur këshillat e formuara më parë të zgjedhura në mënyrë arbitrare (po aty).

Sipas hulumtimit të Fondit për të Drejtën Humanitare në Beograd, gjendja në arsimin e shqiptarëve në gjuhën shqipe gjatë dhjetëvjetëshit të fundit të shek. XX ka qenë e ngjashme me gjendjen në arsimin e pakicave të tjera kombëtare në Serbi. Si shkak për këtë theksohen „programet shkollore etnocentrike, përmbajtjet ofenduese të librave shkollorë dhe centralizimi i plotë në vendim-marrje [që] ende gjithnjë po e vështirësojnë arsimin adekuat në gjuhën shqipe“ (Albanci u Srbiji, 6).

Në fund të viteve të 80-të dhe gjatë viteve 90-të, masat e dhunshme të cilat janë ndërmarrë në shkolla në gjuhën shqipe në jug të Serbisë, seriozisht e kanë ndaluar zhvillimin e mësimin. Në atë periudhë madje është kërkuar korrigjimi dhe ndryshimi i emërtimeve të disa shkollave. Me vendim të Sekretariatit për çështje administrative dhe të tjera të KK në Medvegje më 8 dhjetor të vitit 1988, në Tupallë, emërtimi i shkollës fillore „Zenel Hajdini“ duhet të ndërrohet në „Zejnel Ajdinoviq“, siç ishte regjistruar në dokumente personale ky hero i popullit gjatë Mbretërisë së Jugosllavisë, në të cilën, siç dihet, mbiemrat e shqiptarëve serbizoheshin me mbaresën „viq“ (Muharremi, 2010, 343). Mësimi në gjuhën shqipe i cili është vendosur në vitin 1978-79 në dy paralele në shkollën e mesme teknike „Nikola Tesla“ në Medvegje, është ndërprerë gjatë vitit 1987-88, kur arsimtarët dhe nxënësit i refuzuan masat e ndërmarra për ndryshimin e programit të mësimin. Mësimi në atë shkollë në gjuhën shqipe ka vazhduar 17 vjet më vonë në vitin shkollor 2005-2006. (po aty, 330, 335).

Hap pozitiv është bërë në vitin 2006, kur gjimnazit në Preshevë i është kthyer emërtimi „Skënderbeu“, ashtu siç është quajtur nga viti 1968 deri në vitin 1989, kur iu ndryshua emri në „25 Maj“. Ky gjimnaz është krijuar nga paralelet në gjuhën shqipe të cilat janë hapur në vitin shkollor 1960/1962 në gjimnazin „Bora Stankoviq“. Emërtimi i parë i gjimnazit në vitin 1964/65 ka qenë „Agimi i socializimit“ dhe provimin e maturës e kanë dhënë 52 nxënës të kombësisë shqiptare, të cilët e kanë ndjekur mësimin në gjimnazin „Bora Stankoviq“. Gjimnazi në vitin 1968 e ndryshoi emërtimin në „Skënderbeu“.

Pika më e dhembshme në mësimin në gjuhën shqipe në shkolla fillore dhe të mesme janë librat shkollorë, sepse nxënësit deri në vitin shkollor 2005/2006 kanë përdorur librat shkollorë dhe doracakët e destinuar për nxënësit e kombësisë serbe, të cilët janë përkthyer me shumë gabime. Përdorimi i tyre ka qenë imponim i kulturës dhe i traditës serbe nxënësve të pakicës kombëtare shqiptare. Në raportin e Rrjetit të Këshillit për të Drejta të Njeriut në Serbi (CHRIS) nga viti 2007, thuhet se në komunën e Preshevës, Buajnocit dhe të Medvegjës janë formuar grupet e punonjësve të arsimit të kombësisë shqiptare, të cilët kanë punuar në hartimin e planeve edhe të programeve për lëndët: gjuhë dhe letërsi shqipe, histori, kulturë muzikore, gjeografi, art figurativ. Në bazë të propozimeve të tyre, deri më tani është ndryshuar plani dhe programi

për gjuhë dhe letërsi shqipe nga klasa I deri në klasën VIII të shkollës fillore (me përjashtim për klasën e III)), por për shkak të reagimeve të Ministrisë së Arsimit dhe të Sportit nuk janë bërë kurrfarë ndryshimesh në lëndën e historisë, kulturës muzikore, artit figurativ dhe gjeografisë. Ato kanë mbetur të pandryshuara që nga viti 1983, dhe sipas tyre nxënësit e pakicës kombëtare shqiptare mësojnë dhe e kultivojnë shumë më tepër kulturën dhe traditën serbe se sa të veten. Për shembull, libri i kulturës muzikore nga klasa e I deri në klasën e VI i shkollës fillore përmban 139 vjersha në gjuhën serbe, dhe vetëm tri në gjuhën shqipe.

Gjithashtu në shkolla të mesme nuk ka ndryshim të planeve dhe të programeve për gjuhë shqipe për lëndën gjuhë dhe letërsi shqipe, histori, kulturë muzikore dhe art figurativ. Ato nuk kanë pësuar kurrfarë ndryshimesh nga viti 1983. „Nxënësit shqiptarë sot më shumë e mësojnë letërsinë serbe se sa të veten, meqenëse e mësojnë nga lënda e gjuhës serbe si lëndë joamtare (2-3 orë në javë) dhe nga lënda gjuhë shqipe (në formë të përkthimit të veprave serbe). Lektyra shkollore në gjuhë shqipe përmban 50% veprave të letërsisë shqipe dhe 50% të letërsisë serbe“ (Mreža odbora, 2007, 59). Gjithashtu në raport pohohet se në Preshevë në gjuhën shqipe është organizuar dhënia e provimit profesional për arsimtarë vetëm për lëndën e gjuhës dhe të letërsisë shqipe. Për lëndë të tjera mësimore, dhënia e provimit ka qenë vetëm në gjuhën serbe (në Nish dhe në Beograd), gjë që në pikëpamje të terminologjisë është problem për arsimtarët shqiptarë, sepse shkollat i kanë mbaruar në gjuhën shqipe (po aty).

Organizata joqeveritare Nisma e të Rinjve për të Drejta të Njeriut i ka dërguar një Apel Ministrisë së Arsimit të Serbisë më 3 shtator të vitit 2012 që të nisë zgjidhjen e vazhdueshme të problemeve të mungesës gati të plotë të librave shkollorë në gjuhën shqipe për nxënësit e shkollave fillore dhe të mesme në komunën e Bujanocit dhe të Preshevës. Në këtë Apel thuhet: „Përderisa ditëve të fundit po arrijnë informatat për librat shkollorë falas në gjuhën serbe për nxënës nga klasa I deri në klasën e IV të shkollave fillore në territorin e Serbisë, librat shkollorë falas dhe pajisjet shkollore për nxënësit e klasës së parë në Beograd (...) në Bujanoc në gjashtë shkolla fillore dhe një të mesme, më shumë se 6000 nxënës më 3 shtator janë nisur në orë të mësimi gati pa asnjë libër shkollor që u përgjigjet standardeve dhe programeve të cilat aplikohen në shkollat e tjera në Serbi. E njëjta situatë është edhe në tetë shkolla fillore dhe dy të mesme në Preshevë, në të cilat shkollohen më shumë se 7000 nxënës.“ Gjithashtu në Apel pohohet se në vitin e mëparshëm shkollor, i vetmi libër shkollor në gjuhën amtare të cilin e kanë pasur nxënësit e klasës së parë në jug të Serbisë ka qenë *Abetarja*, kurse nxënësit e klasëve të tjera, përveç librit shkollor për gjuhë, nuk kanë pasur asnjë libër tjetër në gjuhë të vet. Sipas të dhënave të Këshillit Kombëtar të Shqiptarëve në Serbi, për zhvillimin e papenguar të mësimi nevojiten edhe 100 libra shkollorë për shkolla fillore dhe afro 400 për shkolla të mesme të të gjitha profileve.

Në Apel pohohen fjalët e një nxëneseje të klasës së 4-të të gjimnazit „Skënderbeu“ nga Presheva: „Unë i marr librat nga nxënësit të cilët e kanë mbaruar klasën para meje dhe këta libra zakonisht janë libra shumë të vjetër, që nga koha kur i kemi siguruar në Kosovë. I marrim hua nga fëmijët nga paralelet e tjera të cilët kanë gjetur mënyrë

dhe i kanë blerë librat në Shqipëri. Ua marr shokëve librat dhe kur mbaron mësimi ua kthej“. Ajo pohon që kryesisht të gjithë nxënësit i kanë librat për lëndët e gjuhëve (për shqip, serbisht, anglisht, frëngjisht) të shtypura në Serbi, por që nxënësit nga shkolla e saj shpesh po ballafaqohen edhe me problemet sepse librat shkollorë të cilët i marrin nga gjeneratat e mëparshme nuk mund t'i përdorin sepse programet në ndërkohë janë vjetëruar. Përveç kësaj, Nisma e të Rinjve për të Drejta të Njeriut bën me dije se arsimit në gjuhët e pakicave në Vojvodinë po funksionon pa probleme të mëdha, ku mësimi zhvillohet në gjashtë gjuhë, bashkë me mundësinë e punës edukativo-arsimore në dy gjuhë me fëmijë të moshës parashkollore (Iniciativa mladih, 2012).

Në jug të Serbisë (në Luginën e Preshevës), sipas marrëveshjes së Ministrisë së Arsimit të Serbisë dhe Këshillit Kombëtar të Pakicës Kombëtare Shqiptare në Serbi, nga viti 2010 ka filluar të botohen librat shkollorë për mësim në gjuhën shqipe për shkolla fillore. Shumica e këtyre librave shkollorë është përkthyer nga gjuha serbe. Deri në vitin 2014 janë botuar 88 libra shkollorë dhe fletore të punës, nga të cilët tetë libra i kanë shkruar autorët shqiptarë të vendit, për matematikë nga klasa 1 deri në klasën 4, tre libra shkollorë për fëmijë të moshës parashkollore, kurse 16 libra sipas marrëveshjes janë importuar nga Shqipëria, në mesin e të cilëve edhe *Abetarja* e cila është rishtypur me korrigjime shumë të vogla me motive politike. Për shkolla të mesme nuk është shtypur asnjë libër shkollor sepse nuk e ka marrë pëlqimin paraprak të Këshillit Kombëtar të Pakicës Kombëtare të Shqiptarëve. Shumicën e librave shkollorë i kanë shtypur botuesit e licencuar të Beogradit: Enti për Botimin e Teksteve, Klett dhe Kreativni centar.¹³⁵

Kur është fjala për *Abetare* të cilën e ka rishtypur shtëpia botuese e licencuar e Beogradit Klett, kjo është bërë pasi ky libër më parë është importuar në mënyrë ilegale dhe është përdorur në mësim pa leje të Ministrisë për Arsim të Serbisë. Më vonë, Ministria për Arsim e Serbisë dhe Këshilli Kombëtar i Shqiptarëve në Serbi, me ndërmjetësimin e ambasadorit të Shqipërisë në Beograd, Shpëtim Çaushtit, kanë rënë dakord që të importohet *Abetarja*, por të bëhen disa korrigjime. Te shkronja e gjuhës shqipe SH, në vend të fotografisë së Shkodrës me legjendën „Shkodra është qytet i bukur, në botimin e parë të rishtypur është bërë ndryshimi „Nishi është qytet i bukur, kurse në botimin e 2-të dhe të 3-të: „Presheva është qytet e bukur“, me ç'rast është dhënë gabim gjinia e mbiemrit i bukur/e bukur gjë që është gabim i palejueshëm gramatikor në gjuhën shqipe. Te shkronja F, në fjalën „Flamuri“, është hequr fotografia e flamurit kombëtar shqiptar dhe marrëzisht është lënë fusha e zbrazët në të cilën nxënësit, sipas rregullit, e vizatojnë flamurin e kombit shqiptar, gjë që është „rikorrigjim“. Nëse i përjashtojmë edhe disa ndryshime të emërtimeve të qyteteve, çdo gjë tjetër ka mbetur si edhe në origjinal të kësaj abetareje (Gjokutaj, Rrokaj, 2010, 49, 52).

Me këta libra shkollorë mbulohet pjesa më e madhe e mësimin në gjuhën shqipe në shkolla fillore në atë trevë. Në vitin shkollor 2014/2015 në këto shkolla kanë qenë

¹³⁵ Të dhënat janë marrë nga këshilltarja e drejtoreshës së Shërbimit të Trupit koordinues Milica Rodiqit, e ngarkuar për punë në fushën e përparimit të cilësisë së arsimit për nxënës të bashkësisë kombëtare shqiptare në jug të Serbisë.

gjithsej 3522 nxënës në 16 shkolla fillore: në shtatë shkolla në Preshevë (204 paralele, 3599 nxënës, në vitin e mëparshëm shkollor 3905 nxënës), gjashtë në Bujanoc (në 144 paralele, 2304 nxënës, në vitin e mëparshëm shkollor 2516) dhe tri në Medvegjë (në 18 paralele, 61 nxënës, gjatë vitit të mëparshëm shkollor 55). Tri shkolla fillore janë shumëetnike, dhe këtë; një në fshatin Relan, në komunën e Preshevës, një në Jabllanicë të Epërme, në Banjën e Sijarinës dhe një në Komunën e Medvegjës. Numri i përgjithshëm i nxënësve në shkolla fillore në gjuhën shqipe ka qenë 5964. Shkolla të mesme në atë trevë janë gjithsej katër: në Preshevë një gjimnaz (204 paralele, 3599 nxënës dhe një shkollë teknike (79 paralele, 2222 nxënës), në Bujanoc një gjimnaz (49 paralele, 1333 nxënës) dhe në Medvegjë një shkollë teknike me nxënës të dy kombësive (katër paralele, 29 nxënës). Gjithsej nxënës në shkolla të mesme në gjuhën shqipe kanë qenë 3584.

Qeveria e Vojvodinës më 19 tetor të vitit 2011 ka marrë vendimin që nga buxheti krahinor të financojë regjistrimin në vitin e parë të studimeve 60 studentë të kombësisë shqiptare, të cilët do të studiojnë në Bujanoc, ku gjendet Fakulteti Ekonomik nga Subotica, si pjesë e Universitetit të Novi Sadit, i hapur si një paralele e jashtme. Anëtarët e qeverisë krahinore me këtë rast kanë konstatuar që vendimi është, nga njëra anë, mirënjohje e veçantë për Universitetin e Novi Sadit, kurse nga ana tjetër është kontribut për stabilizimin e rrethanave në atë pjesë të Serbisë, siç pohohet në kumtesën e Sekretariatit Krahinor për Kulturë dhe Informim Publik (Tanjung, 2011). Fjala është për studimet nga fusha e marketingut, kurse mësimi do të zhvillohet në dy gjuhë. Profesorët e Fakultetit Ekonomik nga Subotica do të mbajnë ligjërata në gjuhën serbe, kurse mësimin në gjuhën shqipe do ta mbajnë profesorët e Universitetit të Tetovës (Maqedoni) me titull profesorë të ftuar të Universitetit në Novi Sad. Për nevoja të mësimin në gjuhën shqipe në periudhën 2010-2014 janë shtypur mbi 50 libra shkollorë universitarë të cilët janë përkthyer nga gjuha serbe, dhe këtë në botim të Trupit koordinues të Qeverisë së Serbisë për komunën e Preshevës, të Bujanocit dhe të Medvegjës.

Përfundim

Ky punim merret me implikimet politike të cilat kanë ndikuar në zhvillimin e arsimit në Kosovë dhe në jug të Serbisë (1945-2015). Arsimi në ato dy treva ka filluar të zhvillohet në mënyrë të vazhdueshme vetëm pas Luftës së Dytë Botërore, gjë që ka qenë hap i madh qytetërimi për popullsinë shqiptare në ato zona. Në pikëpamje të numrit të nxënësve dhe paraleleve, zhvillimi ka qenë progresiv gjatë viteve 80-të. Në pikëpamje të programit shkollor, deri në vitet 60-të ka qenë i reduktuar në aspektin ideologjik dhe politik lidhur me disa ngjarje dhe personalitete të veçanta historike dhe politike, për të përmendur shkrimtarët e Rilindjes Kombëtare shqiptare në shek. XIX. Ndryshimi pozitiv u krijua në mes të viteve të 60-të kur një numër i rëndësishëm i shkrimtarëve ka hyrë në program për mësim dhe më gjerësisht është përfshirë historia e popullit shqiptar. Librat shkollorë të cilat janë shtypur sipas programit të atëher-

shëm të Sekretariatit për Arsim të Krahinës Autonome të Kosovës janë përdorur, sipas automatizmit, edhe në jug të Serbisë.

Fillimi i krizës së thellë politike në Kosovë u manifestua menjëherë negativisht edhe në programe mësimore në shkolla fillore, të cilat Ministria e Arsimit e Serbisë ka dashur t'i reduktojë dhe t'i korrigjojë në mënyrë drastike, sidomos lëndën e historisë dhe të gjeografisë, njohuri natyre dhe madje edhe edukatën muzikore. Kjo ka pasur si pasojë daljen demonstrative të shkollave në gjuhën shqipe, në Kosovë, nga sistemi arsimor i Republikës së Serbisë gjatë viteve 90-të. Në të njëjtën kohë, në jug të Serbisë në programet e mësimi janë vendosur shumë kufizime. Në shkollat në Luginë nuk kanë guxuar më t'i përdorin as librat e rinj as të vjetër shkollorë, të cilët janë shtypur në Kosovë. Librat e rinj shkollorë, të cilët janë përkthyer nga serbishtja dhe janë shtypur në Beograd, në Entin për Botimin e Teksteve, punëtorët shqiptarë të arsimit i kanë injoruar.

Arsimi në Kosovë është stabilizuar pas ndërhyrjes së Aleancës së NATO-s dhe miratimit të Rezolutës 1244 më 10 qershor të vitit 1999 në Këshillin e Sigurimit të OKB, me të cilën në Kosovë është vendosur sovraniteti i brendshëm. Në jug të Serbisë, ndryshime pozitive kanë filluar të paraqiten që nga viti 2010 kur ministria e Arsimit e Serbisë, me pëlqimin paraprak të Këshillit Kombëtar të Pakicës Kombëtare në Serbi, ka filluar të miratojë botimin e një numri të librave shkollorë. Problem politik edhe më tutje ka mbetur botimi i librave shkollorë për shkolla fillore për lëndët *Natyra dhe shoqëria* për klasën e 4-të, Historia për klasën e 5,6,7,8, Historia për klasën e 1,2,3,4 të gjimnazit, Historia për klasën 1-rë dhe të 2-të të shkollave të mesme profesionale, Gjeografia për të gjitha klasat e shkollave fillore, gjimnazin dhe shkollës së mesme profesionale. Problem i ndjeshëm sidomos ka mbetur mungesa e librave shkollorë për shkolla të mesme.

Zhvillimi i arsimit në gjuhën shqipe në Kosovë në të gjitha nivelet dhe në jug të Serbisë (në Luginën e Preshevës), edhe përkundër kufizimeve ideologjike dhe politike, në Jugosllavinë socialiste ka pasur rezultate të dukshme në shkollimin e gjeneratave të shumta të kombësisë shqiptare, në formimin dhe aftësimin e tyre profesional. Fatkeqësisht, për shkak të çrregullimeve politike gjatë viteve 80-të dhe 90-të të shek. XX, janë krijuar kushte mjaft të vështira për mbajtjen e mësimi në gjuhën shqipe në ato treva. Kjo në Kosovë ka zgjatur deri në qershor të vitit 1999, kur ajo u nda nga sistemi politik i Serbisë. Në jug të Serbisë, në pikëpamje të programeve dhe teksteve shkollorë, arsimi edhe më tutje është nën presionin e fuqishëm të Ministrisë së Arsimit në Beograd. Kjo gjë ka si pasojë improvizimin e mësimi, ku çdo gjë varet nga shkathtësia *ad hoc* e arsimtarëve dhe e nxënësve. Me ndryshimin cilësor të situatës në vitin 2010, punëtorëve të arsimit të asaj treve u është mundësuar që t'i hartojnë programet e mësimi për nxënësit e shkollave të mesme në gjuhën shqipe, si edhe t'i zgjedhin librat shkollorë të autorëve shqiptarë të vendit, të autorëve nga Shqipëria ose autorëve të cilët janë përkthyer nga gjuha serbe. Kjo në një masë të konsiderueshme e ka përmirësuar zhvillimin e mësimi në gjuhën shqipe në atë trevë, me tendencë të përparimit të përhershëm.

Literatura:

ALBANCI u Srbiji (2003), Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë, Beograd: Fond za Humanitarno pravo.

BEQAJ, N. (1988), Politicka iskusenja inteligencije na Kosovu, *Pogledi*, Split, 18, 2.

BERISHA, T. Z. (1994) *Emra që nuk harrohen: Arsimitarët veteranë (1941-1951) dhe Arsimi shqip në Kosovë*. Prishtinë : Valton.

DISKRIMINACIJA na jugu Srbije, Inicijativa mladih za ljudska prava, *Pešcanik*. Gjendet në: <http://pescanik.net/diskriminacija-na-jugu-srbije> [e parë më: 03.09.2012]

EMINI, A. (2014) *Presheva në rrjedhat e historisë shek. XX*. (Disertacion doktorate). Universiteti i Tiranës, Fakulteti historio-filologji, Departamenti i historisë, Tiranë.

Etnike zajednice, 2007, 2008, *Etnike zajednica na Kosovu u 2007. i 2008*. Fond za humanitarno pravo. Gjendet në:<http://www.hlc-rdc.org/?p=13188> [e parë më: 11.08.2010]

GJOKUTAJ, M., RROKAJ, Sh. (2010) *Abetare : Shkronja pas shkronja*, Beograd: Klett.

GOJKOVIĆ, N., *Sistem zaštite manjina u Republici Srbiji*. Konrad Adenauer Stiftung. Gjendet në: http://www.kas.de/upload/auslandshomepages/serbien/Gojkovic_pred.pdf [e parë më 30.01.2008]

HYSENI, H., (2000) *Shifra dhe fakte për arsimin në Kosovë*. Prishtinë. Gjendet në: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/edu_kos_p0-108-yug-kos-aln-t01.pdf [e parë më: 30.01.2010]

IMAMI, P. (2000), *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: K.V.S.

Kosovo nekad i danas / Kosova dikur e sot. (1973) Beograd: Ekonomska politika.

Ligji nr. 2002/2 mbi arsimin fillor dhe të mesëm në Kosovë = Zakon br. 2002/2 o osnovnom i srednjem obrazovanju na Kosovu/. Gjendet në:

http://www.masht-gov.net/advCms/documents/1_RREG_LIGJI_SHQIP_Nr.20022.pdf [marrë më: 30.01.2010]

MREŽA odbora za ljudska prava u Srbiji (CHRIS), Izveštaj koji se podnosi na osnovu Člana 25, paragraf Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, Septembar 2007, str. 59-60. Marr në: <http://chris-network.org/wp-content/uploads/2009/12/Drugo-Mi%C5%A1ljenje.pdf> [e parë më më 30.11.2014] Raporti i cili paraqitet në bazë të nenit 25, paragrafi i Konventës orientuese për mbrojtjen e pakicave kombëare, Shtator 2007, fq. 59/60

MUHARREMI, I. (2010) *Shqiptarët e Medvegjës nëpër shekujt*, Prishtinë.

ODLUKA o neustavnosti diploma ozbiljan test. *Radio Slobodna Evropa*. Gjendet në: www.slobodnaevropa.org, [e parë më 08.05.2014]

PROBLEMET AKTUALE, *Problemet aktuale ne sferën e arsimit*, fjala hyrëse e Riza Halimit, kryetar i komunës, në seancën e IB të Kuvendit Komunal të Komunës së Preshevës. Gjendet në:

<http://www.presheva.com/arsimi/problemetarsimihyrese231002.html> [e parë më 30.01.2010]

STOJKOVIĆ L.J., MARTIĆ M. (1953) *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd: Rad. STATISTIČKI godišnjak Srbije, 1986, 1995, *Statistički godišnjak Srbije*, Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.

STASTITIKAT e arsimit 2013-1024. *Agjencia e statistikave të Kosovës*, <http://ask.rks-gov.net/arsimi/publikimet> [e parë: 29.12.2014]

Sukob ili dijalog, 1994, *Sukob ili dijalog : Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*. Subotica.

TEMTATSKI izveštaj, 2001, *Tematski izveštaj nacionalnoj obrazovnoj politici – Kosovo*. Pakt o stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, 22. jun 2001, prevela Fadila Kajević. Gjendet në: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/thematic-review-yug-kos-srb-t05.pdf [e parë më më 30.01.2010] Originali: *Thematic Review Of National Policies For Education – Kosovo*. 22-Jun-2001. Pact for South Eastern Europe:

[http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED\(2001\)6&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED(2001)6&docLanguage=En)

ZAKON o ratifikaciji, Zakon o ratifikaciji evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, *Službeni list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 18/2005. Ligji për ratifikim, Ligji për ratifikim i Kartës Evropiane për gjuhët rajonale ose gjuhët e pakicave Fletorja zyrtare e SMT – Kontratat ndërkombëtare, nr. 18/2005.

Naile Mala-Imami
Faculty of Philology
University of Belgrade

Education system in Albanian language in Kosova/o and south of Serbia (1945-2015)

Abstract:

Purpose of this paper is to provide historical overview of the development of school system in Albanian language from 1945 to 2015 in Kosovo and South of Serbia, in municipalities of Presheva, Bujanovac and Medvedja. After the Second World War and establishment of socialist socio-economic relations, historical injustice against the Albanian people who did not have the right for education in their mother tongue during the Kingdom of Serbs Croats and Slovenians has been corrected. Year after year, despite numerous problems, education in Albanian language was spread systematically in primary and secondary education system while in 1960 foundations for university studies were laid down. Development in school system in Albanian language in Kosovo at all levels by 1990, despite ideological and political constraints, has had tangible results in the education of many generations of Albanians. After 1999 Kosovo has developed an independent education system while Albanians from South of Serbia partially exercise the right to treat some of topics that relate to their nation.

Key words:

School system in Albanian, Kosovo, South of Serbia, Serbia, Educational policy

Shkëlzen Gashi

Hulumtues i pavarur

Lufta në Kosovë 1998-1999 në librat shkollorë të historisë në Kosovë dhe në Serbi

Abstrakt:

Ky punim përqendrohet në mënyrat e përfaqësimit të ngjarjeve më të rëndësishme nga lufta e Kosovës (1998-1999) në librat shkollorë të historisë për shkollën fillore dhe të mesme në Kosovë dhe Serbi. Qëllimi i punimit është analiza e mënyrës me të cilën janë përfaqësuar grupimet politike/ushtarake të shqiptarëve të Kosovës, qëllimet e tyre politike, mbledhjet, marrëveshjet, bashkëpunimi i përfaqësuesve politikë dhe ushtarakë i shqiptarëve me përfaqësuesit serbë, si edhe krimet e luftës të të dy palëve. Punimi është ndarë në katër pjesë: përpunohen fraksionet paqësore dhe ushtarake, krimet e luftës, Konferenca e Rambujesë dhe ndërhyrjet e NATO-s. Librat shkollorë të historisë për shkollën fillore dhe të mesme në Kosovë dhe në Serbi, të botuar prej shtëpive botuese Libri Shkollor (Prishtinë) dhe Enti për Botimin e Librave Shkollorë (Beograd) dhe të autorizuar nga ministrinë kompetente të arsimit, përdoren si burime parësore për këtë punim. Bashkë me ta, këtu shqyrtohen edhe punimet e argumentet e hulumtuesve të huaj që kanë analizuar ngjarjet në Kosovë nga periudha e theksuar.

Fjalë kyçe:

librat shkollorë në Kosovë, librat shkollorë në Serbi, krimet e luftës, Konferenca e Rambujesë, ndërhyrja e NATO-s

Fraksionet paqësore dhe ushtarake

Deri në Marrëveshjen e Dejtonit, rezistenca paqësore pasive e udhëhequr nga Lidhja Demokratike e Kosovës (LDK) e Ibrahim Rugovës nuk ka pasur alternativë. Ademi Demaçi, i cili kreu 28 vjet në burg gjatë kohës së Jugosllavisë së Titos për shkak të përpjekjeve që territoret jugosllave të banuara me shqiptarë të bashkohen me Shqipërinë, iu bashkua Partisë Parlamentare të Kosovës në vitin 1997, duke filluar rezistencën aktive paqësore. Kjo ndodhi sepse, sipas tij, një gjeneratë e tërë njerëzish të lindur në Kosovë ka qenë e pakënaqur me rezistencën pasive dhe ka kërkuar zgjidhje ushtarake (Gashi, 2010, 121). Një ndarje e tillë e skenës politike të Kosovës mungon në librat shkollorë në Serbi, por edhe në librat shkollorë në Kosovë.

Demaçi nuk e realizoi qëllimin e tij për rezistencë aktive paqësore. Në shtator të vitit 1996, Ibrahim Rugova nënshkroi marrëveshjen me Slobodan Millosheviqin (Slobodan Milošević), e cila duhej të siguronte kthimin e nxënësve dhe studentëve në shkolla dhe në universitet. Organet shtetërore serbe ishin kompetente për këtë. Ky fakt gjithashtu mungon në librat shkollorë të të dy vendeve. Pala serbe/jugosllave nuk e respektoi marrëveshjen dhe kështu më 1 tetor të vitit 1997, studentët e Universitetit në Prishtinë (UP) organizuan protesta dhe kërkuan që t'u mundësohet mësimi në ambientet e Universitetit. Kjo protestë përmendet vetëm në një libër shkollor në Kosovë vetëm në një fjali: “Represioni serb ndikoi që më 1 tetor 1997 të shpërthejnë protestat e popullsisë dhe të studentëve të UP-së kundër pushtetit okupues” (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 205). Kështu represioni i regjimit serb u quajt “represion serb”; demonstratat e studentëve, në të cilat morën pjesë edhe një numër i caktuar i qytetarëve të tjerë të kombësisë shqiptare, u cilësuan si “protesta të studentëve dhe të tërë popullsisë”, por qëllimi i shpallur i protestës së studentëve, kthimi në ambientet universitare, nuk përmendet askund. Një përfaqësim i tillë nëpër tekste mund të krijojë përshtypjen se këto kanë qenë protesta për çlirim dhe pavarësi të Kosovës nga Serbia.

Shkeljet e të drejtave të njeriut ndaj shqiptarëve të Kosovës prej regjimit serb gjatë viteve 90-të (Malcolm, 2002, 349–356; Clarck, 2000, 70–157), në librat shkollorë të Kosovës paraqiten si masakra të bëra në mbarë Kosovën, që “e nxisin daljen e UÇK-së për ta mbrojtë popullin e Kosovës” (Rexhepi dhe Demaj, 2009, 104). Librat shkollorë në serbisht nuk ofrojnë kurrfarë dëshmish për këtë, por vetëm bëjnë me dije se është shkaktuar përkeqësimi i situatës në Kosovë si pasojë e “plaçkitjes dhe e konfrontimit të grupeve terroriste shqiptare, të prezantuara si Ushtria Çlirimtare e Kosovës, me forcat e rendit, në të cilat gjithmonë dhe më së shumti e pësojnë civilët” (Gjurić dhe Pavlović, 2010, 251), duke mos i theksuar të dhënat për përkatësinë etnike të këtyre civilëve.

Librat shkollorë në serbisht nuk e përmendin ndarjen në fraksione paqësore dhe ushtarake në politikën e Kosovës. Kjo mungon edhe në librat shkollorë të Kosovës. Po ashtu mungon paraqitja e tri mënyrave se si u konceptua politikisht dhe ushtarak-

isht lufta në Kosovë: a) Forcat e armatosura të Republikës së Kosovës (FARK-u),¹³⁶ të themeluara prej Ministrisë së Mbrojtjes së Qeverisë së Kosovës, që ishin për konflikt të armatosur e të udhëhequra nga oficerët profesionistë; b) Lëvizja Kombëtare për Çlirimin e Kosovës (LKÇK), në përbërje të së cilës ishin kryesisht ish-të burgosurit politikë që propagandonin formimin e një fronti të gjerë politik dhe ushtarak. Qëllimi i tyre ishte që të organizonin një kryengritje të përgjithshme të armatosur, ku do të merrnin pjesë të gjitha grupimet politike dhe ushtarake, që përpiqeshin për çlirimin e Kosovës nga Serbia; dhe c) Ushtria Çlirimtare e Kosovës (UÇK), të cilën e formoi Lëvizja Kombëtare e Kosovës dhe që favorizonte mënyrën guerrile të luftës, me qëllim që të provohej ndërhyrja e Aleancës së NATO-s kundër forcave serbe. Mungesa e përsëkrimit të këtyre tri linjave do të thotë njëkohësisht edhe mungesë e informacioneve për mosmarrëveshjet dhe konfliktet e tyre të ndërsjella.

Krimet e luftës

Librat shkollorë të të dy vendeve flasim vetëm për krimet “e palës tjetër”. Për shembull, librat shkollorë në gjuhën serbe nuk përmendin në asnjë rast që forcat serbe/jugosllave e kanë vrarë ndonjë shqiptar gjatë konfliktit të armatosur, as librat shkollorë në gjuhën shqipe nuk e përmendin se UÇK-ja ose forcat e NATO-s kanë vrarë ndonjë serb gjatë ose pas konfliktit. Gjithashtu, librat shkollorë në gjuhën serbe dhe në gjuhën shqipe në Kosovë i zmadhojnë krimet “e palës tjetër” dhe e krijojnë ambientin për mosmarrëveshje.

Librat shkollorë në gjuhën serbe përmendin letrën e Republikës Federale të Jugosllavisë dërguar Këshillit të Sigurimit të KB në shkurt të vitit 2000, ku thuhet se nga hyrja e forcave të NATO-s në Kosovë „janë vrarë 899 dhe janë rrëmbyer 834 persona “ (Gjurić dhe Pavlović, 2010, 255). Në këtë rast ata nuk e pohojnë përkatësinë etnike të këtyre personave, as fatin e të rrëmbyerve. Fondi për të Drejtën Humanitare (FDH), organizatë me seli në Beograd, ofron të dhëna se janë vrarë 1.123 civilë serbë në periudhën nga janari i vitit 1998 deri në dhjetor të vitit 1999, nga të cilët 786 janë vrarë pas hyrjes së forcave të NATO-s (më 12 qershor të vitit 1999 – dhjetor të vitit 1999) (Kandić, 2001, 3). Nga ana tjetër, librat shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë thonë se gjatë konfliktit të armatosur, vetëm në periudhën nga janari deri në dhjetor të vitit 1998 “...janë vra mbi 2,000 shqiptarë, duke mos llogaritur këtu edhe një numër shumë të madh të të zhdukurve“ (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 206). Megjithatë, FDH në botimin e vet shumëvëllimësh *Libër Kujtimi i Kosovës 1998-2000*, për të njëjtën periudhë shënon 1.660 shqiptarë të vrarë, duke përfshirë 678 pjesëtarë të UÇK dhe

¹³⁶ FARK është shkurtesë për Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës (*Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës*, FARK), organizatë paramilitare që përfaqësonte krahun ushtarak të Lidhjes Demokratike të Kosovës, themelues të së cilës janë Ibrahim Rugova dhe Bujar Bukoshi. Ai ka qenë kundërshtari kryesor i UÇK-së. FARK-u grumbulloi me dhjetëra ish-oficerë të APJ-së bashkë me disa mijëra luftëtarë dhe ka qenë aktive gjatë luftës në Kosovë 1998–1999. Vlerësohet se në konfliktet mes FARK-ut dhe UÇK-së kanë rënë mbi njëmijë viktima, kurse pas luftës disa përfaqësues të rëndësishëm të UÇK-së janë dënuar për shkak të vrasjes së anëtarëve të FARK-ut (vërejtje e redaktorit).

296 serbë, nga të cilët 167 pjesëtarë të Ushtrisë së Jugosllavisë dhe të Ministrisë së Punëve të Brendshme (Kandić, 2011, 457). Sipas librave shkollorë në Kosovë, gjatë bombardimeve të NATO-s (24 mars – 10 qershor të vitit 1999) "...ushtria serbe ka vrarë rreth 15,000 shqiptarë" (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 207; Bicaj dhe Ahmeti, 2005, 202). *Libër Kujtimi i Kosovës 1998-2000* e përmbledh numrin e civilëve të vrarë shqiptarë në periudhën nga janari i vitit 1998 deri në dhjetor të vitit 2000, duke përfshirë këtu edhe 78 ditët e bombardimeve të NATO-s, në 7.864 viktima gjithsej. Kështu, numri i të vrarëve në librat shkollorë në Kosovë është dyfishuar, ndërsa nuk jepen burimet e të dhënave.

Kur është fjala për personat e përndjekur/të shpërngulur, pak a shumë përsëritet situata me numrin e të vrarëve. Librat shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë nuk e japin numrin e serbëve dhe të joshqiptarëve të tjerë të shpërngulur pas ardhjes së KFOR-it, kurse librat shkollorë në serbisht thonë se bëhet fjalë për më shumë se 220.000 njerëz (Gjurić dhe Pavlović, 2010, 251). Sekretariati i Lartë i KB për Refugjatët (UNHCR) shënon shifrën prej 210.000 të shpërngulurish.¹³⁷ Ngjashëm, librat shkollorë në serbisht nuk flasin për përndjekjen e shqiptarëve nga Kosova gjatë bombardimit të NATO-s, që sipas UNHCR-s, përfshin një numër prej 862.979 personash.¹³⁸ Në librat shkollorë në Kosovë megjithatë flitet për më shumë se një milion refugjatë shqiptarë (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 206).

Librat shkollorë në shqip në Kosovë i përshkruajnë krimet e forcave serbe ndaj shqiptarëve gjatë luftës si gjenocid (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 207).¹³⁹ Në vend të përkufizimit të Konventës së KB për parandalimin dhe ndëshkimin e krimit të gjenocidit, ose çfarëdo argumentesh se në Kosovë ka ndodhur gjenocid, në librat shkollorë gjenden fraza të tilla si "...skenat e llahtarshme të barbarisë së eskadronëve gjakatare" (po aty, 205). Më tej, duke i përshkruar krimet e forcave serbe në Kosovë si gjenocid, autorët e këtyre teksteve shkollorë gjithashtu injorojnë mendimin e Gjykatës Supreme të Kosovës, sipas së cilës aksionet e regjimit serb nën Sllobodan Milosheviqin mund të konsiderohen krime kundër njerëzimit, e jo gjenocid.

Siç u tha më sipër, librat shkollorë në serbisht nuk i përmendin krimet e forcave serbe mbi shqiptarët e Kosovës, por theksojnë informatën që Gjykata Penale Ndërkombëtare për Ish-Jugosllavinë (ICTY) ka ngritur aktakuza kundër zyrtarëve të lartë politikë dhe ushtarakë të Republikës Federale të Jugosllavisë dhe të Serbisë (Gjurić dhe Palović, 2010, 253), duke mos thënë se për çfarë akuzohen ata. Nga ana tjetër, librat shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë jo vetëm që nuk përmendin krimet e bëra nga UÇK-ja ndaj serbëve dhe joshqiptarëve të tjerë gjatë dhe pas konfliktit të armatosur në Kosovë,

¹³⁷ Për më shumë informata shih: <http://www.unhcr.org/pages/49e48d9f6.html>

¹³⁸ UNHCR Country Updates – Former Yugoslavia, UN Inter-Agency Humanitarian Situation Report: Kosova, pages 65–70.

¹³⁹ Disa libra shkollorë në Kosovë madje pohojnë se Uilljam Voker (William Walker), shef i misionit të OSBE në Kosovë, masakrën në fshatin Reçak e ka quajtur gjenocid. Lidhur me këtë, shih Bicaj dhe Ahmeti, 2005, 202. Megjithatë, në fjalimin e mbajtur në varrimin e të rënëve, ai masakrën e ka përshkruar si *krim kundër njerëzimit*. Për fjalimin e ambasadorit Uilljam Voker dhe më shumë për masakrën në Reçak, shih Petriç, W. dhe Pihler, R. (2002) *Rruga e gjatë në luftë - Kosova dhe bashkësia ndërkombëtare 1989-1999*. Prishtinë: KOHA, 154–162.

por nuk përmendin as aktakuzat që Gjykata Penale Ndërkombëtare për ish-Jugosllavinë ngriti kundër dy udhëheqësve të UÇK-së (Fatmir Limaj dhe Ramush Haradinaj). Krimet e bëra nga UÇK-ja mbi serbët dhe joshqiptarët e tjerë nuk përmenden as në librat shkollorë në gjuhën serbe. Atai japin të dhëna për krimet e UÇK-së vetëm pasi ka përfunduar konflikti i armatosur, kur forcat e KFOR-it hynë në Kosovë. Në bazë të këtyre teksteve shkollorë fitohet përshtypja se gjatë luftës në Kosovë vetëm NATO ka bërë krime.

Gjatë 78 ditëve kur NATO-ja bombardoi Jugosllavinë, sipas librave shkollorë në gjuhën serbe “janë vrarë midis 1.200 deri 2.500 civilë” (Gjurić dhe Pavlović, 2010, 251). Ky libër shkollor jep edhe pasqyrimin tabelar të viktimave civile nga bombardimi i NATO-s, ku jepet një shifër prej 347 viktimash. Në këtë tabelë kombësia shqiptare përmendet vetëm për 70 viktima të rëna gjatë bombardimit të NATO-s në afërsi të Gjakovës, kurse për 50 civilë të rënë viktima në fshatin Luzhan të Podujevës, 20 në Pejë dhe 87 në fshatin Korishë të Prizrenit nuk përmendet përkatësia kombëtare shqiptare. Gjithashtu, në tabelë nuk përmendet sulmi i forcave të NATO-s në burgun e Dubravës, ku, sipas Fondit për të Drejtën Humanitare, humbën jetën 112 të burgosur shqiptarë. Ndoshta ky sulm nuk përmendet në tabelë, për shkak se vetëm 29 të burgosur humbën jetën nga bombat e NATO-s më 19 dhe 20 maj të vitit 1999, kurse të tjerët, përsëri sipas të dhënave të FDH, u ekzekutuan prej forcave serbe më 21 dhe 23 maj të vitit 1999.¹⁴⁰

Organizata *Human Rights Watch* në bazë të hulumtimit në terren hartoi raportin për viktimat civile të bombardimeve të NATO-s. Sipas tij forcat e NATO-s vranë jo më pak se 489 dhe jo më shumë se 528 civilë të pafajshëm. Po ashtu, shumica e viktimave civile ka rënë viktima në territorin e Kosovës, midis 279 dhe 318 njerëz.¹⁴¹ Kështu numri i viktimave civile nga bombardimi i NATO-s në librat shkollorë në gjuhën serbe është dyfishuar, kurse librat e Kosovës në gjuhën shqipe nuk i shënojnë fare ata.

Konferenca në Rambuje

Para Konferencës në Rambuje, ngjarja më e rëndësishme në skenën politike ishte takimi i Ibrahim Rugovës dhe përfaqësuesve të delegacionit të Kosovës me Slobodan Milosheviqin në maj të vitit 1998, kur të dy palët ranë dakord rreth zgjidhjes paqësore të çështjes së Kosovës. Ky takim nuk përmendet në asnjë nga librat shkollorë. Një nga ngjarjet më të rëndësishme që i parapriu shkallëzimit të konfliktit të armatosur, takimi në Rambuje të Francës, është përmendur edhe në librat shkollorë në gjuhën shqipe,

¹⁴⁰ FDH më 28 maj të vitit 2010 para Gjykatës për Krime Luftë në Serbi ka paraqitur denoncime penale kundër 34 personave përgjegjës për mbajtjen e më shumë se 90 të vrarëve dhe plagosjen e më shumë se 150 të burgosurve shqiptarë në burgun e Dubravës, më 21 dhe 23 maj të vitit 1999, pas sulmit të forcave të NATO-s, më 19 dhe 20 maj të vitit 1999. Akuzat mund të shihen në: <http://hlc-rdc.org/index.php/en/public-information/outreach/pressreleases/208-krivina-prijava-za-ratni-zloin-protiv-ratnih-funkcionera-republike-srbije>.

¹⁴¹ Human Rights Watch. *Viktimat civile të fushatës së NATOS* në: <http://www.hrw.org/legacy/reports/2000/nato/>

edhe në gjuhën serbe, në vija të shkurtra dhe në mënyra të ndryshme. Librat shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë thonë se dështimi i bisedave shënon një "...fazë të re në të cilën hyn lufta e UÇK-së" (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 206; Bicaj dhe Ahmeti, 2005, 202). Nuk shpjegohen shkaqet për dështimin e bisedave, as nuk pohohen pikat e rëndësishme të *Marrëveshjes së përkohshme për paqe dhe vetëqeverisje në Kosovë*. Këtë dokument më 18 mars në Paris e nënshkruan përfaqësuesit shqiptarë të Kosovës dhe dy ndërmjetësues në biseda – Kristofer Hill (Christopher Hill) (SHBA) dhe Wolfgang Petriç (Wolfgang Petritsch) (BE) – por nuk e nënshkruan përfaqësuesit e Serbisë/Jugosllavisë, e as ndërmjetësuesi i tretë – Boris Majorski (Rusia).

Edhe përkundër rëndësisë së këtij dokumenti, gjë që dëshmohet edhe nga fakti se implementimin e tij e garantuan forcat e NATOS me 28.000 ushtarë në Kosovë, autorët e librave shkollorë nuk thonë asgjë për përmbajtjen e tij. Arsyeja për këtë është e thjeshtë: ky dokument parashikonte autonomi thelbësore të Kosovës brenda RF të Jugosllavisë.¹⁴² Në informatat e ofruara, librat shkollorë në Kosovë krijojnë përshtyjen që UÇK nuk ka hequr dorë nga qëndrimet e veta të mëparshme politike. Autorët nuk e përmendin faktin se përfaqësuesit e UÇK-së e nënshkruan marrëveshjen, sepse ai është në kundërshtim me një nga vijat mbizotëruese të librit shkollor, sipas së cilës platforma politike e UÇK-së gjithnjë ka qenë për Kosovën e lirë dhe të pavarur (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 205). Askund nuk thuhet qartë se fillimisht ajo platformë ka kërkuar – siç qëndron edhe në betimin ushtarak të UÇK-së – „çlirimin dhe bashkimin e tokave të pushtuara shqiptare“.¹⁴³

Librat shkollorë në Kosovë nuk e përmendin as autonominë thelbësore të cilën Kosova do ta gëzonte në Jugosllavi në bazë të *Marrëveshjes së përkohshme*. Në këtë dokument thuhet se “tri vjet pas hyrjes në fuqi të Kontratës të ftohet konferenca ndërkombëtare që të caktohet mekanizmi i zgjidhjes përfundimtare për Kosovën, në bazë të vullnetit të popullit, mendimit të pushteteve kompetente, përpjekjeve të secilës Pale kontraktuese në krahasim me zbatimin e kësaj kontrate, si edhe të Aktitpërfundimtar të Helsinkit”.¹⁴⁴ Në dokument nuk thuhet askund se ka të bëjë me vullnetin e një populli të caktuar. Përveç togfjalëshit “vullneti i popullit”, është përmendur edhe Akti përfundimtar i Helsinkit, sipas të cilit kufijtë ndërkombëtarë mund të ndryshojnë vetëm me marrëveshje të dy palëve.

Nga ana tjetër, sipas librave shkollorë në gjuhën serbe “agresioni i NATO-s ka ndodhur pasi pala serbe në Rambuje refuzoi t’i nënshkruajë kërkesat ultimative për tërheqjen e ushtrisë dhe të policisë nga Kosova“ (Gjurić dhe Pavlović, 2010, 251). Këta libra shkollorë nuk e përmendin se *Marrëveshja e përkohshme për paqe dhe vetëqeverisje në Kosovë* parashikonte që 2.500 policë jugosllavë dhe 1.500 ushtarë do të sistemoreshin në Kosovë dhe që autonomia thelbësore do të realizohej brenda kufijve sovranë

¹⁴² Marrëveshja e përkohshme për paqe dhe vetëqeverisje në Kosovë, Paris, më 18 mars të vitit 1999, mund të shihet në: <http://jurist.law.pitt.edu/ramb.htm>

¹⁴³ Teksti i betimit ushtarak të UÇK-së mund të gjendet në faqen kushtuar Adem Jasharit: <http://www.ademjashari.com/uck.aspx?View=1&SMID=68&CID=19>

¹⁴⁴ Marrëveshja e përkohshme për paqe dhe vetëqeverisje në Kosovë, Paris, më 18 mars të vitit 1999, në: <http://jurist.law.pitt.edu/ramb.htm>

të RF të Jugosllavisë. Kështu, te nxënësit serbë është krijuar përshtypja se “shtetet perëndimore që u përzien në konflikt, duke ua dhënë përkrahjen haptazi shqiptarëve“ (po aty, 251) kanë pasur për qëllim ta largojnë Serbinë nga Kosova.

Ndërhyrja e NATOS

Pas Rambujes, periudha më e rëndësishme e luftës në Kosovë padyshim është koha kur NATO-ja bombardoi objektet ushtarake dhe policore serbe/jugosllave, gjë që në librat shkollorë në gjuhën serbe quhen agresion i paktit të NATO-s. Siç është përmendur më lart, Bashkësia Ndërkombëtare nuk ka kërkuar tërheqjen e të gjitha forcave serbe/jugosllave ushtarake dhe policore nga Kosova, prandaj një kualifikim i tillë në librat në serbisht, duket që e paraqet Serbinë si “viktimë të shteteve perëndimore të cilat kanë dalë haptazi në anën e shqiptarëve“.

Sipas librave shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë, ndërhyrja ushtarake e NATO-s ka pasur si qëllim “...për t’ua ndalë hovin krimeve që bënte Serbia ndaj shqiptarëve” (Rexhepi dhe Demaj, 2009, 105). Këta libra pohojnë se Kosova është çliruar nga Serbia “pas betejës së suksesshme të UÇK-së dhe hyrjes së trupave të NATO-s në qershor të vitit 1999” (po aty, 106). Mirëpo, nëse UÇK nuk ishte në gjendje t’i japë fund valës së krimeve të kryera nga trupat serbe kundër shqiptarëve, ndaj NATO u detyrua që të ndërhyjë ushtarakisht, është vështirë të kuptohet se si Kosova u çlirua pas betejës së suksesshme të UÇK-së dhe hyrjes së trupave të NATO-s. Po ashtu, në librat në gjuhën shqipe në Kosovë shkruhet se “...pos njësiteve luftarake të UÇK-së, në Kosovë hynë edhe forcat e NATO-s me emrin KFOR” (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 207). Nga kjo do të dilej në përfundimin se trupat e UÇK-së nuk kanë qenë në Kosovë por se ata, si edhe trupat e NATO-s, kanë hyrë nga jashtë. Librat në gjuhën shqipe në Kosovë nuk thonë nga janë dhe kur kanë ardhur atje.

Në disa nga librat në gjuhën shqipe në Kosovë pohohet se tërheqja e palës serbe/jugosllave nga territori i Kosovës ka qenë pasojë e “bombardimit të NATO-s dhe veprimeve të shpeshta të UÇK-së” (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 207; Bicaj dhe Ahmeti, 2005, 202). Marrëveshjen ushtarako-teknike për tërheqjen e forcave serbo/jugosllave nga Kosova e ka nënshkruar më 9 qershor të vitit 1999 në Kumanovë vetëm NATO dhe RFJ – veçanërisht Serbia. Autorët e librave shkollorë në gjuhën shqipe nuk e saktësojnë që UÇK-ja nuk ka qenë pjesë e kësaj marrëveshjeje të rëndësishme me të cilën në fakt përfundoi konflikti i armatosur në Kosovë. Krahas urdhrit të forcave serbo/jugosllave që të tërhiqen nga Kosova, marrëveshja garantonte se për një numër të tyre – i kufizuar në qindra, e jo në mijëra – do të lejohet kthimi në Kosovë,¹⁴⁵ por kjo përsëri është lënë anash në librat në gjuhën shqipe në Kosovë. Befasuese është se kjo klauzulë nuk gjendet as në librat në gjuhën serbe.

Ngjashëm me këtë, asnjë tekst në librat shkollor nuk pohon se qëllimi fillestar i NATO-s nuk ka qenë që t’i përndjekë të gjitha forcat serbo/jugosllave nga Kosova. Kjo

¹⁴⁵ Teksti i Marrëveshjes Ushtarako-teknike midis Forcave Ndërkombëtare të Sigurisë („KFOR-it“) dhe Qeverisë Federale të Republikës së Jugosllavisë dhe Republikës së Serbisë, i nënshkruar në Kumanovë më 9 maj të vitit 1999, mund të shihet në: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947>

ka ndodhur më vonë më 3 qershor të vitit 1999, kur presidenti i RFJ Slobodan Milloseviqi pranoi dokumentin që e linte të nënkuptuar tërheqjen e të gjitha forcave ushtarake, policore dhe paramilitare të RFJ/Serbisë nga Kosova. Këtë dokument e hartuan Stroub Talbot (Strobe Talbott) në emër të SHBA, Marti Ahtisari (Martti Ahtisaari) në emër të Bashkimit Evropian dhe përfaqësuesi i Ruisë, Viktor Çernomyrdin (Victor Chernomyrdin).¹⁴⁶ Dokumenti përmbante këtë kërkesë sepse një veprim i tillë u konsiderua si i domosdoshëm që refugjatët të ndjehen të sigurt dhe të kthehen në shtëpitë e veta, si dhe që forcat e NATO-s të krijojnë ambient të sigurt, që do të parandalonte shkallëzimin e mëtejshëm të marrëdhënieve midis tyre dhe forcave serbe, ose midis forcave serbe dhe kthimit të të përndjekurve.

Gjithashtu, demilitarizimi dhe transformimi i UÇK-së në librat shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë është paraqitur thjesht si kalim nga UÇK në Korpusin Mbrojtës të Kosovës (KMK) “në bazë të marrëveshjes së arritur në shtator të vitit 1999 midis gjeneralit Agim Çeku, komandantit të UÇK-së dhe gjeneralit Majkëll Xhekson (Michael Jackson), komandantit të KFOR-it” (Bajraktari, Rexhepi dhe Demaj, 2010, 207; Bicaj dhe Ahmeti, 2005, 202). Mungojnë informatat për dokumentin e quajtur *Demilitarizimi dhe transformimi i UÇK*, të cilin udhëheqësi i krahut politik të UÇK, Hashim Thaçi, ia paraqiti gjeneralit Xhekson më 21 qershor të vitit 1999. Në këtë dokument Thaçi bën lutje që ushtarët e UÇK-së të çarmatosen dhe të integrohen në shoqërinë civile si organizatë civile për situata të jashtëzakonshme – (KMK). Sipas dispozitave të këtij dokumenti, UÇK pajtohet që rreth kësaj të mos përzihet me personelin e RFJ që do të kthehet në Kosovë (në qindra, e jo në mijëra) dhe të ushtrojë detyra specifike me lejen dhe udhëzimin e komandantit të KFOR-it.¹⁴⁷ Në librat shkollorë në gjuhën serbe, çarmatosja e UÇK-së nuk përmendet fare.

Lidhur me pushtetin civil në Kosovë të vendosur nga Kombet e Bashkuara dhe kontrollin ushtarak të vendosur nga NATO, librat shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë japin vetëm datat dhe të dhënat për numrin e trupave të vendosur. Në asnjë vend nuk përmendet se misioni i NATO-s në Kosovë ka pasur për qëllim që ta zbatojë Rezolutën 1244 të Këshillit të Sigurimit të KB. Gjithashtu, nuk ka të dhëna relevante për misionin e Kombeve të Bashkuara në Kosovë (UNMIK-u), i cili – në pajtim me Rezolutën 1244 – i garanton Kosovës autonominë e gjerë në kuadër të RFJ. Në librat shkollorë në gjuhën serbe gjejmë referencën në të cilën garantohet tërësia territoriale e RFJ në pajtim me Rezolutën 1244.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Dokumenti të cilin e kanë përpiluar Stroub Talbot, Marti Ahtisari dhe Viktor Çernomyrdin e të cilin e ka aprovuar parlamenti serb, është pjesë e Rezolutës 1244 të Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara.

¹⁴⁷ Marrëveshja për demilitarizim dhe transformim të UÇK gjendet në: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990620a.htm>

¹⁴⁸ Teksti i Rezolutës 1244 mund të gjendet në gjuhën serbe në adresën: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19944>

Përfundime

Trajtimi që i bëhet luftës së Kosovës në periudhën 1998-1999 në librat shkollorë në Serbi dhe Kosovë, zbulon një mori dallimesh të qarta. Këto dallime mund të grupohen në këtë mënyrë:

Elementi kryesor i luftës në Kosovë kanë qenë krimet e bëra nga ushtria serbe ndaj shqiptarëve dhe krimet kryesisht të paorganizuara të shqiptarëve ndaj serbëve. Librat shkollorë të të dy palëve theksojnë vetëm krimet e kryera nga pala tjetër, duke e paraqitur veten si viktimë, ndërsa palën tjetër si agresore. Kështu, librat shkollorë në gjuhën shqipe në Kosovë, paraqesin vetëm krimet e serbëve ndaj shqiptarëve. Në këta libra, këto krime janë përshkruar si “akte të përgjakshme terroriste”, “dhunë nacionaliste dhe terror”, “terror nationalist dhe gjenocid” ose “skena të tmerrshme barbare të skalioneve të pamëshirshme”. Në këta libra shkollorë rrallë ofrohen të dhënat që përcaktojnë sasinë e krimeve serbe, por edhe kur i theksojnë, ata i zmadhojnë. Librat shkollorë në gjuhën serbe po ashtu paraqesin vetëm krimet e shqiptarëve ndaj serbëve, duke i përshkruar si “sulme të bandave të shqiptarëve vendas”, “terror shqiptar ndaj serbëve”, ose “plaçkitja dhe konfliktet e grupeve terroriste me forcat e rendit”. Si në rastin e mësipërm, as këta libra shkollorë marrë në përgjithësi nuk japin të dhëna për krimet.

Edhe pse hyrja e ushtrisë serbe në Kosovë dhe krimet e të dy palëve paraqiten në mënyra të ndryshme, në të gjithë librat shkollorë nga të dy shtetet nuk përmenden fare takimet, marrëveshjet dhe bashkëpunimi i përfaqësuesve politikë dhe ushtarakë të shqiptarëve dhe serbëve. Për shembull, nuk përmendet marrëveshja e liderëve të rezistencës paqësore midis shqiptarëve të Kosovës (1996) me presidentin serb për hapjen e shkollave dhe ndërtesave të universitetit për shqiptarët, si edhe takimi i tyre i mëvonshëm për gjetjen e zgjidhjes paqësore për çështjen e Kosovës (1998).

Për librat shkollorë në Kosovë karakterisike është zmadhimi i tepërt i qëllimeve të organizatave politike dhe ushtarake të shqiptarëve. Organizatave madje nganjëherë u janë dhënë edhe emërtime të trilluara. Pranimi i autonomisë së konsiderueshme për Kosovën në konferencën e Rambujes nga përfaqësuesit politikë të UÇK-së nuk përmendet askund; aq më shumë, pohohet që qëllimi i UÇK-së ka qenë pavarësia, ndërkohë që teksti i betimit të ushtarëve të UÇK-së flet për çlirimin dhe bashkimin e trojeve të pushtuara shqiptare.

Librat shkollorë në përgjithësi nuk i përshkruajnë elementet politike të pranishme në Kosovë dhe i përmendin vetëm nën nocionet e përgjithshme “lëvizja kombëtare shqiptare” ose “lëvizja demokratike në Kosovë”. Elementet e luftës së fundit në Kosovë janë dhënë vetëm përmes pasqyrimin të përbashkët të UÇK-së. Librat shkollorë në gjuhën serbe nuk i përmendin këto aspirata të ndryshme. Në asnjë libër shkollor në Kosovë nuk thuhet asnjë fjalë për proponentët e zgjidhjes paqësore dhe ndarjen në dy fraksione, atë të rezistencës paqësore dhe atë të rezistencës aktive. Për më tepër, nuk përmendet as ndarja midis qëllimeve paqësore dhe ushtarake të politikës së Kosovës. Në librat shkollorë në Kosovë mungojnë edhe të dhënat për tri grupimet dhe kon-

ceptet e tyre të angazhimit ushtarak në pikëpamje të luftës: FARK, LKÇK dhe UÇK. Mungesa e të përmendurit të këtyre fraksioneve gjithashtu do të thotë edhe mungesë e të dhënave për mosmarrëveshjet dhe konfliktet midis tyre.

Aspiratat për pronësi ndaj territorit të Kosovës, paraqitja vetëm e atyre krimeve të cilat i ka bërë pala tjetër, paraqitja e vetvetes si viktimë, kurse e tjetrit si agresor, si dhe heshtja për bashkëpunimin shqiptaro-serb, takimet dhe marrëveshjet, janë tregues që të dy palët nuk përqipen që të gjenerata e re të mbjellin farë pajtimi. Shtrembërimi i qëllimeve dhe bashkimi i elementeve politike të llojllojshme në mesin e shqiptarëve të Kosovës në librat shkollorë në Kosovë, i bën nxënësit që të besojnë se shqiptarët gjithmonë kanë qenë të bashkuar rreth një ideali. Nga librat shkollorë në Kosovë vijon të besohet se ai *ideal* gjithnjë ka qenë uniteti kombëtar, e më vonë pavarësia e Kosovës. Në fund, duke pasur parasysh shqyrtimin e mëparshëm, mund të thuhet se Serbia dhe Kosova po promovojnë urrejtjen ndëretnike, dhe këtë jo vetëm midis qytetarëve të Kosovës dhe të Serbisë, por gjithashtu edhe në mesin e vetë qytetarëve të Kosovës – shqiptarëve dhe serbëve – sepse nxënësit shqiptarë përdorin librat shkollorë të historisë së Ministrisë së Arsimit në Kosovë, kurse librat shkollorë të Ministrisë së Arsimit të Serbisë i përdorin jo vetëm nxënësit në Serbi, por edhe nxënësit e kombësisë serbe në Kosovë.

Literatura:

Librat shkollorë

- REXHEPI, F., Demaj, F. (2009) *Historia 5*. Prishtinë: Libri Shkollor.
- REXHEPI, F. (2010) *Historia 9*. Prishtinë: Libri Shkollor.
- BAJRAKTARI, J., REXHEPI, F., DEMAJ, F. (2010) *Historia 10*. Prishtinë: Libri Shkollor.
- BICAJ, I., AHMETI, I. (2005) *Historia 12*. Prishtinë: Libri Shkollor.
- ĐURIĆ, Đ., PAVLOVIĆ, M. (2010) *Istorija 8*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- ĐURIĆ, Đ., PAVLOVIĆ, M. (2010) *Istorija 3*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Botimet e tjera monografike

- CLARK, H. (2000) *Civil Resistance in Kosovo*. London: Pluto Press.
- GASHI, Sh. (2010) *Adem Demaçi unauthorized biography*. Prishtina: Rrokullia.
- KANDIĆ, N. (2001) *Abductions and Disappearances of non-Albanians in Kosova*. Belgrade: Humanitarian Law Centre.
- KANDIĆ, N. (2001) *Libër Kujtimi i Kosovës 1998-2000*. Prishtinë: Fondi për të Drejtën Humanitare.
- MALCOLM, N. (2002) *Kosova – A Short History*. London: Macmillan.
- PETRITSCH, W., PICHLER, R. (2002) *Rruga e gjatë në luftë – Kosova dhe bashkësia ndërkombëtare 1989-1999*. Prishtinë: Koha.
- SCHABAS, W. (2003) *Gjenocidi në të Drejtën Ndërkombëtare*. Prishtina: FINNISH-UNHCR Human Rights Support Programme – Kosova.
- SCHWARTZ, S. (2000) *Kosova: Background to a War*. London: Anthem Press.

Raportet dhe dokumentet

- HUMAN RIGHTS WATCH. (2000) *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign*. [Online] Gjendet në: <http://www.hrw.org/legacy/reports/2000/nato/>. [e parë më 21.07.2015.].
- LE MONDE DIPLOMATIQUE. (1999) *The Temporary Agreement for Peace and Self-government in Kosovo*. [Online] Gjendet në: <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/kosovo/rambouillet-en>. [e parë më 21.07.2015.].
- NATO. (1999) *The Technical-Military Agreement between the International Security Forces (KFOR) and the Governments of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia*. [Online] Gjendet në: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990609a.htm>. [e parë më 21.07.2015.] (versioni në serbisht:<http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947>).
- UN. (1999) *Resolution 1244 of the UN Security Council*. [Online] Gjendet në: <http://www.un.org/Docs/scres/1999/sc99.htm>. [e parë më 21.07.2015.] (versioni në serbisht: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19944>).
- NATO. (1999) *Undertaking for the Demilitarisation and Transformation of the UÇK*. [Online] Gjendet në: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990620a.htm>. [e parë më 21.07.2015.].

Përktheu nga anglishtja: Naile Mala- Imami

Shkëlzen Gashi

Independent Researcher

The Kosovo war during 1998-1999 in the history textbooks in Kosovo and Serbia

Abstract:

This article focuses on the way the most important events during the war in Kosovo (1998-1999) are presented in the primary and high history textbooks in Kosovo. The article aims to analyse the presentation of the political/military groups of Kosovo Albanians during the war, their political goals, the meetings, agreements, and collaboration of the political and military representatives of the Albanians with their Serb counterparts, and the war crimes committed by both sides. The article is divided in four parts: the peaceful and the military factions; war crimes, the Rambouillet Conference; and the NATO intervention. The primary and high history textbooks of Kosovo and Serbia, published by the *Libri Shkollor* publishing house (Prishtina), and by *Enti për Botimin e Librave Shkollorë* (Belgrade), approved by the respective ministries of education, serve as the primary source for this article. In addition to that, works by foreign scholars, who have analysed the events in Kosovo in this period are taken into consideration with their respective arguments.

Key words:

Kosovo textbooks, Serbian textbooks, War Crimes, Rambouillet Conference, NATO's intervention

**Cilët janë
pakicë dhe ku?
Sfidat e jetës mes
shumicës së të
Tjerëve**

Armanda Hysa

Instituti i Antropologjisë Kulturore

Qendra e Studimeve Albanologjike

Tiranë

Martestat e përziera serbo-shqiptare: kur patriarkia thyen barrierat e nacionalizmit

Abstrakt:

Ky artikull merr në shqyrtim një fenomen shoqëror interesant, atë të martesave të përziera midis burrave serbë dhe grave shqiptare nga Shqipëria. Artikulli bazohet mbi punën e terrenit në rajonin e Sanxhakut, por shqyrtimi i këtij fenomeni i tejkalon si kufijtë gjeografikë, ashtu edhe teorikë, duke u përpjekur të japë një përqasje të re ndaj lidhjes midis patriarkisë dhe nacionalizmit.

Fjalë kyçe:

patriarkia, nacionalizmi, martestat e përziera, Sanxhak

Ky artikull është një tregim për patriarkinë sot në dy zona të Ballkanit: së pari, për patriarkinë si sistem vlerash, pra se si duhet të jetë rendi i gjërave në mënyrë ideale; së dyti, për praktikatat e përditshmërisë dhe sesi negociohet rendi i gjërave në realitet. Po ashtu është fillimi i rrëfenjës sesi e gjejnë njëri – tjetrin dhe lidhen në martesë burra dhe gra, që u përkasin dy popujve që e perceptojnë veten – dhe perceptohen nga të tjerët – si popuj armiq: serbëve dhe shqiptarëve!

Martesat e përziera mes burrave serbë dhe grave shqiptare janë dukuri e periudhës së tranzicionit. Martesa e grave shqiptare nga Shqipëria me burra të huaj jashtë Shqipërisë nuk është një dukuri e re. Ajo nisi që pas rënies së regjimit diktatorial e izolues komunist, në vitin 1991. Në kuadër të emigracionit drejt Greqisë shumë gra nga Shqipëria jugore, myslimane apo ortodokse, nisën të martoheshin me burra grekë nga ana tjetër e kufirit. Shumë gra të një kategorie të caktuar moshore (përgjithësisht mbi 30 vjeç), apo statusore (gra të divorcuara apo vejusha) nisën të martoheshin në Itali, apo vende të tjera perëndimore me burra vendas. Në nisje të dekadës së kaluar burra maqedonas nga Maqedonia nisën të martohen me gra shqiptare katolike nga Shqipëria veriore dhe ajo lindore. Në fokus të kërkimit antropologjik kam vendosur martesat mikse shqiptaro – serbe, sepse ato po ndodhin në kontekste të ndërlikuara historike dhe shoqërore, që kanë të bëjnë me mungesën e komunikimit ndërrajonal e shpesh edhe ndërshtetëror dhe me ekzistencën e paragjykimëve negative si mënyra perceptimi dominante nga popullsia serbe për shqiptarët dhe anasjelltas.¹⁴⁹

Sanxhaku, Rashka, zona e malit Javor, fshatrat nga kufiri me Malin e Zi e deri në Nova Varosh e Ivanjicë mbeten zonat me përqëndrimin më të madh të çifteve mikse shqiptaro-serbe, megjithatë ato kanë përhapje tashmë në të gjithë Serbinë. Shumica e grave shqiptare të martuara në Serbi e Kosovë vijnë prej fshatrave të Lezhës, Shkodrës e Pukës dhe janë përgjithësisht katolike, por ka edhe gra me prejardhje myslimane. Deri tani kam bërë kërkim në pesë fshatra dhe një qytezë dhe kam kryer intervista me 13 çifte. Këtu nuk do të përmend emrat e vërtetë të njerëzve dhe as të fshatrave. Gjithsesi, këto fshatra gjenden në rajonin e Sanxhakut, në Serbi.

Në këtë artikull do të analizoj marrëdhënien komplekse mes patriarkisë dhe nacionalizmit, duke qenë se marrëdhëniet shqiptaro – serbe në më të shumtën e rasteve janë të përcaktuara nga perceptimet nacionaliste negative. Në literaturën bashkëkohore nacionalizmi konsiderohet i lidhur ngushtë me patriarkinë, në një kongruencë gati të plotë. Kombi shihet si një familje patriarkale ku burrat ruajnë kontrollin mbi trupat e grave të kombit, për të siguruar vazhdimësinë puritane të tij. Për këtë arsye nacionalizmin këtu e kam quajtur si patriarki simbolike – ku komuniteti kombëtar quhet simbolikisht familje dhe antarët e kombit emërohen simbolikisht përmes gjuhës fafëfisnore si vëllezër dhe motra të një gjaku – duke e dalluar nga patriarkia si bazë e organizmit familjar, të cilin e quaj patriarki reale. Argumenti kryesor i këtij artikulli

¹⁴⁹ Sigurisht që me rastin e emigracionit në vendet perëndimore edhe shumë burra shqiptarë janë martuar me gra të huaja. Këtu përmenda vetëm martesën e grave në perëndim, vetëm për shkak se studimi merret me këtë dukuri, martesa e grave shqiptare me burrat serbë. Në rastin e Maqedonisë dhe Serbisë dukuria është e njëanëshme, burrat serbë apo maqedonë marrin gra shqiptare nga Shqipëria dhe jo anasjelltas.

është se martesat mikse shqiptaro – serbe shkojnë përkundër kësaj kongruence, se kur vazhdimësia e familjes si shqetësim themelor i patriarkisë reale vihet në rrezik, patriarkia reale thyen kufinj të vëna nga patriarkia simbolike – nacionalizmi.

Në fillim do të analizoj kuadrin teorik që lidh bashkë patriarkinë, maskulinitetin dhe nacionalizmin, ku synoj të hap edhe një mundësi të re eksplorimi të marrëdhënies mes patriarkisë dhe nacionalizmit. Më pas do të analizoj materialet empirike të mbledhura nga puna e terrenit, ku rast pas rasti do të zbërthej argumentin e mësipërm, si dhe do të mësojmë diçka më shumë mbi patriarkinë kontemporane në dy krahina të Ballkanit.

Teoretizimi i marrëdhënieve intime mikse në Ballkan: patriarkia, maskuliniteti dhe nacionalizmi

Marrëdhëniet intime zakonisht nënkuptojnë marrëdhënien e dashurisë mes dy njerëzve, që implikon edhe marrëdhënien seksuale, ku themelore është prania e intimitetit. Në kuadër të marrëdhënieve intime mikse, feja dhe etniciteti konsiderohen prej njerëzve shpesh si vendimtare për fatin e tyre.¹⁵⁰

Përveç marrëdhënieve të sipërpërmendura, në Ballkanin perëndimor është ushtruar edhe *dhuna seksuale mikse*, e mjafton të përmendet këtu përdhunimi sistematik i grave të “armikut” i përdorur si strategji lufte gjatë luftrave të dizintegritit të Jugosllavisë. Nëse në rastin e marrëdhënieve intime mikse (me ose pa martesë) faktorët identitarë ndikojnë dhe strukturojnë jetën e çiftit në mënyra të ndryshme, në rastin e dhunës seksuale mikse konceptimi i trupave të grave si trupa politike që mishërojnë trupin e kombit (armik) është vendimtar. Ajo çka i vë të dyja këto dukuri në një kuadër teorik është fakti se determinohen nga raporte të ndryshme ndërveprimi mes patriarkalitetit, maskulinitetit dhe nacionalizmit.

Në “Patriarchy after patriarchy”, Karl Kaser e përcakton patriarkinë si “një tërësi rregullash të formalizuara të trashëgimisë, të bindjes së fëmijëve, të rregullimit të martesës, të asimetrisë seksuale institucionale, të rregullave kundër imoralitetit dhe të bindjes së grave” (Kaser, 2008, 33). Në ndërthurjen mes hierarkisë moshore dhe asaj gjinore, organizimi familjar ishte i tillë që burrat gjithsesi të kishin një pozitë më të lartë në familje edhe nëse pozicioni sipas grupmohës mund të ishte i njëjtë me gratë. (Kaser, 2008, 39). Disa nga përbërësit kryesorë të patriarkisë tradicionale ishin: transferimi i pronës nga brezi në brez, universaliteti i martesës, mosha e martesës, shkëmbimi material martesor dhe patri-lokaliteti. Riprodhimi është po ashtu temë kyçe e patriarkisë tradicionale, pasi prej tij varen edhe pikat e sipërpërmendura. Hierarkia moshore dhe gjinore është filli që i lidh këto me njëra-tjetrën dhe i strukturon si një sistem shoqëror: *sistemin patriarkal*. Për temën e marrë në shqyrtim në këtë artikull rëndësi të veçantë ka universaliteti i martesës, mosha e martesës dhe sigurisht vazh-

¹⁵⁰ Kështu kemi rastin e marrëdhënieve intime mes shqiptarëve dhe maqedonaseve në Maqedoni që shumë rrallë përfundojnë në martesë për shkak të kufijve të sipërpërmendur, si dhe rastin e martesës së grave shqiptare me burra serbë e maqedonë.

dimësia e familjes përmes lindjes. Në këtë kuadër lind pyetja: çfarë, si dhe sa ka ndryshuar në lidhje me patriarkinë sot në rajonet ballkanike ku po ndodhin këto martesë?

Me universalitet të martesës nuk kuptojmë martesën si institucion universal, por martesën si domosdoshmëri dhe obligim, prej të cilës nuk mund të shmangej kush. (Kaser, 2008, 59).

Nënshtirimi dhe bindja e grave ishte po ashtu tipar kryesor i patriarkalitetit para-modern e para industrial, pasi lidheshin me riprodhimin e grupit fisnor. Për pasojë, gruaja e 'ndershme' dhe e 'pastër' ishte kyçi i përtëritjes dhe trashëgimisë së familjes dhe fisit. Në këtë mënyrë gratë ishin ruajtëset e nderit të familjes së burrit, si dhe të babait – që kishte rritur e edukuar një vajzë të ndershme, punëtore dhe të dëgjueshme. Në këtë mënyrë trupi i grave kthehet në faktor kyç të ruajtjes së rendit shoqëror patriarkal, e për pasojë trupi dhe seksualiteti i saj u bënë objekte kryesore të kontrollit patriarkal (Moghadam, 2004, 141, Nagel, 1998, 254).¹⁵¹

Dominimi mashkullor, bindja e grave, nderi dhe turpi patriarkal, konsiderohen si përbërëse të vetë zemrës së ideologjisë nacionaliste. Joane Nagel shkruan se gratë zënë një vend simbolik dhe kyç si nëna të kombit, riprodhuese të tij, e njëkohësisht mbar-tëse të moralit familjar dhe atij kombëtar:

Ndërsa gratë mund të jenë të nënshttruara politikisht në lëvizjet nacionaliste dhe në politikë, ato zënë një vend të rëndësishëm simbolik si nëna të kombit.... pastërtia e tyre duhet të mos ketë të meta, ndaj nationalistët shpesh tregojnë një interes të veçantë për sjelljen seksuale të grave të tyre. Ndërsa burrat tradicionalistë mund të jenë mbrojtës të familjes dhe kombit, gratë perceptohen prej tyre si mbartëse të nderit familjar dhe kombëtar; turpi i gruas është turpi i familjes, turpi i kombit, turpi i burrit (Nagel, 1998, 254)

Ajo po ashtu thotë se një nga mënyrat sesi pjesëmarrja e grave në proceset kombëtare është konsideruar e rëndësishme, ka qenë perceptimi i tyre si prodhuese biologjike e antarëve të kolektiviteteve etnike (Nagel, 1998, 253-54). Vasiliki Neofotistos analizon marrëdhëniet intime mes burrave shqiptarë dhe grave maqedonase në Maqedoni dhe mënyrën sesi ato strukturohen prej perceptimeve nacionaliste dhe maskuliniste (Neofotistos, 2010, 292).¹⁵² Po këtë linjë teorike ndjek dhe Rozita Dimova (2006) kur analizon maskulinitetin dhe arsimimin e grave mes shqiptarëve të Maqedonisë, si dhe Sashe Lambeski (1998) kur analizon marrëdhëniet homoseksuale mes meshkujve shqiptarë dhe atyre maqedonas në Maqedoni. Dimova argumenton se burrat shqiptarë me pozita të larta në Maqedoni e performojnë maskulinitetin e tyre mes të tjerave edhe përmes virilitetit: sa më shumë lidhje jashtë martesore të kenë

¹⁵¹ Këtu flas për kontroll patriarkal dhe jo kontroll mashkullor patriarkal, pasi gratë luanin dhe luajnë një rol po aq të rëndësishëm sa burrat në ruajtjen e vlerave patriarkale dhe në ushtrimin e kontrollit ndaj njëra – tjetrës.

¹⁵² Shih po ashtu: Yuval-Davis (1993) Verdery (1994), Ortner (1996), Mayer (2000),

me gra jo-shqiptare, mundësisht të shkollura, aq më meshkuj janë. Po të njëjtët burra do të shprehen se gruaja shqiptare duhet të rrijë sa më larg arsimit, pasi vetëm ashtu mund të ruajë besnikërinë ndaj burrit, e familjes. Ashtu nuk do të ketë rast që vajzat shqiptare të njihen e dashurohen me jo-shqiptarë, duke ruajtur pastërtinë e gjakut dhe kulturës kombëtare shqiptare (Dimova, 2006, 309). Ky kuadër teorik ka shërbyer edhe për të shpjeguar përdhunimet seksuale si strategji nacionaliste në luftë kundër armikut kombëtar gjatë luftrave për dizintegrimin e Jugosllavisë¹⁵³

Por, sado apelues të duket, ky trup teorik nuk mund të shpjegojë gjithë kompleksitetin e marrëdhënieve intime mikse në Ballkan. Në fakt ky kompleksitet është i tillë që mund të na tregojë se kongruenca mes nacionalizmit dhe patriarkisë mund të jetë e padiskutueshme *vetëm në disa raste, sidomos në rastet e përdhunimeve seksuale si strategji lufte*. Por ajo nuk mund të shpjegojë faktin se marrëdhëniet mikse mes burrave shqiptarë dhe grave maqedonase shpesh kanë për bazë ndjenjat dhe emocionet dhe se janë ideologjitë etno-nacionaliste dhe etno-fetare me gjithë grupin e stereotipeve negative dhe paragjykimëve që ato mbartin, penguesit kryesorë të realizimit të martesave mikse, e jo patriarkia në vetvete. Ose, nëse patriarkia luan një rol në pengesën e një martese me dashuri, kjo mund të ndodhë edhe kur personat e futur në lidhje i përkasin të njëjtit grup etnik e fetar.

Nëse nacionalizmin do ta quanim si patriarki simbolike për shkak të nivelit simbolik që ai i jep disa vlerave patriarkale maskuliniste, patriarkinë si mënyrë të organizimit familjar hierarkik me bazë hierarkinë e moshës dhe hierarkinë gjinore do ta quaja patriarki reale. Vënia në rrezik e vazhdimësisë familjare çon në thyerjen e kufive etnikë, nacionalë e fetarë dhe realizimin e martesave mikse shqiptaro-serbe. Patriarkia simbolike dhe ajo reale këtu jo vetem që nuk puqen, por duket se shkojnë në kahje të kundërta. Gjithsesi kalimi i këtyre kufijve nuk do të thotë se burrat serbë e gratë shqiptare të përfshirë në martesa të tilla heqin dorë nga mënyra sesi e kuptojnë nacionalizmin.

Kapërcimi i kufijve: krijimi i familjeve serbo-shqiptare

Martesat e grave shqiptare në Serbi nisën në vitin 2006. Për argumentin kryesor të këtij artikulli çështja më e rëndësishme është të mësojmë se si ndodhi që, në një moment të caktuar, dikush vendos të kërkojë grua në Shqipëri, e kjo më pas kthehet në një dukuri me përmasa të habitshme, duke pasur parasysh nivelin e dobët të komunikimit ndërshtetëror Shqipëri-Serbi e ndërkrahinor, Serbi jugore e Shqipëri veriore, si dhe nivelin e stereotipeve negative. Çfarë kërkojnë dhe presin këta burra nga gratë shqiptare, pse pikërisht kërkojnë gra shqiptare nga Shqipëria? Pse pranojnë vajzat shqiptare? A kanë presion familjar për këtë? Çfarë presion prej bashkëshortëve serbë? Pse pranojnë anëtarët meshkuj një krushqi të tillë?

¹⁵³ Për më shumë shih: Bracewell (2000), Helms (2013)

“Albanski zetovi” dhe “vredne albanke” – Dhëndurë shqiptarë dhe shqiptare të zonja

Në momentet që po shkruhet ky artikull është vështirë të përcaktosh një krahinë të caktuar ku janë martuar gratë shqiptare, pasi tashmë martesat të tilla ka kudo në Serbi, në fshatrat serbe të Kosovës, e ka disa raste martesash edhe në Republika Srpska të Bosnjë-Hercegovinës. Por siç e thashë edhe në fillim, gjithçka nisi në krahinën e Sanxhakut e aty është përqëndrimi më i madh i çifteve mikse shqiptaro-serbe. Sanxhaku dhe zona e Malësisë në Shqipërinë veriore, janë zona rurale, me një peizazh të ngjashëm natyror e bujqësor. Zona e Malësisë së Madhe, fshatrave të Nënshkodrës, Lezhës e Pukës prej nga vijnë pjesa më e madhe e grave shqiptare të martuara në Serbi, përbëjnë krahina ku marrëdhëniet patriarkale janë përshkruar e studiuar në vazhdimësi që 120 vjet më parë, si nga udhëpërshkrues e studiues evropianë e ballkanas, ashtu edhe nga studiues shqiptarë. Ajo është zona klasike ku është mbledhur e kodifikuar Kanuni i Lekë Dukagjinit dhe variantet e tjera lokale të kanuneve, është zona klasike ku gjendeshin dhe ende gjenden virgjinitat, ku këndohet me lahutë e ku ende performohet gjama e burrave: ku ka pasur dhe ende ka gjakmarrje. Sanxhaku është pjesë e këtij areali. Mes banorëve lokalë meshkuj të Sanxhakut me të cilët pata kontakt, ekzistonte një vetëdije se në Shqipërinë veriore ende ruhet ajo kulturë tradicionale “që këtu tek ne ka qenë e njëjtë deri para 50 vjetësh”¹⁵⁴ Një perceptim të tillë do ta quaja një njohje të mbetur peng në kohë, e kushtëzuar prej mbylljes së Shqipërisë gjatë dekadave të regjimit komunist dhe mungesës së komunikimit pas rënies së këtij regjimi. Në imagjinatën e banorëve serbë të Sanxhakut me të cilët fola, gjërat në Sanxhak nuk ishin më si dikur, për shkak të modernizimit, por ata nuk kishin njohuri se edhe në Shqipëri ishin realizuar reforma modernizuese e emancipuese gjatë regjimit. Efektet e modernizimit sa i përket emancipimit të gruas dhe rolit të saj në familje, konsideroheshin përgjithësisht negative. Në perceptimin e tyre nostalgjik për të shkuarën, gruaja ishte “vredna” – punëtore: ajo nuk i trembej punëve të vështira bujqësore. Po ashtu gruaja ishte “sluskinja”, e dëgjueshme: ajo nuk ia kthente fjalën njerëzve të familjes, burrit, vjehrrit e vjehrrës, duke ruajtur kështu rendin hierarkik patriarkal. Kërkesat për gra nga Shqipëria iniciohen përkundrajt një besimi të tillë të përforcuar edhe nga mediat, se duke marrë një grua shqiptare burrat e pamartuar serbë do të rikthejnë në shtëpitë e tyre vlerat e humbura tashmë. Jo vetëm që do të sigurohej vazhdimësia e familjes, por këto familje do të ishin ashtu siç duhet, si më parë, me gra punëtore e të dëgjueshme, gra për familje.¹⁵⁵ Vlerësimi pozitiv për vlerat e ruajtura të vajzave shqiptare shoqërohej gjithnjë me vlerësimin negativ për vajzat serbe që nuk e donin jetën e fshatit, nuk i donin punët e shtëpisë e të bujqësisë, nuk donin të bënin fëmijë, apo kur donin nuk donin të kujdeseshin për ta, pëlqenin karrierën, daljen nëpër lokale e klube. Në këtë

¹⁵⁴ I kod nas je bilo tako pre pedeset godina -

¹⁵⁵ Albanke su vredne – shqiptaret janë punëtore, ose Vredne ste vi albanke – ju shqiptaret jeni punëtore, ishin dy shprehjet e përdorura thajse nga të gjithë burrat dhe gratë serbe me të cilët kam folur apo intervistuar. Ndërsa fjala sluskinja- e dëgjueshme, nuk është përdorur drejtpërdrejtë, por në mënyrë implicite.

artikull nuk do të merrem me këtë çështje të rëndësishme, por më duhet të them se ky lloj vetë-stereotipizimi negativ ndaj vajzave dhe grave serbe ka shumë të pavërteta brenda. Në një fshat mund të ketë dy ose tre çifte mikse, ndërsa pjesa tjetër, janë gra serbe që bëjnë po të njëjtat punë bujqësore e shtëpiake si gratë shqiptare.

Ashtu sikurse stereotipet negative dhe paragjykimet e pengojnë ndërveprimin mes grupeve shoqërore e kulturore, ashtu stereotipet pozitive ndikojnë për të kundërtën. Në analizën e saj për rolin e stereotipeve etnike në zona me tension të herëpashershëm ndëretnik, Vasiliki Neofotistos argumenton se stereotipet pozitive etnike kthehen në faktor negociues mes popullsisve dhe ndikojnë në krijimin e një atmosfere rezistuese ndaj dhunës (Neofotistos, 2004, f.48). Në rastin konkret, besimi se gratë shqiptare kanë vlerat familjare të sipërpërmendura, është tregues i vlerësimit pozitiv jo vetëm ndaj tyre, por edhe ndaj familjeve shqiptare në përgjithësi. Megjithatë duhet bërë dallimi mes reklamimit të vlerave pozitive patriarkale të grave shqiptare – një lloj stereotipizimi pozitiv – dhe arsyeve praktike reale që çojnë në realizimin e këtyre martesave. Ky reklamim është i nevojshëm si strategji për të mundur frikën ndaj lidhjes së krushqisë me shqiptarë si dhe frikën ndaj udhëtimeve në Shqipëri. Ky lloj reklamimi gjithashtu ka qenë edhe faktor nxitës për përhapjen e këtyre martesave për një periudhë vetëm 8 vjeçare. Por ai nuk është faktori i vetëm nxitës, sikurse do të shohim më poshtë.

Faktorët e vërtetë që çojnë në realizimin e këtyre martesave janë pikërisht universaliteti i martesës, moshë e martesës dhe vazhdimësia e familjes përmes lindjes së fëmijëve. Sikurse e pamë më sipër universaliteti i martesës është analizuar prej antropologëve dhe historianëve të familjes si domosdoshmëri e ruajtjes së strukturave familjare e fisnore si njësi bazë e organizimit shoqëror e ekonomik dhe si rregullim i seksualitetit, që lidhet më pas edhe me konceptin e nderit. Kështu edhe burrat që janë martuar me gra shqiptare vërtetë janë joshur nga marketingu që i është bërë grave shqiptare si ruajtëse të vlerave familjare në humbje, por në realitet ata as nuk mund të mendonin se do të vdisnin të pa martuar dhe të pa trashëguar, siç do të shpreheshin të gjithë burrat e intervistuar prej meje. Kjo sepse domosdoshmëria e martesës si një normë morale e shoqërore është thellësisht e përbrendësuar nga individët: një jetë pa martesë është një jetë e shkuar dëm, njerëzit që vdesin të pamartuar janë për të ardhur keq. Universaliteti i martesës pra nuk ka vetëm karakter dhe funksion social e ekonomik, por edhe emocional. Një jetë e çuar dëm, është një jetë e jetuar në vetmi, pa dashurinë e kujdesin e gruas, pa dashurinë e kujdesin e fëmijëve, pa gëzimin e nipave e mbesave. Burrat serbë të martuar me gra shqiptare janë mbi 37 vjeç dhe diferenca mesatare moshore mes bashkëshortëve lëkundet nga 15 deri në 20 vjet. Moshë e re e martesës ka qenë dhe mbetet element i rëndësishëm i patriarkisë. Por kur moshë kalon dhe individët ende nuk janë martuar, krijohet një gjendje ankthi: përballë frikës së një jete fatkeqe të vetmuar dhe një pleqërie akoma më fatkeqe, detajet e tjera mbi prejardhjen apo statusin social të gruas, e humbin rëndësinë që do të kishin pasur përndryshe, në kushte të tjera. Ata nuk kanë mbetur pa martuar sepse kanë prituri të gjejnë gruan ideale punëtore e të dëgjueshme nga cilido cep i botës. Arsyet pse lidhjet e mëparshme nuk kanë funksionuar janë individuale dhe ndryshojnë nga rasti në

rast. Por përhapja gojë më gojë e lajmit se ata pak burra që guxuan të marrin gra nga Shqipëria kishin krijuar familje dhe ndjeheshin të kënaqur me gratë e tyre kishte një dimension gati mesianik.¹⁵⁶ Ndërsa fakti që këto gra nuk i trembeshin jetës dhe punëve të fshatit më shumë erdhi si faktor pozitiv shtesë. Më pas histori të ndryshme të disa çifteve mikse nëpër gazeta dhe dokumentarë, shoqëruar me diskursin riprodhues të stereotipeve pozitive mbi gratë punëtore e të dëgjueshme shqiptare, krijuan pritshmërinë e përgjithshme për këto gra dhe masivizimin e kërkesës për nuse shqiptare. Në fakt të gjithë burrat e pyetur prej meje se si u shkoi mendja se mund të gjenin nuse në Shqipëri u përgjigjën se kishin nga një të njohur që ishte martuar me grua shqiptare, se e kishin parë me sytë e vet që martesja shkonte mirë, e mbi të gjitha, kishin realizuar shpresën e humbur, për të pasur fëmijë. Në pyetjen se a kishin ndonjë frikë apo droje fillestare për të lidhur krushqi pikërisht me shqiptarë, përgjigjet ndryshojnë disi nga njëra tjetra. Të gjithë u përgjigjën se para se t’u shkonte mendja për të gjetur një grua në Shqipëri, e kishin menduar Shqipërinë një vend të rrezikshëm për këdo, e në veçanti për serbët. Disa burra u përgjigjën se e kishin marrë vesh prej rasteve të mëparshme që udhëtimi për në Shqipëri nuk ishte i rrezikshëm për askënd, e as për serbët. Ndërsa dy prej burrave të intervistuar u përgjigjën gati në mënyrë identike se “në realitet ne nuk dimë gjë fare për Shqipërinë dhe mediat kanë krijuar në mendje tona një imazh (serb. *slika*) të Shqipërisë si një vend të rrezikshëm.” Zoran nga fshati K, i martuar që në vitin 2007, tregon se kishte qenë vërtetë i shqetësuar para udhëtimit në Shqipëri. “por kur shkova atje – vazhdoi ai – u habita jo vetëm që Shqipëria nuk ishte vend i rrezikshëm, por edhe se sa shumë është zhvilluar. Kudo ndërtohet, jo si këtu tek ne. Po ashtu Shkodra është vërtet një qytet i madh e i zhvilluar. Njerëzit janë të dashur e mikpritës dhe kurrfarë problemi nuk kam patur, asnjëherë. Kam nisur madje edhe të kuptoj shqip pak, dhe është shumë mirë, se kështu e kam më të lehtë të merrem vesh me njerëzit e gruas. Përfundimisht, mediat kanë luajtur një rol shumë të keq me gjithë këtë punën kundër shqiptarëve”. Në kohën kur intervistova Zoranin sapo kishin nisur bisedimet e Brukselit për normalizimin e marrëdhënieve mes Serbisë dhe Kosovës. Edhe pse çështjen e Kosovës të intervistuarit e mi nuk e shihnin direkt të lidhur me martesat e tyre, pjesa më e madhe e tyre e bënin herë pas here çështje bisede, siç ishte rasti i Zoranit. Ai dhe Milani, një bashkëfshatar tjetër i martuar me shqiptare, ishin të vetmit që më shprehën hapur frikën e tyre se procesi i marrjes së qytetarisë serbe të grave të tyre mund të minohej për shkak se ato ishin shqiptare. Ata trembeshin se në pasaportat e tyre mund të ndodhej ndonjë shenjë e padukshme identifikimi, dhe që ajo shenjë mund t’i sillte gjithmonë probleme familjeve të tyre. Kështu nisja e bisedimeve të Brukselit pritej me një ndjenjë lehtësimi të dyfishtë. Në njërën anë dhe më kryesorja, kjo lehtësonte pozitën shoqërore të familjeve të tyre dhe të atyre vetë

¹⁵⁶ Këtë pikë e kam sqaruar me imtësi në artikullin Albansko – srpski brakovi izmedju medijskog predstavljanja i starnosti (Martesat shqiptaro-serbe, mes përfaqësimit mediatik dhe realitetit), në suplementin Beton, Danas, 22. 04. 2015. <http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-izmedu-medijskog-predstavljanja-i-stvarnosti/>

si “dhëndurë shqiptarë”¹⁵⁷. Sa më pak konflikte ndërshtetërore të ketë, aq më shumë ulet frika e një stigmatizimi të mundshëm në të ardhmen. Në anën tjetër, kjo do i jepte fund historisë së stërzgatur të konfliktit me Kosovën, e kështu “të nisim të tërë të jetojmë një jetë normale”.

Ndërsa një pjesë e të intervistuarve të tjerë i shmangeshin pyetjes së parashtruar më sipër me shprehjen standarde: “Njerëzit janë njerëz gjithandej. Unë i ndaj njerëzit në njerëz të mirë ose të këqinj, ndaj nuk e pata problem të marr nuse shqiptare”¹⁵⁸. Duke e kuptuar se një shprehje e tillë kishte më shumë qëllim shmangieje sesa shpjegimi, vendosa të respektoj shmangien e interlokutorëve të mi. Eksplorimi i mëtejshëm i kësaj shprehjeje mbetet çështje e hapur për hulumtim të mëtejshëm.

Në ndonjë rast ka edhe përgjigje që dalin jashtë kuadrin etnik (një burrë serb që kërkon një grua shqiptare) apo atij vleror (burra që kërkojnë gra punëtore e të dëgjueshme). Kështu ishte rasti i Goranit nga një fshat i malit Javor. Sipas tregimit të tij, kur kishte qenë i ri, në ushtri, ai kishte shkuar të shihte filxhan tek dikush që mbahej si ekspert në fushën e leximit të të ardhmes përmes filxhanit të kafesë. Gorani kishte qenë një i ri i pashëm, por kishte arsim 8-vjeçar dhe jetonte në një nga fsharat më malorë të zonës. Për këto dy arsye ai që i ri mendonte se do ta kishte të vështirë të martohej, pasi rrallë kishte vajza që nuk kishin arsim të mesëm dhe akoma më të pakta do të ishin gjasat që një vajzë të pranonte të martohej në atë fshat. Gorani nuk kishte paragjykim negativ për vajzat e arsimuara, por mendonte se disnivele arsimor sillte probleme në familje. Kështu nëse ai vetë ishte me 8 klasë shkollë, nuk kishte kuptim të martohej me një grua më të arsimuar se vetja, sikurse nuk ka kuptim që një burrë me arsim të mesëm apo të lartë të martohej me një grua me arsim 8-vjeçar. Atë kohë kur shkoi të shihte filxhan, në rininë e tij të hershme, lexuesi i filxhanit e siguroi për tre gjëra: 1. Se do të martohej pas shumë kohësh, 2. Se gruan do ta gjente nga një zonë tepër e largët ku kërkush nga krahina nuk kishte shkelur ndonjëherë dhe, 3. Ai do ta njihte gruan e tij të ardhshme me shikim të parë, pasi ajo kishte një lëkurë tepër të bardhë, por flokë, sy dhe vetulla tepër të zeza. Njëzet vjet kishin kaluar që nga dita kur kishte parë filxhan, kur një mik i kishte thënë se duhej ta provonte edhe ai të kërkonte një grua në Shqipëri siç kishin bërë katër burra të tjerë nga fshati fqinj. Gorani nuk ishte menduar dy herë. Siç tregon ai vetë: “Menjëherë m’u kujtua se filxhani i kafesë më kishte thënë që gruan do ta gjej nga një zonë aq e largët që kërkush nuk kishte qenë aty më parë, ndaj u nisa dhe unë të kërkoj. Disa miq më vunë në kontakt me gruan që vepron si ndërmjetëse në Shqipëri. Pas pak kohësh ajo më dërgoi fjalë se kishte gjetur një vajzë për mua dhe se duhet të shkoja ta shihja dhe të vendosnim nëse e pranonim njëri-tjetrin. Kur arrita në shtëpinë e saj, sa e pashë e dallova edhe para se të ma prezantonin. Ajo binte në sy menjëherë për shkak të lëkurës së bardhë e flokëve, syve dhe vetullave të zeza. Ajo është, thashë me vete, dhe menjëherë pranova, sepse fati është fat, e prej tij nuk mund të arratisesh”. Rrëfenja e Goranit mbi fatin si

¹⁵⁷ Burrat e martuar me gra shqiptare në zonën e Sanxhakut e quanin veten dhe quheshin nga të tjerët “albański zetovi” – dhëndurë shqiptare, sigurisht kjo e artikulluar në formë gjysmë-shakaje.

¹⁵⁸ Kjo përgjigje vinte pasi më parë kishin shprehur drojën e udhëtimit në Shqipëri.

kategori e gjithëpushtetshme mbi të cilin njerëzit nuk kanë gjë në dorë mund të jetë strategji e përzgjedhur për të thënë se këto lidhje do të kishin qenë të pamundura nëse do të vareshin vetëm prej njerëzve. Në kozmologjinë e besimeve lokale që strukturojnë botëkuptimet e njerëzve mbi jetën e përditshme, veten dhe të tjerët, besimi në pashmangshmërinë e fatit i jep dimensione të tjera kuptimit se çfarë është normale dhe e realizueshme. Ky tregim në njëfarë mënyre na tërheq vëmendjen edhe në studiuvese mbi limitet e ndikimit të ideologjive politike, propagandës dhe stereotipeve përballë kozmologjive lokale. Në rastin konkret këto kozmologji përforcojnë agjencinë individuale dhe strukturojnë veprimin në një mënyrë të tillë që shkon pikërisht përtej asaj çka imponon ideologjia e ndarjes etnike.

Pavarësisht bindjeve personale se kush ka të drejtë në konfliktin serbo-shqiptar që nuk e përfshin drejtpërdrejtë Shqipërinë, burrat serbë të martuar me gra shqiptare janë të vetëdijshëm se e kanë thyer një gjysëm tabu – lidhjen e krushqisë me familje shqiptare. Tabuja e plotë, martesë mes burrave e grave serbë/e, përkatësisht me gra e burra shqiptarë të Kosovës, mbetet e paprekur. Por edhe martesë mes burrave serbë e grave shqiptare nga Shqipëria, ishte e paimagjinueshme deri një dekadë më parë.

Në kërkim të një jete më të mirë: mes shpresës dhe realitetit

Deri këtu folëm për arsyet që kanë çuar disa nga burrat serbë për të kërkuar bashkëshorten në Shqipëri. Ato determinoheshin nga frika ekzistenciale ndaj vetmisë, të cilën unë e shoh si thelbin e tre faktorëve kryesorë të patriarkisë jo si ideologji sundimi, por si praktikë shoqërore e strukturimit të jetës familjare: universalitetit të moshës së martesës dhe krijimit të vazhdimësisë familjare përmes lindjes së fëmijëve. Në këtë pjesë do të shohim si qëndron raporti mes këtyre faktorëve dhe përbërësve të tjerë të patriarkisë si ideologji dominimi dhe si ndikojnë ata zgjedhjen e grave shqiptare për të pranuar që të martohen në Serbi.

Nëse për masivizimin e kërkesave për martesë të burrave serbë me gra shqiptare shërbeu reklamimi i vlerave morale patriarkale të këtyre grave, në rastin e grave shqiptare marketingu do të përqëndrohej në anën ekonomike. Ndërmjetësit që veprojnë për të lidhur këto martesë shpesh e zmadhojnë, madje edhe gënjejnë, mbi gjendjen ekonomike të pretendentëve burra. Më duhet të bëj një sqarim këtu, për të shmangur çdo keqkuptim të mundshëm. Në radhë të parë zona e Malësisë së Shkodrës, fshatrat e Lezhës dhe ato të Pukës në Shqipëri kanë qenë nga zonat me gjendjen ekonomike më të keqe në Shqipëri. Që në kohën e komunizmit, për shkak të terrenit malor, kooperativat bujqësore kishin rendiment prodhimi më të ulët se kooperativat dhe fermat e tjera bujqësore në Shqipëri, për pasojë edhe paga e fshatarëve të këtyre zonave ishte më e ulta në gjithë Shqipërinë. Njëra prej grave të intervistuarat tregon se paga ditore e prindërve të saj ishte 1 lek në ditë (10 lekë të vjetra), pra paga mujore ishte 30 lekë në muaj, e barabartë me çmimin e 6 bukëve. Një nivel i tillë varfërie bëri që pas vitit 1990 këto zona të pësonin një lëvizje radikale popullore. Shumica e familjeve fshatare zbritën në periferi të Shkodrës, Lezhës dhe Tiranës, ndërsa pjesa më e madhe e

djemve të rinj të aftë për punë të emigronin drejt Italisë e Greqisë. Pjesa më e madhe e familjeve të zbritura në periferi të qyteteve të përmendura kanë si burim kryesor të të ardhurave remitancat. Po ashtu pavarësisht se ligji u jep të drejtën e trashëgimisë vajzave njësoj si djemtë, tradita nuk ua njeh atë. Për të gjitha këto arsye prindërit e këtyre vajzave, por edhe vetë ato, kërkojnë që të kenë martesë që u siguron njëfarë sigurie ekonomike. Për shkak të prejardhjes, këto vajza nuk tremben nga jeta dhe punët e fshatit, por burri shihet si mbajtësi kryesor i familjes në aspektin ekonomik, ndaj të pranosh të martohesh me një burrë që jeton në varfëri do të thotë të pranosh që do të jetosh në ato kushte të vështira deri në fund të jetës. Për këtë arsye edhe ndërmjetësit shpesh e zmadhojnë mirëqënien ekonomike të burrave të ardhshëm. Një tjetër faktor nxitës për pranimin e martesës në Serbi ka qenë edhe imazhi i Jugosllavisë. Është interesante sesi gjatë bisedave me gratë e intervistuar shpesh ngatërrohej emri Serbi me Jugosllavinë. Për shembull njëra thoshte “kur erdha këtu në Jugosllavi, ashtu, më fal Serbi”, ose tjetra thoshte “e kisha mendu ndryshe Jugosllavinë, si i bie, Serbinë”. Megjithatë, sikurse e theksova edhe në pjesën më sipër, arsyet e vërteta të pranimit për t’u martuar në Serbi, janë të tjera dhe ndryshojnë nga rasti në rast. Në thelb të tyre mbeten gjithsesi universaliteti e moshë e martesës, si dhe të bërit nënë.

Gratë e pamartuara në ato zona nuk i tremben vetmisë. Nëse një vajzë nuk martohet, ajo jeton me familjen e njërit prej vëllezërve deri në fund të jetës, e rrethuar prej nipave e mbesave. Por gjithsesi jeta në familjen e vëllait nuk është kaq e thjeshtë, vajza do të jetë gjithnjë në konkurrencë për status brenda familjes me kumatën, gruan e vëllait. Për më tepër vajzat e pamartuara shihen me njëfarë përbuzjeje shoqërore dhe thirren me terma derogativë si “lënësja” ose “beqare e motshme”. Ekziston gjithashtu rreziku i thashethemeve mbi arsyet e mosmartesës, për to mund të flitet nën zë ose prapa krahëve se mund të kenë pasur lidhje dashurie, se nuk janë pra “të ndershme”, duke vënë kështu në pyetje nderin e gjithë familjes. Nëse ambienti shoqëror do të ishte i sigurt se vajza e mbetur pa martuar realisht ishte “e ndershme”, patjetër ajo atëherë do të kishte ndonjë defekt fizik, e kjo sërish mund të prekë pjesën tjetër të familjes që mund të stigmatizohet si familje që ka dikë të sëmurë në shtëpi, e kjo mund t’ua vështirësojë vëllezërve apo motrave të tjerë gjetjen e bashkëshortit apo bashkëshortes.

Nga 13 gratë e intervistuar, vetëm tre prej tyre ishin martuar mbi moshën 27 vjeç (përkatësisht 28, 30 dhe 34 vjeç), një ishte martuar 24 vjeç, ndërsa te tjerat 20 vjeç. Sigurisht që për popullsinë urbane dhe një pjesë të popullsisë fshatare, të martohesh në moshën 20 vjeç do të thotë të martohesh në një moshë të re. Por situata ndryshon për rastet konkrete. Nga rastet e intervistuar, asnjë nga vajzat nuk kishte arsim të mesëm: pjesa më e madhe kishte mbaruar arsimin e detyruar 8-vjeçar, njëra e kishte vazhduar shkollën deri në klasë të shtatë, një tjetër deri në klasë të katërt, ndërsa e fundit, nuk kishte kryer fare shkollë. Pra me të mbushur moshën 15 vjeç një vajzë nuk ka tjetër çfarë të bëjë, përveç se të martohet. Kontrolli mashkullor patriarkal mbi jetët e këtyre vajzave është ende i fortë. Por ky kontroll mashkullor mbi pastërtinë morale të vajzave të familjes, nuk ka të bëjë fare me ruajtjen e pastërtisë dhe kontrollin e fertilitetit të gruas shqiptare si ruajtëse e gjakut të pastër shqiptar dhe i përcjelljes së kulturës së pastërt etnike.

Sosja e martuar me Zoranin në vitin 2007 tregon se ishte 24 vjeç kur u martua. Ajo dhe familja e saj kishin jetuar në një fshat të thellë malor në Malësinë e Madhe dhe atë vit sapo kishin zbritur në një fshat fushor pranë qytetit të Shkodrës. Ajo kishte refuzuar disa raste për martesë si të papërshtatshme. “Nëse do kisha pranuar të martohesha në ndonjë prej atyre rasteve”, tregon Sosja, “ka shumë mundsi që të isha kthy mbarsht brenda 4 ose 5 vjetve. Me u martue e me u kthy prap. Jo prite Zot, aty i qet ftyrën tan robve, i qet ftyrën vedit, se nuk ka cajre pa ta than një fjal. Je e poshter nuk di ti gja, kur kthehesh. Femra ka fjalë, edhe kam mendue ma mir të jetë i vjetër, veç të jetoj me te, 5 vjet 5 vjet, veç me pas një fmi me ta, a kupto? Veç mos me i qit ftyrën familjes e vedit, përnryshe... » Gjatë bisedave me Sosen, çështja e nderit të familjes ishte shumë prezente. Edhe nëse nuk do ishte martuar fare, ajo njësoj thotë se do ishte bërë me fjalë, pra një nga arsyet e pranimit të martesës në Serbi ishte pikërisht ruajtja e familjes nga fjalët për të. Ajo tregon se fillimi është shumë i vështirë, kur nuk njeh as vendin, as gjuhën, as kërkënd nga njerëzit. Por, “ktu rrimë për 3 vllaznit e babën” thotë ajo, pra “për mos me ia qit ftyrën”, për të mos i turpëruar ata. Sosja tregon se pas moshës 22 vjeç konsiderohesh e madhe për martesë, ndaj edhe mundësitë sa vijnë e zvogëlohen. Megjithatë kur e pa Zoranin, ajo thotë se nuk donte që të vendoste vetë dhe ia la në dorë babait vendimin: “As s’un e thojsha po, as s’un e thojsha jo. Çado me ndodhë, le t’ndodhin prej ktyne e jo prej mejet. Nesër, Zot mos na qit, me u kthye. Ata mundet me m’pranue mue. A sikur me pat than un vet po, thojn e ke vet fajin, gjeje ka t’dush po ma nuk kthehesh”.

Maria ishte vetëm 20 vjeç kur u martua. Me origjinë edhe ajo ishte nga Malësia e Madhe, por familja kishte vite që kishtë zbritur në qytetin e Shkodrës. Aty ajo edhe punonte. Maria tregon se kishte punuar që 14 vjeç dhe që ishte e para në punë. Arrinte të prodhonte mbi normën ditore dhe të merrte shtesë mbi rrogën bazë. Ajo thotë se gjithnjë ka pasur para për vete dhe që kur erdhi në Serbi, në fshat, edhe pse iu dhimbsh që la qytetin e Shkodrës për të shkuar në fshat malor, edhe aty gjente gjithfarë punësh për të nxjerrë para që i mbante po ashtu për vete. Në Shqipëri ajo ende nuk e kishte mbushur moshën kur vajzat quheshin të mëdha për martesë, por dy ishin arsyet që e kishin shtyrë të pranonte martesën në Serbi, siç tregon: “Në Shqipni kisha frikë me pranue, se burrat ke ne jan shumë fanatik, duke fillu që prej vllait tem të madh. Un shkoja në pun, e kthehesha, e nuk mujsha as për kafe me dal mas pune me shoqet. Edhe grunë e vet kshtu e mbyll. E dijsa se po të pranojsa me u martu n’Shkodër, burri kishte me m’qit prej pune, e kishte me qen xheloz i madh, ku dole, kënd e takove, pse e pe filanin. Uhhh nuk mujsha ma. At koh kur më prezentun me Milenkon, sapo ma kishin vra babën, gabimisht e kishin ngatërru me dikë tjetër. E kur erdh kërkesa prej Milenkos thash, hajt, boll ma jetova knej”. Maria e kishte pëlqyer Milenkon që kur e pa dhe e kishte pranuar vetë, pa imponim. Ngjashëm me Marien kishte ndodhur edhe me Vjolën, nga një fshat pranë qytetit të Lezhës.

Ndërsa Marta dhe Djana kishin pranuar të martoheshin në Serbi për të lënë mbra-pa një jetë të dhimbshme. Të dyja kishin qenë të martuara në Shqipëri e kishin vuajtur në shpinë dhunë familjare prej bashkëshorteve. Djana kishte qenë vetëm 18 vjeç kur

kishte humbur fëmijën për shkak të dhunës së të shoqit. Marta pasi ishte ndarë ishte khyer të jetonte me vëllezërit dhe nuk e mendonte se do të martohej më. Ishte 34 vjeç kur i erdhi kërkesa nga Milloshi (atë kohë 50 vjeç).

Në titullin e kësaj çështjeje përmenda shprehjen “për një jetë më të mirë”. Për ato gra që në Shqipëri kishin kaluar moshën e martesës, vetë ekzistenca e një mundësie tjetër për të krijuar familje përbën kuptimin e kësaj shprehjeje. Kështu, për të mos shkruar çdo rast, martesë shihet si i vetmi fat për të ardhmen, nga të gjitha gratë e intervistuar. Por siç e thashë, në rastin e kërkimit tim, më shumë se gjysma e vajzave nuk e kishte kaluar edhe aq moshën e martesës. Për një pjesë të grave edhe premtimi i një jete gati përrallore nga ana ekonomike kishte luajtur një farë roli për lidhjen në martesë, pra ishte kuptimi i kërkimit të një jete më të mirë. Mirëpo shumica e tyre tregojnë se kishin pasur kushte më të mira jetese në Shqipëri, sidomos për shkak se një pjesë e vëllezërve jetonin e punonin në Greqi e Itali dhe dërgonin remitanca. Ato po ashtu tregojnë se baballarët kishin ardhur më parë për të parë vendin se ku do të jetonin vajzat e tyre. Sosja tregon se vetë nuk kishte qenë e kënaqur fillimisht me kushtet e jetesës, por babai kishte thënë: “Duket njeri i mirë dhe rast i mirë për martesë. Nëse Zoran ka me hangër vet, ka me pas dhe goca ime. Nëse ai s’ka me hangër vetë, s’ka me pas as goca ime”. Sosja thotë se megjithatë, ajo i kishte mbushur mendjen burrit dhe vjehrrit që parandë e mbledhur ta investonin për një shtëpi më të mirë. Po ashtu Marta, pasi i kishte arritur që edhe kumatit t’i gjente grua në Shqipëri, thotë se tashmë vendimet për shpenzimet i marrin këto të dyja dhe kanë arritur të ndërtojnë shtëpi të re tre katëshe. Familjarët e tyre e kanë zakon të rrinë një deri dy muaj tek vajzat e martuara larg dhe shqetësimi kryesor që një pjesë e këtyre grave kishin ishte që të krijonin kushte të rehatshme jo vetëm për të jetuar vetë, por edhe për të pritur familjarët. Disa gra thonë se kur prindërit apo vëllezërit kanë parë se në realitet kushtet e jetesës së tyre nuk po ndryshonin, ishin ndjerë të pikëlluar dhe ishin shprehur se: “e humbëm kot atë vajzë andej”. Kjo ndonjëherë kishte çuar edhe në prishjen e marrëdhënies mes familjes së gruas dhe burrave të tyre.¹⁵⁹ Ndaj bazuar në raste të tilla, ata burra që kishin kursime, nuk hezitonin të investonin. Kështu ndryshe nga perceptimi i përgjithshëm në Serbi e Shqipëri, pavarësisht marketingut të ndërmjetësve, raporti real ekonomik mes familjeve shqiptare dhe atyre serbe që lidhen në krushqi, është i balancuar, dhe kjo u jep grave shqiptare të martuara në Serbi në fakt përparësi. Burrat, duke mos patur pushtet më të madh ekonomik nga vëllezërit e këtyre grave, nuk janë në pozitën që t’i bëjnë ato të ndjehen inferiore dhe në përgjithësi vendimmarrja ekonomike për shpenzimet familjare është e balancuar.

Por togfjalëshi “për një jetë më të mirë” ka edhe një kuptim tjetër, që lidhet me nivelin e dominimit mashkullor ndaj moralit të grave, lëvizjeve, sjelljeve të tyre

¹⁵⁹ Sikurse e përmenda, ndërmjetësit duke përfitur që në familjet e këtyre vajzave nuk di njeri serbisht dhe që dhëndurët potencialë nuk dinë shqip, zmadhojnë ose gënjejnë jo vetëm për gjendjen ekonomike, por edhe për gjëra të tjera. Angelina e martuar me Goranin që e përmenda më sipër, tregon se edhe pse i ati i kishte parë kushtet ekstremisht të vështira të jetesës, ndërmjetësja e kishte gënjyer duke i thënë se Gorani nuk kishte investuar se priste të martohej, por që gjithë pasurinë e kishte të investuar në bankë. Ajo thotë se vëllezërit e saj jetonin në Greqi dhe kur e kishin parë se ku ishte martuar motra e tyre, ishin zemëruar keq me të atin. Pas një viti i ati kishte vdekur prej hidhërimit.

shoqërore dhe trupave të tyre. Sikurse e pamë në rastet e Soses, Maries, Djanës dhe Martës, niveli i dominimit mashkullor në Shqipërinë e Veriut, mes banuesve me origjinë nga Malësia e Madhe, është ende shumë i lartë. Sosja thotë se në Serbi vajzat “i kryjnë të tana” para martesë, e martohen kur veç e kanë fëmijën në bark.¹⁶⁰ “Kurse te ne prite Zot, edhe e fejume me qen, nuk munesh me dal për kafe me të fejunin. Më ka pyt Zorani, me pat pas ndejt ma gjat n’fejes, a kishim mujt me dal ne shëtitje dor për dore. Prite Zot, i thaç, as për kafe vetëm s’kishim mujt me dal, jo ma dor për dor”.

Djana tregon se jo vetëm të shoqin, por edhe babain e vëllezërit i kishte shumë fanatikë e kontrollues. Mirëpo edhe pse mendon se ata e tepronin me fanatizmin e tyre – babai nuk i kishte lënë fare vajzat të shkolloheshin dhe ushtronte kontroll të fortë për veshjet e tyre, si dhe daljet në fshat – Djana nuk e duronte dot as mënyrën sesi vajzat edukoheshin në Serbi, më të lira seç duhet dhe “pastaj serbët ankohen se pse vajzat duan veç të jetojnë në qytet e te bajn qejf (kupto: të kenë të dashur para martesë, të dalin për kafe dhe të shkojnë në disko në fundjavë). Kuku e mjera un, kam dy vajza, ku po i rris ktu, çka ka me u ba me to?”

Por Djana është e vetme në shqetësimin e saj. Të gjitha gratë e tjera shprehen të kënaqura që në Serbi nuk kanë atë kontroll, madje e konsiderojnë këtë si gjënë më pozitive të martesës në Serbi. Të paktën vajzat e tyre do të kenë mundësi të rriten “njësoj si vajzat serbe”, të dalin për kafe, të kenë të dashur, të gëzojnë e të bëjnë universitetin. Milenko shprehet se vetë nuk iku nga fshati, por që për djalin dhe vajzën e tij po ble shtëpi në Kragujevac. Ai dhe Maria duan që fëmijët e tyre të shkollohen e kur të vijë momenti, të shesin tokat e shtëpinë në fshat dhe të zhvendosen të tërë në qytet. E ardhmja në fshat nuk preferohet më jo pse biznesi bujqësor nuk u ecën, por sepse infrastruktura shoqërore, me shkolla e spitale, dhe ajo rrugore, nuk duket se do të përmirësohen në të ardhmen e afërme, ndaj dhe ata nuk e shohin fshatin si perspektivë për fëmijët e tyre.

Në ndonjë rast fanatizmi mashkullor i burrave të zonave prej nga vijnë këto gra, u përmendet atyre në formë presioni shoqëror, kur kanë probleme në çift, jo prej vetë burrave, por prej rrethit shoqëror. Përgjigjja në të tilla raste është se vërtet burrat dhe vëllezërit në Shqipëri janë kontrollues ndaj lëvizjes së vajzave, por “ne nuk jemi pa të drejtën e fjalës. Në familje ne marrim shumë dashuri, mbështetje, e themi çka na pëlqen e çka nuk na pëlqen, e japim mendimin tonë e na respektojnë. Nëse jemi martu këtu jemi martu për më mirë e jo për më keq”.

Para se të nxjerrim disa përfundime mbi nivelin e ndryshëm të patriarkisë mes këtyre dy krahinave, bazuar në të dhënat empirike nga këto martesë, duhet të prekim edhe faktorin etnik: a e kalojnë shqiptarët, burra e gra, çështjen e martesave me serbë, sikur të mos kishin asnjë paragjykim? Kjo është në fakt pika më e vështirë për t’u eksploruar edhe në rastin e grave. Nëse pjesa më e madhe e burrave do të përgjigjeshin se për ne nuk ka rëndësi nacionaliteti, por ka rëndësi nëse je njeri i mirë apo jo, pjesa më e madhe e grave do të bënte sikur nuk e dëgjonin fare këtë pyetje edhe kur unë i rikthehesha asaj. Në një moment madje pata krijuar mendimin se, duke pasur parasysh nive-

¹⁶⁰ Sosja u habit kur i thashë se njësoj si në Serbi ndodh edhe në disa zona të Shqipërisë.

lin arsimor, këto gra të paktën i kishin shpëtuar një farë indoktrinimi nacionalist që merret përmes shkollimit. Por biseda me dy gra ma ndryshoi këtë perspektivë. Luçia, kunata e Martës foli për këtë çështje para se ta pyesja unë, pikërisht kur kishim dalë shëtitje dhe unë e kisha lënë bllokun e shënimeve në shtëpi, duke menduar se e kisha mbyllur punën për atë ditë. “Eh moj motër”, tha ajo, “ti kujton se unë s’e di që ne jemi kan n’gjak me serbt a? Of bre, e di, bile edhe fort mirë, çka ka ndodhë mes nesh, çka ka ndodhë n’Kosov. Kur e mori vesh vllau n’Gjermani se ia kena dhan fjalën serbit, ka shit makinën, ka ardh n’shpi për 24 or, e ka than, se jam unë gjall, serb nuk e merr time motër për gru. Nëse ai i ka pagu shkusi 3000 euro për me e ba fejesën, qe ku e kam shit makinën e i kam pru paret për me ia kthy atij mrapsh, po kjo pun s’ka me u ba. E di që Luçia i ka 29 vjet, po hajd se i gjejm burr tjetërkund, le t’kërkoj vllau tjetër n’Greqi, le t’martohet me grek e t’jetoj atje si mretesh. Baba e ngjoi dhe e la me maru fjalën e iu kthy e i tha se ti mir e ke, po kur kishte qen kaq kollaj me e ba kët pun, pse nuk e keni ba deri tash po e lat motrën me i mbush 29 vjet pa martu? E tash që dol një rast i mir për me e martu me e kthy mrpash, e me e lan gocën prap pa martu? Ky pra ishte fati, e ksh-tu le të ndodh, ne fjalën e dhan mrpash nuk e kthejm.” Interesante është sesi në sytë e shqiptarit nga Malësia e Madhe serbi përbën figurën e armikut, ndërsa greku jo, edhe pse sipas besimeve nacionaliste shqiptare serbë e grekë konsiderohen njësoj armiq. Por shpeshësia e komunikimit me Greqinë, marrëdhëniet e shumëfishta ekonomike, shoqërore e humane të krijuara përmes emigrimit e kanë zbehur në popullatë figurën e armikut, pavarësisht narracioneve nacionaliste historike, pavarësisht paragjyqimeve ndëretnike. Po ashtu është interesant të vejmë re rëndësinë e kategorisë kozmologjike të fatit: vajza duhet martuar, e nëse fati e shpuri në Serbi, prej fatit nuk ka arrati, siç e pamë edhe në rastin e Goranit.

Angelina, e martuar me Goranin, po ashtu më tha:” Unë e di se çka ka ndodh mes nesh dhe ktyne (serbëve). Gjyshja mka pat tregu se çka kan bo serbt n’Malsi para 100 vjetve. Po çka ka lidhje Gorani im me çka ka ndodh para 100 vjetve? Pastaj unë jam martu me te e jo me t’gjith serbt”. Por Angelina e shqetësuar do të më tregonte se njëra prej grave që ka probleme me burrin, del në oborr “edhe fillon e thërret se sa mir jua kan bo kosovarët juve. Kukuuu me na marr n’qaf të tanave. M’morën grat e tjera n’telefon të shqetësime e m’tan me shku me i fol. Po ne budalle s’jemi, kto gjana i dim, po përderisa vet kena pranu me u martu ktu, nuk kena pun me u marr me kto gjana. E për çka? Edhe gja nuk ndreqim për çka ka ndodhë, edhe njerzit ktu i bajm nervoz e i prishim pun vetes”. Kështu pra pa dashur Angelina më qartësoi se shmangia ndaj pyetjes sime kishte qenë e qëllimshme. Këto fjalë po ashtu e bëjnë të qartë faktin se çdo periudhë acarimi politik e mediatik mes Shqipërisë e Serbisë i vë këto çifte në një pozitë të vështirë dhe kjo sqaron edhe më mirë se pse Zorani dhe Milani u shprehën me lehtësim për marrëveshjen e Brukselit. Në Sanxhak ka raste të dhunës mashkullore brenda familjes, ndaj gruas. Në dy raste që kam hasur vetë, ajo ka qenë e lidhur me faktin se gratë ishin shqiptare dhe ishin thashethemet apo ngacmimet e rrethit shoqëror që i kishin çuar këta burra të përdornin dhunë mbi gratë. Në këto raste ishin shërbimet sociale dhe policia që kishin normalizuar situatën. Njerëzit arrijnë të thyejnë barriera

të pamenduara me parë, por prezenca e tyre vazhdon të mbetet e fortë dhe kjo thyerje vazhdon të mbetet e brishtë përballë potencialit ndarës të këtyre barrierave.

Në përfundim

Rastet e analizuara më sipër evidentojnë një mospërputhje mes realiteteve shoqërore dhe vlerave të imagjinuara patriarkale. Kërkesa për gra me vlera patriarkale tregon se ende marrëdhëniet patriarkale në zonën e Sanxhakut në Serbi vazhdojnë të dominojnë, por ajo nuk është më një marrëdhënie e dominimit të padiskutueshëm mashkullor dhe e hierarkisë së moshës në atë kuptim si ka qenë para 100 vjetësh. Sikurse e pamë më sipër, patriarkia reale në Sanxhak konsiston në faktin që universaliteti dhe mosha e martesës ende nuk vihen në dyshim. Aq më pak vazhdimësia përmes lindjes së fëmijëve. Burri mbetet kryefamiljari edhe në kuptimin e sigurimit të jetesës, dhe kjo për shkak të patrilokalitetit: gratë nga Shqipëria shkojnë të jetojnë në shtëpinë dhe pronat e burrit dhe jo e kundërta. Por gratë nuk privohen nga e drejta për punë, në të kundërt, mirëpritet nëse del një mundësi e tillë. Vendim marrja ekonomike në shtëpi është përgjithësisht e balancuar.

Krahasuar me zonën e Malësisë së Madhe, fshatrave të Lezhës e Pukës, patriarkia në zonën e Sanxhakut ka një nivel më të ulët, pavarësisht rasteve të veçanta. Në këto zona të Shqipërisë veriore patriarkia si marrëdhënie shoqërore por edhe si dominim mashkullor vazhdon të jetë e fortë. Kontrolli vazhdon të ushtrohet sa i përket marrëdhënies së grave dhe vajzave me botën e jashtme, e jo edhe aq brenda familjes. Vajzat në pjesën më të madhe të rasteve kanë të drejtë të pranojnë apo të refuzojnë rastet për martesë, por ato kurrsesi nuk duhet të mbeten të pamartuara. Por ky dominim dhe kontroll mashkullor nuk ka lidhje me rolin dhe rëndësinë simbolike që trupi i gruas ka për kombin, as në nivel praktike as në nivel diskursi tek njerëzit e zakonshëm. Kalimi i kufjve imagjinarë e realë që vendos nacionalizmi, nuk do të thotë se burrat serbë e gratë shqiptare të përfshirë në martesë të tilla heqin dorë nga mënyra sesi e kuptojnë kombin e atdheun, mikun e armikun. Një pjesë e tyre mendojnë se familja dhe kombi janë dy gjëra të ndryshme, ndërsa një pjesë tjetër nuk i sheh këto të dyja të lidhura me njëra – tjetrën.

Ky artikull, mes të tjerash, është edhe një ftesë për studiuesit e gjinisë dhe nacionalizmit, që ta shohin marrëdhënien mes patriarkisë, dominimit mashkullor dhe nacionalizmit, nga një prizëm tjetër, nga poshtë lart, e të dalin nga qasja që merr për bazë vetëm diskursin dhe strategjitë e elitave politike e mediatike.

Literatura

BRACEWELL, W. (2000) Rape in Kosovo: masculinity and Serbian nationalism. *Nations and Nationalism*. 6 (4), fq. 563 – 90.

DIMOVA, R. (2006) Modern' Masculinities: Ethnicity, Education, and Gender in Macedonia. *Nationalities Papers*. 34 (3), fq. 305-20.

HELMS, E. (2013) *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

HYSA, A. (2015) Albansko – srpski brakovi izmedju medijskog predstavlanja i starnosti (Martesat shqiptaro-serbe, mes përfaqësimit mediatik dhe realitetit), në suplementin Beton, Danas, 22. 04. 2015. [http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-izmedu-medijskog-predstavlanja-i-stvarnosti/](http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-izmedu-medijskog-predstavlanja-i-stvarnosti/http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-izmedu-medijskog-predstavlanja-i-stvarnosti/)

KASER, K. (2008) *Patriarchy after Patriarchy: Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*, Münster: LIT Verlag.

LAMBESKI, S. (1999) Suck My Nation—Masculinity, Ethnicity and the Politics of (Homo)sex. *Sexualities*. 2 (4), fq. 397–419.

MAYER, T. red. (2000) *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*. New York: Routledge.

NAGEL, J. (1998), Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations. *Ethnic and Racial Studies*. 21 (2), fq. 242 — 260.

NEOFOTISTOS, V. (2010) Cultural Intimacy and Subversive Disorder: The Politics of Romance in the Republic of Macedonia. *Anthropological Quarterly*. 83(2), pp. 279–316

_____, (2004) Beyond Stereotypes: Violence and the Porousness of Ethnic Boundaries in the Republic of Macedonia. *History and Anthropology*. 15 (1), fq. 47-67.

ORTNER, Sh. (1996) *Making Gender: the Politics and Erotics of Culture*. Boston: Beacon Press.

VERDERY, K. (1994) From Parent State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe. *East European Politics and Societies*. 8 (2), fq. 225-55

YUVAL-DAVIS, N. (1993) Gender and nation. *Ethnic and Racial Studies*. 16 (4), fq. 621–32

Armanda Hysa

Institute of Cultural Anthropology

Centre of Albanian Studies

Tiranë

Serbian-Albanian Mixed Marriages: When Patriarchy Breaks the Barriers of Nationalism

Abstract:

This article deals with an interesting social phenomenon, namely the mixed marriages between Serbian men and Albanian women from Albania. The article is based on fieldwork in the region of Sandžak. However, the examination of this phenomenon transcends both geographical and theoretical, and tries to offer a new approach to the study of links between patriarchy and nationalism.

Key words:

patriarchy, nationalism, mixed marriages, Sandžak

Maria Mandiq (Marija Mandić)

Ana Sivački (Ana Sivački)

Fakulteti Filologjik

Universiteti i Beogradit

Gjuha dhe konflikti etno-politik: Rasti i gjuhës shqipe në Beogradin bashkëkohor¹⁶¹

Abstrakt:

Në punim shqyrtohet ndikimi i konfliktit etno-politik në përdorimin e gjuhës shqipe në Beogradin bashkëkohor. Së pari jepet një tablo e përgjithshme e pakicës shqiptare në Serbi, e veçantive demografike të saj, institucioneve dhe përdorimit të gjuhës. Duke u nisur nga rezultatet e anketës sociolinguistike të kryer me folësit e shqipes në Beograd, në punim më pas analizohet përdorimi i gjuhës shqipe dhe varësia e tij nga konflikti etno-politik.

Fjalët kyçe:

sociolinguistika, studimet e konflikteve, gjuha shqipe, gjuha serbe, Beogradi, përdorimi i gjuhës, ideologjia gjuhësore, konflikti në Kosovë, shumëgjuhësia

¹⁶¹ Ky hulumtim po bëhet në kuadër të projektit rajonal „Figuring out the enemy: re-imagining Serbian-Albanian relations“, që është financuar nga Agjencia Zvicerane për Zhvillim dhe Bashkëpunim – SDC, që është pjesë e Departamentit Federal për Punë të Jashtme, dhe në kuadër të projektit „Gjuha, folklori, migrimet në Ballkan“ (nr. 178010), që financohet nga Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Tehnologjisë e Republikës së Serbisë.

Shumëgjuhësia në qytetet e mëdha: rasti i Beogradit

Shumëgjuhësia ka kohë që është bërë objekt i interesimit akademik. Gupta (Gupta, 2000) argumenton se praktikat shumëgjuhësore mund të shërbejnë si bazë për dallimin e tipeve të qyteteve. Nga njëra anë janë qytetet 'kozmpole të vërtetë' ku „nuk ka asnjë grup dominant etno-linguistik, dhe ku modeli i ndërveprimit gjuhësor të gjithsejçilit përcaktohet nga shumëllojshmëria“; ky përcaktim vlen për Singaporin dhe qytete të tjera të mëdha, kryesisht në Lindjen e Mesme dhe Azi (Gupta, 2000, 109). Në anën tjetër janë qytetet e mëdha tregtare, pra qytetet globale – si Londra, Hong Kongu apo Njujorku – në të cilat nuk pritet që shumica të ndërrojnë modelin e vet të ndërveprimit gjuhësor si përgjigje ndaj jetës shumëgjuhëshe të qytetit dhe ku mbizotërojnë ende ideologjitë monolingvistike (po aty). Bastioni i këtyre ideologjive gjendet në Evropë, ku paradigma „një gjuhë – një komb – një shtet“ dhe ideologjia e „gjuhës standarde“ mbizotërojnë në shoqëri (krah. Milroy, Milroy, 1985). Megjithatë, shumëgjuhësia ka fituar një vend të privilegjuar në axhendën politike të Bashkimit Evropian. Dokumenti më i rëndësishëm evropian që përkufizon politikën gjuhësore është Karta Evropiane për Gjuhët Minoritare dhe Rajonale e vitit 1992, të cilin Unioni Serbi dhe Mali i Zi e ka ratifikuar më 15 shkurt të vitit 2006.¹⁶²

Praktikat shumëgjuhëshe në Beogradin bashkëkohor janë zhvilluar nën ndikimin e krizës së thellë shoqërore e politike që drodhi qytetin dhe rajonin. Gjatë viteve 90-të të shekullit XX, Beogradi dhe banorët e tij përjetuan shpërbërjen e përgjakshme të Jugosllavisë, regjimin autoritar dhe nacionalist të Slobodan Millosheviqit (Slobodan Milošević), luftërat në Kroaci dhe Bosnjë, sanksionet ekonomike të vëna nga Kombet e Bashkuara ndaj Serbisë në vitin 1992 dhe njërin prej hiperinflacioneve më brutale në histori. Në fund të viteve 90-të shpërtheu konflikti ushtrarak serbo-shqiptar në Kosovë, i cili përfundoi me bombardimin e Serbisë nga NATO, rrëzimin e Millosheviqit dhe ndarjen e Kosovës dhe Metohisë nga Serbia. Kriza politike dhe shoqërore e atyre viteve shkaktoi emigrime masive, te forcuara ose të vullnetshme, brenda e jashtë vendit dhe qytetit. Këto rrethana sociale dhe politike kontribuan në homogjenizimin etnik të vendit dhe nuk e nxistën jetën shumëgjuhëshe të kryeqytetit.

Sa i përket gjuhëve që fliten në qytet, mund të dallohen gjuhët minoritare që janë tradicionalisht të pranishme në Beograd, si gjuha hungareze, shqipe, rome, rumune, greke, etj.,¹⁶³ dhe gjuhët e reja të emigrantëve, si p.sh. gjuha kineze.¹⁶⁴ Përveç kësaj, fliten

¹⁶² Karta Evropiane për Gjuhët Minoritare dhe Rajonale
http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/2858_european_charter_for_regional_or_minority_languages.pdf (vizituar më 21.03.2015)

¹⁶³ Këtu mund të shtojmë edhe kroatishten, boshnjakishten, gjuhën malazeze e bunjevake, që janë njohur zyrtarisht, por që në fakt janë variante të së njëjtës gjuhë, që bazohen në dialektin shtokavian sllavojugor, të njohur në ish Jugosllavi me emërtimin zyrtar gjuha serbo-kroate (krah. Kordić, 2010); krahas tyre, në Beograd flitet edhe gjuha sllovene, maqedone, gorane, dhe gjuhë tjera. Përveç kësaj, duhet theksuar se bashkësive tradicionale etnolingvistike në Beograd i takonin edhe dy gjuhë, por janë zhdukur pas Luftës së Dytë Botërore: gjuha hebraiko-spanjolle e hebrenjëve sefardikë (krah. Vučina Simović, Filipović, 2009) dhe gjermanishtja që flitej nga pakica gjermane.

¹⁶⁴ Nuk ekzistojnë të dhëna të sigurta se sa kinezë jetojnë në Beograd dhe Serbi. Jozyrtarisht, në Beograd jetojnë mes 10,000 dhe 20,000 kinezë; ata kanë nisur migrimin në Serbi gjatë viteve 1990-të. Blloku 70

edhe të ashtuquajturat 'gjuhë botërore', si gjuha angleze, gjermane, franceze, ruse, spanjolle, italiane, etj., ku gjuha angleze është *lingua franca*.

Konflikti dhe gjuha: lidhje e afërt?

Identiteti kolektiv dhe konflikti janë të lidhur ngushtë me njëri-tjetrin, ndërsa gjuha është sigurisht një nga shenjuesit më të rëndësishëm të identitetit kolektiv. Kështu, gjuha mund të kontribuojë në zhvillimin e konflikteve, për shkak të tyre ajo mund të përhapet apo të shtypet, por mund edhe të mos varet fare prej konflikteve (krah. Wright (red.) 1998; Smith, 1998). Meqë në Evropë gjuhët kombëtare janë bërë mjete më të rëndësishme të riprodhimit kulturor kombëtar, Çergo (Csergo, 2007, fq.6) argumenton se nacionalizmi evropian ka kontribuar në shfaqjen e konceptit të teritorialitetit gjuhësor, i cili karakterizohet nga pritshmëria që hapësira kombëtare të hartëzohet nga një gjuhë kombëtare. Çergo thekson: „Që të sigurohet vazhdimësia e pronësisë, gjuha kombëtare i lidhi njerëzit me hapësirën kombëtare përmes socializimit me anë të sistemit arsimor, ku arsimi u zhvillua në frymën e idologjisë kombëtare. Mjetet kryesore për të përjetësuar kulturën kombëtare ishin letërsia, historiografia dhe gjeografia kombëtare, si dhe festat kombëtare, që gjithashtu përdornin gjuhën kombëtare për të nderuar historinë e kombit“ (Csergo, 2007, 6). Megjithatë, pakicat kombëtare që jetojnë në kuadër të sistemit komb-shtet i problematizojnë çështjet e lojalitetit kombëtar, homogenitetit dhe kërkesën për një gjuhë kombëtare të vetme. Pakicat, bashkë me garancitë institucionale për riprodhimin e kulturës së tyre në gjuhët përkatëse native, bëjnë thirrje edhe për përfshirjen e këtyre gjuhëve në institucionet publike dhe sistemin arsimor, (krah. Csergo, 2007, 8; Kymlicka, 2001).

Duke përdorur qasje të ndryshme metodologjike e teorike, siç janë sociolinguistika dhe studimi i konflikteve, ky punim përqëndrohet në përdorimin e gjuhës shqipe në Beograd. Në fillim jepet një tablo e përgjithshme e pakicës shqiptare në Serbi, tiparet e saj demografike, institucionet dhe përdorimi i gjuhës. Më pas, bazuar në të dhënat e anketës sociolinguistike të formuluar në kuadër të këtij studimi. Punimi analizon përdorimin e gjuhës shqipe në Beograd, e veçanërisht varësinë e tij nga konflikti serbo-shqiptar në Kosovë. Në punim argumentohet se, edhe pse përdorimi i gjuhës shqipe në Beograd është vështirësuar për shkak të konflikti në Kosovë, ekziston potenciali për zhvillimin e diversitetit gjuhësor dhe kulturor aty.

Shqifolësit në Serbi: regjistrimi i popullsisë

Ekzistojnë tre bashkësi ento-linguistike që përdorin gjuhën shqipe si gjuhë të vetën minoritare në Serbi: shqiptarët etnikë, ashkalinjtë dhe/apo egjiptianët e Ballkanit. Nga njëra anë, ashkalinjtë dhe egjiptianët ballkanas e konsiderojnë veten si grupe të

në Beogradin e ri njihet si Lagjja Kineze; <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/288403/Kako-zive-Kinezi-u-Beogradu> / vizituar më 21.03.2015/

veçanta etnike; nga ana tjetër, nuk pajtohen rreth emrit të bashkësisë dhe prejardhjes së saj (krah. Marušiakova, 2001).¹⁶⁵ Megjithatë, pjesëtarët e bashkësive të tjera etnike i identifikojnë ashkalinjtë dhe egjiptianët ballkanas kryesisht si romë. Ata kështu bëjnë pjesë në „romë të hetero-identifikuar (të cilët) veten shpesh nuk e identifikojnë si romë“ (Bunescu, 2014, fq.1).

Vlerësimi i popullatës pakicë në Serbi kryesisht bazohet në regjistrimet e popullësisë. Në përgjithësi, regjistrimet janë një praktikë kundërthënëse shoqërore, në besueshmërinë e të cilave dyshohet edhe më shumë në shoqëritë që e traumatizua nga luftërat dhe konfliktet etnike, siç është rasti me Serbinë dhe pakicën e saj shqiptare. Shënimet numerike nga regjistrimet zakonisht shndërrohen në 'fakte të forta', që shërbejnë si „armë e fuqishme në betejat e mëtejshme politike dhe diskursive nga elitat, si edhe mes lëvizjeve opozitare të pakicave“ (Gal, 1993, 338, Foucault, 1994). Andaj, regjistrimet e popullsisë duhen përdorur si burime që sinjalizojnë trende shoqërore dhe duhen parë përmes prizmit të raporteve të pabarabarta të fuqisë dhe intereseve politike të shumicës dhe të grupeve minoritare.

Vlerësimet e numrit të shqiptarëve etnikë dhe shqipfolësve në regjistrimet serbe, tregojnë se si kryqëzohen interesat e ndryshëm politikë dhe raportet e fuqisë në shoqëri. Regjistrimet e popullsisë të Republikës Socialiste së Serbisë në vitet 1948-81 përfshijnë Kosovën dhe Metohinë, kur shqiptarët përbëjnë shumicën absolute. Meqë popullsia shqiptare i ka bojkotuar regjistrimet e viteve 1991 dhe 2011, janë të mëdha variacionet numerike mes regjistrimeve të viteve 1981 dhe 1991, si dhe mes regjistrimeve të viteve 2002 dhe 2011. Për këtë arsye, numri i shqipfolësve në vitin 1991 bazohet në vlerësime që kanë të bëjnë vetëm me komunat jugore serbe të Preshevës dhe Bujanocit, ku jetojnë shumica e shqiptarëve në Serbi.

Tabela 1 – Nacionaliteti shqiptar dhe gjuha shqipe si gjuhë amtare në Serbi dhe Beograd, sipas regjistrimeve të popullsisë (Regjistrimi i popullsisë 2011, fq.16, 21; Enti Statistikor i Republikës së Serbisë)

Viti i regjistrimit	Nacionaliteti shqiptar – Serbi	Gjuha shqipe amtare – Serbi	Përkatësia shqiptare – Beograd	Gjuha shqipe amtare – Beograd
1948	532.011	/		
1953	565.513	561.976	3.687	-
1961	699.772	684.166	8.262	-
1971	984.761	967.416	6.978	-

¹⁶⁵ Pjesëtarët e ashkalinjve konsiderojnë se egjiptianët ballkanikë i takojnë grupit të tyre, por nuk e nxjerrin prejardhjen e tyre nga Egjipti. Ndërsa, egjiptasit ballkanikë pohojnë se ashkalinjtë janë pjesë e bashkësisë së tyre, e cila rrjedh nga Egjipti (krah. Zemon).

1981	1.303.034	1.309.197	8.212	-
1991*	78.281*	19.004*	5.370	-
2002	61.647	63.835	1.492	2.753
2011	5.809	10.040	1.252	3.832

Numri i shqiptarëve në Beograd është rritur në mënyrë domethënëse mes viteve 1960 dhe 1990, ndërsa në periudhën mes viteve 1990 dhe 2011 zvogëlohet përnjëherë. Shtimi i numrit të shqipfolësve mund të shpjegohet me klimën e përshtatshme politike, mundësitë për punësim dhe zhvillimin industrial në Republikën e atëhershme Socialiste Federative të Jugosllavisë. Ndërsa, zvogëlimi i numrit të shqipfolësve në Beograd vjen si rezultat i përkeqësimit të vazhdueshëm të marrëdhënieve politike serbo-shqiptare. Kriza në marrëdhëniet serbo-shqiptare arrin kulmin gjatë luftës në Kosovë dhe sulmit të NATO-s kundër Serbisë në vitet 1998-99. Krahas emigrimit të vazhdueshëm të shqipfolësve dhe shqiptarëve nga Beogradi së voni, në mesin e shqiptarëve vërehet edhe tendenca që të mos deklarohen përkatësinë kombëtare apo të përcaktojnë ndodnjë identitet tjetër kombëtar në regjistrimet e popullatës.¹⁶⁶ Domethënë, bazuar në vëzhgimin me pjesëmarrje dhe bisedat me popullatën lokale shqiptare, kemi arritur në përfundimin se shqiptarët në Beograd prej vitit 1980, shpesh përdorin mimikrinë dhe deklarohen si goranë.¹⁶⁷

Shumica e shqipfolësve nga rradhët e pjestëtarëve të kombësisë shqiptare në regjistrime deklarohen si shqipfolës të etnicitetit joshqiptar, siç janë egjiptasit ballkanas dhe ashkalinjtë. Ky dallim është veçanërisht i dukshëm në Beograd në regjistrimin e vitit 2011, sipas të cilit ka dy herë më shumë folës të gjuhë shqipe se sa shqiptarë etnikë (Regjistrimi 2011, fq.16, 21; Gjurić et al., 2014, 98 dhe 151).

Shqipfolësit në Serbi: rrjeti institucional

Sipas regjistrimit të popullsisë të vitit 2002, ka pasur 57.737 folës të gjuhës shqipe në komunat e Serbisë jugore, në të cilat, siç u përmend, jetojnë shumica e shqiptarëve në Serbi (96.1%); në Preshevë ata përbëjnë shumicën absolute (97%), në Bujanoc më shumë se gjysmën e popullatës (62%), ndërsa në Medvegjë përbëjnë një të tretën (28.67%). Siç vëren Nenadiq (Nenadić) (2010, 34): „Këto komuna konsiderohen të pazhvilluara, sipas indikatorëve, siç janë përqindja e lartë e papunësisë dhe varfërisë, infrastruktura e pazhvilluar, trendet negative të migrimit dhe emigrimit të popullatës,

¹⁶⁶ Në instruksionet zyrtare dhënë nënshkruesve të Regjistrimit të fundit në vitin 2011, thuhet se sipas Kushtetutës serbe (KUSHTETUTA 2006) qytetarët nuk janë të obliguar të deklarohen përkatësinë fetare dhe etnike. Në regjistrimin e fundit të vitit 2011, 2.23% e popullsisë nuk janë deklaruar në aspektin e etnicitetit (Gjurić et al., 2014, fq.114).

¹⁶⁷ Goranët janë bashkësi sllave muslimane që popullon rajonin e Gorës – zonë në kufi mes Kosovës, Shqipërisë dhe Maqedonisë; ata flasin një dialekt sllavojugor (Gjurić et al., 2014, fq.114).

mungesa e resurseve njerëzore dhe shumë probleme të tjera shoqërore". Shumica e të punësuarve punon në dy sektorë - prodhim (p.sh. duhani, plastika) dhe arsimim (Maksimović, 2015).

Rrjeti instritucional shqiptar nuk është i zhvilluar sa duhet. Institucionet më të rëndësishme shqiptare në Serbi janë Ambasada e Republikës së Shqipërisë, institucionet arsimore (prej çerdheve deri në nivelin universitar), si dhe institucionet mediatike dhe politike. Numri i nxënësve që vijnë shkollat fillore dhe të mesme serbe në gjuhën shqipe është 10.000 (IANS, 2013, 3). Në komunën e Preshevës ka 11 institucione arsimore: një parashkollor, tetë shkolla fillore (njëra ka mësim në gjuhën serbe, të tjerat në gjuhën shqipe), është Shkolla e Mesme Teknike "Presheva" (i tërë arsimit për të katër vitet në 39 paralele është në gjuhën shqipe, ndërsa në 4 paralele në gjuhën serbe) dhe Gjimnazi "Skenderbeu" (31 paralele në gjuhën shqipe, 4 paralele në gjuhën serbe).¹⁶⁸ Në komunën e Bujanocit janë 15 institucione arsimore: një parashkollor (me mësim në gjuhën shqipe dhe në atë serbe), 11 shkolla fillore (6 me mësim në gjuhën shqipe, 4 në gjuhën serbe dhe një e përzier), Shkolla Profesionale "Sveti Sava", në të cilën gjuha mësimore është serbishtja, Gjimnazi "Sezai Surroi" me mësim në gjuhën shqipe (47 paralele në shqip). Ekziston po ashtu edhe Shkolla për arsimim fillor muzikor me mësim në gjuhën serbe.¹⁶⁹ Në Medvegjë janë 8 institucione arsimore: çerdhja, gjashtë shkolla fillore (3 me mësim edhe në gjuhën serbe edhe në gjuhën shqipe, dhe 3 vetëm në gjuhën serbe), Shkolla e Mesme Teknike „Nikola Tesla“ (14 paralele në gjuhën serbe dhe 4 në gjuhën shqipe) (krah. Nenadić, 2010, fq.34).

Edhe pse këto komuna janë etnikisht të përziera, shkollat fillore e deri diku edhe ato të mesme në Bujanoc dhe Preshevë, dallohen për nga segregacioni etnik: shkollat fillore në gjuhën serbe i vijnë nxënësit serbë dhe romë, ndërsa shqiptarët vijnë shkollat në gjuhën shqipe; vetëm në fshatrat Relan dhe Birçë mësimi zhvillohet në të dy gjuhët nën të njëjtin kulm në shkollat fillore (Nenadić, 2010, fq.34). Kjo do të thotë se shpesh herë nxënësit nuk kanë rast që të takojnë moshatarët e tyre nga grupet tjera etnike. Për dallim prej tyre, në komunën e Medvegjës ekzistojnë paralelet në gjuhën serbe dhe ato në gjuhën shqipe në kuadër të të njëjtave shkolla fillore (Nenadić, 2010, fq.34).¹⁷⁰

Rinia serbe nga Bujanoci dhe Presheva zakonisht e vazhdon arsimimin e vet në Nish, Beograd dhe qytete tjera serbe, ndërsa rinia shqiptare e vazhdon atë më së shumti në Prishtinë, Maqedoni apo Shqipëri (Nenadić, 2010, fq.34-35). Megjithatë, Fakulteti Ekonomik dhe Fakulteti Juridik kanë ligjerata edhe në gjuhën serbe edhe në atë shqipe, ku Seksioni për Gjuhën Shqipe është i vendosur në Medvegjë (Nenadić, 2010, fq.35). Një qendër shumë e rëndësishme arsimore është Katedra për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqipe e Fakultetit Filologjik të Universitetit të Beogradit.

Situatën mediale Këshilli Kombëtar Shqiptar e ka vlerësuar si të mirë në parim, meqë ka disa media që emitojnë programe në gjuhën shqipe: Radio-Televizioni i Pre-

¹⁶⁸ Krah. [http://www.presevo.rs/index.php/sr-YU/vizituar më 21.03.2015/](http://www.presevo.rs/index.php/sr-YU/vizituar%20m%C3%89%2021.03.2015/)

¹⁶⁹ Krah. [http://www.bujanovac.rs/vizituar më 21.03.2015](http://www.bujanovac.rs/vizituar%20m%C3%89%2021.03.2015/)

¹⁷⁰ Krah. [http://www.medvedja.org.rs/vizituar më 21.03.2015/](http://www.medvedja.org.rs/vizituar%20m%C3%89%2021.03.2015/)

shevës, Radio-Televizioni i Bujanocit, Radio Presheva, Radio Bujanoci, e më tej Televizioni privat Aldi nga Presheva dhe Televizioni privat Spektri nga Bujanoci, të cilat të dyja emitojnë program në gjuhën shqipe (IANS, 2013, fq.5). E vetmja gazetë në gjuhën shqipe është javorja “Nacionali”, por edhe ajo është në situatë të rëndë financiare dhe në kufi të mbijetesës; fillimisht, gazetat janë përkrahur nga Ministria e Kulturës e Republikës së Serbisë, por më pas ky financim është mbartur tek Këshilli Kombëtar Shqiptar (po aty).¹⁷¹

Përdorimi zyrtar i gjuhës shqipe

Përdorimi zyrtar i gjuhës shqipe është, sipas raportit të Këshillit Kombëtar Shqiptar, në disa segmente në nivel jo të kënaqshëm, ndërsa në disa tjera ende nuk është në pajtim me ligjet shumë të përparuara për mbrojtjen e pakicave dhe gjuhëve të pakicave, në fuqi në Serbi, e as që plotëson kushtet e parapara nga Karta Evropiane për Gjuhët Rajonale dhe të Minoriteteve, të cilën zyrtarët serbë e kanë ratifikuar. Meqë popullsia shqiptare në Preshevë, Bujanoc dhe Medvegjë tejkalon 15%, gjuhë zyrtare në nivel të këtyre komunave janë edhe gjuha shqipe edhe ajo serbe. Megjithatë, ligjet më të rëndësishme republikane ende nuk janë përkthyer në gjuhën shqipe; përjashtim bëjnë vetëm ligjet si Ligji për Këshillat Kombëtare të Pakicave Kombëtare (IANS, 2013, fq.6).

Tabelat në institucionet shtetërore në Luginën e Preshevës, siç e thekson Këshilli Kombëtar Shqiptar, janë të shkruara vetëm në gjuhën serbe dhe me alfabet cirilik, përfshirë stacionet policore, Entin Republikan për Gjeodezi, Shërbimin e Kadastrës dhe Hartografisë, Entin Republikan për Sigurim Shëndetësor, shërbimet tatimore, Byronë Kombëtare për Punësim dhe Fondin Republikan për Sigurim Pensional. Përveç kësaj, Enti Republikan për Gjeodezi, institucionet mjekësore dhe stacionet policore lëshojnë dokumente vetëm në gjuhën serbe dhe në alfabetin cirilik. Regjistrimi i ndërmarrjeve, i gjithë materiali zgjedhor dhe rejgistrat e votuesve shtypen vetëm në gjuhën serbe (IANS 2013, fq. 8). Të sapolindurit shqiptarë, siç thotë Këshilli Shqiptar, i marrin certifikatat nga librat amë në gjuhën serbe, gjë që më tutje shkakton gabime të shumta në shkrimin e emrave origjinalë shqiptarë në kartat e identitetit dhe në pashaporta (IANS, 2013, fq.8). Edhe pse gjuha shqipe është në përdorim zyrtar në komunën e Medvegjës, sipas Këshillit Kombëtar Shqiptar, asnjë nga të punësuarit në shërbimin administrativ për regjistrim nuk është shqiptar; më tej, vendimet dhe vërtetimet komunale në Medvegjë nuk lëshohen në gjuhën shqipe (IANS, 2013, fq.10).

Në raportin e Këshillit Kombëtar Shqiptar pohohet se nuk ka shqipfolës e as përkthyes në administratën e policisë (IANS, 2013, fq.8). Megjithatë, pas rënies së Millosheviqit në tetor të vitit 2000, qeveria e re serbe ka zhvilluar një plan për zgjidhjen paqësore të krizës në jug të Serbisë. Duke filluar nga viti 2001, janë themeluar njësitet

171 Krah. <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/SHta-zele-stranke-nacionalnih-manjina/t51926.lt.html>
<http://www.blic.rs/Vesti/Politika/501023/Albanci-na-izbore-na-jugu-Srbije-u-tri-kolone> /vizituar më 22.03.2015/

e përziera etnike të policisë të përbëra nga oficerë policorë me përvojë, prej të cilëve më shumë se gjysma janë shqiptarë (Stodiek, 2006, fq.43–60).

Ndërkohë, në Serbi në vitin 2008 është miratuar Ligji për Organizimin e Gjykatave dhe Gjykata Themelore në Vranjë ka punësuar pesë gjykatës me prejardhje shqiptare, nga 43 gjithsej. Meqë në rajonin e Pčinjit, të cilit i përket kjo gjykatë, shqiptarët përbëjnë 25% të popullatës, Këshilli Kombëtar Shqiptar konsideron se kjo përqindje e gjykatësve shqiptarë nga numri i gjithë gjykatësve ende nuk është i kënaqshëm (IANS, 2013, fq.6–13).

Hulumtimi sociolinguistik

Hulumtimi i gjuhës shqipe bëhet në kuadër të projektit-pilot “Shumëgjuhësia në Beograd sot”, që është krijuar nga ekipi i hulumtuesve dhe bashkëpunëtorëve të Institutit Ballkanologjik të ASShA-së dhe Fakultetit Filologjik të Universitetit të Beogradit. Deri tani janë përfshirë gjuha hungareze, gjuha rumune dhe gjuha shqipe.¹⁷² Hulumtimi i gjuhës shqipe bazohet në pyetësorët sociolinguistikë që u janë ndarë shqipfolësve në Beograd, ku ende nuk janë përfshirë egjiptasit ballkanas dhe ashkalinjtë. Krahas pyetësorit dhe qasjes kuantitative, kemi përdorur edhe metodën e vëzhgimit me pjesëmarrje. Në formën e vet themelore, kjo qasje implikon korelacionin mes gjuhës dhe faktorëve shoqërorë, në mënyrë që të identifikohet konteksti shoqëror në të cilin këto funksionojnë (Filipović, 2009, fq.24). Pyetësori është ndarë në tri pjesë:

- A. Domeni – përdorimi i gjuhës në domenet e ndryshme;
- B. Komunikimi – përdorimi i gjuhës në mjediset e ndryshme komunikative;
- C. Qëndrimet – qëndrimet ndaj përdorimit të gjuhës.

¹⁷² Rezultatet e këtij projekti janë prezantuar në një punim shkencor dhe në shumë tubime shkencore: (artikulli) Bálla et al., 2012; tubimet: (prezantimi) Bálla, M., Bulanović, S., Ilić, M. Monolingualism vs. Multilingualism in Belgrade Today: The Domains of Hungarian Language Use”, në tubimin: Concepts and Consequences of Multilingualism in Europe 3, 08–11. 06. 2011, Peçuj, Hungari, Osijek, Kroaci; (prezantimi) Bulanović, S., Balla, M, Ilić, M. Hungarian in Contemporary Belgrade: a Case of Compartmentalised Language?, në tubimin: The 19th Sociolinguistics Symposium „Language and City”, 21–24. 07. 2012, Berlin, Gjermani; (prezantimi) Bulanović, S., Balla, M., Ilić M. Between the Word of Law and Practice: the Case of Hungarian Speakers in Serbia, në tubimin: Conference on minority representation and minority language rights: Origins, experiences and lessons to be learned, 11–14. 10. 2012, Cluj-Napoca, Rumani; (prezantimi) Bulanović S., Ilić, M. Hungarian in the linguistic landscape of Serbia: A comparison between Belgrade, Pancevo and Debeljaca, në tubimin: Theory and Practice of Linguistic Landscape Research on East-Central European Minorities, 23. 05. 2013, Budapest, Hungari; (prezantimi) Bulanović, S, Ilić, M. Hungarian in contemporary Belgrade: The role of language ideologies; (prezantimi) Sivački A., Osmani V., Ilić M. Language use and ethno-political conflict: The case of Albanian in contemporary Belgrade, në tubimin: ICML XIV International Conference on Minority Languages XIV, 11–14. 09. 2013, Grac, Austri; (prezantimi) Huțanu, M., Sorescu-Marinković A., Mandić M. Comunități românești în Belgrad: privire de ansamblu și perspective de cercetare, në tubimin: Al cincilea simpozion internațional de lingvistică, 27. 09. 2013, Bukuresht, Rumani; (prezantimi) Sorescu-Marinković A., Huțanu M., Mandić M. Multilingualism and ethnic fragmentation on the European periphery: Romanian language use in the city of Belgrade, në tubimin: Borders and Identities 2015: Urban Fragmentation(s), Humboldt University Berlin, 16–19. 03. 2015.

Anketa ishte anonime, ndërsa shënimet personale janë kërkuar vetëm për arsye të analizave statistikore, dhe ato përfshijnë moshën, gjininë, shkollimin, vendin e rritjes dhe shkollimin parauniversitar, si dhe vendin e banimit. Shqipfolësve që kanë marrë pjesë në hulumtim (në tekstin e mëtejshëm: folësit) u është ofruar të zgjedhin mes dy versioneve gjuhësore të pyetësorëve, serbisht dhe shqip, si dhe mes dy metodave të plotësimit - kompjuterik apo të shtypur. Pyetësori përmban 60 pyetje dhe shumë prej tyre janë të hapura; prej folësve kërkohet që të shkruajnë përgjigjen apo komentin, siç shihet nga shembujt në vijim:

7. i shmangem përdorimit të gjuhës shqipe në publik:

◇ po ◇ jo

◇ Nëse „po“, pse? _____

A ka mjaft programe dhe përmbajtje kulturore në gjuhë shqipe, sipas mendimit tuaj:

◇ në Beograd ◇ mjaft ◇ jo mjaftueshëm ◇ asnjë

◇ në Serbi ◇ mjaft ◇ jo mjaftueshëm ◇ asnjë

A kaloni gjithmonë në gjuhën shqipe nëse grupit tuaj i bashkohet një person që flet shqip?

◇ po ◇ jo

◇ Varet prej _____

59. Fakti që kam prejardhje shqiptare dhe jetoj në Beograd vetëm më ka sjellur:

◇ dobi

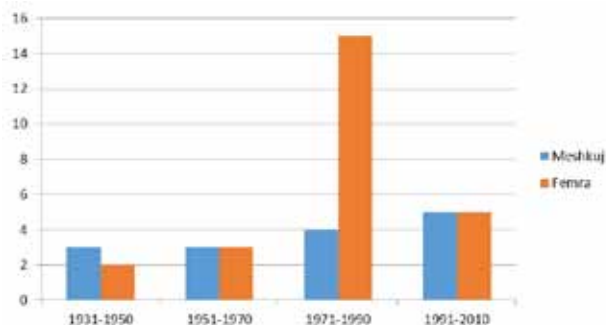
◇ dëm

◇ _____

Folësit e gjuhës shqipe: shënimet e përgjithshme

Pyetësori është shpërndarë mes disa grupeve të shqipfolësve, kryesisht studentë dhe ish- studentë të Seksionit të Gjuhës, Letërsisë dhe Kulturës Shqipe të Fakultetit Filologjik të Universitetit të Beogradit, të afërmeve të tyre, miqve dhe të njohurve. Deri tani janë plotësuar 50 pyetësorë: 35 folës kanë zgjedhur formularin në gjuhën serbe, ndërsa 15 atë në gjuhën shqipe. Dallohen dy kategori kryesore moshore: më të rinj se 30 vjeç dhe më të moshar se 50 vjeç, ku dominojnë studentët dhe ish studentët që i takojnë kategorisë së parë. Më tutje, gjinia e folësve i përshtatet distribuimit të gjinisë mes studentëve të Fakultetit Filologjik: dy të tretat apo 34 (68%) janë femra dhe një e treta apo 16 (31%) janë meshkuj. Grafiku 1 paraqet folësit sipas moshës dhe gjinisë, ku moshja është ndarë në katër nënkategori: theksojmë se katër nuk i janë përgjigjur të gjitha pyetjeve.

Grafiku 1. Folësit sipas moshës dhe gjinisë

Sa i përket arsimimit, pyetëtori është harmonizuar me sistemin arsimor në Serbi, ndaj jepen pesë kategori të ndryshme, siç mund të shihet më poshtë në grafikun 2. Analiza tregon se ka një numër të barabartë të folësve me arsimim fillor dhe me shkollë të lartë (4% secili grup). Nga ana tjetër, folësit me shkollë të mesme përbëjnë një të tretën (27%), ndërsa më shumë se gjysma kanë diplomë fakulteti (54%), krahas folësve (14%) që nuk i janë përgjigjur kësaj pyetjeje.

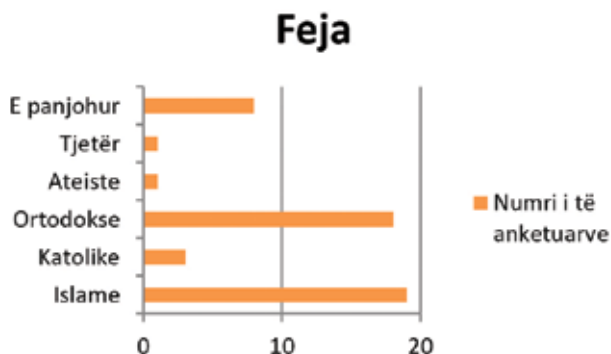
Grafiku 2. Folësit sipas shkollimit

Besimi fetar i folësve nuk i përgjigjet pritjeve tona, sepse shumica e shqiptarëve janë të besimit islam. Por, në mostrën tonë ka një numër pothuaj të njëjtë të myslimanëve (39%) dhe ortodoksëve (36%), ndërsa katolikë ka shumë më pak (6%), më pas vijnë ateistët (4%) dhe „të tjerët“ (4%). Përkatësia fetare e folësve nuk i përgjigjet situatës në Kosovë dhe Shqipëri; në Kosovë, shqiptarët katolikë përbëjnë më pak se 5%, ndërsa shqiptarët muslimanë 95% të popullatës shqiptare; në Shqipëri ka rreth

60% shqiptarë myslimanë, 10% katolikë dhe më pak se 5% ortodoksë (Blumi, 2007, 213; Regjistrimi i Popullsisë në Shqipëri 2011). Përqindja e madhe e ortodoksëve në mesin e shqipfolësve në Beogradin kryesisht ortodoks, mund të shpjegohet në këtë mënyrë: (i) disa prej folësve kanë prejardhje serbe apo (ii) vijnë nga martesat e përziera mes serbëve dhe shqiptarëve.

Grafiku 3. Folësit sipas besimit fetar

Përgjigjet për vendin e banimit në fëmijëri dhe gjatë shkollimit janë të shumëllojshme; numri më i madh i folësve janë rritur në Beograd (40%), më pas në Serbinë jugore (22%), në pjesë tjera të Serbisë (14%), Kosovë (3%), dhe në Maqedoni e Mal të Zi (1% secili).

Grafiku 4. Folësit sipas vendit të banimit gjatë fëmijërisë dhe shkollimit para fakultetit

Hulumtimi ynë tregon se pakica shqiptare në Beograd është mjaft e asimiluar, sepse asnjë nga folësit nuk ka përmendur ndonjë traditë apo ritual tipik shqiptar që e kryejnë në rrethin e familjes, e as ndonjë festë tradicionale shqiptare që e festojnë, përveç ruajtjes së gjuhës dhe traditave fetare, që nuk mund të konsiderohen tipike shqiptare, por pjesërisht myslimane ose të kulturës së krishterë.

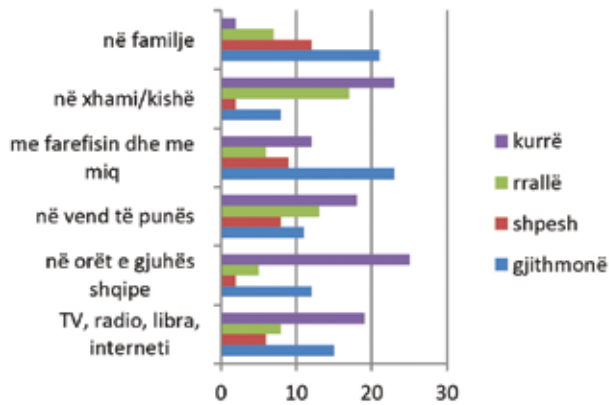
Domenet e përdorimit të gjuhës shqipe

Në dallim nga Serbia jugore, ku në tri komunat gjuha shqipe është gjuhë zyrtare, dhe ku për këtë ka edhe shumë vende formale e joformale në të cilat tubohen shqipfolësit, në Beograd situata është thelbësisht ndryshe. Ekzistojnë në fakt tri vende në të cilat shqipfolësit mbledhen: Katedra e Gjuhës, Letërsisë dhe Kulturës Shqipe në Fakultetin Filologjik, të Universitetit të Beogradit, Bajrakli Xhamia dhe Ambasada e Republikës së Shqipërisë. Folësit kanë theksuar se Katedra është vendi i vetëm ku mund të gjejnë literaturë në gjuhën shqipe.¹⁷³ Papritur, një folës përmendi edhe një kafe lokale në Beograd, ku flitet gjuha shqipe. Më tej, një numër befasues i madh (gati një e katërta) i folësve e përdor gjithmonë gjuhën shqipe në punë (22%), gjë që tregon për praninë e saj të shtuar në publik. Kjo është veçanërisht interesante nëse shihet nga perspektiva e hulumtimit tonë, sipas të cilit gati një e treta (30%) konsiderojnë se njohja e gjuhës shqipe është jashtëzakonisht apo mjaft e dobishme, ndërsa dy të tretat e folësve konsiderojnë se njohuria e gjuhës shqipe nuk u sjell dobi në Beograd.

Gjuha shqipe në Beograd përdoret kryesisht në sferat private, siç janë rrethi familjar dhe ai i miqve. Gjysma e folësve gjithmonë e përdorin gjuhën shqipe me anëtarët e familjes dhe miqtë (46% përkatësisht 42%), që është në kundërshtim me gjysmën tjetër, e cila kurrë apo shumë rrallë e përdor gjuhën shqipe në këto kontekste (36% përkatësisht 18%). Prandaj, edhe pse e kompartmentalizuar dhe e padukshme në publik, gjuha shqipe ende përdoret në rrethin e familjes dhe miqve. Grafiku 5 tregon numrin e folësve sipas secilit domen dhe frekuencës së përdorimit të gjuhës.

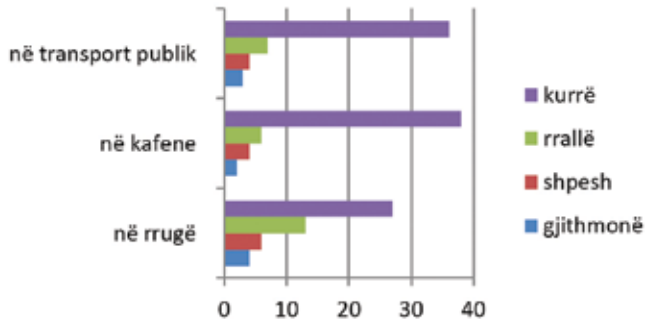
¹⁷³ Nisma për të nisur studimet e “etnografisë, gjuhës dhe të folurit të arbanasëve dhe turqve ballkanikë” është marrë në vitin 1907 nga Jovan Cvijiqi (Jovan Cvijić), rektor i Universitetit të Beogradit, i cili ishte i përkushtuar ndaj idesë që “linguistët tanë të hartojnë gramatikën (e gjuhës arbanase) dhe të mbledhin folklorin arbanas”. Në vitin akademik 1920/21, Henrik Bariq (Henrik Barić) nisi të mbajë një kurs të studimeve historike të gjuhës shqipe në kuadër të gjuhëve indoevropiane; kursi u quajt Historia dhe gramatika e gjuhës shqipe. Në periudhën 1923-26, Henrik Bariq botoi revistën shkencore nën titullin *Arhiv za arbanasku starinu* (*Arkivi për lashtësitë arbanase*), dhe mbledhi një numër të madh veprash të autorëve lokalë e të huaj në gjuhën shqipe; përveç kësaj, ai themeloi edhe arkivin e bibliotekës. Më 1925 Bariqi themeloi Seminarin e filologjisë arbanase në Fakultetin Filologjik dhe u emërua si shef i parë i tij. Ai hartoi Fjalorin e gjuhës serbe apo kroate dhe gjuhës shqipe (1950) dhe Historinë e gjuhës shqipe (1959). Prej viti 1960, Katedra e Gjuhës, Letërsisë dhe Kulturës Shqipe ka vazhduar punën në kuadër të Fakultetit Filologjik të Universitetit të Beogradit, fillimisht si Katedra e Gjuhës dhe Letërsisë Shqipe e më pas si Katedra e Gjuhës, Letërsisë dhe Kulturës Shqipe. Sot, Katedra ka gjithsesjtë 54 kurse: 34 kurse të obliguara profesionale dhe 20 kurse fakultative, ku çdo vit regjistrohen rreth 10 studentë.

Grafiku 5. Domeni dhe frekuenca e përdorimit të gjuhës shqipe

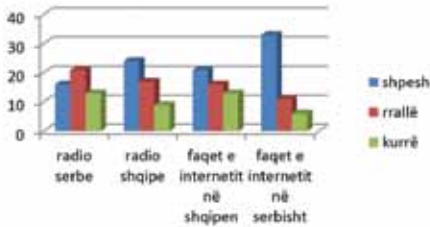
Numri më i madh i folësve nuk e përdorin kurrë gjuhën shqipe në transportin publik, në rrugë apo në vendet e zbavitjes, siç janë baret, kafenetë e restorantet. Përkundër kësaj, një e katërta e folësve ka deklaruar se gjithmonë apo shpesh e përdorin gjuhën shqipe në vendet publike, siç shihet nga Grafiku 6 më poshtë:

Grafikoni 6. Pëqrdorimi i gjuhës shqipe në vendet publike

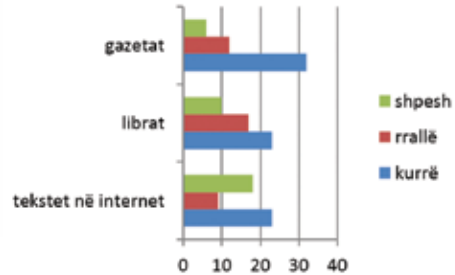

Dy grafiket e radhës tregojnë zgjedhjen e gjuhës në mediat e ndryshme, qoftë të shtypura, qoftë elektronike. Grafiku 7 tregon se përmbajtjet online janë më të popullarizuara, gjë që pasqyrohet në përqindjen më të madhe të atyre që i lexojnë rregullisht shkrimet shqipe online (36%), krahasuar me ata që lexojnë libra (20%) dhe gazeta. (12%) (Grafiku 8).

Grafiku 7. Serbishtja dhe shqipja në përzgjedhjen e përmbajtjeve në radio dhe online

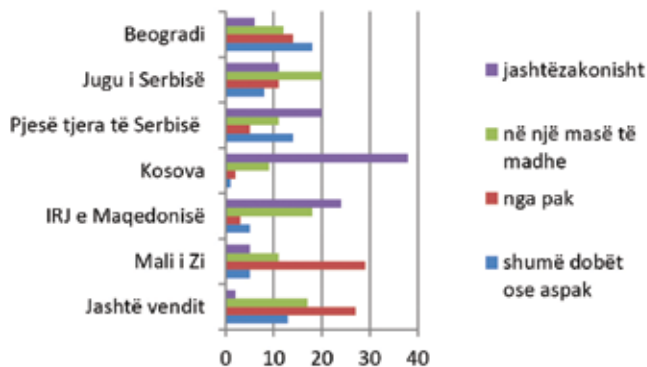
Grafiku 8. Përdorimi i mediave të ndryshme në gjuhën shqipe

Vetëm një e treta i është përgjigjur pyetjes rreth programit të TV në shqip, kështu që kjo mostër nuk mund të konsiderohet përfaqësuese, por vlet të përmendet se numri i folësve (12%) që shikoj shpesh TV-në në shqip është i vogël. Për rregullimet në telefonat celularë gjuha angleze përdoret më shpesh, meqë më shumë se gjysma (56%) kanë zgjedhur anglishten si gjuhë operative, ndërsa një numër më i vogël përdor gjuhën shqipe (8%), apo serbe (13%).

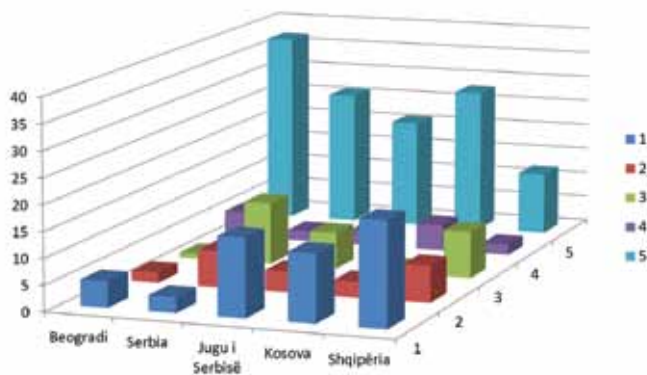
Veçanërisht interesante është të shihet se çfarë mendojnë folësit për vlerën përdoruese të gjuhës shqipe në vendet dhe rajonet e ndryshme. Ata konsiderojnë se gjuha shqipe është jashtëzakonisht e dobishme në Kosovë (76%), më pas në Maqedoni (48%), në Serbinë qendrore (40%), në Serbinë jugore (15%), që në fakt nuk i përshtatet pranisë numerike të shqiptarëve në rajonet e përmendura. Ndoshta folësit e përdorin gjuhën serbe në rajonet njëgjuhësore apo dygjuhësore serbe, siç është Serbia jugore. Pamja është dhënë në Grafikon 9 më poshtë:

Grafiku 9. Vlera përdoruese e gjuhës shqipe sipas rajoneve nga këndi i folësve

Një tjetër pamje fitohet kur vëzhgohet shkalla e lidhjes emotive të folësve për vendet e ndryshme në të cilat flitet gjuha shqipe, qoftë si gjuhë minoritare, apo si gjuhë e shumicës. Në këtë rast, shumica është më e lidhur nga ana emotive me Beogradin (74%), më pas me Kosovën (56%) dhe Serbinë (52%). Meqë një numër i papërfillshëm i folësve vijnë nga Kosova, ne supozojmë se folësit e përjetojnë Kosovën si një qendër të rëndësishme të kulturës shqiptare. Prandaj, është e qartë që folësit janë njëloj të lidhur me atdheun e tyre (Serbinë) dhe vendin që e përjetojnë si qendër të kulturës së vet etnike (Kosovën). Befasisht, në anën tjetër të boshtit është Shqipëria (40% e folësve e kanë zgjedhur përgjigjen „1 – nuk jam aspak i/e lidhur“). Krahas kësaj, një e treta (30%) kanë deklaruar se janë të lidhur shumë pak me Serbinë jugore, ndërsa më tej një numër i madh nuk është aspak i lidhur me Kosovën (26%). Këto shënime mund të shpjegohen më faktin se folësit në pjesën më të madhe të rasteve i përkasin brezit të dytë në Beograd, ndaj janë dobësuar lidhjet me vendin e perjardhjes të prindërve. Pamja e përgjigjeve është dhënë në Grafikon 10, më poshtë. Folësit janë pyetur për të vlerësuar nivelin e lidhjes së tyre emotive me një vend të caktuar në shkallë prej 1-5: 1 – aspak (e kaltër e çelët); 2 – pak (ngjyrë vjollcë); 3 – mesatarisht (e gjelbër); 4 – shumë (e kuqe); 5 – jashtëzakonisht (e kaltër e mbyllur):

Grafiku 10. Lidhja emotive e folësve me rajone/vende të ndryshme në të cilat flitet gjuha shqipe

Gjuha dhe konflikti etno-politik

Siç kemi treguar, nuk ka shumë raste ku përdoret gjuha shqipe në Beograd, sepse njerëzit kryesisht nuk e njohin atë dhe nuk ekzistojnë vende joformale në të cilat flitet. Një nga pyetjet tona ka qenë nëse folësit i shmangen përdorimit të gjuhës shqipe në vendet publike. Hulumtimi ka treguar se, në raste kur ka bashkëbisedues që e flasin gjuhën shqipe, atëherë ata bisedojnë lirshëm në vendet publike. Për ne e papritur ishte

që vetëm një e treta (27%) deklaroi se i shmangen përdorimit të gjuhës shqipe në vendet publike, ndërsa dy të tretat e mbetura të folësve (73%) deklaruan se nuk hezitojnë ta flasin. Megjithatë, kur krahasohet me hulumtimin e gjuhës hungareze dhe asaj rumune në Beograd, është e qartë se përqindja e atyre që ndjehen të lirë që ta përdorin hungarishten dhe rumanishten në vendet publike është 20% më e madhe se sa e atyre që shqipen e flasin pa hezitim, që është 98% e folësve hungarezë dhe 90% e folësve rumunë.¹⁷⁴ Një nga folësit komentoi se një prej arsyeve kryesore për përdorimin e gjuhës shqipe në vendet publike, pa marrë parasysh konfliktin e Kosovës, është se „e kanë vështirë (ata që nuk e flasin) ta njohin se cila gjuhë është në fakt“.

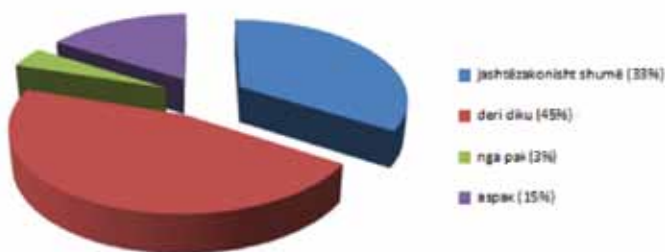
Kur pyetëm në mënyrë të drejtpërdrejtë folësit që të përmendin situatat në të cilat mund të merrnin kërcënime, apo do të ndjeheshin pakëndshëm ndërsa flasin shqip, ata janë përgjigjur kryesisht se nuk kanë pasur situata të tilla; gjithësejt 90% e folësve nuk kanë përjetuar kurrfarë situata të pakëndshme. Njëri folës tha se i është tërhequr vërejtja që të mos flasë shqip me zë të lartë në prag të ndeshjes Serbisë-Shqipëri, që u luajt më 16 tetor 2014 në Beograd.¹⁷⁵ Folësit e tjerë përmendin, për shembull, e-maillet kërcënuese „ndoshta nga shokët e studimeve prej seksioneve tjera (të Fakultetit Filologjik) që kanë parë se cilën gjuhë studioj dhe më kanë shkruar“. Përveç kësaj, njëri folës ka deklaruar se një prej miqve të tij nuk lejon që të flitet gjuha shqipe në praninë e tij. Në pajtim me vëzhgimet e lartpërmendura se beogradasit nuk mund ta njohin gjuhën shqipe kur ajo flitet zëshëm në vend publik, një numër befasues i madh i folësve, një e treta (30%), thanë se e përdorin gjuhën shqipe si „gjuhë sekrete“ në vend publik. Arsyet e përmendura ndryshojnë, por shumica shpjegojnë se e përdorin gjuhën shqipe kur nuk duan që dikush në rrethin e tyre t'i kuptojë, ndërsa një folës tha se e flet shqipen kur sheh „një vashë të bukur serbe“. Më tutje, folësit me prejardhje shqiptare janë pyetur nëse prejardhja e tyre u ka sjellë dobi apo dëm në Beograd. Sipas përgjigjeve del qartë se kjo varet nga përvoja personale, sepse 15% e folësve kanë zgjedhur optionin „ka sjellë vetëm dobi“, 18% „ka sjellë vetëm dëm“, ndërsa dy të tretat e mbetura (67%) kanë zgjedhur „të tjera“.

¹⁷⁴ Shënimet janë dhënë bazuar në analizën preliminare të përdorimit të gjuhës hungareze dhe asaj rumune në Beograd.

¹⁷⁵ Ndeshja e futbollit mes Serbisë dhe Shqipërisë (UEFA kualifikimet për Euro 2016) u luajt në Beograd më 16. 10. 2014. Pas një serie incidentesh në terren dhe jasht tij, ndeshja u ndërpre: tifozët serbë kanë hedhur flakadanë dhe objekte të tjera në terren, e më pas në një moment mbi stadium u lëshua droni që bartte një hartë të Shqipërisë së Madhe, gjë që shkaktoi reagime të dhunshme në mesin e lojtarëve dhe tifozëve të të dy ekipeve. Ndeshja shkaktoi përkeqësim serioz të marrëdhënieve shqitaro-serbe: pasoi një seri sulmesh ndaj civilëve shqiptarë në Serbi, sikurse edhe ndaj popullatës greke ortodokse në Shqipëri. Meqë lojtarët shqiptarë refuzuan të vazhdojnë ndeshjen, ajo u ndërpre, UEFA i dënoi të dy ekipet dhe i urdhëroi ata që dy ndeshjet vijuese t'i luajnë pa publik. Ueb faqja e ESPN-së: <http://www.espnfc.us/european-championship-qualifying/story/2088456/qualifier-in-serbia-abandoned-because-of-drone-carrying-albanian-flag>; Ueb faqja B92: http://www.b92.net/eng/news/crimes.php?yyyy=2014&mm=10&dd=16&nav_id=91921; Ueb faqja The Times of Change: <http://www.thetoc.gr/eng/news/article/albanian-extremists-terrorize-greek-minority-village> /vizituar më 22. qershor 2015/ Është interesante se Shqipëria ka luajtur kundër Portugalisë një muaj më herët, më 7.9. 2014, dhe atëherë, pasi kombëtarja e Shqipërisë fitoi, komentet në portalet sportive serbe ishin kryesisht pozitive; Po përmendim vetëm disa prej frazave që lexuesit i kanë përdorur në këto komente: “vëllezërit tanë”, “fqinjët”, dhe ngjashëm (krah. http://sport.b92.rs/sport/komentari.php?nav_id=897149 (vizituar më 22. maj 2015).

Hulumtimi rreth pikës se në ç’masë është reflektuar konflikti në statusin e folësve të shqipes në Beograd, ka treguar se shumicës (78%) konflikti i Kosovës ia ka vështirësuar pozitën dhe përdorimin e gjuhës shqipe në publik, gjë që tregon se statusi i folësve të shqipes në Beograd është i ndjeshëm dhe varet nga konflikti në Kosovë, siç shihet nga Grafiku 11 më poshtë. Folësit në komentet e tyre kanë theksuar dy aspekte qenësore të shprehjes së agresivitetit të shkaktuar nga konflikti në Kosovë: (i) format e diskriminimit etnik në rrethin e punës apo shoqërisë (p.sh. mes bashkëmoshatarëve); (ii) shprehja publike e mostolerancës në formë të grafiteve apo artikujve gazetareskë në internet.

Grafiku 11. Ndikimi i konfliktit në Kosovë në statusin e folësve dhe përdorimin e gjuhës shqipe në Beograd

Folësit theksuan veçanërisht se grafitet antishqiptare dhe nacionaliste në rrugët e Beogradit kanë ndikim kërcënues dhe i bëjnë të ndihen të rrezikuar. Është me rëndësi të theksohet se grafitet antishqiptare janë drejtpërdrejtë të ndërlidhura me krizën në Kosovë (p.sh. grafiti *Vdekje shqiptarëve* ka të bëjë me shqiptarët e Kosovës).¹⁷⁶

Edhe pse ndoshta nuk duket qartë ndikimi i konfliktit të Kosovës në statusin e folësve dhe përdorimin e gjuhës shqipe në Beograd, ai kursesi nuk duhet nënçmuar. Mjaft të kujtojmë dy episodet të paradokoshme. I pari ka të bëjë me dhunën në Kosovë që nisi më 17 mars të vitit 2004, dhe që u drejtua kundër serbëve dhe jo-shqiptarëve

¹⁷⁶ *Shqip(ë)tar* është termi në shqip për etnonimin (endonim) që përdoret nga shqiptarët kur ata i referohen vetes si bashkësi. Kur përdoret termi *Shiptar* në gjuhët e sllavëve të jugut, konsiderohet se është përbuzës dhe bën pjesë në fjalorin politikisht jokorrekt. Ndaj, termi zyrtar është Albanac (krah. Wilmer, 2004, fq.100; Zdravković, 2005, fq.230). Megjithatë, duhet dalluar përdorimi përbuzës i këtij etnonimi në diskursin zyrtar, medial dhe nationalist, prej përdorimit të tij në rajonet që popullohen bashkërisht nga serbët dhe shqiptarët, veçanërisht në Kosovë dhe Metohi, ku në të folurit fshatar serb ky është një etnonim i thjeshtë, që nuk është i shënuar në mënyrë ekspresive (krah. Ilić, 2007, fq.151). Sipas etnologes Sanja Zlatanoviç (Sanja Zlatanović) (2005, fq.88) termi ‘Shiptar’ në të folurit serbisht në Viti të Kosovës do të thotë ose përgjithësisht ‘shqiptar’, ose në mënyrë më specifike ‘shqiptar mysliman’, ndërsa etnonimi *Latin* (apo *Rimokatolik*) ka të bëjë me ‘shqiptarin katolik’. Megjithatë, në rastin e grafiteve serbe, përdorimi i etnonimit ‘Shiptar’ është dallueshëm përbuzës.

tjerë, si dhe kundër objekteve fetare ortodokse.¹⁷⁷ Trazirat në Kosovë shkaktuan reagime të dhunshme në Serbi, ku u dogjën xhamitë në Beograd dhe Nish, u thyen xhamat e Bashkësisë Islame në Novi Sad dhe u shkatërruan shumë shitore të vogla që supozohet se u takonin shqiptarëve. Episodi tjetër që tregon se si ndikon konflikti i Kosovës në marrëdhëniet ndëretnike në Serbi, ka të bëjë me ndeshjen e lartëpërmendur të futbollit mes Shqipërisë dhe Serbisë, e cila u luajt në tetor të vitit 2014 në Beograd.¹⁷⁸

Incidentet që ndodhën në terren dhe stadium, mes të cilave më provokativ ishte droni me hartën e Shqipërisë së Madhe me Kosovën, provokuan më pas një seri sulmesh kundër shqiptarëve që jetojnë në Serbi; dhe anasjelltas, ato përleshje në Beograd shkaktuan sulme kundër popullatës greke ortodokse që jeton në Shqipëri. Marrë përgjithësisht, statusi i popullatës shqiptare dhe myslimane në Beograd është përkeqësuar si rezultat i këtyre ngjarjeve.

Shqyrtimet përfundimtare

Punimi hulumton praktikën shumëgjuhësore, idologjitë gjuhësore dhe lidhjen e tyre me konfliktin etno-politik, ndaj përdor shembujt e gjuhës shqipe në Beograd. Nga njëra anë, Beogradi është një kryeqytet tipik evropian me ideologji mbi-zotëruese njëgjuhësore. Megjithatë, për shkak të krizës shoqërore-ekonomike dhe periudhës së luftës së viteve 90-të, Beogradi ka pasur një zhvillim ndryshe nga shumica e kryeqyteteve evropiane. Në lidhje me këtë, përdorimi i gjuhës shqipe është shumë më i ndërlikuar për analizë se sa përdorimi i ndonjë gjuhe tjetër minoritare, para së gjithash për shkak të konfliktit serbo-shqiptar që u përshkallëzua në vitet 1998-1999 në Kosovë, dhe që ka mbetur ende i pazgjidhur deri në ditët e sotme.

Studimet e konflikteve tregojnë se identitetet kolektive dhe konfliktet janë të lidhura ngushtë, ku gjuha shpesh ka rol shumë të rëndësishëm në parandalimin, zhvillimin dhe ndaljen e konfliktit; dhe anasjelltas, përdorimi i gjuhës mund të varet nga konflikti. Rasti i gjuhës shqipe në Beograd është edhe një rrëfim për varësi të ndërsjellë të konfliktit dhe gjuhës. Hulumtimi sociolinguistik tregon se përdorimi i gjuhës shqipe dhe statusi i shqipfolësve në Beograd është i ndërlikuar. Gati gjysma e folësve janë rritur në Beograd (40%), më tej në Serbinë jugore (22%), ndërsa vetëm një numër i vogël janë rritur në Kosovë (3%). Befasisht e lartë është përqindja e shqipfolësve ortodoksë (36%), që është gati e njëjtë me numrin e muslimanëve (39%), që tregon se në shumë raste folësit e gjuhës shqipe në Beograd rrjedhin nga familje të përziera etnikisht.

Përdorimi i gjuhës shqipe është kompartmentalizuar dhe reduktuar në disa domene, siç është rrethi familjar dhe ai i miqve, Katedra e Gjuhës Shqipe në Universitetin e Beogradit dhe xhamia Bajrakli. Sipas kërkimit tonë, njëra gjysmë e folësve shpesh e përdor gjuhën shqipe në rrethin e familjes dhe të miqve, ndërsa gjysma tjetër përdor gjuhën serbe në të gjitha domenet. Pakica shqiptare në Beograd është, pra, e fshehur;

¹⁷⁷ Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim Evropian: <http://www.osce.org/fom/30265?download=true> (pp. 15) /vizituar më 27. 01. 2015/

¹⁷⁸ Shih fusnotën 14.

folësit ose e përdorin gjuhën kryesisht në domenet private, ose kalojnë nëpër procesin e zëvendësimit të gjuhës me atë serbe në të gjitha domenet. Hulumtimi ynë tregon se pakica shqiptare në Beograd është goxha e asimiluar, sepse anjë nga folësit nuk ka përmendur një zakon apo ritual tipik shqiptar që kryhet në rrethin e familjes.

Një numër i madh folësish ka thënë se kurrë nuk e përdor gjuhën shqipe në vend publik, në rrugë, nëpër kafene, kafe, etj. Një e treta kanë thënë se i shmangen përdorimit të gjuhës shqipe në publik. Megjthatë, nëse u vjen rasti, shumica e shqipfolësve e përdorin gjuhën shqipe lirshëm në vende publike, pa marrë parasysh konfliktin e Kosovës. Shumë prej tyre e përdorin gjuhën shqipe si „gjuhë sekrete“, atëherë kur nuk duan që t'i kuptojnë njerëzit nga rrethi i tyre. Në shumë komente folësit kanë theksuar se serbët kryesisht nuk e njohin gjuhën shqipe, ndaj dhe nuk mund ta njohin kur e dëgjojnë në një vend publik.

Veçanërisht interesante ishte të shihet çfarë mendojnë folësit për dobinë e njohurisë së gjuhës shqipe; në fakt, shumica konsideron që njohuria e shqipes u ka ardhur në ndihmë pak apo aspak në jug të Serbisë, në Beograd, në Mal të Zi apo vende të huaja, që janë mjedise njëgjuhësore apo dygjuhësore serbe. Nga ana tjetër, sa i përket lidhjeve emotive, dy të tretat e folësve e përfjetojnë Beogradin si vendin me të cilin janë më të lidhur, pasojnë Serbia dhe Kosova, me të cilat janë jashtëzakonisht të lidhur më shumë se gjysma e të intervistuarve. Këto shënime tregojnë se atdheu (Serbia) është i rëndësishëm për folësit e shqipes njësoj si vendi që përjetohet si qendër etnike (Kosova). Kur u pyetën nëse prejardhja shqiptare dhe njohja e gjuhës u ka sjellë dobi apo dëm në Beograd, një numër thujse i barabartë janë përgjigjur se u ka sjellë vetëm dobi (15%) dhe se u ka sjellë vetëm dëm (18%), ndërsa të tjerët kanë zgjedhur përgjigjen „të tjera“, që tregon se kjo varet nga përvoja personale.

Konflikti në Kosovë, që ka arritur kulmin gjatë dy dekadave të fundit, ka ndikuar në masë të madhe në pozitën e folësve dhe ka vështirësuar përdorimin e gjuhës shqipe në vendet publike në Beograd. Folësit kanë theksuar posaçërisht se ndjehen të kërcënuar nga grafitet me përmbajtje nacionaliste apo armiqësore ndaj shqiptarëve rrugëve të Beogradit. Format e tjera të diskriminimit, si presioni dhe ndjenjat antishqiptare që vijnë nga bashkëmoshatarët dhe nga rrethi i punës e ai privat, janë më pak prezente. Në fund, edhe pse përdorimi i gjuhës shqipe në Beograd është vështirësuar në masë të madhe për shkak të konfliktit në Kosovë, ne pohojmë se krahas traumës dhe mostolerancës, ekziston edhe një potencial i rëndësishëm për përmirësimin e tolerancës ndëretnike dhe të shumëgjuhësisë në qytet.

Literatura:

ВУЧИНА СИМОВИЋ, И., ФИЛИПОВИЋ, Ј. (2009). *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ЂУРИЋ, В., ТАНАСКОВИЋ, Д., ВУКМИРОВИЋ, Д. (2014). *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*. Београд: Републички завод за статистику.

ЗЛАТАНОВИЋ, С. (2005). Свакодневица у енклави. *Гласник Етнографског института САНУ* 53, 83–92.

ПОПИС СТАНОВНИШТВА 2011. *2011 Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Вероисповест, матерњи језик и национална припадност по општинама и градовима*. 2013. Београд: Републички завод за статистику.

УСТАВ 2006 – Устав Републике Србије <http://www.predsednik.rs/mec/pic/doc/Ustav%20Srbije.pdf>

BALLA, M., BULJANOVIĆ, S., ILIĆ, M. (2012) Domains of Hungarian Language Use in Belgrade. *Jezikoslovlje*. 13 (2), fq. 571–588.

BARIĆ, H. (1950) *Rečnik srpskoga ili hrvatskoga i arbanskoga jezika* I. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

BARIĆ, H. (1959) *Istorija arbanskog jezika*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.

BLUMI, I. (2007) Albanian Catholic and Muslim communities in Kosovo and Macedonia. In Polzer, M., Devetak, S., Toplak, L., Unger, F., Eder, M. (red.) *Religion and European Integration. Religion as a Factor of Stability and Development in South Eastern Europe*. Proceedings of contributions from the Maribor Symposium 2005. European Academy of Sciences and Arts, 211-227.

BUNESCU, I. (2014) *Roma in Europe: The Politics of Collective Identity Formation*. Ashgate.

CSERGO, ZS. (2007). *Talk of the Nation. Language and Conflict in Romania and Slovakia*. Cornell University Press.

FILIPOVIĆ, J. (2009). *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Београд: Задужбина Andrejević.

FOUCAULT, M. (1994). *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.

GAL, S. (1979). *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*.

Academic Press INC.

GAL, S. (1993). Diversity and contestation in linguistic ideologies. German-speakers in Hungary. *Language in Society*, 22, fq. 337–359.

GUPTA, A., F. (2000). Bilingualism in the cosmopolis. *International Journal of the Sociology of*

Language. 143: (1), 107–120.

IANS (2013) *Izveštaj albanskog nacionalnog saveta o nadziranju implementacije Ev-*

ropske povelje za regionalne i manjinske jezike: Report of the National Council of Albanian National Minority in Monitoring of the Implementation of European Charter for Regional or Minority Languages. [Online] Bujanovac: National Council of Albanian National Minority in the Republic of Serbia. E disponueshme në:

<http://www.knsh.org/Portals/0/Plani/Report%20of%20the%20National%20Council%20of%20Albanian%20National%20Minority%20in%20Monitoring%20of%20the%20Implementation%20of%20European%20Charter%20for%20Regional%20or%20Minority%20Languages.pdf> [vizituar më: 23. 06. 2015]

ILIĆ, M. (2007). A Shift in Ethics. The Serb/Albanian conflict in the vernacular discourse of a

conjurer from Kosovo. *Zeitschrift für Balkanologie* 43 (2), 145–167.

KASTRATI, J. (2000). *Historia e albanologjisë (Vëllimi i parë 1497 – 1853)*. Tiranë: Argeta/LMG.

KORDIĆ, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.

KYMLICKA, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.

MAKSIMOVIĆ, I. (2010). Economic Effects of Development of Higher Education in Bujanovac and Preševo. *Higher Education in Bujanovac and Preševo. Feasibility Study on the Opportunities for Higher Education Development in South Serbia*. Belgrade: Centre for Non-Violent Resistance and Centre for Education Policies, fq. 37–52.

LAW 2010. Law on Official Use of Languages and Alphabets. *The Official Gazette of the Republic of Serbia* 101/2005, 30/2010. (Në serbisht: Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma; *Službeni glasnik republike Srbije* бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05, 30/10; shiko edhe www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/zakoni/Zakon_sluzbenoj_upjezika_pisma.pdf) [vizituar më 23. 06. 2015]

MARUSHIAKOVA, E. et al. (2001). *Identity formation among the minorities in the Balkans: The case of Roma, Egyptians and Ashkali in Kosovo*. Sofia: Minority Studies Society Studii Romani.

MILROY, J., MILROY, L. (1985) *Authority in language: Investigating language prescription and standardisation*. London: Routledge & Kegan Paul.

NENADIĆ, D. (2010). Description and Brief History of Preševo, Bujanovac and Medveđa.

Higher Education Development in Preševo and Bujanovac. Feasibility Study on the Opportunities for Higher Education Development in South Serbia. Belgrade: Centre for Non-Violent Resistance and Centre for Education Policies, fq. 31–36.

POPULATION CENSUS IN ALBANIA 2011. Summary available at:

http://www.instat.gov.al/media/177358/njoftim_per_media_-_fjala_e_drejtorit_te_instat_ines_nurja_per_rezultatet_finale_te_census_2011.pdf. [vizituar më 10. 07. 2015]

PERUNIČIĆ, A. J. (2015). Minority languages in formal education in Serbia. Presentation given at the XV International Conference on Minority Languages, May 28-30, 2015 at the Faculty of Philology University of Belgrade.

SMITH, D. (1998). *Language and Discourse in Conflict and Conflict Resolution*. Në: Wright, S. (red.)

1998. *Language and Conflict. A Neglected Relationship. Multilingual Matters*, fq. 18-42.

STODIEK, TH. (2006). *The OSCE and the Creation of Multi-Ethnic Police Forces in the Balkans*. CORE Working paper 14. Hamburg: Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg, 43-60. I disponueshëm në: http://ifsh.de/file-CORE/documents/CORE_Working_Paper_14.pdf [vizituar më 23. 06. 2015]

ËRIGHT, S. (red.) (1998). *Language and Conflict. A Neglected Relationship. Multilingual Matters*.

ZDRAVKOVIĆ, H. (2005): *Politika žrtve na Kosovu: Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*. Belgrade.

ZEMON, R. Istorija identiteta Aškalijs. *Interkulturalizam i Bolonja proces*. I disponueshëm në:

http://www.coe.int/t/dg4/education/ibp/source/2.0_ashkali_serbian_corr.pdf [vizituar më 23. 06. 2015]

Marija Mandić

Ana Sivački

Faculty of Philology

University of Belgrade

Language Use and Ethno-political Conflict: The Case of Albanian in Contemporary Belgrade

Abstract:

The use of Albanian in Belgrade and particularly its dependency on the Serbian-Albanian conflict in Kosovo is *discussed herein*. *The paper initially gives* an overview of the Albanian minority in Serbia, its demographics, institutions and language use. Drawing on the results of the sociolinguistic survey carried out among the Albanian speakers in Belgrade, the paper then analyses use of Albanian and its dependence on the ethno-political conflict.

Key words:

sociolinguistics, conflict studies, Albanian language, Belgrade, language use, language ideology, conflict in Kosovo, multilingualism

Inis Shkreli

Univesiteti Babesh-Bolaj, Kluzh-Napoka

Universiteti Evropian i Tiranës

Minoriteti serbo-malazez në Shkodër: Sfidat e identitetit

Abstrakt:

Ky punim pasqyron situatën historike dhe të sotme në të cilën gjendet minoriteti serbo-malazez në Shkodër e rrethina në Shqipëri. Punimi fokusohet në komponentët që përbëjnë identitetin kolektiv: (1) gjuha si burim i fuqishëm i identitetit etnik; (2) feja dhe autostereotipet që luajnë një rol të rëndësishëm në përkufizimin e kufijve të grupit dhe gjenerojnë kategoritë (nëngrupet) brenda komunitetit sllav në Shkodër. Pjesa e dytë e punimit merret me tranzicionin kaotik pas komunizmit në Shqipëri, i cili ka shkaktuar shpërnguljen e serbo-malazezëve në Jugosllavi. Më në fund, do të shqyrtoj dhe regjistrimin e popullsisë të vitit 2011 në Shqipëri, që shquhet si censusi i parë shqiptar pas 80 vjetësh, i cili përfshiu pyetjet e përkatësisë fetare dhe etnike dhe do të parashatroj mendimin se ai nuk është tërësisht përfaqësues kur bëhet fjalë për serbët, malazezët dhe minoritetet e tjera, sepse përmbante disa dispozita diskriminuese ndaj tyre.

Fjalët kyçe:

Serbo-malazezët, Shqipëri, Shkodër, Minoritetet, Identitet

Qëllimi i këtij punimi është të ofrojë një pasqyrë dhe përshkrim historik të gjendjes së sotme të minoritetit serb dhe malazez në Shqipëri.¹⁷⁹ Nga viti 1995 serbët dhe malazezët kanë statusin e minoritetit kombëtar serbo-malazez. Megjithatë, siç do të tregoj, pozita e tyre nuk është përkufizuar aq qartë dhe ekziston larmia e variablove, duke filluar nga vetë emri, gjë që situatën rreth këtij minoriteti e bën më pak të qëndrueshme, apo më pak të pandryshueshme se ç'mund të duket në shikim të parë. Pjesëtarët e këtij minoriteti në Shkodër veten e quajnë ndryshe – malazezë, nashki, vrakaçorë – dhe kryesisht banojnë në pjesën qendrore dhe veriperëndimore të qytetit. Pjesa më e madhe e pjesëtarëve të këtij minoriteti banon në Komunën Gruemirë, kryesisht në Vrakë, si edhe në Omaraj, Gril, Boriç të Madh, Boriç të Vogël, Kamicë, Shtoj të Vjetër, Shtoj të Ri, Dobraç, Golem, Mushan dhe Bushat. Pjesëtarët e tjerë të këtij komuniteti jetojnë të shpërndarë në gjithë Shqipërinë, kryesisht në Tiranë dhe qytete të tjera si Lezhë, Durrës, Tiranë, Elbasan, Librazhd. Në Fier banojnë në fshatrat Libofshë dhe Hamil, si dhe në qytetin e Beratit. Në këtë punim do të fokusohem para së gjithash në komunitetin që banon në Shkodër, ku kam kaluar pjesën më të madhe të kërkimit tim në terren.

Në shikim të parë duket se gjuha është faktori kryesor i identifikimit për serbët dhe malazezët në Shkodër. Megjithatë, feja gjithashtu luan një rol të rëndësishëm, ndaj dhe komuniteti mund të ndahet në dy grupe në bazë të saj, në të krishterë ortodoksë dhe në myslimanë. Pjesëtarët e grupit të parë quhen nashki dhe kryesisht janë me origjinë nga Serbia ose Mali i Zi. Nëngrupin e dytë e përbëjnë të ashtuquajturit podgoricanë, që e kanë origjinën nga Podgorica, por origjina etnike (shqiptare ose malazeze) e të cilëve nuk është e sigurt. Këta njerëz kryesisht banojnë në Shkodër dhe në disa fshatra përreth (Skutsch, 2005, 64). Megjithatë, kjo ndarje në bazë të fesë nuk është e prerë e as vendimtare në asnjë aspekt. Periudha e gjatë e ateizmit të shpallur nga shteti gjatë pushtetit komunist në Shqipëri, siç është rasti me tërë popullsinë shqiptare, ndikoi edhe tek pjesëtarët e këtij komuniteti. Brezat e lindur pas Luftës së Dytë Botërore u larguan nga praktikat fetare, fenë e praktikonin shumë rrallë dhe kjo në shtëpi bashkë me prindërit, larg syve të të njohurve, policisë sekrete (Sigurimi) dhe të tjerëve. Kështu ateizmi total përmirësoi ndërveprimin e dy nëngrupeve, e për shkak se gjuha mbeti i vetmi mjet ndërlidhjeje midis tyre, pasi feja dhe tradita ishin lënë mënjanë, ai ndihmoi në krijimin e një komuniteti të themeluar mbi gjuhën si mjet kryesor të përkatësisë kolektive. Prapsepapë, nëngrupi ortodoks duket të jetë i organizuar më mirë, kryesisht falë aktiviteteve të shoqatës ortodokse “Shën Jovan Vladimiri”. Kjo shoqatë organizon të gjitha ngjarjet ortodokse në Shkodër e rrethina. Qëllimi i shoqatës është vendosja e shërbimit të rregullt fetar në gjuhën serbe, në mënyrë që të rritet vetëdija e njerëzve mbi identitetin e tyre ortodoks dhe të forcohet ndjesia e përkatësisë së tyre kombëtare në komunitetin serbo-malazez në Shqipëri (Identitet, 2015).

¹⁷⁹ Shumica e të dhënave rreth serbo-malazezëve në Shkodër u mor nga intervistat me anëtarët dhe përfaqësuesit e shoqatës Moraça-Rozafa. Falë zemërgjerësisë së kryetarit të shoqatës, Pavlo Jakoja (Brajović) pata mundësi të hyj në arkivin e shoqatës.

Ekziston dhe një ndarje e mundshme të cilën e kam vënë re gjatë kërkimit tim të parë në terren në Shkodër dhe fshatrat përreth në mars të vitit 2015. Bëhet fjalë për një kufizim të caktuar territorial të grupit në fshatin e Vrakës, i cili mund të merret si qendra e identitetit kolektiv. Banorët e Vrakës dhe pasardhësit e tyre quhen vrakaçorë. Fshati i Vrakës gjendet afërsisht 7-8 kilometra larg Shkodrës dhe siç më thanë në Shkodër, është krejtësisht i banuar me banorë serbo-malazezë, e si i tillë, ka prestigjin e qendrës së komunitetit.

Banorët flasin serbisht si në jetën private, ashtu edhe në sferën publike, serbishten e kanë gjuhë kryesore e amtare, ndaj dhe e kanë mjetin dominant të komunikimit. Për indentitetin etnik dhe fetar të komunitetit, një vend të rëndësishëm zë kisha e Shën Triadës. Gjatë vizitës sime vura re se aktivitetet kishtarë në gjuhën serbe, krahas shërbimit liturgjik, përfshijnë dhe elemente të tjera që janë instrument i politikës kombëtare. Megjithatë, para se të analizoj identitetin e pjesëtarëve të këti komuniteti dhe variabelt e tij, është e domosdoshme që të prezantoj me pak fjalë sfondin historik të tij.

Sfondi historik dhe statistikat

Duke lënë mënjanë historiografitë e kontestuara dhe të frymëzuara nga nacionalizmi, nuk ka dyshim që popullsia sllave banonte në rajonin përreth Shkodrës dhe më vonë në vetë këtë qytet që nga Mesjeta. Malazezët filluan të banonin në Vrakë në fund të shekullit të shtatëmbëdhjetë dhe me kalimin e kohës ky fshat u bë qendra e komunitetit. Popullsia jetonte në raporte shumë të mira me fqinjët shqiptarë gjatë pushtetit osman, falë ekzistencës së kishës ortodokse në Shkodër dhe në fshatin Vrakë. Pas Luftës së Parë Botërore, kur situata në Shqipërinë tashmë të pavarur u bë më e qëndrueshme, banorët e Vrakës morën disa të drejta, sidomos në fushën e arsimit dhe lirive fetare. Sipas të dhënave të para zyrtare në lidhje me pakicat kombëtare, të botuara në vitin 1928, numri i serbëve dhe malazezëve në Shqipëri u vlerësua të jetë 65000 që në atë kohë përbënte 7,83% të popullsisë totale (Ortanovski, 2000, 114). Një nga poetët më të njohur të periudhës mes luftrave, Millosh Gjergj Nikolla ishte mësues në shkollën e Vrakës në vitin shkollor 1933-1934. Në pranverë të vitit 1933, qeveria e re e vendosur nga Mbreti Zog, zbatoi reformën e arsimit të njohur me emrin “Reforma e Ivanajt”, sipas ministrit të atëhershëm të arsimit, Marash Ivanaj. Sipas dispozitave të kësaj reforme, të gjitha shkollat e huaja dhe private në Shqipëri u mbyllën dhe vetëm tekstet shollore të miratuar nga Ministria e Arsimit mbetën në përdorim (Beqja, 2006, 108). Natyrisht, qëllimi i reformës ishte homogjenizimi dhe shtetëzimi i sistemit arsimor në vend. Për shkak të kësaj, shkollat fillore në gjuhën serbe të hapura më 1923-1924 falë përpjekjeve të Mbretërisë Serbo-Kroato-Slllovene u mbyllën në vitin 1934. Në atë kohë shkolla e Vrakës numëronte 71 nxënës (Luarasi, 2003).

Gjatë Luftës së Dytë Botërore, pjesëtarët e komunitetit serb dhe malazez ishin të përfshirë fort në lëvizjen e rezistencës, në mënyrë të barabartë në Jugosllavi dhe në Shqipëri. Nga ky komunitet vjen një nga aktivistët më të njohur komunistë, Vasil Shanto, i cili ka qenë një nga themeluesit e grupit komunist të Shkodrës dhe të Partisë

Komuniste të Shqipërisë. Ndër komunistët e parë që kundërshtuan sundimin Italian ishin Jordan Misja dhe Branko Kadia nga Shkodra, si edhe Vojo Kushi nga Vraga, ndaj dhe u shpallën heronj të popullit nga regjimi komunist në vitin 1945.

Situata menjëherë pas luftës ishte e mirë. Shkolla në Vrakë u rihap me mësimin në gjuhën serbe si gjuhë kryesore. Madje, deri në vitin 1948 serbokroatishtja, krahas gjuhës franceze, ka qenë e vetmja gjuhë e huaj që mësohej në shkollat shqiptare. Megjithatë, situata ndryshoi në mënyrë drastike pas ndërprerjes së marrëdhënieve diplomatike midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë në vitin 1948. Në teori, komuniteti gëzonte të drejtat e plota kulturore dhe arsimore. Kështu, neni 39 i Kushtetutës së vitit 1946 garanton barazinë e të gjithë qytetarëve pa marrë parasysh kombësinë, racën dhe fenë, mbrojtjen e zhvillimit të tyre kulturor dhe përdorimin e lirshëm të gjuhës amtare për pakicat kombëtare (Ortanovski, 2000, 194). Neni 42 i Kushtetutës së vitit 1976 përmblote dhe një të drejtë shtesë për pakicat që të arsimoheshin në gjuhën e tyre amtare në shkolla dhe gjithashtu u garanton barazinë në të gjitha fushat e jetës shoqërore (Ortanovski, njësoj). Në realitet, megjithatë, gjatë kohës së regjimit komunist shkeleshin të drejtat njerëzore të të gjithë qytetarëve, kështu edhe të drejtat e pjesëtarëve të pakicave (Xhaxho, 2007, 21). Regjimi komunist e vuri komunitetin e serbëve dhe malazezëve nën presionin e madh të asimilimit, gjë që ndikoi në numrin e tij, që sipas censuseve të mëvonshme të popullsisë, shënoi rënie drastike. Kështu në një moment u deklaruan si pjesëtarë të këtij komuniteti vetëm 66 veta, ndërsa numri më i madh i serbo-malazezëve i shënuar në ndonjë census të kohës numëron 1613 veta. Të dhënat e fundit nga koha e komunizmit, nga viti 1989, shënojnë 100 pjesëtarë të këtij minoriteti.¹⁸⁰ Regjistrimi parë i popullsisë pas rënies së regjimit komunist në Shqipëri që përmblote të dhëna mbi grupet etnike dhe gjuhësore u mbajt në vitin 2002. Natyrisht, situata në vend kishte ndryshuar në mënyrë drastike në sensin politik dhe Shqipëria tashmë ishte anëtare e OSBE-së dhe e Këshillit të Evropës. Sipas këtij censusi në Shqipëri jetojnë 678 serbë dhe malazezë. Censusi i radhës në vitin 2011 tregoi që në Shqipëri jetojnë 366 vetë të kombësisë serbo-malazeze, 66 prej të cilëve e përdorin gjuhën amtare në komunikimin e përditshëm, gjë që jep një numër statistikisht të neglizhueshëm prej 0.01% ose 0.002% të popullsisë totale. Këto të dhëna mund të shfaqen në tabelë si më poshtë:

Viti	1928	1950	1955	1960	1969	1979	1989	2001	2002	2011
Numri i Serbëve dhe Malazezve	65000 7,83%	893	1613	-----	66	-----	100	----	0,02%	366 0,01%

¹⁸⁰ Gjatë qëndrimit në Shkodër në pranverë të vitit 2015, kam pasur rast të dëgjoja një legjendë urbane. Një e moshuar malazeze më tregonte: “Numrat në census nuk kanë rëndësi. Është një legjendë e vjetër të cilën e mbaj mend nga fëmijëria ime dhe ka të bëjë me malazezët ortodoksë nga Shkodra. Në krahasim me banorë të tjerë të qytetit, ne gjithnjë ishim pak. Mezi arrinim numrin 100. Kur lindte malazezi i njëqindtë, vdiste një i vjetër. Kështu që gjithmonë ishim 99 malazezë në Shkodër dhe kurrë më shumë.”

Nisur nga këto të dhëna disa autorë kanë nxjerrë përfundimin se komuniteti serbo-malazez në Shqipëri është gati plotësisht i shqiptarizuar (Endresen, 2014, 18). Megjithatë, shoqata Moraça-Rozafa nga Shkodra, shoqata më e rëndësishme serbo-malazeze, vlerëson se në Shqipëri sot jetojnë rreth 30000 serbo-malazezë. Ndaj situata duket disi më e ndërlikuar dhe duhet të merren parasysh rrethana të tjera, para të gjithash proceset e migrimit në Shqipërinë postkomuniste, çështje këto që do t'i shtjelloj në pjesën e dytë të këtij punimi.

Identiteti, gjuha dhe autostereotipet – shënimet nga terreni

Siç u përmend, nga viti 1967 kur Shqipëria zyrtarisht u shpall vend ateist, të gjitha festat fetare private dhe publike u ndaluan, gjë që ndikoi gjithashtu në minoritetin serbo-malazez, qoftë ortodoks, qoftë mysliman. Në këtë mënyrë gjuha dhe jo feja, u bë faktori kryesor i vetëpërcaktimit dhe përkatësisë brenda komunitetit. Mungesa e caktimit fetar dhe proceset e modernizimit për shkak të të cilëve zbehej tradita, çuan te krijimi i komunitetit që mbështetej fort tek e folura. Dallimet kulturore shpreheshin në situata shoqërore dhe private. Kur individët takoheshin për herë të parë dhe filonin të bisedonin, informacioni i parë që do merrnin për njëri-tjetrin do të ishte ai i përkatësisë fetare; nëse aty do të ishte i pranishëm dhe ndonjë slloven, informacioni etnik gjithashtu do të përfshihej në histori (Eriksen, 2002, 23). Ky është rast edhe në komunikimin midis sllavishtfolësve që u përkasin grupeve të ndryshme fetare. Ekzistojnë marrëdhënie të standardizuara midis pjesëtarëve të këtyre grupeve, ndaj kur ata marrin vesh se kush janë, dinë se si të sillen me të tjerët. Modelet e sjelljes luhaten në raport me personat e përfshirë në komunikim, por në Shkodër vura re që nëse feja ose identiteti etnik janë të njohur, personi e di se çfarë lloj sjelljeje ndaj tjetrit do të ishte e përshtatshme.

Antropologët socialë janë dakord që stereotipet ekzistojnë mes grupeve dominante si dhe mes atyre që u janë nënshtruar dhe që ato janë të përhapura në shoqëri me dallime të konsiderueshme pushteti (Eriksen, 2002, 24-25). Në Shkodër vura re që emërtimi “vrakaçor” lidhet me njerëz që janë të prirë ndaj thashethemeve ose manipulimit, kurse “nashki” lidhet me njerëz të ngadaltë dhe dembelë. Prapsepapë, një vështrim më i thellë zbulon edhe stereotipat brenda grupit, stereotipat që pjesëtarët e komunitet kanë ndaj vetes. Ndaj, sllavët myslimanë nga fshatrat e shohin veten si inteligjentë, punëtorë dhe krenarë për origjinën e tyre, ndërsa sllavët ortodoksë e konsiderojnë vetën si dashamirës, miqësor, të ndershëm dhe krenarë për përkatësinë në Kishën Ortodokse Serbe. Stereotipat për veten dhe grupin përkatës u mësojnë gjithashtu pjesëtarëve të komunitetit për virtytet e tyre dhe të metat e të tjerëve. Natyrisht, nëpërmjet autostereotipizimit pjesëtarët e grupeve përkufizojnë kufijtë e grupit, përcjellin informacionet mbi virtytet e tij dhe vendosin ose implikojnë superioritetin e grupit të tyre. Megjithatë, vura re që pjesëtarët e të dy nëngrupeve sllavishtfolëse në Shkodër nuk tregojnë distancë ndaj njëri-tjetrit. Nëse ekziston ndonjë

distancë ose afërsi shoqërore, ajo lidhet zakonisht më shumë me vendndodhjen dhe statusin shoqëror sesa me fenë. Ata kalojnë kohën bashkë, i bëjnë vizita shtëpie njëri-tjetrit, marrin pjesë në festa familjare e fetare dhe pranojnë të lidhin martesë të përziera fetarisht, por në kuadër të një grupi etnik.

Sllavët ishin bilingualë qoftë nga zgjedhja, qoftë nga domosdoshmëria. Por, shqipja e tyre dallon nga shqipja standarde dhe i përket dialektit shkodran, i cili është vetë ndryshe nga shqipja e standardizuar. Çështja e standardizimit të gjuhës shqipe është e ndërlikuar dhe do të kërkonte një shqyrtim më të gjerë, ndaj këtu po përmend vetëm që ekzistojnë dallime të konsiderueshme semantike, morfologjike, leksikografike dhe fonetike midis gjuhës shqipe që flitet në Shkodër me rrethina dhe shqipes standarde. Dialekti shkodran i afron shqipfolësit jo vetëm me sllavët por edhe me shqiptarët e tjerë në pjesët e tjera të vendit. Një proces i ngjashëm, por në një nivel tjetër, e kam vënë re edhe midis sllavishtfolësve. Për ta, gjuha është mjeti i krijimit të identitetit dhe identifikimit kolektiv. Gjatë periudhës komuniste, kur komuniteti e ndjeu që identiteti i tij kulturor është veçanërisht i cenuar, gjuha u bë mjet vetëidentifikimi dhe vetëpromovimi. Sot, pjesëtarët e grupit e lidhin drejtpërdrejt gjuhën me vetpërcaktimin e tyre të identitetit *kulturor*, duke vënë origjinën mitologjike në vendin e dytë. Për këtë arsye gjuha sllave mori një vlerë simbolike e cila tejkalon përdorimin e saj pragmatik dhe me kalimin e kohës u bë “totemi” i grupit serbo-malazez (Kramsch, 2009, 75). Megjithatë, ky totemizim i gjuhës amtare nuk ka siguruar vetëm mbijetesën e grupit, por ka sjellë si pasojë gjithashtu edhe stigmatizimin i tij dhe kategorizimin si “të dytë” kundrejt kulturës dominante shqiptare. Ndaj, njohja e dialektit shkodran i bën ata të brendshëm, pjesëtarë të një grupi më të gjerë të shqipfolësve, por në të kundërt shkodranët, d.m.th. shqipfolësit e Shkodrës me rrethina i shohin sllavët si të përjashtëm. Ndaj gjuha më shumë se shtresat të tjera kulturore, shkaktoi procesin e përfshirjes së tyre në raport me shkodranët (Ibid., 9). Ky komunikim ndërkulturor në nivele dygjuhësore ose shumëgjuhësore çoi në lindjen e një procesi specifik gjuhësor midis folësve të origjinës sllave. Ata kanë zhvilluar një dialekt dhe theks të veçantë serbo-malazez, forma apo tipare diskursive të veçanta, si dhe mënyrën e të folurit po ashtu. Ata fusin elemente nga gjuha shqipe në gjuhën serbe, qofshin ato fjalë ose fjali të tëra. “Kalimet gjuhësore”, konsideron Kramsh (Kramsch) “u mundësojnë folësve të ndryshojnë regjistrin në kuadër të të njëjtës bisedë” (Kramsch, 1998, 70). Duke kaluar nga njëra gjuhë në tjetrën, si akt i identitetit të ri, pjesëtarët e grupit në mjedisin e qytetit dhe të fshatrave në Shkodër e përkufizojnë veten si pjesëtarët e grupit “Serbo-malazezët e Shkodrës” dhe po kështu identifikohen edhe nga të tjerët. Duket se nga kjo nxjerrin ndjesinë e identitetit kulturor dhe vazhdimësinë e përkatësisë së tyre në një grup që e ka të vështirë të përcaktojë kufijtë në ndërveprimin e përditshëm.

Siç u përmend më herët, komuniteti serbo-malazez ka qenë jashtëzakonisht i diskriminuar gjatë kohës së diktaturës së Enver Hoxhës. Gjuha ishte në qendër të këtij diskriminimi. Sllavët komunikonin vetëm privatisht dhe me anëtarët e familjes ose grupit, por vazhdimisht duke synuar të fshehin komunikimin e tyre në gjuhën amtare nga kultura dominante, ose thjesht nga veshët e atyre që punonin për Sigurimin. Gjatë

kësaj periudhe shumë familje nisën të mos flasin më serbisht në shtëpitë e tyre dhe rrallë ua kalonin fëmijëve gjuhën amtare. Gjithashtu, nga futja e kombësisë jugosllave si kategori në vitin 1968, komuniteti ishte i detyruar t'i ndërrojë prapashitesat sllave të mbiemrave të tyre në ato shqiptare. Kështu mbiemrat familjarë u ndërruan me heqjen e prapashitesës serbe „iç“ dhe me shqiptarizimin e tyre, për shembull nga Kadić në Kadia (sipas intervistës me kryetarin e shoqatës Moraça-Rozafa në selinë e shoqatës në vitin 2015). Megjithatë, duhet përmendur dhe fakti që regjimi ka përdorur masa të ngjashme restriktive edhe ndaj shqiptarëve. Në këtë kuptim, komuniteti sllav në Shkodër ishte gjithashtu pjesë e “shoqërisë së re komuniste” dhe ka pësuar pasoja të njëjta politike, shoqërore dhe kulturore.

Është e rëndësishme të vihet re një dukuri shumë interesante e cila ka të bëjë me larminë e etnonimeve që janë në përdorim. Siç e vura re në intervistat e mia, shumë pjesëtarë të grupit që kanë lindur pak para, gjatë dhe pas Luftës së Dytë Botërore, e identifikojnë veten duke përdorur emra të ndryshëm ku dominojnë tre syresh, pra “Sllavë”, “Jugosllavë” dhe “Malazezë”. Ata rrallë përdorin termin “Serb”, që është edhe e kuptueshme duke qenë se pas vitit 1948 regjimi shqiptar e lidhte këtë emër me koncepte ofenduese dhe madje të rrezikshme siç janë “revizionist”, “armiç të popullit”, ose “shovinist”. Një rol të rëndësishëm në këtë proces kishin dhe tekstet shkollore të historisë, që kanë përvetësuar plotësisht këtë kuptim të saj, i cili promovohet nga pushteti komunist.

Në bazë të intervistave që kam bërë, do të thoja që identiteti kolektiv i pakicës sllave në Shkodër gjatë periudhës komuniste ka qenë i themeluar mbi tre kritere: gjuha e përbashkët, origjina dhe atdheu. Këto ia siguronin komunitetit kohezionin etnik dhe shoqëror edhe pse të brishtë dhe të parë vazhdimisht si të cenuar. Një lidhje interesante u krijua midis termave “sllav” dhe “jugosllav”. I pari ka të bëjë me gjuhën amtare dhe si i tillë përjetohej si themelor. I dyti erdhi si rezultat i ndryshimeve politike pas viti 1948 kur autoritetet në Shqipëri e përdornin si emërues të përbashkët të të gjithë popullsisë sllave. Megjithatë, intervistat e mia treguan që shumë pjesëtarë të komunitetit, sidomos ata që u përkasin brezave të vjetër, marrin parasysh dhe origjinën apo vendlindjen e familjeve të tyre dhe në bazë të kësaj identifikohen si malazezë ose serbë.

Konstruimi i identitetit serb ose malazez midis brezave të rinj është produkt i ndryshimeve demokratike në Shqipëri. Këto identitete të reja, ku në shumicën prej tyre bëhet fjalë për identitetin serb, me sa duket, janë rezultat i aktiviteteve të disa shoqatave kulturore ose fetare në terren, si edhe i politikës së qeverisë serbe. Një numër i madh të rinjsh më kanë thënë që ndihen më shumë si serbë sesa si malazezë dhe shkaku kryesor i kësaj është që shumica prej tyre ishin rritur në Serbi, sepse prindërit e tyre ishin larguar nga Shqipëria dhe kishin emigruar në RFJ në fillim të viteve 90-të të shekullit XX, gjë që do ta shqyrtoj më hollësisht në pjesën e dytë të punimit.

Shpërngulja dhe konstruimi i kulturës së emigrantit

Rënia e regjimit komunist në Shqipëri, bashkë me pasoja të tjera, solli gjithashtu një dukuri kyçe që ndikoi thellë në jetën e serbo-malazezëve në Shkodër dhe Shqipëri, domethënë procesin e shpërnguljes. Si kudo në Ballkan, edhe në Shqipëri rënia e komunizmit ka ndikuar në kufijtë shtetërorë: disa janë zhdukur, kurse disa të tjerë janë bërë “të buta” (De Rapper, 2007, 566). Pasuan procese të mëdha migrimi, sidomos nga Shqipëria në Greqi dhe Itali, por gjithashtu edhe drejt Maqedonisë dhe Jugosllavisë. Vlerësohet se afërsisht 1,5 milion shqiptarë, që është e barabartë me gati gjysmën e popullsisë prej 3,2 milion, kanë emigruar midis viteve 1990 dhe 2010 (World Bank, 2011, 54). Dy shkencëtarë të shquar në fushën e studimeve të migraconit, Rasel King (Russell King) dhe Juli Vullnetari (Julie Vullnetari) konsiderojnë që “shpërngulja nga Shqipëria mund të shihet si përgjigja ndaj një sërë tiparesh të politikës, demografisë, ekonomisë dhe kulturës shqiptare. Mbi të gjitha, kjo ishte strategjia e luftës për mbijetesë për ata individë dhe familje që pësuan më shumë në tranzicionin kaotik pas komunizmit, duke mbetur pa mundësi për të fituar dhe për t’iu qasur strukturave të mbështetjes sociale” (King i Vullnetari, 2003, 6). Situata e keqe ekonomike natyrisht ishte shkaku kryesor i shpërnguljes. GDP-ja ra mbi 50 % midis viteve 1989 dhe 1992 dhe papunësia u rrit në 40 %. Pjesët veriore të Shqipërisë u gjendën përballë situatave më të rënda në raport me zonat e tjera, por gjendja e financave në vend ishte përgjithësisht shumë e keqe. (Bumçi, 2002, 40).

Para rënies së komunizmit, Shkodra ishte një nga qendrat më të mëdha urbane dhe industriale në Shqipëri. Situata ekonomike në qytet ndryshoi në mënyrë drastike për një kohë të shkurtër. Fabrikat falimentuan, kooperativat u mbyllën dhe toka u bë objekt privatizimi. Të gjitha këto sollën papunësi të madhe dhe mungesën e zhvillimit. Banka Botërore në analizën kualitative të varfërisë në Shqipëri gjatë viteve të para të tranzicionit postkomunist (domethënë deri vitin 1995) e ka cilësuar Shkodrën si zonën më të pazhvilluar në krahasim me pjesët e tjera të Shqipërisë. Në dokument nxirret ky përfundim: “vlerësohet që 60% e popullsisë së Shkodrës janë të varfër” (De Soto dhe të tjerë., 2002, 108). Në përgjithësi, shumë raporte nga fillimi i viteve nëntëdhjetë të shekullit të kaluar implikojnë që 40-50% e forcës së punës në qytet janë pa punë (De Soto dhe të tjerë., 2002, 109; Bumçi, 2002, 40).

Të gjitha këto ndikuan në rritjen e madhe të shpërnguljes, sidomos drejt Italisë dhe Greqisë. Komuniteti serbo-malazez ndoqi rrugën e shpërnguljes ndryshe, që onte në Jugosllavinë e atëhershme. Sipas raporteve të shoqatës Moraça-Rozafa, afërsisht 3000 serbo-malazezë nga zona e Shkodrës emigruan në Jugosllavi. Një grup i madh të krishterësh ortodoksë, banorë të Shkodrës dhe zonës rreth Vrakës u shpërngulën në Jugosllavi në fillim të viteve nëntëdhjetë të shekullit të kaluar edhe pse ka tregues që rreth 600 prej tyre janë kthyer në Shkodër pas një dekade (Skutsch, 2005, 64). Me fjalët e njërit prej personave të intervistuar: “Ishim të gatshëm për t’u shpërngulur, ashtu siç ishim rritur dhe edukuar, ishim të gatshëm për të braktisur Shqipërinë në rastin e parë. Dhe unë kështu bëra sa u hapën kufijtë, mora familjen me vete dhe i çova

në Jugosllavi, duke kërkuar një jetë më të mire”. Këto fjalë janë të zakonshme nëse kemi parasysh që në kohën e regjimit të Hoxhës çdo tentative emigrimi shihej si akt tradhtie dhe dënohej me vdekje apo burgosje afatgjatë. Gardhe me tension të lartë dhe kulla të shumta roje shtriheshin gjatë gjithë kufirit me Greqinë dhe ish-Jugosllavinë (King i Vullnetari, 2003, 7). Gjithë kufiri me Jugosllavinë, por mbi të gjitha liqeni i Shkodrës, fshati Velipojë në bregun Adriatik, fshati Zogaj në liqenin e Shkodrës dhe fshatra më veriore si Vermoshi në Malësinë e Madhe, Kopliku dhe Hani i Hotit konsideroheshin si vendet e para për kalimet ilegale të kufirit për në Jugosllavi. Në bazë të intervistave të bëra në Shkodër, implikohet që pjesëtarë të komunitetit serbo-malazez kishin tentuar të ikin në Jugosllavi edhe më përpara, edhe pse nuk ka të dhëna të sakta mbi ato kalime ilegale të kufirit. Prandaj edhe nuk është e çuditshme që njerëzit kanë filluar të ikin nga Shqipëria kur regjimi filloi të shpërbëhej dhe për komunitetin serbo-malazez Jugosllavia ishte zgjidhja e natyrshme.

Por, lufta dhe sanksionet në Jugosllavi së shpejti do të krijonin rrethana të reja dhe Shqipëria, përgjithësisht dhe veçanërisht Shkodra, do të bëheshin një nga portat ku embargoja prishej, sidomos kur bëhej fjalë për kontrabandën e benzinës dhe mallrave të tjera. Në fillim, pjesëtarët e komunitetit serbo-malazez emigruan në Jugosllavi duke shpresuar të gjejnë punë dhe një jetë më të mirë. Megjithatë, me kalimin e kohës u vendosën lidhjet familjare dhe gjatë intervistave të mia, gati të gjithë flisnin për kushërinjtë që jetojnë në Mal të Zi ose në Serbi. Pushteti serb tentoi t’i vendosë disa prej këtyre emigrantëve në Kosovë, në zonën e Fushë Kosovës. Siç ma kanë përmendur shumë prej bashkëbiseduesve të mi, gjatë shpërnguljes ata shpresonin për një jetë në rajonet urbane dhe të zhvilluara. Në vend të kësaj, iu ofruan shtëpitë në mes të Kosovës në një situatë tejet të tensionuar. Në vend të jetës së re në “tokën e premtuar” në Beograd ose Podgoricë, me fjalët e një bashkëbiseduesi, “emigrantët u vendosen në shtëpitë që pushteti kishte ndërtuar me plan, duke krijuar kështu një fshat emigrantësh”. Emigrantët nga zonat rurale dhe bujqësore ishin përshtatur disi me kushtet e reja, por ata që ishin nga Shkodra me origjinë dhe kishin arsim të lartë, ishin zhgënjyer shpejt. Por, për shumë të tjerë, sanksionet që i imponuan Jugosllavisë, që në fillim krijuan raste të mëdha për një fitim shtesë dhe me kalimin e kohës dhe të konsiderueshëm.

Embargo u bë burim i rëndësishëm të ardhurash edhe për banorët e Shkodrës. Nga viti 1993 deri në fund të vitit 1995, kufijtë shqiptaro-malazezë u shndërruan në një zonë dinamike kufitare që përbënte një burim të rëndësishëm të ardhurash. Aktivitetet kryesore ekonomike ishin të lidhura me kontrabandën e naftës dhe produkteve të tjera dhe tregtinë e vogël ndërkuftare të shqiptarëve dhe serbo-malazezëve nga Shkodra që shisnin produktet e tyre në Mal të Zi. Shqiptarët shpesh kishin problem me marrjen e vizës jugosllave. Serbët dhe malazezët mund të merrnin ndihmën e shoqatës “Moraça-Rozafa”, e cila u bë shumë aktive dhe e rëndësishme në vitet e sanksioneve, shumë më shumë se ç’do thuhej në bazë të numrit të anëtarëve të tyre. Duke qenë se kishte mundësi për t’i siguruar vizat për ata që ishin të interesuar për tregti dhe aktivitete të tjera, shoqata u pozicionua së shpejti si faktor i rëndësishëm në tregtinë ndërkuftare (Bumçi, 2002, 15).

Pas disa vitesh të kaluara në Mal të Zi dhe Serbi, disa serbë dhe malazezë u kthyen në Shkodër. Njohja e gjuhës dhe zotërimi i dokumenteve jugosllave i ndihmonte për tregtinë dhe kontrabandën e mallrave nga Shqipëria në Mal të Zi. Pjesëtarët e të dyja gjinive merrnin pjesë në kontrabandë,¹⁸¹ ndonëse bashkëbiseduesit nuk e quanin aktivitetin kurrë në këtë mënyrë gjatë intervistës, por flisnin për “tregti”. Ata kalonin çdo ditë në anën tjetër dhe tregtonin në Podgoricë, ose në tregun e Tuzit, 13 kilometra nga kufiri, pra nga kalimi kufitar Hani i Hotit-Bozhaj.¹⁸² Ky ishte një treg i madh ku vinin për të bërë pazar jo vetëm malazezë por edhe blerës nga Serbia, që rriti në mënyrë të konsiderueshme kërkesën për mallra (Bumçi, 2002). Ndaj tregtia ndërkufitare u shndërrua në një burim të rëndësishëm të ardhurash për serbo-malazezët e Shkodrës, por në fakt, falë kësaj tregtie përfituan edhe vetë shqiptarët. Kjo solli vendosjen e lidhjeve të reja ndër- dhe brenda etnike dhe pjesëtarët e komunitetit serbo-malazez u gjetën në një sistem sociokulturor të ri, shumë më të përbërë se ç’ishte ai i kaluari në kohën e regjimit komunist. Rezultat i kësaj ishte që komuniteti u bë më i vetëdijshëm për identitetin e tij etnik, kurse niveli i prurjes së të ardhurave nga Mali i Zi përbënte një ndikim shtesë në këtë proces ekonomik.

Mbi censusin e popullsisë nga viti 2011

Shtetit shqiptar prej dekadash i mungonin të dhënat bazë për qytetarët e tij. Një situatë e ngjashme vazhdoi edhe gjatë viteve të tranzicionit dhe kalimit në sistemin demokratik, sepse të dhënat e plota mbi gjendjen shoqërore dhe shtetin – kushtet e banimit, demografinë, karakteristikat shoqërore dhe ekonomike – vështirë të kenë qenë të disponueshme nga censuset e tjera të popullsisë. Me kërkesë të Parlamentit Evropian për të plotësuar standardet ndërkombëtare dhe kushtet për rekomandim për të hyrë në Bashkimin Evropian, Shqipëria vendosi të ndryshojë një sërë aktivitetesh në lidhje me regjistrimin e popullsisë dhe kushtet e jetesës, duke përfshirë dhe parimin e vetëpërcaktimit të përkatësisë kombëtare. Kështu censusi përmbante edhe pyetje në lidhje me origjinën etnike, përkatësinë fetare dhe gjuhën amtare, ku përgjigja nuk ka qenë e detyrueshme, gjë që ishte progres në fushën e të drejtave të njeriut, pra një nga arritjet kryesore të shtetit shqiptar në aspektin e anëtarësisë në BE.

Censusi u krijua dhe u mbështet nga EU IPA („Instrument for Pre-accession Assistance”) projekt që ka për qëllim të ndihmojë forcimin e sistemit statistik shqiptar.¹⁸³ Më në fund, pas kaq kohësh mund të thuhet se shteti shqiptar kishte zbatuar censusin kombëtar të popullsisë, i cili përfshinte pyetjet e përkatësisë etnike dhe fetare, gjë që kërkohet prej kohësh nga grupimet etnike politike, si dhe nga përfaqësuesit e komuniteteve fetare. Besohej që mbledhja e të dhënave për komunitetet etnike në census mund të ndihmonte në vendosjen e politikave të përshtatshme ndaj pakicave dhe mund të sillte fundin e pretendimeve të kontestueshme për numrin e pakicave në Sh-

¹⁸¹ Ky aktivitet është i njohur edhe si “tregtia e vogël ndërkufitare” ose “tregtia me çanta”

¹⁸² Kryesisht shisnin rroba, kozmetikë etj. dhe blinin produkte si miell, patate, birra, banane etj., që pastaj i shisnin në pazarin e Shkodrës.

¹⁸³ Eurostat ka mbështetur Institutin e Statistikave (INSTAT) në përgatitjen e censusit.

qipëri. Njëkohësisht, për pjesëtarët e grupeve minoritare, ky ishte një rast i dëshiruar prej kohësh për të shprehur lirisht identitetin etnik dhe fetar të tyre.

Gjatë gjithë fazave përgatitëse të censusit, përfaqësuesit e shoqatave të pakicave kombëtare apo gjuhësore formuan një “grup pune” në mënyrë që të ndjekin çdo hap të procesit të regjistrimit. “Grupi i punës” gjithashtu ishte autorizuar për të komunikuar direkt me qeverinë shqiptare dhe INSTAT-in në lidhje me përkufizimin e përshtatshëm të pyetjeve etnike në formularin e regjistrimit. Por, autorët e censusit në versionin e fundit kanë bërë disa ndryshime që ishin në kundërshtim me kërkesat kryesore të përfaqësuesve të komuniteteve minoritare. Ndryshimet në pyetësor u kryen në formulime që kanë të bëjnë me kategoritë e identitetit. Rezultoi që pjesa e etnicitetit me pyetjen “Cilit grupi etnik i përkisni?” përmbante disa ndryshime arbitrare në përgjigjet e sugjeruara. E vetmja përgjigje e sugjeruar në pyetësor ishte “kombësia shqiptare” (e printuar me shkronja të zeza), kurse kategoritë serbo-malazeze, greke, maqedonase, rome, vllehe, boshnjake etj. u zëvendësuan me një kategori “tjetër”. Rezultati ishte që formulimi i ri teknikisht nuk i lejonte pakicat të drejtën për të shprehur lirisht përkatësitë e tyre etnike, kulturore dhe gjuhësore. Ky fakt e përcaktoi pozitën e pakicave në Shqipëri si tejet të marginalizuar.

Përfaqësuesit e pakicave të përbëra nga “Aleanca maqedonase për integrim”, shoqata “Moraça-Rozafa”, shoqata “Amarodrom” dhe shoqata “Arâmânii din Albania” (Shoqata e vllëhëve të Shqipërisë) reagues ndaj kësaj në një konferencë shtypi duke dalë me qëndrimin se Qeveria dhe INSTAT janë të detyruar sipas Kushtetutës shqiptare të zbatojnë masat për mbrojtjen e pakicave dhe transparencën gjatë kohës së censusit të popullsisë. Ata dolën me një deklaratë që përmbante disa kërkesa themelore:

1. Këshilli në deklaratë theksoi veçanërisht se kjo masë – ndryshimi i kategorisë së identitetit në pyetësor, u shfrytëzua si mjet presioni kundër shprehjes së lirë të identitetit etnik të grupeve minoritare. Prandaj Këshilli kërkoi që shteti shqiptar të kryejë ndryshimin në një mënyrë që do të përfshinte të gjitha pakicat kombëtare dhe gjuhësore.
2. U kërkua emërtimi i një anëtari të Këshillit dhe Komisionit shtetëror për pakicat në Komisionin Qendror për censusin e popullsisë dhe banesave me kërkesë që ata të jenë të barabartë në procesin e vendimmarrjes rreth çështjeve në lidhje me pakicat (Neni 15 i Konventës për mbrojtjen e të drejtave të pakicave).
3. U kërkua përfshirja e përfaqësuesve të pakicave në procesin e regjistrimit në terren, konkretisht në zonat ku gjenden pakicat.
4. U propozua që të dhënat e vetpërcaktimit në lidhje me identitetin duhet të përfshihen në Regjistrin Publik në kolonën “Kombësia”. U kërkua edhe ndryshimi i Ligjit për Librat e gjendjes civile, sepse pjesëtarët e pakicave të lindur në kohën e komunizmit aty regjistroheshin si shqiptarë, me emra dhe mbiemra shqiptarë. Kjo u kërkua në mënyrë që të dhënat e përkatësisë kombëtare të qytetarëve të mund të përdoren për zbatimin e politikës¹⁸⁴ kulturore, gjuhësore, arsimore dhe përfaqësuese.

¹⁸⁴ Deklarata e Këshillit të pakicave u bë publike më 6.11.2010 dhe transkripti origjinal në gjuhën shqipe mund të gjendet qoftë në Youtube, qoftë në faqen e Facebook-ut të shoqatës “Moraça-Rozafa”.

Në kontrast me këtë, nacionalistët shqiptarë si “Aleanca Kuq e Zi” e panë censusin, ose më saktë futjen e kategorive të përkatësisë etnike dhe fetare, si një pengesë fatale për realizimin e parimit të kombit *homogjen* shqiptar. Nën parullën “Fati i Shqipërisë është i shqiptarëve!” e përdorur në lëvizjen kombëtare të shekullit nëntëmbëdhjetë, lideri i AKZ-së, Kreshnik Spahiu, doli disa herë para publikut duke u bërë thirrje shqiptarëve të bojkotojnë të tre pyetjet e censurit: etnicitetin, fenë dhe gjuhën amtare. Mendimet dhe qëndrimet e AKZ-së shpreheshin me një gjuhë urrejtjeje gati patologjike dhe raciste ndaj Tjetrit (Anderson, 1991, 141).

Me pak fjalë, çështja e etnicitetit dhe fesë nisi polemika të ashpra në mediat dhe rrjetet sociale që u ngjanin betejave midis nacionalistëve, përfaqësuesve të pushtetit (INSTAT), organizatave jofitimprurëse për mbrojtjen e të drejtave të njeriut dhe përfaqësuesve të komuniteteve kombëtare dhe gjuhësore. Çdo kamp kërkoi të krijonte një bastion për realizimin e interesave dhe të drejtave të tij. Krahas kësaj, kërkesat e AKZ-së të drejtuar qytetarëve për parandalimin e procesit të regjistrimit patën ndikim q negativ në atë moment, saqë censusi humbi funksionin e tij. Kryetarët e komuniteteve minoritare (përfshirë dhe shoqatën serbo-malazeze “Moraça-Rozafa”), u përgjigjën ndaj kësaj duke u bërë thirrje anëtarëve të tyre të mos marrin pjesë në census, duke implikuar që e drejta e shprehjes së lirë të identitetit të tyre është bërë efektivisht jo-kushtetuese me miratimin e amendamenteve në qershor të vitit 2011, që përfaqësonin një keqpërdorim të rregullave juridike.

Në përgjithësi, procesi i grumbullimit statistikor të të dhënave gjithashtu nisi debatin e cilësisë së censurit të popullsisë. Nga intervistat që kreu në Shkodër dola në përfundimin se vetëm 15 % e komunitetit beson që censusi ka ofruar imazhin e saktë të përbërjes etnike dhe fetare të vendit. Gjysma e të anketuarve konfirmoi se askush nga Komisioni i censurit nuk i kishte kontaktuar, kurse gjysma tjetër konfirmoi që formularin e kishin plotësuar me një laps të zakonshëm (kundrejt obligimit ligjor i cili urdhëron përdorimin e stilolapsit ose stilografit). Sipas hulumtimit tim dhe qasjes në censusin e INSTAT-it, regjistrimi i popullsisë nuk ka përfshirë të dhënat e mbledhura në fshatrat rreth Shkodrës dhe pjesët e qytetit ku banojnë pjesëtarët e pakicës serbo-malazeze. Pjesëtarët e pakicës më thanë gjatë hulumtimit në terren të zbatuar në vitin 2015 se askush nuk u ka trokitur në derë dhe që nuk e kanë parë kurrë atë formular. Disa informatorë madje nënvijëzuan që anketuesit i kanë lënë mënjanë përgjigjet e tyre ndaj pyetjeve në lidhje me fenë dhe etnicitetin.

Përfundim

Siç u përmend tashmë, censusi ka filluar me reagimet dhe ankesat e pakicave etnike dhe gjuhësore që nuk kanë pranuar kurrë rezultatet zyrtare; madje, pretenduan se ato ishin falsifikuar (Identitet, 2015). Duke hedhur vështrimin pas, kur bëhet fjalë për pakicën serbo-malazeze, edhe vetë kam arritur në përfundime të njëjta. Para së gjithash nuk është e vërtetë që censusi i përfshiu të gjithë qytetarët, sikurse nuk është e vërtetë që identiteti individual i përket vetëm një vendi të paracaktuar. Më tej, autorët e censusit nuk i kanë njohur serbo-malazezët, ndaj dhe rezultati përfundimtar është i papërfillshëm në raport me numrin e vërtetë të atyre që përbëjnë këtë komunitet. Së treti, pas 80 vjetësh pamundësie për të shprehur identitetin e tyre lirisht, pjesëtarët e këtij minoriteti akoma hezitojnë të përdorin këtë të drejtë të tyre dhe heqja dorë për shkak të dispozitave të censusit e rëndoi më shumë shprehjen e përkatësisë së tyre etnike dhe fetare. Më në fund, dispozitat e paqarta dhe të ndryshuara të pyetësorit zbulojnë natyrën e censusit si një lloj parodie politike dhe e përshtatën në imazhin e përgjithshëm të një projekti ideologjik i cili, siç theksojnë disa autorë (Endresen, 2014), pasqyron synimin sekular për të theksuar unitetin kombëtar dhe për të krijuar një koncept homogjen të kombit.

Literatura:

AK, *Aleanca Kuq e Zi*, [Online] Gjetet në :<http://www.aleancakuqezi.al/> [tërhequr më 18.05.2014].

BEQJA, H (2006) Mirash Ivanaj – një legjendë, *Politika dhe Shoqëria*, Vëll. 9, Nr. 16, IS&ISPS, Tiranë, fq. 104-109.

BUMÇI, A. (2002). *Cross-Border Cooperation Between Albania and Montenegro* [Online] Center for Policy Studies, CEU, Gjetet në: <file:///D:/My%20Documents/Downloads/Bumci.pdf>, [tërhequr më 20.05.2015].

DE RAPPER, G. (2007). The Greek-Albanian Border and its Impact on Local Populations, *Cahiers Parisiens / Parisians Notebooks* 3, fq. 566-575.

DE SOTO, H. dhe të tjerë. (2002) *Poverty in Albania: A Qualitative Assessment (Varfëria në Shqipëri: një vlerësim cilësor)*. A World Bank Technical Paper, Nr. 520, Washington: World Bank.

ENDRESEN, C. (2014) Status Report Albania 100 years: Symbolic Nation-Building Completed?. Kolstø, P. (red.), *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe (Strategitë e kombndërtimit simbolik në Evropën juglindore)*, London: Ashgate.

ERIKSEN, H. Th. (2002) *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.

Facebook, Moraca Rozafa Fan Page. [Online] Gjetet në: <https://www.facebook.com/moraca.rozafa/posts/>, [tërhequr më 6.04.2015].

GAZETA TEMA. (2011) *Aleanca Kuq e Zi: Censusi të shpallet i pavlefshëm*, [Online]

Gjendet në: <http://www.gazetatema.net/web/2011/10/30/aleanca-kuq-e-zi-censusi-te-shpallet-i-pavlefshem/> [tërhequr më 30.10.2011].

IDENTITET. (2015) *The Celebration of Orthodox Christmas in Vraka* [Online] Gjendet në: <http://www.identitet.al/en/festohen-krishtlindjet-ne-vrake/>, [tërhequr më 20.05.2015].

INSTAT. (2011) *Census 2011*. [Online] Gjendet në:<http://www.instat.gov.al/en/census/census-2011/census-2011-prefectures> [tërhequr më 28.05.2013].

INSTAT,(2011) *Questionnaire (Pyetësori)*. [Online] Gjendet në:<http://www.instat.gov.al/en/census/census-2011/questionnaire>. [tërhequr më 14.05.2013].

INSTAT,(2011) *Census Data 2011 (Të dhënat e censusit)*. [Online] Gjendet në:<http://www.instat.gov.al/en/census/census-2011/census-data.aspx> [tërhequr më 14.05.2013].

KING, R. dhe VULLNETARI, J. (2003) *Migration and Development in Albania*. [Online] Gjendet në: <http://www.migrationdrc.org> [tërhequr më 9.06.2013].

KRAMSCH, C. (1998). *Language and Culture (Gjuha dhe kultura)*. Oxford : Oxford University Press.

KRAMSCH, C. (2009). *The multilingual Subject*. Oxford: Oxford.

KSHM, (2011) Komiteti Shtetëror i Minoriteteve, [Online] Gjendet në : www.kshm.gov.al, [tërhequr më 17.11.2012].

LUARASI, P. (2003), Mirash Ivanaj dëshmon per E. Hoxhën dhe historinë [Online] Gjendet në: <http://www.forumishqiptar.com/threads/28722-Mirash-Ivanaj-deshmon-per-E-Hoxhen-dhe-historine> [tërhequr më 14.06.2015].

ORTANOVSKI, V. (2000), *Minorities in the Balkans*. New York: Transnational Publishers.

SKUTSCH, C. (2005) *Encyclopedia of the World's Minorities*. NY: Routledge.

INSTAT, Rezultatet Kryesore të regjistrimit të popullsisë, 2012, 33 et passim.

WORLD BANK. (2011) *Migration and remittances factbook*. [Online] Gjendet në: <http://siteresources.worldbank.org/INTLAC/Resources/Factbook2011-Ebook.pdf> [tërhequr më 1.07.2014].

XHAXHO, M. (2007) Minority Rights and the Republic of Albania: Missing the Implementation Tezë masteri, Fakulteti i Drejtësisë, Universiteti i Lundit. [Online] Gjendet në: <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication>, [tërhequr më 6.04.2015].

Youtube, (2010), *ASSEMBLY DECLARATION OF MINORITIES RELATING THE CENSUS*. [Online] Gjendet në: <https://www.youtube.com/watch?v=M-jH9r6nQ0ë>, [tërhequr më 6.04.2015].

Youtube, (2011) *Aleanca Kuq e Zi protesta në shtator*, [Online] Gjendet në: <https://www.youtube.com/ëatch?v=VJYn6H0KZNA>, [tërhequr më 10.09.2013].

Përktheu: Filip Vukadinoviq

Inis Shkreli,

University Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca

European University of Tirana

Serbian-Montenegrin minority of Shkodra: a contested identity

Abstract:

This paper presents the historical and present situation of the Serbian and Montenegrin minority in the district of Shkodra in Albania. The paper focuses on components that form the collective identity: (1) language that is a strong reference to ethnic identity; (2) religion and self-stereotypes that play an important role in defining the boundaries of the group and also create the categories (sub-groups) inside the Slav speaking community in Shkodra. The second part of the paper focuses on the chaotic transition from communism in Albania, which influenced migratory movements of Serbians-Montenegrins towards the origin country, Yugoslavia. Ultimately, I discuss the 2011 Albanian Census, praised as the first Albanian census after 80 years to include the questions on religion and ethnicity, and argue that it was not fully representative when it comes to Serbs or Montenegrins and other minorities due to some discriminatory elements towards them which it involved.

Key words:

Serbo-Montenegrins, Albania, Shkodra, Minorities, Identity

3

3

**Intelektualët dhe
lufta: ndërmjetësit
e të (pa)vërtetës
kombëtare**

Rigels Halili

Qendra për Evropën Lindore
Universiteti i Varshavës

“Ne, bijtë e kombit” – intelektualët si gjenerues të ideve dhe programeve kombëtare shqiptare dhe serbe

Abstrakt:

Ky artikull ofron një analizë krahasuese dhe tekstuale të dy dokumenteve shumë të rëndësishme: Memorandumit të Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve, të përgatitur në vitin 1986, si dhe të Platformës për Zgjidhjen e Çështjes Kombëtare Shqiptare, të paraqitur nga Akademia e Shkencave të Shqipërisë në vitin 1998. Artikulli hulumton mbi rolin e intelektualëve si gjenerues të ideve, ideologjive dhe programeve kombëtare. Ai përfshin një analizë të detajuar të të dy dokumenteve e me tej në të analizohen kontekstet shoqërore e politike, në kuadër të të cilave u përgatitën këto dy dokumente. Njëkohësisht, artikulli përpiqet t'i vendosë këto dokumente në kontekstin e diskurseve nacionale serbe dhe shqiptare.

Fjalë kyçe:

Intelektualët, nacionalizmi, ide politike, programme politike

Në përkufizimin e tij gati proverbial të nacionalizmit¹⁸⁵ si ndjenjë dhe si lëvizje, Ernest Gellner (Ernest Gellner) tërheq vëmendjen drejt dy sferave, në të cilat zhvillohet çdo lëvizje kombëtare: sferën e ideve dhe sferën e aksionit politik (Gellner, 1991, 1). Ky artikull merret me të parën, por, kur e kërkon konteksti i analizës, i referohet edhe të dytës. Ai përqendrohet tek roli i intelektualëve dhe sidomos i studiuesve në procesin e formimit, ruajtjes dhe vënies në jetë të ideve dhe programeve politike ndër shqiptarë dhe serbë. Qëllimi im është të fokusohem tek dy dokumente kryesore, të cilat, siç do të përpiqem të tregoj, mund të shihen si përfaqësues simbolikë të një tradite të gjatë mendimi dhe idesh si në botën akademike serbe, ashtu edhe në atë shqiptare. Këto dy dokumente janë Memorandumi i Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve (ASShA), i cili u bë publik për herë të parë në vitin 1986, si dhe një dokument më pak i njohur – Platforma për Zgjidhjen e Çështjes Kombëtare Shqiptare, e paraqitur nga Akademia e Shkencave e Shqipërisë (ASHSh) në vitin 1998.

Shtrimi i nevojës për kërkim krahasues në Ballkan nuk është një kërkesë e re. Stavro Skëndi, një historian shqiptar, i cili pas Luftës së Dytë Botërore emigroi në Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe shkroi një nga veprat më të rëndësishme mbi lëvizjen kombëtare shqiptare në shekullin XIX dhe fillim të shekullit XX, ngriti nevojën e një përqasjeje të tillë dhe e përdori atë me sukses në disa prej studimeve të veta (Skendi, 1980, ix). Natyrisht, elemente krahasuese janë të pranishëm në perspektivën e përgjithshme analitike të përdorur nga disa prej historianëve më të mirë për Ballkanin, për të përmendur vetëm L. S. Stavrianos, Barabara Jelaviç (Jelavich), Zhorzh Kastelan (Georges Castellan), Trajan Stojanoviç (Traian Stoianovich), Stevan K. Pavloviç (Stevan K. Pavlowitch) dhe Mark Mazauer (Mark Mazower). Duke marrë kërkesën e Skëndit si pikënisje, do të mbështetem këtu tek një model paksa më i qartë, të cilin e ka përdorur Miroslav Hroh (Miroslav Hroh), një nga historianët dhe sociologët kryesorë çekë, në veprën e tij kushtuar premisave shoqërore të zhvillimit të lëvizjeve kombëtare ndër kombet e vegjël në Evropë. Sipas Hrohut duhet të merren në konsideratë katër kushte: a) objekti i krahasimit duhet të përkufizohet sa më qartë që të jetë e mundur; b) duhet të paraqitet qëllimi i ndërmarrjes së krahasimit; c) duhet të përcaktohen kriteret mbi të cilat do të mbështetet analiza krahasuese; d) duhet të sqarohet lidhja midis procedurës krahasuese dhe aksit kohor (dmth. kronologjisë historike në sensin absolut)” (Hroch, 1985, 18).

Nuk është aspak qëllimi im, që me anë të kësaj analize të provoj “fajin” apo të mbështes “të vërtetën” e autorëve të këtyre dy dokumenteve. Në fakt, pikërisht këto dy koncepte – *e vërteta* dhe *faji* – shërbyen si dy shtylla kryesore emocionale dhe ideologjike, të cilat, përkrah prestigjit institucional dhe mbështetjes politike, i dhanë legjitimitet këtyre dy dokumenteve. Gur themeli i strukturës së tyre është e njëjta

¹⁸⁵ Në gjuhën angleze nuk ekziston një ndryshim kaq i artikuluar, sa në gjuhët evropiano-qendrore dhe ballkanike, e ndër to edhe në gjuhën shqipe, midis nocioneve *lëvizje kombëtare* dhe *nacionalizëm*, ku e para shihet si diçka pozitive, ndërkohë që i dyti si një fenomen negativ. Për Gellnerin, ashtu si edhe për shumë klasikë të studimeve mbi nacionalizmin, këto dy nocione janë të pandashme. Për këtë arsye, në këtë tekst do të përpiqem t’i ruaj nuancat kuptimore të të dy nocioneve e sipas rastit, të sqaroj se për se bëhet fjalë.

logjikë e ekzistencës së një ndarjeje të prerë dhe të pakthyeshme midis *nesh* dhe *atyre*. Receta është e thjeshtë dhe e njohur edhe nga raste të tjera: *ne* jemi viktimat, ndërsa aspiratat tona janë paqësore, të vërteta dhe të drejta, ndërkohë që *ata* kërkojnë me të padrejtë, janë agresorë dhe, si rregull, kryejnë krime, të cilat vënë në rrezik vetë qenien *tonë* si grup. Por kuptimi i kësaj logjike është vetëm hapi i parë. Një veprim më interesant, e ndoshta edhe më i dobishëm nga ana kulturore dhe shoqërore, do të ishte evidentimi dhe vlerësimi kritik i vazhdimësisë së ideve të shprehura në këto dy dokumente, i rolit të intelektualëve në këtë proces, si dhe, së fundi, i ndikimit të institucioneve shkencore ose kulturore të ndërtuara apo të mbështetura nga shteti. Kjo gjë do të kërkonte kryerjen e analizës në të paktën dy nivele: gjuhësor dhe socio-historik.

Në një artikull të shkurtër të shkruar në vitin 1993, Shkëlzen Maliqi, një nga figurat kryesore midis publicistëve shqiptarë nga Kosova, shkruante se sfera verbale e komunikimit midis dy diskurseve ekstreme nacionaliste serbe dhe shqiptare kishte arritur tashmë në atë pikë, pas së cilës mbetet vetëm lufta (Maliqi, 1994, 77). U deshën vetëm disa vite që lufta të mbërrinte dhe pasojat e saj vazhdojnë të ndihen dhe do të ndihen për një kohë të gjatë në Kosovë, Serbi dhe Shqipëri. Lindin disa pyetje bazë: si ndodhi e gjithë kjo, kush e mban përgjegjësinë për ngjarjet e atëhershme dhe si të veprojmë sot me pasojat e tyre? Do të përpiqem të gjej përgjigje për këto pyetje duke parë nga afër të dyja palët, apo e thënë ndryshe – në tërësinë e dialogut midis tyre, edhe kur forma kryesore e tij ishte heshtja apo përjashtimi total i tjetrit. Pa dyshim, përjashtimi krahasues dhe propozuar këtu mund të sjellë dobi vetëm nëse analiza merr parasysh natyrën dialogore (duke përdorur në një kontekst tjetër konceptin e Bahtinit) të çdo konflikti etnik, përfshirë këtu edhe të atij shqiptaro-serb. E, siç do të argumentonte Bahtini, është ky një dialog i cili përzgjatet në të dyja anët, duke përfshirë dhe duke ndikuar thellë dhe njëkohësisht tek të dyja palët (Bahtin 1982).

Si Memorandumi i ASShA-së, ashtu edhe Platforma e AShSh-së janë prodhim i rrethanave të caktuara historike, të cilat duhet të merren parasysh gjatë kryerjes së një analize të tillë krahasuese. Privilegji që jep vështrimi mbi çështjet pasi ka kaluar tashmë një kohë e gjatë prej tyre, mund të mjeçullojë qartësinë e analizës, prandaj është e këshillueshme të bëhet kujdes në nxjerrjen e përfundimeve. Siç theksohet nga shumë studiues, Memorandumi i parapriu ndryshimeve rrënjësore të pozitës kushtetuese të Vojvodinës dhe Kosovës në 1989, apo ndoshta edhe ndikoi ndjeshëm në ndërmarrjen e tyre. Nuk është rastësi që Platforma e paraqitur nga AShSh-ja në 1998, kur ndeshjet midis Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe forcave policore e ushtarake jugosllave, si dhe njësive paraushtarake, morën trajtën e luftës së hapur, e cila disa muaj më vonë u kthye në katastrofë humanitare dhe çoi në bombardimin e Republikës Federale të Jugosllavisë nga NATO. Por, po aq e rëndësishme është që këto dokumente të shihen në një kontekst më të gjerë historik, sepse ato janë shprehje e një tradite idesh dhe mënyra mendimi, të cilat zënë fill bashkë me fillimet e lëvizjeve moderne kombëtare serbe dhe shqiptare. Mënyra më e mirë për ta rregulluar këtë është leximi i vëmendshëm dhe kritik i të dy dokumenteve.

Çfarë ka aty?

Për ata që studjojnë apo u ligjërojnë studentëve të vet mbi shpërbërjen e Jugosllavisë komuniste, Memorandumi i ASShA-së shfaqet shpesh si një nga ato shprehjet e goditura, që shpjegojnë gjithçka, një metaforë që përmbledh vetë esencën e nacionalizmit serb, zanafillën e rrugëtimit që çoi tek lufta, shkatërrimi i vendit dhe tragjedi humane të panumërta. Në fakt, shumë shpesh Memorandumi as që citohet, faktet ngatërrohen, ndërsa përmbajtja e tij thjeshtohet me gabime. Nga ana tjetër, Platforma e ASHSh-së nuk është edhe aq e njohur dhe, mesa di unë, akoma nuk është bërë objekt i ndonjë analize të thellë shkencore. Për këtë arsye duket me vend ta nisim nga një vështrim i thelluar i përmbajtjes së të dy dokumenteve.

1. Memorandumi i ASShA-së

Struktura e Memorandumit mund të përmblihdhet në titujt e dy pjesëve, nga të cilat përbëhet. Në pjesën e parë të titulluar *Kriza e ekonomisë dhe shoqërisë jugosllave* autorët analizojnë kontekstin jugosllav, ndërsa në pjesën e dytë të titulluar *Statusi i Serbisë dhe i kombit serb*, ata përqendrohen tek çështjet serbe. Është interesante të vihet re se teksti nis nga çështjet ekonomike dhe jo nga ato politike. Autorët nuk lënë aspak për të dyshuar: kriza e thellë ekonomike dhe shoqërore në Jugosllavi mund të sjellë “pasoja kaq katastrofike” sa vetë shpërbërja e saj (Mihailović, Krestić, 1995, 95). Për ta, ritmet e ulëta të rritjes ekonomike dhe niveli i lartë i papunësisë gjatë gjysmës së parë të viteve 80-të, e kishin zanafillën tek gabimet e bëra gjatë viteve 60-të, kur mungesa e planifikimit qendror dhe decentralizimi u bënë parimet kryesore mbi të cilat mbështetej ekonomia. Kjo solli fragmentimin e ekonomisë jugosllave në ekonomi republikane gati të ndara nga njëra-tjetra, çka për pasojë solli krizën (Ibid., 97). Sipas mendimit të autorëve, reagimi i dobët i qeverisë federale ishte në fakt rezultat i një qëllimi të fshehur për t’u dhënë më tepër pushtet udhëheqësve republikanë (Ibid., 101-102). Ky përfundim i hap derën një kritike të plotë nga ana e autorëve të tendencave federative, të cilat arritën kulmin me kushtetutën e vitit 1974. Ky dokument shkaktoi një situatë ku “interesat etnike u vendosën mbi ato klasore dhe provincat u përqendruan më shumë tek statusi i tyre si një element përbërës i federatës, sesa tek fakti se janë pjesë përbërëse e Serbisë (Ibid., 104-105). Tingëllon disi ironik fakti që autorët e Memorandumit vënë theksin tek kriteri klasor, një nga kategoritë bazë të marksizmit, duke kritikuar njëkohësisht politikën e autoriteteve qendrore, të cilat legjitimitetin e pushtetit të vet e mbështesnin pikërisht tek ideologjia marksiste. Ky qëndrim kritik mprehtësohet edhe më tej, kur autorët e cilësojnë ndikimin e Kominternit mbi Partinë Komuniste të Jugosllavisë para Luftës së Dytë Botërore si një nga shkaqet kryesore të këtij dominimi të parimeve etnike mbi ato shtetërore. Edhe pse në mënyrë indirekte, ata fajësojnë Edvard Kardelin (Kardelj), idetë e të cilit mbi lëvizjen kombëtare sllovene shërbyen si bazë për ndërtimin e modelit jugosllav (Ibid., 107). Ata përfundojnë me

një konkluzion të themtë: “I paorganizuar tashmë deri në kufijtë e të paarsyeshmes, shteti ka degjenuar në një formë vullnetarizmi republikan, provincial dhe komunal” (Ibid., 110).

Por autorët i shqetëson edhe më tepër “kriza morale”. Ajo është e thellë dhe ka përfshirë tashmë bazat e shoqërisë jugosllave, theksojnë ata. Në vetvete, ajo përbën një devijim nga idetë socialiste, apo ndoshta edhe dështim të tyre, i cili manifestohet në mentalitetin e mbyllur fshatar, nepotizmin, korrupsionin, vjedhjet, falsifikimin dhe kriminalitetin, të pranishme tashmë kudo, në çdo segment të jetës shoqërore. Ndikimi shkatërrues i papunësisë, humbja e besimit tek barazia shoqërore dhe migracioni intensiv janë elemente të tjera shtesë të këtij mozaiku kalbjeje të paraqitur nga autorët. Siç ndodh rëndom, theksojnë ata, kriza e vlerave shkon krah për krah me krizën kulturore. Primitivizmi, provincializmi dhe kiçi janë të pranishëm gjithkund në letërsi, muzikë, arte, shtyp dhe televizion. Konkluzioni i tyre përsëri tingëllon hidhët, por në fakt është e vështirë të mos jesh dakort me të: “Ideologjia zyrtare, e cila në vend të një programi të vërtetë socialist, ofron vetëm proklamata boshe politike, e ka humbur tashmë plotësisht aftësinë për të fituar zemrat e njerëzve. (...) Thellësisht të rrënjosura në jetën provinciale, separatizmi dhe nacionalizmi po bëhen gjithmonë e më agresivë” (Ibid., 114). Mungesa e transparencës dhe demokracisë në jetën shoqërore, dështimi i sistemit të vetë-administrimit, i ashtuquajturit etatizëm, dhunimi i të drejtave elementare të individit, si liria e fjalës dhe liria e të organizuarit, të gjitha këto në total, sipas autorëve, e lënë Jugosllavinë shumë mbrapa në krahasim me vendet e tjera të qytetëruara. Zgjidhja, shkruajnë ata, duhet të vijë nga lart: “Për aq kohë sa do të mbetet në fuqi Kushtetuta¹⁸⁶ dhe sistemi politik dhe ekonomik i mbështetur mbi të, zgjidhja e çfarëdolloj problemi të shoqërisë sonë do të jetë e pamundur; procesi i dezintegritimit do të thellohet dhe vendi do të rrëshqasë drejt një krize edhe më të thellë” (Ibid., 117).

Kjo diagnozë e hidhur dhe e errët për Jugosllavinë bëhet parantezë për pjesën e dytë të dokumentit, ku autorët diskutojnë pozicionin e Serbisë dhe të serbëve në përgjithësi. Menjëherë lexuesi ndjen një ndryshim në retorikë, e cila nga një formë zyrtare dhe disi mekanike merr një trajtë më pasionante e bile herë-herë kalon në tone personale. Diskutimin e hap një mendim i qartë: “Shumë nga shqetësimet që prekin kombin serb vijnë nga rrethana, të cilat janë të njëjta për të gjithë kombet e tjera jugosllave. Por, populli serb përballet edhe probleme të tjera. Prapambetja për një kohë të gjatë e ekonomisë serbe, mosrregullimi i lidhjeve ligjore midis Serbisë dhe Jugosllavisë e dy provincave, si dhe gjenocidi në Kosovë, të gjitha këto probleme janë shfaqur tashmë në skenën politike dhe me forcën e tyre të kombinuar po e tensionojnë edhe më tej situatën, në mos po e çojnë atë drejt shpërthimit.” (Ibid., 119). Kjo hapje i jep tonin kësaj pjese të Memorandumit, pra se Serbia është shfrytëzuar nga Jugosllavia gjatë gjithë periudhës së pasluftës. Përsëri në qendër të vëmendjes është ekonomia dhe ajo formon bazën e argumentimit të autorëve. Ata shprehen se megjithë efikasitetin e in-

¹⁸⁶ Autorët e Memorandumit e shkruajnë këtë emër me shkronjë kapitale, prandaj vendosëm që ta ruajmë në citim këtë formë (shën i aut. dhe red.).

vestimeve gati të njëjtë në Serbi, ashtu si edhe në Slloveni dhe në Vojvodinë, e ndoshta më të lartin në Jugosllavi, shpenzimet per capita janë nga më të ulëtat. Për më tepër, rregulla të pafavorshme tregtie e kanë dobësuar edhe më tej ekonominë serbe. Arsyet e kësaj gjendjeje nuk janë ekonomike, pohojnë autorët, por ideologjike dhe janë të rrënjësura thellë në strategjinë e Kominternit, i cili para luftës e shihte borgjezinë serbe si “shtypëse” të kombeve të tjera jugosllave. Pas luftës Partia Komuniste e Jugosllavisë e pranoi këtë strategji dhe e ktheu në një politikë të vetëdijshme të pozicionimit të Serbisë dhe ekonomisë serbe brenda federatës. Ishte dyshja Tito-Kardel, pohojnë autorët, e cila në Jugosllavinë e re me vetëdije e kufizoi Serbinë, duke i dhënë përparësi Sllovenisë dhe Kroacisë, bile edhe Vojvodinës, sidomos kur bëhet fjalë për industrializimin dhe përdorimin e fondeve nga Fondi Federal i Zhvillimit (Ibid., 122-123).

Kritika e autorëve përqendrohet sidomos tek kushtetuta e vitit 1974. Për ata ky dokument thjesht diskriminon Serbinë, sepse e ndan Vojvodinën dhe Kosovën nga Serbia. Thënia e vjetër “një Serbi e dobët siguron një Jugosllavi të fortë” u mbrujt këtu në parimin e barazisë së përfaqësuesve të republikave të ndryshme, i cili, siç shprehen autorët, solli kufizimin e mundësive të serbëve për t’u punësuar në poste federale. Për më tepër, mekanizmi i komplikuar i ndarjes së kompetencave midis Serbisë dhe provincave autonome federale shkaktonte konfuzion të përgjithshëm në procesin e vendimmarrjes, politikën e brendshme dhe zhvillimin ekonomik, si dhe humbje të sovranitetit të kombit serb. Vetëm kombi serb, theksojnë autorët, nuk është i përqendruar në një republikë. Kështu, kjo çështje shkon shumë më tej se diskutimet kushtetuese, sepse ka të bëjë me vetë ekzistencën e kombit serb dhe shtetit të tij. Autorët nuk lënë asnjë dyshim mbi motivet që i shtynë të trajtojnë situatën në Kosovë: “Gjenocidi fizik, politik, juridik dhe kulturor i popullsisë serbe në Kosovë dhe Metohi është humbja më e madhe nga të gjitha ato që ka pësuar Serbia në luftërat e saj për çlirim që nga Kryengritja e Parë Serbe në vitin 1804 deri në kryengritjen e vitit 1914” (Ibid., 128). Nga kjo pikë e më tutje toni i Memorandumit bëhet i mprehtë dhe i drejtpërdrejtë, duke tingëlluar aty këtu me nota katastrofike, ndërsa vendin e argumenteve ekonomike e zënë ato historike. Vazhdimësinë e politikës së Kominternit, injorancën dhe oportunitizmin e politikanëve serbë, si dhe neglizhencën totale të elitave politike kosovare autorët i shohin si shkaqet kryesore të përkeqësimit të thellë të gjendjes së popullsisë serbe në Kosovë. Kjo është një luftë e hapur dhe totale, pohojnë autorët, që shqiptarët po e bëjnë në mënyrë të vetëdijshme dhe të gjithanshme. Është një luftë e mbështetur nga qeveria e Tiranës, duke ndjekur një plan kombëtar shqiptar të detajuar dhe vazhdimisht të aktualizuar. Në Kosovë, shtojnë ata, serbët po bien pre e krimeve, dhunës dhe terrorit, ndërsa raste si ai i Gjorgje Martinoviçit (Đorđe Martinović)¹⁸⁷ të kujtojnë “ditët më të

¹⁸⁷ Këtu autorët i referohen të ashtuquajturit “skandali Martinoviç”, i cili shpërtheu në maj të vitit 1985 dhe më vonë u bë i bujshëm në shtypin serb dhe atë jugosllav. Gjatë një hetimi të kryer pas ngjarjes nga një kolonel i Ushtrisë Popullore Jugosllave (pse e kreu këtë hetim ushtria dhe jo policia, ngrihet pyetja), asokohe 56-vjeçari Gjorgje Martinoviç, pranoi se kishte pësuar një aksident gjatë kryerjes së një akti anal masturbimi. Kjo gjë u konfirmua edhe nga mjekë lokalë në Kosovë. Por, pas transferimit të Martinoviçit në Beograd, një grup tjetër mjekësh nga Akademia Ushtarake Mjekësore i dha të drejtë një rrëfimi pak më të vonshëm të tij, ku ai u shpreh se ishte sulmuar nga dy shqiptarë të maskuar, të cilët i

errëta të praktikës turke të nguljes në hu” (Ibid., 129). Por më i rëndësishëm është fakt, se serbët po dëbohen nga provinca, dhe kjo përbën fazën finale të një procesi i cili ka filluar shumë më herët. Në mbështetje të këtij pohimi, autorët japin të dhëna të sakta demografike. Duke cituar Jovan Cvijiqin, ata shprehen se gjysëm milioni serbë e kanë lënë Kosovën qysh nga viti 1690 deri në fillim të shekullit XX. Prej tyre, gati 150000 ikën nga Kosova në periudhën 1876-1912 të terrorizuar prej bashibozukëve shqiptarë. Një grup tjetër prej 60000 personash e braktisi Kosovën gjatë Luftës së Dytë Botërore, ndërsa numrin e atyre që u detyruan të ikin nga provinca në vitet 70-të dhe 80-të, autorët e vlerësojnë në 200000 vetë (Ibid., 129). Zhvillime të tilla lënë shumë pak shpresë për të ardhmen, shprehen autorët. Kosova, djepi i Serbisë, mund të zbrazet shumë shpejt nga serbët dhe kështu programi, siç i quajnë ata, i “shqiptaromëdhenjve racistë”, i skicuar qysh në Lidhjen e Prizrenit, do të realizohet plotësisht. Megjithatë, edhe pse mungon mbështetja nga autoritetet e provincës, po merr jetë opozita nga poshtë, nga populli, i cili duhet të kërkojë ndihmën e qeverisë republikane. Duhet bërë çdo gjë për të mundësuar kthimin e serbëve të dëbuar në shtëpitë e tyre, kërkojnë autorët, përndryshe “kjo pjesë e Republikës së Serbisë dhe Jugosllavisë do të kthehet në një çështje evropiane me pasoja nga më të rëndat e të paparashikueshme” (Ibid., 130). Kërkesa për një Kosovë të pastër etnike, konkludojnë ata, do të hapë dyert e ekspansionizmit, i cili do të rrezikojë të gjitha grupet etnike që jetojnë në Jugosllavi.

Pasi paraqesin një pamje të ngjashme katastrofike në lidhje me situatën e serbëve tjetërkund në Jugosllavi, sidomos në Kroaci dhe në Vojvodinë dhe pasi kërkojnë reforma të thella të sistemit të edukimit, sepse “prova të keqtrajtimit të serbëve dhe të kulturës serbe mund të gjenden në programet shkollore në të gjitha republikat jugosllave”, autorët vijnë tek konkluzionet e tyre. Ata rishprehin dhe ritheksojnë kërkesat që dominojnë në të gjithë tekstin. Së pari, heqja dorë nga ideologjia e mbështetur nga Kominterni dhe e mbrujtur në politikën e Partisë Komuniste të Jugosllavisë, si dhe – siç mund të nënkuptohej – të pasueses së saj, Lidhjes së Komunistëve të Jugosllavisë. Së dyti, heqja nga kombi serb e stigmatizimit se ai është shtypësi i kombeve të tjera të Jugosllavisë. Dhe së treti, “formimi i integritetit të plotë kombëtar dhe kulturor të popullit serb, pa marrë parasysh se në cilën republikë apo provincë banon, është e drejta e tij historike dhe demokratike” (Ibid., 138). Prej këtej, ata kërkojnë që provincat autonome të bëhen përsëri pjesë integrale e Republikës së Serbisë, që “gjenocidi në Kosovë” të ndalet me çdo kusht dhe të merren të masat për t’ua mundësuar Serbëve kthimin në “shtëpitë e tyre të hershme”. Ata përfundojnë, duke bërë thirrje për një mobilizim të përgjithshëm demokratik “të të gjitha forcave morale dhe intelektuale të kombit, jo vetëm për të plotësuar vendimet e marra nga udhëheqësit politikë, por për të ravigjzuar programe dhe ndërtuar të ardhmen në mënyrë demokratike” (Ibid., 139-140). Pasi lexon të gjithë dokumentin, lexuesi mbetet me përshtypjen se vështirë

kishin futur me forcë një shishe në anus. Një opinion i dytë i përgatitur nga një komision i drejtuar nga profesori Janez Milčinski (Milčinski) konkludoi se plagët mund të ishin efekt i një akti masturbimi, por nuk e përjashtoi edhe mundësinë e një akti dhune. Rasti nuk u bë kurrë objekt i një hetimi zyrtar dhe vazhdon të mbetet i hapur për diskutim apo spekulime (Soso, 2002, 132-135).

se mund të gjendet një provë më e dukshme e mobilizimit të forcave intelektuale të kombit dhe ndërtimit të programeve sesa vetë teksti i Memorandumit.

2. Platforma e AShSh-së

Megjithëse e shkruar dhe e bërë publike në rrethana krejt të tjera, toni dhe retorika e Platformës janë të ngjashme me ato të Memorandumit. Parathënia lë shumë pak dyshim për motivet dhe qëllimet e autorëve të saj: ky është një dokument i cili paraqet me vërtetësi të kaluarën, analizon të tashmen dhe parashtron zgjidhje për të ardhmen. Kjo mënyrë e ndërtimit të tekstit të sjell ndërmend manifestin më të rëndësishëm të lëvizjes kombëtare shqiptare, librin *Shqipëria, ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhet?* të shkruar nga Sami Frashëri dhe të botuar anonimisht në 1899. Megjithëse librin e Samiut e ndan një shekull nga Platforma, duket qartë se autorët e saj janë nën ndikimin e po të njëjtave ide si edhe mendimtari i shquar dhe të shtyrë nga po e njëjta domosdoshmëri urgjente për të ndihmuar kombin në nevojë. Por ekziston një ndryshim në vënien e theksit. Për Samiun, Shqipëria qe një realitet gjeografik, i cili përfshinte pak a shumë të gjitha territoret e banuara plotësisht apo pjesërisht nga shqiptarët, por një njësi politike akoma në procesin e formimit. Ndërkohë, për autorët e Platformës, Shqipëria është tashmë një entitet politik, por i dëmtuar rëndë nga fakti se gjysma e kombit jeton jashtë shtetit kombëtar. Samiu e përfytyronte këtë shtet, dhe dha ide mbi organizmin e tij, autorët e Platformës japin zgjidhje për rregullimin e tij. Qëllimi kryesor nuk është të provohet ekzistenca e kombit shqiptar, siç ndodhte me Samiun, por të jepen argumente historike dhe të tjera në mbështetje të të drejtave të kombit për vetëvendosje dhe sovranitet. Samiu mund të quhet një nga baballarët e kombit, autorët e Platformës e paraqesin veten si bijtë e tij të shqetësuar.

Koha e shkrimit ishte vendimtare. Ishte viti 1998 dhe situata në Kosovë e fati i shqiptarëve që banonin aty janë në qendër të vëmendjes së autorëve. Megjithatë, ashtu siç ishte me rastin e Memorandumit, Kosova duket vetëm një pretekst për të diskutuar situatën e të gjithë kombit. Por në ndryshim nga kolegët e tyre serbë, autorët shqiptarë e nisin nga historia. Ata e lokalizojnë origjinën e lëvizjes kombëtare shqiptare gjatë “okupimit osman”, gati paralelisht me krijimin e programeve kombëtare të grekëve dhe serbëve, respektivisht *Megali Idea* dhe *Načertanie*. Është e rëndësishme të vihet re theksimi i kronologjisë së lindjes së programeve kombëtare sepse kjo kundërshton idenë e shprehur rëndom se lëvizja kombëtare shqiptare¹⁸⁸ ishte e vonuar në Ballkan. Në mbështetje të tezës së tyre, autorët e Platformës citojnë disa udhëtarë evropianë të asaj periudhe, që për nga vetë pozicioni i tyre mund të quhen vëzhgues objektivë, të cilët në shkrimet e tyre përkufizojnë përmasat e trojeve të banuara nga shqiptarët, duke i quajtur këta të fundit “pasardhës të ilirëve të lashtë” që në këto toka “kanë

¹⁸⁸ Në historiografinë shqiptare ky term shënohet me shkronja kapitale. Propozoj këtu formën shkronja kapitale, duke u nisur nga premisa e mosesencializmit të lëvizjes sonë kombëtare. E thënë ndryshe, nga pikëpamja e thelbit ideor, qëllimeve politike dhe aspekteve shoqërore e kulturore lëvizja kombëtare shqiptarëve nuk ndryshon dhe aq nga lëvizjet kombëtare të kombeve të tjera në Evropën Qendrore dhe në Ballkan.

jetuar që nga agimet e historisë” (Platform, 1998, 6). Mbi këto baza, autorët e Platformës paraqesin prerazi kufijtë e asaj që mund të quhet hapësira gjeografike e banuar nga shqiptarët. Kufiri shkon në jug të Nishit drejt Leskovacit dhe Vranjës, e pastaj nëpër Kumanovë, Prilep, Bitola dhe kthehet në perëndim drejt Janinës për të përfunduar në Prevezë. Është e rëndësishme të vihet re se autorët përdorin vetëm format shqipe të këtyre emrave, psh. Shkup dhe jo Skopje, Manastir dhe jo Bitola, Janinë dhe jo Ioannina. Kjo tendencë manifestohet gjithkund në tekst, sidomos me përdorimin e emrit Kosova dhe jo Kosovo¹⁸⁹ në përkthimin e tij në anglisht, çka nuk përbën vetëm një zgjedhje semantike, por mbi të gjitha politike. Le të shtojmë në marginë se kjo zgjedhje korrespondon shumë mirë me përdorimin e termin *Kosovo i Metohija* në përkthimin anglisht të tekstit të Memorandumit të ASShA-së.

Autorët e Platformës e pranojnë faktin se në këto territore nuk jetonin vetëm shqiptarët, por ata theksojnë se popullatat jo-shqiptare ishin “ishuj pakicash në detin e hapur shqiptar” (Ibid., 6). Një vërejtje e tillë vetëm sa përforcon interpretimin dominues në historiografinë zyrtare në Shqipëri pas Luftës së Dytë Botërore përse i përket mozaikut etnik të kësaj zone të Ballkanit perëndimor. Në këtë kontekst, autorët e Platformës i referohen idesë themelore të programit politik të lëvizjes kombëtare shqiptare në fund të shekullit XIX, asaj të bashkimit të katër vilajeteve osmane të banuara nga shumica shqiptare –(në origjinal) Kosova, Ishkodra, Manastir dhe Yania – në një vilajet shqiptar.¹⁹⁰ Por ata shkojnë më tej në interpretimet e tyre, duke e lidhur territorin e vilajetit të Kosovës me Dardaninë ilire, ndërsa atë të vilajetit të Janinës me provincën e Epirit. Kështu, ata përvijojnë një linjë të pandërprerë të vazhdimësisë iliro-shqiptare në këto territore, e cila i bën krejt të paarsyeshme pretendimet territoriale serbe dhe greke mbi to (Ibid., 7).

Që nga kjo pikë e më tej, Platforma rikapitullon tendencat kryesore në historiografinë shqiptare përse i përket vlerësimit të kapërcyellit të shekujve XIX dhe XX dhe paraqet një polemikë me kërkesat historike dhe/ose interpretimet dominuese në historiografitë serbe dhe greke. Disa nga autorët e paidentifikuar me emra të Platformës ishin po ata historianë që me forma dhe nëpërmjet kanaleve të tjera i zhvillonin këto polemika qysh më herët. Po, r më i rëndësishëm është fakti se edhe kundërshtarët “serbë” dhe “grekë” janë pa emra, të grupuar në një kategori, të homogjenizuar si “të tjerët”, që mohojnë të drejtat tona. Nga kjo pikëpamje, Platforma tregon gjithashtu një ngjashmëri të dukshme me logjikën që përshkon tejet Memorandumin e ASShA-së.

Autorët mohojnë pretendimet se ortodoksët shqiptarë qenë grekë, çka i çon ata tek hedhja poshtë e aspiratave greke kundrejt Epirit dhe Shqipërisë jugore. Për ta, eksplan-

¹⁸⁹ Shqiptarët e quajnë pjesën perëndimore të Kosovës *Rrafshi i Dukagjinit* dhe kjo zonë korrespondon pak a shumë me atë, që serbët e quajnë *Metohi*. Për mendimin tim, në të dyja gjuhët terme dominuese janë *Kosova* dhe *Kosovo*, ndërsa përdorimi i emrave më të zgjatur – më rrallë *Kosova dhe Rrafshi i Dukagjinit*, e sidomos *Kosovo i Metohija* – paraqesin zgjedhje politike.

¹⁹⁰ Kjo ide u shfaq për herë të parë në shkrimet e anëtarëve të Komitetit Qendror për Mbrotjtjen e të Drejtave të Kombësive Shqiptare në 1877 në Stamboll. Më vonë ajo hyri në programin e ndryshuar të Lidhjes së Prizrenit, duke u kthyer kështu në kërkesë qendrore të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare. Më në fund ky vilajet u krijua në 4 shtator 1912, vetëm për t'u shkatërruar një muaj më vonë me fillimin e Luftës së Parë Ballkanike (Pollo, Buda, 1963, 125).

sioni serb në Kosovë dhe në Shqipërinë veriore ishte rezultat i kërkesës imperialiste për dalje në detin Adriatik. Ata e gjejnë zanafillën e kësaj politike të pranishme qysh tek *Načertanie*, por asnjë fragment nga ky dokument nuk citohet. Më tej, autorët e Platformës emërtojnë si gënjeshtër pretendimet e “qarqeve nacionaliste beogradase”, të cilat duke mohuar orgjinën ilire të shqiptarëve në të vërtetë mohojnë prezencën dhe autoktoninë shqiptare në Kosovë.

Për autorët e Platformës, Migrimi i Madh serb i 1689/1690 përbën thjesht një trillim historik, ndërsa pretendimet serbe se shqiptarët muslimanë në provincë bashkëpunuan me autoritetet osmane, apo se me vetëdije shkatërruan manastiret ortodokse, ata i quajnë absurde. E vërteta është krejt ndryshe, theksojnë autorët, familjet shqiptare u kujdesën dhe i ruajtën manastiret serbe. E kjo ndodhi përkundrejt praktikës së sundimtarëve mesjetarë serbë, të cilët pasi “okupuan Kosovën”, shkatërruan çdo monument kulturor dhe fetar të hershëm të shqiptarëve (Ibid., 7-8).

Kosova ka qenë gjithmonë një qendër e rezistencës shqiptare kundër turqve, theksojnë autorët. Ata përmendin peshkopin Pjetër Bogdani si organizator të kryengritjes së vitit 1689, por ata shtojnë menjëherë se jo vetëm katolikët, por edhe muslimanët luftuan kundër turqve, siç ndodhi me kryengritjen e vitit 1844, të drejtuar nga Dervish Cara. Lidhja e Prizrenit i dha një drejtim të ri Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, vazhdojnë më tej autorët, megjithëse u shtyp me forcë nga ushtritë osmane, saqë toka kosovare u përskuq nga gjaku i mijëra bijve të saj (Ibid., 9). Kosova u bë përsëri qendër e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare gjatë kryengritjes së përgjithshme të vitit 1912, e cila përgatiti terrenin për shpërthimin e Luftës së Parë Ballkanike. Autorët e Platformës theksojnë se ndër delegatët e mbledhur në Vlorë, të cilët shpallën pavarësinë e Shqipërisë më 28 nëntor 1912, kishte përfaqësues nga të gjitha trojet e banuara nga shqiptarë, “duke përfshirë edhe Kosovën dhe Çamërinë”. Por, të dobësuar nga kryengritjet e vazhdueshme dhe luftërat, shqiptarët nuk ishin në gjendje ta ndalonin përparimin e forcave serbe dhe greke respektivisht, drejt Kosovës dhe Çamërisë e Shqipërisë jugore. Për autorët e Platformës nuk ka dyshim se vendimet e Konferencës së Ambasadorëve të Fuqive të Mëdha, të mbledhur në Londër në 1913, përbëjnë për shqiptarët një traumë të vërtetë, sepse Kosova, pjesë të Maqedonisë dhe Çamëria u lanë jashtë Shqipërisë së sapo lindur. Kjo, theksojnë autorët, ishte një padrejtësi e madhe, e cila iu bë “një kombi të vjetër, që i kishte mbijetuar stuhive të vazhdueshme të historisë”. Këto vendime sollën shpërnguljen e detyruar të shqiptarëve nga Kosova dhe Maqedonia për në Turqi, ndërkohë që fundi i kësaj linje të gjatë të dhimbjeve dhe represionit ishte “eksodi biblik i Çamëve”, në përfundim të Luftës së Dytë Botërore (Ibid., 11).

Gjatë Luftës së Dytë Botërore, vazhdojnë më tej autorët, Shqipëria ishte vetë e pushtuar, fillimisht nga fashistët italianë e pastaj edhe nga nazistët gjermanë, prandaj nuk mund të ndodhte një bashkim i vërtetë i Kosovës me Shqipërinë. Në fakt, argumentojnë ata, trojet e banuara nga shqiptarët u ndanë midis Italisë, Gjermanisë dhe Bullgarisë. Ata shprehen dakort se regjimet e reja okupuese për shqiptarët e Kosovës ishin në fakt çlirim nga “sundimi gjenocidal serb dhe shtypja totale e të drejtave kombëtare shqiptare nga Beogradi” (Ibid., 13). Por kjo nuk do të thotë se shqiptarët ishin

kolaboracionistë me fashistët dhe nazistët. Krejt e kundërta, theksojnë ata, njësitë antifashiste në Shqipëri numëronin mbi 70000 luftëtarë, ndërsa ato në Kosovë rreth 50000 luftëtarë. Për këtë arsye, akuzat se Shqipëria luftoi kundër Greqisë në vitin 1940 janë tërësisht të pabazuara. Ndaj, deportimi i Çamëve nga Greqia ishte, sipas autorëve të Platformës, një akt jolegjitim dhe shtypës. “Çështja çame vazhdon të ekzistojë dhe kërkon zgjidhje”, përfundojnë autorët (Ibid., 14-16).

Por vëmendja e autorëve të Platformës është e përqëndruar kryesisht tek Kosova. Fillimisht, ata shpjegojnë pozitën e shqiptarëve në Jugosllavinë komuniste. Sipas tyre, fundin e Luftës së Dytë Botërore e shënon një ngjarje e rëndësishme – konferenca e mbajtur në Bujan në 1 janar 1944. Përfaqësuesit shqiptarë¹⁹¹ nga e gjithë Kosova, ranë aty dakort që pas luftës popullsia e Kosovës do të ketë të drejtën të zgjedhë mbi bazën e parimit të vetëvendosjes dhe njëkohësisht shprehën vullnetin e vet për bashkimin e Kosovës me Shqipërinë. Megjithatë, menjëherë pas mbarimit të luftës, “autoritetet e reja serbe” e hodhën poshtë rezolutën e Bujanit dhe Kosova mbeti pjesë e Serbisë. Kështu, shqiptarët në Jugosllavi nuk formuan një republikë të veçantë, megjithëse numri i tyre e tejkalonte gjashtë herë atë të malazezëve dhe dy herë atë të maqedonasve. Ata trashëguan kështu po atë pozicion inferior që kishin edhe në Jugosllavinë e paraluftës (Ibid., 17-18).

Në një parantezë të shkurtër pasuese, autorët e Platformës, riafirmojnë interpretimin zyrtar të historiografisë shqiptare përsa i përket dy pikave kryesore që lidhen ngushtë me praninë e shqiptarëve në Kosovë. Është ky një vizion historik, i cili ishte paraqitur edhe më herët në shumë publikime të tjera të AShSh. Së pari, ata hedhin poshtë hipotezën për zhvendosjen masive të shqiptarëve në Kosovë vetëm pas ngjarjeve të viteve 1689-1690. Përkundrazi, ata theksojnë autoktoninë e shqiptarëve në këtë rajon, duke u mbështetur ngushtë te vazhdimësia midis Dardanëve, fisit ilir që banonte në Kosovë, dhe shqiptarëve të sotëm. Ata shtojnë se Kosova nuk mund të ketë qënë djepi i shtetit mesjetar serb, sepse ekspansioni i tij drejt jugut filloi vetëm në fund të shekullit XII. Shqiptarët kanë qënë gjithmonë të pranishëm në Kosovë, çka dëshmohet nga shumë emra familjesh nga ajo kohë, ku rrënja është shqipe, ndërsa mbaresa një sufiks sllav, e siç provohet nga shumë burime, ata përbënin shumicën e popullsisë përpara “të ashtuquajturit migrimit masiv të serbëve” nga kjo zonë në vitin 1689. Prandaj “pretendimet e qeverisë serbe mbi të drejtën historike për Kosovën janë krejtësisht të pabazuara. (...) Kosova ka qënë gjithmonë dhe do të mbetet një gjymtyrë e kombit shqiptar” (Ibid., 19-21).

Së dyti, ata shkruajnë më gjerë për situatën e shqiptarëve në Jugosllavinë komuniste. Ata theksojnë se territoret e banuara nga shqiptarët – pra e thënë ndryshe ish

¹⁹¹ Konferenca zgjati nga 31 dhjetori 1943 deri në 2 janar 1944. Ky gabim në tekstin e Platformës vjen ndoshta nga fakti se në datën 1 janar u pranua dhe nënshkrua rezoluta e Bujanit, apo edhe për shkakë të tjera. Kjo gjë kuptohet, sepse kjo ngjarje historike filloi të bëhet e njohur me gjerë vetëm në vitet 90-të, ndërkohë që më herët në tekstet shkollore mungonin referencat për të. Autorët e Platformës nuk përmendin një fakt tjetër të rëndësishëm. Midis delegatëve që morën pjesë në konferencë kishte edhe delegatë serbë dhe malazezë. Kështu në komitetin e zgjedhur nga konferenca Pavle Joviqeviq (Pavle Jovićević) ishte zëvendës-kryetar, ndërsa Millan Zečar (Milan Zečar) ishte anëtar.

vilajeti i Kosovës – u copëtuan sërish në Jugosllavi, çka ata e quajnë “copëtimin e tretë të madh”. Pjesa jugore iu dha Republikës së Maqedonisë, luginat e Medvegjës, Bujanovcit dhe Preshevës u inkorporuan në Republikën e Serbisë, ndërsa pjesa veriore ju dha Republikës së Malit të Zi (Ibid., 23). Ata e përshkruajnë situatën e shqiptarëve në përgjithësi në Jugosllavi dhe në veçanti në Kosovë si të tmerrshme. Sipas tyre, vetëm gjatë viteve 50-të dhe 60-të të shekullit XX “si rezultat i politikës gjenocidale të policisë serbe u vranë 50000 njerëz dhe rreth 300000 të tjerë u dëbuan nga Jugosllavia” (Ibid., 24). Kushtetuta e vitit 1974 solli disa përmirësime në fushën e edukimit dhe kulturës, por njëkohësisht sanksionoi ndarjen e trojeve të banuara nga shqiptarët dhe në fakt situata e popullsisë shqiptare nuk ndryshoi edhe aq. Pikërisht kjo gjë solli tek demonstratat e vitit 1981 të cilat u shtypën me tanke. Anullimi i autonomisë së Kosovës, një akt i cili ishte në kundërshtim të plotë si me kushtetutën e provincës ashtu edhe me atë të federatës, çoi në shpërthimin e terrorit. Shqiptarët filluan të pushohen masivisht nga puna, shkollat u mbyllën, dhe burgosja, migrimi dhe vrasjet u bënë realitet (Ibid., 26). Shpallja e Republikës së Kosovës më 7 shtator 1990 ishte finalizimi i aspiratave të shprehura qysh në konferencën e Bujanit e më vonë gjatë demonstratave masive në 1968 dhe 1981. Edhe pse u kufizua vetëm në Kosovë dhe “nuk përfshi u të gjitha trojet shqiptare që vuanin nën sundimin jugosllav”, ky akt, pohojnë autorët, përfaqësonte një hap përpara drejt realizimit të qëllimit kryesor të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare (Ibid., 27).

As Komisioni i Badinterit dhe as Konferenca e Paqes për Jugosllavinë nuk i njohu të drejtat e shqiptarëve për vetëvendosje, megjithëse ata përbëjnë 90% të popullsisë në Kosovë. Duke u përballur me represion, në mos me terror, shqiptarët u angazhuan në një lëvizje masive, e cila synonte t’i zgjidhte problemet e provincës vetëm me mjete paqësore. Hedhja poshtë e këtyre kërkesave nga Beogradi dhe mungesa e efikasitetit nga ana e bashkësisë ndërkombëtare ishin dy arsyt kryesore, të cilat çuan tek shpërthimi i konfliktit të armatosur dhe forcimi i Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, theksojnë autorët. Duhet theksuar, se ata nuk i kushtojnë shumë vëmendje UÇK-së në vetvete, sepse në kohën kur u shkrua Platforma kjo organizatë ishte akoma e rrethuar nga misteri, por ata i drejtohen “Kancelerive të Mëdha” që t’i kushtojnë vëmendje faktit se kriza kosovare ka rrënjë të thella historike, ekonomike, sociale dhe kulturore. Por mbi të gjitha: “është çështje e një kombi të ndarë padrejtësisht” (Ibid., 32-33).

Konteksti historik dhe politik i fundit të shekullit XX është shumë më kompleks sesa ai, në kuadër të të cilit lindi lëvizja kombëtare shqiptare, konkludojnë autorët. Asokohe, të gjitha trojet e banuara nga shqiptarët ishin pjesë e Perandorisë Osmane, sot¹⁹² ata janë të ndarë në pesë shtete. Për këtë arsye, realizimi i qëllimit të baballarëve të lëvizjes kombëtare nënkupton ndryshimin e kufijve të shteteve të njohura kombëtare në Ballkan. Autorët e Platformës e pranojnë, disi me një dozë të hidhur realizmi, se kjo gjë “për lëvizjen tonë kombëtare përbën një pengesë, e cila nuk mund të tejkalohet pa mbështetjen e faktorit ndërkombëtar” (Ibid., 34). Dukshëm nën ndikimin e ngjarjeve të atëhershme në Kosovë, ata bëjnë thirrje për ndërhyrje ushtarake me

¹⁹² Kuptohet, këtu bëhet fjalë për situatën në fund të viteve 90-të (shën i red.).

qëllim që të parandalohet katastrofa humanitare. Dhe më tej kërkojnë, që statusi i ardhshëm i provincës të zgjidhet duke u mbështetur në parimin e vetëvendosjes. Por, kjo gjë duhet të arrihet vetëm me mjete paqësore dhe demokratike, në përputhje me standardet evropiane. Për më tepër, ata theksojnë, se një zgjidhje jetëgjatë e çështjes kosovare është e lidhur ngushtë me përmirësimin e gjendjes së shqiptarëve në Maqedoni, të cilët kanë jetuar aty në vazhdimësi dhe përbëjnë “35% të të gjithë popullsisë” së vendit (Ibid., 41). Nd këtë kontekst, përfundojnë autorët, Akademia e Shkencave e Shqipërisë propozon masat e mëposhtme: “të njihet Republika e Kosovës si një pjesë përbërëse e Republikës Federale të Jugosllavisë; të trajtohen shqiptarët si qytetarë të barabartë me maqedonasit, pra t’u njihet atyre e drejta e kombit shtetformues; të ndihmohen shqiptarët në Mal të Zi për të arritur autonominë e provincës së vet’ si dhe të garantohet e drejta e shqiptarëve në Greqi për të mësuar gjuhën amtare në shkolla publike” (Ibid., 49).

Ç’histori fshihet pas historisë?

Asnjë pikëpamje e shprehur në Memorandumin e ASShA-së dhe Platformën e ASHSh-së nuk ishte e panjohur më parë. Të reja ndërkaq ishin mënyra e paraqitjes së argumenteve (programatike), institucionet e angazhuara (akademite e shkencave) dhe ndikimi i këtyre teksteve në të ardhmen (implikimi politik). Duhet shtuar këtu edhe dy elemente të tjera shtesë: gjuha emocionale dhe urgjenca e zgjidhjeve të propozuara. Është goditës fakti se me sa lehtësi autorët e të dy dokumenteve heqin dorë nga “stili shkencor” tipik, gjuha e përmbytur, dhe përdorin fjalë, të cilat kanë një ngarkesë të theksuar semantike si psh. “genocid”, “sundim”, “racist”, “katastrofë” etj. Është fare e dukshme se komunikimi midis historianëve shqiptarë dhe serbë në të dy dokumentet, nëse egziston si i tillë në vetvete, i përngjan bisedës së dy shurdhëve. E vetmja nxitje për t’u angazhuar në dialog është që të hidhet poshtë arsyeja e palës tjetër.

Pa dyshim, të dy dokumentet janë shprehje të nacionalizmit shqiptar dhe serb, në kuptimin që i jep këtij nocioni Izaja Berlin (Isaiah Berlin) në esenë e tij të shkëlqyer mbi këtë fenomen, pra në kontekstin e vënies në plan të parë të interesave kombëtare, çka implikon urgjencën për eliminimin e të gjitha pengesave në rrugën e realizimit të këtyre interesave (Berlin, 2002, 472). Të dy kombet, shqiptari dhe serbi, shfaqen në këto dokumente si entitete substanciale, të dhëna një herë e përgjithmonë, homogjene, të cilat përballen me rreziqe katastrofike për vetë ekzistencën e tyre. Por njëkohësisht janë të rëndësishme edhe motivet që shtyjnë autorët e këtyre dy dokumenteve. Ata i veçojnë ato shprehimisht: shqetësimi për fatin e kombit dhe ndjenja e detyrës (Mihailović, Krestić, 1995, 9; Platform 1998, 4). Por ata shkojnë edhe më tej, duke e paraqitur veten si burim autoritativ të dijes, prandaj i vihet theksi autorësisë institucionale, grupit, dhe jo individit. Natyrshëm, autoriteti i të dy Akademive jo vetëm që legjitimonte versionet historike të paraqitura në të dyja dokumentet, por i jepte kredibilitet politik edhe zgjidhjeve të propozuara prej autorëve të tyre. Në një mënyrë të qartë dhe të përmbledhur, ata ofronin një diagnozë racionale të situatës së tanishme, identifikonin burimet e problemeve në të kaluarën dhe jepnin zgjidhje për të ardhmen. Nga kjo pikëpamje autorët

e paraqisnin vetveten si avangarda e kombit, një pozicion i cili i përshtatet plotësisht vizionit romantik të intelektualëve si zgjues të vetëdijes kombëtare dhe funksionit të tyre shoqëror si ruajtës të dijes. Vetëm një hap e ndan këtë pikë nga angazhimi politik dhe duket se autorët e të dy dokumenteve atë hap e hodhën, sepse nuk gjeneruan vetëm ide, por propozuan edhe strategji dhe mjete në funksion të materializimit praktik të tyre.

Sot dimë shumë më tepër rreth procesit të përgatitjes së të dy dokumenteve. Gjatë një mbledhjeje të Asamblesë së ASShA në maj të vitit 1985 u mor vendimi për të paraqitur pikëpamjet e Akademisë mbi problemet shoqërore të atëhershme. Në qershor u formua një komitet me në krye zëvendës-presidentin e ASShA, shkrimtarin Antonije Isaković (Isaković) dhe me anëtarë, ndër të tjerë, historianët Rade Samarxhiq (Samarđić) dhe Vasilije Krestiq (Krestić), filozofin Mihajlo Marković (Mihailo Marković) dhe ekonoministin Kosta Mihajloviq (Mihailović). U krijuan dy grupe pune, të cilat merreshin respektivisht me krizën jugosllave dhe gjendjen e problemeve kombëtare serbe (Mihailović, Krestić, 1995, 13). Kur akoma po punohej për versionin përfundimtar, dokumenti doli në dritë (Mihajloviq dhe Krestiq theksojnë se ai u vodh) dhe u botua nga e përditëshmjia *Večernje Novosti* në 24 shtator 1986. Shpërtheu skandali, të cilit i pasoi një presion i fortë si nga autoritetet republikane ashtu edhe ato federative që Akademia ta rishikonte edhe një herë pozicionin e saj. Madje, ndërhyri edhe Ivan Stamboliq (Stambolić), asokohe kryetari i presidencës së Republikës së Serbisë. Në këtë atmosferë skandali, akuzash dhe kritikash nga gjithë Jugosllavia, Asambleja e ASShA-së vendosi më 5 tetor të ndalojë punën e mëtejshme mbi tekstin e Memorandumit. Megjithatë, në takimin e saj pasardhës më 18 dhjetor shumica dërrmuese e anëtarëve të Akademisë nuk pranoi të hiqte dorë nga Memorandumi dhe i dha votëbesimit udhëheqjes së atëhershme të këtij institucioni (Ibid., 19).¹⁹³ Prapëseprapë, siç e theksojnë disa herë Mihajloviq dhe Krestiq në analizën e vet të shkruar gati pas një dekade, Memorandumi nuk e mori kurrë statusin e një dokumenti të pranuar dhe të botuar zyrtarisht nga ASShA-ja.

Platforma e AShSh-së u shkrua në rrethana të tjera, por gjithashtu si rezultat i nismës dhe përpjekjeve të intelektualëve dhe shkencëtarëve. Sigurisht, përgatitja e dokumentit erdhi si reagim ndaj asaj, çka po ndodhte në Kosovë. Megjithatë, siç sugjerohet në një raport të Grupit Ndërkombëtar të Krizave, mund të ketë qenë edhe një ndërmarje e vetëdijshme për të rivendosur prestigjin e AShSh-së, i cili u ul shumë pas rënies së regjimit komunist në Shqipëri (ICG, 2004, 11). Ky interpretim duket i kënaqshëm, kur merret parasysh se qeveria e re demokratike nuk tregoi gadishmëri të financonte AShSh-në, sepse e trajtonte atë si një institucion mbështetës të regjimit të kaluar. Por në vitin 1998 situata ndryshoi pas ardhjes në pushtet të Partisë Socialiste dhe pas emërimit prej qeverisë të organeve të reja drejtuese të Akademisë. Në një intervistë për të përjavshmen *Klan*, presidenti i atëhershëm i AShSh-së, Ylli Popa¹⁹⁴ dha sqarime mbi procesin e përgatitjes së Platformës. Versioni i saj i parë u shkrua, diskutua dhe pranua nga Asam-

¹⁹³ Vetëm dy akademikë kërkuar hapur rishikimin e tekstit të Memorandumit, Pavle Saviq (Pavle Savić) dhe Vaso Čubriloviq (Čubrilović). Reagimi i këtij të fundit ëdhtë për t'u vënë në pah, sepse në dy dokumente të shkruara respektivisht në vitet 1937 dhe 1945 ai kishte kërkuar hapur dëbimin e shqiptarëve nga Kosova. Për këtë arsye Čubriloviq shihet nga shkenca shqiptare si simbol i shovinizmit dhe hegjemonizmit serb (Elsie, 2002, 97-130; 149-170).

¹⁹⁴ Profesor i shkencave mjekësore dhe një nga ish mjekët e Enver Hoxhës.

bleja e AShSh-së dhe më pas iu dërgua për shqyrtim dhe sugjerime figurave të shquara intelektuale në Shqipëri, Kosovë dhe Maqedoni. Pasi u mblodhën të gjitha vërejtjet dhe sugjerimet, u përgatit versioni final, i cili u publikua në shqip, anglisht dhe frëngjisht. Është për t'u shënuar ky theksim prej Popës i faktit, që teksti i Platformës iu nënshtrua paraparakisht një diskutimi intelektual mbarë-shqiptar, çka vërteton edhe një herë ambiciet e autorëve për të folur nga pozita e zërit të kombit.

Por të dy dokumentet reflektonin ide, të cilat prej kohësh ishin të pranishme në veprat e shkencëtarëve serbë e shqiptarë dhe funksiononin në diskursin publik. Memorandumi i ASShA shpesh trajtohet si njëri prej dokumenteve, apeleve, teksteve dhe librave të përgatitura në atë periudhë, ku shprehej shqetësimi i intelektualëve mbi situatën e serbëve në Kosovë dhe në Jugosllavi në përgjithësi (shih më gjerë Dragović-Soso, 2002, 127-139). Pa dyshim, ky dokument është më i rëndësishmi në serinë e shprehjeve të ndryshme që simbolizojnë ngritjen e nacionalizmit serb në gjysmën e dytë të viteve 80-të. Dhe sigurisht, duket qartë ndikimi i Memorandumit në ndryshimet politike të ndërmarra nga Sllobodan Millosheviqi pas ardhjes së tij në pushtet, sidomos përsa i përket statusit të Kosovës dhe të Vojvodinës. Nga ana tjetër, siç theksonte Ylli Popa në intervistën e vet, në Platformë u propozuan zgjidhje politike, të cilat më vonë u implementuan në Marrëveshjen e Ohrit. Por madje edhe vetë teksti përfundimtar i Platformës u quajt nga rrethe nacionaliste shqiptare si minimalist, sepse në të nuk u shpreh haptas se e vetmja zgjidhje e çështjes shqiptare do të ishte bashkimi i të gjitha trojeve të banuara nga shqiptarët në Ballkan. Popa i hodhi poshtë këto akuza, duke ritheksuar se Platforma nuk kërkoi ndryshimin me dhunë të kufijve në Ballkan, por doli në mbrojtje të të drejtave të shqiptarëve.

Është shumë e rëndësishme të shihet, se vazhdimësia e ideve është më e dukshme, kur bëhet fjalë për çështje historike. Të dy dokumentet rikapitulojnë dhe riafirmojnë elementet dominuese respektivisht në historiografitë serbe dhe shqiptare, sidomos kur fjala është për Kosovën. Mjafton të nxirren në pah dy fakte. Vetem disa muaj pas shpërthimit të skandalit rreth Memorandumit, ASShA botoi opus magnum të njërit prej anëtarëve të saj, historianit Dimitrije Bogdanoviq (Bogdanović), të titulluar Libri për Kosovën (*Knjiga o Kosovu*). Nëse marrim në konsideratë, se ky libër u pranua për publikim në vitin 1984 dhe se redaktori kryesor i tij ishte Antonije Isakoviq, i cili u zgjodh në krye të komitetit përgjegjës për përgatitjen e Memorandumit, atëherë lidhja bëhet shumë e qartë. Por edhe sikur të mos ekzistojë lidhja personale, pa asnjë dyshim libri i Bogdanoviqit dhe Memorandumi kanë ngjashmëri tejet të dallueshme. Duke shkuar më tej, tezat kryesore të paraqitura në Platformë mund të gjenden shumë lehtë në një publikim tjetër, më të gjerë, të AShSh-së, të titulluar *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, i cili e pa dritën e botimit në 1990. Mund të gjendet aty po i njëjti theksim i etnogjenezës iliro-shqiptare, i masivitetit të pranisë shqiptare në Kosovë gjatë mesjetës, si dhe i viktimizimit të shqiptarëve në Jugosllavi (të) në shekullin XX. E parë nga ky këndvështrim, Platforma është vetëm një version i kondensuar i ideve, që gjenden në thelb të historiografisë moderne shqiptare.

Konkluzione

Një arkeologji e mirëfilltë dhe e detajuar e kësaj vazhdimësie të ideve në kuptimin që i jep këtij koncepti Mishel Fuko (Michel Foucault) do të kërkonte një studim më të gjerë, kështu që po mjaftohem këtu me vënien në pah të disa cilësive të përbashkëta të Memorandumit dhe Platformës. Të dy dokumentet dhe vargu i ideve, që ato përmbledhin, tregojnë një ngjashmëri tejet të dukshme strukturore, e cila konsiston në: a) demonizimin e *tjetrit*; b) viktimizimin e *neve*; dhe c) paraqitjen e pikëpamjeve *tona* si të natyrshme, normale, e prej këtej si normative, ndërkohë që pikëpamjet e *tyre* trajtohen si të rreme dhe të gabuara. Nëse do ta kufizonim spektrin e analizës vetëm tek Kosova, atëherë duket qartë se të dy dokumentet paraqesin një vizion të njëanshëm, i cili i jep përparësi vetëm njëres palë, duke e përjashtuar palën tjetër. Kjo përzgjedhje ka pasoja të qarta politike, sepse kërkon të legjitimojë dhe/apo justifikojë aksione politike të kryera në të kaluarën, apo të perceptuara si të nevojshme në të ardhmen. Për më tepër, ky është një vizion historik i cili synon të jetë hegjemonial si në kohë ashtu edhe në hapësirë, duke mos i marrë parasysh larminë e kënvështrimeve dhe amplitudat e procesit historik. Për këtë arsye autorët e të dy dokumenteve bëjnë të njëjtin gabim metodologjik të anakronizmit, sepse përdorin kategorinë e kombit për të shpjeguar ngjarje historike jashtë kontekstit bashkëkohor. Së fundi, të dy dokumentet tregojnë një indiferencë të dallueshme dhe mungesë të thellë të njohjes së palës tjetër, apo e thënë më mirë, ato mbështeten mbi besimin se e gjithë dija e nevojshme tashmë është arritur dhe se nuk ka nevojë për dialog të mëtejshëm. Për fat të keq, me disa përjashtime të vogla, kjo është një tendencë, e cila vazhdon të jetë e pranishme në marrëdhëniet shqiptaro-serbe.

Ndërkohë që Platforma mbetet akoma e panjohur për shkencëtarët serbë, Memorandumi u bë objekt i analizës së intelektualëve shqiptarë, fillimisht në Kosovë, e pastaj edhe në Shqipëri. Ndoshta, tonin diskutimit ja dha Fehmi Agani, një nga sociologët më në zë kosovarë, i edukuar në Beograd, dhe një nga figurat kryesore politike që ideuan dhe drejtuan lëvizjen paqësore të shqiptarëve në vitet 90-të. Për Aganin “metoda e Memorandumit është metoda tinzare e lamentit për fatin tragjik të popullit serb, duke fjetur arsyen dhe mobilizuar emocionet në drejtim të qëllimit të synuar” (Agani, 1994, 141). Viktimizimi i kombit serb dhe akuzat se shqiptarët po bëjnë luftë kundër serbëve, për mendimin e Aganit, ishin në fakt një deklaratë lufte. Ai e përfundon kritikën e vet duke shprehur mendimin se vetëm urtia dhe vetëpërmbajtja e shqiptarëve në Kosovë bënë që të evitohej lufta me përmasa tragjike (Ibid., 150). Por më në fund tragjedia ndodhi, dhe Agani u bë një nga viktimat e saj.¹⁹⁵ Më mbetet vetëm të

¹⁹⁵ Fehmi Agani shijei si një nga strategët kryesorë të Lidhjes Demokratike të Kosovës dhe një nga figurat kryesore në skenën politike kosovare. Më 6 maj 1999 Agani bashkë me familjen e vet gjendej midis shqiptarëve të dëbuar nga forcat policore serbe në një tren për në Maqedoni. Treni u kthye në kufi dhe pranë Fushë Kosovës Agani u morr nga një njësi e policisë serbe, ndërsa e shoqja dhe i biri i tij u kthyen në Prishtinë. Trupi i pajetë i profesor Aganit u gjend të nesërmen buzë rrugës pranë Lipjanit. Policia serbe bëri publike një deklaratë, në të cilën akuzoi UÇK-në për rrëmbimin dhe vrasjen e Aganit. Por në vitin 2002, Fondi për të Drejtat Njerëzore në Beograd botoi një artikull, ku jepën shumë detaje rreth vrasjes së Aganit si dhe emrat e dy policëve, të cilët sipas të gjitha gjasave kryen vrasjen.

hamendësoj, nëse do ta kishte vënë re, se megjithë ndryshimet në ton fjalët e tij mund të aplikohen edhe për të cilësuar Platformën. Por mund të imagjinoj se se ai do të binte dakort me Nebojsa Popovin (Nebojša Popov) se “në vend të shikimit të nacionalizmit në një mënyrë të përgjithësuar, si një prodhim të fatit apo të natyrës, i cili mund të konsiderohet i mirë apo i keq, ne duhet të synojmë të hetojmë fillimet e vërteta të tij dhe mënyrën se si kthehet në ideologji konfliktit” (Popov, 2000, 1). Pikërisht këtij lloji kuptimi synon t’i kontribuojë ky artikull.

Literatura:

- AGANI, F. (1994) *Demokracia, kombi, vetvendosja*. Pejë: Dukagjini.
- BAHTIN, M. (1982) *Problemy literatury i estetyki*. Warszawa: Czytelnik.
- BERLIN, I. (2002) *Pod prąd. Eseje z historii idei*. Poznan: Zysk i S-ka.
- DRAGOVIĆ-SOSO, J. (2002) *Saviours of the Nation? Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst.
- ELSIE, R. (2002) *Gathering Clouds. The Roots of Ethnic Cleansing in Kosovo and Macedonia. Early Twentieth-century Documents*. Pejë: Dukagjini.
- GELLNER, E. (1991) *Nations and Nationalism*. Bot. II. Ithaca: Cornell University Press.
- HROCH, M. (1985) *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, London, New York: Cambridge University Press.
- MALIQI, Sh. (1993) *Shqiptarët dhe Evropa*. Pejë: Dukagjini.
- MIHAILOVIĆ, K., KRESTIĆ, V. (1995) *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers to Criticism*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
- ICG. (2004) *Pan-Albanianism: How Big a Threat to Balkan Stability?* Europe Report N°153.
- POLLO, S., BUDA, A. (1965) *Historia e Shqipërisë*, Vol. II. Tiranë: Universiteti Shtetëror I Tiranës.
- POPOV, N. (red.) (2000) *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, Budapest: CEU Press.
- PLATFORM FOR THE SOLUTION OF THE NATIONAL ALBANIAN QUESTION (1998). Tirana: Akademia e Shkencave e RSH.
- SKENDI, S. (1980) *Balkan Cultural Studies*. New York: Columbia University Press.

Burime internet:

Intervistë me prof. Ylli Popën. Gjetet në www.revistaklan.com/arshiv2/216/popa.asp [e parë më 20.04.2015].

Rigels Halili

Centre for East European Studies

University of Warsaw

“*We, the Sons of the Nation*” – Intellectuals as Generators of Albanian and Serbian National Ideas and Programs

Abstract:

The paper offers a historical and textual comparative analysis of two very important documents: the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts written in 1986, and the Platform for the Solution of the National Albanian Question presented by the Albanian Academy of Sciences in 1998. On this basis, the paper inquires on the role of intellectuals as generators of national ideas, ideologies and programs. The article provides a detailed analysis of both documents and thereafter offers an analysis of the socio-political contexts, in which both texts were produced. Simultaneously, the article tried to contextualise both these documents in the Serbian and Albanian nationalist discourses respectively.

Key words:

intellectuals, nationalism, political ideas, political programmes

Predrag Krstiq (Predrag Krstić)
Instituti për Filozofi dhe Teori Sociale
Universiteti i Beogradit

Trajtimi intelektual i “Kosovës”: recepcionet, nënshtrimet ndaj fatit dhe reaksionet serbe

Abstrakt:

Ky punim shqyrton reagimet e opinionit profesional, kulturor dhe intelektual serb ndaj ngjarjeve në Kosovë dhe lidhur me Kosovën në tri dekadat e fundit, duke u fokusuar në veçanti në periudhën e shpalljes së njëanshme të pavarësisë së Kosovës. Në pjesën e parë të punimit shtrohen reagimet emotive ndaj sfidës që provokuan ngjarjet në Kosovë. Pjesa qendrore e punimit u kushtohet shpjegimeve ose racionalizimeve, të cilat pretendojnë interpretimin e tyre teorik, ku veçohen si veçanërisht karakteristike një model “gnostik” dhe një model “kritik” i të kuptuarit të “Kosovës”. Në përfundim sugjerohet që papërshtetshmëria e sistemeve diskursive rivale dhe e rrjedhave argumentuese të një konflikti tanimë a priori të përcaktuar, nuk ofron shpresë se midis tyre do të arrihet jo të paktën një pajtim, por as një dialog i përgjegjshëm.

Fjalët kyçe:

Kosova, intelektualët serbë, reagimet emotive, vizioni gnostik, të kuptuarit kritik, roli i inteligjencisë.

1. Përshkrimet emocionale dhe përshkrimi i emocioneve

Kosova më 17 shkurt 2008 në mënyrë të njëanshme dhe, siç insistohej në Serbi, të kundërligjshme shpalli pavarësinë dhe po ashtu kundërligjshëm u njoh nga Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe aleatët e saj evropianë kyç. Kjo shkaktoi një varg reagimesh dhe aktesh ku më pak e ku më shumë emocionale në opinionin e kapur në befasi në Serbi. Kreu shtetëror serb reagoi parimisht me aksione politike dhe diplomatike, të cilat e mohonin legjitimitetin e aktit të shqiptarëve të Kosovës dhe zbusnin rrezikun nga konflikte më të mëdha: ftoi serbët në Kosovë që të përmbahen nga dhuna dhe të mos shpërngulen; garantoj se të gjithë qytetarët e Kosovës, të cilët e njohin shtetin e Serbisë, do të jenë shtetas me të drejta të plota të saj; në seancën e Kuvendit të Serbisë u konfirmua vendimi i Qeverisë për anulimin e aktit të shpalljes së pavarësisë së Kosovës dhe për tërheqjen e ambasadorëve nga shtetet që e kanë njohur pavarësinë e Kosovës. Serbia dhe Rusia kërkuan që pikërisht më 17 shkurt në mbrëmje të mbahet një mbledhje urgjente e Këshillit të Sigurimit, në të cilën do të anulohet akti i shpalljes së njëanshme të pavarësisë së Kosovës.

Mirëpo, reagimi i prituri i qytetarëve në formën e mitingjeve të shumta protestuese u përmyll në mbrëmjen e 17 shkurtit me incidente serioze dhe dëmtimin e para së gjithash ambasadave amerikane dhe slovene, pastaj u shkatërruan edhe disa sipërmarrje “perëndimore”, siç janë “McDonalds” dhe “Merkator”, si dhe një numër i dyqaneve në pronësi të shqiptarëve. Sulmi ndoshta më i rrezikshëm në aspektin politik dhe diplomatik ishte sulmi i mijëra serbëve ndaj dy vendkalimeve administrative ose kufitare, varësisht nga pikëvështrimi, me Kosovën. Të paktën dy ministra serbë i mbështetën këto aksione me deklaratat se gjuajtja me gurë e ambasadave të vendeve që e kanë njohur Kosovën është një “veprim demokratik” dhe se djegia e pikave doganore është “legjitime dhe në pajtim me politikën e Qeverisë së Serbisë” (Vučetić, 2008a). Qeveria e Serbisë ishte organizatore zyrtare e mitingut masiv protestues “Kosova është Serbi” në Beograd më 21 shkurt. Mitingu vetë kaloi pa incidente, por një grup prej një mijë “huliganësh politikë të rinj” në kohën e mbajtjes së mitingut dhe ceremonisë së lutjeve dhe menjëherë pas tyre, para ambasadave amerikane dhe gjermane, e më pas edhe para asaj slovene, britanike, turke, belge, kroate, kanadeze dhe të Bosnjës e Hercegovinës shkaktoi incidente të rënda. Situata më dramatike që para ambasadës amerikane, e cila jo vetëm që u shkatërrua, por edhe u dogj, ndërsa brenda saj më vonë u gjet kufoma u djegur e demonstruesit Zoran Vujović. Për pasojë, një panik shkatërrues e përfshiu qendrën e Beogradit, gjatë të cilit u shkatërruan dhjetëra dyqane dhe disa banka të huaja, ndërsa shumë dyqante veshjesh sportive, këpucësh, kozmetike dhe kompjuterash u plaçkitën. Prandaj, do të mund të thuhej se kur është fjala për qytetarët e Serbisë, “shpallja e njëanshme dhe e kundërligjshme e pavarësisë shtetërore të krahinës serbe, Kosovës e Metohisë”, u prit me hidhërim, nga njëra anë për shkak të “grabitjes kundërligjore dhe të dhunshme të një pjese të territorit shtetëror”, e nga ana tjetër për shkak të “ndjenjës së pafuqisë dhe të poshtërimit të shtetit dhe popullit të vet” dhe për shkak të faktit komplementar të “triumfit dhe legalizimit të fuqisë

dhe paligjshmërisë në marrëdhëniet ndërkombëtare e ndërshtetërore, të cilat askujt më nuk ia garantojnë sigurinë elementare, lirinë dhe pavarësinë shtetërore” (Vučetić, 2008a; Vučetić 2008b).

Mirko Vasileviq, dekan i Fakultetit Juridik të Universitetit në Beograd, dëshmon se si nuk ka mundur të mos e marrë në konsideratë “ndjenjen se me këtë akt ishte shkelur vokacioni i profesionit tonë”: “Pa të nuk ekzistojnë kurrfarë parimesh, kurrfarë ndërgjegjeje dhe krijohet hapësirë për diktatin e fuqisë, respektivisht të më të fortit” (Vasiljević, 2008). Shpallja e pavarësisë së Kosovës në masë më të madhe u përjetua si traumë nga ata që të drejtën nuk e kanë vokacion. Mediat i gjenin jo vetëm aktorët politikë dhe ekspertët, por edhe personalitetet publike që nuk qenë eksponuar jashtë profesionit të tyre, për t’i pyetur për “ndjenjat” që i ushqejnë lidhur me këtë ngjarje. Përgjigjet, gati pa përjashtim, ishin si të shqiptuara në divanin terapeutik dhe sillëshin nga ndjenja e pafuqisë deri te dëshpërimi dhe zemërimi. Aktorja e filmit, Liljana Bllagojeviq, me rrëfimin e saj, më mirë se të tjerët i përcakton arsytet dhe thelbin e atij recepcioni dominant dhe reagimi emotiv ndaj shpalljes së pavarësisë së Kosovës: “Kjo është aq e llahtarshme sa që njeriu paralizohet dhe e kaplon turpi për shkak të paturpësisë së të tjerëve” (Bllagojević, 2008). Politikologu Zoran Stojilkoviq, si i ka hije, e përshkruan me një dozë arsyeje më të madhe shkallën e ndjenjave paralizuese me të cilat reagon këmbëza kosovare. Nënvizohet “frustrimi i madh dhe pakënaqësia me ato që nuk kemi mundur t’i bëjmë me dekada dhe të përgatitemi për një situatë që kemi mundur ta presupozojmë”, por edhe “zhgënjimi me politikën e mosrespektimit të të drejtës ndërkombëtare nga fuqitë e mëdha”, si dhe “paaftësia jonë për të bërë lëvizje optimale dhe për të mbrojtur optimumin e interesave tona” (Stojilković, 2008).

Shkrimtarja dhe regjisorja Vida Ognjenoviq refuzon t’i atribuojë çfarëdo rëndësie përjetimit të saj, duke këmbëngulur në vend të kësaj te rëndësia e faktit “se shteti na ndjehet i lënduar”: “Na është bërë një padrejtësi e madhe juridike” (Ognjenović, 2008). Një shkrimtare tjetër serbe dhe e ndryshme nga e para, Liljana Habjanoviq – Gjuroviq, “lëndimit” ia shton edhe “mjerimin, disfatën dhe poshtërimin”. As si shtet, as si individë, është e mendimit ajo, megjithatë “nuk guxojmë asnjëherë ta pranojmë pavarësinë e Kosovës e Metohisë”, por duhet “të mblidhemi rreth kujtesës historike dhe besimit dhe kishës sonë”, ta “ruajmë në ndërgjegjen tonë të vërtetën dhe ta përcjellim te pasardhësit tanë, se Kosmeti është tokë serbe” – që në atë mënyrë “të mbesim zgjuar” dhe të arrijmë që “kur të vijë çasti i duhur, ta kthejmë përsëri Kosovën e Metohinë” (Habjanović-Đurović, 2008).

Mjerimi për shkak të padrejtësisë së bërë, çka është e kuptueshme, e kërkon një krye që duhet të shpallet fajtor. Shqiptarët e Kosovës në këtë sens më shumë nënkuptohen se sa emërtohen, ndërsa në plan të parë në vend të tyre theksohen “aktorët e jashtëm”. Shkrimtari Tiodor Rosiq, profesor në Fakultetin Pedagogjik në Jagodinë dhe hulumtues i përrallave popullore dhe autoriale, vlerëson se “rendi i ri botëror, i prirë nga doktrina amerikane e demokracisë totalitare, ka amputuar tokën serbe bazë, Kosovën, dhe trungun tonë nacional e ka shkullur me gjithë rrënjë”: “Kosova e Metohia janë emri dhe mbiemri ynë. Të çrrënjosur, pa to jemi gjethe në agoninë e vdekjes”.

Europa, ndërkaq, “është verbëruar nga drejtësia”, nuk e ka më krenarinë degolliane dhe eurocentrizmin dhe, me përjashtim të Serbisë që ka mbetur mbase mbrojtësi i saj i fundit, “është zbrapsur nga parimet e drejtësisë, të drejtës, kulturës dhe humanizmit” dhe iu është nënshtruar interesave të “totalitarizmit ndërkombëtar amerikan”, respektivisht, sipas neologjizmit të Rosiqit, “amerizmit” (Rosić, 2008). Dobrica Eriq po ashtu e aktualizon me variacione motivin e Amerikës së keqe. E ka të vështirë t’i gjejë fjalët – “aq e padrejtë është e gjithë kjo, saqë është e vështirë ta besosh” – por është më se e sigurt se “Amerika dhe fuqitë e tjera të largqoftit mbi shpinën tonë, të serbëve, po i mashtrojnë myslimanët për të gjitha të këqijat që ua bëjnë në botë, po njëkohësisht edhe i paguajnë ata mirë” (Erić, 2008). Shkrimtari popullor dhe politikani i kohëpas-kohshëm, Brana Crnčević, vlerëson se “ndeshja jorregullare” që Amerika e zhvillon në terrenin serb kundër Serbisë, është “gabimi më i madh i politikës amerikane dhe luftërave të tyre në mbarë historinë” (Crnčević, 2008b; Crnčević, 2008c).

Piktori Millosh Shobajiq, ndërkaq, thotë se “është jashtëzakonsht i pikëlluar, i zhgënjyer edhe më shumë, me Bashkimin European dhe politikën e tij agresive ndaj gjithçkajes që nuk është e tyre”. Për Amerikën si “grusht goditës i Europës” ai nuk do as t’ia dijë: “Mua më lebetit Europa ime, ku jam lindur dhe ku jetoj, kjo është katastrofale dhe e habitshme” (Šobajić, 2008). “E pështirë! Tmerr! Jam i shastisur”, ndërlihet me të Petar Omçikus, po ashtu piktor dhe akademik. Edhe ai është i zhgënjyer me Bashkimin European, ndërsa për amerikanët e ka ditur se ata “okupojnë kudo ku e vënë këmbën” (Omçikus, 2008). Amplitudën e magjepsjes dhe zhgënjimit me Europën ndoshta e pasqyrojnë më së miri historiani serb i letërsisë, profesor universiteti dhe anëtar i rregullt i Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve, Niksha Stipčević. Sipas interpretimit të tij, “pas 2000 vjetësh Serbia dhe qytetarët e saj me besim të plotë iu kthyen Bashkimit European, edhe pse nuk mund ta harronin, as mund ta harrojnë, se aviacioni edhe i disa vendeve europiane e ka bombarduar çmendurisht për tre muaj vendin tonë më 1999, duke i privuar nga jeta disa mijëra njerëz dhe duke shkaktuar dëme materiale kolosale”. Europa, në të vërtetë, “me kërcime, në mënyrë të sinkopuar, ka vazhduar me kushtëzime që e kanë trazuar horizontin tonë politik”, ka komprometuar “vlerat europiane” dhe ka “shastisur” një vend të vetin, i cili “që nga mesjeta e hershme ishte pjesë e hapësirës europiane dhe e kulturës europiane”: “Njohja e tanishme e atij biçim shteti të Kosovës, pas mbylljes së syve ndaj përndjekjes së popullit serb, të krishterë, në territorin e Kosovës e Metohisë, është pjesë e veprimit dyfityrësh ndaj Serbisë gjatë tetë vjetëve të fundit” (Stipčević, 2008). Edhe aktori i çmuar, Predrag Ejdus, është “sinqerisht i zhgënjyer” që “e drejta ndërkombëtare është shembur përtokë” dhe, po ashtu, “është i brengosur me raportin e pamend të Europës ndaj Serbisë dhe Kosovës e Metohisë” (Ejdus, 2008).

Armikun e “madh”, i cili i ka tradhtuar investimet miqësore të Serbisë tek ai, piktori Millorad Bata Mihailloviq e gjen tek ai “Perëndim” për të cilin serbët në luftëra “i kanë humbur dy herë nga një milion njerëz” dhe të cilin ai e quan “të mallkuar”. Duke mos besuar dot se po ndodhte diçka që i përngjan “ëndrrës më të keqe”, Mihailloviq është ende i bindur se “pas gjithë kësaj qëndron edhe kisha katolike me urrejtjen e saj

ndaj Bizantit” (Mihailović, 2008a). Skenaristi Sinisha Paviq, më në fund, nuk përdor ndonjë shenjë më specifike se fjalën “bota” dhe skandalizimin me (mos)veprimin e saj e përmbledh në fjalën “turp”: “Ky është një turp i paparë dhe disfatë e plotë e të gjitha angazhimeve të Serbisë me vite – luftojmë që në vendin tonë t’i fusim vlerat që i shkelin pikërisht ata nga të cilët ne do të duhej të mësonim dhe të merrnim shembull. Kosovën po na e rrëmbejnë me forcë, me paturpësi, në mënyrë arrogante dhe fodulle, që e vë në pikëpyetje tërë sistemin e marrëdhënieve ndërkombëtare” (Pavić, 2008).

Piktori Millan Cile Marinković e gjen fjalën që e pasqyron humorin e tij: “e dhembshme” (Marinković, 2008). Liljana Llashiq, aktore, edhe më tej e ashpëson këtë sentiment: pohon se “gati asgjë më e dhembshme” nuk i ka ndodhur në jetë që nga shpallja e pavarësisë së Kosovës dhe, posaçërisht, për mënyrën “ashiqare të turpshme” si është bërë një gjë e tillë. As ajo nuk e lë pa e theksuar me rezignim se ashtu po dëshmohej “sa padrejtësi ka në tokë”, por në vend se për këtë arsye të ndjehet e pafuqishme, zemërimin e drejton mbi “kolonën e pestë në trajtën e organizatave joqeveritare” dhe mbi “të gjithë mercenarët që e kanë treguar fytyrën e tyre” dhe të cilët “e shesin tokën e vet” (Lašić, 2008).

1.1. Historitë personale

Edhe pse të gjitha përjetimet e cekura kanë një ton të theksuar personal, një vend të veçantë e zënë ndjenjat e atyre që me historitë e tyre jetësore kanë qenë të lidhur me Kosovën. Regjisori jugosllav dhe serb i teatrit, Lubisha Ristić, për shembull pohon: “Jam i lindur në Prishtinë. Unë kurrë Kosovën e Metohinë nuk do e përjetoj si të pavarur. Deri në fund të jetës nuk do ta pranoj që ajo nuk është në Serbi, çfarëdo që të ndodhë” (Ristić, 2008). Regjisori i famshëm, Zdravko Šotra, shpalljen e pavarësisë së Kosovës e përjeton me “hidhërim të madh” – i cili e përmban një notë vendimtare të dëshmisë personale: gjatë Luftës së Dytë Botërore si fëmijë i ka parë “vagonat e stërm-bushur me serbë që janë dëbuar nga Kosova”, në kuadër të projektit të pavarësisë së saj që e “ka mbështetur Adolf Hitleri”. Me ashpërsi përfundon se “ka ardhur koha që fuqitë e mëdha të përmbushin qëllimin e askujt tjetër pos – Hitlerit. E hidhur, apo jo?” (Šotra, 2008). Piktori në zë serb, Luba Popović, nga Parisi po ashtu bën një analogji me Hitlerin: sipas pikëvështrimit të tij, harta e Serbisë çfarë e kishte planifikuar Hitleri që më 1941 nuk dallohet fare “nga ajo që është sot me vullnetin e të fuqishmëve të huaj”, të cilët “vite të tëra na bëjnë presion” dhe nën presionin e të cilëve “nuk kemi shumë mundësi zgjedhjeje”. Na mbetet, në të vërtetë, Kosova si “shpatë me dy teha: nëse e merr do pendohesh, nëse e lë do pendohesh po ashtu” (Popović, 2008).

Aktori i filmit, Lubisha Samarxhiq, Kosovën e konsideron vendlindje të vetën, sepse nëna e tij është e lindur në Prishtinë. Edhe pse thotë se me të nuk është i “lidhur me litarthin e kërthizës”, “e djeg” dhe “e trishton” “ikja” e saj (Samardžić, 2008). Radoslav Zelenović, drejtor i kinotekës jugosllave, me plot arsye është më intimisti kur bëhet fjalë për shpalljen e pavarësisë së Kosovës në përgjithësi: është lindur në Mitrovicën e Kosovës, shkollën fillore e ka kryer në Fushë Kosovë, ndërsa të mesmen

në Pejë dhe Prishtinë. Duke pasur parasysh përvojën jetësore, është e kuptueshme se për të Graçanica, Deçani, Patrikana e Pejës dhe “vende të tjera të shenjta nuk janë vetëm godina, gurë mbi gurë të parëndësishëm”, por vende të “ekskursioneve të tij, kujtimeve më të bukura”, “gëzimeve të para si nxënës” dhe njohjes me miq, vende mësimi dhe provash, për të cilat mund të shtrohet pyetja prekëse nëse për dikë kurdoqoftë mund ta kenë një domethënie të tillë. E ka të vështirë t’i “kanalizojë ndjenjat” pas 17 shkurtit, por i duket se është “në depresion, i mërzhitur”. Por, edhe i tillë, gjen forcë për një vlerësim të barazpeshuar: e kundërshton “demonstrimin e dhunshëm e huliganesk” që i rrënon ambasadat nëpër Beograd, por e fyen “cinizmi i Europës dhe Shteteve të Bashkuara që ‘reklamohen’ si miqtë tanë, ndërsa na e marrin atë me të cilën na lidhin pashkëputshëm historia dhe rrënjët” (Pavićević, 2008a).

1.2. Vetë jemi fajtorë

Që në ato ditë të para pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës kishte, ndërkaq, edhe zëra disonantë, të cilët pikërendesën e fajit e zhvendosnin mbi “ne”. Sociologut dhe kulturologut të praktikës së përgjithshme, Ratko Bozhoviqit, kjo i shërbeu për të vënë në pah se raporti serb ndaj Kosovës bazohet në “perceptimin jo të saktë të realitetit dhe është fryt i mentalitetit tonë që ta ndrydhim të vërtetën dhe ta shtyjme tutje kur bëhet fjalë për të kuptuarit e vetes dhe të tjerëve”: vetë Kosova është shembull shkollor i një teme tabu shumëvjeçare që e kanë zgjidhur elitat politike, në vend se të jetë objekt i debatit të njëmendtë publik midis ekspertësh. Regjisori Zdravko Šotra ishte edhe më i drejtpërdrejtë: serbët me çështjen e vet nacionale dhe interesat nacionale shumë gjatë po merren në “mënyrë diletante” dhe për këtë arsye bien në vështirësi (Anonim, 2008b). Kompozitori, pianisti dhe orkestruesi i muzikës, Kornelije Kovač, po ashtu konstaton se “ne e pësojmë për shkak të politikës së gabuar në të kaluarën” dhe na mbetet “që sall të luftojmë që serbëve, të cilët do të vazhdojnë të jetojnë në Kosmet, t’u sigurojmë një jetë normale dhe dinjitoze”. “Natyrisht që nuk është e drejtë”, do të shtojë ai me trishtim, “por kam përshtypjen se tani është vonë për gjithçka” (Kovač, 2008).

Branko D. Kovačević, akademik dhe në kohën e shpalljes së pavarësisë së Kosovës rektor i Universitetit të Beogradit, po ashtu është i mendimit se ajo është “pasojë e politikës së udhëhequr keq gjatë dekadës së fundit të shekullit të kaluar”. “Ishte luftë dhe ne e kemi humbur atë luftë. Kur e humb luftën, e humb edhe një pjesë të territorit”. Nga ky qëndrim “realist”, ndërkaq, ai kalon shpejt e shpejt te kontrapunkti i tij dhe siguron që një humbje të tillë të territorit askush nuk mund ta nënshkruajë, se “Serbia nuk do të heqë dorë nga cilado pjesë e tokës së saj” dhe se “duhet të luftojë me të gjitha mjetet legale për ta mbrojtur popullin e vet, shkollat dhe ekonominë e tij”. Në këtë dyzim, ai pranon: “Ndjehem keq, mbase si të gjithë” (Kovačević, 2008). Vasilije Krestiq, historian dhe akademik, me anë të përemrave i bën bisht emërtimit “të asaj që po ndodh”. “Kjo”, ndërkaq, sigurisht që e “çmend”, është i pikëlluar, “i mjerë dhe i turpëruar” dhe, mbi të gjitha, “i shatisur nga primitivizmi arrogant pas të cilit qëndron forca”. Megjithatë, ai shpreson se “nga e gjithë kjo do të gjejmë një rrugëdalje racion-

ale”, por edhe ushqen frikën apokaliptike se “ky është fillimi i një krize ndërkombëtare më të thellë” (Krestić, 2008).

Kompozitori Zoran Hristić, me analogji muzikore e godet mirë po atë ndjenjë të mungesës së rrugëdaljes, më shumë paradoksale se tragjike: “Duke mos i respektuar ligjet e veta të harmonisë, mbi të cilat bazohet shoqëria në zgjidhjen e problemeve emergjente, jemi futur në disharmoninë e botës, në forcën si masë e vetme e më të fortëve. Jemi bërë një vend disharmonik i kujës, vrasjeve, mjerimit, kriminalitetit, vetëshkatërrimit dhe politikanëve të ndarë me paravanin kosovar dhe dhomën e shurdhër, në të cilën nuk dëgjohet ankimi i popullit që jeton keq”, një vend “elita intelektual e të cilit i çmend dhe i huton serbët me retorikën plot patos për Kosovën” dhe me “autizmin nationalist fatal” Serbinë gjithnjë e më shumë po e “ndan nga bota”: “jemi familjarizuar me tragjeditë që na kanë goditur. Të pafuqishëm e grishim Zotin, bëjmë mitingje për rrënimin tonë dhe në rrënimin tonë” (Hristić, 2008).

2. Kosova si fatum: gnosticizmi serb

Nga konceptualizimet e artikuluara pak a shumë teorikisht (dhe jo vetëm emocionisht) të statusit aktual të Kosovës, fillimisht do të mund ose do të duhej t’i kushtohet vëmendje pikërisht asaj “retorike plot patos të autizmit nationalist fatal”, një, thënë në mënyrë më neutrale, diskursit epik serb, motiv bosht i të cilit është Kosova, dhe i cili u rivalizua dhe sprovua me një fuqi të re me rastin e shënimit të gjashtëqind vjetorit të Betejës së Kosovës. Poeti dhe akademiku Matija Bećković, trashëgimtari më mbresëlënës i asaj tradite dhe kënge popullore, në vitin 1989 mbajti një ligjëratë në qendrat nacionale dhe institucionet kishtarë-shkollore fillimisht në Australi, pastaj në Europën Perëndimore dhe më në fund në Jugosllavi, për t’a botuar po atë vit në *Knjževne novine* dhe *Glas crkve*. Titulli i saj do të bëhet menjëherë parullë e betimit për ruajtjen e Kosovës: “Kosova – fjala më e shtrenjtë serbe”, e aty, që në fillim, është e qartë çfarë vlere ka zari: “për fatet e popullit serb asgjë nuk është më vendimtare se beteja në Kosovë dhe për Kosovën” (Bećković, 1989).

Si “ekuator i planetit serb”, “kulm i botës së poshtme dhe themel i botës së epërme”, “Ungjill serb”, Kosova për serbët është edhe shenjë njohjeje dhe përkatësie. Ajo përfaqëson “vatrën rreth së cilës është mbledhur, skeletin rreth të cilit është ngjitur, djepin në të cilin është rritur populli serb”, “plagën më të thellë, kujtesën më të gjatë, kujtimin më të gjallë, hirin më të dashur të popullit serb”, për ç’arsye ai nuk mund të ketë “asgjë të krahasueshme me Kosovën, as në historinë e vet, as në gjeografinë e vet”, kurrfarë “pikëmbështetjeje më të fortë, as qendër shpirtërore më të fuqishme”, prandaj serb është vetëm “ai të cilit i intereson Kosova” (Bećković, 1989).

Kosova është, thënë shkurt, “gjithandej ku ka serbë” dhe për këtë arsye humbja e saj sot do të ishte “disfata më e rëndë, tronditja më e thellë, një thyerje më e madhe në vetëdijen e serbëve se ajo e vitit 1389”. Po ta humbisnim tani Kosovën, e cila është e “yjesuar me monumente kulturore serbe, manastire e kisha, me vende të shenjta dhe varreza” – “vetëm do ta dëshmonim se jemi pinjot të atyre që kanë tradhtuar atje që në

vitin 1389". Tradhtia e Kosovës, ku është "varrosur i gjithë populli serb", do të ishte edhe dorëzim i tij, sepse serbët "me atë tokë nuk mund të bëjnë tregti" (Ibid.).

Po atë vit, më 1989, në Gazimestan u organizua festimi masiv qendror i gjashtëqindvejtorit të Betejës së Kosovës, në të cilin foli Sllobodan Millosheviq. Matija Beqkoviq vlerësoi se "solemniteti në Gazimestan ishte kulminacion i rebelimit nacional serb" dhe përsëriti se "Kosova është ekuator i planetit serb", për ç'arsye është e domosdoshme të theksohet përsëri dhe gjithmonë se ajo është Serbi dhe që "ky fakt nuk varet as nga nataliteti shqiptar, as nga mortaliteti serb", por nga sasia e "gjakut serb dhe shenjtërive serbe", ka sosh atje aq shumë sa që "ajo do të jetë serbe edhe kur atje të mos mbetet asnjë serb". Një vizion të ngjashëm të gjakut sakral e ka ofruar edhe poeti serb Gojko Gjogo: "Që nga Kosova e deri sot serbët nuk kanë patur një shenjtëri më të madhe se Kosovën. Ata kësaj shenjtërie i janë përkushtuar me testament dhe, ja, që gjashtë shekuj i blatojnë theroritë më të shtrenjta, flijimet në gjak. Nuk e di deri kur dhe si do t'ia bëjmë, por e di se jemi të detyruar. Sepse shteti serb pa Kosovën do të ishte njësoj si serbi me një vrimë në krahëror" (Anonim, 1999).

Pesëmbëdhjetë vjet më vonë, pas betejash të furishme dhe intervenimit të NATO-s, mu pasi u vendos njëfarë rendi nën mbikëqyrjen ndërkombëtare, në Kosovë shpërthyen përsëri "konflikte etnike" përmasash më të mëdha, të shkaktuara nga mbyjtja në lumë e tre djemve shqiptarë që nuk u sqarua kurrë. Asohere u sulmuan të gjitha territoret e banuara me serbë, njerëzit në to, si dhe të mirat materiale e kulturore, po edhe forcat e KFOR-it që i mbronin. Dënimi i sulmeve të shqiptarëve të Kosovës ishte i njëzëshëm në opinionin intelektual serb, por intonimi i rëndësisë së sulmeve që i ndryshëm. Beqkoviq në tribunën e Qendrës Kulturore Serbe "Shën Sava" në Suboticë shprehu shpresën se ky "kandili më i madh që e ka parë bota moderne" – ai "hiri më i shtrenjtë që u shfaq në shekullin njëzet e një" – ndoshta do të arrijë t'ia "hapë sytë", "edhe pse dëshmitarët e tyre që tri vjet në Kosovë i mbyllin sytë para zjarrit në të cilin po zhduken vendet e shenjtja serbe" dhe edhe pse ne edhe më tutje "ndjehemi më mirë si viktima" se sa të "notojmë në gjakun dhe fatkeqësinë e huaj" (Anonim, 2004a; Anonim, 2004b). Nëpërmjet po të njëjtit prizëm të mitologjisë serbe të Kosovës dhe të paktën në një mënyrë po aq përfaqësuese, profesori i Fakultetit Juridik në Beograd, Kosta Çavoshki, megjithatë, ka më shumë besim te fuqia e popullit të vet. Meqenëse miti i Kosovës është një nga themelet e identitetit nacional serb dhe se "pa Kosovën e Metohinë vështirë se do të mund të mbijetonim si serbë, nëse do të mund të mbijetonim fare si popull", tani si edhe gjithmonë, "Kosova e Metohia duhet mbrojtur" (Anonim, 2004c).

Mirëpo diskursi epik i apologjisë së trishtuar të drejtësisë më në fund e merr mbështjellësin gnostik më 2008, kur Kosova shpall pavarësinë. Disfata bëhet tani garanci e ngjitjes së re në qiell dhe e shëlbimit. "Dhe kur diçka humbet (nëse humbet), është me rëndësi mënyra si humbet", tërheq vërejtjen shkrimtari i kurorëzuar Dragosllav Mihailloviq. Nëse edhe e kemi humbur Kosovën – "është me rëndësi që të mos humbasim si humbës". Të humbasësh si humbës, siç bëhet e qartë nga teksti i mëtejshëm, do të thotë të dorëzohesh që më parë dhe, në atë mënyrë, "të humbasësh

gjithçka”. Strategjia edhe në disfatë duhet të jetë tjetërfare: “Vetëm ata që humbasin me rezistencë ndaj më të fortëve dhe në betejë me ta, nëse bien edhe kur humbasin, do të dinë një ditë të ngrihen dhe të fitojnë pastaj”. Momenti është “i tmerrshëm”, është e dyshimtë nëse do arrijmë të mbrohemi – “por, është me rëndësi të mbrohemi” (Mihailović, 2008b). Një fuqi të ngjashme të disfatës e grish edhe Svetllana Vellmar-Janković, shkrimtare dhe akademike. Ajo konstaton se pas padrejtësish të mëdha gjatë shekullit 20, më në fund kemi “kapitulluar” dhe e kemi humbur Kosovën që në çastin kur lejuam që “përkujdesjen” për të “ta marrin mbi vete forcat e organizatës ndërkombëtare që na ka bombarduar”. Kjo rënie, me të cilën pajtohet në shikim të parë, shndërrohet ndërkaq përnjëhersh në mundësi për shëlbim: “Por, meqenëse besoj në fuqinë e disfatës si një nxitje, si ftesë për urti, për shkathtësinë e alternuar të durimit dhe kundërvënies, për rezistencë të pathyeshme gandiane ndaj dhunës – jam e prirur të besoj se kjo disfatë qe për ne e domosdoshme për t’u ballafaquar me veten tonë” (Vellmar-Janković, 2008).

Kjo dialektikë soteriologjike është edhe më e theksuar në receptimin e akademik Dragan Nedelković. Ai vë re se “ky nuk është vetëm një çast historik i rëndë, por edhe sublim, që të përshkohemi me virtyte, të fisnikërohemi me spiritualitet, të hedhim poshtë gjithçka që na ndan dhe na poshtëron”. Gjendja është “tragjike, si pas disfatës në Kosovë në vitin 1389 dhe pas shpërnguljeve të mëdha nën patriarkët, ..., po edhe mortaja e bardhë po na asgjëson”, por nuk guxon të ketë pajtim me humbjen më të madhe: “Të armatosur me vlerat shpirtërore, morale e kulturore, ne nuk jemi dhe nuk guxojmë të jemi pesimistë”. Më e rëndësishmja është “gjendja religjioze e popullit serb”, që do të thotë, “shkalla e unitetit popullor, lartësia e dashurisë së ndërsjellë, forca e solidaritetit, forca e bashkimit”, sepse “populli që i ka ato cilësi edhe në disfatë është i pathyeshëm, moralisht dhe shpirtërisht është i pamposhtur”. Përgjithësisht, “shtegu i shndërrimit” është “i thepisur, por shpëtimtar”, ndërsa ne për shkak të shëlbimit “duhet të shndërrohemi, sepse janë këto ditë të këqija” (Milosavljević, 2008).

Kështu, dita e shpalljes së pavarësisë së Kosovës shndërrohet gati në një datë mitike, në një mitologji baza e së cilës është martirizimi i shenjtë i të drejtëve kundër forcës dhe padrejtësisë. Sipas të gjitha gjasash, deklaratën më dramatike në këtë sens e ka dhënë poeti dhe kryetari i Shoqatës së Shkrimtarëve të Serbisë, Sloboda Rakitić. Ai 17 shkurtin e vitit 2008 e ka përjetuar “si ditën më të pikëlluar pas vitit 1389”. Rakitićin në këtë “fatkeqësi të madhe” megjithatë e mban besimi te karakteri i jashtëzakonshëm i serbëve, të cilët “në çastet më të vështira tregojnë forcën, këmbënguljen, fuqinë, vendosmërinë dhe solidaritetin e ndërsjellë”, prandaj shpreson se populli “do t’i kthehet vetvetes” dhe “do të rezistojë në luftën e tij të drejtë – ta çlirojë Kosovën e Metohinë e okupuar” (Rakitić, 2008). Shkrimtari Pero Zubac tonin gati të lartësuar predikues e ngjyros me pasazhe bindëse lirike: “Të dish t’i bësh ballë padrejtësisë neve na është përcaktuar si fat gjatë kohës. Të shikosh përpara dhe me punë e dashuri ta fuqizosh vendin tënd për të bërë ballë, që të mos sëmuremi nga pikëllimi e dëshpërimi, t’i ngjeshim radhët, me shpresë se drejtësia është e përjetshme, ndërsa padrejtësia e përkohshme” (Zubac, 2008). Edhe poeti për femijë Lubivoje Rshumović ka më shumë

besim në drejtësinë hyjnore se në atë njerëzore: “Ajo që është rrëmbyer me forcën njerëzore, do të kthehet me forcën hyjnore. Unë tani nuk i di rrugët e forcës hyjnore, por besoj se Zoti do të na lajmërojë nëse do i duhet ndihma jonë” (Ršumović, 2008).

Dramaturgu, shkrimtari dhe për një kohë deputeti i popullit, Sinisha Kovačević, mbron “tezën që ka të bëjë me thelbin e ekzistencës së Kosovës te të gjithë ne”: “Kosova është “vendlindja” – “fillesa e parë dhe shkaku i parë” i të gjithë neve – “pa marrë parasysh nëse jemi me prejardhje nga Sombori, Rogatica, Nikshiqi...” Ajo, në këtë etnogenealogji, njihet si i fundit “domicil i gjuhës, religjionit, traditës sonë”, vend i krijimit dhe e gjithë asaj që ne jemi, “afresk që ma përkujton prejardhjen”, “shteti nën-shtetas i të cilit jam, gjuha me të cilën flas, kultura që sot e trashëgoj”, diçka shumë më tepër se ato katërmbëdhjetë për qind e territorit që mbase do ta jepnim të fundit. Duke patur parasysh pozitën e tillë parake në simbolikën mentale serbe, nuk mund të jetë ndryshe, por me shpalljen e pavarësisë së Kosovës nga Serbia, jemi “në fillim të krijimit të titit të ri të Kosovës”: njësoj siç gjeneratat e mëparshme “për fat të keq i kanë jetuar mitologjemat e veta”, ashtu edhe të rejat “do të zhvillojnë me kujdes mitologjemën e vet duke imagjinuar për kthimin në Kosovë”. Nëpërmjet këtij “frustrimi të ri dhe shijes së re të poshtërimit të hidhur”, ajo “përsëri do të zgjatet në një kohëzgjatje mitike, e cila Kosovën përgjithmonë do ta lidhë me Serbët” (Bezbradica, 2008).

Edhe politikologu, sociologu dhe analisti politik, Slobodan Antonić, duke mos harruar që t’i mbështesë “institucionet zyrtare në qëndrimin se pavarësia e Kosovës dhe e Metohisë është një akt i kundërligjshëm”¹⁹⁶, këmbëngul se “Kosovën e Metohinë duhet t’i ruajmë në zemrat dhe shpirtat tanë, nëse duam ta ruajmë vetveten” (Antonić, 2008). Brana Crnčević është i brengosur për më shumë se për një kujtesë brezi dhe më me dëshirë do t’ua linte testament brezave që vijnë: ai pyet veten si të “vazhdohet jeta e kombit serb të rrezikuar?”, si t’u përcillen dhe shpjegohen “ngjarjet” “fëmijëve dhe fëmijëve të tyre”, çfarë e “vërtete në librat shkollorë zyrtarë të historisë t’u ofrohet gjeneratave të votuesve të ardhshëm?” “Gënjeshtër, sipas së cilës Amerika ka vendosur rend në Ballkanin e çmendur, le të shënohet në historinë amerikane, në historinë serbe nuk ka vend për një rrenë të tillë... Kopertinat e librit të historisë serbe nuk do të mbyllën derisa të mos shkruhet e vërteta se Kosova është rrëmbyer dhe se Serbia nuk ka pranuar që pa faj të jetë fajtorë” (Crnčević, 2008a). Toma Fila, avokati

¹⁹⁶ Mbështetja për pushtetin mund ta shpagojë me vonesë ndërgjegjen e vvarë. “Tepër i pikëlluar” për arsye se “prej nesh kërkohet të pranojmë se jemi fajtorë për të gjitha krimet që kanë ndodhur që nga shpërbërja e Jugosllavisë. Zoran Qiriq, poeti çapken bashkëkohor dhe prozatori nga Nishi, i denon të “ashtuquajturit demokratë serbë dhe tajkunët serbë”, të cilët kanë qenë “aktorë tepër të rëndësishëm episodikë” në një “lojë të pistë” dhe madhëron pushtetin e mëparshëm: “Dhjetë vjet kam sharë dhe mallkuar Slobodan Millosheviqin, ndërsa tani them se ka ardhur çasti ta rehabilitojmë atë personalitet historik. Historia e ka dëshmuar madhësinë e tij edhe krahas të gjitha të metave që u kanë kushtuar serbëve. Gjithë çka ka thënë Millosheviqi lidhur me raportin e Perëndimit ndaj Serbisë, ishte një e vërtetë e ditur” (Ćirić, 2008). Në gjysmë të rrugës deri te një përfundim i tillë i mendjes së vonuar, por asesi i parashtruar gjer në fund, gjendet edhe mendimi i psikologut Zharko Trebješhanin mbi pritjet e tradhtuara, “humbjen dhe traumën”, për shkak të shpalljes së pavarësisë së Kosovës: “Me t’u realizuar ndryshimet demokratike, është pritur që Kosova do të kthehet nën sovranitetin e Serbisë. Tani janë propozuar ato shpresa – po të kishte qenë ky dënim i një regjimi, e jo i një shteti dhe populli. Jam zhgënjyer seriozisht” (Trebješhanin, 2008).

serb i njohur si mbrojtës i politikanëve të akuzuar për veprat më të rënda kriminale, është edhe më i drejtpërdrejtë dhe më operativ kur sugjeron që, para gjithë të tjerëve, Ministria e arsimit tani duhet të merret me krizën, në mënyrë që “secilit fëmijë t’ia rrënjosë që gjatë jetës së vet ta kthejë Kosovën, nëse babai i tij nuk ka mundur ta bëjë një gjë të tillë”: “Në këtë mënyrë miti mbi Kosovën do të këndellet dhe do të jetojë të gjithë njerëzit” (Fila, 2008).

Nëse vërtet bëhet fjalë për një mit. Mile Saviq, profesor i filozofisë në Fakultetin e Mësuesisë në Beograd dhe, në atë kohë, këshilltar i kryeministrit Vojisllav Koshtunica, siguron se “Kosova nuk është kurrfarë miti, por realitet historik, i cili e ka tragjikën e vet dhe një thellësi dhe sublimitet kolosal simbolik e shpirtëror”. Saviqi është po ashtu i bindur se ne na “është bërë një padrejtësi” që na obligon të kundërvihemi, ndërsa dimensionet juridik, politik e moral është në atë masë në anën tonë kundër “qëndrimet amoral, cinik dhe paturpësisht arrogant” të Perëndimit sa na “jep forcë të qëndrojmë” dhe, sipas “urdhërit të detyrës dhe ndërgjegjes”, “të mbrojmë lirinë dhe dinjitetin” (Eraković, 2008). Edhe shkrintari Srba Ignjatović e jep në variacione të njëjtin refren me një fund didaktik: “për ne, për popullin serb, është me rëndësi ai miti i hedhur poshtë i Kosovës, i përgojuar, i mohuar me mendjemadhësi dhe zotnillëk të rrejshëm. Na porosisin që ta harrojmë, që të heqim dorë prej tij. Që ashtu, bashkë me të, ta falim Kosovën e Metohinë. Të turpërohemi prej tij dhe ta këmbëjmë me të mbeturat dhe grimcat e qytetërimit teknologjik”. Kjo është absurde, na siguron Ignjatović, njësoj sikur grekët të turpëroheshin dhe të hiqnin dorë nga Homeri, italianët nga Virgjili, ndërsa anglezët nga Shekspiri. Prandaj na ka “rastisur fatumi” që ta ruajmë Kosovën e Metohinë tonë – “kartën” tonë, “fytyrën” tonë - “sepse ashtu e ruajmë veten tonë” (Ignjatović, 2008).

3. Fronti i dyfishtë i intelektualëve kritikë

Ata që zakonisht nënkuptoheshin me “intelektualë të pavarur”, alarmuesit e vetmuar dhe jo të preferuar në skenën e politikës së brendshme, pothuaj natyrshëm në reagimet e veta ndaj ngjarjeve të vitit 2008 pikësëpari kanë dënuar kundërvajtësit në radhët e kombit të vet.

Latinka Perović, historiane dhe ish-politikane, në një tribunë në Novi Sad dhjetë ditë pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës vlerësonte se në vepër është një përpjekje e re e “nacionalistëve për ta imponuar konceptin e tejkualuar të shekullit 19 të shtetit të madh etnik dhe ta izolojnë Serbinë nga bota”: “Serbia sa më parë duhet të dalë nga bllokada e imponuar në të cilën ka ndodhur edhe një dhunë e tillë në Beograd që e ka shastisur botën. Linçimi verbal, dëshmitarë të të cilit jemi këto ditë, mund të shndërrohet fare lehtë në linçim të njëmendtë të jobashkëmendimtarëve politikë”. Sociologu i politikës, Jovo Bakiq, po me atë rast ka shpjeguar se terrenin për një zhvillim të tillë të ngjarjeve e kanë përgatitur “ideologë të caktuar të marrë me qira nga DSS¹⁹⁷” dhe

¹⁹⁷ Demokratska Stranka Srbije (Partia Demokratike e Serbisë), ishte asokohe partii në pozitë, ndërkohë që themeluesi i saj, Vojisllav Koshtunica, ishte kryeministër (shën i red.)

mediat e afërta me atë parti – duke e imponuar pandalshëm problemin e Kosovës si të vetmin problem që e ka Serbia: “Ata kanë përsëritur vargun e një poeti se Kosova është fjala serbe më e shtrenjtë, ndonëse ka edhe të tillë që mendojnë se Srebrenica është fjala serbe më e shtrenjtë” (Anonim, 2008a).

Në një tekst autorial, dramaturgia, kolumnistja dhe drejtoresha e Qendrës për Dekontaminimin Kulturor, Borka Paviqeviç, vë re se në vend të “mjerimit dhe dhunës së hordhive të të pakënaqurve” – “ka mundur të ketë pikëllim”. Asgjë, ndërkaq, nga e gjithë kjo: edhe ky rast (fatkeqësi) është shfrytëzuar “për të dëshmuar se, gjithmonë, kemi pasur të drejtë”, që “të kërcënohet çdo mendim disonant jo lidhur me çështjen e integritetit të shtetit, por lidhur me çështjen e pajtimin ose mospajtimin me politikën që e ka udhëhequr shtetin”, që në vend të tragjedisë, e cila nxit “dinjtetin, përqendrimin, përgjegjësinë, organizimin, fokusimin dhe, madje, asketizmin”, të grishen përsëri “narracioni, rrëfimi, predikimi” dhe para së gjithash “kërcënimet”, “përhapja e frikës, censurës dhe autocensurës”, të gjitha ato sipërmarrje plotësisht disfunktionale duke patur parasysh “atë që këtij mjedisi i është dhënë për ta zgjidhur”: “ballafaqimi real me identitetin dhe integritetin e qytetarëve” (Pavićević, 2008b). Ratko Bozhoviç vlerëson se demonstratat dhe dhuna në rrugët e Beogradit kanë një dorëshkrim të njohur të atyre që “dëshirojnë ta rrëzojnë rendin demokratik dhe që Serbinë ta kthejnë në vitet 90 të shekullit të kaluar”, mirëpo tani është veçanërisht e rrezikshme që trazirat janë bërë “pjesë e politikës shtetërore”: “Nuk është fare e patëkeq që kundërvajtësit që demonstrojnë nëpër qytetet e Serbisë këto ditë i gëzojnë simpatitë e një pjese të pushtetit, si dhe të opozitës”. Ai imazh i fytyrës së shëmtuar të Serbisë iracionale të hakmarrjes e shkatërrimit, ato trazira të dirigjuara dhe të orientuara mbi caqet e përzgjedhura me kujdes gjatë mitingut “Kosova është Serbi”, të cilat askush nuk qe i interesuar t’i parandalonte, “dëshmojnë se sot e këtu është dominant narracioni antieuropian, antidemokratik dhe anticivilizues” (Savić, 2008a).

Mikllosh Biro, profesor i psikologjisë në Universitetin e Novi Sadit, konsideron se demonstratat nëpër qytetet e Serbisë pa mëdyshje tregojnë se “çështja e Kosovës është sforcuar si problem nacional dhe detyrë nacionale numër një, e pastaj kjo çështje është shfrytëzuar për homogjenizimin nacional tepër të ngjashëm me atë që e kemi parë gjatë viteve 90”. Ai përkujton se, sipas rezultateve të hulumtimit të opinionit publik, para një viti e gjysmë, “Kosova pothuajse ishte harruar”: “Njerëzit, në pjesën më të madhe të tyre, ishin të vetëdijshëm se ajo është e humbur në luftë me paktin NATO në vitin 1999. Pastaj ka filluar fushata për “ruajtjen e saj brenda kufijve të Serbisë” dhe përsëri dhe gradualisht ka filluar që në sytë e qytetarëve të Serbisë të përjetohet si qëllim më i rëndësishëm se qëllimet tjera”. “Politikanët dinakë”, sipas këtij rikonstrukcioni, shpalljen dhe njohjen e pavarësisë së Kosovës e kanë paraqitur si “humbje mbi të gjitha humbjet”, si “rrëmbim të pesëmbëdhjetë për qind të territorit, si padrejtësi mbi të gjitha padrejtësitë”, dhe që qe e kuptueshme të shkaktojë zemërim dhe zhgënjim me Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe Bashkimin Europian, pastaj frustrimin dhe, më në fund, agresionin. Nga ai “homogjenizim nacional i sforcuar në ‘mbrojtje’ nga padrejtësi, i përcjellë me prardhimin ksenofob të armiqve që na bëjnë padrejtësi,

krahas Radiotelevizionit të Serbisë, i cili ditë me radhë transmeton filma lufte dhe partizanësh dhe policisë që lejon djegien e ambasadave të huaja”, Bironë e “kaplon rrënjëqethja”, sepse tek ato ai e vë re “përgatitjen psikologjike klasike për luftë”. Secesioni i Kosovës si një e “padrejtë vërtet e bërë” ka mundur që opinionit t’i paraqitej edhe ndryshe për ta “qetësuar opinionin e vet publik dhe për ta zbutur hidhërimin e humbjes”.¹⁹⁸

4. Epilog, tani për tani

Nuk është kurrfarë risie historike, zgjat të paktën dy shekuj e gjysmë, që intelektualët t’i akuzojnë intelektualët (e tjerë) për shkak të politikës (së tyre). Aq më pak përbën risi edhe pjesa obligative e programit që intelektualët t’i kritikojnë politikanët për politikën e tyre. Mirëpo, është fenomen relativisht i freskët dhe specifik që politikanët t’i kritikojnë intelektualët për mosveprimin e tyre publik. Të gjitha kritikën janë në lojë në Serbi.

Më 2010, Nebojsa Rangjelloviq, nënkryetari i atëhershëm i Partisë Liberal-demokratike dhe profesor i Fakultetit Juridik në Nish, duket në të dy cilësitë, e fton “elitën intelektuale” në përgjegjësi për shkak të “shoqërisë në krizë”. Ai, në manierën e të kuptuarit tashmë klasik (francez) të intelektualëve, konsideron se është obligim dhe mision i tyre që me këmbëngulje t’ia shpallin shoqërisë të vërtetat e pakëndshme dhe ta “çlirojnë nga gënjeshtret e sheqerosura që demagogët mikroborgjezë i shtrijnë mbi baltën epike të historisë së zbkuruar”. Dositej Obradoviç, në betejën për iluminimin e popullit të vet analfabet, dikur ka ditur që t’i kundërvijë “kishës së gjithëpushtetshme”, ndërsa Vuk Karaxhiqi “sunduesve të vet, bashkëkombasve të paarsimuar, censurës austriake”, prandaj as intelektualët e sotëm serbë nuk kanë të drejtë që në heshtje “të shikojnë se si shoqëria e tyre po shkon në theqafje, duke mbetur robe e gënjeshtave epike dhe mentalitetit provincialist të interesave të imëta të çastit aktual politik”. Sado që të konsiderohet “shoqërisht e rrezikshme”, tani duhet thënë të vërtetat mbi Kosovën: “Në gati dy mijëvjeçarë të gjallimit sllav në këto hapësira, Kosova e Metohia kanë qenë pjesë e Serbisë për rreth dyqind vjet në mesjetë dhe disa vite (1912-1915 në shtetin bashkëkohor serb”); “Që nga Shpërngulja e Madhe serbët nuk janë më shumicë etnike në ato vise”; “midis shtetit mesjetar serb dhe atij modern nuk ekziston një kontinuitet dhe krijimi i shtetit modern nuk mund të vendoset në atë kontekst”; ndërsa “politika e gjakut dhe e trollit i shpie serbët drejt e në humnerë”. (Randelović, 2010).

Më anë tjetër, intelektualëve serbë u vjen edhe një ftesë. Më 2012, në cilësinë e

¹⁹⁸ Ka qenë e mundur të flitet, thekson Biro, rreth të dhënave mbi projeksionet demografike që thonë se “me kusht që Kosova të mbetet në Serbi, shqiptarët do të bëheshin popullatë shumicë në Serbi që në vitin 2021”, se “me hyrjen e Serbisë dhe të Kosovës në Bashkimin Europian çështja e kufijve dhe e territorit bëhet plotësisht e pakuptimtë, ashtu siç e ka pakuptimësuar edhe konfliktin në Irlandën e Veriut”, se Bashkimi Europian, me të cilin në mënyrë kontraproduktive nxitet konflikti, “i dërgon trupat e veta në Kosovë pikërisht për t’i mbrojtur serbët në Kosovë nga shqiptarët e ‘këqij’”, se papunësia në Kosovë është më e lartë se 70% dhe se ajo është një “vrimë pa fund”, e cila do ta kthente mbrapa ekonominë serbe”. Në vend të kësaj, flitej vetëm për territorin – për humbjen e territorit “në të cilin jeton nëntëdhjetë e pesë për qind populli shqiptarë” – dhe manipulohet posaçërisht “me njerëzit e rinj që janë të prirur për reagime të vullshme emocionale ndaj padrejtësisë” (Savić, 2008b).

presidentit të sapozgjedhur të Serbisë, Tomisllav Nikoliq në kremtimin e ditës së Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve u drejtohet intelektualëve dhe e paralajmëron rolin e tyre: “Së shpejti do ju lus që të këshillohemi si ta shpiem shtetin dhe popullin nëpër njërën nga sprovat më të mëdha që na presin, e ajo është zgjidhja e fatit të Kosovës e Metohisë”. Është e kuptueshme, ai nuk i sheh si mendimtarë të pavarur që popullit ia thonë të vërtetat e pakëndshme, por si “patriotë serbë të shquar, të mençur dhe të përgjegjshëm, të cilët mund t’i kuptojnë shkaqet dhe pasojat” dhe, duke konsideruar se në një mënyrë kuvendare i “duhen Kosovës”, i fton në mobilizim: “Përgatituni. Serbisë i nevojitet që të jeni unikë, që të bashkuar t’i përdorni dijen dhe përvojën tuaj, që ta keni parasysh interesin më të rëndësishëm se atë personal dhe që reputacionin tuaj ta vini në shërbim të vendit” (Nikolić, 2012). Paralajmërimi mbase është ende në fuqi.

Nënshkrimet e Marrëveshjes së Brukselit, që po zgjasin që nga 19 prilli i vitit 2013 e deri sot, në këtë pikëpamje nuk ndryshojnë asgjë; pikërisht e kundërta, do të mund të thuhet. Që me arritjen e saj të parë, Slobodan Antoniq, ndër të tjerët, pohon se ajo zë vend “seriozisht jashtë kornizës së Kushtetutës” dhe se shtrohet pyetja nëse Kushtetuta në përgjithësi “mund ta durojë një ndërhyrje të një lloji të tillë, siç iu bë me marrëveshjen”. Në këtë kuptim Marrëveshja do të mund të bëhej një “burim i përherëshëm i dasive politike”: në vend se të mbyllet një kapitull historik, ajo në të vërtetë e hap problemin “nëse 19 prilli është tradhti ose zgjidhje e imponuar” (Antonić, 2013). Tema është ende tepër e freskët, ndërsa procesi është në vijim e sipër, por duket se ka sinjale të mjaftueshme për të përfunduar se, përkundër apo falë Marrëveshjes së Brukselit, në fuqinë e dytë dhe kushedi për të satën herë, vërtet po ndodh pak a shumë ndarja e njëjtë që edhe gjer më tani e ka prekur opinionin publik serb, tani vetëm me vija fronti edhe më të paqarta, në konfrontimin kronik të intelektualëve të brengosur për gjendjen e bashkësisë së vet. E sigurt duket vetëm një gjë: çështja e pazgjidhur fatalisht e Kosovës, e cila – vetëm në shikim të parë në mënyrë paradoksale – është në gjurmim të pandërprerë të zgjidhjes (përfundimtare) që do të vendosë fatin e saj, është larg prej të hequrit nga rendi i (për)ditës në elaboratet dhe komentet intelektuale, apo edhe të llojeve të ngjashme me to.

Literatura:

ANONIM (1999) „Rekli su 1989“, *Vreme*, br. 454, 18. shtator, gjendet në: http://www.vreme.com/arhiva_html/454/11.html (e parë më 15. shkurt 2015).

ANONIM (2004a) „Bečković: kosovski pepeo najskuplji pepeo XXI veka“, *Kurir*, 20. mars, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/kurir/2004/3/20/1D1A26EDB82> (e parë më 3.04.2015)

ANONIM (2004b) „Srpski pepeo najskuplji“, *Večernje novosti*, 20. mars, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2004/3/20/4033> (e parë më 3.04 2015).

ANONIM (2004c) „Novaković uzor za Koštunicu“, *Večernje novosti*, 24. mars, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2004/3/24/4EC> (e parë më 13.12 2014).

ANONIM (2008a) „Dimitrijević: Ristivojeviću nedostaju argumenti“, *Danas*, 28 shkurt, në dispozicion në adresën në internet: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas/2008/2/28/C12573B50045> (e parë më 22.03 2015).

ANONIM (2008b) „Reagovanja srpskih intelektualaca na nezavisnost Kosova“, Radio televizija Vojvodine, 17 shkurt, gjendet në: http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/reagovanja-srpskih-intelektualaca-na-nezavisnost-kosova_49712.html (e parë më 17.08 2014).

ANTONIĆ, S. (2008), „Identitet“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 3.05.2015).

ANTONIĆ, S. (2013) „Sporazum izvan ustava“, *Danas*, 23 prill, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas/2013/4/23/C1257AE8003> (e parë më 17.08.2015).

BEČKOVIĆ, M. (1989) *Kosovo – najskuplja srpska reč*, Valjevo: „Glas crkve“, botimi në internet në dispozicion në adresën: <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html> (e parë më 8.08.2014).

BEZRADICA, Mikojan (2008) „Što ga manje imamo, Kosovo više volimo“, *Glas javnosti*, 20 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/20/C12573> (e parë më 12.10. 2014).

BLAGOVJEVIĆ, Ljiljana (2008) „Užasno“, *Večernje novosti*, 19 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (e parë më 3.12. 2014).

CRNČEVIĆ, B. (2008a) „Handkeova istina o Kosovu“, *Glas javnosti*, 25 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/25/C12573> (e parë më 4.08. 2014).

CRNČEVIĆ, B. (2008b) „Nerazumno“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, në dispozicion në adresën në internet: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12...>: (e parë më 3.03.2015).

CRNČEVIĆ, B. (2008c) „Sigurna noć i nesiguran dan“, *Glas javnosti*, 18 shkurt,

gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/18/C12573...> (e parë më 14.03.2015).

ĆIRIĆ, Z. (2008) „Prljavo“, *Večernje novosti*, 21 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/21/C12> (e parë më 23.04.2015).

EJDUS, P. (2008) „Razočaran“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 17.04.2015).

ERAKOVIĆ, M. (2008) „Nasilje nad Srbijom i pravom“, *Glas javnosti*, 21 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/21/C12573...> (e parë më 29.03.2015).

ERIĆ, D. (2008) „Oteto je proketo“, *Večernje novosti*, 21 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/21/C12> (e parë më 26.03.2015).

FILA, T. (2008) „Mit“, *Večernje novosti*, 23 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/23/C12> (e parë më 2.05.2015).

HABJANOVIĆ-ĐUROVIĆ, L. (2008) „Ojađeno“, *Večernje novosti*, 25 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/25/C12> (e parë më 16.10.2014).

HRISTIĆ, Z. (2008) „Harmonija“, *Politika*, 29 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2008/2/29/C12573B500> (e parë më 17.01.2015).

IGNJATOVIĆ, S. (2008) „Naša povelja, naša tapija“, *Večernje novosti*, 26 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/26/C12> (e parë më 7.12.2014).

KOVAČ, K. (2008) „Ispaštanje“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 30.11.2014).

KOVAČEVIĆ, B. (2008) „Loše“, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12...> (e parë më 23.05.2015).

KRESTIĆ, V. (2008) „Bahato“, *Večernje novosti*, 19 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (e parë më 7.06.2015).

LAŠIĆ, L. (2008) „Sramota“, *Večernje novosti*, 20 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12> (e parë më 3.12.2015).

MARINKOVIĆ, C. (2008) „Bolno“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 15.09.2015).

MIHAILOVIĆ, B. (2008a), „Ružan san“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 20.11.2014).

MIHAILOVIĆ, D. (2008b) „Ne smemo se predati“, *Večernje novosti*, 20 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12> (e parë më 4.10.2014).

MILOSAVLJEVIĆ, M. (2008) „Otadžbina je iznad partija“, *Glas javnosti*, 21 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/21/C12573> (e parë më 11.01.2015).

NIKOLIĆ, T. (2012) „Intelektualci, potrebni ste Kosovu!“, *Kurir*, 19 nëntor, gjendet në: <http://www.kurir.rs/nikolic-intelektualci-potrebni-ste-kosovu-clanak-516472> (e parë më 7.08.2014).

OGNJENOVIC, V. (2008) „Nepravda“, *Večernje novosti*, 22 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/22/C12...> (e parë më 30.10.2015).

OMČIKUS, P. (2008) „Okupacija“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 3.04.2008).

PACIĆ, S. (2008) „Bruka“, *Večernje novosti*, 19 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (e parë më 3.03.2015).

PAVIĆEVIĆ, B. (2008b) „Ljudi kao dokaz“, *Danas*, 20 shkurt, në disozicion në adresën në internet: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas/2008/2/20/C12573B50045> (e parë më 1.09.2014).

PAVIĆEVIĆ, B. (2008a) „Vruć krompir za evropske ruke“, *Politika*, 24 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2008/2/24/C12573B500>. (e parë më 7.05.2015).

POPOVIĆ, Ljuba (2008) „Šta Srbija treba da čini“, *NIN*, 21 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/2/21/C12573B50045C> (e parë më 11.07.2015).

RAKITIĆ, Slobodan (2008) „Nema ničeg tužnijeg“, *Večernje novosti*, 20 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12> (e parë më 12.11.2014).

RANĐOLEVIĆ, N. (2010) „Društvo u krizi i odgovornost intelektualne elite“, *Politika*, 20 tetor, gjendet në: <http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/Društvo-u-krizi-i-odgovornost-intelektualne-elite.lt.html10.2010> (e parë më 3.08.2014).

RISTIĆ, L. (2008) „Odbija“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12>. (e parë më 17.12.2014).

ROSIĆ, T. (2008) „Amerizam je savremeni fašizam“, *Večernje novosti*, 24 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/24/C12> (e parë më 23.10.2014).

RŠUMOVIĆ, L. (2008) „Bog vraća“, *Večernje novosti*, 19 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (e parë më 12.10.2015).

SAMARDŽIĆ, L. (2008) „Zavičaj“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 22.03.2015).

SAVIĆ, B. D. (2008a) „Niko nije smeo da napravi ovakav užas!“, *Dnevnik*, 23 shkurt, në dspozicion në adresën në internet: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/dnevnik/2008/2/23/C12573B500> (e parë më 4.03.2015).

SAVIĆ, B. D. (2008b) „Priprema li se rat protiv unutrašnjih neprijatelja?“, *Dnevnik*, 24 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/dnevnik/2008/2/24/C12573B500> (e parë më 7 qershor 2015).

STIPČEVIĆ, N. (2008) „Evropa postala licemerna“, *Večernje novosti*, 24 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/24/C12> (e parë më 2 shkurt 2015).

STOJILJKOVIĆ, Z. (2008) „Razočaran“, *Večernje novosti*, 25 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/25/C12> (e parë më 12. 11.2014).

ŠOBAJIĆ, M. (2008) „Agresija“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 13.05.2015).

ŠOTRA, Z. (2008) „Gorko“, *Večernje novosti*, 18 shkurt, në dipozicion në adresën në internet: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (e parë më 6.03.2015).

TREBJEŠANIN, Žarko (2008) „Trauma“, *Večernje novosti*, 22 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/22/C12...> (e parë më 30.11.2014).

VASILJEVIĆ, M. (2008) „Gaženje“, *Večernje novosti*, 19 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (e parë më 11.01.2015).

VELMAR-JANKOVIĆ, S. (2008) „Odavno smo izgubili Kosovo“, *Večernje novosti*, 21 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/21/C12> (e parë më 9.01 2015).

VUČETIĆ, S. (2008a) „Dan posle“, *Blic*, 29 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/blic/2008/2/29/C12573B50045C> (e parë më 23.03.2015).

VUČETIĆ, Slobodan (2008b) „Srbija bez Kosova, a svet bez OUN“, *Blic*, 22 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/blic/2008/2/22/C12573B50045C> (e parë më 21.01.2015).

ZUBAC, Pero (2008) „Odoleti“, *Večernje novosti*, 20 shkurt, gjendet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12> (e parë më 14.01.2015).

Përktheu: Anton Berishaj

Predrag Krstiq (Predrag Krstić)

Institute of Philosophy and Social Theory

University of Belgrade

Intellectual processing of “Kosovo”: Serbian receptions, resignations and reactions

Abstract:

The paper follows the reactions of Serbian professional, cultural and intellectual public on the developments in Kosovo and about Kosovo in the last three decades, focusing in particular on the period of its unilateral declaration of independence. The first part of the article expose emotional responses to the challenge that the events in Kosovo provoked. The central section is devoted to explanations or rationalizations that tend theoretically to interpreted them, with special emphasis on two characteristic models of understanding of „Kosovo“: the “Gnostic” and the “critical” one. The conclusion suggests that the impenetrability of rival discursive systems and argumentative flows of an already predefined conflict does not provide the hope not only for reconciliation, but even for a responsible dialogue among them.

Keywords:

Kosovo, Serbian intellectuals, emotional reactions, Gnostic vision, critical understanding, role of intelligence.

Pudar Drashko (Gazela Pudar Draško)

Instituti për Filozofi dhe Teori Shoqërore

Universiteti i Beogradit

Simbolika e pafuqisë: intelektualët dhe marrëdhëniet serbo-shqiptare në kontekstin postjugosllav

Abstrakt:

Qëllim i këtij punimi është të hulumtojë qëndrimet e intelektualëve në Serbi në lidhje me Kosovën, si një hapësirë gjeografike, e cila me ngarkesën e domethënies simbolike ka marrë një status dhe rëndësi të veçantë. Në tekst synohet njohja dhe operacionalizimi i strategjive diskursive, në kuadër të të cilave intelektualët përdorin nocionin Kosovë dhe/ose metaforën e “figurës së armikut – figurës së Tjetrit”. Analiza a deklaratave dhe e teksteve të intelektualëve në media lidhet me tri ngjarje kyçe të periudhës postjugosllave, apo periudhës së pas 5 tetorit, të cilat kanë shënuar procesin e vetëvendosjes së Kosovës. Bëhet fjalë për ngjarjet e etiketuara si “Pogromi kosovar” të vitit 2004, shpallja e pavarësisë së Kosovës në vitin 2008 dhe nënshkrimi i Marrëveshjes së Brukselit në vitin 2013. Punimi dëshmon për dilemat (apo për mungesën e tyre) tek intelektualë të ndryshëm, të cilët ose i shtyu “fati” të interesohen për “çështjen e Kosovës” ose u provokuan që të paraqesin publikisht gjykimin e tyre, si dhe të cilët janë të orientuar drejt pyetjes – nëse borxhi intelektual para së gjithash nënkupton besnikërinë ndaj kombit të vet dhe luftën për të “drejtat” e tij me mjete intelektuale, apo pikërisht protestën kundër euforive nacionale, ose të tjera, dhe përafrimin me vlerat universale?

Fjalë kyçe:

intelektualët, figura e Tjetrit, strategjitë diskursive, Kosova, kombi

Intelektualët dhe nacionalja në kontekstin e hapësirës (post)jugosllave

Intelektualët marrin pjesë si aktorë kyç në gjenerimin, specifikimin, artikulumin dhe përhapjen e cilësdo formë të imagjinatës shoqërore, apo të sistemit të dijes të kushtëzuar nga shoqëria, i cili në kuptimin që i jep këtij termi Majnhajm (Karl Mannheim), do të mund të quhej ideologji. Në këtë kuptim, intelektualët janë gjeneratorë të ideologjive, pra edhe të atyre nacionale, si dhe nismëtarë të pranimin të tyre në skenën shoqërore (Smith, 1991; Anderson, 1998). Termi i Bendas mbi “tradhtinë e intelektualëve” përshkruan kontributin e intelektualëve, të cilët iu jepën pasioneve politike e nacionale, duke e shënuar shekullin XX me organizimin intelektual të urrejtjeve politike (Benda, 1996). Ky koncept përfshin shpërnjohjen e vlerave universale dhe pranimin e urdhëresave të veçanta, nacionale, të cilat i kënaqin interesat e ngushtë, egoistë, për të cilët rëndom janë të huaja drejtësia, e vërteta dhe liria. Që këndej buron konkluzioni i Bendas se “vërtet, kurrë më parë nuk ka patur kaq shumë punime politike ndër ata që do të duhej të jenë pasqyrë e inteligjencës së paanshme” (Benda, 1996, 49).

Është e nevojshme të kihet parasysh se nocioni “intelektual” kurrësi nuk është i njëkuptimshëm, megjithëse është shpesh i vetëkuptueshëm dhe ka një përdorim të gjerë të përditshëm. Intelektualët, e veçanërisht kategoria që i përmbledh – inteligjencia – me të cilën shpesh identifikohet, janë parë si një shtresë specifike lirshëm-lëkundshme (Manhajm), si pjesë e një klase që i mundëson asaj legjitimitimin (Gramshi), si një shtresë e dominuar e klasës dominuese (Bourdieu), ose si një klasë e re (Đilas, Szelenyi). Kollini thekson se ekzistojnë të paktën tri interpretime të konceptit intelektual në përdorimin bashkëkohor (Collini, 2002; Collini, 2006). Domethënia e parë, dhe më e gjera, përfshin bashkësi të mëdha të bartësve të profesioneve shoqërore, puna primare e të cilëve lidhet me idetë, dijen ose kulturën. E dyta, interpretimi subjektiv na shpie tek interesat individuale për idetë, pavarësisht nga profesioni ose roli shoqëror dhe si e tillë sociologjikisht është vështirë e kapshme. Në fund, definicioni kulturologjik, i pranuar në këtë punim, i përkufizon intelektualët si *aktorë që kanë fituar një autoritet intelektual në bazë të të arriturave dhe/ose emërimit dhe të cilët e përdorin atë autoritet gjatë veprimin në opinionin publik lidhur me tema të ndryshme, pavarësisht nga fakti nëse janë kompetentë për to ose jo* (Pudar Draško, 2015). Intelektualët gjithmonë nisen nga një formë ekspertize e njohur gjerësisht, të cilën e kthejnë në kapital kur i drejtohen opinionit më të gjerë e të paspecializuar, duke marrë rëndom pozicionin e personit që flet në dobi të interesit publik (Misztal, 2007).

Intelektualët janë aktorë shoqërorë jashtëzakonisht të rëndësishëm, e kjo rëndësi del në pah sidomos në shoqëritë ku dominon nacionalizmi, sepse ata zotërojnë fuqinë që në traditën dhe historinë e begatë nacionale/etnike të zgjedhin momente dhe elemente specifike, të cilat i kombinojnë dhe iu mëshojnë, duke krijuar kështu shpjegime kauzale dhe duke prodhuar ideologji të caktuara kombëtare. Për këtë arsye ata janë aleatë të pazëvendësueshëm të elitave politike, qoftë edhe kur ata vetë nuk zënë pozita politike. Roli i tyre primar është prodhimi i ideve dhe idealeve politike, ku kombi zë një vend qendror (Narvselius, 2009). Historia e Europës lindore dhe juglindore dësh-

mon për një pozitë të rëndësishme të intelektualëve që nga formimi i lëvizjeve të para kombëtare, e deri te periudha bashkëkohore kur ata shpesh kanë qenë të angazhuar si liderë të opozitës ose si shtylla të rendit sundues, të cilit i sigurojnë legjitimitetin (Kennedy, 1990; Jennings, Kemp-Welch 2003). Studimi i Dejan Joviçit (Dejan Joviç) *Jugosllavia – shteti që u vyshk: Ngritja, kriza dhe rënia e Jugosllavisë së katërt* dëshmon se ekziston një rrymë e tërë teorike, e cila ndikimin e elitës intelektuale e konsideron të qenësishëm, nëse jo edhe vendimtar për rrjedhat e trazimeve nacionale në hapësirat e ish-Jugosllavisë. Megjthëse Joviç nuk e mbështet këtë pikëpamje, ai vë në pah se i ashtuquajhuri argument kultural u jep një peshë specifike intelektualëve në krijimin, e më pas edhe shpërbërjen e kombit jugosllav (Joviç, 2003).¹⁹⁹

Hapat e parë të intelektualëve në problematizimin nacional të Kosovës pas Luftës së Dytë Botërore lidhen me Dobrica Qosiqin (Dobrica Ćosić) dhe fjalimin e tij të vitit 1968, i cili nga pozicioni i internacionalizmit marksist foli për problemet e nënvlerësimit të çështjes nacionale në Republikën e Serbisë në vitet 60-të, si dhe për nacionalizmin dhe irredentizmin shqiptar (Ćosić, 2004, 21). Pas një heshtjeje të shkurtër gjatë viteve 70-të, çështja e Kosovës përsëri bëhet çështje jetike për intelektualët serbë gjatë dekadës pasuese, kur shoqëria jugosllave bie në një krizë politike e ekonomike. Përkeqësimi i krizës ekonomike në shoqërinë jugosllave dhe fuqizimi i prirjeve separatiste të pushtetarëve republikanë pas vdekjes së Titos, ndikuan gjerësisht në pozicionimin e elitave intelektuale si bartëse të programeve kombëtare. Në zhvillimin e situatës një kontribut të rëndësishëm patën sidomos marrëdhëniet midis elitave intelektuale serbe dhe sllovene, prijëse të dy koncepcioneve të ndryshme mbi rregullimin e shtetit jugosllav, që veçanërisht doli në pah gjatë dhe pas demonstratave shqiptare të vitit 1981.

Memorandumi i Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve (ASShA) është prodhim i intelektualëve, që do të nxisë një polemikë të ashpër në shoqërinë jugosllave në vitin 1986 (shih punimin e Rigels Halilit në këtë libër). Autorët e Memorandumit e konsiderojnë Serbinë viktimë të politikës jugosllave, veçanërisht të asaj kroate e sllovene, si dhe të ideologëve të Kushtetutës së vitit 1974. Me këtë kushtetutë, dy krahina autonome në kuadër të Serbisë – Kosovës e Metohisë dhe Vojvodinës – me kompetencat e reja u jepet një mëvetësi e rëndësishme në relacion me republikën amë. Përfytyrimi për serbët si viktimë, i cili u shfaq që në fjalimin e Qosiqit tetëmbëdhjetë vjet më parë, bëhet gurthemel i diskursit intelektual që është mirëmbajtur gjer më tani. Në Memorandum shqiptarët karakterizohen negativisht, si një forcë antidemokratike, e cila ishte e orientuar drejt arritjes së qëllimeve të proklamuar në programet dhe aksionet e Lidhjes së Prizrenit 1878-81, dhe e cila për mungesë të veprimit të duhur të organeve kompetente po shndërrohej në një kërcënim serioz për shtetin dhe kombin serb. “Për më pak se dhjetë vitet e ardhshme, nëse gjërat nuk ndryshojnë thelbësisht, serbë në

¹⁹⁹ Një paraqitje e shkëlqyer është ofruar në studimin e Jasna Dragović-Soso *‘Shpëtimtarët e kombit’ – Opozita intelektuale e Serbisë dhe ringjallja e nacionalizmit*, ku në mënyrë kritike shqyrtohet roli i intelektualëve në lëvizjet nacionale, me një shqyrtim të veçantë të inteligjencisë kritike beogradase dhe kthesën e saj drejt nacionalizmit (Dragović-Soso, 2004).

Kosovë nuk do të ketë më, ndërsa Kosova ‘etnikisht e pastër’, qëllim ky i shprehur pa mëdysheje i racistëve shqiptaromëdhenj, i bazuar që në programet dhe aksionet e Lidhjes së Prizrenit 1878-81, do të realizohet në tërësi” (SANU, 1986).

Çështja e Kosovës është çështje kyçe rreth së cilës bëhet mobilizimi dhe homogjenizimi i intelektualëve serbë në fund të viteve 80-të, duke shfrytëzuar kompleksin e viktimës, si faktor dominues në diskursin e nacionalizmit në Serbi. “Në vend të interpretimit të vjetër të realitetit, të bazuar në bashkësinë ndërnacionale, një pjesë e elitës së asokohshme jugosllave/serbe dhe elita e re serbe ofruan një interpretim të atillë të identitetit, që do t’i shërbente ekskluzivisht interesit nacional. Si mjet themelor në këtë riorientim nga identiteti jugosllav në atë serb, shërbeu miti nacional, apo narracioni për heronjtë dhe ngjarjet nga e kaluara serbe” (Đerić, 2002, 10). Intelektualët më të spikatur, mbrojtës të interesave nacionale ishin akademiku Mihailo Marković (Mihaljo Marković), pjesëtar i dikurshëm i shkollës filozofike të praksistëve, në diskursin e së cilës dominonte internacionalizmi; Dobrica Qosiq, shkrimtar në zë, funksionar i dikurshëm i Partisë Komuniste dhe për një kohë të shkurtër kryetar i Republikës Federale të Jugosllavisë, si dhe Matija Bećković (Matija Bećković), trashëgimtar dhe vazhdues i traditës epike të këngëve popullore, si dhe krijues i parullës së betimit për ruajtjen e Kosovës: “Kosova – fjala më e shtrenjtë serbe” (krahaso: Krstić, 2015).

Mihailo Marković tek elementet kulturore dhe historike të identitetit të shqiptarëve shihte mohimin e identitetit serb, diçka që legjitimonte nacionalizmin serb, si reaksion ndaj lëvizjes shqiptare separatiste e nacionale (Shigeno, 2004). Bećkovići në vitin 1989, kur po shënohej 600 vjetori i Betejës së Kosovës, ne shumë vendbanime të diasporës serbe mbajti një ligjëratë, në të cilën theksohet që në fillim se “për fatin e popullit serb asgjë nuk është më vendimtare se beteja që po zgjat në Kosovë dhe për Kosovën”, “në Kosovë fati ynë ka ndryshuar, historia është zgjidhur, shpirti është pastruar, ka filluar një jetë e re e kombit serb; me të ka filluar gjithçka dhe me të gjithçka do të mbarojë”. Poeti është mbrojtësi më i spikatur i besëlidhjes së Kosovës, e cila kërkon nga serbët që të mos bëjnë tregti me Kosovën, sepse ajo tokë është strumbulli në të cilin “është varrosur i gjithë populli serb”, ndërsa me varrin në traditën serbe nuk bëhet tregti. Bećkovići thekson se “vetëm qielli është i stërmbushur me yje, ashtu siç është Kosova e njëjësuar me monumente kulturore serbe, manastire e kisha, vende të shenjta dhe varreza; nëse do ta humbisnim këtë Kosovë, vetëm do të dëshmonim se jemi pinjot të atyre që kanë tradhtuar atje që më 1389; e edhe më keq: të humbasësh në Kosovë nuk është njësoj si ta humbasësh Kosovën” (Bećković, 1989).

Gjithsesi, është me rëndësi të theksohet se kanë ekzistuar edhe intelektualë që nuk e kanë mbështetur një program të këtillë, siç janë praksistët e dikurshëm Nebojša Popov (Nebojša Popov) dhe Milladin Životić (Miladin Životić), të cilët i janë kundërvënë fuqishëm ideologjisë së nacionalizmit dhe të cilët kanë marrë pjesë në një varg peticionesh dhe nismash për fillimin e dialogut dhe qetësimin e konflikteve (Dragović-Soso, 2004). Me kalimin e kohës kur po bëhej gjithnjë e më e qartë se lëvizja nacionaliste nuk kishte sjellë rezultatet e dëshiruara gjatë viteve 90-të, ndër intelektualët vihej re gjithnjë e më pak mbështetja ndaj ideologjisë nacionale, ndërsa po rritej

numri i tyre në ujërat e politikës. Aleanca Veriatlantike e bombardoi Serbinë në vitin 1999, dhe kjo gjë solli homogjenizimin e pjesshëm dhe forcoi kompleksin e viktimës, duke u bërë shenjë dominante e diskursit kombëtar në Serbi. Për këtë arsye, edhe në periudhën pas ndryshimeve të 5 tetorit²⁰⁰, e cila është në fokus të këtij punimi, nacionalizmi e gjeti vendin e vet në skenën shoqërore, pa marrë parasysh thirrjet për çlirimin nga hijet e së kaluarës, domosdoshmërinë e modernizimit dhe orientimit drejt vlerave europiane. Për më tepër, edhe pas ndryshimeve në diskursin intelektual vazhdon të dominojë ndarja Ne-Ata me bazë nacionale, çka gjatë 15 viteve të fundit ka sjellë lëniën pas dore në një masë të madhe të ndarjeve sociale.

Ngjarjet kyç në marrëdhëniet serbo-shqiptare në Kosovë

Në vazhdim të tekstit një vëmendje e veçantë u kushtohet marrëdhënieve midis serbëve e shqiptarëve në kontekstin e tri ngjarjeve kyçe në periudhën pas 5 tetorit, duke u përpjekur që të trajtohet veprimtaria e elitave intelektuale në opinionin publik në lidhje me Kosovën. Të përcjella me protesta dhe djegie të ambasadave e të xhamive këto ngjarje ilustronë zhurmën nacionale dhe mllefën e rinisë.

“Pogromi kosovar”. Më 17 mars të vitit 2004 në Kosovë u përshkallëzua dhuna, e me këtë rast u sulmua popullata e vendbanimeve serbe dhe u dogj një varg objektivash që konsiderohen si trashëgimi kulturore serbe. Nxitëse e kësaj dhune etnikisht të motivuar ishte plagosja e një djaloshi serb në Çagllavicë, në afërsi të Prishtinës, dhe mbytja e tre djemve shqiptarë në lumin Ibër, që në opinionin shqiptar u pa si hakmarrje për ngjarjen në Çagllavicë, dhe kështu shërbeu si shkas për një varg aksionesh të dhunshme ndaj serbëve kosovarë. Dhuna dhe arratia e serbëve nga Kosova shkaktoi trazira, si dhe një “dhunë reaktive” në Beograd dhe në qytete të tjera të Serbisë. U dogjën xhamitë në Beograd dhe Nish, u dëmtuan objekte në pronësi të shqiptarëve në një numër qytetesh, ndërsa policia me përpjekje të mëdha mbrojti ndërtesat e ambasadave të shteteve perëndimore në Beograd. Në mediat serbe, këto ngjarje u emërtuan si “Pogromi kosovar”.

Shpallja e pavarësisë së Kosovës. Kosova më 17 shkurt 2008 shpalli njëanshëm pavarësinë nga Serbia. Në mbledhjen e jashtëzakonshme solemne të Parlamentit të Kosovës 109 deputetë të pranishëm miratuan njëzëri Deklaratën e Pavarësisë së Kosovës, ndërsa 11 deputetë serbë e bojkotuan seancën. Seanca zgjoi një vëmendje të madhe mediatike, sepse drejtpërdrejt e transmetuan rrjetet globale televizive CNN, BBC dhe Euronews. Qeveria e Serbisë reagoi me *Vendimin për shpalljen të pavlefshme të akteve kundërligjore të organeve të përkohshme të vetëqeverisjes në Kosovë dhe Metohi mbi shpalljen e pavarësisë së njëanshme.*

²⁰⁰ Ndryshimet e 5 tetorit kanë të bëjnë me ndryshimin e pushtetit në tetor të vitit 2000, kur pas protestave masive që u nxitën nga dyshimet për parregullsi të rezultateve të zgjedhjeve presidenciale të mbajtura më 24.9.2000, Sllobodan Millosheviqi u tërhoq nga posti i kryetarit të Republikës Federale të Jugosllavisë dhe ia lëshoi postin Vojislav Koshtunicës, kryetarit të Opozitës Demokratike të Serbisë.

Marrëveshja e Brukselit. Marrëveshja e parë mbi parimet e normalizimit të marrëdhënieve të Beogradit e Prishtinës u nënshkrua në Bruksel më 19 prill të vitit 2013. Marrëveshja përfshin 15 pika dhe parashikon formimin e Asociacionit të Komunave Serbe, policinë unike të Kosovës, integrimin e njësive të pushtetit gjyqësor në kornizën juridike të Kosovës, si dhe i detyron të dyja palët që të mos e bllokojnë njëra-tjetrën në procesin e integrimi evropiane. Negociatat që sollën Marrëveshjen e Brukselit zgjatën dy vjet, me ndërmjetësimin e përfaqësueses së lartë për politikë të jashtme dhe siguri të unionit European, Katrin Eshton (Catherine Ashton). Marrëveshjen e nënshkruan kryeministri i Serbisë, Ivica Daçiç, dhe kryeministri i Kosovës, Hashim Thaçi, ndërsa dokumenti pak më vonë u ratifikua në të dy parlamentet.

Hulumtimi, rezultatet e të cilit janë paraqitur në vazhdim të tekstit, kishte për qëllim të analizonte perceptimin e marrëdhënieve midis shqiptarëve dhe serbëve në diskursin publik të intelektualëve në shtypin serb. Në këtë kuptim, nëpërmjet analizës së përmbajtjes së mediave në një periudhë kohore të kufizuar, kam dashur të paraqes karakteristikat kryesore të marrëdhënieve midis serbëve dhe shqiptarëve, si dhe kornizat e përfaqësimit, strategjitë dhe stereotipat e ndërtimit të Tjetërsisë gjatë këtyre ngjarjeve mbresëlënëse. Analiza ka përfshirë gjithsej 186 tekste që janë botuar në media në periudhën dyjavore pas secilës ngjarje, e në të cilat janë shprehur qëndrimet e intelektualëve nëpërmjet çfarëdo lloj forme autoriale, deklaratave të shkurtra apo intervistave. Tekstet janë mbledhur nga Arkivi Medial Ebart, i cili përfshin gazetat e përditshme me tirazhin më të madh në Serbi, të arkivuara që nga viti 2003 e gjer më sot. Arkivi përmban mbi tre milionë tekste dhe veçanërisht i rëndësishëm dhe lehtësues gjatë analizës është grupimi i teksteve sipas temave, kështu të gjitha tekstet që në çfarëdo forme i referohen Kosovës grupohen në temën “problemi i Kosovës”, të ndarë si e veçantë. Për fat të keq, arkivi nuk mundëson gjetjen e pozicionit të teksteve në gazeta dhe as renditjen e tyre nëpër rubrika, prandaj analiza fokusohet ekskluzivisht në përmbajtjen e tyre.

PASQYRË E TEKSTEVE TË ANALIZUARA			
	2004	2008	2013
VEČERNJE NOVOSTI	14	66	2
GLAS JAVNOSTI	12	13	/
DANAS	8	4	4
POLITIKA	8	6	5
KURIR	5	1	/
BLIC	5	7	2
DNEVNIK	1	5	1
TË TJERA	9	5	3
GJITHSEJ	62	107	17

Që në shikim të parë, është e qartë se më së shumti reagime në opinionin në Serbi ka shkaktuar shpallja e pavarësisë së Kosovës. Në prodhimin e përmbajtjes mediatike me këtë rast kanë prirë *Večernje novosti*, në të cilat çdo ditë janë botuar nga disa deklarata të shkurtra të intelektualëve rreth temës së pavarësisë. Pas këtij kulminacioni, ndodhi një lloj zbrazjeje që u pasqyrua në mungesën e një reagimi më masiv të intelektualëve në media pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Brukselit në vitin 2013.

Po ashtu, analiza ka treguar se perspektiva e të tjerëve, respektivisht e intelektualëve të huaj dhe intelektualëve nga Kosova, me kalimin e kohës, është gjithnjë e më rrallë e pranishme në hapësirën mediatike të Serbisë. Në këtë sens, në vitin 2004 janë botuar gjashtë tekste që kanë përcjellë qëndrimet e intelektualëve të Kosovës dhe tetë tekste që kanë përfshirë edhe pikëpamjet e intelektualëve të huaj. Në vitin 2008 gjithsej tre tekste përcjellin pikëpamjet e intelektualëve të huaj mbi ato ngjarje, ndërsa ata shqiptarë nuk kanë qenë fare të pranishëm në opinion në periudhën e përfshirë. Në fund, në vitin 2013 reagimi ndonëse i kufizuar i intelektualëve ka qenë i përcjellë me mungesën e plotë të interesit të mediave ndaj intelektualëve shqiptarë dhe të huaj dhe qëndrimit të tyre lidhur me Marrëveshjen e Brukselit.

Është e nevojshme të theksohet këtu se vëllimi i kufizuar i hulumtimit dhe fokusi mi te një qëllim më konkret hulumtues nuk mundëson nxjerrjen e përfundimeve rreth vëllimit të ndikimit të strategjive diskursive të përdorura nga intelektualët mbi qytetarët e Serbisë, edhe pse e sinjalizon në një mënyrë. Sociologjinë e intelektualëve, edhe si të tillë, e karakterizon mungesa e parametrave të qartë me të cilët do të përcaktohej shkalla e ndikimit të intelektualëve, prandaj edhe ky punim fokusohet para së gjithash në paraqitjen e elementeve të pranishme të diskursit, e jo në përcaktimin e “fuqisë së ideve intelektuale”.

Shqiptarët dhe serbët – afria e papajtueshme

Diskursi për shqiptarët si të Tjerë është dukshëm më i pranishëm në tekstet që lidhen me ngjarjen e parë, e cila këtu përcaktohet përmbledhtazi si “Pogromi kosovar”. Me këtë rast, Kryesia e Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve ka lëshuar një komunikatë në të cilën “me termat më të ashpër e dënon barbarinë e terroristëve shqiptarë, vrasjen e serbëve të pafajshëm dhe shkatërrimin e të mirave të tyre materiale e shpirtërore në Kosovë e Metohi”. “Aksioni i koordinuar i terroristëve në tërë Kosovën”, thuhet në komunikatë, “me mbështetjen e një pjese të medias në gjuhën shqipe, sipas një modeli të parë tashmë shumë herë, është pasojë e standardeve të dyfishta që forcat ndërkombëtare në Kosovë e Metohi zbatojnë ndaj terrorizmit dhe separatizmit shqiptar” (Anonim, 2004g).

Shqiptarët në perceptimet e intelektualëve paraqiten të vrazhdë, ekstremistë, madje edhe xhihadistë e fashistë. Kështu, teksti në *Balkan-in* e datës 19 mars 2004 përmban fjalinë: “Që bashkësia ndërkombëtare është më përgjegjësja për konfliktet në Kosovë për shkak të vlerësimeve plotësisht të gabuara, pamundësisë dhe paaftësisë për ta ndalur *tërbimin e egër të hordhive të ekstremistëve shqiptarë*, të cilave paqeruajtësit

ndërkombëtarë iu kundërvunë me arrati – këtu pajtohen të gjithë analistët”. Më tej, në po atë tekst, Lubodrag Stojadinović (Ljubodrag Stojadinović, gazetar dhe komentator i *Politikës*) është “i bindur se komuniteti ndërkombëtar është plotësisht i paaftë të pengojë krijimin e një ‘shteti surrogat’ në Kosovë, të themeluar mbi “*mospërshtatjen qytetëruese’ të çuditshme të shqiptarëve* dhe shprehinë e tyre që vetëm me dhunë t’i realizojnë qëllimet politike” (Anonim, 2004a). Gjatë tubimit protestues të Shoqatës së Shrimtarëve të Serbisë, e cila për vite të tëra ishte bastion i intelektualëve me orientim nacional, Zhivojin Rakočević (Živojin Rakočević), poet dhe gazetar nga Kosova, e plotëson këtë diskurs antiqytetëruës me fjalët: “Ajo shoqëri fisnore, pa përmendore të kulturës materiale, është skllave e atavizmave dhe instinkteve të veta. Shqiptarët duhet të çlirohen nga ky fatum, sepse askush nuk do t’i lejojë që të krijojnë një shtet fisnor pa ligje dhe lidhje me Beogradin” (Nikolić, 2004).

Problematizohet papjekuria e shqiptarëve, të cilët përshkruhen si fëmijë të llastuar që nuk u mjafton një gisht, por e duan gjithë dorën. “Shqiptarët nuk janë as mirënjohës, as besnikë: konsiderojnë se Perëndimi e ka kryer punën e vet, se duhet të shkojë dhe t’i lërë të sundojnë. Meqenëse ishin kanakarët e Perëndimit, ia kanë mbushur mendjen vetes se mund të bëjnë ç’të duan, prandaj si një fëmijë i llastuar kanë filluar t’i godasin prindërit e vet, të cilët ua kanë krijuar një Kosovë gjysmë të pavarur”, thotë Dragan Simeunović (Dragan Simeunović), politikolog dhe profesor në Universitetin e Beogradit, në tekstin “Edhe dy valë goditjesh të stuhisë shqiptare” të botuar në gazetën *Dnevnik* të Novi Sadit, më 21 mars 2004. I ngjashëm është edhe qëndrimi i një intelektual “nga jashtë”, rusit Petar Iskenderov, në tekstin “Hapi i fundit i albanizimit”: “Ekstremistët shqiptarë nuk i kanë respektuar, as mbështetur paqeruajtësit, por vetëm i kanë duruar deri në vendimin për ta pastruar krahinën nga të gjithë pjesëtarët e besimit tjetër. Është e qartë se vala e re e dhunës mbi serbët ka qenë e planifikuar që më parë. Bëhet fjalë për etapën e fundit të albanizimit të Kosovës, të cilës nuk i duhen as serbët ortodoksë, as vendet e tyre të shenjta, as nëpunësit e KB, as ushtarët e NATO-s” (Anonim, 2004e).

Në diskursin e intelektualëve me orientim nacional vihet theksi tek ekstremizmi i shqiptarëve, sepse “shqiptarët e Kosovës janë inovatorë të vërtetë në fushën e terrorizmit, ata nuk sulmojnë vetëm serbët, por edhe pjesëtarët e komunitetit shqiptar që janë besnikë ndaj serbëve” (Aleksandar Fatić, këshilltar shkencor, në: Anonim, 2004d), që do të thotë se “shqiptarët definitivisht e kanë zbuluar fytyrën e vet të vërtetë. Ata nuk janë në gjendje që të respektojnë të drejtat e njeriut dhe të pakicave të komuniteteve të tjera nacionale në Kosmet” (Ognjen Pribičević, këshilltar shkencor, në Anonim, 2004a). Shqiptarët në këtë kontekst paraqiten si kërcënim për qytetërimin, kërcënim për Europën: “Organizata terroriste shqiptare u ka mësyre 120.000 serbëve të pambrojtur. Ky është edhe xhihad, sepse ata kanë shkatërruar dhe djegur objektet fetare ortodokse, kanë sulmuar priftërinjtë dhe kanë treguar se pikërisht terrorizmi shqiptar është më i rrezikshmi në Europë” (Milan Mijalkovski, ekspert për siguri dhe profesor në Universitetin e Beogradit, në Anonim, 2004b). Çështja e Kosovës, me aktin e shpalljes bëhet edhe më e komplikuar, sepse disa intelektualë e hedhin poshtë

mundësinë deri diku të dëshiruar që Kosova të kthehet në gjirin e Serbisë, duke e parë aty rrezikun për kombin serb. “Ne nuk na duhet shteti ku, për shkak të ideve fiktive mbi Serbinë unike, në të ardhmen do të kemi dy milionë e gjysmë talibanë, të cilët në çdo moment do të jenë të gatshëm ta fusin vendin në kaosin e terrorizmit. Nuk na duhet shteti që për 30 vite të ardhshme do të ketë popullsi me shumicë shqiptare, sepse kemi përgjegjësinë edhe për gjeneratat që do të vijnë” – komenton Çedomir Antiq (Çedomir Antić), nga Instituti Ballkanologjik i ASShA-së (Nikolić, 2004b).

Në këtë periudhë forcohet diferenca dhe dallimet e papajtueshme midis serbëve dhe shqiptarëve. Dushan Batakoviç (Dušan Bataković, ambasador në Greqi, bashkëpunëtor i Institutit Ballkanologjik të ASShA-së) pohon që këta dy popuj në Kosovë nuk mund të bashkohen kurrë në një komb unik, madje as politik: “Kemi në një anë shqiptarët që janë diasporë, ku nacionalizmi është jashtëzakonisht i fuqishëm dhe të cilët, për dallim nga serbët, kanë zakone të tjera, e flasin një gjuhë tjetër, kanë shprehi të ndryshme kuturore e qytetëruese. Domethënë, në Kosovë është plotësisht e pamundshme të zbatohet modeli i kombit fiktiv kosovar. Këtu nuk kemi bazë për një komb të veçantë” (Nikolić, 2004a). Është e pranishme pikëpamja se kombi për shqiptarët është më i rëndësishëm se githçka tjetër, pra edhe se besimi fetar, prandaj serbët janë arketip i armikut të kombit ndër shqiptarë – “Për shqiptarët në Kosovë e Metohi kishat ortodokse dhe manastiret janë simbole të serbizmit, e më pak të ortodoksisë ose krishtëritimit, meqenëse ka dhe objekte të krishtera katolike përreth Gjakovës dhe Novo Bërdës që nuk preken”, thekson Zhivica Tuciq (Živica Tucić), publicist dhe analist i feve (Kovačević, 2004). Në synimin drejt qëllimeve të veta, shqiptarët shihen si unikë, për dallim nga serbët që janë të ndarë, të copëzuar dhe pa qëllime të qarta - “Nuk ka asnjë *shiptar* që nuk do t’u thotë sot se lufton për Kosovën e pavarur. Ky është qëllimi i tyre i vetëm dhe ata qëllim tjetër nuk kanë. Dhe as që u duhet. Përkundrajt tyre, ne nuk e kemi një qëllim, as strategji, as një politikë të përpunuar shtetërore, para së gjithash të jashtme, po as të brendshme, që do ta merrte në gjirin e vet çështjen e Kosovës. Ne jemi një shtet i dërmuar dhe një popull i thyer” – thekson Radosh Lushiq (Raboš Lušić), historian dhe profesor në Universitetin e Beogradit (Vuksanović, 2004).

Zërat që thërrasin për qetësimin e pasioneve dhe tejkalimin e “urrejtjes” janë të rrallë në tekstet nga viti 2004. Në gazetën *Danas* më 20 mars të vitit 2004 u botua një Apel i nënshkruar nga intelektualët serbë, midis tyre edhe nga akademiku Sima Qirkoviç (Sima Ćirković), akademiku Andrej Mitroviç (Andrej Mitrović), regjisorja e teatrit dhe drejtoresha e Qendrës për Dekontaminim Kulturor, Borka Paviqeviç (Borka Pavićević), historianja Branka Prpa, profesoresha emeritus Irina Subotiç (Irina Subotić), akademiku Gojko Subotiç (Gojko Subotić), historianja dhe profesoresha e Universitetit të Beogradit, Lubinka Trgovçeviç (Ljubinka Trgovčević): “Që këndeje është momenti i fundit për faktorët politikë dhe elitat kulturore të pala shqiptare dhe serbe që krahas përkujdesit për institucionet dhe organet, të cilat duhet të sigurojnë lirinë dhe barazinë, të angazhohen më fuqishëm për ta ndryshuar klimën kulturore, të tejkalohen urrejtja dhe mosbesimi, t’i hapet rruga njohjes më të mirë dhe mirëkuptimit”. Mediat kanë përcjellë edhe deklaratat e disa intelektualëve shqiptarë, të cilat

dëshmonin për ekzistencën e një shmangieje nga metodat e dhunshme dhe ofronin arsytetime për ngjarjet e marsit të vitit 2004. Veton Surroi deklaronte se “është i befshuar me sjelljen agresive të rinisë shqiptare që ka sulmuar njerëzit, shtëpitë dhe kishat”. Duke i shpjeguar arsyet për një sjellje të tillë, ai shprehet se “përshkallëzimi i dhunës është pasojë e faktit që në Kosovë nuk është ndërtuar një shoqëri qytetare” (Ibid.) Duke reaguar ndaj përshkallëzimit të dhunës në Kosovë dhe ngjarjet reaktive në Serbi, shkrimtari dhe intelektual i nga Shqipëria, Ismail Kadare, i vendos serbët dhe shqiptarët në të njëjtën shportë, duke i konsideruar popuj ballkanikë: “Kur jam në Ballkan i kritikoj ata popuj, kur nuk jam në Ballkan, i mbroj. I njoh të gjitha mangësitë e ballkanasve, e njoh gjithë të keqen që e kanë bërë, të gjitha budallallëqet, marrëzirat e tyre. Marrëzia është tipar i Ballkanit. Por, nuk pajtohem me përbuzjen sistematike të cilës i janë ekspozuar ballkanasit. Ata janë të aftë për gjithfarë bestialitetesh, por edhe për gjëra tepër fisnike. Nuk është fjala këtu për retorikë, por kjo është realitet. Ata janë pjesë e Europës” (Anonim, 2004c).

Pafuqia dhe kërkimi i Tjetrit

Pas reagimeve të bujshme që shkaktoi dhuna e vitit 2004, dukej sikur intelektualët iu kthyen vetërivlerësimit, i cili në masë të madh është përcjellë me lamente mbi pafuqinë e kombit të vet për t’u bashkuar dhe për të gjetur aleatë për realizimin e interesave të veta kombëtare. Edhe pse reagimet ndaj shpalljes së pavarësisë së Kosovës ishin të bujshme, në tekstet nga viti 2008 është tepër pak i pranishëm konstruktimi i Tjetërsisë shqiptare. Një nga shprehjet e rralla të cilat e shikojnë shqiptaren si Tjetër e gjëjmë te Sinisha Kovaçević (Siniša Kovačević), dramaturg dhe profesor i Universitetit të Beogradit, i cili thekson karakterin elitar dhe europianizmin e serbëve: “Kosova për ne përfaqëson diçka që është shtëpi e gjuhës, fesë, traditës sonë. Gjithë çfarë jam unë, është krijuar në Kosovë. Afresku që ma përkujton prejardhjen, shteti nënshtetas i të cilit jam, gjuha me të cilën flas, kultura që sot e trashëgoj. Prandaj, Kosova për ne nuk është vetëm 14 për qind e territorit. Natyrisht, Kosova u përket edhe atyre shqiptarëve që janë lindur atje me shekuj, me gjenerata. Mirëpo, nëse i shikoni ato determinante emocionale-filozofike, kulturologjike, sociologjike dhe historike që nga krijimi i shtetit, deri te monumentet historike, në Kosovë nuk ka asnjë dëshmi materiale të ekzistencës shqiptare. Deçanin nuk e ka ndërtuar Skënderbeu, por Stefan Deçanasi. Nuk i ka ndërtuar dikush që e ka pasur katundin e tij diku në Bjeshkët e Nëmuna dhe atje ka ruajtur dhitë e delet, por sunduesit e ndritur serbë që në atë moment, gjithsesi, kanë përfaqësuar elitën europiane” (Bezbradica, 2008). Për intelektualët, qëndrimin e të cilëve e përfaqëson Kovaçevići, Kosova është djepi serb i civilizimit. Ai civilizim është njohur, është shënuar që nga kohët e lashta, për çka dëshmojnë gjurmët e tij kulturore. Përkundër civilizimit serb, shqiptarët përjetohen si popull pa rrënjë të forta, pa kulturë dhe, edhe pse janë të pranishëm me shekuj, implicite gjenden në një shkallë më të ulët zhvillimi civilizues.

Shpallja e pavarësisë dhe njohja e këtij akti nga shumë përfaqësues të komunitetit ndërkombëtar solli zhvendosjen e fokusimit të Tjetrit nga shqiptarët tek Perëndimi, Europa dhe Amerika. Kryetari i ASShA Dejan Medaković (Dejan Medaković) e ka shënuar ditën e miratimit të deklaratës për pavarësinë e Kosovës si ditën më tragjike jo vetëm të serbizmit, por edhe të Europës bashkëkohore: “Që nga sot kanë vdekur në Europë edhe ato përpjekje më të ndershme që përfundimisht të stabilizohen parimet e mëdha të vizionarëve të saj më të ditur të lirisë e humanitetit” (Medaković, 2008). Në deklaratën e saj, ASShA thekson se “Akademia nëpërmjet tubimeve të shumta, publikimeve dhe daljeve publike është përpjekur që me fakte shkencore, me argumente të pakontestueshme ta bëjë me dije absurditetin historik të krijimit të një shteti të ri në territorin, i cili që nga mesjeta e hershme i përket popullit serb” (Anonim, 2008). Sipas mendimit të një pjese të intelektualëve që mund t’i quajmë intelektualë me orientim nacional, një absurditet i tillë historik në masë të madhe është nxitur nga veprimet e faktorëve të huaj, të cilët në Ballkan gjithmonë favorizojnë interesat e veta. Kështu, Sllavenko Terziq (Slavenko Terzić), nga Instituti i Historisë i ASShA, thekson se “që në vitin 1880 në Vjenë është konkluduar se shqiptarët mund të shfrytëzohen si ‘forcë shkatërruese’ në hapësirat jugosllave, në të cilat duhet ta luajnë rolin e ‘rumunëve të Ballkanit jugperëndimor’. Historiani H.D. Shanderl konsideron se, në fillim, rolin udhëheqës në organizimin e lëvizjes kombëtare shqiptare e ka patur Britania e Madhe. Lordi Edmond Ficmoris në prill të vitit 1880 doli me qëndrimin se është në interesin e Europës që të krijohet ‘Shqipëria e fuqishme’, e cila do të përfshinte vilajetet e Shkodrës, Janinës, Kosovës dhe Manastirit, nën sovranitetin e sulltanit. Më vonë këtë rol e mori Austrohungaria. Ç’është tjetër sot politika e Perëndimit dhe SHBA-së përveç politikë e krijimit të ‘Shqipërisë së fuqishme’, apo ndryshe e ‘Shqipërisë së madhe’”, thotë Terziq në tekstin “Hakmarrja e të mundurve” (Nikolić, 2008). Millovan Danojliq (Millovan Danojlić), shkrimtar dhe përfaqësues i spikatur i rrymës nacionale të intelektualëve, është edhe më i rreptë në vlerësimin e tij të ndikimit perëndimor në Ballkan: “Çështja e Kosovës, gjithsesi, do të zgjidhet midis Beogradit e Tiranës. Gjithçka tjetër është vetëm një improvizim kriminal i plaçkitësve të paskrupullt, për të cilët kjo nuk është hajdutëria e parë. Midis vitit 1915 dhe vitit 1999 Europa na ka bombarduar gjashtë herë. Çfarë duhet të bëjë më shumë për të kuptuar se me kë kemi të bëjmë” (Janković, 2008). Sinisha Kovaçević, i përmendur tashmë, si faktor të drejtpërdrejtë për vuajtjet serbe me Kosovën konsideron Amerikën, e cila paraqitet si arketip i armikut tinzar, i cili nuk trembet nga asgjë: “Qëndrimi im personal ndaj gjithë kësaj, si njeri që Kosovën e konsideron fillesë të parahershme dhe paraardhëse të ekzistencës vetjake, ishte i tillë, do ta them këtë me mjaft patetikë, sa që kam qarë, duke mos besuar dot se ekziston një sasi e tillë arrogance dhe fodullëku brenda diçkaje që quhet rend botëror, apo ndryshe brenda diçkaje që përfaqëson liderin botëror në këtë çast. Natyrisht, fjala është për Amerikën, e cila është krijuar para 200 vjetësh mbi parimin e gjenocidit, rrëmbimit dhe mohimit të gjithë asaj që është njerëzore dhe e krishterë” (Bezbradica, 2008). Një argument i ngjashëm mund të gjendet edhe te Brana Crnčević (Crnčević), shkrimtar: “Angloamerikanët kanë hequr dorë nga perdja e hekurt në dobi

të luftërave policore demokratike, në të cilat shtetet çapkëne burgosen dhe riedukohen. A është burgosur Serbia në një luftë të tillë? Sipas të gjitha gjasave, po!” (Crnčević, 2008). Në një relacion të tillë, vihet re edhe një herë pozicionimi megaloman i serbëve si një komb i rëndësishëm, edhe pse i vogël, sepse serbët gjenden ballë për ballë me gjithë civilizimin perëndimor. Serbët i shërbejnë Perëndimit që edhe një herë ta konfirmojë veten: “Ndëshkimi i Serbisë me ‘fuqinë qytetare’ i kontribuon forcimit të projektit të Europës si ‘fuqi qytetare’. Për më tepër, zmbropsja politike e Serbisë për Europën është e mirëseardhur. Po të mos ndodhte, ajo do të qe e detyruar ta shpikë. Funkzioni i saj – në përputhje edhe me paradoksin e Dyrkemit (Durkheim) – është pozitiv: *Serbët i shërbejnë idesë së Europës integrale si të një ‘fuqie qytetare’ të shëndetshme*, dhe pikërisht më shumë se cilido tjetër (sic!). Me të njëjtin pasion me të cilin i ndëshkon si ‘politikisht deviantë’, ajo – kur të vijë koha – do t’i pranojë në familjen e popujve evropianë, ‘do t’i përqafojë atësisht’ dhe do t’u gëzohet si një ‘deleje të humbur’” – thotë Mile Nenadić (Nenadić), sociolog dhe profesor i Universitetit të Novi Sadit (Nenadić, 2008).

Është e dukshme, po ashtu, se një numër më i madh intelektualësh në vitin 2008 i kthehen vetvetes, qenies së kombit të vet dhe nuk janë të rralla rishqyrtimet e strategjive të elitave nacionale gjatë dekadave të kaluara, por edhe dënimi i reagimeve të dhunshme në Serbi ndaj shpalljes së pavarësisë. Në këtë periudhë, intelektualët e orientuar a(nti)nacionalistë kanë më shumë hapësirë në media, të cilën e shfrytëzojnë për t’i vënë në pah hapat e gabuar të elitës serbe në dekadat e shkuara dhe në mënyrë kritike t’i qasen mungesës së denacionalizimit të shoqërisë. Slobodan Vuçetiç (Slobodan Vuçetić), kryetar i Gjykatës Kushtetuese, flet me trishtim për imazhin e keq që ka marrë dhenë, pas shkatërrimeve nëpër Beograd: “Pamjet e objekteve në zjarr dhe plaçkitjeve, që kanë shkuar në botë, e kanë anuluar plotësisht efektin pozitiv politik të mitingut masiv dhe dinjitoz në Beograd dhe Serbisë i kanë shkaktuar një dëm të madh politik” (Vuçetić, 2008a). “Ky është imazhi që tregojnë se ne jemi armiq të më të këqij të vetvetes, sepse kjo është rruga në vetizolim. Ky imazh tregon se sot e këtu është dominant narrativi antieuropian, antidemokratik dhe anticivilizues. Me këtë vepër kemi radikalizmin në formën e ekstremizmit. E kjo nuk është politikë, por tragjedi” – është jashtëzakonisht kritik ndaj pjesëtarëve të kombit të vet Ratko Bozhović (Božović), kulturolog dhe profesor i Universitetit të Beogradit (Savić, 2008).

Kompozitori Zoran Hristiq e akuzon elitën intelektuale serbe për dallimin me Kosovën dhe kontributin kyç “të autizmit theqafës nacionalist”, i cili na ekspozon ndaj rrezikut që Serbia të reduktohet në pashallëkun e Beogradit: “Një pjesë e ‘elitës’ intelektuale serbe po i çmend dhe huton serbët me një retorikë plot patos për Kosovën. Nuk do e zbuloj Amerikën nëse konsideroj se para syve tanë vendi i quajtur Serbi me dekada shpërbëhet deri te barcoleta mbi pashallëkun e Beogradit. Kjo barcoletë me ngadalë ose shpejt po na kthen në realitet. Kam përshtypjen se autizmi theqafës nacionalist edhe më shumë do të na ndajë nga bota. Meqenëse na ‘shesin mend’ mbi botën e mirë dhe të keqe, le ta shpjegojnë çfarë gjindsh jemi ne. Mendoj se nuk jemi kurrfare, sepse jemi me krenari jashtë çdo bote, me tendencë të prodhojmë pranga për vetveten. Po të kishim qenë dhe po të ishim në harmoni me botën, lutjet e manastireve ortodokse nuk

do të këndoheshin me praninë e tankeve, por me ne dhe në territorin tonë” (Hrستیć, 2008).

Udhëheqja e keqe që ka sjellë disfatën kombëtare shfaqet si faktor edhe te intelektualët me orientim kombëtar, prandaj Çedomir Antić (Čedomir Antić), bashkëpunëtor i Institutit Ballkanologjik, por këtu tanimë edhe lider i Klubit Progresist²⁰¹ të ripërtëritur, qorton elitat politike në Serbi për dobësinë e treguar: “Duke mbrojtur një marrëveshje të ngjashme që na është imponuar me bomba, regjimi i vjetër është përpjekur që ta ruajë fanitjen e nderit, ndërsa qeveritë demokratike t’i fshehin dobësitë e veta dhe jogatishmërinë për të filluar betejën e re kombëtare. Një pjesë e partive në pushtet (DS dhe G17) është përpjekur që me adoptimin e një politike të tillë të sjellë çfarëdo zgjidhjeje, pas së cilës mantra për integrimet europiane ndoshta do të bëhej më e pranueshme dhe do dëgjohej më shumë. Një politikë e tillë, e përkufizuar nga dobësia, nuk mund të jetë afatgjatë, e as të ketë sukses të përhershëm. Populli ynë, pikërisht falë politikës së partizuar dhe pushtetdashëse, është sjellë në një gjendje frustrimi dhe është ngjitur në një skenë absurdi” (Antić, 2008). Një pikëpamje të ngjashme lidhur ma shkaqet, por me përfundime tjetërfare, e shtron edhe Teofil Pančić (Pančić), publicist i orientimit a(nti)nacionalist, i cili vë në pah zëvendësimin e pjesës me tërësinë: “Establishmentit ka filluar të shtresohet në variantin light (‘Kosova është pjesë e Serbisë’), e cila me gjithë zemër ‘nuk e jep Kosovën’, por për zotin ka edhe ndopak vetëdije se Serbia është një organizëm pakëz më i madh, më kompleks dhe me kërkesa më të mëdha, i cili duhet ushqyer dhe, në përgjithësi, për mbijetesën dhe zhvillimin e tij duhet përkujdesur; dhe në variantin hard core (‘Serbia është pjesë e Kosovës’), e cila nuk sheh kurrfarë kuptimi në gjithë atë punë boshe të panevojshme me çështje dhe probleme minore dhe banale (standardi, eurointegrimet, liritë politike dhe mediale dhe ashtu disi) të asaj province kosovare relativisht të parëndësishme të quajtur Serbi në momentin kur është e rrezikuar Tërësia, respektivisht Kosova, ajo-prej-nga-jemi-të gjithë-ne, pa marrë parasysh që vetëm një pjesë jona janë të ndërgjegjshëm për një gjë të tillë” (Pančić, 2008). Ai vë në pah absurditetin e të marrurit me problemin dominant kosovar, i cili kushtëzon lënien plotësisht mbas dore të problemeve sociale që e ngulfasin Serbinë pas vitit 2000.

Në fund, Slobodan Vuçetić (Slobodan Vuçetić) megjithatë prek çështjen e lidhjes midis serbëve dhe shqiptarëve, që është krijuar në bashkëveprim shumëdekadash me armiqësi të theksuara, duke nxjerrë përfundimin se nuk ekziston mundësia për çfarëdo qoftë bashkësi të pjesëtarëve të këtyre dy kombeve: “Duke patur parasysh armiqësinë njëqindvjeçare dhe konfliktet e përgjakura të serbëve e shqiptarëve rreth Kosovës, e veçanërisht periudhën e kaluar dhjetëvjeçare, sipas të gjitha gjasave kurrfarë bashkësi demokratike e tyre nuk do të mund të themelohet e as të mbijetojë ‘qoftë me vullnet, qoftë me forcë’” (Vuçetić, 2008b).

²⁰¹ Klubi Përparimtar u themelua në vitin 1906. E përbënin intelektualët e tubuar rreth gazetës *Videlo*, organ i Partisë Përparimtare Serbe. Klubi Përparimtar si shoqatë politike u ripërtëri në vitin 2007 dhe tubon anëtarët që me “dijen dhe ndikimin e vet propozojnë dhe nxisin pëparimin e shtetit dhe kombit serb” (fragment nga portali i Klubit Përparimtar: <http://www.napredniklub.org/osnovno-o-klubu/>).

Lënia dhe/ose njohja e realitetit

Pas komentimit të trishtë të shpalljes së pavarësisë së Kosovës në vitin 2008, e cila pjesërisht u pranua si realitet, e pjesërisht si një stad kalimtar për te “kohët më të mira” në të cilat kjo amëz serbe do t’i kthehet Serbisë, akti i nënshkrimit të Marrëveshjes së Brukselit u prit vakët, gati pa reagime në qarqet intelektuale. Një (jo)reagim i këtitllë do të mund të përshkruhej më së miri me sintagmën biblike: “U krye”.

Zëri i intelektualëve shqiptarë, në kuadrin e teksteve të analizuara, mungon dukshëm në media edhe në vitin 2008, edhe më 2013. Marrja vetëm me vetveten vihet re edhe nga perspektiva tjetër, sepse Tjetri shqiptar ka humbur gati plotësisht në regjime dhe ia ka lënë vendin vetakuzimit dhe konstatimit të inferioritetit në raport me situatën historike në një periudhë më të gjatë kohore, e cila vetëm sa ka përfunduar me këtë akt të njohjes praktike të tërthortë të pavarësisë. Dushan Bataković, drejtor i Institutit Ballkanologjik të ASShA, e prmbledh strategjinë e elitës serbe si katastrofale: “Lëshimet tona të pajustificueshme rreth çështjeve kyç (siguria e serbëve, kthimi i të zhvendosurve, si dhe të drejtat e tjera të garantuara të njeriut, të injoruar në planin e Ahtisarit), e veçanërisht braktisja e OKB-së si vend të negociatave dhe lënia e dialogut në duar të Brukselit, në shtator të vitit 2009, kanë përjashtuar çdo mundësi që zgjidhja finale të jetë e pranueshme edhe për Serbinë. Lëshimet e pakuptueshme në të kuptuarit dhe interpretimin e politikës së pas luftës së ftohtë, të rëndomta pas vitit 1990 (mendoj për vendimet strategjike të kreut shtetëror), nuk mundën të kompensohen me kurrfarë shkathtësie diplomatike” (Bataković, 2013). Elita politike serbe e ka shkëmbyer Kosovën për një përfitim të papërcaktuar dhe të pasigurt, i cili manifestohet me hapjen e procesit të anëtarësimit në Bashkimin Europian. Sinisha Kovaçević për këtë arsye e varros përvetësimin serb të Kosovës: “Me marrëveshjen është ngallmuar gozhda e fundit mbi arkivolin e shtetësisë serbe në Kosovë. E të gjithë ato 240.000 veshkë, 120.000 mëlçitë dhe një zemër serbe janë shitur për një tepsi me peshk, për asgjë, për datën e shenjtë. E data, siç thotë një fjalë e urtë, ‘mund të jetë, por jo doemos’” (Anonim, 2013b).

Në procesin historik të negociatave, serbët edhe një herë janë treguar inferiorë, vetëm se jo me shqiptarët, por me mbrojtësit e tyre nga Perëndimi, nën drejtimin e të cilëve zhvillohet gjithë procesi i negociatave, gjatë të cilit përfaqësuesit serbë me përlulje i pranojnë të gjitha kushtet: “Kosova nuk ka çmim dhe, për këtë arsye, ajo mund të jepet vetëm falas, çka është njëkohësisht një shembull që nuk mbahet mend në histori. Kjo është një sjellje kalorësiake aq e rrallë në botën e sotme, e pikërisht ne e kemi bërë dhe do të hyjmë në histori për këtë mirësjellje” – thotë Matija Beqković (Anonim, 2013a). Mendimet e tij i përplotëson Çedomir Antiqi: “Mendoj se e gjithë kjo varet nga elita politike. Si ta kuptojnë seriozisht në botë ‘nënpresidentin e parë’ kur e ka thënë qartas se nga poshtërimi dhe dorëzimi i popullit tonë varet pagimi i pensioneve” (Antić, 2013). Këtu faji i atribuohet elitës kulturore, apo asaj intelektuale, e cila me pafuqinë e treguar e dobëson shpirtin e popullit serb dhe forcën e tij historike që t’u dalë zot interesave të veta shekullore *përkundër* të gjithëve: “Sinqerisht, po na gatu-

ajnë si bretkosën në kazan dhe tashmë për një kohë të gjatë. Por kjo nuk i shfaqëson aspak nga përgjegjësia piktorët e sotëm të fytyrës së pushtetit aktual serb. Një pjesë e rëndësishme e këtij gatimi janë mediat dhe e ashtuquajtura elitë kulturore, e cila me vite të tëra ka krijuar atmosferën se gjoja ‘Kosova është humbur qëmoti’ (vetëm grinden rreth faktit nëse e ka humbur Tadiqi a Millosheviqi, Koshtunica a Tito, apo ndoshta mbreti Aleksandër), se kjo ndoshta është edhe më mirë – sepse ‘çfarë do të bënim me dy milionë shqiptarë’ – dhe se tani gjëja më e rëndësishme është t’i ‘kthehemi të ardhmes’ dhe jetës më të mirë për fëmijët tanë” – vë re Gjorgje Vukadinović (Đorđe Vukadinović), analist politik (Anonim, 2013c).

Fare lehtë vihet re se tekste gjatë vitit 2013 dëshmojnë për mungesën e plotë të shqiptarëve në vetëdijen e intelektualëve në fund të periudhës së marrë në shqyrtim, që vë në pah se Tjetra shqiptare ka humbur dhe ia ka lënë vendin diskursit të pafuqisë vetjake dhe kujës mbi kombin e shkatërruar për shkak të dobësisë së elitës nacionale. Mund të vihet re ngjashmëria e këtyre gjetjeve me vërejtjen e parashtruar në vitin 2013 nga Tatjana Rosiq (Rosić) në një përmbledhje punimesh që tematizon intelektualët, ku ajo shkruan për “lëvizjen mazokiste, gjithnjë sërish, vendin dhe shkaqet e vuajtjes, të përcjella me përjetimin e marginalizimit/pafuqisë intelektuale përballë ngjarjeve që kanë ndodhur” (Rosić, 2013, 98).

Përfundim

Alpar Loshonc (Alpár Losoncz), i cili është marrë me intelektualët në shumë punime, thekson se “të kuptuarit e vetvetes tek intelektualët është gjithmonë dhe njëkohësisht edhe tematizim e rendit ekzistues në përgjithësi” (Losoncz, 2013, 41). Një pozicion i tillë mund të përshtatet lehtë me pikëpamjen e Bourdieu-së se fusha intelektuale është pikërisht fushë e luftës rreth asaj se kush i përket (Wacquant, 1989), me çka shpjegohet edhe dominimi i një drejtimi të caktuar të mendimit. Pikërisht intelektualët e pranishëm në opinionin publik vënë në pah dominimin e mendimit ideologjik të kësaj periudhe, e cila ende është nacionale dhe e ngjyrosur me sindromën e viktimës dhe inferioritetit serb. Është i dukshëm “ modeli i sjelljes së pakujdesshme” të intelektualëve që i drejtohen opinionit publik (Posner, 2001), i cili në masë të madhe të kujton mungesën e etikës veberiane të përgjegjësive ndër intelektualët. Pyetja e shtruar në fillim të punimit – nëse nënkupton borxhi intelektual para së gjithash besnikërinë ndaj kombit të vet dhe luftën për të “drejtat” e tij me mjete intelektuale, ose pikërisht protestën kundër euforive nacionale dhe të tjera dhe përafrim me vlerat universale – gjen kështu përgjigjen e saj, e cila shkon në favor të lojalitetit nacional.

Në kontekstin e dhënë të tri ngjarjeve kyçe për marrëdhëniet serbo-shqiptare të shekullit XXI, sjellja e pakujdesshme mund të vlerësohet gati tërësisht mbi bazën e qëndrimeve intelektuale të parashtruara, nëpërmjet të cilave në opinionin publik përcillet dhe imponohet një mendim i caktuar mbi rrjedhat botërore. Mund të diferencohen dy grupe intelektualësh. Grupi i parë dhe më i madh janë intelektualët me orientim nacional (intelektualët e Serbisë së Parë), midis të cilëve vihet re një mungesë e plotë e grave, i karakterizon përjetimi i kombit serb si një vlerë supreme, dhe që në

media zënë një hapësirë në përpjestim shumë më të madhe se grupi i dytë. Grupi i dytë i intelektualëve, më i vogël për nga numri, përfshin intelektualët me orientim a(nti)nacionalist, të cilët mundësi e tyre të ralla për të ndikuar mbi opinionin publik i shfrytëzojnë për të theksuar nevojën e heqjes dorë nga ekstremizmi, por edhe për të vënë në pah përgjegjësinë e pjesës më të madhe të elitës intelektuale për ruajtjen e modelit të sjelljes së pakujdesshme, e cila kurrsesi nuk mund të çojë drejt normalizimit të jetës shoqërore-politike në Serbi.

Intelektualët, në periudhën e hulumtuar të gati një dekade midis vitit 2004 dhe vitit 2013, kanë ndryshuar mënyrën sesi i kanë parë dhe operacionalizuar marrëdhëniet serbo-shqiptare, duke u zhvendosur Tjetrin nga shqiptarët tek Europa/Perëndmi. Analiza tregon se shumica e intelektualëve përqëndrohen tek çështjet e brendshme të korpusit nacional serb, veçanërisht gjatë periudhës 2008-2013. Reagimi i dhembshëm pas përshkallëzimit të dhunës në Kosovë në vitin 2004 dhe operacionalizimi i shqiptarëve si Tjetri i paqytetëruar, fashizoid dhe i papjekur, ia la vendin zhdukjes së ngadalshme të shqiptarëve nga diskursi i intelektualëve serbë. Sa më shumë zhvendoset Tjetri shqiptar, po aq rritet prania e tjetërsisë së Perëndimit mbi të cilin hidhet faji për rrëmbimin e hapësirës shekullore kulturore serbe, e nënës shpirtërore serbe, çka ndodh në favor të shqiptarëve, të cilët ose nuk kanë asnjë të drejtë, ose kanë shumë më pak se kombi serb. Shqiptarët në shqyrtimet intelektuale janë gjithnjë e më tepër dytësorë, në periferi, e jo rrallë plotësisht të mënjanuar, krahas kujës mbi fatin e rëndë të popullit serb dhe elitës së tij, e cila për vite me radhë e udhëheq shtetin në rrugë të gabuar dhe nuk ka forcë të mjaftueshme t'i kundërvihet copëtimit të tij, e për këtë rëndom fajësohen fuqitë e huaja dhe interesat e tyre gjeopolitike.

Duke i marrë në konsideratë këto gjetje, është e mundshme të përcaktohen dy amëza diskursive, të cilat kryqëzohen dhe dominojnë njëra mbi tjetrën gjatë dekadës së marrë në shqyrtim. Amëza e parë operacionalizon pikërisht Tjetrin, i cili transformohet nga një komb armiqësor partikular (shqiptarët gjatë vitit 2004), në një antipod civilizues global (Perëndimi gjatë vitit 2008). Amëza e dytë bëhet shprehimisht dominante me kalimin e viteve, ndërkohë që operacionalizon kujën për vetveten, nëpërmjet papjekurisë së kombit serb dhe, mbi të gjitha, pafuqisë së elitës (politike e kulturore) serbe për të siguruar mbrojtjen e interesave kombëtare. Në pajtim me amëzën e dytë diskursive, në diskursin intelektual në mënyrë të vazhdueshme dhe dominante rikthehet përjetimi i kombit serb si një komb viktimë, një entitet sublim, i përparuar në qytetërimin e tij, i cili fillimisht u gjend nën tehun e sulmeve të forcave primitive shqiptare, e pastaj edhe të fuqive të mëdha të huaja dhe i cili kurrsesi nuk mund të nxjerrë nga gjiri i vet një elitë kombëtare të përgjegjshme dhe në lartësinë e duhur.

Fundi i periudhës së vëzhguar shtron edhe sfida të reja para elitës intelektuale të Serbisë. Meqë gati përgjithësisht pranohet se Kosova “ka ikur”, intelektualët po e humbasin pikëmbështetjen e rëndësishme të strategjisë diskursive nacionale. Analiza ka treguar se ata, përfshirë muajin prill të vitit 2013, tërhiqen nga hapësira publike, të paktën në konekstin e kësaj teme. Tërheqja nga opinioni publik në lidhje me temën e Kosovës, pjesërisht mund të shërbejë si tregues edhe i zhvendosjes së fokusit në tema të tjera, por nuk mund ta pohoj këtë pa një analizë të detajuar të diskursit të tërësishtëm të intelektualëve në Serbi. Megjithatë, duke e shfrytëzuar paralelen e tërhequr

nga Loshonci mbi të vetëkuptuarit e intelektualëve si tematizim i rendit në tërësi, mund të thuhet se pafuqia e tyre, për të cilën flasin hapur, dëshmon për pafuqinë/rëndësinë e vogël të kombit serb në skenën botërore. Sfidat e marrëdhënieve serbo-shqiptare në periudhën pas Marrëveshjes së Brukselit mund të bëhen temë e operacionalizimeve të ardhshme diskursive Ne-Ata, por është më e besueshme se diskursi intelektual më parë do të marrë trajtën e një diade në nivelin evropian-antievropian në Serbi, për çka flet edhe zhvendosja e perceptimit të Tjetrit tek intelektualët e paraqitur në këtë punim.

Literatura:

- ANDERSON, B. (1998) *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd: Plato.
- BEČKOVIĆ, M. (1989) "Kosovo – najskuplja srpska reč", <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html>, (e parë më 24.04.2015).
- BENDA, Ž. (1996) *Izdaja intelektualaca*, Beograd: Socijalna misao.
- BREUILLY, J. (1982) *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press.
- ĆOSIĆ, D. (2004) *Kosovo*, Beograd: Novosti.
- ĐERIĆ, G. (2002) „Mitski aspekti nacionalnog identiteta“, *Filozofija i društvo*, Vol. 19 – 20.
- DRAGOVIĆ – SOSO, J. (2004) 'Spasioci nacije' – *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga.
- JENNINGS J. dhe KEMP-WELCH A. (red) (2003) *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge.
- JOVIĆ, D. (2003) *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije*, Beograd: Samizdat B92.
- KEDURI, E. (2000) *Nacionalizam*, Podgorica: CID.
- KENNEDY, M. D. (1990) „Eastern Europe’s Lessons for Critical Intellectuals“ në *Center for Research on Social Organization Working Paper Series* nr. 430, fq. 1-29.
- LOSONCZ, A. (2014) „Moć i nemoć intelektualca“, në Roksandić C., Cvijović Javorina I. (red.) *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, fq. 39-50.
- Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt), https://pecanik.net/wp-content/PDF/memorandum_sanu.pdf, (e parë më 22.03.2015).
- MISZTAL, B.A. (2007) *Intellectuals and the Public Good: Creativity and Civil Courage*, New York: Cambridge University Press.
- NARVSELIUS, E. (2009) *The Nation’s Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in Post-1991 L’viv*, Linköping: Linköping University.
- POSNER, R. (2001) *Public Intellectuals: A Study of Decline*, Cambridge: Harvard University Press.
- PUDAR DRAŠKO, G. (2015) *Društveno – politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine*, disertacion doktorate, Beograd: Fakulteti Filozofik i Univerzitetit të Beogradit.
- ROSIĆ, T. (2014) „Ugled na ponudu: intelektualci, građani i revolucionari“, në Roksandić D., Cvijović Javorina I. (red.), *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, ,

Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, fq. 91-106.

SHIGENO, R. (2004) „Nationalism and Serbian Intellectuals“, *Perspectives on European Politics and Society* Vol.5, No.1.

SMITH, A. D. (1991) *National identity*, London: Penguin books.

WACQUANT, L.J.D. (1989) „For a Socio-Analysis of Intellectuals: On Homo Academicus“, *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 34, fq. 1-29.

Burimet:

Arkivi medial Ebart, <http://www.arhiv.rs/strana/8/novinski-arhiv>, (i parë më 24-26.03.2015).

ANONIM (2004a) „Albanci decenijama potkupljuju Zapad“, *Balkan*, 19.03.

ANONIM (2004b) „Albanski džihad“, *Večernje novosti*, 19.03.

ANONIM (2004c) „Ideja o velikoj Albaniji je fašistička!“, *Nedeljni telegraf*, 31.03.

ANONIM (2004d) „Napadi na Kosovu delo Al kaide“, *Glas javnosti*, 19.03.

ANONIM (2004e) „Poslednji korak albanizacije“, *Večernje novosti*, 24.03.

ANONIM (2004f) „Pristina: Suroi“, *Danas*, 20.03.

ANONIM (2004g) „Uništeni spomenici kulture neprocenjive vrednosti“, *Politika*, 24.03.

ANONIM (2008) „SANU protiv nezavisnosti Kosova“, *Glas javnosti*, 19.02.

ANONIM (2013a) „Bečković: Kavaljerstvo u predaji“, *Dnevnik*, 24.04.

ANONIM (2013b) „Javne ličnosti o sporazumu Beograda i Prištine“, *Naše novine*, 23.04.

ANONIM (2013c) „Antonić: veliki istorijski, ali ograničeni politički značaj“, *Politika*, 20.04.

ANTIĆ, Č. (2008) „Kosmet je svet“, *Politika*, 25.02.

ANTIĆ, Č. (2013) „Ako bude sreće, spaseni smo“, *Večernje novosti*, 20.04.

BATAKOVIĆ, D.T. (2013) „Ahtisari je dobio Nobela, a Albanci tad sproveli svoj plan“, *Blic*, 21.04.

BEZBRADICA, M. (2008) „Što ga manje imamo, Kosovo više volimo“, *Glas javnosti*, 20.02.

CRČEVIĆ, B. (2008) „Sigurna noć i nesiguran dan“, *Glas javnosti*, 18.02.

ĐOGIĆ, G. (2004) „Albanci krenuli u rat sa KFOR-om, ova greška će ih skupo koštati“, *Balkan*, 19.03.

HRISTIĆ, Z. (2008) „Harmonija“, *Politika*, 29.02.

JANKOVIĆ, I. (2008) „Šta Srbija treba da čini“, *NIN*, 21.02.

KOVAČEVIĆ, N. (2004) „Opravdanje u udžbenicima“, *Politika*, 26.02.

MALEŠEVIĆ, L.J. (2004) „Još dva naleta 'Albanske oluje'“, *Dnevnik*, 21.02.

MEDAKOVIĆ, D. (2008) „Kosovski nezaborav: pobedila pesnica“, *Večernje novosti*, 19.02.

NENADIĆ, M. (2008) „Kao antički Meljani“, *Politika*, 20.02.

NIKOLIĆ, A. (2004) „Sramota za svet. Albanci ruše evropsku civilizaciju“, *Glas javnosti*, 23.03.

NIKOLIĆ, J. (2008) „Osveta poraženih“, *Glas javnosti*, 29.02.

NIKOLIĆ, O. (2004) „Podela na kantone, jedino rešenje“, *Glas javnosti*, 22.03.

NIKOLIĆ, O. (2004) „Za radikalnu podelu“, *Glas javnosti*, 25.03.

PANČIĆ, T. (2008) „Anamneza jedne parole“, *Vreme*, 28.02.

SAVIĆ, B.D. (2008) „Niko nije smeo da napravi ovakav užas“, *Dnevnik*, 23.02.

VUČETIĆ, S. (2008) „Dan posle“, *Blic*, 29.02.

VUČETIĆ, S. (2008) „Srbija bez Kosova, a svet bez OUN“, *Blic*, 22.02.

VUKSANOVIĆ, M. (2004) „Podele olako odbijali“, *Večernje novosti*, 28.03.

Përktheu: Anton Berishaj

Gazela Pudar Draško

Institute for Philosophy and Social Theory
University of Belgrade

The Symbolism of Powerlessness: Intellectuals and Serbian-Albanian Relations in the post-Yugoslav Context

Abstract:

This article explores the attitudes of Serbian intellectuals in relation to Kosovo as a geographic area that gain special status and importance by being infused by symbolic meanings. The article aims at identifying and operationalizing discursive strategies through which the intellectuals use the notion of Kosovo and/or the metaphor „enemy/the „Other“ figure“. The analysis of statements and writings of the intellectuals focuses on three seminal events of the post-Yugoslav, i.e. post-Milosević's period, which marked the process of Kosovo independence. The events in question have are the „Kosovo pogrom“ from 2004, Kosovo declaration of independence in 2008 and the signing of the Brussels Agreement in 2013. The article should testify about the dilemmas (or the lack of thereof) among the intellectuals „by fate“ interested or provoked to publicly express their views on „the Kosovo question“ – does by being intellectual one is indebted above all to be loyal to his/her nation and to fight for its „rights“ through intellectual means, or actually to protest against the national and other euphoria and to promote universal values?

Key words:

Intellectuals, figure of the Other, discursive strategies, Kosovo, nation

**Më vrit fjalë
e fuqishme:
shkrimtarët nëpër
linjat luftarake të
kombit**

Sasha Qiriq (Saša Ćirić)

Kritik letrar

KPZ Beton, Beograd

Figura e tjetrit si projekt i hapur, në shembullin e autorëve shqiptarë nga Shqipëria dhe nga Kosova

Abstrakt:

Ky punim paraqet një analizë krahasuese të veprave letrare të autorëve nga Shqipëria dhe Kosova të përkthyer në gjuhën serbe pas vitit 2000. Në të gjurmohet mënyra sesi paraqitet në këto botime figura e tjetrit me anë të analizës së referencave kulturore-politike në situata konfliktoze. Teksti është ndarë sipas llojit letrar të librave të analizuar (romane, prozë e shkurtër, poezi, dramë) dhe sipas mjedisit ku operojnë autorët e tyre (Shqipëria dhe Kosova). Dallimi bazë mes autorëve nga Shqipëria ndaj atyre nga Kosova është dominimi i tjetrit politik përballë tjetrit etnik. Autorët nga Shqipëria janë të preokupuar me fenomenin e totalitarizmit vetizolues shqiptar, ndërsa autorët nga Kosova janë të fokusuar në traumat e luftës serbo-shqiptare në Kosovë gjatë viteve 1998/99. Marrëdhëniet serbo-shqiptare paraqiten si marrëdhënie të distancës kolektive dhe mosbesimit të thellë, pa shembuj të miqësisë ndëretnike apo të lidhjeve të dashurisë. Në veprat e autorëve të analizuar paraqitet edhe rezistenca ndaj autoritarizmit politik dhe konservativizmit patriarkal në formën e satirës kritike, si dhe shembuj të tolerancës fetare dhe refuzimit të revanshizmit.

Fjalët kyçe:

tjetri politik, tjetri etnik, poezia kosovare, drama kosovare, tjetri si armik, identiteti minoritar, konflikti serbo-shqiptar

Hyrje

Ky punim paraqet një analizë krahasuese të veprave letrare të autorëve nga Shqipëria dhe Kosova të përkthyer në gjuhën serbe pas vitit 2000, e cila duhet të tregojë dhe fushat kryesore të fokusit kulturor. Krahas shqyrtimit të përmbajtjes dhe strukturës, me anë të analizës së referencave kulturore-politike në situata konfliktuale, goftë kur është fjala për konfliktet e ndërsjellta etnike serbo-shqiptare, ashtu edhe kur është fjala për natyrën e dhunshme të regjimeve politike nën të cilat jetojnë personazhet e librave të analizuar gjurmohet edhe mënyra sesi paraqitet në këto botime figura e tjetrit. Teksti është ndarë sipas llojit letrar të librave të marrë nën shqyrtim (romane, prozë e shkurtër, poezi, dramë) dhe sipas mjedisit ku operojnë autorët e tyre (Shqipëria dhe Kosova). Punimi deri diku vazhdon hulumtimin e Petrit Imamit për bashkëpunimin letrar serbo-shqiptar, i cili në kreun „Lidhjet kulturore“ të studimit *Serbët dhe shqiptarët ndër shekuj* (Imami, 2000), konstaton se lidhjet autoriale dhe shkencore-hulumtuese kanë qenë më tepër individuale dhe jo sistematike, në kuptimin e marrëdhënieve mes dy mjedisëve apo komuniteteve. Imami kujton se, me pak përjashtime, ndërprerja thuhetse e plotë e lidhjeve kulturore serbo-shqiptare dhe e përkthimit letrar, ndodhi në fund të viteve 80-të dhe gjatë viteve 90-të të shekullit XX.

Gjatë viteve 90-të ka disa shembuj të ripërtëritjes së bashkëpunimit kulturor në fushën e artit figurativ dhe letërsisë. Artin e ri të asaj kohe, që u paraqit në ekspozitën „Arti bashkëkohor i Kosovës“ „Përtej“ në Beograd, Shkëlzen Maliqi e përshkruan si „art i rezistencës... që njëkohësisht ka qenë kritik edhe ndaj regjimit dhe represionit serb, por edhe ndaj rrjedhave artistike e akademike“ (Maliqi, 2014, 236). Një tendencë e tillë është vazhduar dhe rritur në dekadën e parë të viteve dymijë, pas kthesës së 5 tetorit në Serbi. Shoqatat e shkrimtarëve me orientime antiluftë (Forumi i shkrimtarëve), botuesit alternativë (Rende, VBZ Beograd, Karver), dhe grupet e shkrimtarëve dhe kritikëve antinacionalistë (KPZ Beton, Links, Grupi 484), përpiqen që t'i njohin lexuesit vendas me anë të përkthimeve të reja si me klasikët, ashtu edhe me shkrimtarët që kanë dalë rishtas në skenën kosovare dhe shqiptare. Interesimi në rritje për autorët shqiptarë është i dukshëm edhe në revistat letrare, si tek *Sarajevske Sveske*, në revistën për letërsinë e përkthyer *Mostovi* (e kohë pas kohe edhe në revista të tjera p.sh. *Sent* nga Novi Pazari) dhe së fundi në shtojcën polemike-kulturore *Beton*, në gazetën e përditshme *Danas* nga Beogradi.

Kështu në pesëmbëdhjetë vitet e para të shekullit XXI kanë nisur përkthimet e romaneve nga Shqipëria:²⁰² *Gostia* e Bashkim Shehut (2003), *Darka e Gabuar* e Ismail Kadaresë (2011), *I kuq si një nuse* e Anilda Ibrahimit (2013); dhe të autorëve nga Kosova: *Shkëlqimi i huaj* i Beqë Cufajt (2010). Përkthimet e herëpashërshme të fragmenteve të prozës janë prezantuar në periodikun letrar në Serbi, si për shembull tregimet e Ridvan Dibrës dhe Zija Çelës, apo fragmente nga romani i Luan Starovës. Është e dukshme

²⁰² Edhe pse flasim për autorët nga Shqipëria dhe nga Kosova, një pjesë e tyre prej një kohe të gjatë nuk jetojnë në Shqipëri dhe Kosovë: Fahredin Shehu jeton në Barcelonë, Ismail Kadare në Paris, Anilda Ibrahimit në Romë, Xhevdet Bajraj në Meksiko City, ndërsa Beqë Cufaj në Shtutgart.

ripërtërira e interesit për poezinë, ndaj janë botuar edhe librat e poezive të autorëve kosovarë, *Liria e tmerrit* nga Xhevdet Bajraj (dy botime, 2000 dhe 2002), *Penda* nga Fahredin Shehu (2013), *Kafshët e duan atdheun* nga Arben Idrizi (2013) dhe përzgjedhja e shkurtër e poezive të autores nga Shqipëria, Luljeta Lleshanku, *Fëmijët e natyrës* (2012). Janë botuar edhe dy antologji përfaqësuese: *Nga Prishtina, me dashuri* (2011) dhe *Fluturimi mbi teatrin kosovar* (2014). Në antologjinë *Nga Prishtina, me dashuri* janë përfaqësuar njëzet autore dhe autorë, kryesisht të brezit të ri dhe të mesëm, ndërsa çdo kapitull përmban parathënie nga Halil Matoshi për skenën poetike kosovare, Arben Atashi për skenën e prozës dhe Bekim Lumi për skenën e dramës. Antologjia *Fluturimi mbi teatrin kosovar* përmban përzgjedhjen e pesë dramave të shkrimtarëve më të rinj kosovarë të dramës: Ilir Gjocit, Doruntina Bashës, Xhevdet Bajrajt, Visar Krushës dhe Jeton Nezirajt. Librat e përmendur paraqesin lëndën bazë të përdorur për këtë punim.

Romanet e autorëve nga Shqipëria

Romani i Bashkim Shehut *Gostia* është një hibrid i prozës, pjesërisht groteskë politike, pjesërisht alegori ekzotike e pushtetit. Në tekst përcjellim rrugën e ish ministrit të burgosur dhe rojes së tij, i cili e çon atë afër qytetit, ku presin xhelatin për ta ekzekutuar. Marrëdhënia mes të burgosurit dhe rojes së tij, të pushtetshmit të rrëzuar dhe përfaqësuesit të regjimit të ri që merr pjesë në likuidimin e pjesëtarit të pushtetit paraparak, ndryshon qenësisht falë kthesave në front, të cilat mundësojnë që ish ministri të bëhet ministër në qeverinë e re, ndërsa torturuesi i tij dhe xhelati potencial bëhet shërbyesi i tij i ri. Në planin e parë të këtij transformimi satiriko-grotesk është natyra e forcës, e reduktuar në armë të verbër të pushtetit dhe tekave të tij.

Për dallim nga novela e Shehut, ngjarja e së cilës është vendosur në një vend “diku mes Bratislavës dhe Ruandës”, që qartëson karakterin simbolik-algorik të rrëfimit, romani i Kadaresë *Darka e gabuar* është një lloj kronike specifike e qytetit të Gjirokastrës, duke nisur nga kapitullimi i Italisë në vitin 1943, kur Shqipëria kalon në duart e administratës naziste gjermane, deri në vitin 1953, pak kohë pas vdekjes së Stalinit. Bëjnë përjashtim nga kjo periudhë pasazhet e shkurtra përmbyllëse në roman, të vendosura në vitet 1993 dhe 2007. Në këtë kohë zbulohen viktimat e ekzekutimeve nga autoritetet e pasluftës dhe nën ndikimin e Bashkimit Evropian, bëhen përpjekje për të ndriçuar dhe „dënuar krimet komuniste“.

Tregimtari i fshehur përmend „mëkatën e përbuzjes“ të qytetarëve të Gjirokastrës ndaj fshatarëve-rrogatë grekë në fushat e tyre, por edhe përbuzjen „ndaj të gjithë grekëve, kulturës helene, shtetit, politikës, e madje edhe gjuhës“ (Kadare, 2011, 13). Ndër shkeljet më të mëdha kolektive, pothuaj tradicionale, bën pjesë rrëmbimi i vajzave dhe nuseve nga fshatrat e afërta të Lunxhërisë.

Romani i Kadaresë pasqyron tërthorazi edhe konfliktin ideologjik mes dy opsioneve kryesore politike që kanë ekzistuar në shoqërinë shqiptare para dhe gjatë luftës: nacionalistëve dhe komunistëve. Ata e kanë parë ndryshe luftën edhe para shpërthimit, edhe gjatë saj. Nacionalistët i shihnin gjermanët si aleatë, qoftë të vullnetshëm

apo të momentit, të cilët do t'u mundësonin bashkimin e territoreve entike shqiptare (Narracioni në mënyrë eksplicite përmend: „Shqipërinë, Kosovën dhe Çamërinë“ (po aty, 10), ndërsa komunistët ishin kundër politikës së pretendimeve territoriale ndaj fqinjëve. Narratori përmend se „në mesin e liderëve komunistë kishte edhe disa serbë, për të cilët fjala *Shqipëri etnike* ishte më e temrrshme se sa vdekja“ (po aty, 16). Gjatë luftës nacionalistët vendosën të qëndronin pasivë dhe të përmbaheshin nga veprimet ushtarake, ndërsa komunistët vendosën për rezistencë aktive ndaj nazistëve.

Te Shehu, patologjia e pushtetit, deformimi i tij në sundim të frikës dhe terrorit ndaj armiqve të mposhtur në luftën civile, është i lidhur drejtpëdrejt me ezoterinë apokaliptike biblike. Te Kadareja pushteti në luftë merr formën e ndëshkimit në mënyrë që përmes terrorit të frikës të paralizohet çdo rezistencë, ndërsa pushteti në rendin totalitar përdor teoritë e konspiracionit që të kënaqë paranojën e vet duke kërkuar armiq imagjinarë dhe duke likuiduar njerëz të vërtetë. Te Shehu vetëm vdekja e personit të zhytur në sistemin e dëgjueshmërisë së heshtur dhe ekzekutimeve të padrejta mund të paraqesë një hap jashtë atij qarku vicioz të dhunës dhe degradimit njerëzor. Në romanin e Kadaresë *Darka e gabuar* hapi jashtë historisë së shëmtuar është ndërmarrë vetëm me rrëzimin e komunizmit.

Ngjarja e romanit të Anilda Ibrahimit *I kuq si një nuse* përfshin një periudhë më të gjerë historike, prej vitit 1923 deri më 2003, gjë që përbën pothuaj tërë jetën e Sabe Islamit, protagonistes kryesore të romanit, që përcjell fatin e pjesëtarëve të tre gjeneratave të familjes së saj. Shumëllojshmërinë epokale (koha e paraluftës e kryeministrit, presidentit dhe mbretit shqiptar Ahmet Zogu, regjimi komunist i pasluftës i Enver Hoxhës, koha e tranzicionit dhe fillimi i viteve 90-të), e përcjell edhe shtrirja gjeografike e vendit ku ndodh ngjarja. Ajo përfshin fshatin Kaltra në pjesën malore të Shqipërisë jugore, prej nga rrjedh familja Islami; Vlorën, qytetin bregdetar në të cilin shpërngulet familja e narratores Dora, mbesës së Sabe Islamit; dhe Tiranën, kryeqytetin ku Dora studion, ndërsa përmenden edhe qytetet evropiane ku ajo ka jetuar, (Zyr-i-hu dhe Berna), si dhe Roma, ku ajo martohet.

Për dallim nga autorët e përmendur, Anilda Ibrahimit nxjerr në pah edhe anët pozitive të komunizmit në Shqipëri, edhe pse nuk hesht për ndrydhjet e sundimit të komunistëve. Nga njëra anë qëndron lëvduta për reformimin rrënjësor që ndryshoi pozitën e grave në një shoqëri skajshmërisht patriarkale, e cila gruan e ka mbajtur kryesisht në shtëpi, nën mbikqyrjen e vazhdueshme të meshkujve, burrit, babait dhe djemve, apo grave më të vjetra, vjehrrës dhe nënës. Gratë nisën të punësohen masivisht në fabrika dhe institucione shtetërore, të sjellin para në shtëpi dhe të disponojnë para, ndërsa numri i keqtrajtimit dhe dhunës familjare ndaj tyre ra në mënyrë drastike. Nga ana tjetër, në mënyrë ironike apostrofohet paaftësia e administratës komuniste: mbledhjet e pafundme, shpifjet dhe denoncimet publike dhe korruptimi i komisioneve të punësimit. Përkundër progresit modernizues në sferën ekonomike, e gjithë jeta politike dhe publike i ishte nënshtruar vendimarrjes partiake. Partia Komuniste vendoste madje edhe për atë se cila familje ka të drejtë të blejë aparat televiziv, apo me çfarë profesioni do të merren individët.

Romani i Anilda Ibrahimit ka relativisht pak referenca për figurën e tjetrit në shoqërinë shqiptare. Italianët paraqiten si okupatorë shpirtmirë, të cilët pas rënies së Italisë bëhen viktima të pushkatimeve gjermane, ndërsa disa prej tyre i fshehin fshatarët shqiptarë në shtëpitë e tyre. Edhe Ibrahimit, si Kadareja, përmend shembujt kur shqiptarët mbrojtën „çifutët“ prej nazistëve gjatë Luftës së Dytë Botërore. Nazistët janë shfarosës brutale, që në mënyrë të pashpirtë pushkatojnë jo vetëm tre vëllezërit e Sabës, por edhe nusen e fëmijën e njërit prej tyre. Grekët janë pjesë përbërëse e shoqërisë shqiptare që nuk kanë ndonjë dallim të dukshëm nga pjesa tjetër, as në mentalitet, as në zakone. Nga popujt fqinjë, serbët përmenden vetëm një herë, me një shprehje dykuptimëshe, që është e paqartë nëse është tradicionale apo lokale: „kërcen si pelë serbe“ (Ibrahimit, 2013, 233). Kosova përmendet po ashtu një herë, si krahasim: „i bukur si kosovar“ (po aty, 277), fjali me të cilën fqinja e moshuar e Mukadës përkëdhel nipin për të cilin kujdeset. E pyetur ku i ka parë kosovarët, ajo përgjigjet: në filma, duke i përshkruar si „të bukur, të gjatë, trima, me mustaqe të dendura“ (po aty).

Në anën tjetër, „tjetri i brendshëm“, shqiptari që i përket një feje tjetër, besimit të krishterë katolik ose ortodoks, vështrohet nga perspektiva e një lloji filantropie sentimentale të Sabës. Saba shënon dhe feston të gjitha festat fetare edhe në kohën e komunizmit. Ideja se pjesëtarët e feve të ndryshme kanë bashkëjetesë harmonike sillet me shembullin e paraluftës, kur prifti këndon sure për myslimanin e ndjerë, në një situatë kur fshati malor është pa imam dhe me rrugë të ndërprera nga bora e madhe, i izoluar nga vendet përreth.

Proza e autorëve kosovarë në gjuhën shqipe

Nga prozatorët bashkëkohorë është përkthyer Beqë Cufaj dhe romani i tij *Shkëlqimi i huaj*, ndërsa autorët tjerë i njohim, edhe pse në mënyrë fragmentare, prej antologjisë *Nga Prishtina, me dashuri*. Në këtë antologji janë përfaqësuar shtatë autore dhe autorë të prozës. Në romanin e Beqë Cufajt *Shkëlqimi i huaj*, ngjarja vendoset në Kosovë në dy ambiente: në një qytezë të vogël (vendi Rekë) dhe në fshat. Të dy mjediset kanë popullsi shumicë shqiptare dhe narracioni prek dallimet brendashqiptare fetare, sociale dhe profesionale (katolikë-myslimanë, të pasur-qiraxhinj, të arsimuar-të paarsimuar). Përmendet jeta specifike e një familjeje rome, që jeton në shtëpinë e vjetër e të rrënuar skaj ndërtesës së narratorit. Ajo vepron si simbol i tjetrit të natyrshëm. Sjellja e saj pa frenime e frikë qëndron si e kundërta e modelit kulturor patriarkal shqiptar (dhe serb), si dhe si e kundërta e modelit zyrtar socialist, dezintegrimi ekzistencial i të cilit është prezantuar në roman.

Temat e mëdha politike të viteve 80-të dhe 90-të janë skicuar në mënyrë sipërfaqësore: humbja e vendeve të punës nga shqiptarët në fillim të viteve 80-të, arsimi paralel gjatë viteve 90-të, fitimi ilegal i azilit në Gjermani gjatë e në fund të po atyre viteve. Pjesa e dytë e romanit, që vendoset në Shtutgart, në fokus ka emigrantët shqiptarë në kaosin e ekzilit, por paraqiten edhe fenomene ish-jugosllave (emigrantët nga BeH) apo fenomene brendashqiptare (raporti ndaj grekëve), edhe pse kundërshtia kryesore është kulturore në vijën: azilantë-gjermanë vendas.

Romani *Shkëlqimi i huaj* i Beqë Cufajt përmban edhe një kritikë ndaj shoqërisë dhe mentalitetit shqiptar. Një konstatim rastësor i Rikit gjatë ikjes me shokun e tij, Afrimin, në Mal të Zi, zbulon distancën mes shqiptarëve dhe serbëve në Kosovë dhe praktikën e damkosjes së atyre që njohin gjuhën e popullit tjetër: “Afrimi e fliste serbishten më mirë se unë, meqë babai dhe vëllezërit e tij kishin mjaft kontakte me serbët. Mua kjo nuk më ka penguar kurrë, edhe pse mendoj që shumica e njerëzve të ne këtë ia marrin për të keq” (Cufaj, 2009, 82). Nga ana tjetër, Arbeni për herë të parë në vitet 90-të kalon nëpër Beograd, rrugës për në Hungari dhe Gjermani. Impresionohet nga madhësia e qytetit dhe rrëmuja në trafik, por edhe për shkak se „qyteti nuk qenka fare i bardhë si lë të kuptojë emri i tij“ (po aty, 113). Riki zhvillon teori të ndryshme: ertologjike, për dallimet në seks mes shqiptarëve dhe gjermanëve – të parat vlerësojnë orgazmën dhe duan ta fshehin dëshirën për seks për shkak të së cilës ndjejnë turp, të dytat duan të jenë të barabarta edhe gjatë aktit seksual. Riki zhvillon një tezë të pranuar edhe në Serbi për afërsi partnerike midis grekëve dhe serbëve, e cila gjoja ekziston edhe në Gjermani (po aty, 144).

Ngjashëm me Cufajn, disa nga tregimet e antologjisë *Nga Prishtina, me dashuri* referojnë për marrëdhëniet e tensionuara serbo-shqiptare, por janë edhe vend i ritregimit të betejës mesjetare në Kosovë dhe vend i formimit të sugjeruar të një identiteti të ndryshëm seksual.

Tregimi „Vranina“ i Halil Matoshit referon për dy periudha të historisë së re të Kosovës gjatë viteve 90-të: atë para intervenimit të NATO-s, të cilën narratori i tregimit, Andi Maloku, e përjeton si jetesë në një geto ndërkombëtare, dhe atë gjatë luftës në Kosovë, të cilën Rudaku e kalon si i burgosur në një burg serb. Në tregimet e Ragip Sylës shfaqet motivi mbinatyror i djallit, që shërben për të nxjerrë në pah historinë e shkurtër të një fshatari bari analfabet, jeta e të cilit është e mbushur me varfëri, luftë dhe me dëshirën që nipi i tij, tregimtari, të shkruajë një letër në emër të tij, ku të përshkruajë situatën në Kosovë pas ngjarjeve të fillim viteve 80-të. Në tregimin e dytë është interesant krahasimi kur narratori e akuzon djallin se e imagjionon që është bërë “si një far Apisi“ (Matoshi, në Neziraj, 2009, 218)

Romani i Adrian Haxhajt *Kryekronika e Fushës së Kosovës*, prej të cilit është botuar një kapitull, tematizon betejën mesjetare të Kosovës. Në kapitullin e përzgjedhur përcjellim bisedën e dy kronistëve të ushtrisë turke, Nuredinit dhe Ahmetit, gjatë mësymjes ballkanike. Nuredini konkludon sipas mënyrës së jetesës dhe zakoneve se popujt e kësaj pjese të Evropës janë të ngjashëm me ata në Azi, gjë që nuk e kishte pritur. Kronistët nuk janë të sigurt nëse qëllimi i sulltanit që udhëheq ushtrinë turke, krahas pushtimit, është edhe islamizimi i vendeve të robëruara.

Tregimet e Besa Halilit janë të shkurtra dhe kanë tipare të poezisë në prozë. Në fokus është marrëdhënia e saj me një person femëror pa emër. Rrëfëhet nga pozita e mallit për personin tjetër, apo nga pozita e afërsisë së humbur. Në tregimin *Uji*, që në shumë apekte është onirik, personi femëror për të cilin narratorja ndjen mall e vret atë, se nuk mund ta durojë mirësinë dhe dashurinë e saj. Kjo marrëdhënie femër-femër është e hapur për lexime simbolike dhe psikoanalitike, qoftë nëse e përjetojmë si marrëdhënie familjare (motër, nënë), miqësore, apo dashurie.

Tregimi i Ilir Gjocit, *Asgjë* është ndërtuar si një fjali e gjatë që nis e mbaron me tre pika. Tregimi nis me thashethemet që flasin për një çift të ri bashkëshortor, të birin e vëllazërisë së respektuar të Kuçëve dhe bashkëshortes së tij, që ka ardhur nga Parisi për të jetuar me të në shtëpinë e tij familjare. Ajo ka sjellë një mënyrë elegante jetese që trishton popullatën lokale: ajo mban pantallona, shëtit për krah bashkëshortit të saj dhe jo prapa tij, siç është zakoni fshatar, shkon me të në qytet. Lidhja përfundon në mënyrë tragjike. Bashkëshortin e ri e gjejnë të varur, ndërsa nusja bëhet memece dhe ka një plagë në gojë nga një shkak i panjohur. Figura e tjetrit, nusja e Kuçëve dhe djali i kthyer, përjeton disfatë në konflikt me fuqitë e mëdha të traditës që janë të pozicionuara armiqësisht ndaj risive dhe të ardhurve nga bota e madhe.

Poezia kosovare

Poezia kosovare paraqet pjesën më produktive të letërsisë bashkëkohore kosovare. Pamja e përgjithshme e poezisë kosovare në këtë punim mbështetet në librat e poezive të Xhevdet Bajrajt, Fahredin Shehut dhe Arben Idrizit, si dhe në Antologjinë *Nga Prishtina, me dashuri*, në të cilën janë përfshirë njëmbëdhjetë autorë: nëntë poetë dhe dy poetesha nga Kosova që shkruajnë në gjuhën shqipe. Poezia e re kosovare lëviz mes lirikës së dashurisë, evokimit të konfliktit të luftës, poezisë sociale dhe abstrakte-simbolike. Janë të pranishme gjithashtu gjurmë të shkrimit femëror dhe të letërsisë minoritare rome.

Poezia e Bajrajt në librin *Liria e tmerrit* është kryesisht e privuar nga referencat konkrete për situatat historike dhe politike, dhe nga konteksti gjeografik. Në poezi atributi më i shpeshtë është ai ballkanik, që nuk ka domethënie e shenjuesit etnik apo gjeografik, por të atij kulturologjik, deri diku edhe mitologjik. Në poezinë „Vëllai kishte 6 e motra 8 vjet dhe qanin“ (Bajraj, 2002, 20) është përshkruar një situatë ku policët me shufra rrahin babain, të cilin e nxorrën nga automobili, ndërsa i biri gjashtëvjeç me trupin e vet përpiqet ta mbrojë atë. Policët ndërprejnë rrahjen dhe shkuan, „duke sharë me zë në gjuhën e vet“. Në poezinë „Shpuçimi i shqiponjës“ (po aty, 114), ku shqiponja mund të jetë metonimi për simbolin heraldik kombëtar të shqiptarëve, strofa e parë durrësore thotë: „Në shtetin e zaptuar kafshët e lira/ Kullosin dhembjen njerëzore“. Kjo poezi është këngë vaji që bie në bukën e sheqerosur „në dorën e djalit në sheshin e kryeqytetit të ardhshëm të Shtetit/ të Pavarur/ Neutral/ të Shatërruar/ të hapur ndaj Shqipërisë dhe Serbisë“.

Poezia e Xhevdet Bajrajt është himn implicit për lirinë, edhe pse i këndon lirisë së shkelur, ose inekzistente, apo në mënyrë ironike pikturon „lirinë e tmerrit“ – veprimin e shpenguar të fuqive shkatërruese të njeriut. Për gjeneratën e bitnikëve dhe fëmijëve të luleve që e vlerësonin shumë lirinë individuale, flitet në poezinë „Do ta vras vdekjen“ (po aty, 11): „Janë plakur shumë/ do të vdesin shpejt/ me himerat e ëndrrave të pa-realizuara në qafë“, me çka, autori e pranon drejtpërdrejtë disfatën dhe naivitetin e aspiratës së një gjenerate me të cilën është ndjerë i afërt.

Disa nga vargjet e Bajrajt në librin *Liria e tmerrit* përmbajnë elemente të hidhura që dalin në pah nga skanimi satirik i mjedisit të vet. Në poezinë „Ëndrra“ (po aty, 19) të vdekurit dalin nga toka, i njohin miqtë dhe armiqtë e vet, „Vazhdojnë me betejat aty ku i kishin ndërprerë“, në vendin „Ku lindim vetëm për të pësuar“. Armiqësia është e përrjetshme, nuk e ndërpret as vdekja, vuajtja është fat ekzistencial. Edhe dashuria që është nën ndikimin e çmendurisë kthehet lehtë në armiqësi, e as lidhjet shpirtërore, si forma tradicionale e vëllazërimit, nuk e ndalin gjakderdhjen e ndërsjelltë. E vetmja rrugëdalje është ikja. Në fakt, ikja apo emigrimi është i vetmi kundërhelm për konceptin e tokës apo determinizmin e vuajtjeve.

Libri i poezive të Fahredin Shehut *Pena* përmban dy tipe poezish: i pari përbëhet nga poezia e theksuar intertekstuale, ndërsa tipi tjetër përbëhet nga poezia që evokon periudhën e rritjes dhe të jetesës së përbashkët në shtetin e dikurshëm. Kur bëhet fjalë për qarkun e referencave intertekstuale, ai është i mbushur me gjerësi enciklopedike dhe heterogjenitet kulturologjik. Përmenden shpesh, diku edhe paralelisht, simbolet e legjendat e krishtera dhe ato islame, por edhe trashëgimia antike, posaçërisht ajo greke dhe babilonase. Poezia e Fahredin Shehut është edhe më e druajtur se sa ajo e Xhevdet Bajrajt kur është fjala për jetën në ish RSFJ dhe për marrëdhëniet shqiptaro-serbe. Në poezinë „Penda e artë“ (Shehu, 2013, 11) përmendet lufta, pa kurrfarë specifikimesh se kush bëri që subjekti lirik të mbetet pa stilografin e TOZ Zagrebit, të cilin daja i ndërë ia kishte dhuruar të motrës „si stafetë që t’a kalojë te unë“. Në poezinë „Dimri 1985“ (po aty, 18) përmendet se motra dëgjonte Vllado Kalemberin, ndërsa e ëma i kishte thurur rrëfimitarit lirik një shall bardhezi të Partizanit, meqë ishte tifoz i tij, se gjyshja „për dhuratë dasme kishte sjellë *Mjekun Popullor* të Vasa Pellagiqit“ (po aty, 19), se nga Beçkereku më 1987 kishte marrë një këlysh të terrierit të Jorkshirit, të cilin e „hëngrën fantazmat e kqija“ (po aty, 20). Të gjithë shembujt e përmendur tregojnë një integrim të plotë të subjektit në hapësirën më të gjerë kulturore e shoqërore jugosllave, jo shqiptare, në të cilën ishte krejt e mundur të jesh simpatizant i një klubi futbollit nga Beograd, apo që gjyshja t’i ruajë si të vlefshme këshillat edukative nga një libër i popullarizuar *mjekësie* me autor edukatorin popullor Vasa Pellagiq (Vasa Pelagić). Tjetri u bë subjekt lirik meqë lufta në mënyrë të dhunshme ia ndërpreu jetën.

Libri i poezive të Arben Idrizit *Kafshët e duan atdheun* tregon se Idrizi është njëri prej poetëve të rrallë që në mënyrë eksplicite referon për luftën e fundit serbo-shqiptare. Prej poezive të përzgjedhura ve ohen dy poezi narrative për krimet e luftës: „Midis të ekzekutuarve që edhe një i sëmurë mendor“ (Idrizi, 2013, 13/4) dhe „Mes të mbyturve ishte edhe një plakë e vetmuar“ (po aty, 15/7). Këto dy poezi janë komplementare sepse tregojnë esencën e pandryshuar të luftës: krimin e pandëshkuar dhe plaçkitjen, të cilat kryhen nga të dy palët. Në poezinë e parë paraqitet krimi i luftës i kryer nga policia serbe, duke pushkatuar një plak të sëmurë mendor, një plakë të verbër dhe një fëmijë nga kolona e refugjatëve. Arsyeja e pushkatimit nuk tregohet, ndërsa vetë akti duhet të frikësojë refugjatët e mbetur dhe t’i demotivojë ata që të mos mendojnë për kthimin. Gjeli të cilin plaku e kishte mbajtur me vete nën squetull, do të bëhet shënjestër e atyre që „gjuajnë duke vënë baste“, ku basti ishte „një grumbull

plaçkash“. Meqë asnjë prej policëve serbë nuk e qëlloi, gjelin e bënë copë me „gjyle tanku“.

Koha e ngjarjes në poezinë e dytë është pas përfundimit të luftës: „nga mesi i qershorit të vitit 1999/ një nga momentet kur ekstremet puqen“. Poezia përmend në mënyrë të saktë arsyet e ngjarjes: „Kosova është çliruar/ ushtria e policia serbe bashkë me shumicën e banorëve kishin ikur./ Dikush i tutej frikës si të tillë/ dikush tjetër hakmarrjes së drejtësisë“. „Hakmarrësit“ të Idrizi në fakt janë plaçkitësit, të cilët në periudhën e interregnumit juridik, duan të rrëmbejnë dhe përvetësojnë pronën e serbëve të mbetur, duke e ditur se në atë periudhë është suspenduar shteti, por edhe sepse ka pak gjasa që pas vendosjes së rendit dhe ligjeve shteti do të qëndrojë në mbrojtje të pjesëtarëve të palës së mposhtur. Për më tepër, bëhet fjalë për luftëtarë të rremë, për ata që vetëm pas përfundimit të luftës blenë uniformat, apo i gjetën të hedhura – dhe nisën të shpërndajnë drejtësinë e tyre në rrugët e qytetit të çliruar.

Në librin e Idrizit dominon trajtimi kritik ndaj autoriteteve, demokracisë tranzicionale, luftëtarëve të dikurshëm dhe patriotëve të rremë. Në poezinë „I biri i luftës“ (po aty, 31/3) përballen ashpër dy kategori njerëzish: ata që synonin t’i mbijetonin luftës dhe të ruanin ekzistencën e vet dhe ata që në luftë morën pjesë në mënyrë që pas saj të marrin pushtetin. Koha e pasluftës është kohë kur e „pësojnë mjeranët“, kohë kur “kurrë nuk të paguhet haku“, kohë e shfrytëzimit të sërishëm të punëtorëve pa mbrojtje ligjore, kohë e flakjeve nga puna dhe urisë.

Subjekti poetik i Idrizit është i huaji i shumëfishtë: ai gjendet në margjina sociale ku mezi mbijeton, shpesh i uritur, tymos cigare të kalbura, mban këpucë të shpuara dhe vesh pallto të falur dimërore; i shkatërruar si një poet i pakorruptueshëm, i cili “çdo pushtet e çon në pidh të s’amës” (po aty, 152). Introspektimi i marginalitetit të tij të shumëfishtë shkon deri në vetëmohim: “apo vuaj për dashurinë e femrës që e ka shpëtuar veten duke ikur nga unë” (po aty, 21). Njeriu buzë greminës kultivon dyshim “ndaj çdo patrioti/ çdo revolucionari”.

Edhe në poezinë e përzgjedhur për antologjinë *Nga Prishtina, me dashuri*, ngjashëm me prozën, prezantohen shenjat e formimit të tjetrit seksual, identitetit minoritar dhe identitetit të shenjuar nga trauma e luftës. Trina Gojani dhe Ervina Halili shkruajnë poezi melike të ankthit dhe frikës nga bota, flasin për braktisjen dhe ikjen, i drejtohen dashnorit të munguar, të paramenduar apo të dëshiruar (Halili, në Neziraj, 2009, 143). Qyteti në poezinë e tyre shfaqet si vend i vetmisë dhe humbjes së vetes, por ato nuk vajtjnë e as e gjykojnë qytetin për këtë. Subjekti lirik femëror i lëshohet qytetit pa drojë apo kërkim të ngushëllimit; zhdukja në qytetin e madh është një lloj identifikimi dhe lirie e realizuar (“Ec vetëm në dritat e qytetit të madh/ derisa ndërtesat nuk të gëlltisnin të gjallë”), edhe pse ekziston vetëdija për joshjen urbane të natës që është iluzion, përballë kalbjes pa formë të ditës (“Natën të gjitha qytetet janë të bukura/ ditën u shihet ndryshku”) (Gojani, në Neziraj, 2009, 112).

Poezia e Kujtim Paqaku është e rëndësishme edhe si vend i konstituimit të identitetit fluid rom. Në poezinë “Kujtim” (Paqaku, në Neziraj, 2009, 113), kujtimi për nëntorin nuk është kujtim për pejzazhin prekës të vjeshtës së vonë, por kujtim

për urinë dhe fatkeqësinë, për të cilat nuk ka zgjidhje: si t'i ushqejë fëmijët e vet dhe si t'i ngrohë ata në ditët e lodhura plot me shi. Në poezinë "Dy të dehurit" (po aty, 114) alkoolizmi i qemanistit (violonistit), i cili është dhënë pas alkoolit për shkak të „aromës së gjive të bardhë“ të një „gaxhije“ (jo-rome), duke e shitur edhe instrumentin e vet për para që të blejë alkool, tregon tragjedinë individuale të një pasioni të ndaluar dhe të pamundur, e ndoshta edhe të dashurisë. Poezia tregon se afiniteti i romëve ndaj jo-romeve nuk është i dëshirueshëm as në popullatën rome. Poezia „Më thuaj“ (po aty, 116) lidhet drejtëpërdrejt me dualitetin e statusit të romëve në Kosovë. Subjekti lirik ndërthur etnogjenealogjinë me habitusin kolektiv të momentit. „Më thuani si rrjedh lumi jonë/ Si Gang?/ Apo si Lumbardh?“ (përmendet edhe kontrasti Himalajet – Malet e Sharrit). Në të dy rastet, evokimi ndërthur të kaluarën e atdheut të lashtë me të tashmen e vendlindjes kosovare.

Triptiku poetik „Trilogjia e luftës“ e Halil Matoshit, krahas patosit dhe hiperbolës, thekson tragjedinë e vetë autorit dhe atë kolektive shqiptare nga fundi i viteve 90-të, duke bërë analogji mes „mundimeve dhe dhimbjes“ së tij të përjetuara në burgun Zabella të Pozharevacit dhe ato të Jezusit në Golgotë dhe në kryq. Nën mbresat e bisedës me një pjesëtare suedeze të KFOR-it, ai shkruan poezinë për Shote Galicën, kryengritësen „legjendare“ nga kryengritja kaçake e kohës së Mbretërisë SKS. Halil Matoshi shfaq afinitet për fatin e grave, posaçërisht të atyre në uniformë, të cilat pranojnë rolet mashkullore të luftëtareve për çlirim kombëtar.

Poezia e Ballsor Hoxhës „Wag the dog“ (Hoxha, në Neziraj, 2009, 105/6) është tallje satirike me regjisorët e filmit amerikan të vitit 1997, ku lehtazi përzgjidhen personazhet negative dhe vendet e shkatërruara, në këtë rast Shqipëria, që nuk janë aq të njohura për shikuesit amerikanë („a ke dëgjuar ndonjëherë për ndodnjë restorant shqiptar“). Poezia „Qyteti im biseksual“ i është kushtuar Prishtinës, si qytet në të cilin drunjtë dhe „gjithçka që është e bukur/ më e vlefshme se diku tjetër në botë“ për shkak se është e rrallë. Arkitektura është frankenshtajniane, ëndrrat janë të përdhunuara, por atmosfera është e gjallë, sepse ka duruar ndërrimin e regjimeve dhe ideologjive të ndryshme (dielli, gjysëmehëna, ylli pesërremësh, dielli i kaltër i OKB-së). Edhe pse metafora për biseksualitetin e qytetit është e frytshme, ajo është edhe hermetike. Djemtë e fuqishëm dhe lufta e qytetit me natyrën e vet biseksuale përmenden tangent.

Drama e autorëve kosovarë në gjuhën shqipe

Antologjia e dramës bashkëkohore kosovare *Fluturimi mbi teatrin kosovar* përmban një përzgjedhje prej pesë dramash të autorëve të gjeneratës së mesme, ngjarja kohore e të cilave shtrihet që nga lufta e vitit 1999 deri në shpalljen e pavarësisë së Kosovës, më 2008. Përkundër entuziazmit për shkak të pavarësisë kosovare, në këto tekste dramaturgjike rishqyrtohen shtyllat patriarkale të shoqërisë dhe regjimi politik i shtetit të saposhpallur. Figura e tjetrit shfaqet si figurë e okupatorit të dhunshëm (policia serbe), autokratit të korruptuar (pushteti kosovar), burokratit oportunist (zyrtarët e institucioneve kulturore), pater familias (rol të cilin mund të luajë edhe gruaja).

Drama e Ilir Gjocajt *Bodrumi* referon për kohën e bombardimit të NATO-s në Prishtinë në vitin 1999. Drama prek represionin serb dhe dhunën e kohës së luftës ndaj popullatës shqiptare në Kosovë nga fundi i viteve 90-të. Frustrimi seksual dhe impotenca e burrit në moshë, profesorit dhe politikanit Enver, bashkohet me motivin strindbergian të dyshimit në atësinë e vet dhe besnikërinë e bashkëshortes. Gabimi tragjik i profesor Enverit ishte që në dy raste të birit të vet, Gentit, viktimë e brutalitetit policor gjatë kohës së demonstratave politike gjatë viteve 90-të, nuk i lejon që të emigrojë. Genti pas luftës do të trajtohet si person i zhdukur. Personazhi i Enverit është i menduar në mënyrë të tillë që të vuajë nga obsesioni megaloman i idesë për biografinë e vet të përkryer. Insiston në konceptin e traditës epike sipas së cilës „frika nuk është pjesë e traditës sonë“ (Gjocaj, në Neziri, 2014, 22), ndaj dhe e përbuz të birin si frikacak dhe mashkull i papjekur. Dimensionit politik të dramës Gjocaj i shton edhe motivin e kolaboracionit me autoritetet serbe; pra, Enveri është i bindur se kundërshtari politik i tij është „spiun serb“. Të tjerët, përkatësisht serbët, gjenden në kornizën e jashtme të vëmendjes dramaturgjike. Tjetri është i militarizuar, agresiv dhe destruktiv. Megjithatë, tjetri është një lloj arsytimi legjitimues për konceptin mbrojtës patriotik të rezistencës në rrugën drejt pavarësisë politike e kombëtare.

Në dramën e Doruntina Bashës *Gishti* paraqitet motivi i të birit të zhdukur, si vend qëndror i traumës së dy heroinave: Zojës, nënës së birit të zhdukur, dhe Shkurtës, vejtës së tij të bardhë. Zoja dhe Shkurta jetojnë të vetmuara në shtëpi të lidhura me kujtimin e përbashkët të birit, që një ditë me stuhi doli për të mos u kthyer. Rolin e tjetrit në dramën e Doruntina Bashës e marrin plotësisht përsipër gratë si figura të tjetrit gjinor në patriarkat: vajza të mitura që baballarët i martojnë pa pajtimin e tyre larg shtëpisë, ndërsa burrat i marrin dhunshëm, jetojnë me to pa prekje dhe butësi, i përuhin nëse linden vajza, ndërsa i lartësojnë triumfalisht kur linden djalë. Zoja sillet si një pater familias i dobët: torturon të renë duke e ngarkuar me shumë punë, kurrë nuk është e kënaqur me atë që ka bërë, nuk i pëlqen as dukja e nuses as aftësitë e saj, nuk i intereson mendimi i saj. Zoja është po ashtu viktimë e dhunës patriarkale – e kanë martuar herët, bashkëshorti sillet me të vrazhdë apo e linte pas dore, e që në fund do të vepronte si qyqar, duke lejuar të birin të dalë në një mbrëmje me stuhi dhe ta marrin – ndjejmë se për këtë janë përgjegjëse forcat serbe. Për Zojën e shoqja e të birit, Shkurta, është tjetri i pamundur, i huaji barbar që bën vetëm për shërbëtor, kurrë e afërme, të cilës i imponua fati që vetë Zoja e pat provuar dikur, një zëvendësuese për fëmijën që do të mund të bëhej objekt i solidaritetit dhe dashurisë mbrojtëse prej nëne.

Teksti dramaturgjik i Xhevdet Bajrajt *Vrasja e mushkonjës* për nga zhanri është një lloj parodie, ndërsa sipas formës një monodramë poetike. Atë e flet personazhi i „një burri“ që gjendet në dhomën e vet, skaj tavolinës së punës, bibliotekës dhe shishes me raki. Drama e Bajrajt shpreh një mosbesim fundamental ndaj mbajtësve të pushtetit, si persona me fuqi të tepruar dhe të papërgjegjshëm e të pandershëm. Në planin e dytë qëndron kritika e procedurave tranzicionale demokratike dhe proceseve politike që përjetohen si një fasadë e rëndomtë për pasurim të pakontrolluar personal dhe injorancë goditëse të politikanëve. „Si duket/ politikan i mirë te ne/ është veç ai që i është

nënshtruar operacionit plastik/ të cilit në fytyrë ia kanë vënë lëkurën nga vithet/ që flet pak/ por kur flet/ nuk thotë gjë“ (Bajraj, në Neziraj, 2014, 124). Politkani është bosh, manipulativ, nderon luftëtarët e rënë dhe lufton për synime që janë të vështira për t’u arritur (anëtarësimi në OKB).

Komedia *Kafeneja në udhëkryq* e Visar Krushës është ndërtuar në frymën e shfaqjes së estradës si adaptim kosovar i serialit televiziv humoristik *Alo, alo*. Ngjarja e dramës është e vendosur në një kafene që mbahet nga Sokoli, rreth të cilit sillen dy kamarieri të reja e joshëse (njëra prej tyre, Enkela, është nga Shqipëria). Bashkëshortja e tij Sara, hungareze, është tip i gruas naive, ndërsa nëna e saj është një plakë ters dhe harraqe, të cilës Sara i jep leksione baleti. Okupatorët nazistë nga ambienti parizien këtu „aktrohen“ prej policëve serbë Nebojsa dhe Dragani, dhe shefi i tyre (Gestapo) Zhuti, inspektor nga Beogradi. Aty janë edhe pjesëtarët e „lëvizjes së rezistencës“. Tjetri nuk është vetëm i dhunshëm, por edhe i korruptuar, e kjo bën të mundur që në mënyrë ilegale të kënaqen të dy palët. Kështu personazhi i Gazit siguron pashaporta serbe përmes policit të korruptuar Nebojshtës. Dhuna është e pashmangshme përkundër zhanrit të komedisë së lehtë. Pas një ngatërrese, gjatë të cilës Sokoli përpiqet ta paraqesë një tubim ilegal politik si nderim i fundit për vjehrrën e ndjerë, ai rrihet keq në polici.

Sokoli është një oportunist dinak dhe fatlum i cili, sikur Rene në Parisin e okupuar, pranon kërkesat që i parashtrajnë përfaqësuesit e pushtetit, duke u kujdesur gjithnjë për llogarinë e vet të vogël personale. Kështu edhe Sara, duke e bindur atë që të pranojë një propozim të rrezikshëm që në kafenenë e tij të mbahet takimi i ndaluar politik, na përkujton lidhjen e drejtpërdrejtë mes përfitimit dhe patriotizmit: „Por, nëse nuk rrezikon për popullin tënd, kush do të vi në atë hotel? Askush! Kush do të ta japë lejen për hotel? Askush! Mendo mirë, burri im i dashur.“ (Krusha, në Neziraj, 2014, 246)

Drama *Fluturimi mbi teatrin kosovar* e Jeton Nezirajt i takon zhanrit të farsës politike që mbështetet njëlloj në trashëgiminë e teatrit të angazhuar brehtovian dhe paradisë moderne. Ndodh në janar të vitit 2008, në Teatrin Popullor të Kosovës në Prishtinë, në kohën e shpalljes së pavarësisë kosovare. Numri i personazheve nuk është i madh: regjizori, aktori, aktorja, punëtori skenik dhe sekretari në Ministrinë e Sportit, ku mbulohet edhe kultura, janë të ngarkuar që të mendojnë dhe realizojnë një shfaqje festive për nder të shpalljes së paralajmëruar të pavarësisë. Vetë fakti se nuk dihet data e saktë kur do të shpallet pavarësia, se me direktivë nga lart në përmbajtjen e shfaqjes futet edhe fjalimi i kryeministrit, që mbërrin një ditë para premierës, tregon qartë për karakterin e shtetit që do të shpallet. Fushat e fuqisë politike janë skicuar në mënyrë ironike në shfaqjen e Nezirajt: mbi zotin është zoti politik – kryeministri kosovar, e mbi të është përfaqësuesi i zotit jashtëtokësor – ambasadori amerikan në Prishtinë. Falë intervenimit të protektorëve ndërkombëtarë, në shfaqje duhet të festohet multikulturaliteti dhe multikonfesionaliteti i Kosovës dhe kurrsesi nuk bën të emërtohet armiku historik, fjala bie turqit apo për serbët, meqë këta të dytët pas pavarësisë janë bërë një bashkësi e respektuar nacionale.

Konkluzione

Në këtë punim nocioni i tjetrit para së gjithash lidhet me instancën qëndrore narrative në tekstet e prozës dhe me subjektin lirik në librat e poezive. Ai përcaktohet me ndihmën e kriterit etnik, gjinor, politik, fetar, social dhe seksual. Tjetri është individ, grup apo bashkësi, që nuk i takon bashkësisë së rrëfimitarit apo subjektit lirik, përkatësisht që nuk i ndan tiparet e identitetit të tij me të. Dallimi themelor mes autorëve nga Shqipëria ndaj atyre nga Kosova qëndron në dominimin e tjetrit politik përballë tjetrit etnik. Autorët nga Shqipëria janë në mënyrë dominante të preokupuar me fenomenin e totalitarizmit vetizolues shqiptar, andaj dhe tjetri shfaqet si përfaqësues i pushtetit totalitar, i cili është njëkohësisht edhe viktimë e tij. Tjetri politik është nënloj i tjetrit të brendshëm, si dikush që është pjesëtar i të njëjtës bashkësi, por kryen një funksion të rëndësishëm politik. Status të tillë të tjetrit të brendshëm ka tjetri religjioz te Anilda Ibrahim. Te autorët nga Kosova, tjetri etnik (serbi) është i rëndësishëm në të dy kuptimet: etnik dhe politik, si përfaqësues i pushtetit represiv serb. Tjetri etnik si viktimë shfaqet vetëm në poezinë e Arben Idrizit.

Te autorët nga Kosova është obsesive tema traumatike e luftës serbo-shqiptare në Kosovë dhe bombardimi i NATO-s më 1998/99. Në librat e botuar pas këtij konfliktit, periudha e jetesës së përbashkët është një lloj tjetërsimi epokal dhe paraqitet si subjekt i reminishencës (F. Shehu). Vetë lufta paraqitet kryesisht si proces në të cilin tjetri është i dhunshëm (Halil Matoshi), ndërsa me përfundimin e luftës rishikohet në mënyrë kritike dhe dënohet revanshizmi ndaj tjetrit të mposhtur (A. Idrizi), si dhe shtrohet pyetja për natyrën e shtetit të sapolindur kombëtar (Xh. Bajraj, J. Neziraj) dhe për substratin e tij të pandryshuar patriarkal (D. Basha). Tradita është objekt i rishqyrtimit (tregimet dhe drama e Ilir Gjocajt, poezia e Luljeta Leshanaku, romani i Anilda Ibrahimit, tregimi i Zija Çelës). Emigrimi e kthen tregimtarin në tjetër, si person me identitet hibrid (nuk është ende vendas, as nuk është më i huaj), që është rasti me persnazhet e Beqë Cufajt. Dallohet poezia e Kujtim Paqakut që flet për telashet e identitetit rom, po ashtu hibrid (në të njëjtën kohë tjetri etnik e kulturor është i nënshtruar edhe në aspektin social). Embrionet e konstituimit të nocionit të tjetrit seksual takohen në prozën e Besa Salihut dhe poezinë e Ballsor Hoxhës për natyrën biseksuale të Prishtinës. Tjetri social, përkatësisht diskursi narrativ apo lirik për varfërinë, konfliktet klasore, apo për kapitalizmin tranzicional është prezent fare pak.

Marrë në tërësi, konstituimi i nocionit të tjetrit në veprat e autorëve nga Shqipëria dhe nga Kosova është i ngarkuar me veprimin e traumës historike (represioni komunist dhe represioni i përfaqësuesve të shtetit serb në Kosovë) dhe traditat patriarkale (sundimi i mashkullit). Marrëdhëniet serbo-shqiptare janë paraqitur si marrëdhënie të distancës kolektive dhe mosbesimit të thellë, ku edhe njohja e gjuhës së bashkësisë tjetër është shenjë e dyshimtë dhe afinitet i patolerueshëm. Në asnjë vepër nuk ka shembull të miqësisë së realizuar ndëretnike apo lidhjeve të dashurisë. Megjithatë, rezistenca satiriko-kritike ndaj autoritarizmit politik dhe konservatizmit patriarkal, si dhe shembujt e tolerancës fetare dhe refuzimit të revanshizmit, janë themel i mirë

për formësimin nocionit të tjetrit në kontekstin e marrëdhënieve serbo-shqiptare. Kjo vlen njëllor edhe për transferimin e tjetrit nga kategoria e armikut (induktiv) dhe të panjohurit të rrezikshëm në kategorinë e fqinjit me perspektivë të revitalizimit të bashkëjetesës dhe bashkëpunimit të dikurshëm.

Literatura:

IMAMI, P. (2000) *Srbi i Albanci*. Beograd: Samizdat B92.

MALIĆI, Š. (2014) *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd: Mostart.

ŠEHU, B. (2003) *Gozba*. Beograd: Forum pisaca. (përkthyer nga Shkëlzen Maliqi).

KADARE, I. (2011) *Pad kamenog grada*. Podgorica: Karver (përkthyer nga Smajl Smaka dhe Varja Đukić).

IBRAHIMI, A. (2013) *Crveno poput neveste*. Beograd: Rende (përkthyer nga italishtja prej Snježana Marinković dhe Srbislava Vukov Simentić).

CUFAJ, B. (2010) *Sjaj tuđine*. Beograd: VBZ Beograd (përkthyer nga gjermanishtja prej Jelena Petrović),

NEZIRAJ, J. (red.) *Iz Prištine, s ljubavlju. Nova albanska književnost Kosova (2009)*, antologija. Beograd: Algoritam medija (përkthyer nga Naile Imami, Shkëlzen Maliqi, Anton Berishaj, Fadil Bajraj).

BAJRAJ, DŽ. (2002) *Sloboda užasa*. Beograd: Rende (përkthyer nga autori),

ŠEHU, F. (2013) *Nalivpero*. Beograd: Arhipelag (përkthyer nga autori),

IDRIZI, A. (2013) *Zveri vole otadžbinu*. Beograd: KPZ Beton (përkthyer nga Shkëlzen Maliqi),

NEZIRAJ, J. (red.) *Let iznad kosovskog pozorišta. Savremena kosovska drama (2014)* antologija. Beograd: RK Links (përkthyer nga Anton Berishaj, Qerim Ondozi, Fadil Bajraj, Shkëlzen Maliqi).

ĐOCAJ, I. (2014) Podrum. në NEZIRAJ, J. (red.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links.

BAŠA, D. (2014) Prst. në NEZIRAJ, J. (red.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links.

BAJRAJ, DŽ. (2014) Ubistvo jednog komarca. në NEZIRAJ, J. (red.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links.

KRUŠA, V. (2014) Kafana na raskršću. në NEZIRAJ, J. (red.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links.

NEZIRAJ, J. (2014) Let iznad kosovskog pozorišta. në NEZIRAJ, J. (red.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links.

Përktheu: Agron Bajrami

Saša Ćirić

Literary Critic

KPZ Beton, Belgrade

The figure of other as an open project, as exemplified by Albanian writers from Albania and Kosovo

Abstract:

This article offers a comparative analysis of literary works of authors from Albania and Kosovo translated into Serbian in the period after 2000. It detects the notions of the figure of the other by making recourse to cultural and political references to the conflict situations found in these books. The article is divided into sections according to the literary genres of the analysed books (novels, short fiction, poetry, drama) and the region that the authors refer to (Albania and Kosovo). The crucial distinction between the authors from Albania and Kosovo is the domination of political other for the former in comparison to the ethnic other for the latter. The authors from Albania are preoccupied by the phenomenon of auto-isolationistic Albanian totalitarianism, while the authors from Kosovo are obsessed by the trauma of Serbian-Albanian war 1998-1999 war at Kosovo. Serbian-Albanian relations are presented as relations of collective distance and deep mistrust, with no examples of achieved interethnic friendship or love affairs. Another feature characteristic for the works of the authors analysed in this article is the resistance to the political authoritarianism and patriarchal conservatism in the form of a satire, as well as examples of religious tolerance and rejecting revanchism.

Key Words:

political other, ethnic other, Kosovo poetry, Kosovo theatre, other as enemy, minority identities, Serbian-Albanian conflict

Basri Capriqi

Fakulteti Filologjik

Universiteti i Prishtinës

Armiq dhe njerëz

Abstrakt:

Në pjesën e parë ky punim ndalet në identitetin e përbashkët ballkanik, që i ka rrënjët në unitetin kulturor dhe gjuhësor të mbështetur në kulturën greke. Për këtë arsye punimi ndjek zhvillimin e këtij identiteti në politikën e nacionalizmit të shekullit XIX dhe prezanton qëndrimin se ka ardhur koha që konfliktet të mbeten në të shkuarën e që Ballkani të ketë paqe dhe të lidhet më Bashkimin Evropian. Në pjesën e dytë ky punim ndalet në ndikimin negativ të shkrimtarëve dhe intelektualëve për inkurajimin e konfliktit në Ballkan dhe nxjerr në pah shembullin e disa shkrimtarëve, që me frymën e pajtimit dhe humanizmit janë kundërshtarë të rrymës dominante: *Ardhësit: Këngët e Ali Binakut (Došljaci – pesme Ali Binaka)* të Radovan Zogoviçit (Radovan Zogović), *Fundi i lumtur* i Ali Podrimjes, *Içi Miçi Ahmiçi* i Predrag Lluciçit (Predrag Lucić) dhe *Elita më e keqe se turma (Elita gora od rulje)* e Mirko Kovaçit (Mirko Kovač).

Fjalët kyç:

Ballkani, armiku, identiteti ballkanik, shkrimtarët, konflikt

Një armik i lindur nga egërsia e historisë dhe i konservuar nga shkrimtarët

Rrallë mund të gjendet një rajon si Ballkani, për të cilin janë shkruar aq shumë libra historie, kulture e etnopsikologjie, filozofie e astronomie, retorike e politike, folklori e udhëpërshkrimesh e strategjish ushtarake, vepra letrare si kulme të literaturës së gjithëbotshme e prodhime kinomatografike kulminante, ku ka ndodhur ndeshje civilizimesh, ndeshje doktrinash fetare dhe ndërlidhje të pashkëputshme kulturore. Janë botuar mijëra e mijëra libra, që nga fillet e antikitetit e deri në ditët tona. Autorë ballkanas të hershëm e të kohëve tona e kanë bërë Ballkanin shpesh pikë referimi për një literaturë kulminante të gjithë globit, kanë vënë themelet e një civilizimi e të një kulture, e cila konsiderohet si më e avancuara dhe më kulmorja e arritjeve të globit në ditët tona. Një gjuhë e lashtë ballkanike, gjuha e vjetër greke, sipas të gjitha gjasave, u bë gjuhë elite e komunikimit të shkruar të të gjithë popujve ballkanas, një gjuhë ballkani që më vonë u bë gjuhë e përmasave globale të botimit, shpërndarjes, krijimit dhe ndërtimit të një civilizimi, i cili me kohë u bë shtrat i gjithë arritjeve shkencore, artistike, politike të njerëzimit në shekujt që pasuan. Popujt e Ballkanit në antikitet kanë investuar gjithë dijen, gjithë trashëgiminë e shkruar, gjithë kreacionin e tyre brenda kësaj gjuhe duke futur brenda kësaj konvence komunikimi gjithë kontributin e vet dhe duke u bërë kontribues në një trashëgimi të përbashkët, që më vonë do të kapërcejë kufijtë e rajonit dhe do të bëhet trashëgimi e civilizimit të shekujve pasues. Gjuhët e tjera të popujve të Ballkanit në antikitet nuk arritën asnjëherë të kapin këto nivele të greqishtes së vjetër. Ata, sipas të gjitha gjasave pranuan një gjuhë të përbashkët për gjithë rajonin, që të ndërtonin brenda saj një sistem kulminant vlerash, një trashëgimi e identitetit të shumëfishtë ballkanik dhe jo identitete përjashtuese të rajonit. Kjo gjuhë më vonë u shndërrua në gjuhë të komunikimit të gjerë, për t'u bërë arenë e publikimit dhe shpërndarjes së shpikjeve, që do të bëhen pikë reference për shekujt pasues. Përmasat e asaj shtrirjeje do t'i mbërrijë më vonë gjuha latine e në kohën tonë gjuha angleze.

Eposi homerik, tragjeditë e autorëve të mdhenj të antikitetit si Eskili, Euripidi e Sofokliu, janë një korpus veprash të trashëgimisë ballkanike, ku mishërohet ky identitet i shumëfishtë ballkanik, një epos i përbashkët, autorësia e të cilit asnjëherë nuk mund t'i përshkruhet vetëm një populli, pavarësisht gjuhës ku u përjetësua. Topose të këtilla stilistike janë konstatuar edhe në krijimtarinë orale të hershme të popujve të Ballkanit, por greqishtja e vjetër kishte kapur që herët përmasat e një ombrelle kulturore të rajonit, ishte pranuar nga të gjithë për ta përjetësuar me mjetet shkrimore të avancuara të kohës gjithë pasurinë shpirtërore dhe gjithë identitetin kulturor ballkanik. Për këtë ishin krenarë të gjithë, se i takonin një rajoni të lavdishëm dhe një shtrati kulturor e identitar të përbashkët, që më vonë do të krijojë djepin e civilizimit evropian e të të gjithë njerëzimit.

Pushtimet romake do të ndërrojnë nga themelet marrëdhëniet e popujve të Ballkanit ndërmjet vetes dhe marrëdhëniet e tyre me të tjerët. Luftërat do të sjellin zhvendosje popullsish, ndryshim të rendit shoqëror, një dinamikë tjetër në marrëdhëniet

e popujve dhe shkëmbim kulturash e gërshetim identitetesh. Roma e Dioklecianit bëri ndarjen Lindje – Perëndim dhe me këtë futi Ballkanin në një kryqëzim rrugësh, në një shesh ku përplasen perandoritë, ku përplasen civilizimet, po edhe ku gërshetohen kulturat dhe transformohen identitetet e popujve të Ballkanit. Mesjeta solli në Ballkan ndarjen tjetër ndërmjet ortodoksisë dhe katolicizmit, kurse me pushtimin osman iu shtua edhe një ndarje që u shfaq si ndarje ndërmjet islamit e krishtëritimit. Jalta i caktoi një fat të keq Ballkanit të pas Luftës së Dytë Botërore, kur në ndarjen e re, pjesën dërmuese të popujve ballkanikë i prangosi në anën fatale të kampit socialist.

Që nga antikiteti popujt e Ballkanit janë pushtuar dhe më pastaj janë bërë pjesë e perandorive më të mëdha: Romës, Bizantit, Perandorisë Otomane dhe bllokut socialist gjatë luftës së ftohtë. Pushtimi i këtyre popujve ka sjellë pasoja të rënda për fatin e rajonit, zhvendosje marramendëse popullsisë, dhunim identitetesh me forcë duke asimiluar, duke ndryshuar me dhunë identitete fetare, gjuhësore, zakonore, si dhe rendin tradicional shumëveçar të jetesës. Pas një rezistence të parë, këta popuj të vegjël përballë fuqive aq të mëdha pushtuese, me kalimin e viteve nisën të përshtaten me regjimin e ri dhe u bënë pjesë e këtyre regjimeve perandorake.

Pushtimet perandorake të Ballkanit sollën tragjedi të mëdha për popujt ballkanikë, që rezultuan me humbje të mëdha njerëzore, me rrënime vlerash tradicionale kulturore, me zhvendosje popujsh e me grabitje territoresh. Me jetën e gjatë që bënë në Ballkan, me përfshirjen e popujve vendas në jetën politike, qeverisëse, administrative e kulturore, regjimet që vinin, fushin një dinamikë të re në marrëdhëniet e këtyre popujve me pushtuesin, por edhe me popujt e rajonit. Në planin identitar, identitetet vendëse futeshin në një marrëdhënie marrje – dhënieje, që rezultonte me ndërrime të konsiderueshme identitare. Meqë, siç ndodh në histori, regjimet e këtyre perandorive favorizonin popujt të caktuar, rrënimi i tyre sillte edhe armiqësi të tmerrshme mes popujve ballkanikë, të cilët dikur krenoheshin për identitetin e përbashkët shumëplanësh ballkanik. Këto ndërthurje, kanë determinuar që në zanafillë marrëdhëniet e dy popujve nga zemra e Ballkanit, shqiptarëve dhe serbëve. Figura e armikut shpeshherë do marrë tipare perandorake të vëna mbi shpinën e këtyre popujve dhe të injektuara në figurën e tyre armiqësore që do vijë duke u rritur e shumëfishuar gjatë gjithë një shekulli.

Popujt e Ballkanit, pas shumë pushtimesh e çlirimesh, pas shumë ardhjesh e rrënimesh të regjimeve perandorake, që me vete sillnin edhe komplekset e veta identitare e kulturore për t'i injektuar në identitetin kulturor ballkanik, me dhunë apo me strategji asimiluese, ata filluan të mësohen edhe me një jetë tjetër identitare. Qytetet e mëdha ballkanike kishin hyrë në një epokë tjetër të identitetit urban. Në të njëjtën lagje, banorët ballkanas të feve të ndryshme, të etnive të ndryshme, të identiteteve gjuhësore të ndryshme, hasnin në pak metra largësi sinagogën, xhaminë, kishën ortodokse, kishën katolike e teqenë bektashiane. Ky ishte identiteti ballkanik. Dhe ballkanasit e kishin kultivuar këtë diversitet si një identitet të vetin shumëfishor. Udhëpërshkrues të ndryshëm që udhëtonin në hapësirën jetësore ballkanike e që ishin shpeshherë vendimtarë për ndërtimin e perceptimit për identitetin ballkanik, e thek-

sonin këtë fakt dhe e përcillnin në qendrat europiane si një mrekulli të respektit e të tolerancës, ku identitete të ndryshme mund të jetojnë së bashku duke respektuar dallimet dhe duke e njohur atë diversitet si pasuri të veten të përbashkët. Mbi këtë shtrat kulturor me shumë ura ku kryqëzohen kulturat e civilizimet, kanë arritur kulmet e letërsisë europiane shkrimtarët: Ivo Andriq (Ivo Andrić), Ismail Kadare, Kazantzakis, Ionesko, Pamuk, Krleža, Todorov etj. Ky është identiteti i shumëfishtë ballkanik, shpirti i këtyre popujve, një pjesë e rëndësishme e identitetit europian.

Identiteti i shumëfishtë ballkanik, pasuri dhe mallkim për popujt e Ballkanit

Identiteti i shumëfishtë ballkanik do të mbetet pasuri e tyre civilizuese për një kohë jo shumë të gjatë. Diversiteti kulturor i tyre do të kthehet në një mallkim të tmerrshëm me shpërbërjen e perandorive dhe me shfaqjen e egërsisë së paparë në fillimet e krijimit të shteteve kombëtare. Luftërat ballkanike dhe Lufta e Parë Botërore e ktheu Ballkanin në një kasaphanë të paparë. Perceptimi për Ballkanin si një identitet diversiteti kulturor, ku jetojnë pranë e pranë gjuhët, etnitë, fetë e kulturat, nis të përmbysat marramenshëm. Dimitrije Tucović (Dimitrije Tucović) raporton nga Kosova për këtë katrohurë më 1913:

“Ajo që Luftërave Ballkanike u vë vulën si luftërat më barbare dhe më gjakpirëse të Mesjetës së errët, nuk janë përrënjtë e gjakut e kufomave të rëna nga të gjitha palët e të njerëzve të armatosur, të cilët kanë dalë në luftë: jo, janë lumenjtë e gjakut të banorëve të vrarë të paarmatosur, fëmijëve të pafajshëm, grave dhe njerëzve paqësorë, botës punëtore të Serbisë së Vjetër, Shqipërisë, Maqedonisë, Trakisë, faji i vetëm i të cilëve është se i luten Zotit në një mënyrë tjetër, sepse flasin një gjuhë tjetër, mbajnë një emër tjetër ...” (Tucović, 1913, 60)

Fuqitë e mëdha të kohës, në përpjekje për të vënë paqen në Ballkan, krijuan fusha të minuara mbi të cilat do ecnin popujt e Ballkanit gjatë gjithë shekullit pasues. Me Kongresin e Berlinit në vitin 1878, Konferencën e Londrës në 1913, Konferencën e Paqes në Paris në 1919 dhe Takimin e Jaltës në 1946 në Ballkan u instalua urrejtja e përhershme nërmjet popujve të Ballkanit. Popujt që krenoheshin me një identitet të përbashkët e të larmishëm kulturor, me një traditë respekti për ata që janë ndryshe, do të vuanin një shekull të egërsisë kombëtare ndaj njëri-tjetrit. Shkrimtari shqiptar Gjergj Fishta, një prift françeskan, thoshte: “Për më shumë se një shekull jetuan në mërinë e njëri tjetrit”. (Todorova, 1997,). Fundi i Luftës së Parë Botërore i vuri Ballkanit damkën fatale – fuçi baruti që mund të shpërthejë në cdo cast. Termat Ballkan dhe ballkanizim shfaqen për herë të parë menjëherë pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore. Me 20 dhjetor 1918 botohet në *New York Times* një intervistë me Rutenau. Termi *ballkanizim* që nga ai moment kishte kuptimin e copëzimit të shteteve e të popujve. Kjo damkë do rëndojë mbi ballkanasit gjatë gjithë shekullit XX e do të përmbysë perceptimin pozitiv për identitetin e tij.

Viti 1843 sjell në skenën ballkanike Ministër të Brendshëm të Serbisë Garashanin (Ilija Garašanin), i cili në vitin 1844 harton “*Načertanien*” (Načertanije), bazuar në të drejtën historike që rrjedh nga tradita e shtetit mesjetar serb. Sipas saj, pas rënies së Perandorisë Osmane Ballkani duhet t’u takojë ballkansve. Por duket se kjo ishte hipokrizi, pasi qëllimi i këtij dokumenti ishte vendosja e hegjemonisë së brendshme kombëtare (Stranjaković, 1939, 76-102). Ky dokument i paralajmëronte ballkanasit për shekuj urrejtjeje etnike, fetare, gjuhësore e identitare. Nga një identitet i shumëfishtë ballkanik që ata kishin ndërtuar, popujt e Ballkanit po përgatiteshin të futeshin në një arenë konfliktesh me identitete kundërshtuese që s’mund të jetonin pranë njëri-tjetrit.

Vlladan Gjorgjeviq (Vladan Đorđević) në librin e tij *Shqiptarët dhe Fuqitë e Mëdha* i shpall shqiptarët të egër, të padenjë për shtet, njerëz me bisht, e si rrugë për menaxhimin e tyre propozon mbikqyrjen e shqiptarëve nga populli më i ngritur serb:

“Vetëm një shtet i huej do të mundte me vue rend në Shqipni e me u mundue që të formojë një komb prej Shqiptarësh, të cilët sod s’janë tjetër vecse një lamsh fisesh qi as gjuha, as tradita as ndonji e shkueme politike e kulturele nuk i bashkon. Në politikë e sidomos në politikën ndërkombëtare mund të flitet vetëm për popuj e kombe, cka shqiptarët nuk janë edhe. Shqiptarët gjenden edhe në gradën e zhvillimit parahistorik. Ata mund të quhen vetëm një grumbullim syngjenetik. Asht një send thjesht i vrashët me pamë Austrinë e Gjermanin në kujdes për t’i dhan autonomi një populli n’Evropë qi asht edhe kryekëput i egër.” (Vladan Gjorgjeviq, 2012, 181, 200).

Librin e ish Kryeministrit të Serbisë Vlladan Gjorgjeviq e ka përkthyer nga origjinali në vitin 1928 Mustafa Kruja, intelektual që më vonë do të bëhej Kryeministër i Shqipërisë në qeverinë kuislinge.

Ilija Garašanini e Vlladan Gjorgjeviqi u pasuan nga Vasa ubriloviqi (Vasa Čubrilović) i cili hartoi dokumentin tjetër të quajtur *Iseljavanje Arnauta (Shpërngulja e arnautëve)*, shpalosur në Srpski Kulturni Klub (Klubi Kulturor Serb) në Beograd më 7. 03. 1937. Më 30. 01. 1939 Ivo Andriqi (Ivo Andrić) harton dokumentin tjetër të këtij korpusi *Elaborat o Albaniju (Studim mbi Shqipërinë)*, që u bë i njohur për publikun vetëm në vitin 1977 nga Bogdan Krizman në *Časopis za suvremenu povijest* me titull *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939 god.* (Bogdan 1977/9).

Shkrimtari shqiptar Esad Mekuli, i njohur për poezitë e tij me frymë humanizmi për vëllazërinë e popujve në Jugosllavi, reagon në stilin e tij me rastin e publikimit të dokumentit sekret më 1977²⁰³:

²⁰³ Dokumenti mund të gjendet në: B. Krizman, *Elaborat dr Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine* (në) *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1977.

SI KE MUNDUR?

Duke lexuar tekstin e një dokumenti nga viti 1939,
i cili u publikua tash vonë,
të shkruar nga I. A.

Fjalë pas fjale – faqe të tëra ke shkruar –
faqe dhune, robërie e smire?...
Ëndërrues i dikurshëm, në burgje i sprovuar,
t’i robërosh të tjerët? Të ndjellish ditë errësire?!
Si t’i marr sot, në këto ditë lirie,
fjalët e tua farmak?
Po shkrimet tua të tjera, që aq të patën hije?!
Syve si t’u besoj?... Ti, që nderimin e pate hak,
vallë,
lirinë e tjetrit ta vësh në darë e lak?!

Reforma agrare dhe marrëveshjet ndërshtetërore për këmbimin e popullsisë nga rajoni i Ballkanit për në Anadoll janë ndërmarrje që forcuan edhe njëherë rrugën e këtij rajoni drejt një tragjedie ku e pësuan qindra e mijëra njerëz, duke u zhvendosur e duke u vrarë mizorisht me qëllimin absurd të krijimit të territoreve të pastra etnike, gjuhësore, fetare e identitare. Pasuria e diversitetëve kulturore e identitare e Ballkanit u shndërrua në një barrë të rëndë, nga e cila ky rajon nuk mundi të shkarkohej.

Luftërat e fundit në Jugosllavi e sollën Ballkanin edhe një herë në skenën botërore me mizori, vrasje, zhvendosje e qindra mijëra njerëzve, spastrime etnike, kulturore e fetare, dhunime e kampe përqendrimi. Në formën më të egër u sollën edhe një herë në memorien e njerëzimit barbaritë që ky rajon kishte pësuar nga katrahurat e kohëve që kujtonim se i kishim lënë pas njëherë e mirë.

Këto luftëra shkatërruese sollën edhe një damkë tjetër për rajonin e që bie mbi elitat akademike e intelektuale. Rrallë mund të gjendet ndonjë konflikt i këtyre përmasave, që të ketë angazhuar kaq shumë shkrimtarë e akademikë në mbështetje direkte të luftës shkatërruese për popujt që kishin jetuar në Jugosllavi për gati një shekull. Një ushtri e tërë shkrimtarësh, historianësh, akademikësh e klerikësh u vunë në krah të gjeneralëve për t’i dhënë fuqi më të madhe urrejtjes, deri në shfarosje të të tjerëve, me të cilët kishin bashkëjetuar. Shkrimtari malazez Jevrem Brković (Jevrem Brković) deklaronte se pas përfundimit të luftërave në Jugosllavi *duhej të krijohet një tribunal i Hagës vetëm për shkrimtarët.*

Pra, perceptimi negativ për Ballkanin ka ardhur duke u rritur që nga fundi i Luftës së Parë Botërore e deri më sot. Ballkani si *fuçi baruti* perceptohet sot si një rajon primitiv përballë pjesës tjetër të Europës, të cilët, me të njëjtin mekanizëm e kanë shpallur veten të qytetëruar. Vetë ballkanasit kanë zgjedhur një rrugë origjinale për t’i ikur kësaj damke, duke mohuar të qenit ballkanas dhe duke nxituar me çdo mjet arratisjen nga ky identitet shumëshekullor.

T'i vësh këtij rajoni një damkë djallëzore, t'i hedhësh një mallkim që para një shekulli dhe të mos ia heqësh më, është një padrejtësi e rëndë. Popujt e Ballkanit kanë pranuar të futen sot brenda një projekti madhor, paqësor e civilizues siç është Bashkimi Europian. Disa kanë arritur të bëhen anëtarë të plotë, disa janë në rrugë të plotësimit të standardeve që kërkohen për anëtarësim. Ky duket të jetë projekti që pajton përfundimisht popujt e Ballkanit, një lëvizje e lirë njerëzish, vlerash e kulturash, një bashkëjetesë identitetesh në një paqe të qëndrueshme. Perceptimi negativ për Ballkanin duhet të mbyllet sepse është mbyllur përfundimisht një epokë konfliktesh. Ballkani, pavarësisht tragjediave që ka përjetuar për një shekull konfliktesh të ashpra, nuk mund të jetë pikë referimi për krimet më të mëdha që ka kaluar njerëzimi, e as që duhet t'i mvishet si e përjetshme damka si pjesë e errët e botës. Perceptimin e dikurshëm pozitiv për Ballkanin duhet të gjejnë forcë ta kthejnë vetë ballkanasit, duke lënë pas shekullin e konflikteve e duke nisur epokën e respektit e të njohjes, të ndarjes me të kaluarën konfliktuale e të bashkimit me projektet e mëdha paqësore e zhvillimore europiane.

Autonomia e gjuhës përballë realitetit të dhunuar

Angazhimi i shkrimtarëve në konflikte përmasash të mëdha është dukuri që ka dominuar literaturën botërore prej sa mbahet mend e deri në ditët tona. Në rastet më fatlume, angazhimi i tyre ka shkuar në drejtim të humanizmit dhe të lirisë universale. Në shumë raste shkrimtarët janë bërë mbështetës të ideologjive gjenocidale apo hartues të tyre. Ka pasur nga ata që kanë madhëruar qëndrimin indiferent përpara tragjediave të mëdha të njerëzimit. Luftërat në Jugosllavi kanë sjellë një rekord: një numër të madh shkrimtarësh përkrahës të luftrave shfarosëse, nxitës të urrejtjes etnike, hartues të projekteve gjenocidale. Shkrimtarët si asnjëherë më parë, janë vënë në shërbim të propagandës nacionaliste me një gjuhë të vrazhdë urrejtjeje.

a. Radovan Zogoviq (Radovan Zogović) - T'i mbrosh të tjerët nga vetja

Në vitin 1937 në Jugosllavine e para Luftës së Dytë Botërore, Radovan Zogoviqi nga Deçani i Kosovës e i ardhur që fëmijë nga Andrijeviça e Malit të Zi, së bashku me familjen e tij koloniste, boton një libër të rrezikshëm për të dhe për kohën, me fuqinë humane që rrezaton, me guximin njerëzor që e karakterizon dhe me gjuhën e papërsëritshme paqësore të strukturuar, në një ambient të dhunës ekstreme e të terrorit shtetëror mbi popullatën civile të një pjese të territorit (Zogovic, 2009). Shkrimtari Zogoviq kishte ardhur në Kosovë që fëmijë, së bashku me familjen e tij, në kuadër të operacioneve famëkeqe të projektit të dhunshëm të kolonizimit të Kosovës me popullsi joshqiptare, me synim ndryshimin e strukturës kombëtare të këtij territori. Ky kolonizim është ndërmarrë nga aparati shtetëror, duke zhvendosur mijëra familje serbe e malazeze nga viset malore dhe duke i vendosur ato dhunshëm në pronat e familjeve shqiptare. Ky kolonizim shënon një nga aksionet më të dhunshme në gjithë

Europën Lindore dhe një nga terroret shtetërore më të tmerrshme të ndërmarra në aksionet e ngjashme të dyndjeve masive me forcë të popullsi.

Shkrimtari që kishte parë dhunën me sy ndaj të tjerëve dhe kishte ndjerë dhimbjen njerëzore për familjet shqiptare që përjetonin masat më drastike të terrorit shtetëror, shkrimtari të cilin fati e kish sjellë të ishte edhe vetë kolonist, fat që nuk e kish zgjedhur, por që i kish rënë, vendosi të *mbrojë të tjerët nga vetja* me një fanatizëm luftarak revolucionar, të cilin do ta paguante gjatë gjithë jetës me mohim, persekutim, ndalim dhe me ekskomunikim e mosrehabilitim të përvetshëm. Përfundimisht në vitin 1937, Zogoviqi kishte botuar një libër shumë të rrezikshëm, ndoshta më të rrezikshmin në Ballkan. Për këtë atij nuk ia falën asnjëherë, as regjimi i Jugosllavisë së Vjetër, as regjimi i ri komunist, të cilin ai i përkiste, si aktivist revolucionar i së majtës dhe pjesëtar i literaturës sociale, as strukturat e reja të pushtetit postkomunist deri në ditët e sotme. Rehabilitohen e madhërohen në ditët tona bashkëpunëtorë të fashizmit, shkrimtarë kriminelë që kanë hartuar projekte gjenocidale dhe njerëzit qëndrojnë në radhë për të marrë një firmë prej tyre. Ky mentalitet nuk mund ta rehabilitojë kurrë humanistin Radovan Zogoviq.

Zogoviq me librin e tij të rrezikshëm *Ardhësit – Këngët e Ali Binakut* ka thyer një traditë ballkanase të angazhimit të shkrimtarit në konflikt. Prandaj nuk i falet. Shkrimtarët kishin fituar statusin e lartë shoqëror si *bard i kombit* dhe si *ndërgjegje e kombit* duke mbrojtur lirinë e komunitetit të vet. Bardi, apo si u quajtën më vonë mbrojtësit e fuqishëm, *babai i kombit*, angazhohej për të mbrojtur të vetët nga të tjerët dhe këtu përfundon angazhimi i bardit për lirinë si vlerë universale e njerëzimit. Posa hapet fusha e përgjakshme ku duhet mbrojtur të tjerët nga vetja, bardët e kombit hedhin perden e errët e heshtjes. Ky është hapi që e bën të papërsëritshëm Radovan Zogoviqin, maksima e papërballeshme nga bashkëkohësitt dhe ata që do vijën: *të mbrosh të tjerët nga vetja*. Kur të tjerët heshtnin përpara terrorit, apo viheshin në krah të operacioneve ndëshkuese, Zogoviq e quante aksionin me emrin e vet: *Ai plug që futet në arat tona/ nuk është plug/ është thikë futur mes nesh / në mishin tonë të tokës*. Dhe shfaqte optimizmin e tij për viktimat si dhe vizionin e tij profetik: *Tre mbretër që kanë ardhur/ për të mos shkuar/ kanë shkuar/ janë thyer si poça*.

b. Ali Podrimja- ruajtja e gjuhës përmes ironisë

Në vitet 80-të të shekullit të kaluar, për më shumë se një dekadë, një armatë e fuqishme shkrimtarësh përgatitën terrenin, me një propagandë të pashembullt për gjysmën e dytë të shekullit XX, për luftën e përgjakshme në Jugosllavi, që do të merrte dhjetëra mijëra jetë njerëzish dhe do të zhvendoste qindra mijëra civilë. Një propagandë e këtillë nga kaq shumë shkrimtarë e akademikë, si thirrje për luftë e për shfarosje të etnive të tëra ishte bërë vetëm në prag të Luftës së Dytë Botërore nga një numër i madh shkencëtarësh që përgatitnin terrenin për shfarosjen e hebrenjve duke e arsyetuar me rrezikun që i kanosej botës prej tyre. Beteja e shkrimtarëve ka nisur më shumë se një dekadë përpara betejës së Armatës Popullore të Jugosllavisë, pikërisht nga Kosova, duke shpallur rrezikun e madh që i kanoset Jugosllavisë nga shqiptarët.

Propaganda e shkrimtarëve, akademikëve dhe klerikëve, e shtrirë në gati dy dekada dhe e përcjellur fuqishëm nga një makineri e centralizuar shtetërore mediale, kap shifrën e 4000 librave e botimeve me tirazh astronomik për kushtet ballkanike, vetëm për Kosovën dhe kundër të drejtave të shqiptarëve.

Në këtë klimë tensioni e urrejtjeje shkrimtari Ali Podrimja në vitin 1988 boton librin poetik me titull *Fund i gëzuar*, ku Podrimja thëllon dukshëm ndërthurjen e ironisë në një përmbysje totale të koncepteve, me një drejtpërdrejtshmëri mahnitëse të artikulimit. (Podrimja, 2013). Shqiptime siç janë: *fajtor është shqiptari, unë jam egërsirë, unë jam qen*, shënojnë nivelin më të lartë të ironisë me ç'gjë autori ka arritur të rreñojë e të përmbysë atavizma të ngarkuara gjatë, me dhunë e destruksion njerëzor. Vetëm me këtë përmbysje, me këtë kthim tejet të drejtpërdrejtë në vetën e parë, autori ka mundur t'i shpëtojë rrezikut permanent që të zhytet në vorbullën e helmimit të gjuhës. Luftimi i dhunës me të njëjtat mjete e me të njëjtën strategji gjuhësore bart rrezikun e degjenerimit në fakturë pllakateske ligjërimore. Ironia është e vetmja armë efikase, e cila, me t'u futur në mes, të largon nga ai rrezik dhe ta bën edhe më të mprehtë mesazhin, duke e çliruar nga pesha e tepërt emocionale. Vetëm një kontratë e hershme e autorit me lexuesin e tij, të lidhur heshturazi si besim i ndërsjellë, ka shpëtuar autorin nga keqkuptimi i diskursit të tërthortë ironik, si gjuhë e drejtpërdrejtë e fatale. Lexuesi e ka lexuar drejt ironinë e autorit në vorbullën e një goditjeje të zhurmshme e të përditshme të daulleve nacionaliste që kishin dominuar gjithë sferat e jetës shoqërore.

Gjergj Fishta nuk ka arritur të ruajë helmimin e gjuhës dhe nën peshën e madhe të ekzaltimit nga ngritja e flamurit rrëshqet në përdorim leksiku të palejueshëm për shkrimtarin në çfarëdo rrethane që të ndodhet:

“E der m’qie! ushto brohrija
Kah gerthet fusha e malcija:
Per jetë t’jetës rroftë Shqypnija!
Edhe kshtu, mbas sa mjerimit
Mbas sa gjakut e shemtimit,
E p’r inat t’shkjebet t’Ballkanit
Per gazep t’atij Sulltanit:
Si premtue kisht’ perendija:
Prap zojë m’vedi duel Shqypnija.” (Fishta, *Lahuta e Malcis* f. 5)

Shkrimtari Sheimus Hini thoshte se asnjë situatë nuk e justifikon shkrimtarin të helmojë gjuhën.

c. Ironia e keqkuptuar fatalisht – konservimi i tragjedive

Në fshatin e vogël Ahmiqi gjatë luftës së përgjakshme në Bosnje e Hercegovinë, forcat luftarake kroate kanë bërë një nga masakrat më të rënda ndaj civilëve boshnjakë. Poeti kroat Predrag Lluçiq (Predrag Lučić) shkroi një poezi satirike të titulluar *Iqi miqi Ahmiqi* (*Ići mići Ahmići*) ku tematizon në mënyrë satirike masakrën e Ahmiqit dhe e

ka botuar në kuadër të librit të tij me poezi *Hëna mbi Split*. Promovimi i këtij libri në Mostar dhe këndimi i kësaj poezie nga autori me rastin e promovimit është shndërruar në një skandal të paparë mediatik. Shoqata e qytetarëve e viktimave të luftës 92-95 reagoi me një gjuhë të ashpër, duke e kualifikuar poetin Lluçiq si himnizues të krimeve kroate mbi boshnjakët.

Qëndrim i prerë i të indinjuarve se krimi nuk mund të jetë objekt satire, u mbajt edhe nga kritikë letrarë, për të cilët ky ton i poetit i përngjante më shumë himnizimit të krimit. “Na ka prekur së tepërmi poezia satirike e Predrag Lluçiqit” reagues në mënyrë kategorike ata, të cilët nuk mund ta pranojnë ndryshe leximin e kësaj poezie. Situatën nuk e lehtësoi as biografia e autorit, ku thuhet se Lluçiqi ishte themelues i një gazete antinacionaliste dhe antiluftë *Herald Tribune* që, me artikujt e tij kishte goditur ashpër dhe me shumë guxim elitën politike kroate dhe angazhimin e saj në luftën e Bosnjes. Por si është e mundur që një tekst i një tipi kaq të lartë komunikimi sa poezia nuk komunikon as me lexuesin estetik, siç janë disa kritikë letrarë, sulmues të ashpër të poetit? Përse nuk mund ta durojnë një ton ironik, kur autori bën objekt satire bërësit e masakrës për të mbrojtur të tjerët?

Predrag Lluçiq me poezinë satirike *Iqi miqi Ahmiqi* ka dalë nga skema e njohur që është bërë një paradigmë e pashmangshme e shkrimtarëve patriotë të Ballkanit, të cilët, rreshtohen prej dy dekadash në mbrojtjen e lirisë vetëm të palës që së vet, duke hedhur plafin e zi mbi krimet e të vetëve, për të fshehur njollat e zeza në fytyrën përherë të shndritshme të pjesëtarëve të komunitetit të tij. Këtu qëndron ngatërresa e leximit që bënë anëtarët e shoqatës së viktimave. *Iqi miqi Ahmiqi* është një ironi e hollë dhe therëse, demaskuese e gjithë një elite politike që fshihet pas sloganeve të paqes e të drejtësisë, të solidaritetit e të pafajësisë, kurse në thelb, me veprimet që bën, posa i jepet rasti i parë, nuk dallon nga të tjerët. Nuk ka ngjarje që s’mund të bëhet objekt satire, sado e dhimbshme që të jetë ajo, por ka një mesazh që drejton autori, ka një mesazh që jep vetë teksti dhe ka një tjetër mesazh që merr lexuesi. Një mesazh kaq shumë i ndryshëm që ka marrë lexuesi nga ai që ka drejtuar autori dhe nga ai që ka rrezatuar vetë teksti, në rastin e poezisë së poetit kroat, flet për peshën e madhe të presionit emocional nën të cilin merr mesazhin nga një tekst letrar një komunitet i dhunuar rëndë, i traumatizuar, i thyer e i mashtruar.

Korpusin e tragjedive që historia ka vënë ndërmjet shqiptarëve e serbëve ende s’ka arritur ta bëjë objekt satire asnjë shkrimtar serb apo shqiptar, në formën që bën Prdrag Lluçiq me tragjedinë e Ahmiqit. Ky është një korpus i ngrirë, i konservuar, i paprekshëm dhe tejet serioz. Një fushë e minuar që mund të shpërthejë në çdo cast. Si fushë e minuar, është brum i përhershëm i shkrimtarëve të sprovuar në nderjen e emocioneve patetike nacionale.

d. Mirko Kovač - Elita më e keqe se turma

Në librin e tij *Elita më e keqe se turma* (Kovač, 2009), shkrimtari Mirko Kovac ka bërë studimin më të thellë në lidhje me angazhimin e shkrimtarit në kohët e rënda të luftrave në Jugosllavi. Luftrat e përgjakshme nga viti 1992 deri në vitin 1999 janë

përgatitur si asnjëherë më parë nga elita intelektuale, akademike, nga shkrimtarët dhe klerikët nacionalistë. Statusin e fituar më heret si ndërgjegje e kombit apo si udhëheqës shpirtëror të popullit, shkrimtarët që kishin nisur ta quanin veten baballarë të kombit, kanë krijuar një model të veçantë gjuhe me të cilën në njërin anë glorifikohet historia nacionale dhe në anën tjetër fajësohen të gjithë të tjerët për sjelljen e tragjedive që kanë goditur popullin e zgjedhur. E vendosur në kontekst lufte, e të konflikteve të përgjakshme, kjo gjuhë ndizte masat për të shkuar verbërisht në katastrofa njerëzore. Por më të tërbuara se këto masa, ishin elitat intelektuale, të cilat në masë të madhe përbëheshin nga shkrimtarët e mbështjellë me fuqi e me pushtet. Shkrimtarët e fuqishëm, të mbështetur nga një makineri e fuqishme shtetërore, krijuan një gjuhë të veçantë urrejtjeje për të gjithë të tjerët dhe këtë e bënë në mënyrë sistematike në formën e një propagande të hapur. Në këtë armatë shkrimtarësh, akademikësh, regjisorësh e rrokerësh, jo gjithmonë rreshtoheshin shkrimtarët mediokër. Emir Kusturica, regjizori i njohur serb nga Bosna paralajmëroi filmin e ri me temën e Kosovës, bazuar në romanin me titull *Srpsko srce Johanovo*, të autorit Veselin Xheletoviq (Veselin Dželetović). Romani është shkruar pas suksesit që pati poema narrative me të njëjtin subjekt në stilin e këngëve me lahutë dhe pas kërkesës që bënë lexuesit për ta kthyer në një narrativë edhe më tragjike. Romani pati katër botime me tirazh të madh, kurse në promovimet që iu bënë nëpër shumë qytete të Serbisë, simpatizantët mbushën sallat, madje një pjesë e madhe mbetën jashtë. Gjermani i pasur Johan, bën transplant zemre dhe i japin zemrën e serbit nga Kosova Jovan. Ëndrrat e çojnë gjermanin në vendlindjen e serbit të trafikuar nga shqiptarët dhe pasi mëson gjithë historinë e zemrës së tij, vendos të ndërrojë fe dhe bëhet ortodoks me emër Jovan. Konstrukte të tilla narrative të nisura që prej 30 vitesh, kanë ruajtur të njëjtën strukturë pllakateske gjuhësore, të njëjtën frymë propagandistike për të vënë narrativën letrare si iluzion të së vërtetës dhe për ta përdorur për konsum politik, të njëjtën frymë nacionaliste që e moderojnë, për çudi, nëpër makinerinë e fuqishme mediatike, të njëjtët gazetarë të politpropit.

Armiq dhe njerëz

Për më shumë se një shekull serbët dhe shqiptarët, dy popuj fqinj në Ballkan, kanë ngritur në mes figurën e palëkundur të armikut. Atë që kanë nxjerrë betejat e përgjakshme në terren, e kanë përjetësuar shkrimtarët nacionalistë dhe e kanë konservuar shkrimtarët baballarë të kombit. Para se të farkëtohej, në terren këtë figurë e kanë ideuar shkrimtarët militantë mediokër, por fatkeqësisht, edhe shkrimtarë me nam të madh, emri i të cilëve mbërrin përmasat e shtrirjes së gjerë në gjithë globin si përfaqësues të denjë të kulturës ballkanike. Shkrimtarë e dijetarë të paktë si Radovan Zogoviq, Dimitrije Tucoviq, Mirko Kovaç, Ali Podrimja, Jevrem Brkoviç etj. kanë provuar të shkrepin shkëndija humanizmi në një arenë ujqërish. Por fuqia e shkrimtarëve që kanë konservuar për një kohë kaq të gjatë figurën e armikut ka qenë marramendëse. Askush s'ka thirrur për pendim dhe falje. Prandaj kjo figurë u konservua për një shekull të tërë dhe vazhdon të kultivohet edhe sot e gjithë ditën.

Për të dhënë fuqinë paqësuese që sjell pendesa dhe ulja e kokës përpara krimit, po japim një fragment nga shkrimtari rus Jevtushenko:

“Më 1944, nëna ime dhe unë u kthyem në Moskë, dhe ishte hera e parë në jetën time që shihja armiq. Ishin, nëse s’më kujtohet keq, njëzetepesë mijë robër gjermanë që duhej të përshkonin rrugët e qytetit të rreshtuar në një kolonë të gjatë. Trotualet ishin plot me njerëz që mbaheshin mbrapa nga ushtarët dhe policët. Një turmë e pamasë. Të gjitha – gra, gra ruse me duar burri, të shformuara nga lodhja, me buzë që nuk e kishin njohur të kuqtë, me shpatulla të dobëta kockore. Secilës prej tyre, me siguri, gjermanët u kishin çuar larg ose babanë, ose burrin, ose vël-lanë, ose djalin. Ndër të tjera, kishte urrejtje në sytë e atyre grave që po rrinin duke pritur kolonën e robërve dhe shihnin me akth andej nga kreu i rrugës. Më në fund u dukën. Përpara ishin gjeneralët. Marshonin me fytyra fodulle, me nofulla të shtrënguara. Cepat e buzëve të tyre ishin të thata: kishin ngjyrën e përçmimit. Në këtë mënyrë, ata, donin të ridëshmonin epërsinë e tyre ndaj popullit që i kishte mundur. Gjatë kalimit të tyre duart punëtoresh të grave u shtrënguan e u bënë grusht. “U qelbkan era kolonjë këta maskarenj!” – klithi një zë dhe ushtarëve dhe policëve u duhej të përdornin të tërë fuqinë e tyre për të mbajtur mbrapa gratë që donin të çanin pengesat. Papritmas ndodhi një gjë pothuaj e jashtëzakonshme. Mbrapa gjeneralëve, ecnin ushtarët: Të dobët, të zhyer, të parruar, kokën të lidhur me lecka të gjakosura. Disa mbështeteshin mbi paterica, të tjerët – mbi shpatullat e shokëve të paplagosur. Kokën e mbanin poshtë. Askush nuk klithi më. Një heshtje vdekjeje mbuloi rrugën. Dëgjohej vetëm zhurma e shuajve të këpucëve dhe e patericave përmbi kalldrëm. “Lërmëni të kaloj!” – tha atëherë një grua me çizme të mëdha ruse, duke vënë dorën mbi shpatullën e një polici. Ishte kaq i vendosur zëri i kërkesës së saj sa që polici e la të kalonte sikur të paskësh marrë një urdhër të prerë. Duke u afruar te kolona e robërve, gruaja nxori nga xhybja e saj një copë bukë të zezë dhe ia dha njërit prej tyre. Gra të tjera ndoqën shembullin e saj dhe u hidhnin bukë, cigare dhe gjëra të tjera ushtarëve gjermanë. Dhe ata si me magji pushuan së qeni armiq. Tashmë ishin vetëm njerëz, asgjë më tepër se njerëz.”
(Yevtushenko, 1963, 27)

Dobrica Qosiq (Dobrica Ćosić), një nga baballarët e kombit, njeriu që ideoi dhe figuroi armikun për 50 vjet në marrëdhëniet shqiptaro serbe, në intervistën e fundit para se të vdiste, pa fije pendese, u mjaftua që brezave që vijnë t’u thotë:

“Për mua çështja e Kosovës tashmë u zgjidh. Domethënë, ajo nuk ekziston më si krahinë jugore serbe. Brezit tuaj i këshilloj të mos humbasë më forcë për çështjen kosovare, sepse historia e zgjidhi atë për ju” (Ćosić, 2014). Kështu deklaroi presidenti i

fundit i Republikës Federale të Jugosllavisë, duke shprehur keqardhjen që idenë e tij për ndarjen e Kosovës nuk ia pranuan në vitet 60-të të shekullit XX.

Literatura:

ANDRIĆ I. (1939) *Referat g. Andrića 30.1.1939*, i disponueshëm në http://www.27mart.com/images/File/Andric_lat_pdf (e parë më 1.03.2015).

ĆOSIĆ D. (2014) *Intervju*. Nedeljnik, 24.04.2014. Beograd.

ČUBRILOVIĆ V. (1937) *Isterivanje Arnauta*, e disponueshme në <http://archive.is/dgaUm/> (e parë më 10.03.2015).

FISHTA, Gj. (2010) *Lahuta e Malcis*. Tiranë: 2010.

GJORGJEVIQ, V. (2012) *Shqiptarët dhe fuqit e medha*. Tiranë, Konica.

KOVAČ, M. (2009) *Elita gora od rulje*. Zagreb: Fraktura.

PODRIMJA, A. (2013) *Vepra 1-9*. Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.

SCHMITT, O. (2012) *Kosova – histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*. Prishtinë: Koha.

STRANJAKOVIĆ, D (1939) *Kako je postao Garašaninovo "Načertanije"*, Beograd: Spomenik SKA, XCI, fq. 76-102.

TODOROVA, M. (1997) *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.

Tucovic, D. (1980) *Sabrana dela*. Beograd

YEVTUSHENKO, A.Y (1963) *A Precious Autobiography*. New York: Dutton & Co.

ZOGOVIĆ, R. ((2009) *Ardhësit – kangët e Ali Binakut – Dosljaci – pjesme Ali Binaka – Newcomers – songs of Ali Binaku*. Prishtinë: Ars Albanica.

Basri Capriqi

Faculty of Philology

University of Prishtina

Enemies and Men

Abstract:

In the first part, this article embraces the idea of a common Balkan identity that has roots in Antiquity and of linguistic and cultural Balkan unity following from the Ancient Greek culture. It then follows the demise of this Balkan identity during the rise of nationalism in the nineteenth-century, and advocates that it is the time to leave the conflict in the past and to pacify and reunite the Balkans in the European Union. The second part of the article discusses negative influence of writers on promoting the conflicts in the Balkans, to emphasize several authors and literary works that by its pacifism and humanism stand out from the main current: *The Immigrants – the Songs of Ali Binak* by Radovan Zogović, Ali Podrimja's *Happy Ending*, Predrag Lucić's *Ići Mići Ahmići* and *The Elite Worse Than the Crowd* by Mirko Kovač.

Key words:

Balkan, enemies, Balkan identity, writers and conflict

Anton Berishaj

Fakulteti i Filologjisë

Universiteti i Prishtinës

Letërsia si diskurs lufte – shkrimtarët serbë dhe shqiptarë në “luftë me fjalë”

Throughout history, identity thinking has been something deathly, something that devours everything.

Përgjatë historisë, të menduarit e identitetit ka qenë diçka vdekjeprurëse, diçka që gëlltit gjithçka.

Theodor W. Adorno

Abstrakt:

Në këtë ese ofrohet një model teorik dhe shpjegues i *diskursit letrar të luftës*, i cili shqyrtohet në perspektivën e tri determinantë ve të tij domethënëse: 1. *diskursi letrar i luftës* është diskurs që krijon domosdoshmërisht relacione të veçanta referenciale me një kontekst të caktuar, respektivisht me *fuqinë (pushtetin) reale e simbolike*, me politikën dhe aktorët e saj, duke i projektuar funksionet e tekstit në kontekst dhe me strategji të veçanta retorike kuptimformuese, si dhe me vendosjen e një modeli të veçantë komunikimi; 2. *diskursi letrar i luftës* është gjithpërfshirës – në vete, në “gjirin e vet”, mund t’i përfshijë edhe diskurset e veçanta – teorike, religjioze, shkencore, juridike, diskursin politiko-historik etj. Diskursi letrar i luftës dhe diskursi i luftës në vetvete, veprojnë bashkë si një diskurs gjithpërfshirës – qësnon të depërtojë (në masë të madhe kësaj edhe ia arrin) madje gjer te pika e skajshme infinitezimale e hapësirës komunikuese – dhe që sundon aty duke e përjashtuar Tjetrin, duke i privuar nga e drejta për atë hapësirë aktorët e Tjerë dhe veprimin e Tjetërllotjtë diskursiv (i cili do të mundësonte projektimin dhe marrjen e vendimeve të tjera *politike*); 3. *diskursi letrar i luftës* është një diskurs *kanibalist* – diskurs i cili simbolikisht e gllabëron “temën” e tij, por edhe tekstet e tjera dhe subjektet diskursive që me tiparet e veta nuk i përkasin fushës së diskursit të luftës, duke krijuar një *kornizë reference* (Goodman, 1978) gjithpërfshirëse, natyrisht i parë gjithnjë edhe në relacionet dhe madhësitë funksionale nën 1. dhe 2. “Tema” e vërtetë e këtij diskursi është asgjësimi i Tjetrit, *të ushqyerit me jetën e të Tjerëve* dhe gjetja e *kënaqësisë dhe erosit* (Barthes, 1975) tek ai ‘gllabërim’.

Fjalët kyçe:

diskursi, diskursi letrar i luftës, kontradiskursi, modeli i komunikimit, figurat e fuqisë/pushtetit

I. Vërejtje metodologjike preliminare

Në shikim të parë është paradoksale të flasësh për letërsinë si diskurs lufte, meqenëse *ideja e letërsisë*, respektivisht institucioni i quajtur *Letërsi* është konsideruar, kryesisht në kuadër të paradigmave teorike neokantiane, relativisht autonom në kuadër të fushës diskursive, si për shkak të relacioneve komplekse referenciale me *realitetin jashtëletrar*, ashtu edhe për shkak të një *diferentia specifika* të llojit të vet të *aurës* së saj artistike dhe estetike. Megjithatë, *këtë institucion të çuditshëm të quajtur letërsi* (Derrida, 1992), sidomos disa përshfaqje të saj tekstuale dhe diskursive gjatë viteve 90-të në letërsinë serbe dhe shqiptare, do të përpiqemi t'i shqyrtojmë nga perspektiva e semiotikës letrare (Jakobson, 1966, 1987; Lotman, 1976 dhe 2000) dhe pragmatikës/semiotikës (Johansen, 2002; Johansen/Larsen, 2002), duke patur parasysh konceptet e Burdjësë mbi fuqinë simbolike (Bourdieu, 1991), si dhe koncepcionet e van Dijkut dhe të Fukosë mbi diskursin racist dhe diskursin e luftës (Foucault, 1998; van Dijk, 2008).

Si çdo diskurs tjetër edhe diskursi letrar është i kapërthyer në rrjetin e fushës së fuqisë dhe vendos relacione specifike me sistemin e dominimit politik dhe simbolik. Madje, siç pohon Elshtajn: “Nuk mund ta përçanësojmë “luftën vetë” si entitet të ndarë nga tradita letrare e fuqishme që i përfshin këngët, epet, mitet, historitë zyrtare, historitë në vetën e parë, si dhe teoritë e artikuluara ç...ë Lufta dhe diskursi mbi luftën janë të bashkuar në realitetin politik (Elshtajn, 1995, 553).

Në anën tjetër, për Fukonë lufta është, në praktika të caktuara diskursive, gati-gati një kategori universale që e përshkon edhe të kundërtën e saj – paqen. “Lufta është motori i institucioneve të rendit: paqja, në ingranazhin e saj më të vogël, udhëhiqet dinakërisht nga lufta. Thënë ndryshe, nën paqen duhet deshifruar luftën: lufta është shifra e vërtetë e paqes. Ne jemi, pra, në luftë me njëri-tjetrin. Fushëbeteja e përshkon gjithë shoqërinë, pandërprerë dhe gjithë kohën, dhe kjo fushëbetejë secilin nesh e vë në njërin apo taborrin tjetër. Nuk ka neutralë. Domsdoshmërisht jemi armiq të dikujt. Një strukturë binare e përshkon shoqërinë” (Foucault, 1998, 67).

Përkundër një *diskursi* të këtillë të *pikëllueshëm dhe të errët*, i cili më në fund as te Fukoja nuk e ka vlefshmërinë heuristike universale, si dhe nisur nga fakti se *luftërat na janë dhënë si tekste*, qëllimi jonë është që në këtë trajtesë të ofrojmë një propozim modeli shpjegues të funksionimit të letërsisë si diskurs lufte, si dhe të logjikës dhe tipareve kryesore të atij diskursi, respektivisht në çfarë mase dhe në cilat kushte diskursi letrar shndërrohet dhe bëhet diskurs lufte, pikërisht duke u nisur nga disa premisa çelës që kanë të bëjnë me modelin specifik të komunikimit letrar, i cili e mundëson shfaqjen e një diskursi të tillë, pastaj edhe të figurës së shkrimtarëve si aktorë kryesorë të atij diskursi. Duke patur parasysh sa thamë, premisat teorike do përpiqemi t'i zhvillojmë dhe argumentojmë mbi një korpus tekstual të kufizuar (disa tekste poetike domethënëse nga vitet 90-të, si dhe fragmente *aktesh dirskursive* dhe zhanresh liminale – *shënime ditari* etj.), sepse një analizë shtrerruese e prodhimit të plotë tekstual dhe fushës diskursive letrare të kësaj periudhe do t'i tejkalonte suazat e kësaj trajtese.

II. Shkrimtarët si figura të fuqisë/pushtetit dhe figura diskursive e tjetrit

1. Në fund të viteve 80-të dhe në fillim të viteve 90-të të shekullit XX letrarët/intelektualët zunë vend në fushën politike të fuqisë/pushtetit duke krijuar parti politike, duke marrë pjesë në institucionet e pushtetit dhe të qeverisjes. Kështu p.sh., romancieri i njohur serb Dobrica Qosiq (Ćosić) do të bëhet president i Republikës Federale të Jugosllavisë, ndërsa Vuk Drashković (Drašković), po ashtu romancier, dhe Millan Komneniq (Milan Komnenić), poet, do ta formojnë partinë politike SPO, e cila në një periudhë (posaçërisht gjatë vitit 1999) do të mbrojë pikëpamje konservatore nacionaliste. Në anën tjetër, në Kosovë pikërisht Shoqata e Shkrimtarëve të Kosovës do të bëhet seli e aktiviteteve politike – aty do të jetë selia e Lidhjes Demokratike të Kosovës dhe kryetarit të saj, Ibrahim Rugova (i cili më vonë do të bëhet edhe president i Kosovës). Ata në këtë mënyrë në personalitetin e tyre do të bashkëdyzojnë bashkësinë e fuqive intelektuale dhe shoqërore (Bourdieu 2003, 300), respektivisht jo vetëm kapitalin simbolik dhe fuqinë/pushtetin simbolik, por për një kohë të caktuar edhe fuqinë reale në fushën politike. Sipas Fukosë, vetë intelektualët janë agjentë të atij sistemi të fuqisë/pushtetit – ideja e përgjegjësisë së tyre për ‘vetëdijen’ dhe diskursin është pjesë e sistemit. (Foucault/Deleuze 1977, 207) Pra, këtu nuk kemi të bëjmë tashmë vetëm me idenë e autorit si të një parimi të grupimit të diskurseve, i përfytyruar si njësi dhe origjinë e domethënieve të tyre, si fokus i koherencës së tyre, por ky autor është ai që gjuhës shqetësuese të fikcionit ia jep njësitë e saj, nyjet e koherencës dhe mundëson futjen e saj në fushën e reales. (Foucault 1981, 58)

2. Një rol të veçantë në këtë sistem fuqie/pushteti e kanë patur pikërisht shkrimtarët. Në fund të viteve 80-të në të famshmen *Francuska 7* – selinë e Shoqatës së Shkrimtarëve të Serbisë, në bisedat e zhvilluara (në prill të vitit 1988) midis shkrimtarëve serbë dhe atyre shqiptarë (nga Kosova), poeti i njohur serb Millan Komneniq do të shqiptojë fjalët tashmë të njohura:

“Zotërinj, ne jemi në luftë... Sa më përket mua, nuk ju besoj fare. Të mos befasohemi nëse dhuna që nesër mund të lindë një dhunë të re... Midis nesh nuk ka harmoni, as pajtim nuk mund të ketë... Nëse do të detyrohet të bjerë në humnerë, populli serb, si para një gjysmë shekulli, do ta marrë me vete gjithë botën, e cila është aq indiferente ndaj fatit të tij... (NIN, 1 maj 1988, ff. 34-35). Me komentin përcjellës në NIN: “U dëgjuan duartrokitje. Rrëqethja nuk u ndje”. (Horvat, 1989) [T1]190²⁰⁴

Thënia në formë konstativi *Zotërinj, ne jemi në luftë...*, perfaqëson një *performativ simbolik* të njëmendtë të shpalljes së luftës (dhjetë vjet para shpërthimit të vërtetë të

²⁰⁴ Me shenjat **T1...Tn** shënohen tekstet që janë objekt analize dhe interpretimi, për ta lehtësuar referimin tek ato.

luftës/konfliktit ushtarak në Kosovë), respektivisht një shembull ekstrem të dominimit simbolik, duke shenjuar ashtu në mënyrë implicite jo vetëm *luftën diskursive* në Ballkanin perëndimor. Kjo thënie konfirmon kështu premisën e Foucault-së se diskursi dhe formacionet diskursive u paraprijnë dhe janë parakusht i krijimit të “objekteve, pozicioneve të subjekteve, koncepteve dhe zgjedhjeve strategjike.” (Johansen, 2002, 76) Strategji të ngjashme diskursive e kanë zotëruar fushën diskursive gati për dy dekada, por në një masë të madhe janë aktive edhe sot (Čolović, 2008), posaçërisht edhe ndër shkrimtarët shqiptarë, të transformuara në një *diskurs esencialist etnocentrik*, i cili bazohet mbi *martiro-logjikën* dhe *nekro-logjikën*, si dhe te një lloj kontra-diskursi, i cili githnjë mbart potencialin e dhunës të *diskursit të luftës*.

Në një fushë të tillë diskursive dhe simbolike poeti Millan Komneniq e shkruan vjershën me titull **Fqinjët** (e botuar edhe në antologjinë me titullin *Kosova – tokë e shenjtë serbe*):

Fqinjët

*Mësyjnë, turren, përmbysin,
rrëmbejnë,
shkatërrojnë, asgjësojnë, shkrumojnë, presin,
varrezat lëvrojnë,
poshtërojnë, dëbojnë
djegin, në Shtime,
pranë Sitnicës, lumit lotues,
Dukagjinit dhe poshtë Drinit,
qajnë drurët e mollës pas sëpatës,
ulërijnë kafshët
e verbuara,
ikonat në flakë
dhe tymi rënkon
nga konaku, ku i thyen këmbanat,
shungullojnë veladonët dhe jetët e shenjtorëve,
dënesin kryqet.*

*E në ethe, në acar,
me akull në zemër,
druajmë se
edhe në atë botë
po këta njerëz
do të mund t'i kemi fqinj.*

[T2]

Në modelimin diskursiv të figurës monsturoze të armikut autori zbaton strategjinë e njohur diskursive në të cilën *gjuha është emocionalisht e stërngopur*, si te **T1** ashtu edhe te **T2**. Në të vërtetë **T2** (vjersha e Komneniçit) është një eksplikim i mëtejshëm i *pohimeve* nga ‘dialogu’ me shkrimtarët shqiptarë. Siç konstaton Shjerve në kontekstin e interpretimit të diskursit politik të futurizmit dhe relacioneve të tij me fashizmin italian: “Me qëllim komunikimin më efektiv të ideologjisë së luftës nevojiten jo vetëm argumente të caktuara që do të mund të legjitimoheshin shkencërisht, por ato që diskursivisht mund të aplikohen në një mënyrë që është e kuptueshme lehtë, dhe të cilat garantojnë një miratim sa më të gjerë të njerëzve që kanë pranuar tekstin. Njëra ndër strategjitë për ta arritur këtë qëllim është ngarkimi emocional i gjuhës me krijimin e stereotipave dhe përdorimin e slloganeve. Referencat kuptimore të njohura gjerësisht futen në kontekste të reja, ku ato aktivizojnë konotacionet dhe emocionet e pavetëdijshme” (Schjerve, 1989, 67).

3. Strategjia diskursive e këtyre teksteve shkon edhe më tej dhe mbështetet në disa nga format tipike të diskursit racist, të cilat i parashtrohet van Dijk, duke përfshirë:

- *aspektin tingullor/ritmik* (në **T1** dhe **T2** mbizotërojnë intonacioni dhe diksioni insolent;
- *sintaksën*, me të cilën theksohet përgjegjësia e të Tjerëve për aksionet, të cilave u atribuohet dhuna ekstreme ndaj “Nesh”;
- *vokabularin*, përzgjedhja e fjalëve me kuptime ekstreme negative për Ata;
- *domethënien lokale dhe globale të diskursit*, në të cilin lokalizohet dhe theksohet topika pozitive për Ne, ndërsa ajo negative për Ata – siç janë mashtrimi, krimi, dhuna - të cilat te **T1** dhe **T2** marrin përmasa apokaliptike;
- *skemat*, respektivisht *format konvencionale të organizimit global diskursiv*, në të cilat theksohen Aspektet Tona të Mira dhe Aspektet e Tyre të Këqia;
- *mjetet retorike*: metafora, metonimia, hiperbola, figurat e përsëritjes, kumulacioni, ironia/sarkazma etj., përsëri me qëllim të fokusimit të vëmendjes tek informacionet pozitive/negative për Ne/Ata;
- *aktet ligjërimore*: p.sh. akuzat për derrogimin e Tyre, ose mbrojtja me qëllim të legjitimitetit të diskriminimit që e ndërmerrem Ne ndaj Tyre;
- *interaksionin*: p.sh. ndërprerjen e komunikimit ose mospajtimit (a priori) me Tjetrin, shfaqjen e mosbesimit (p.sh. *unë asgjë nuk ju besoj... etj. te T1*) dhe format e tjera të diskriminimit interaksional (van Dijk, 2008, 104-105).

Këto strategji diskursive ‘standarde’ marrin edhe tipare të tjera shtesë të sofistikuara me krijimin e rrjeteve intertekstuale me diskursin religjioz/eskatologjik, respektivisht me diskursin profetik si bazë origjinare e diskursit racist/të luftës, i cili shfrytëzon “një mitologji të tërë popullore dhe kuazi mesjetare që racizmi shtetëror të funksionojë në peizazhin ideologjiko-mitik, i cili i përafrohet peizazhit të betejave popullore që në një moment kanë mundur të japin, të bartin dhe të mundësojnë formulimin e temave të lutës së racave” (Fuko, 1998, 103) Në tekste të shumta të antolog-

jisë “Kosova – tokë e shenjtë serbe” po ashtu do të grishet *tema e kthimit të heroit* (car Llazari dhe heronjtë e tjerë nga cikli kosovar epik/’sakral’). (Munčan, 1999).

4. Ky *diskurs i hidhur dhe afektuoz i luftës së themeltë* (Fuko, 1998, 77) do të aktualizohet edhe në tekstet e poetëve shqiptarë në trajtën e një *’kontra’-diskursi*, respektivisht diskursi që përfaqëson një *projeksion diskursiv në pasqyrë* të llojit të vet, gjegjësisht krijimin diskursiv të *figurës monstruoze* të Tjetrit (në këtë rast të pjesëtarëve të komunitetit serb). Kështu, p.sh. poeti Agim Vinca në vjershën **Dhurata** (e botuar në librin e vjershave të zgjedhura nën *titullin diskursiv* tejet interesant **Letër Zotit**), në mënyrë tipike diskursive në *formë dialogu* modelon *figurën e radikalisht Tjetrit*:

Dhurata

Gjyshi pyet nipin
ç’dëshiron për ditëlindje.
Pushkë! ia pret fëmija
si prej pushke.
E, përse pushkë? Ç’të duhet pushka, biri im?
Që t’i vras plisbardhët!
Të mos mbetet asnjë për be!
Ja përse.

Gjysh e nip ranë në ujd
solemnisht
për këtë dhuratë.

Pastaj ra nata
e i mori në gji
me kallash e shajkaçë.
(1989-1999)
(Vinca, 2008, 90)
[T3]

duke e lidhur simbolikisht *figurën diskursive të fëmijës* me armën, atë *fuqi/pushtet të vdekjes*. (Fuko, 2010, 154) Strategjitë retorike nëpërmjet figurave të *gjyshit* dhe *nipit*, si dhe të *sinegotave të plisit* dhe *shajkaçës*, krijojnë figurën e subjektit kolektiv, qëllimi i të cilit realizohet paradoksalisht nëpërmjet *intencionalitetit vrapar të fëmijës*, respektivisht *intencës së subjektit kolektiv* që (në mënyrë analoge si në **T2**) *ka për qëllim të Na asgësojë*. *Botën fiktive diskursive* autori me anë të datimit (1989-1999) të tekstit e ankoron në kontekstin real të botës historike-politike dhe jetësore, me çka ai e orienton vëmendjen e lexuesit në mënyrë të sforcuar. Në një tekst tjetër, *arma* shndërrohet në figurë të kujtesës kulturore, e cila gjithsesi duhet të jetë ‘nacionale’:

Djaloshi me revolver

Avni Rustemit

....

Atë ditë, atë çast,
ndonjë kleshar, ndonjë trubadur, ndonjë shansonier
mund të ketë recituar Gijom Apolinerin
ndërsa djaloshi nga Ballkani shkëmbor
hynte në kujtesën e kombit me revolver në dorë.

[T4] (Vinca, 2008, 51)

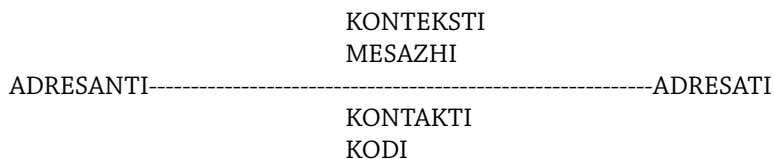
Nëse kujtesa e një komuniteti është *per definitionem* kujtesë kulturore, respektivisht një “sistem që prodhon dhe i mban në qarkullim të gjitha ato informacione që e përcaktojnë njeriun” (Juvan, 2011, 280), kjo kujtesë në strategjitë diskursive të këtilla duhet doemos të figurohet me *fuqinë/pushtetin e vdekjes*, e cila u bashkë-kundër-vihet figurave të *jetës* (kleshari, trubaduri, shansonieri...).

5. Në të gjitha tekstet e cituara gati njësoj modelohet diskursivisht e ashtuquajtura *NE e stërtendosur*, respektivisht *vetërealizimi në një bashkësi të menduar/përfytyruar si substancë që ndodh vetëm në procesin e shpërbërjes së dyfishtë: në shpërbërjen e unit në një NE dhe të kësaj NE në shkatërrim*. (Bilefeld, 1998, 296) Në të vërtetë, ky tip kulture dhe diskursi krijon modele të tilla që janë parë tanimë në përvojën historike. Këtë e konstaton edhe Lepenis, i cili citon kritikën radikale të Santajanës të *egotizmit në filozofinë gjermane*, duke konsideruar se “krimet e ushtrisë gjermane kanë qenë si pasojë e mendimit gjerman që shquhet për nga intima perverze shpirtërore dhe orientimi këmbëngulës tek uni vetjak” (Lepenis, 2009, 34).

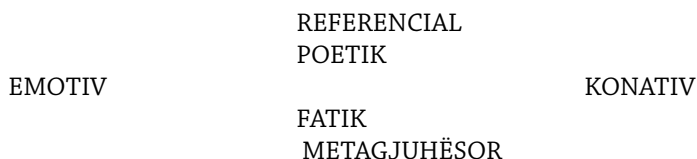
Shpërfaqje të këtilla tekstuale/diskursive të relacioneve NE dhe ATA na çojnë te shqyrtimi i modelit të komunikimit që e kushtëzon, e formatizon dhe i jep një efektivitet të veçantë diskursit letrar të luftës.

III. Modeli i komunikimit i diskursit letrar /të luftës/

Diskursi letrar, mbase si llojet e tjera të diskurseve, veçantinë e vet dhe funksionalitetin e plotë e realizon në procesin komunikues dhe në kontekstet komunikuese tipike për të. Modeli i Jakobsonit i ngjarjes ligjërimore (Jakobson, 1966, 290) mund të konsiderohet gjithsesi edhe si model i *akteve diskursive*, respektivisht një matricë teorike e diskursit në përgjithësi:

Secilit element strukturor të këtij modeli i atribuohet edhe një ‘*funksion*’ i caktuar:

Në diskursin letrar të luftës adresanti/autori, përveç funksionit *emotiv* ose *ekspresiv* që ia atribuon Jakobsoni, merr edhe atribute *funksionale* dhe *simbolike* shtesë (të propozuara te **II/1**) si *figurë e fuqisë/pushtetit*, si dhe në *shpërbërjen e unit në një NE* (**II/4**) Funksioni konativ abrogohet plotësisht, sepse mesazhi i diskursit merr tiparet e një *diskursi tipik racist* (**II/3**), me çka abrogohet edhe modeli bazë i komunikimit UNË.....AI/AJO, respektivisht adresati shndërrohet në një NE kolektive, formatizimit të të cilit në domenin e *ideologjisë ekstreme të dominimit* i nënshtrohet edhe funksioni referencial i diskursit, respektivisht funksioni *denotativ* dhe/ose *kognitiv*, por edhe funksioni poetik, i cili sipas Jakobsonit realizohet me anë të *orientimit* (*Einstellung*) *te mesazhi si i tillë, duke e sjellë në fokus mesazhin për hir të atij vetë*. (Jakobson, 1966, 294) Madje, edhe funksioni më abstrakt – metagjuhësor – që ka të bëjë me kodin/gjuhën, në këtë diskurs merr një domethënie specifike politike. Pra, edhe karakteristikat strukturore endodiskursive, stili dhe retorika si *mekanizëm i krijimit të kuptimit* (Lotman, 2004, 53 et passim), vihen në funksion të *eliminimit simbolik të radikalisht Tjetrit*.

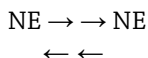
Në këtë kontekst dhe në pika të përgjithshme do të mund të pajtoheshim me përkufizimin e *diskursit të luftës* si një *ligjërim i urrejtjes*, bashkë me faqen tjetër të tij – *ligjërimin eufemistik*, të cilin e ka parashtruar Bugarski. *Ligjërimin e urrejtjes* ai e definon “si një emërtim gjithëpërfshirës për shprehjen verbale të urrejtjes, shovinizmit, ksenofobisë, racizmit dhe ndjenjave negative kolektive të tjera”. Ai është një formë posaçërisht e ashpër e difamacionit ose invektivës publike me qëllim të identifikimit, satanizimit dhe asgjësimit të mundshëm të një grupacioni etnik, nacional, racor, kon-

fesional, social a politik, që në kushte lufte mund të jetë edhe paralajmërim i likuidimit të mundshëm fizik. (Bugarski, 2001, 117)

Sipas tij, ai ligjërim është bërë operacional dhe posaçërisht veprues në masmediat para dhe gjatë konflikteve në vitet 90-të. Mund të thuhet se ky lloj diskursi në nivelin referencial gjithmonë vendos relacione simbolike dhe per-formative implicite dhe/ose eksplicite me *makinë luftarake shtetërore (T1 dhe T2)* dhe/ose me *makinë luftarake nomadike (T3 dhe T4)*. (Deleuze/Guattari, 1987, 358)

Diskursi letrar i luftës operon në kuadër të sistemit të përgjithshëm të autokomunikimit, por si një formë e tij e veçantë. Sipas Lotmanit, në sistemin e komunikimit UNË-----UNË realizohet një transformim kualitativ i informacionit në procesin e komunikimit. Adresanti (UNË) ia përcjell mesazhin vetvetes, “ai brenda vetes e shndërron qenien e vet, meqenëse qenien e një personi mund ta interpretojme si një bashkësi individuale kodesh të rëndësishme në aspektin social, ndërsa kjo bashkësi këtu ndryshon në procesin e aktit të komunikimit” (Lotman, 2004, 31).

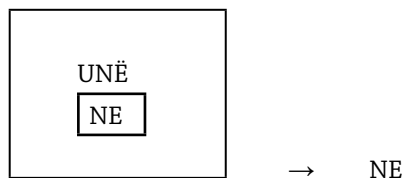
Në diskursin letrar të luftës sistemi i komunikimit UNË-----UNË transformohet në sistemin

që ka për pasojë transformimin e NE dhe zhvendosjen e saj ideologjike në fushën e diskursit racist dhe ku TJETRI është i përjashtuar nga sistemi/modeli komunikues. Ai është ‘zhvendosur’, ‘gllabëruar’ në kuadër të mesazhit.

IV. Diskursi etnocentrik si një diskurs lufte

Në tekstet dhe diskurset që i nënshtrohen një modeli të këtillë të komunikimit zakonisht mbizotëron “denominatori kolektiv primitiv” (Kristeva, 1993, 3), respektivisht realizohet strategjia diskursive e krijimit të identitetit në kuadër të së cilës UNË bëhet i pandashëm nga NE, duke u zhytur në ‘*unin*’ kolektiv, për pasojë komunikimi zhvillohet në relacionin

në të cilin adresati AI/TJETRI jo vetëm që është përjashtuar nga domeni i komunikimit, por si i tillë ai duhet të ‘fshihet’, ‘pastrohet’.

Në shënimet e tij në formë ditari Dobrica Qosiq (Ćosić) do të aktivizojë mekanizmin diskursiv të *identifikimit kontrastiv* (Apaduraj, 2008, 61) midis shqiptarësh e serbësh: “Ajo fundërrinë sociale, politike e morale e Ballkanit tribal e barbar e merr për aleat Amerikën dhe Bashkimin European kundër popullit ballkanik më demokratik, më të civilizuar, më të arsimuar – popullit serb” (Ćosić, 2000, 211) **T5**.

Në të vërtetë, Qosiqi madje as nuk e emërton TJETRIN, sikur është i vetëdijshëm për idenë e Benjaminit se „emri është pika në të cilën gjuha e papërsorur njerëzore e prek gjuhën e pastër, hyjnore“ (Aichele, 1997, 75), se Tjetri nuk është i denjë për t’u emërtuar, respektivisht për t’iu dhënë e drejta për ekzistencë. Fjala është për strategjitë e konstruktimit të identitetit, të cilat Apaduari i quan „identitete predatore, ‘konstruktimi shoqëror dhe mobilizimi i të cilave kërkon asgjësimin e kategorive të tjera të afërta shoqërore“ (Apaduraj, ibid.) Posaçërisht nëse bëhet fjalë për „hartën e hapësirës së shenjtë nacionale“, çfarë përfaqëson Kosova te shumë poetë (Muncán, 1999), për të cilët “Kosova nuk është asgjë pos Ungjilli i rikrijuar dhe i serbizuar...” (M. Bečković, NIN, 8. april 2004.)

Ky konstruksion diskursiv i identitetit predator, sipas Apadurajit, *e mobilizon të kuptuarit e vetvetes si një shumicë e rrezikuar* çfarë shihet fare qartë te **T2** dhe në projektimin e tij diskursiv invers te **T3**. Në diskurse të këtilla letrare dhe diskurse analoge politiko-historike dhe “juridike” bazohen *identitetet predatore* “te të cilët ideja e popullit të një shteti është e reduktuar me sukses në parimin e singularitetit etnik, kështu që edhe ekzistenca e madje edhe më të vogël pakicë brenda kufijve nacionalë përjetohet si një cenim i padurueshëm i pastërtisë së tërësisë nacionale... Për këtë arsye çdo pakicë, si përkujtuuese e kësaj mangësie të vogël, por të pakëndshme, nxit instinktet për pastrim” (Apaduraj, 2008, 63).

Mbi një model analog komunikues bazohen afiliacionet e tjera të diskursit etnocentrik dhe esencialist, në të cilat himnizohet *lufta*:

Baladë për dajën tim SH.K.

....

Daja im, ShK, dashnor jetik i Shqipërisë etnike,

Vdiq para se të çlirohej Kosova

Para se Ademi me shokë t’ia kthente pushkën shkaut

Ai që e dinte aq mirë se liria s’vjen kurrë po s’lu’jti

Gishti

Dhe se këngën e saj asnjë saze s’e këndon si dyfeku!

(Vinca, 2008, 196) **[T6]**

natyrisht i thurrur në rrjetet e diskursit etno-nacionalist, i cili pastaj derdhet në diskursin e bazuar mbi martiro-logjikë dhe nekro-logjikë (Asurmendi et al., 2002):

Homazh për Prekazin

*Prekazi s'ka godina të mëdha
as pirqje e kambana madhështore.
Prekazi ka kullën e vjetër të goditur nga predhat
dhe kullën e re ku përkunden djepat.*

*Pa harruar, sigurisht, as varret.
Ah, varret!*

*Prekazi s'është Trojë, as Çanakala a Termopile.
Prekazi është një fshat i thjeshtë, që lind e vdes shqip
dhe luftën e bën luftë – pa hile!*

(Vinca, 2008, 53) [T7]

Në tekstin e cituar më lart, madje edhe *funksioni metagjuhësor* vendoset në kontekstin e temporalitetit mitik etno-nacionalist të *lindjes-vdekjes* dhe, natyrisht, *figurës së luftës*, e cila po ashtu në një diskurs të këtillë letrar projektohet në gjithëkohësinë simbolike.

Edhe pse në studime të caktuara sociolinguistike mund të haset në një mirëkuptim ndaj 'përgjigjes së pakicave', siç e pohon këtë Allen, duke konsideruar se ato në atë mënyrë "kompensojnë padrejtësinë sociale dhe rimarrin dinjitetin ndaj statusit të imponuar si pakicë" (Allen, 1983, 133), megjithatë një lloj i këtillë kontra-diskursi, i cili bazohet te 'etnocentrizmi subjektiv dhe paragjykimet', e *prodhon dhe e riprodhon konfliktin midis grupeve*. Sepse, siç konstaton Kristeva, "urrejtja difensive, kulti i të parëve shumë lehtë rrëshqet në urrejtje përndjekëse" (Kristeva, 1993, 3). Kështu, madje edhe vetëm përdorimi i *llagapeve etnike* (p.sh. 'shiptari' dhe 'shkja' që janë të 'rëndomtë' në komunikimin publik) përfaqëson një *armë të ideologjive në relacionet etnike*. (Allen, 133)

V. Përfundim: diskursi letrar i luftës dhe fuqia/pushteti i tij simbolik

Në esenë "Lufta e pastër" Paul Virilio pohon se "koncepti i luftës është koncept bazë i civilizimit tonë" (Virilio, 1995, 565), dhe duke parafrazuar Sun Cu-në konstaton se "mekanika e luftës zhvillohet si një zjarr që, në zgjerim e sipër, gllabëron gjithçka para vetes" (Ibid., 570). Në të vërtetë, nuk është e vështirë të vihet re që diskursi i luftës synon t'i "gllabërojë" të gjitha diskurset tjera, dhe pikërisht në dy rrafshet themelore: 1. në logjikën brendadiskursive – ku ky diskurs e "gllabëron temën e vet"; dhe 2. në relacion me diskurset e tjera, të cilat i nënshtrojnë dhe i "gllabëron" në hapësirën e vet diskursive, madje edhe ato që përpiqen të legjitimohen si diskurse anti-luftë, duke ua atribuar subjekteve të tyre diskursive *rolin luftarak të armikut* dhe duke i vendosur në

fushën e *anti-diskursit*. Ndoshta rasti më interesant është *procedimi i apropiacionit*, kur një tekst i caktuar (si, bie fjala, vjersha e Çarlls Simiqit në antologjinë *Kosova – tokë e shenjtë serbe*) vendoset në një *kornizë reference* (Goodman, 1978) të diskursit letrar të luftës.

Nisur nga modalitetet tashmë të parashtruara të funksionimit të diskursit letrar të luftës, si dhe “relacionit të kontiguitetit, ngjashmërisë dhe konvencionalitetit midis universit tekstual dhe botës jetësore” (Johansen, 2002, 422), të cilën ia nënshtron “transfigurimit dhe intensifikimit” (Ibid.), mund të flasim për një fuqi/pushtet simbolik tepër të madh të diskursit letrar të luftës.

Posaçërisht nëse i marrim në konsideratë dy premisa teorike të semiotikës letrare:

1. Premisën e Lotmanit që pohon se teksti artistik është një sistem modelues i shkallës së dytë, respektivisht se “ideja në art është gjithmonë model, sepse e krijon figurën e realitetit” (Lotman, 1976, 44), gjegjësisht “mesazhi artistik e krijon modelin artistik të një dukurie konkrete – gjuha artistike e modelon universin në kategoritë e tij më të përgjithshme, të cilat, meqenëse e përbëjnë përmbajtjen më të përgjithshme të botës, përfaqësojnë formën e të qenit të gjërave dhe fenomeneve konkrete” (Ibid., 50). Nëse kësaj ia shtojmë edhe pohimin se “një tekst i vetëm mund ta luajë rolin e kodit dhe rolin e mesazhit, ose, duke oshiluar midis këtyre poleve, edhe të njërit edhe të tjetrit njëkohësisht” (Lotman, 2004, 44) dhe se *kultura i mban mend gjuhët artistike të së kaluarës* (do të mund të shtonim: edhe mesazhet që në diskursin letrar janë të pandashme nga kodi/gjuha), atëherë duhet ta kemi të qartë se çfarë ndikimi ushtron, sa është rezistent dhe çfarë potenciali riaktualizues ka edhe diskursi letrar i luftës. Posaçërisht nëse kemi parasysh edhe potencialin diseminues të diskursit letrar /të luftës/, i cili me gjurmë, fragmente, figura, simbole etj., depërton në të gjitha diskurset tjera dhe në fushën diskursive në tërësi.

2. Premisën (e dytë) që ka të bëjë me *kënaqësinë/ëndjen në tekst*. (Barthes, 1975) Edhe për Lotmanin *kënaqësia estetike* dhe *kënaqësia shqisore* janë inhereente për tekstet artistike. Teksti (do të shtojmë: edhe diskursi, sepse këtë domethënie e ka gati në të gjitha shqyrtimet e tij), madje edhe “me fuqinë e materialitetit të vet fizik mund të veprojë në shqisat tona dhe të na e ofrojë ndjenjën e gëzimit a vuajtjes” (Lotman, 1976, 96-98). Kënaqësia shqisore, sipas tij, presupozon aplikimin e kodeve të shumëfishta dhe të ndryshme, si dhe marrjen e informacionit nga materiali josistemor, ndërsa *kënaqësia intelektuale* buron nga *marrja e informacionit prej materialit sistemor*. Procesi kreativ i enkodimit dhe dekodimit ofron kënaqësi intelektuale (procesi i shndërrimit të materialit joshenjues në shenja) dhe kënaqësi fizike (që e përfton natyra e tekstit si një *ind kuazimaterial*, i cili me anë të shenjave krijon një realitet virtual fizik) (Lotman, 1976, 98). Një konceptim të ngjashëm, ndoshta edhe më të hapur dhe më ‘demokratik’ të kënaqësisë e propozon Barti, veçanërisht kur pohon se “teksti i ëndjes shkakton një lloj gjendje përhumbjeje, i cili ndoshta shkakton edhe një gjendje të pakëndshme, por e cila i trondit presupozimet/shtresat historike, kulturore, psikologjike të lexuesit, konsistencën e shijes, vlerat dhe memorien e tij, e vë në gjendje krize relacionin e tij me gjuhën” (Barthes, 1975, 14) Përkundër tekstit të kënaqësisë që të përmbush, i cili

ta dhuron euforinë, tekstit që vjen nga kultura dhe nuk i ndërpret lidhjet me të, Barti flet edhe për *jouissance* – për ekstazën që mund të çojë te humbja dhe shpërbërja e identitetit. Në të vërtetë, kënaqësia e njëmendtë barthesiane vjen nga procesi kreativ i *leximit* dhe *shkrimit*, nga krijimi dhe ri-krijimi i ‘realitetit’ me krijimin dhe rikrijimin e kodeve dhe lojës midis tyre.

Mirëpo, në diskursin letrar të luftës *kënaqësia, ëndja* dhe *dëshira* janë të lidhura dhe të kushtëzuara nga *sistemi i fuqisë/pushtetit dhe i dominimit*, respektivisht me kënaqësinë me destruksionin dhe vdekjen. Dhe kjo vlen gati pa përjashtim për të gjitha tekstet e cituara (**T1, T2, T3, T4, T5, T6, T7**). Duke e krijuar një model të tillë të botës, ku TJETRI /etnik/ është një e keqe radikale dhe ‘monstër’, me strategjitë e tyre diskursive raciste, si dhe duke patur parasysh premiset **1** dhe **2**, mund të konkludojmë se ky tip diskursi ka një fuqi/pushtet të jashtëzakonshëm simbolik në kuadër të kulturës, me një potencial po aq të fuqishëm të riaktualizimit të vazhdueshëm.

Në fund mund të shtrojmë pyetjen: a janë të mundshme strategjitë në kuadër të semio-etikës ose etikës diskursive me të cilat do të ‘pacifikohej’ diskursi letrar i luftës? Një përgjigje në këtë pyetje është tepër e vështirë të ofrohet. Është e vështirë po ashtu t’i ikësh edhe skepticizmit lidhur me mundësinë e gjetjes së një *terapië*, të cilën e grish Wodak (1989, XIV), madje dhe nga perspektiva e një modeli ideal të aksionit komunikues që e propozon Habermasi (1998, 422), sepse çdo premisë dhe racionalitet normativ etik, social, juridik dhe estetik janë të ‘pafuqishëm’ në relacion me strategjitë e diskursit letrar /të luftës/, i cili çdo herë gjen hapësirë ‘manovrimi’ të *licencia poetica* arkaike ose tek kërkesat bashkëkohore për *liri dhe hapësirë kreative*.

Literatura:

- ADORNO T. W. (1973) *The Jargon of Authenticity* Evanston: Northwestern University Press.
- Aichele, G. (1997) *Sign, Text, Scripture – Semiotics and the Bible*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Allen, I. L. (1983) *The Language of Ethnic Conflict*. New York: Columbia University Press.
- Apaduraj, A. (2008) *Strah od malih brojeva*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Asurmendi, M. (red.) (2002) *Identitet i nasilje*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Barthes, R. (1975): *The Pleasure of the Text*. New York: Hill and Wang.
- Bilefeld, U. (1998) *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bourdieu, P. (1991): *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1995) *The Rules of Art*. Stanford: Stanford University Press.
- Bugarški, R. (1995) *Jezik od rata do mira*. Beograd: Slovoğraf.
- Bugarški, R. (2001) *Lica jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Burdije, P. (2003) *Pravila umetnosti – Geneza i struktura polja književnosti*. Novi Sad: Svetovi.
- Čolović, I. (2008) *Balkan – teror kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ćosić, D. (2000): *Vreme zmija 1999-2000*. Beograd: Službeni glasnik.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987) *A Thousand Plateaus – Capitalism and Schizophrenia* (Trans. Brian Massumi). Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Derrida, J. (1992) *Acts of Literature* (Ed. Derek Attridge). New York and London: Routledge.
- Elštajn, D. B. (1995) Razmišljanja o ratu i političkom diskursu: realizam, pravedni rat i feminizam u nuklearno doba. në *Evropski diskurs rata*, Savić O. (red.). Beograd: Časopis Beogradski krug. fq. 533-557.
- Goodman, N. (1978) *Ways of Worldmaking*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Fairclough, N. (1989) *Language and power*. New York: Longman Inc.
- Foucault, M., and Gilles D. (1977) *Intellectuals and Power*. në *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, Bouchard D. F. (red.) Ithaca: Cornell University Press.
- Foucault, M. (1981) *The Order of Discourse*. në *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*. Young R. (red.). Boston, London and Henley: Routledge&Kegan Paul.
- Fuko, M. (1998) *Treba braniti društvo – Predavanja na Kolež de Fransu 1976. godine*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, M. (2010) *Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.
- Habermas, J. (1998) *On the Pragmatics of Communication*. Cambridge/Massachusetts: The MIT Press.
- Horvat, B. (1989) *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus.

- Jakobson, R. (1966) *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Jakobson, R. (1987) *Language and Literature*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University.
- Johansen, J. D., Larsen, S. E. (2002) *Signs in Use – An introduction to semiotics*. London, New York: Routledge.
- Johansen, J. D. (2002) *Literary Discourse – A Semioic-Pragmatic Approach to Literature* Toronto Buffalo London: University of Toronto Press.
- Juvan, M. (2011) *Nauka o književnosti u rekonstrukciji* Beograd: Službeni glasnik.
- Kristeva, J. (1993) *Nations Without Nationalism* New York: Columbia University Press.
- Lepenis, V. (2009) *Kultura i politika*. Beograd: Geopoetika.
- Lotman, J. (1976) *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.
- Lotman, J. (2004) *Semiosfera – U svetu mišljenja – Čovek – tekst – semiosfera – istorija*. Novi Sad: Svetovi.
- Munćan, I. (red.) (1999): *Kosovo – srpska sveta zemlja – Poetska antologija*. Temišvar: Savez Srba u Rumuniji.
- Schjerve, R. R. (1989) Political Speech of Futurism and Italian Fascism. në *Language, Power and Ideology – Studies in Political Discourse*. Wodak R. (red.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- van Dijk, T. A. (2008) *Discourse and Power*. Hampshire/New York: Palgrave Macmillan.
- Vinca, A. (2008) *Letër Zotit – Poezi të zgjedhura (Zgjedhi e përgatiti Rexhep Qosja)*. Tiranë: Botimet Toena, 2008.
- Virilio, P. (1995) Čisti rat. në *Evropski diskurs rata*. Savić O. (red.). Beograd: Časopis Beogradski krug.
- Wodak, R. (red.) (1989) *Language, Power and Ideology – Studies in Political Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Anton Berishaj

Faculty of Philology

University of Prishtina

Literature as a War Discourse: Albanian and Serbian Writers in “the War of the Words”

Abstract:

This essay offers theoretical and explanatory model of the *literary war discourse*, which is described thorough its three seminal features: 1. *Literary war discourse* is a discourse that by necessity creates special referential relations with a particular contexts, that is with the *real and symbolic power*, politics and its actors, by way of replicating textual functions into context and particular rhetorical and semantic strategies, and thus by establishing a specific model of communication; 2. *Literary war discourse* is pervasive – in itself, under “its aegis”, it can encompass particular discourses – theoretical, religious, scientific, legal, politico-historical etc. Literary war discourse, as the war discourse in general, appears as overarching discourse, aiming (and to the large extend succeeding) to reach even to the infinitesimal point of communicational space – and one which rules this space excluding the Other from it, depriving the Other actors and Different discursive action (that would enable for the projection and creation of different *political* decisions) from their space; 3. *Literary war discourse* is a *cannibalistic* discourse – discourse that symbolically eats its “subject”, as well as other texts and discursive subjects whose decisions do not belong to the field of war discourse, by creating a pervasive *referential framework* (Goodman, 1978), always, of course, taken in the relations and functional proportions under 1 and 2. The real “subject” of this discourse is the destruction of Other, *devouring the life of Others* and finding *jouissance and eros* (Barthes, 1975) in that “devouring”.

Key words:

discourse, literary war discourse, counterdiscourse, model of communication, figures of power

**A ka bashkëpunim
pas gjithçkaje:
praktika kulturore
dhe politike përmes
kufijve**

Jelena Llončar (Jelena Lončar)
Fakulteti i Shkencave Politike
Universiteti i Beogradit dhe University of York

Trashëgimia kulturore në Kosovë: nxitja e përjashtimit nëpërmjet legjislacionit inkluziv

Abstrakt:

Ky punim përqendrohet në marrëdhëniet ndëretnike në Kosovë, duke analizuar procesin e miratimit të dy ligjeve për minoritetet: Ligjin për Qendrën Historike të Prizrenit dhe Ligjin për Fshatin Hoçë e Madhe. Duke përdorur metodën e analizës kritike kornizuese, në punim hulumtohet rrjedha e procesit legjislativ, mënyra e paraqitjes së çështjeve në rendin e ditës, e përfituesve prej ligjit si dhe e aktorëve të tjerë të përfshirë në procesin e përmendur. Gjetjet tregojnë se madje edhe legjislacioni i favorshëm për minoritetet mund të shërbejë si mekanizëm përjashtimi. Megjithëse korniza legjislative në Kosovë garanton mbrojtjen e plotë të të drejtave minoritare, institucionet politike kosovare i mbajnë gjallë ndarjet etnike dhe tensionet ndëretnike.

Fjalët kyçe:

marrëdhëniet ndëretnike, trashëgimia kulturore, procesi legjislativ, Kosova.

Gjatë viteve të fundit, Kosova ka shënuar një përparim të rëndësishëm lidhur me çështjen e mbrojtjes së të drejtave minoritare. Mirëpo, përparimi i përmendur ka të bëjë veçanërisht me miratimin e legjislacionit të favorshëm, ndërkohë që zbatimi i tij vazhdon të jetë problematik. Kosova po lufton me shkëlqen e përhapur gjerësisht të të drejtave minoritare dhe me tensione të larta ndëretnike. Një pjesë e madhe e teksteve, ku trajtohet çështja e mbrojtjes së të drejtave të pakicave në Kosovë, përqendrohet në kornizën institucionale, ndërsa procesi legjislativ sidomos mbi pakicat, nuk është shqyrtuar sa duhet. Ky punim sugjeron se është e nevojshme të analizohen proceset legjislative, mënyrat e paraqitjes së çështjeve në rendin e ditës dhe aktorët që marrin pjesë në to. Dëshiroj të shqyrtoj si rrjedh procesi legjislativ, si paraqiten çështjet e futura në rendin e ditës në parlament, si, kush dhe në ç'mënyrë merr pjesë në këtë proces. Kornizat dhe arsyetimi për pranimin e ligjeve të caktuara mund të na ndihmojnë të shpjegojmë boshllëkun midis detyrimeve ligjore për mbrojtjen e pakicave dhe zbatimit të tyre.

Duke u nisur nga ky qëllim, në punim shqyrtohet procesi i miratimit të dy ligjeve të rëndësishme për pakicat: Ligji për Qendrën Historike të Prizrenit (në tekstin në vazhdim Ligji për Prizrenin) dhe Ligji për Fshatin Hoçë e Madhe (në tekstin në vazhdim Ligji për Hoçën e Madhe). I shfrytëzoj këto dy ligje për hapjen e çështjes më të gjerë të marrëdhënieve ndëretnike. Analiza dëshmon për natyrën komplekse të marrëdhënieve ndëretnike në Kosovë dhe vë në pah se në ç'mënyrë madje edhe legjislacioni inkluziv mund t'i shërbejë përjashtimit të minoriteteve.

Struktura e punimit është si vijon: pjesa e parë shqyrton nivelin e mbrojtjes së trashëgimisë kulturore të pakicave në Kosovë. Pjesa e dytë paraqet metodën e analizës kritike kornizuese (*critical frame analysis*, më tepër për të më poshtë në tekst) si metodë për hulumtimin e procesit legjislativ, ndërsa në pjesën e tretë paraqiten gjetjet. Analiza tregon se korniza, brenda të cilës janë paraqitur Ligji për Prizrenin dhe Ligji për Hoçën, është e pandashme nga korniza e kërcënimit dhe e pavarësisë dhe kjo mënyrë e interpretimit të çështjeve të rëndësishme për pakicat mund të ndikojë në rritjen e tensionit ndëretnik midis serbëve dhe shqiptarëve. Një argument i ngjashëm paraqitet në pjesën e katërt, e cila përqendrohet në përjashtimin e disa çështjeve dhe aktorëve të caktuar nga debati legjislativ. Në pjesën e pestë jepen konkluzionet e analizës.

Trashëgimia kulturore në Kosovë: legjislacioni në kontrast me implementimin

Mbrojtja e objekteve kulturore dhe fetare në Kosovë është e garantuar me Kushtetutën e Kosovës, me Ligjin për Zonat e Veçanta të Mbrojtura, me Ligjin për Qendrën Historike të Prizrenit dhe me Ligjin për Fshatin Hoçë e Madhe. Ligjet e përmendura garantojnë ruajtjen dhe mbrojtjen e trashëgimisë kulturore e fetare, veçanërisht të “manastireve ortodokse serbe, kishave, objekteve të tjera fetare, si dhe objekteve historike e kulturore të një rëndësie të veçantë për komunitetin e serbëve të

Kosovës, si dhe për komunitetet tjera²⁰⁵ në Republikën e Kosovës” (Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura, 2008, neni 1).

Legjislacioni që ka të bëjë me trashëgiminë kulturore minoritare është pjesë e një plani më të gjerë për fuqizimin e multikulturalizmit në Kosovë, që është vënë si kusht kryesor për zgjidhjen e statusit përfundimtar të Kosovës. Kushti themelor para marrjes së vendimit për statusin përfundimtar të Kosovës ishte që institucionet kosovare të tregojnë gatishmëri dhe aftësi për të mbrojtur të drejtat e pakicave. Nevoja që të mbrohet trashëgimia kulturore e pakicave, e veçanërisht e objekteve fetare ortodokse, është pranuar në mënyrë eksplicite në Aneksin V të Planit të Ahtisarit. Në pajtim me Planin e Ahtisarit, Kuvendi i Kosovës që nga viti 2008 ka miratuar ligje dhe rregullore të shumta, të cilat ofrojnë garanci kyçe për mbrojtjen e të drejtave minoritare. Midis atyre që kanë të bëjnë me mbrojtjen e trashëgimisë kulturore, më të rëndësishmit janë Ligji për Prizrenin dhe Ligji për Hoçën e Madhe, të miratuara në vitin 2012. Ligji për Prizrenin dhe Ligji për Hoçën e Madhe kanë si qëllim rregullimin e mënyrës së themeimit dhe administrimit të zonave të veçanta të mbrojtura në komunat Prizren dhe Rahovec, por edhe mbrojtjen, promovimin dhe ruajtjen e trashëgimisë kulturore e fetare të këtyre zonave dhe parandalimin e zhvillimit urban, i cili në të ardhmen do të mund të ndikonte në këto vendbanime.

Megjithë ekzistencën e legjislacionit inkluziv dhe të favorshëm për minoritetet, ende ka incidente që përfshijnë rrënimin, plaçkitjen dhe vandalizmin e objekteve kulturore e fetare, veçanërisht të objekteve të trashëgimisë kulturore serbe. Vihet re dukshëm mungesa e vazhdueshme e bashkëpunimit midis pushtetit lokal dhe qeverisë për zbatimin e këtyre ligjeve. Pushteti lokal në Prizren ose Rahovec e bojktojnë rregullisht ose e anashkalojnë zbatimin e këtyre ligjeve (Arraiza, 2014). Një problem themelor paraqesin ndërtimet pa leje rreth lokaliteteve të mbrojtura, shpesh i nxitur nga pushteti komunal (EC MA Ndryshe, 2013, OSBE, 2014).

Duke patur parasysh mungesën e zbatimit të ligjeve për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore të pakicave, ky punim synon të hulumtojë mënyrat, me anë të të cilave janë aprovuar këto ligje, si dhe mënyrat se si janë paraqitur çështjet në rendin e ditës të parlamentit, përfituesit prej këtyre ligjeve, si dhe aktorët e tjerë të përfshirë në proces. Për shembull, nëse pushteti komunal e kundërshton zbatimin e ligjit, a kanë patur mundësi t’i parashtrajnë vërejtjet e veta para se ligjet të hynin në fuqi? Zërat e kujt janë dëgjuar gjatë debatit? Në ç’masë janë ndryshuar propozimet fillestare gjatë debatit publik dhe në kuvend? Cilat kanë qenë argumentet kryesore për miratimin e ligjeve? Kornizat dhe arsyetimi për pranimin e këtyre ligjeve mund të na ndihmojnë të shpjegojmë distancën midis detyrimeve ligjore për mbrojtjen e minoriteteve dhe implementimit të tyre.

²⁰⁵ Kategoria e “komunitetit” ka të bëjë me pakicën serbe, turke, boshnjake, ashkali, rome, egjiptase dhe gorane. Përdorimi i tij është zgjedhur në Kosovë në vend të nocionit “pakicë etnike” për dy arsye: 1) nocioni “pakicë” mund të ketë konotacione negative për pakicat (veçanërisht serbët); 2) vetë terminologjia vë në pah barazinë midis shqiptarëve dhe popullsisë joshqiptare (Toth dhe Vizi, 2014).

Literatura në dispozicion nuk ofron përgjigje për këto çështje. Pjesa më e madhe e hulumtimeve ekzistuese përqendrohet te mekanizmat institucionalë të mbrojtjes së pakicave duke ofruar informacione të dobishme mbi legjislacionin e Kosovës (Beha, 2014) dhe efektet e ndarjes së pushtetit (Lončar, 2015). Mirëpo, ende dimë shumë pak mbi mënyrën e arsyetimit të këtyre ligjeve të rëndësishme për minoritetet dhe mbi shkaqet e zbatimit të tyre të ngadalshëm.

Metodat dhe të dhënat

Për të kuptuar mënyrën e miratimit të ligjeve të rëndësishme për pakicat, sidomos të Ligjit për Prizrenin dhe Ligjit për Hoçën e Madhe, ky punim përqendrohet në praktikën legjislative, në vend që të vrojtojë produktin e fundit. Ekzistojnë dy arsye për interesimin tim për procesin e miratimit të ligjeve për Prizrenin dhe Hoçën e Madhe. E para, njohja e trashëgimisë kulturore të një grupi simbolizon njohjen e identitetit kulturor të atij grupi, si dhe të pranisë së tij historike në një territor të caktuar. Trashëgimia kulturore në Kosovë është e lidhur ngushtë me konfliktet midis serbëve dhe shqiptarëve rreth çështjes së të drejtës mbi territorin. Për shumë shqiptarë, trashëgimia kulturore serbe simbolizon vitet e represionit dhe diskriminimit, ndërsa për shumë serbë ajo paraqet simbolin e djepit të kombit serb (Arraiza, 2014). Prandaj, mund të pritet që debati për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore serbe të ketë përfshirë aktorë të ndryshëm, perceptime, emocione dhe paraqitje të ndryshme për grupin tjetër etnik. E dyta, meqenëse trashëgimia kulturore nuk është e rëndësishme ekskluzivisht për pjesëtarët e komuniteteve pakicë, në këtë fushë mund të formulohet më lehtë një strategji efektive për intensifikimin e dialogut dhe pajtimin ndëretnik. Në pjesën më të madhe të literaturës ekzistuese thuhet se në situatat postkonfliktuale trashëgimia kulturore bëhet shpesh një simbol i fuqishëm dhe instrument i pajtimit (Preis and Mustea, 2013). Meqenëse kultura zotëron potencialin si për lehtësuar kohezionin shoqëror, ashtu edhe për të justifikuar përjashtimin social, analiza e legjislacionit mbi trashëgiminë kulturore të pakicave mund të na ndriçojë marrëdhëniet ndëretnike në Kosovë.

Punimi bazohet në analizën e 29 teksteve, të cilët përfshijnë sidomos dokumente zyrtare, në të cilat parashtrohen qëndrimet e përfaqësuesve politikë dhe të sektorit civil rreth drafteve të ligjeve. Lista e dokumenteve të analizuara është dhënë në shtojcën në fund të punimit. Të gjitha dokumentet e analizuar ishin në dispozicion në internet. Në këtë punim shfrytëzohet analiza kritike kornizuese (*critical frame analysis*) e dokumenteve të përzgjedhura me qëllim të të kuptuarit të procesit legjislativ dhe paraqitjes së çështjeve në rendin e ditës. Analiza kritike kornizuese paraqet një version të analizës kornizuese (*frame analysis*), e cila idesë së “pakos kornizuese” (“*frame package*”) i shton dimensionin e “zërit” (“*voice*”).

Korniza (*frame*), koncepti qendror i analizës kornizuese, përdoret tashmë gjerësisht në fusha të ndryshme, siç janë antropologjia (Bateson, 1972), sociologjia (Goffman, 1974), literatura për lëvizjet shoqërore (Benford and Snow, 2000, Snow and Benford,

1988) dhe analiza e medias (Gamson dhe Modigliani. 1989; Van Gorp, 2007). Pakoja kornizuese përbëhet nga korniza dhe mjetet për vendosjen në korniza dhe rezonim, e rëndom përkufizohet si ide ose tregim që ofron kuptimin mbi realitetin (Gamson, 2004; Gamson dhe Modigliani, 1989; Goffman, 1974), dhe që kryesisht nënkupton një varg qëndrimesh të ndryshme, të cilat ndërtojnë kuptimin nëpërmjet organizimit dhe lidhjes së simboleve të ndryshme, figurave dhe argumenteve (Gamson, 2004). Nga ana tjetër, mjetet për vendosjen në kuadër përfshijnë zgjedhjen e fjalëve, metaforat, përshkrimet, ose mjete të tjera simbolike që sugjerojnë si të mendohet për një çështje politike të dhënë (Gamson dhe Modigliani, 1989, fq. 3), ndërsa mjetet e rezonimit kanë të bëjnë me “deklaratat eksplicite dhe implicite që merren me arsyetime, me shkaqet dhe pasojat në rendin kohor, të cilat plotësojnë pakon kornizuese” (Van Gorp, 2007, fq. 64). Ndërsa korniza na fton që propozimin e politikës ta lexojmë në një mënyrë të caktuar, zbatimi i saj nëpërmjet mjeteve të formimit dhe rezonimit të tij siguron të shprehurit specifik të problemit (diagnoza), shpjegimin se pse është e qenësishme zgjidhja e problemit dhe se në cilën mënyrë duhet të zgjidhet ai (prognoza) (Bacchi dhe Eveline, 2010, Meier, 2008, fq. 156; Verloo dhe Lombardo, 2007).

Analiza kritike kornizuese të gjithave që u përmendën më sipër u shton edhe dimensionin e “zërit”, i cili paraqet një shtesë “kritike” për “analizën kornizuese”. Dimensionin e “zërit” sugjeron kush e ka zërin në përcaktimin e problemit dhe në vendim-marrjen për mënyrën sesi duhet zgjidhur problemi. Siç e kanë shpjeguar Verloo dhe Lombardo (Verloo and Lombardo, 2007, 34), “ai e lehtëson analizën në sensin e përfshirjes/përrjashtimit dhe në kuptimin e fuqisë/pushtetit që e mundëson përcaktimin se cilët zëra (perspektiva dhe përvoja) janë të përfshirë më shpesh ose të përjashtuar nga mundësia për vendosjen e problemeve politike dhe zgjidhjeve në kornizë në dokumentet zyrtare.” Duke u mbështetur në këtë teori, kam propozuar një varg pyetjesh për nevojat e realizimit të analizës (shih ilustrimin 1). Pyetjet në ilustrimin 1. më kanë mundësuar të përcaktoj se kush e ka patur zërin në përcaktimin e problemeve dhe në ç’mënyrë domethëniet, problemet dhe pozicionet janë ndërtuar gjatë debatit rreth ligjeve për Prizrenin dhe Hoçën e Madhe. Me ta vendosur problemin në kornizë, në mënyra të caktuara po ashtu bëhet përzgjedhja e asaj çka duhet konsideruar si problem dhe zhvendoset vëmendja nga çështjet e tjera.

Ilustrimi 1: Hapat në kornizën e analizës së procesit legjislativ	
1. Dimensioni kuadrues	- Cilat janë kornizat kryesore në formësimin e ndërtimit dhe interpretimit të problemit?
2. Dimensioni i problemit	- Çfarë perceptohet si problem? - Pse shihet si problem? Cilat presupozime qëndrojnë pas një përfytyrimi të caktuar rreth „problemit“? Cilat pasoja prodhon paraqitja e kësaj lloji të problemit? - Çfarë ka mbetur joproblematike në vendosjen e problemit në kornizë? Çfarë është lënë në heshtje? Cilat çështje janë përjashtuar nga debati?
3. Dimensioni i zërit	- Cilët aktorë kanë zërin kryesor në ndërtimin dhe artikullimin e problemit? - Problemi është paraqitur si problem i kujt? Në emër të kujt veprohet? - Cilët aktorë janë përjashtuar nga debati?

Gjetjet e përgjithshme

Ligjet për Prizrenin dhe Hoçën e Madhe i ka propozuar qeveria, ndërkohë që u përgatitën në bashkëpunim me Kancelarinë Civile Ndërkombëtare (KCN). Janë shqyrtuar bashkërisht në Kuvend dhe për shkak të ngjashmërisë midis tyre, ndaj tyre u paraqitën amendamente dhe vërejtje të ngjashme.

Miratimit të ligjeve në Kuvend i ka paraprirë një debat i gjatë dhe i ashpër. Organizatat e shoqërisë civile (OSHC) nga Prizreni e Rahoveci kanë organizuar protesta²⁰⁶ kundër miratimit të tyre. Peticionet e OSHC-së të drejtuara Kuvendit, me të cilat kërkohej hedhja poshtë e ligjit, i nënshkruan më shumë se 10 000 njerëz. Darft-ligjet i kritikuan po ashtu edhe pushtetet lokale në Prizren e Rahovec, si dhe Kuvendi i Kosovës. Kuvendi komunal i Prizrenit organizoi një mbledhje për të debatuar për Ligjin për Prizrenin dhe lëshoi një deklaratë me kërkesën drejtuar Kuvendit të Kosovës që ta hedhë poshtë atë ligj. Komisioni Parlamentar²⁰⁷ për Bujqësi, Pylltari, Mjedisin Jetësor dhe Planifikimin Hapësinor, të cilit iu dha roli i komisionit kryesor për rishikimin e ligjit, po ashtu me vendim unanim i rekomandoi Kuvendit që t’ia kthejë ligjet për rishikim qeverisë dhe ftoi për debat të gjerë publik në procesin e përgatitjes së drafteve të reja. Krahas kësaj, një grup prej 12 deputetësh kërkoi vlerësimin kushtetues të draft-ligjit nga Gjykata Kushtetuese. Ekzistonte një miratim i përgjithshëm prej pjesëmarrësve në debatet publike dhe parlamentare se projektligjet duheshin hedhur poshtë

²⁰⁶ Protesta më masive u organizua në Prizren më 29 janar të vitit 2012. Me atë rast u tubuan disa mijëra njerëz, ndërsa ngjarjen e mbështeti Kuvendi Komunal i Prizrenit dhe partitë politike Vetëvendosje (VV), AKR dhe Partia Demokratike Turke e Kosovës.

²⁰⁷ Në Kosovë për këshillat parlamentare përdoret fjala komision, prandaj edhe unë në këtë punim do të përdori të njëjtin term.

dhe duheshin shkruar nga e para. Ata ftuan për një proces transparent dhe inkluziv, i cili do të përfshinte ekspertë vendas dhe ndërkombëtarë nga fusha e trashëgimisë kulturore, ekspertë juridikë dhe organizatat e shoqërisë civile. Përkundër kundërshtimit të fuqishëm, të dy ligjet u aprovuan me disa përmirësime të vogla në Kuvendin e Kosovës më 20 prill të vitit 2012. Shumica e votave për të dyja ligjet u sigurua nga pozita, si nga radhët e Partisë Demokratike të Kosovës (PDK)²⁰⁸, ashtu edhe nga deputetët e komuniteteve, me ndihmën e disa deputetëve të Aleancës për Ardhmërinë e Kosovës (AAK) dhe Aleancës Kosova e Re (AKR)²⁰⁹.

Debati për dy ligjet mori formë rreth dy kornizave kryesore: kornizës së “kërcënimit” dhe “pavarësisë”. Kornizën e “kërcënimit” e pranuan dhe përdorën shumë anëtarë të Kuvendit të Kosovës në cilësinë e përfaqësuesve të partive të ndryshme në pushtet dhe në opozitë, të Kuvendit Komunal të Prizrenit dhe Rahovecit, si dhe OSHC nga Prizreni dhe Rahoveci, ndërsa pohimet e përfaqësuesve të qeverisë u paraqitën nëpërmjet kornizës së “pavarësisë”.

Protagonistët e pakos së kornizës së “kërcënimit” pohonin se problemi kryesor lidhur me propozim ligjet për Prizrenin dhe Hoçën e Madhe ishte përfshirja e Kishës Ortodokse në këshillat komunalë për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore. Gjatë debatit për ligjet u ofruan arsyetime dhe shpjegime nga më të ndryshmet të problemit, çka solli krijimin e nënpakos së kornizës: dikriminimi, pajtueshmëria me Kushtetutën, pronësia mbi trashëgiminë kulturore dhe konflikti ndëretnik. Nga ana tjetër, korniza e “pavarësisë” u ndërtua rreth problemit të refuzimit potencial të të dy projektligjeve dhe pasojave të tyre. Refuzimi i projektligjeve konsiderohej si pengesë për pavarësinë e plotë të Kosovës dhe respektit të bashkësisë ndërkombëtare.

Korniza e kërcënimit

Korniza e kërcënimit u përpunua nëpërmjet paraqitjes së serbëve dhe Kishës Ortodokse. Kisha Ortodokse paraqitej si armike dhe bashkëpjesëmarrëse në gjenocid. Në këtë rast, miratimi i mbrojtjes së lokaliteteve të Kishës Ortodokse dhe dhënia e të drejtave të posaçme të administrimit mbi ato lokalitete vendoseshin në kuadrin e sulmeve mbi shtetësinë e Kosovës. U pohua se Kisha Ortodokse edhe më tej e konsideron Kosovën “pjesë të patjetërsueshme të territorit të kombit, shtetit dhe kishës serbe” (Nait Hasani, PDK). Serbët më tej paraqiteshin si ata që nuk duan të integrohen dhe ta njohin shtetin e Kosovës (Deklaratë e Kuvendit Komunal të Rahovecit, 17. 6. 2011). Ligjet paraqiteshin si kërcënim për pavarësinë mezi të fituar, ndërsa refuzimi i ligjeve kuptohej si akt patriotizmi dhe krenarie. Për fuqizimin e narrativës mbi kërcënimin u përdorën korniza të tilla si “serbizimi i Kosovës”, “terrori”, “poshtërimi” dhe “komuna

²⁰⁸ Të gjithë deputetët e PDK-së, të cilët e morën fjalën në komisionin parlamentar dhe në seancat plenare angazheshin për hedhjen poshtë të ligjit. Mirëpo, disiplina partiake mbizotëroi dhe qeveria ia doli të sigurojë shumicën e nevojshme. Para votimit, disa deputetë pohonin se deputetët e PDK-së kanë marrë udhëzime të detajuara si të votojnë për secilin amendament.

²⁰⁹ Ligji për Hoçën e Madhe u miratua me 59 vota, nërsa Ligji për Prizrenin me 56 vota. Kuvendi i Kosovës ka 120 deputetë.

në komunë”. Për shembull, Alma Lama (Lidhja Demokratike e Kosovës, LDK) pohonte se miratimi i ligjeve do të thotë “serbizim i Kosovës” (Seanca plenare, 20.04.2012). Krahas kësaj, anëtarët e Kuvendit Komunal të Komunës së Rahovecit deklaruan: “Ne, anëtarët e Komisionit për Politikë dhe Financa e shohim miratimin e ligjit si të paarsyeshëm, sepse me të parashihet formimi i një mini-komune në komunën e Rahovecit, të cilës i përket fshati Hoçë e Madhe, i banuar nga minoriteti serb”.

Perceptimi i serbëve dhe Kishës Ortodokse si kërcënim kryesor për shtetësinë e Kosovës solli si pasojë kundërshtimin e fuqishëm të projektligjeve. Shkas për këtë kornizë “kërcënimi” është përfshirja e propozuar e përfaqësuesve të Kishës Ortodokse në Këshillin për Mbrojtjen e Trashëgimisë Kulturore të Prizrenit dhe Hoçës së Madhe. Sipas nenit 4.3 të Projektligjit për Hoçën e Madhe, Këshilli i fshatit të Hoçës së Madhe përbëhet nga pesë anëtarë: dy anëtarë që i zgjedh Kuvendi Komunal i Rahovecit, dy anëtarë të zgjedhur nga banorët e Hoçës së Madhe dhe një anëtar që e emëron Kisha Ortodokse Serbe. Sipas ligjit, Këshilli ka të drejta konsultative rreth çështjeve lidhur me mbrojtjen dhe përparimin e trashëgimisë fetare dhe kulturore në fushën e planifikimit rural. Në vend të numrit të përbërjes të paraqitur më sipër, anëtarët e këshillit të Kuvendit Komunal propozuan që Këshilli të rrisë numrin e përfaqësuesve në shtatë anëtarë: katër të zgjedhur nga Kuvendi Komunal i Rahovecit dhe tre të zgjedhur nga banorët e Hoçës së Madhe, çka e përjashtonte Kishën Ortodokse Serbe nga pjesëmarrja në punën e Këshillit.

Në mënyrë të ngjashme, Projektligji për Prizrenin (neni 16) parashikonte formimin e Këshillit për Trashëgiminë Kulturore të Prizrenit me të njëjtat kompetenca si Këshilli për Trashëgiminë e Hoçës së Madhe edhe me përfshirjen e përfaqësuesve fetarë. Siç u propozua fillimisht, e përfundimisht edhe u miratua, Këshilli për Trashëgiminë e Prizrenit përbëhet nga shtatë anëtarë: një përfaqësues nga Kancelaria Komunale e Prizrenit, e ndarkuar me çështjet e komuniteteve dhe kthimit, si dhe gjashtë anëtarë nga sektori civil kosovar me përvojë në ruajtjen, zhvillimin dhe/ose promovimin e trashëgimisë kulturore të Prizrenit. Midis gjashtë anëtarëve të shoqërisë civile, një anëtar duhet ta zgjedhë komuniteti islam, një anëtar duhet ta zgjedhë Kisha Ortodokse Serbe, ndërsa një anëtar Kisha Katolike. Të paktën dy anëtarë nga sektori civil duhet të jenë ekspertë të njohur në fushën e trashëgimisë kulturore. Kundërpropozimi i komisionit parlamentar parashikonte që Këshilli i Prizrenit të kishte gjashtë anëtarë, dhe vetëm përfaqësues të shoqërisë civile me përvojë në ruajtjen, zhvillimin dhe/ose promovimin e trashëgimisë kulturore të Prizrenit, pa përfshirjen e përfaqësuesve fetarë.

Përfshirja e përfaqësuesve të Kishës Ortodokse në këshillat për trashëgiminë kulturore të Prizrenit dhe Hoçës së Madhe u vendos në kornizën diskriminuese, jokushtetuese dhe të prishjes së karakterit shekullar të Kosovës. Si të tillë, propozimin e kundërshtuan ashpër komisioni parlamentar i ngarkuar me vlerësimin e projektligjeve, një grup organizatash të shoqërisë civile dhe kuvendet komunale.

Kundërshtarët e ligjit si një problem tjetër të madh shihnin edhe nenin 18.4 të

Projektligjit për Pizrenin, sipas të cilit: Komisioni kërkon pëlqimin e Kishës

Ortodokse Sebe për çfarëdo aktivitetesh që do të ndikojnë në pronën e Kishës Ortodokse Serbe në qendrën historike të Prizrenit, në harmoni me Aneksin V të Propozimit Gjithpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës dhe Kushtetutën.

Ky nen shkaktoi emocione të fuqishme. Deputeti Emin Gërbeshi (Vetëvendosje), për shembull, pohonte se “Ligji është antishqiptar, antihistorik dhe jonjerëzor. Madje na kthen në mesjetë kur kisha i rregullonte të gjitha” (Seanca plenare, 20. 04. 2012). Anëtarët e Kuvendit Komunal të Prizrenit po ashtu i drejtuan vërejtjet e tyre ndaj faktit se të gjitha punimet ndërtimore rreth objekteve ortodokse varen nga Kisha Ortodokse. Është pohuar se Kishës Ortodokse në Kosovë po i jepen më shumë kompetenca sesa në Serbi.

Pjesët në vijim të punimit do të fokusohen më detajisht në argumentet dhe arsyetimet për perceptimin e përfshirjes së përfaqësuesve të Kishës Ortodokse si problematike.

Diskriminimi dhe barazia

Në të gjitha dokumentet e analizuara, diskriminimi ishte argumenti më i dukshëm kundër përfshirjes së përfaqësuesve ortodoksë serbë në Këshillat për Trashëgiminë. Korniza e diskriminimit, e cila u shfaq së pari në diskursin e OJQ-ve lokale dhe përfaqësuesve të komunave të Prizrenit dhe Rahovecit, mbizotëroi gjithashtu në debatet parlamentare. Gjatë debateve, u formuan tri qëndrime për diskriminimin: 1) përfshirja e përfaqësuesve fetarë serbë paraqet diskriminim të qytetarëve të Kosovës; 2) përfshirja e përfaqësuesve fetarë serbë paraqet diskriminim të komuniteteve fetare të tjera; 3) përfshirja nuk mund të trajtohet si diskriminim nëse askush nuk është përjashtuar.

Së pari, Kisha Ortodokse paraqitej si e vetmja shfrytëzuese e ligjit, gjë që vetvetiu paraqet diskriminim të qytetarëve të tjerë të Prizrenit dhe Rahovecit. Për shembull, deputeti Liburn Aliu (Vetëvendosje) pohonte se banorët e Hoçës së Madhe nuk janë vetëm serbë, por edhe ateistë dhe pjesëtarë të komunitetit islam dhe katolik. Duke e mbrojtur vetëm trashëgiminë kulturore ortodokse, të gjithë banorët e tjerë të Hoçës së Madhe janë të diskriminuar. Së dyti, u shprehën opinione se Kisha Ortodokse Serbe është e favorizuar në raport me komunitetet tjera fetare. Në komunikatën e 26 gushtit të vitit 2011, Koalicioni i OJQ-ve në mbrojtje të Qendrës Historike të Prizrenit deklaroi se “përmbajtja e ligjit i mundëson një zë shtesë Kishës Ortodokse”. Diskriminimin pozitiv të Kishës Ortodokse në raport me komunitetet tjera fetare e kanë theksuar po ashtu Bashkësia Islame, anëtarë të tjerë të komisionit parlamentar dhe Kuvendi

Komunal. Edhe pse në projektligj saktësohej se krahas Kishës Ortodokse, edhe Kisha Katolike dhe Bashkësia Islame zgjedhin nga një anëtar të Këshillit për Trashëgiminë Kulturore në Prizren, argumentet mbi diskriminimin u përqendruan vetëm te përfshirja e komunitetit ortodoks serb.

Paraqitja e serbëve si grup etnik i privilegjuar nuk pasqyrohet vetëm te imazhi i serbëve, por edhe te vetëperceptimi i shqiptarëve si komunitet shumicë. Dhënia e të drejtave shtesë për serbët i vë të gjithë të tjerët në një pozitë të nënshtruar. Një shembull të kësaj e gjejmë në deklaratën e Qemajl Kurtishit, përfaqësues në Kuvendin Komunal të Prizrenit, i cili pohonte se Ligji për Prizrenin paraqet një sulm mbi identitetin e tij dhe e fyen atë si “mysliman kosovar” (08.09.2011).

Edhe pse shumica e aktorëve të drejtat shtesë të Kishës Ortodokse i vendoste në kornizën e diskriminimit dhe kërcënimit për trajtimin e barabartë dhe identitetin e qytetarëve të Kosovës, me Kushtetutë Kosova përkufizohet si shoqëri multietnike dhe me të garantohen të drejta të veçanta për ata që janë në pozitë të pabarabartë. Duke u mbështetur mbi këtë fakt, Gjykata Kushtetuese në vlerësimin e saj mbi kushtetutshmërinë e Ligjit për Prizrenin dhe Hoçën e Madhe u angazhua për qëndrimin e tretë mbi diskriminimin të paraqitur më sipër:

Duke ua dhënë të drejtën për të marrë pjesë në procesin e planifikimit lokal, dy ligjet në shqyrtim mundësojnë pjesëmarrjen e Kishës Ortodokse Serbe, Bashkësisë Islame dhe Kishës Katolike, me çka askush nuk është përjashtuar nga pjesëmarrja në proces. Ajo çka bëjnë dispozitat e ligjeve të kontestuara është formalizimi i pjesëmarrjes dhe konsultimeve me trupat e përmendur. Ata e bëjnë këtë në pajtim me gërmën dhe frymën e Kushtetutës dhe në pajtim me pozitën e veçantë të komuniteteve në Republikën e Kosovës dhe karakterin multietnik të shtetit.

Mirëpo, vendimi i Gjykatës Kushtetuese u mor në qershor të vitit 2012, tre muaj pas miratimit të ligjeve në Kuvend. Meqenëse askush nga aktorët e tjerë të përfshirë në debat nuk e përmendi të kuptuarin multikulturor të barazisë, procesi legjislativ dhe debatet publike në masën më të madhe u vendosën në kornizën e kërcënimit. Mungesa e kundërgjyqësive të forcoi edhe më shumë perceptimet se ligjet janë të padrejta dhe se Kisha Ortodokse është e privilegjuar në raport me të tjerët.

Pajtueshmëria me Kushtetutën – shekullariteti dhe neutraliteti në çështjet fetare

Argumenti tjetër më i fuqishëm kundër përfshirjes së përfaqësuesve të komunitetit fetar serb ka të bëjë me kushtetutshmërinë dhe sekularizmin. Dy ligjet në shqyrtim nuk u cilësuan vetëm si diskriminues, por edhe si jokushtetues dhe në kundërshtim me sekularizmin dhe neutralitetin shtetëror rreth çështjeve fetare. Përveç deklaratës së organizatave serbe të shoqërisë civile dhe aktvendimit të Gjykatës Kushtetuese, në të gjitha dokumentet e tjera të analizuar është e theksuar paraqitja e ligjeve si jokushtetuese. Më i zëshmi në shtrimin e çështjes së sekularizmit dhe kushtetutshmërisë ishte deputeti i popullit Nait Hasani (PDK), i cili pohonte si vijon: “Me

kërkesën që komunitetet fetare të përfshihen në ligj, me këtë ligj është shkelur neni 8 i Kushtetutës. Këtu do të duhej të miratohej vendimi nëse ne jemi shtet fetar ose shekullar” (Seanca plenare, 20.04.2012).

Gjykata Kushtetuese dhe aktorët ndërkombëtarë morën qëndrime të ndryshme brenda së njëjtës kornizë. Gjykata Kushtetuese deklaroi se nuk është shkelur parimi i sekularizmit meqenëse “ua mundëson organizatave fetare t’i kryejnë punët e tyre pa përzjerjen e paarsyeshme të shtetit, ndërsa organizatat fetare nuk mund të përcaktojnë se çka shteti mund ose nuk mund të sanksionojë me ligj”. Mirëpo, gjatë debatit publik dhe parlamentar, i vetmi aktor që mori një qëndrim të ngjashëm qe Peter Feith, shef i Kancelarisë Civile Ndërkombëtare, i cili pohonte se Franca është po ashtu shtet shekullar, por, pavarësisht nga kjo, u jep të drejta të caktuara komuniteteve fetare. Ai ka thënë po ashtu se qëllim kryesor i këtyre ligjeve është dhënia e të drejtave fetare për komunitetet. Prandaj, përjashtimi i përfaqësuesve të kishës nga procesi i marrjes së vendimeve do të paraqiste shkelje të qëllimit themelor të këtyre ligjeve (Mbledhja e Komisionit, 26.03.2012). Qeveria, e cila i propozoi projektligjet, mbante një qëndrim mjaft defensiv, duke theksuar se Kishës Ortodokse nuk i është dhënë pushtet ekzekutiv, por vetëm një rol konsultativ lidhur me ato çështje që kanë të bëjnë me fshatin Hoçë e Madhe dhe Qendrën Historike e Prizrenit.

Kush e zotëron kulturën?

Pohimet për pronësinë mbi kulturën ishin jashtëzakonisht të pranishme gjatë debateve në komisione, të cilat edhe më tej fuqizuan perceptimin e kërcënimit. A u përkasin objektet dhe lokacionet ortodokse serbëve apo të gjithë qytetarëve të Kosovës? Kujt i përket vetë Kisha Ortodokse? Gjatë debatit lidhur me këto çështje, perceptimi kryesor ishte se ligjet ua marrin qytetarëve të Kosovës trashëgiminë kulturore dhe serbëve u japin pronësinë ekskluzive mbi trashëgiminë kulturore. Duke iu referuar qëndrimit se trashëgimia ortodokse i përket Kosovës, e jo vetëm serbëve, deputetët e popullit Liburn Aliu (VV), Nijazi Idrizi (PDK) dhe ca të tjerë, propozuan që në ligje të mos përdoren shprehjet si “Kisha Ortodokse Serbe”, por “Kisha Ortodokse në Kosovë”. Ata po ashtu shtruan edhe çështjen e origjinës së kishave dhe manastireve ortodokse, duke këmbëngulur se kishat ortodokse ishin ndërtuar mbi themelet e kishave iliroshqiptare (Nue Oroshi, Kuvendi i Prizrenit). Pohime të tilla e fuqizuan edhe më shumë perceptimin negativ të serbëve si të të “Tjerëve” që paraqesin kërcënim për ndërtimin e shtetit dhe kombit kosovar. Të njëjtit qëllim i shërbente edhe pohimi se trashëgimia fetare si e tillë në të vërtetë nuk ekziston. Këshilli i Kosovës për trashëgiminë kulturore pohonte se UNESCO nuk e ka pranuar shprehjen “trashëgimi fetare”, prandaj vetvetiu e gjithë trashëgimia është “kulturore”, e jo “fetare”.

Krahas kësaj, pritej që dhënia e të drejtave rregullatore (e me këtë edhe i të drejtës në pronësi) Kishës Ortodokse do ta asgjësonte trashëgiminë e Kosovës. Edhe pse nuk kishte shpjegime se për ç’arsye pjesëmarrja e përfaqësuesve të Kishës Ortodokse në këshillin për trashëgiminë kulturore të Prizrenit dhe Hoçës së Madhe do ta asgjësonte trashëgiminë, komisioni parlamentar e përsëriste shpesh këtë pohim.

Konflikti ndëretnik dhe fetar

Një argument shtesë kundër dy ligjeve në shqyrtim, e veçanërisht kundër përbërjes së propozuar të këshillave për trashëgiminë, kishte të bënte me faktin se dhënia e kompetencave publike komuniteteve fetare nxit urrejtjen dhe konfliktin fetar. Anëtarët e Kuvendit Komunal të Rahovecit kanë deklaruar se Ligji për Hoçën e Madhe është “i dëmshëm jo vetëm për komunën e Rahovecit, por edhe për vetë pjesëtarët e pakicës serbe, meqenëse fut ndasinë etnike në komunën tonë dhe do të pasqyrohet negativisht në rritjen e tensioneve midis shumicës shqiptare dhe pakicës serbe” (17.06.2011).

Konfliktin e përmendnin po ashtu edhe OJQ-të serbe, por duke e shpjeguar në një mënyrë paksa të ndryshme. Në ftesën e vet drejtuar shoqërisë civile dhe qytetarëve të Prizrenit për ruajtjen e trashëgimisë kulturore, Rrjeti Kosovar Strategjik-Aksional (KSAM) shkaqet e konfliktit ndëretnik i gjen te protestat që organizonte sektori civil. KSAM pohon si vijon:

“Kemi frikë se kjo protestë është ftesë për grupet ekstreme për mos-tolerancë fetare, mosrespektim të kulturave të tjera dhe diversitetit, që rregullisht kulminon dhe shndërrohet në dhunë... Konsiderojmë se një sjellje e këtillë e shoqërisë civile në Kosovë është për keqardhje, meqenëse ata që do të duhej të ishin bartës të ndryshimeve pozitive dhe pajtimit midis komunitetesh, gjithnjë e më shpesh me protestat e veta, me retorikën jo të përshtatshme dhe gjuhën e urrejtjes, i kontribuojnë rritjes së tensioneve.”

Korniza e pavarësisë

Edhe pse korniza e kërcënimit ishte dominante gjatë debatit, kishte përpjekje individuale që ligjet të paraqiten në një mënyrë më pozitive. Përpjekjet në fjalë u shprehën nëpërmjet kornizës së pavarësisë. Kryeministri Hashim Thaçi dhe ministri Dardan Gashi ishin më të zëshmit rreth kësaj çështjeje. Për ta, gjatë debatit për ligjet, problemi më i madh ishte refuzimi i projektligjeve. Meqenëse Plani i Ahtisarit kërkonte miratimin e këtyre ligjeve, refuzimi i tyre do ta pengonte njohjen e Kosovës si plotësisht të pavarur dhe do të pasqyrohej negativisht në pozitën e saj ndërkombëtare. Miratimi i këtyre dy ligjeve paraqiste një ndër kushtet e fundit për përfundimin e pavarësisë së mbikëqyrrur të Kosovës. Ky argument përsëritej në çdo rast dhe ofrohej si përgjigje ndaj pjesës më të madhe të vërejtjeve kundër këtyre ligjeve. Kryeministri Hashim Thaçi ishte veçanërisht i zëshëm në paraqitjen e ligjeve si beteja e fundit për pavarësinë:

“Jam i bindur se të gjithë ju e doni Kosovën dhe dëshironi që vendi ynë të jetë një shtet serioz, të përparojë dhe mbi të gjitha, t’i plotësojë obligimet e veta në trajtën e detyrimeve të marra ndaj bashkësisë ndërkombëtare. Jeni të vetëdijshëm se gjatë këtij viti së bashku kemi filluar me miratimin e ligjeve të fundit nga Pakoja e Ahtisarit. Për ta përfunduar këtë proces, për ta siguruar përfundimin e fazës së

mbikëqyrjes së pavarësisë nga bashkësia ndërkombëtare, e veçanërisht nga Kancelaria Civile Ndërkombëtare. Këtë çështje do të duhej kuptuar shumë seriozisht, meqenëse ajo paraqet edhe një moment historik për Kosovën. Ky është momenti kur Kosova para botës demokratike dëshmon se jemi të konsoliduar si shtet, si institucione dhe si qytetarë dhe e vazhdojmë rrugën tonë plotësisht të pavarur. Kjo ngjarje kyçe dëshmon se shoqëria jonë nuk do të kthehet në të kaluarën e hidhur dhe jo aq të largët. (Seanca plenare, 20. 04. 2012).

Duke komentuar Ligjin për Prizrenin, Dardan Gashi, ministër në Qeverinë e Kosovës, deklaroi: “Ky ligj ndikon drejtpërdrejt në marrëdhëniet e Republikës së Kosovës me miqtë dhe aleatët e saj dhe meqë është i tillë, unë ju lus dhe apeloj që ligji të miratohet në formën e propozuar” (Seanca plenare, 20.04.2012).

Duke u pëgjigjur ndaj deklaratave të cituara më sipër, disa deputetë dhe anëtarë të kuvendeve të Prizrenit dhe Rahovecit mbronin qëndrimin se Parlamenti nuk duhet të shantazhojë për t’i miratuar ato ligje të imponuara. Hydajet Hyseni (PDK) pohonte se në “Serbi shteti është po ashtu shekullar. Në Serbi, kisha është e ndarë nga shteti dhe komunitetet fetare në Serbi kanë trajtim të barabartë. Për ç’arsye Kosova do të duhej të shkonte më larg se kjo? Për ta kënaqur dikë dhe për t’u maskuar?” (Seanca plenare, 20. 04. 2012). Në vend të nënshtrimit ndaj kushteve të BE-së dhe KCN-së, disa deputetë të parlamentit pohonin se Kosova duhet të mbrojë pavarësinë dhe identitetin e vet. Për shembull, deputeti Nait Hasani (PDK) pohonte se “kjo nuk është çështje e Raportit [EU] për Progresin, por çështje e përkatësisë etnike, kulturore dhe problemeve të traditës” (Seanca plenare, 23. 08. 2011). Miratimi i këtyre ligjeve Kosovën e sjell para kapitulumit para Serbisë dhe bashkësisë ndërkombëtare, në vend se ta ojë drejt pavarësisë.

Përfshirja/përrjashtimi i zërave: interpretimi i heshtjes

Analiza ka treguar se kornizat më të spikatura janë ato të kërcënimit dhe pavarësisë. Plani i Ahtisarit i parashikonte këto dy ligje me qëllimin e mbrojtjes së trashëgimisë ortodokse të rrezikuar dhe forcimit të multikulturalizmit në Kosovë. Mirëpo, në opinionin publik kosovar këto ligje janë perceptuar si kërcënim i procesit të ndërtimit të shtetit dhe kombit në Kosovë. Meqenëse janë të tilla, debatet i fuqizonin edhe më shumë përfytyrimet tanimë ekzistuese negative për komunitetin serb dhe Kishën Ortodokse. Këto perceptimet ndikuan jo vetëm në ato që do të pohoheshin në debat, por edhe se cilët aktorë dhe çështje do të përjashtohen dhe përheshten gjatë procesit legjislativ. Meqenëse këto çështje në masë të madhe dëshmojnë për natyrën komplekse të marrëdhënieve ndëretnike në Kosovë, në vazhdim ato do të shqyrtohen më detajisht.

Është vërtetuar se ekzistojnë tri rrafshe përjashtimi: i pari, në nivel të çështjeve të ngritura gjatë debatit; i dyti, në nivel aktorësh në emër të të cilëve është folur ose të cilët janë perceptuar si ata mbi të cilët ndikon legjislatiioni; dhe i treti, në nivel aktorësh që janë përfshirë në debat dhe i kanë përgatitur propozimet.

Pikësëpari, ka qenë e pritshme që korniza e multikulturalizmit do të theksohej në masë më të madhe gjatë debatit për mbrojtjen e trashëgimisë ortodokse fetare e kulturore. Debatu kryesisht ishte i orientuar te pjesëmarrja e serbëve në marrjen e vendimeve, ndërsa, për shembull, askush nuk i përmendte shkeljet e të drejtave të pakicave ose mundësinë për pajtim dhe fuqizim të dialogut ndëretnik. Ndërsa shumë përfaqësues politikë dhe të organizatave të sektorit civil konsideronin se trashëgimia kulturore nuk është e rëndësishme ekskluzivisht për pjesëtarët e një komuniteti, ky fakt nuk përdorej me qëllim të bashkimit të sërishëm të komuniteteve të ndara dhe përmirësimit të dialogut ndëretnik dhe pajtimit. Vetëm Peter Feith në disa raste vuri theksin tek të drejtat fetare dhe karakterin multi-etnik të Kosovës.

E dyta, pjesëmarrësit në debat pohonin se flasin ose në interes të qytetarëve të Kosovës, qytetarëve të Prizrenit dhe Rahovecit, ose të kulturës kosovare. Edhe pse ligjet ishin të një rëndësie të veçantë për pakicën serbe në Kosovë, komuniteti serb ose pakicat përgjithësisht nuk u perceptuan si trup elektoral mbi të cilin ndikojnë këto dy ligje. Në rastet e rralla kur debatuesit i përmendnin serbët, i paraqisnin këta të fundit më shpesh si armiq ose fajtorë sesa si një pakicë, trashëgimia kulturore e të cilës e ka të domosdoshme mbrojtjen. Për shembull, anëtarët e Kuvendit Komunal të Rahovecit u shprehën se Ligji për Hoçën e Madhe është i “dëmshëm pikësëpari për pakicën serbe, për arsye se ajo do të izolohet duke menduar se po e mbron fenë dhe kulturën e vet” (17. 06. 2011). Në një pohim të tillë vërehet se refuzimi i ligjeve që e mbrojnë trashëgiminë kulturore serbe mbrohet me argumentin se një gjë e tillë “është për të mirën e vetë atyre”.

Në fund, gjatë gjithë procesit po ashtu mungonte dialogu ndëretnik. Edhe pse aktorë të shumtë morën pjesë në debat, më të zëshmit qenë kundërshtarët e ligjeve. Midis tyre kishte përfaqësues të shoqërisë civile dhe të partive politike të ndryshme, si nga koalicioni në pushtet (PDK, LDK, AKR), ashtu edhe nga opozita (Vetëvendosje, AAK). Mirëpo, përfaqësuesit e minoriteteve, nga të cilët mund të pritej se do t'i mbështesnin ligjet, nuk u angazhuan plotësisht në debatet legjislativ.

U mbajt vetëm një mbledhje e përbashkët midis Komisionit për Bujqësi, Pylltari, Mjedis dhe Panifikim Hapësinor dhe Komisionit për të Drejtat, Interesat e Komuniteteve dhe Kthimin. Mbledhja u organizua për arsye procedurale. Si komision i përhershëm, Komisioni për Pakicat ka të drejtë të vlerësojë legjislativonin që ka të bëjë me minoritetet, të debatojë rreth amendamenteve të miratuara në komisionet funksionale, kur ato kanë të bëjnë me pakicat, si dhe të japë rekomandime të bazuara në të drejtat dhe interesat e komuniteteve. Komisioni për Pakicat i refuzoi të gjitha amendamentet, të cilat i kishte miratuar Komisioni për Planifikim Hapësinor, prandaj për këtë arsye u caktua mbledhja e përbashkët në përpjekje për të arritur një kompromis.

Krahas kësaj, përfaqësuesit e pakicave ishin gati të pavërejtshëm gjatë procesit legjislativ, edhe pse të dy ligjet kishin të bënin drejtdrejt me komunitetet pakicë, e veçanërisht me komunitetin serb. Madje edhe në rastet e rralla kur do ta merrnin fjalën, do të merrnin një pozicion mbrojtës duke iu referuar Planit të Ahtisarit dhe punës së KCN-së. Në mënyrë të ngjashme edhe organizatat serbe të shoqërisë civile mbetën të heshtura. Përkundër organizatave shqiptare tepër aktive të shoqërisë civile, organiza-

tat respektive serbe kanë lëshuar vetëm një komunikatë për media gjatë debatit parlamentar, i cili zgjati gati një vit. Në deklaratën e tyre ato iu drejtuan organizatave shqiptare të shoqërisë civile:

“Kolegët nga shoqëria civile që kanë protestuar në Prizren i ftojme që ta ndryshojnë qëndrimin, sepse shkatërrimi i trashëgimisë kulturore të kujtdo qoftë, e cila është e një vlere të jashtëzakonshme historike dhe artistike, mund ta përjetojë vetëm dënimin e gjeneratave të ardhshme.”

Mosdeklarimi i përfaqësuesve politikë dhe civilë të pakicave mund të shpjegohet me dëshirën e tyre për të mos i thelluar mospajtimet dhe të nxisin ashtu kundërshtime edhe më të ashpra. Konfirmimin e një shpjegimi të këtillë e gjej në deklaratën e deputetit serb Petar Miletiq (Partia e Pavarur Liberale – SLS), i cili tha se ka patur shumë vërejtje, por nuk ka dashur të nxisë mospajtime (Komisioni për Pakicat, 24.1.2012). Meqenëse me miratimin e ligjeve u desh të përfundonte pavarësia e mbikëqyrur, ndërsa bashkësia ndërkombëtare e mbështeste fort miratimin e tyre, mund të pritej se ato do të miratoheshin pavarësisht nga ndërhyrjet e përfaqësuesve të pakicave. Krahas kësaj, aktivitetet e përfaqësuesve të pakicave në mbrojtje të ligjeve kanë mundur ta polarizojnë debatin, i cili rëndom nuk u kontribuon zgjidhjeve kompromise (cf. Cianetti, 2014).

Diskutimi dhe përfundimi

Analiza paraprake tregon se ligjet për qendrën historike të Prizrenit dhe fshatin Hoçë e Madhe në procesin legjislativ janë vendosur në kornizën e kërcënimit dhe të pavarësisë, po të dy këto korniza bazohen në paraqitjen negative të serbëve dhe Kishës Ortodokse. Serbët janë kuptuar si një grup enik tepër i privilegjuar, i cili paraqet rrezik për pavarësinë dhe shtetësinë e Kosovës dhe i cili refuzon të integrohet në shoqëri, ndërsa Kisha Ortodokse është paraqitur si armike dhe bashkëpunëtore në gjenocid. Paraqitjet e serbëve si grup etnik i privilegjuar janë pasqyruar edhe në vetëperceptimin e shqiptarëve si grup shumicë. Shqiptarët janë kuptuar implicite si viktima dhe mbrojtës të Kushtetutës dhe pavarësisë së Kosovës.

Për të siguruar refuzimin e ligjit, aktorët e përfshirë në gjithë procesin shfrytëzuan korniza si: diskriminimi, shekullariteti, kultura kosovare dhe kërcënim i nga konflikti ndëretnik. Mbrojtja e trashëgimisë kulturore serbe ishte e vendosur në kornizën e diskriminimit kundër qytetarëve të tjerë të Kosovës dhe trashëgimisë joortodokse. Propozimi që përfaqësuesit e kishës të marrin pjesë në këshillin lokal për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore paraqitej si jokushtetues deri në masën saqë do ta shndërronte Kosovën në shtet fetar. Krahas kësaj, duke e miratuar mbrojtjen e lokacioneve fetare ortodoke, pohohej se ligjet i privonin qytetarët e Kosovës nga trashëgimia e tyre kulturore. Në fund, u parashtrua edhe pohimi se refuzimi i ligjeve është i një rëndësie të veçantë për serbët, meqenëse me to do të shtohet jotoleranca dhe urrejtja ndaj komunitetit serb.

Ndërkohë që argumentet e cekura i përdornin në pohimet e tyre deputetët e popullit, anëtarët e kuvendeve lokale të Prizrenit dhe Rahovecit dhe përfaqësuesit e sektorit

civil, qeveria dhe aktorët ndërkombëtarë e mbështesnin miratimin e ligjeve. Qeveria e kishte adoptuar kornizën e pavarësisë, duke i vendosur ligjet në kornizat e “interetit shtetëror”, “përparimit”, “obligimeve ndërkombëtare” dhe “momentit historik”. U parashtrua edhe pohimi se miratimi i këtyre ligjeve është kushti i fundit për realizimin e pavarësisë së plotë të Kosovës. Përfaqësuesit e qeverisë po ashtu u përpoqën që ta zvogëlojnë kundërshtimin ndaj ligjeve duke pohuar se Kishës Ortodokse i ishin dhënë vetëm të drejta konsultative. Prandaj, edhe pse u përpoq që ta zvogëlojë perceptimin e kërcënimit, qeveria gjithsesi i përmbahej narrativit sipas parimit “ne kundër tyre”, duke kontribuar kështu në mënyrë më delikate në krijimin e distancës dhe jotolerancës ndëretnike.

Edhe pse vetëm disa aktorë e mbështesnin miratimin e ligjeve, vetëm aktorët ndërkombëtarë u përpoqën të krijojnë imazhe pozitive për to. Ata theksonin karakterin multietnik të Kosovës dhe nevojën për mbrojtjen e pakicave. Përkundër pritjeve se përfaqësuesit e pakicave do të parashtronin mendimet e tyre lidhur me ligjet, zërat e pakicave nuk u dëgjuan gjatë debatit. Në fund, çështjet siç janë diskriminimi kundër pakicave, shkelja e të drejtave të pakicave, pajtimi dhe dialogu ndëretnik, po ashtu qenë përjashtuar nga debati.

Të gjitha këto pohime, si ato të përfshira, ashtu edhe ato të përjashtuara, dëshmojnë për marrëdhëniet komplekse ndëretnike në Kosovë. Pohimet e përfaqësuesve politikë e civilë kanë ndikim të fuqishëm në perceptimin e opinionit publik dhe marrëdhëniet ndëretnike. Me ndërtimin e perceptimeve negative të Tjetrit, debati për dy ligjet që kanë të bëjnë me pakicat i shërbeu mirëmbajtjes së sistemit të pabarazisë së grupeve dhe krijimit të diskriminimit.

Edhe pse ligjet më në fund u miratuan, kjo erdhi për shkak të trysnisë ndërkombëtare dhe kushtëzimit për realizimin e pavarësisë së plotë. Mirëpo, pa marrë parasysh që aktorët ndërkombëtarë e kishin një rol vendimtar në zanafillën dhe miratimin e këtyre ligjeve, ata megjithatë nuk arritën ta ndryshojnë mendimin e qytetarëve të Kosovës dhe qëndrimet ndaj pakicave. Një përfundim të këtillë e konfirmojnë vrotimet paraprake mbi ndikimin e kufizuar të presioneve ndërkombëtare në politikat minoritare (Agarin, 2010; Canetti, 2014; Sasse, 2008; Schulze, 2010).

Shkurt, ky punim vë në pah se madje edhe legjislacioni i volitshëm për pakicat mund të shërbejë si mekanizëm përjashtimi. Edhe pse korniza legjislative në Kosovë e garanton mbrojtjen e plotë të të drejtave të pakicave, institucionet politike në Kosovë i nxisin dasitë etnike dhe tensionet ndëretnike. Prandaj, ky punim sugjeron se analiza e procesit të vendimmarrjes është një qasje më e mirë për t'i kuptuar marrëdhëniet ndëretnike në relacion me analizën e rezultateve të tyre.

Falenderim

Falenderoj Hrvoje Paić, Florian Bieber dhe Aleksandar Pavlović për komentet ndihmëse mbi versionet më të hershme të këtij punimi, si dhe Adriana Zaharijević dhe Ana Sivački për përkthimin e tekstit nga anglishtja në serbisht.

Shtojcë

Lista e teksteve të analizuara:

1. Kuvendi të Republikës së Kosovës. Transkriptet e seancave plenare, 23.8.2011 dhe 20.04.2012.
2. Komisioni Parlamentar për Bujqësi, Pylltari, Mjedisin Jetësor dhe Planifikimin Hapësinor. Transkriptet e seancave plenare: 22.08.2011, 12.09.2011, 05.01.2012, 10.01.2012, 12.01.2012, 13.01.2012, 16.01.2012, 17.01.2012, 03.02.2012, 14.02.2012, 21.03.2012, 22.03.2012, 26.03.2012.
3. Komisionit për të Drejtat, Interesat e Komuniteteve dhe Kthimin, Transkriptet e seancave plenare: 24.01.2012, 24.02.2012, 28.02.2012, 17.04.2012.
4. Constitutional Court. Judgment in Cases KO45/12 and KO46/12, Request of Liburn Aliu and 11 other Members of the Assembly of the Republic of Kosovo for constitutional assessment of the Law on the Village of Hoçë e Madhe / Velika Hoča and the Law on the Historic Centre of Prizren.
5. Kuvendi i Komunës së Prizrenit. Proceverbale nga mbledhja XV, 8.9.2011.
6. Kuvendi i Komunës së Prizrenit. Deklaratë, 8.9.2011.
7. Komiteti për Politikë dhe Financa i Kuvendit të Komunës së Rahovecit. Deklaratë, 17.06.2011
8. OJQ EC Ma Ndryshe. Letër e hapur në lidhje me procesin e hartimit dhe miratimit të projektligjit për Qendrën Historike të Prizrenit, për Kryetarin e Kuvendit të Kosovës, Z. Jakup Krasniqin, 21.10.2011.
9. Koalicioni i OJQ-ve. Letër për Znj. Atifete Jahjaga, Presidente e Republikës së Kosovës, 21.04. 2012.
10. The Kosovo Policy Action Network. Appeal to the civil society and to citizens of Prizren to protect cultural heritage, 31.01.2012.
11. Koalicioni i OJQ-ve. Deklaratë për Media, Konkluzionet e tekimit të shoqërisë civile të Prizrenit me palët relevante rreth projekt-ligjit për Qendrën Historike të Prizrenit, 26.08.2011.
12. Koalicioni i OJQ-ve. Komunikatë për Media, 24.01.2012.
13. Këshilli i Kosovës për Trashëgimi Kulturor. Deklaratë e Komisionit Funkcional për Bujqësi, Pylltari, Zhvillim Rural, Mjedis dhe Planifikim Hapësinor, Kuvendi i Republikës së Kosovës, 29.11.2011.

Literatura:

AGARIN, T. (2010) *A Cat's Lick: Democratisation and Minority Communities in the Post-Soviet Baltics*. Amsterdam: Rodopi.

ARRAIZA, J. M. (2014) A Matter of Balance. Cultural Heritage, Property Rights and Inter-Ethnic Relations in Kosovo. *Property and Investment in Jus Post Bellum. Clarifying Norms, Principles and Practices*. The Hague.

BACCHI, C. and EVELINE J. (2010) „Approaches to Gender Mainstreaming: What's the

- Problem Represented to be?“, në Bacchi C., Eveline J. (red.), *Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory*. Adelaide: University of Adelaide Press, fq. 111–139.
- BATESON, G. (1972) A Theory of Play and Fantasy, në Bateson G. (red.) *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Chicago: University of Chicago Press, fq. 177–193.
- BENFORD, R.D, SNOW D.A (2000) Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment, *Annual Review of Sociology*. 26 (1), fq. 611–639.
- CIANETTI, L. (2014) Granting Local Voting Rights to Non-Citizens in Estonia and Latvia: The Conundrum of Minority Representation in Two Divided Democracies, *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 13 (1), fq. 86–112.
- EC MA NDRYSHE (2013) *Erroneous. An Analysis of Numerous and Continuous Faults in Cultural Heritage*. Prishtina: Forum 2015, Kosovo Foundation for Open Society.
- GAMSON, W.A. (2004) Bystanders, Public Opinion, and the Media. Në Snow D., Soule S. dhe Kreisi H. (red.) *Blackwell Companion to Social Movements*. Malden: Blackwell, fq. 242–261.
- GAMSON, W.A. and MODIGLIANI A. (1989) Media and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach. *American Journal of Sociology*. 95, fq. 1–37.
- GOFFMAN, E. (1974) *Frame Analysis*. New York: Harper & Row.
- LONCAR, J. (2015) Power-sharing in Kosovo: Effects of Ethnic Quotas and Minority Veto. ë Teokarevic J., Baliqi B. dhe Surlic S. (red.) *Perspectives of a Multiethnic Society in Kosovo*. Belgrade: Youth Initiative for Human Rights, fq. 359–373.
- MEIER, P. (2008) Critical Frame Analysis of EU Gender Equality Policies: New Perspectives on the Substantive Representation of Women. *Representation*. 44 (2), fq. 155–167.
- OSCE (2014) *Challenges in the Protection of Immovable Tangible Cultural Heritage in Kosovo*. Organization for Security and Co-operation in Europe, Mission in Kosovo.
- PREIS, A.B. and MUSTEA C.S. (2013) *The Role of Culture in Peace and Reconciliation e disponueshme në: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/PeaceReconciliationENG.pdf> [e parë më 22.03.2015]*.
- SASSE, G. (2008) The politics of EU conditionality: the norm of minority protection during and beyond EU accession. *Journal of European Public Policy*. 15(6), fq. 842–860.
- SCHULZE, J.L. (2010) Estonia caught between East and West: EU conditionality, Russia's activism and minority integration. *Nationalities Papers*. 38 (3), fq. 361–392.
- SNOW, D.A. and BENFORD R.D. (1988) Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization. në Klandermans B., Kriesi H. dhe Tarrow S. (red.) *From Structure to Action: Social Movement Participation Across Cultures*. Greenwich: JAI Press, fq. 197–217.
- TOTH, N. and VIZI B. (2014) Obligations Arising from Public International Law Relating to the Rights of Minorities – Some Observations on the Case of Kosovo. *Pecs Journal of International and European Law*. (1), fq. 88–97.
- VAN GORP, B. (2007) The Constructionist Approach to Framing: Bringing Culture Back. *Journal of Communication*. 57 (1), fq. 60–78.
- VERLOO, M. and LOMBARDO E. (2007) Contested Gender Equality and Policy Variety in Europe: Introducing a Critical Frame Analysis Approach. në Verloo M. (red.) *Multiple Meanings of Gender Equality: A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*. Budapest, New York: Central European University Press. fq. 21–51.

Përktheu: Anton Berishaj

Jelena Lončar

Faculty of Political Sciences

University of Belgrade and University of York

Cultural heritage in Kosovo: Strengthening exclusion through inclusive legislation

Abstract:

This paper focuses on inter-ethnic relations in Kosovo by analysing the process of adoption of two relevant minority-laws in Kosovo: the Law on Historic Centre of Prizren and the Law on the Village of Velika Hoča/ Hoçë e Madhe. Using critical frame analysis, the paper examines what is going on during legislative process, what representations are made of the issues on the agenda, beneficiaries of the law and other actors involved in the process. The findings show that even minority favourable legislation can serve as an exclusion mechanism. While legislative framework in Kosovo guarantees full protection of minority rights, political institutions in Kosovo encourage ethnic cleavages and inter-ethnic tensions.

Keywords:

inter-ethnic relations, cultural heritage, legislative process, Kosovo.

Ana Bireshev (Ana Birešev)

Instituti për Filozofi dhe Teori Shoqërore

Universiteti i Beogradit

“Sy më sy”: bashkëpunimi kulturor serbo-shqiptar në diskursin mediatik

Për të mos thënë se e hapa librin e përshtypjeve nga ekspozita për të parë çfarë kishin shkruar njerëzit. Dikush erdhi në hapjen e ekspozitës dhe shkroi ‘Shqiptari i mirë – shqiptar i vdekur’. Pastaj, vazhdoi dikush tjetër dhe shkarraviti, shkarraviti, shkarraviti e shkroi ‘Sorry, sorry, sorry’ – njëmijë ‘sorry’. Do të thotë se ne, qytetarët e një qyteti, grindemi nëpërmjet librit të përshtypjeve të ekspozitës së atyre njerëzve, të cilët qëndrojnë disi përtej gjithë kësaj. Përshtypja ime e përgjithshme është një inferioritet i madh i shoqërisë, njerëzve nuk u intereson për çfarë bëhet fjalë saktësisht aty, asnjëri nuk e ka parë të nevojshme që ta shfaqë atë në televizionin e vet – shko, vëllaçko, xhiroje atë ekspozitë, mos e xhiro Daçiqin, xhiro çfarë është ajo.

(Srbljanović, *Peščanik*, 2013)

S’ di kah t’ia mbaj.

S’ di pse do të duhej t’ia mbaj dikah.

E zë veten duke u tretur dhe më qeshet

Me tërë këtë mrekulli.

(Arben Idrizi, *Bishat e duan atdheun*)

Abstrakt:

Që nga viti 2008, në bashkëpunim me artistët kosovarë janë organizuar disa manifestime letrare, teatrore dhe figurative. Në punim analizohen diskursat që janë prodhuar rreth dhe me rastin e këtyre manifestimeve në mediat në Serbi. Hulumtohet në çfarë mase diskursat e dhëna kanë riprodhuar (dhe nëse e kanë bërë një gjë të tillë) logjikën dhe instrumentet e diskurseve që janë identifikuar në hulumtimet e mëparshme të betejave simbolike në Serbi, si dhe në ç’ mënyrë tema specifike – arti – ka ndikuar në formën dhe përmbajtjen e mesazheve. Hulumtimi im ka zbuluar katër tipa të diskursit: i pari, të cilin e karakterizon kryesisht mbështetja te matricat e pozicionimit intelektual-politik të ngjizur në betejat simbolike të mëparshme; i dyti, i bazuar në argumentin se arti mund dhe duhet të jetë shoqërisht i angazhuar; i treti, i cili artin e vendos mbi politikën e ditës dhe mbron parimin e autonomisë dhe lirisë së krijimtarisë; dhe i katërti, i cili artit i atribuon rolin e mediatorit në njohjen me jetën reale dhe problemet e përditshme të njerëzve. Analiza e secilit diskurs të përmendur shoqërohet me vlerësimin e ndikimit të tyre në ndryshimin e raportit të shoqërisë ndaj bashkëpunimit kulturor, por edhe të çdo lloji tjetër, midis Kosovës dhe Serbisë.

Fjalët kyçe:

Serbia, Kosova, arti, bashkëpunimi, betejat simbolike, diskursi

Para se t'i qasemi analizës së tematizimit mediatik të bashkëpunimit kulturor të artistëve nga Serbia dhe artistëve nga Kosova, shkurt do të paraqesim kontekstin në kuadër të të cilit janë formuar diskursat mbi këtë bashkëpunim. Konteksti këtu ka një domethënie tepër të ngushtë dhe specifike dhe ka të bëjë me hapësirën e betejave simbolike, ose më saktë – me “rendin e diskursit” ose “aspektet diskursive të fushës”, apo ndryshe “konfiguracionin konfliktual të diskursit brenda fushës shoqërore të dhënë” (Chouliaraki & Fairclough, 1999, 114).²¹⁰ Fusha mediatike shihet si një arenë në të cilën nga hapësira më e gjerë shoqërore bartet lufta simbolike e grupeve të caktuara shoqërore, e pozicioneve intelektuale-politike dhe ideologjike, duke u përthyer në pajtim me logjikën e përfaqësimit mediatik dhe temën për të cilën flitet dhe shkruhet.

Në Serbi janë botuar disa studime, në të cilat autorët janë përpjekur që në pika të trasha, për aq sa kanë lejuar metodologjia hulumtuese dhe lënda e mbledhur, të skicojnë konstituimin e fushës së ligjëritimit të përditshëm dhe publik, të identifikojnë linjat kryesore të ndarjes, të hedhin dritë mbi strategjitë diskursive dhe të shqyrtojnë mjetet linguistike të përdorura në betejën me rivalët e brendshëm simbolikë. Në bazë të hulumtimit etnografik të realizuar në periudhën 1996-8 në mesin e aktivistëve antinacionalistë në Beograd dhe Zagreb, Stef Jansen (2008) ka analizuar tiparet e narrativit kozmopolit postjugosllav, duke e parë atë si një mjet retorik, të cilin një grup i caktuar shoqëror e përdori në betejën me protagonistët e narrativit konkurrent nacionalist. Ivana Spasiq (Spasić), duke hulumtuar diskursat e përditshme të diferencimit statusor në Serbi në fillim të viteve 2000, ka konkluduar se dallimi politik luan një rol të rëndësishëm në përvijimin e kufijve simbolikë dhe i përshkon, e jo rrallë edhe i zbraps format standarde të dallimit social, çka sjell tek “kundërshtia kyçe midis dy blloqeve (përkatësia klasës së mesme = kultura = orientimi antimillosheviqian *versus* primitivët = katundarët = të pashkolluarit = nacionalistët = për Millosheviqin)” (Spasić, 2006, 164). Hulumtimi i betejave klasifikuese në bazë të intervistave me grup-fokuset (Spasić & Birešev, 2012), edhe një herë e ka dëshmuar shtrirjen e dobët të strategjive dalluese klasore-shtresore, të cilat kësaj radhe ua kanë lënë vendin diskurseve moralizuese dhe ndarjes në moralisht të drejtë (një “ne” e paartikular, ne “vdektarët e rëndomtë”) dhe në ata që nuk janë të tillë (amoralët, levarashët, politikanët e korruptuar, por edhe pasanikët e rinj dhe yjet e estradës). Duke analizuar shtypin dhe periodikët pas vitit 2000, Ivana Spasiq dhe Tamara Petroviq (Petrović) (2012) kanë vënë në pah edhe shfaqjen e shumë varianteve të “Serbisë së Tretë”, të pozicionuar brenda hapësirës që ndan dy konstruktet diskursive të krijuara që në vitet 90-të – “Serbinë së Dytë” qytetare, kozmopolite dhe moderne, dhe “Serbinë e Parë” popullore, patriotike dhe tradicionale – dhe e cila ndonjëherë kombinon elementet e këtyre të fundit, e herë tjetër lëviz kundër ose jashtë tyre. Ca vite më vonë, këto dy autore u morrën me konceptimet e kozmopolitizmit dhe patriotizmit, të cilat personalitete të njohura publike,

²¹⁰ Konteksti shoqëror-historik, si dhe struktura e hapësirës mediatike, nuk janë objekt i shqyrtimit në këtë punim, por pranohet presupozimi se shoqëria, respektivisht struktura shoqërore, nga njëra anë, dhe rendi simbolik, dhe rendi i diskursit, nga ana tjetër, si dhe fushat e ndryshme shoqërore, janë të lidhura me relacionin e homologjisë (Bourdieu & Wacquant, 1992).

ekspertë dhe analistët politikë i patën parashtruar në revistën dhe portalin internetor *Nova srpska politička misao*, si dhe në emisionin “Peščanik” në radio dhe në faqen e tij në internet. Një nga konkluzionet ishte që në përcaktimin dhe përdorimin e këtyre dy nocioneve intelektualët më në zë prodhojnë vizione thellësisht antagonizuese të bashkësisë politike, të ardhmen e të cilës njëra palë e lidh me “botën”, apo me integrimin evropian, ndërsa të dytët me ruajtjen e kombit, në kuadër të të cilit Kosova ka një rol të spikatur (Petrović-Trifunović and Spasić, 2014).²¹¹

Hulumtimet e deritanishme kanë treguar se hapësira e ligjërimit publik organizohet në mënyrë dominante rreth ndarjes etno-nacionale-kozmopolite.²¹² Madje edhe “Serbia e Tretë” përkufizohet dhe ndërtohet nëpërmjet qëndrimit ndaj asaj ndarjeje. Logjika e tillë e pozicionimit ka parapërcaktuar krijimin e disa vatrave, ndër të cilat Kosova shfaqet si një nga më jetëgjatat. Në diskursin e bllokut “patriotik”, Kosova shpesh figuron si “djep i identitetit serb” (Petrović-Trifunović & Spasić, 2014, 184). Njëri nga përfaqësuesit e bllokut “kozmopolit” propozon me shaka që Serbia të ndahet territorialisht në dy pjesë, dhe që pyetja në referendum të jetë: “Europa, gruaja që kam, ose Kosova, djepi që nuk kam” (Pančić, 2008, 37), duke implikuar kështu se çështja e Kosovës e “çan” Serbinë në dy taborre të papajtueshme dhe njëkohësisht duke zbuluar pretendimin e gjithëpranishëm të identiteteve diskursive që të projektohen në realitetin objektiv, që të institucionalizohen.

Protagonistët e përlëshjeve simbolike në arenën intelektuale dhe mediatike të Serbisë në një pjesë të mirë janë individë që janë të afërt me artin, jo vetëm si zotërues të kapitalit kulturor ose konsumatorë të tij – ata vetë shpesh janë prodhues, i përkasin kritikës profesionale ose vijnë nga disiplina që, ndër të tjera, merren me kulturë dhe art (sociologjia, filozofia etj.). Prandaj, mund të pritej që projekte të ndryshme bashkëpunimi të artistëve të këtushëm dhe kosovarë të realizuara që nga viti 2008 e këndeje do të nxisin një vëmendje të veçantë mu të kësaj pjesë të opinionit. Mund të thuhet, se bashkëpunimet artistike të “rrezikut të lartë”, ndër të cilat padyshim bën pjesë çdo përpjekje e lidhjes së skenës serbe dhe kosovare, përfaqësonin një terren ideal për matjen e forcave të pjesëtarëve të kampeve intelektuale-politike në kundërshti me njëri-tjetrin. Njëra prej ngjarjeve të tilla të para ishte ekspozita e njëmbëdhjetë artistëve të rinj nga Prishtina, nën emërtimin “Tërheqja/Skena bashkëkohore artistike e Prishtinës”. Kjo ekspozitë ka mbetur në kujtesë për faktin se hapjen e saj në Galerinë “Kontekst” më 7 shkurt të vitit 2008 e pamundësuan pjesëtarët dhe ithtarët e organizatës “Obraz” dhe të grupeve të tjera të afërta me të, të cilët hyrë në galeri dhe shkatër-

²¹¹ Duke pranuar nocionin e betejave simbolike, e herë-herë edhe duke u pozicionuar pro analizës kritike të diskursit, autorët e studimeve të përmendura kanë mbështetur qartas pozicionin teorik, i cili të gjitha diskutet i trajton si instrumente për maksimalizimin e përfitimit simbolik dhe realizimin e epërsisë simbolike (në formën e betejës së klasifikimeve) (Bourdieu, 2001), e tërthorazi edhe për rishpërndarjen e fuqisë/pushtetit objektiv(e).

²¹² Në studimet që janë marrë me dallimin në komunikimin e përditshëm, ndarja e përmendur nuk ka qenë aq e theksuar sa në rastin e diskursit mediatik, e shpesh është shfaqur në mënyrë të luhatur, në kombinim me modele të tjera të klasifikimit – të atyre që mbështeten në kritere klasike sociologjike, siç janë tiparet statusore, apo edhe morali, çka ka rezultuar me përfytyrimin mjaft të pakonsoliduar të Tjetrit.

ruan punimin e Dren Maliqit me titull “Sy më sy”. Punimi kishte nxitur shumë reagime të nxehta me rastin e ekspozimit dy javë përpara në Muzeun e Artit Bashkëkohor të Vojvodinës në Novi Sad, por në Beograd me të vërtet u prit “me shpatë”. Portreti pop-art i Adem Jasharit, kundruall të cilit qe vendosur replika e “Elvisit” të Warholit, përfundoi në dyshemenë e Galerisë “Kontekst”, i grisur më dysh. Elvsi u kursye. Shumë shpejt mediat u mbushën plot me komente të “intelektualëve dezdhurnë”, të cilët me ditë të tëra debatuan rreth “incidentit”, e mbrojtën dhe e sulmuan atë, e kryqëzuan dhe e shpëtuan, duke aktualizuar patriotizmin dhe kozmopolitizmin, Serbinë e “Parë” dhe të “Dytë”, të drejtën për shkëputje dhe tërësinë territoriale. Më së paku u fol për artin, e nëse u fol, pakkujt kjo gjë i mbeti në kujtesë.

Që nga viti i furishëm 2008 – të cilin në të gjitha fushat, pra edhe në art, e kanë shënuar tensionet për shkak të shpalljes së pavarësisë së Kosovës në shkurt të atij viti – në bashkëpunim me kolegët shqiptarë u organizuan disa manifestime letrare, teatrore dhe figurative, për të cilat mund të thuhet se qenë të suksesshme, për më tepër se nuk përfunduan me përleshje fizike. Hulumtimi im ka për qëllim të vë në pah çfarë diskursesh janë prodhuar në mediat në Serbi rreth dhe me rastin e atyre manifestimeve, në ç’masë kanë riprodhuar ata logjikën (nëse e kanë bërë një gjë të tillë) dhe instrumentet e diskurseve që janë identifikuar në hulumtimet e mëparshme të betejave të këtuashme simbolike, si dhe në ç’mënyrë një temë specifike – arti – ka ndikuar në formën dhe përmbajtjen e mesazheve. Edhe pse jemi nisur nga presupozimi se diskurset rreth bashkëpunimit janë të përcaktuara nga konteksti, apo ndryshe nga struktura e fushës së ligjërimit publik dhe historia e matjes simbolike të forcave në të kaluarën²¹³, si dhe se gjithçka në to i nënshtrohet vazhdimit të luftës për pozita më të mira në rendin e diskursit – me çka ndërlihen mundësitë më të vogla që vërtet të mësohet diçka për shoqërinë bashkëkohore në Kosovë dhe artin e saj – megjithatë nuk është përjashtuar mundësia e shfaqjes së formacioneve të reja diskursive, në të cilat përballja me Tjetrin e brendshëm gjithsesi lejon njohjen më të afërt të Tjetrit të jashtëm, apo zëvendësimin e plotë të tij.

Janë analizuar këto media: të përjavshmet *NIN* dhe *Vreme*, gazetata e përditshme *Danas* dhe *Politika*, suplementi kulturor i *Danas-it – Beton*, portalet në internet *Nova srpska politička misao* dhe *e-novine*, dhe faqja e internetit e emisionit të dikurshëm në radio, “Peščanik”. Mediat e përmendura u përzgjedhën për arsye se një pjesë të hapësirës ia dedikojnë kulturës, por analiza nuk u kufizua vetëm në seksionet dhe shtojcat e tyre kulturore, meqenëse shumë komente lidhur me temën mund të gjenden tek autorët e kolanave, në rubrikat – shoqëria, politika, feja, lajme e të tjera.

Që në shqyrtimin e parë të lëndës u bë e mundur të dallohen tekstet autoriale, komentet, kolanat dhe intervistat që mbështeteshin mbi matricën e pozicionimit të ndërtuar në betejat e mëparshme simbolike, në të cilat për të sulmuar kundërshtarët shfrytëzohej aparaturo standarde diskursive (argumentimi, figurat e zakon-

²¹³ Kjo pikëpamje është e afërt me përjashtjen dialektike-relacionale, në kuadër të së cilës riprodhimi diskursiv dhe ndryshimi trajtohen përmes analizës së relacioneve të diskurseve të ndryshme brenda një rendi diskursiv (Fairclough, 1995).

shme gjuhësore, lëvizjet semantike), e paraqitur në mënyrë solide në hulumtimet e mëparshme (Jansen, 2008; Spasić, 2006; Spasić & Birešev, 2012; Spasić & Petrović, 2012; Petrović-Trifunović & Spasić, 2014). Për to është karakteristike se dimensionin politik i një ngjarjeje të caktuar e ka zbrapsur plotësisht në plan të dytë dimensionin artistik, që në masë të madhe gjen pasqyrim edhe në vetë diskursin. Nuk është e rastit që pjesa më e madhe e këtyre teksteve është krijuar menjëherë mbas “Tërheqjes” dhe, jo më pak e rëndësishme, në atmosferën e pritjes që Kosova të shpallë pavarësinë. Me kalimin e kohës, nga shpallja e pavarësisë, ngadalë filluan të shfaqen tekste me një strukturë tjetër, të cilat tematika politike dhe pozicioni ideologjik përthyeshin nëpërmjet gjuhës së artit. Këtu janë vënë re tre tipa të diskursit – i pari që zhvillohet rreth argumentit se arti mund dhe duhet të jetë shoqërisht i angazhuar; i dyti që artin e vë mbi politikën e ditës dhe mbron parimin e autonomisë dhe lirisë së krijimtarisë; dhe i treti që i jep artit rolin e ndërmjetësuesit në njohjen me jetën reale të njerëzve dhe problemet e tyre të përditshme. Në vazhdim do të paraqesim të katër konstruktet diskursive, duke e mbështetur analizën e tyre me citate të përshtatshme. Rezultati përfundimtar i hulumtimit do të na mundësojë vlerësimin e ndikimit të diskurseve të përmendura në ndryshimin e raportit të shoqërisë ndaj bashkëpunimit kulturor dhe cilitdo tjetër midis Kosovës e Serbisë.

Bashkëpunimi në kthetrat e betejave të brendshme simbolike

Diskurset, në themel të të cilave qëndron qëllimi për të nënvizuar ndarjet ekzistuese simbolike, i nënshtrohen plotësisht atij qëllimi dhe për këtë arsye vetë objekti i debatit e pëson shpesh, duke mbetur vetëm si shkas, ose edhe më keq, duke u shndërruar në një nga mjetet për larjen e hesapeve që kanë një pikënisje të moçme. Kështu ndodhi edhe me projektet e përbashkëta me artistët nga Kosova, të cilat për shumë autorë përbënin shkas për vazhdimin e betejave aktuale. Diskurset e këtij tipi njihen para së gjithash nga fakti se skeletin e tyre e përbën përcaktimi pro ose kundër bashkëpunimit kulturor serbo-shqiptar, ndërsa arti është në plan të dytë. Figura e armikut është jashtëzakonisht e rëndësishme, qoftë si i pranishëm apo vetëm si aludim, mirëpo Tjetri primar nuk është artisti ose shtetari kosovar, por armiku kryesor i brendshëm. Ndarja në nacionalistë dhe kozmopolitë u ringjall përmes temës së statusit të Kosovës, e cila aty-këtu sillet ndër mend e shfaqet në më shumë variante – “Patriotët serbë” vs. “fundërrinat tradhtarë”, Serbia popullore vs. “të ashtuquajturat qarqe ‘qytetare’ dhe ‘artistike’”, luftëtarët kundër terrorizmit vs. terroristët dhe glorifikuesit e tyre.

Fillimisht junoshat e Koshtunicës nga organizata naciste-ortodokse-jugend “Obraz” penguan hapjen e ekspozitës së piktorëve shqiptarë nga Prishtina, duke demonstruar me posterët e Millorad Ulemek Legijas (Milorad Ulemek “Legija”), Ratko Mlladiqit (Mladić) dhe Radovan Karaxhiqit (Karadžić); një grusht prej gjithsej treqind anëtarësh të “Obrazit” i zbrapsën forcat e lehta policore, të cilat në mënyrë paq-

dashëse përpiqeshin të mbaheshin më këmbë dhe të zbatonin urdhërin se “Obraz” është i paprekshëm, kush, bre, në ditët e pikëllimit kosovar do të na e imponojë rendin moral në shtet, nëse jo Patriotët Serbë të dëshmuar, të ndërgjegjshëm për misionin e tyre kulturologjik?

Është e qartë se prej nën gurëve këtyre javëve ka dalë jashtë rrëshqanthi gjithë ajo që në kutërbimin e vet është qelbëzuar me vite: Serbia e shfrenuar u është dorëzuar pasioneve të fashizmit, duke u kënaqur në iluzionin e tërbuar se pavarësia e Kosovës është një shkas i përsosur për t’i qëruar hesapet me çdo lloj llumi tradhtar, veçanërisht nëse dëgjohet klithma “Pešcanik” ose “Merkator” ose “ekspozita e piktorëve shqiptarë”. (Luković, 2008)

Ndarja në dy blloqe shpesh “forcohet” me motivin e rëndomtë të një Serbie kozmopolite, të kultivuar, “urbane” dhe tjetrës që ka “zbritur nga malet”. Në shembullin e mëposhtëm motivi i urbanitetit, respektivisht primitivizmit, shfaqet në kuadër të argumentimit paraprirës të taborrit kundështar.

Kur fotografitë e asaj “vepre” [artisti ksovar Alban Muja në Novi Sad i kishte vendosur tabelat me alfabetin latin pranë atyre me alfabet cirilik] janë gdhirë në disa gazeta, dhe kur ky gjest hasi në dënimin e opinionit publik, në mbrojtje të tij u ngritën ca individë nga të ashtuquajturat qarqe “qytetare” dhe “artistike”, duke e mbrojtur të drejtën e tij për t’u shprehur artistikisht. Por, do të mund të vëja bast që janë po këta njerëz “urbanë” që mbrojnë qëndrimin se e drejta e qytetarëve të moçëm është më e madhe se e drejta e ardhacakëve, respektivisht, se ardhacakët janë ata që duhet t’i përshataten qytetit, e jo e kundërta. (Grbić, 2008)

Përpjekjet për të thënë diçka lidhur me vlerën artistike të veprave më së shpeshti përfundojnë në debatin rreth qëllimshmërisë së tyre politike. Njëri nga autorët e krahason ekspozitën e përmendur “Tërheqja” me kalin e Trojës.

Çfarëdo që të themi për kalin, sado i bukur qoftë ai dhe sado besnikërisht që ta kenë bërë duart mjeshtërore, ai edhe më tej ka qenë një transportues ushtarak i kamufluar, i cili ushtarët grekë i ka futur me mashtrim në Trojë. Njësoj, sido që dikush t’i justifikojë ato fotografi duke iu referuar pop-artit, ato mbeten po ato çfarë janë. Çfarëdo që dikush të thotë lidhur me to, fotografitë e Adem Jasharit edhe më tej mbeten fotografi të Adem Jasharit, terroristit nga Drenica. Nuk do i prarojë fjala e bukur. (Ibid.)

Mbështetësit e bashkëpunimit nuk e mohojnë dimensionin politik dhe qëllimin që ato ngjarje të ushtrojnë edhe një influencë politike, por mbrojtja shkon në kahjen e diskreditimit të kundërshtarit për arsye se nuk e kupton artin – njerëz të pagdhendur këta, me botëkuptime të pagdhendura, janë inferiorë ndaj artit postmodern dhe shprehjeve të tij ironike.

Me sulmet e ashpra ndaj këtij punimi neo-popart, ata pop-ikonoklastë të rinj, edhe pse të pasfiduar me asgjë, me trimëri dolën në mbrojtje të të gjitha vlerave tona (me të cilat nuk bëhet shaka!) dhe kështu, në të vërtetë, vetëm e demonstuan edhe një herë paaftësinë e tyre proverbiale

për të kuptuar dhe marrë vesh çfarëdo mesazhi sadopak kompleks. Ironia u përplas para syve tanë, për të satën herë, me paaftësinë absolute për ta kuptuar ironinë. (Arsenijević, 2008)

Në anën tjetër, kritikët e “Tërheqjes”, apo të atyre që u shprehën në mbrojtje të saj, vënë në lëvizje një strategji tjetër të sprovuar të cilësimit të kundështarit. Meqenëse intelektualë dhe artistë të caktuar, të organizuar si “Punëtorë në Kulturë”²¹⁴, e ngritën zërin me rastin e mbylljes së dhunshme të ekspozitës, duke e shpallur atë akt pengim të “lirisë së shprehjes”, në adresë të tyre u drejtuan akuza për shkak të ringjalljes së praktikave politike dhe ligjërimit ideologjik nga koha e socializmit.

Liria e mendimit dhe e shprehjes artistike u fitua në beteja të vështira politike dhe sot nuk vihet në pikëpyetje. Për këtë arsye, diskualifikimet e këtilla ideologjike të “Punëtorëve në kulturë” bëjnë pjesë në domenin e praktikës politike anakronike që lidhet me kohë të plumbta, në të cilat ka sunduar një matricë ideologjike e vetme dhe e pakontestueshme dhe një konceptim politik. [...] Vërtet, është zhgënjyese që dikush në kohën e sotme të ringjallë dhe praktikojë një ligjërimit ideologjik përjashtues, të realizuar mbi parime të harruara – orientimi ideor, angazhimi shoqëror i artit, reagim ideologjik në një moment të dhënë shoqëror. (Vućinić, 2008)

Një nga strategjitë, e cila shfaqet shumë më shpesh tek ithtarët e bllokut “patriotik”, konsiston në vënien në pah të moskonsekuencës së kundërshtarëve, të cilët kritikohen zëshëm se nuk i ofrojnë mbështetje ndërmarrjeve të ngjashme artistike të “palës serbe”.

Nëse e marrim të mirëqenë se për punëtorët në kulturë është censurë fashiste çdo revoltë kundër paraqitjes së krimeve, përse atëherë po të njëjtit njerëz, të cilët 7 shkurtin e shohin sot si vdekje të artit bashkëkohor, vetë kanë kërkuar mbylljen e ekspozitës së Vladimir Shqepanoviçit (Vladimir Šćepanović), në të cilën ky artist ka paraqitur disa personazhe autoritare, të cilat bota globale sot i sheh si kërcënim për demokracinë, e ndër ta edhe Ratko Mlladiçin dhe Radovan Karaxhiqin? (Perić, 2008b)

²¹⁴ Grupi “Punëtorë në Kulturë” (“Radnici u kulturi”- RUK) u formua më 7 shkurt 2008 në Qendrën për Dekontaminimin Kulturor. Në organin e RUK-ut “7 shkurti” (http://www.czkd.org/szkd-arhiva/images/program/22/files/7februar_glasilo_radnika_u_kulturi.pdf) thuhet se “një grup qytetarësh dhe qytetarësh është tubuar me vetiniciativë, është vetorganizuar dhe ka vendosur që ndaj këtij akti të dhunshëm të përgjigjet me nismën artistike-politike të grupit RUK (Punëtorë në Kulturë), qëllim i të cilëve është të nisë një debat publik rreth këtij incidenti, të krijojë kushte për hapjen e ekspozitës së censuruar, si dhe të rikthejë politikën në fushën e artit bashkëkohor”. Si anëtarë të RUK-ut janë përmendur: Ana Bežić, Aleksandar Bošković, Branislav Dimitrijević, Milena Dragičević Šešić, Zoran Erić, Vladan Jeremić, Vladimir Jerić, Vida Knežević, Kristian Lukić, Ivana Marjanović, Nikoleta Marković, Svebor Midžić, Marko Miletić, Gordana Nikolić, Borka Pavićević, Darinka Pop-Mitić, Jelena Radić, Milica Ružičić, Dejan Sretenović, Branimir Stojanović, Milica Tomić, Vladimir Tupanjac, Borut Vild dhe Jelena Vesic.

Edhe më rëndësishme është mëdyshja nëse për drejtoreshën e Qendrës për Kulturë në Beograd empatia e thjeshtë për njeriun e përfshin edhe dhembshurinë për viktimat e popullit serb në Kosovë e Metohi, për të cilët askush nuk bën instalacione artistike pompoze dhe të cilët gati janë harruar në opinionin tonë publik, ashtu siç fundja ndodh edhe me marginalizimin e problemeve aktuale në zgjidhjen e problemit të Kosovës. (Vučinić, 2013)

Ndërkohë që “patriotët” kërkojnë strehë te relativizimi, ose theksojnë vlerat universale me shpresën se edhe viktimat serbe dikush do t'i vlerësojë me një trajtim të njëjtë artistik, “kozropolitët” angazhohen për artin, i cili në mënyrë dokumentare veçon fragmente të realitetit, duke e vënë historinë në parantezë dhe duke e bërë çdo lloj justifikimi të pamundshëm, madje edhe të pamoralshëm.

Ndoshta objektet reale nga ekspozita “Bogujevci/historia vizuale” mund të jenë vërtet dëshmi, madje edhe e njëmendtë, gjyqësore - se “ajo që ndodhi” ka ndodhur me të vërtetë, se është mbi të gjitha krim, të cilin e kanë kryer njerëzit dhe shteti, siç e thonë Gratë në të Zeza, “në emrin tonë”, dhe se ata njerëz janë kriminelë, njësi të komanduara të ushtrisë serbe. Kanë vrarë, kanë qëlluar pandërprerë mbi gjithçka të gjallë në lëvizje, qoftë edhe fëmijë, dhe kjo nuk mund të relativizohet, ose të këmbehet, ose të hahet, ose të heshtet, ose të harrohet në gjumë. (Pavićević, 2013)

Nuk ka në këtë histori (të fëmijëve Bogujevci), në të vërtetë, civilë të tjerë, as shqiptarë as serbë, nuk ka fqinj nacionalitetesh të ndryshme, as dëbime nga puna, as shitje të detyruar të pronave, nuk ka kurrfarë iluzioni të një jete normale, nuk ka as politikë etnikisht të organizuar, asgjë këtu nuk kanë thënë as Thaçi, as UÇK, as kisha. Këtu gjithmonë nga njëra anë janë pesë fëmijë të një familjeje të vrarë, e nga ana tjetër shteti i Serbisë. (Simonović, 2014)

Edhe njëra palë edhe tjetra presin qasje më kritike nga aktorët në Kosovë, por ndërsa të parët kërkojnë nga serbët që të largohen prej Beogradi dhe në mënyrë aktive të përfshihen në krijimin e skenës kulturore kosovare, të dytët i kritikojnë për konformizëm disa shqiptarë të njohur.

Sikur ky teatër (Teatri Popullor nga Prishtina, pas vitit 1999 i zhvendosur në Mitrovicën e Kosovës) të arrinte të lirohej prej lakut kryesor rreth qafës së vet, e thënë ndryshe prej Beogradit, besoj se do të mund ta bënte hapin e parë. Sikur drejtori Nenad Todorović (Todorović), e jo regjisori Kokan Mlladenović (Mladenović), të vendoste kontakte me Teatrin Kombëtar të Kosovës në Prishtinë, besoj se do të ndodhte një ndryshim revolucionar, të cilin as Boris Tadiqi (Tadić), as Hashim Thaçi nuk do të mund ta kuptonin, por që nuk do të mundnin të mos e mbështesnin. Atëherë vërtet do të bëheshin avangardë. (Ilić, 2011)

Tani Maliqi të lë përshtypjen e një shqiptari të frustruar, i cili ka harruar gjithçka të mirë nga rinia e vet në Beograd, ku mundte ta mbante edhe plisin e vet e askush nuk ia përmendte për të madhe. Apo ndoshta pikërisht për këtë arsye është i frustruar, sepse tani është i detyruar të flasë si gjithë tufa nga e cila ka fluturuar. Tani i duhen dëshmitë për kthim dhe pranim në gjirin e tufës së bashkëmendimtarëve, ku nuk guxon të dëgjohet as edhe një fjalë e vetme që do të dilte jashtë unisonit të ndërtuar fort, madje edhe me vrasjen e atyre që mendojnë ndryshe. (Todorović, 2014)

Këto mesazhe të prodhuara në kuadër të diskursit të betejave simbolike, të cilat para së gjithash i drejtohen kundërshtarëve shumëvjeçarë dhe bashkëluftëtarëve në fushën intelektuale, tek lexuesi anonim veprojnë me një sugjestivitet të skajshëm – ato e shtyjnë atë të përcaktohet për njërin nga identitetet e prodhura dhe të rrethuara prej diskurseve, duke i lënë në të njëjtën kohë shumë pak hapësirë për kërshtëri dhe dëshirë për të njohur diçka më shumë për fqinjët dhe artin e tyre.

Bashkëpunimi në kuadër të diskursit të artit të angazhuar

Ndryshe nga diskursi i mësipërm, i cili ndërtohet tërësisht nën ndikimin e ndarjeve ekzistuese simbolike dhe i nënshtrohet përcaktimit të armikut, mbrojtjes ose sulmit, diskursi i artit të angazhuar zhvillohet rreth argumentit se arti mund dhe duhet ta ndryshojë shoqërinë për të mirë, dhe se ky rol i tij përfshihet në historinë dhe strukturën e fushës artistike (Burdije, 2003). Kështu, për shembull, emërtimi i konferencës së parë të grupit “Punëtorët në Kulturë”, të mbajtur më 10 maj të vitit 2008, ishte: “Arti është politikë”. Ky diskurs nuk është neutral dhe i pavarur nga interesi të ngushta grupore,²¹⁵ por tek ai diskutimi me intelektualët-konkurrentë është vetëm një segment i strategjisë së përgjithshme, e cila materializohet me uzurpimin e vetë pozicionit të artit të angazhuar dhe përvetësimin e legjitimitetit të këtij pozicioni. Për pasojë ideja e artit të angazhuar plotësohet me përmbajtje konkrete, përmes të cilave kritikohen disa dukuri negative në shoqëri dhe vetëm në mënyrë të veçantë dhe tërthorazi grupe ose personalitete që konsiderohen përgjegjës për shfaqjen e tyre. Analiza e teksteve mediatike ka treguar që këtë strategji kryesisht e përdorin individë me bindje antinacionaliste, e për këtë arsye tek ata mbizotëron një qëndrim dashamirës ndaj bashkëpunimit serbo-shqiptar.²¹⁶

²¹⁵ Disa autorë mendojnë se anëtarët e RUK, me pozicionimin e tyre, kanë rënë në grackën e pushtetit dhe se, njësoj si grupet ekstreme nacionaliste, kanë ndihmuar riprodhimin e “dikotomive politike funksionale”, të cilat “politika dominante” i ka përdorur për të prodhuar konflikte brenda trupit votues dhe për ta kontrolluar atë më lehtë (Grlja), disa të tjerë shohin tek ai një “rast ku borgjezia bën ndërrimin teatral të rrobave të veta me kostume punëtoresh” (Milikić), ndërsa të tretët shohin një përpjekje që me pajtimin e drejtorisë dhe të punëtorëve të sigurohet një kalim sa më pak i dhimbshëm nga modeli i planifikuar i ekonomisë në modelin e tregut, më fleksibil dhe më të hapur (Boynik) (Boynik, 2013, 26-27).

²¹⁶ Është interesante se një qëndrim i tillë shfaqet në pjesën më të madhe të medias – duke përjashtuar NSPM (*Nova srpska politička misao*).

Arti i angazhuar, si ai i prodhuar nga pala shqiptare, ashtu edhe nga pala serbe, ose si fryt i projekteve të përbashkëta, presupozon disa gjëra. Ai provokon dhe shtron pyetje të vështira, dekonstruon modelet kulturore dominante, gjurmon mekanizmat e prodhimit të miteve, mundëson njohjen dhe mirëkuptimin e Tjetrit dhe njëkohësisht lufton kundër ksenofobisë, nacionalizmit, ideve retrograde në shoqërinë e vet dhe, së fundmi, kritikon profituesit nga lufta dhe nga paslufta dhe të gjithë ata që në vrapim pas parasë dhe famës nuk i ndalin kurrfarë skrupullash.

Piktura e shkatërruar i ka parashtuar shoqërisë kosovare guximshëm pyetjen: A është Adem Jashari një pop-yll? A mos vallë kemi dikë më të mirë për një rol të tillë? Mos vallë dikush prej tij po shtrydh ndonjë lloj përfitimi? (Živanović, 2008)

Skena bashkëkohore artistike e Prishtinës në këtë ekspozitë [“Tërheqja”] merret me rishqyrtimin e hegjemonive kulturore dominante, identiteteve nacionale e gjinore nëpërmjet artit pamor. (Perić, 2008)

Shfaqja “Fluturimi mbi teatrin e Kosovës”, me gjykimin e shëndoshë, etikisht dhe estetisht në mënyrë të vlefshme demistifikon ndikimin e politikës mbi artin dhe ngre zërin kundër ideve ekstreme politike, zgjedhjeve nën sundimin e pasioneve, të cilat në thelb janë poshtëruese dhe degraduese. (Tasić, 2012)

Neziraj gesh me sa ka zë me korrupsionin, brutalitetin, me mungesën e arsimimit, injorancën... prijësit e revolucionit nacional dhe shtetit në formim, Kosovës, dhe pikërisht në kohën që kjo ndodh. (Cvetković, 2012)

Për këtë diskurs është karakteristike se nënvizon qëllimet identike të misionit shoqëror të artit në Serbi dhe në Kosovë, çka nxjerr në pah edhe ekzistencën e problemeve të ngjashme. Ajo që i shqetëson artistët bashkëkohorë nga të dyja anët e kufirit merr konture më të qarta, ndërsa shfaqet edhe ideja për solidaritetin në linjën artistike.

Artistët e rinj nga Prishtina janë të përcaktuar fare qartë për pavarësinë e Kosovës, por përveç kësaj, në veprat e tyre të preokupuara thellësisht me tema sociale nuk ka dallim në raport me bashkëkohësit e tyre ballkanikë, pra edhe serbë. Shoqëria e politizuar, tradicionale, e mbyllur, është temë që dominon në punimet e tyre. (Perić, 2008)

Teksti dramatik *Gishti* i dramaturges së re kosovare Doruntina Basha vë në pah në mënyrën më të qartë se ngjashmëritë janë shumë më të mëdha se dallimet. Kjo pjesë, edhe përkundër gjithë koloritit lokal, ka mundur të krijohet kudo në Ballkan dhe të kuptohet më mirë dhe më thellë se në pjesën tjetër të botës. Ky fakt vetvetiu flet shumë. (Jevtić, 2013)

Ndonjëherë i bashkon pikëpamja ndaj Tjetrit të brendshëm (klasor/shtresor, politik, kulturor), e cila i identifikon dhe rrafshon, duke i bërë ashtu aleatë të natyrshëm, e që ka për pasojë faktin që artisti nga Kosova nuk e shikon më artistin nga Serbia si Tjetrin, dhe anasjelltas.

Që nga koha kur më aktivisht merrem me artin, diku që nga viti 2002, kam patur bashkë me kolegët kosovarë shumë kontakte me artistët nga rajoni, Bosnja, Kroacia, Mali i zi, Maqedonia, Shqipëria, Turqia, po edhe nga Serbia. Kemi shumë të përbashkëta dhe bashkëpunojmë mirë. Më

mirë kuptohemi me njëri-tjetrin seç na kuptojnë në mjediset tona, sepse ne në një mënyrë e provokojmë artin tradicional dhe “shijen” tradicionale të publikut. (Maljić, te: Perić, 2008a)

Ndonjëherë pikërisht publiku dhe “shija” e tij është ajo që i afron.

Unë bashkëpunoj me njerëz në Serbi dhe kjo për arsytet më të natyrshme. Ne e kemi gjuhën e përbashkët, gjuhën e letërsisë apo të teatrit. [...] Ata priten këtu me entuziazëm të madh. Prapëseprapë duhet thënë se fjala është për një pakicë që i përcjell ngjarjet e tilla, njerëz urbanë, të rinj, të shkolluar, të cilët dinë t’i çmojnë gjërat e tilla dhe të cilët vijnë t’i mbështesin ato. (Neziraj, te: Arsenijević, 2012)

E ndonjëherë simpatia zhvillohet në bazë të kritikës së armikut të përbashkët – administratës neokoloniale, vëzhguesve të huaj dhe organizatave humanitare.

Kritika e Cufajt ndaj misionëve të tilla që bëhen qëllim i vetvetes kryqëzohet me hidhërimin e Danis Tanoviçit (Tanović), filmi i të cilit *Toka e askujt* përfaqëson një nga kritikët më të mprehta të arrogancës neokolonialiste dhe misionëve të pashpirta burokratike e “civilizuese” të komunitetit ndërkombëtar në vendet faktkeqë të largëta gjithandej botës. (Bogdanović, 2013)

Një hap më tej në këtë përfaqje ndaj bashkëpunimit është qëndrimi se kritika shoqërore është aq më vrastare sa më e vlefshme artistikisht të jetë ajo.

Është me rëndësi që krahas qyteteve të tjera madje edhe Beogradit, dhe popullit të vrasësve të familjes së tyre, i është dhuruar një vepër tepër e vlefshme artistike, e do të thosha edhe jetësore. Vërtet. Pra, është hapur ekspozita me një art të angazhuar tepër serioz, i cili është më se i nevojshëm për shërimin tonë. (Stakić, 2013)

Në diskursin e artit të angazhuar detyra e artistit është të hedhë dritë mbi fenomenet negative shoqërore, e këtë ai e bën duke zbuluar faktorët kryesorë për shfaqjen e tyre – krijuesit e politikave dhe ideologjive. Nga ky aspekt ai ka mjaft ngjashmëri me diskursin e katërt, të cilin do ta paraqesim në fund.

Arti para dhe mbi të gjitha

Edhe një diskurs me të cilin mbështillet mbështetja ndaj bashkëpunimit: është diskursi tek i cili theksi vihet te gjuha universale e artit dhe fuqia e tij për t’i kapërcyer kufijtë e kësaj bote dhe për t’i bashkuar njerëzit. Rëndësia e problematikës së politikës ditore lokale tek ai është shumë më e vogël sesa në diskursin e artit të angazhuar, e vetë idetë e të qenit politik dhe e angazhimit shoqëror janë zhvendosur nga domethëniet e tyre konvencionale. Në të vërtetë, vepra është “politike” nëse “merret me atë që ka të bëjë thellësisht me spektatorin dhe jetën e tij – gjithmonë dhe gjithkund të ballafaquar me tri tema të mëdha: vdekjen, dashurinë dhe pushtetin, me këtë apo ndonjë renditje

tjetër” (Pančić, 2011). Angazhimi nuk identifikohet me kritikën, daljen në publik dhe ndikimin mbi lëvizjet shoqërore, por kuptohet në mënyrë defensive. Mbizotëron qëndrimi se arti, me vetë faktin se ekziston dhe vetëm derisa ruan autonominë në raport me ndikimet e jashtme, e bën jetën më të mirë. Në këtë sens, strategjitë dikursive deri më një i nënshtrohen mbrojtjes së autonomisë, si dhe aktit të “pastër” krijues, me të cilat, siç konsiderohet, natyrshëm shkojnë hapja kozmopolite dhe mbështetja parimore ndaj politikës së bashkëpunimit.

As Atelieja 212 nuk është kompetente dhe nuk ka pushtetin që ta pranojë pavarësinë e Kosovës, as teatri prishtinas nuk është kompetent që të pranojë se “Kosova është zemra e Serbisë”. E vetmja gjë që ato mund dhe dinë të bëjnë është të realizojnë shfaqje teatrore, të shkëlqyeshme, të këqija ose mesatare, dhe mu për njerëzit që u intereson një gjë e tillë – e të tillë ka në Beograd, në Prishtinë, në Milvoki, në Alma-Atë, krejt njësoj. Që kur ka teatër në këtë botë, trupat histrionikë shkojnë mysafirë atje ku i ftojnë (ose madje e ftojnë vetveten, why not?!), *solemnisht* duke mos u bërë merak për dasitë triviale të kësaj bote... (Pančić, 2011)

Kur arti përballet me disa praktika të tjera, për shembull me “sportin masiv, populist siç është futboli”, i cili vetëm sa e ndez urrejtjen ndërnacionale (Pančić, 2009), ky diskurs merr edhe një notë elitiste.

Njerëzit që, për shembull, shkojnë për ta dëgjuar Ballasheviqin (Đorđe Balašević) në Zagreb ose Partibrejkersët në Sarajevë (ose madje Rundekun në Beograd etc.), njerëzit që i duartrokasin Gavellës në Novi Sad ose JDP-së²¹⁷ në Rijekë, shkojnë atje sepse i duan; nuk i duan ata sepse për nga kombësia janë të këtillë a të atillë, por pse e vlerësojnë artin e tyre: kombësia e artistit është krejtësisht një kategori e parëndësishme, në të nuk ka asgjë as të mirë, as të keqe. Me sportin masiv, populist, siç është futboli, gjërat qëndrojnë plotësisht ndryshe. (Ibid.)

Vetë bashkëpunimi është shpesh parakusht dhe mjet për krijimin e artit kulminant. Dirigjenti Premil Petroviq (Petrović) e kupton kështu *The borders orchestra*, të përbërë nga muzikanë shqiptarë e serbë:

Dëshirojmë të formojmë një orkestër kulminante rajonale të standardeve më të larta europiane. Atë që asnjë vend nuk mund ta bëjë i veçuar, mund ta bëjmë së bashku. Këtu qëndron për mua thelbi i komunikimit... (Petrović, te: Ćirić, 2011)

²¹⁷ Jugoslovensko Dramsko Pozorište – Teatri Dramatik Jugosllav (shën i përkth.).

Ithtarët e pozicionit të lirisë artistike të pa interes e vendosin atë qartas kundru-all pozicionimeve të tjera, duke e konsideruar si të jashtëzakonshme dhe të veçuar, si mburojë ose strehë. Figura e artistit të mallkuar dhe të pakuptuar, vetmitar dhe vizionar, është pashmangshëm e pranishme në këtë tip diskursi. Dhe është plotësisht e parëndësishme nëse ai është serb apo shqiptar.

Për këtë arsye nuk do t'i thur "lëvdatë" Dren Maliqit që në punimin e tij, të grisur në Beograd, është gjer në atë masë kritik ndaj situatës në të cilën jeton, sepse nuk dëshiroj që në këtë mënyrë ta bëj të pranueshëm për "të tjerët", as të kërkoj analogji dhe baraspeshë që mund ta shfajësojnë këdoqoftë. Dua vetëm të them se Kosova, dhe jo vetëm Kosova, kërkon talent, kapacitet, ide të njerëzve të veçantë, të cilët ekzistojnë, të tillë ka edhe jashtë projektit dhe ata mund të merren me tranzicionin virtual ose real të botës në projekcion, nëse ia arrijnë të jenë të lirë. (Pavićević, 2008)

Dhe atëherë u ngrit Vladimir Arsenijeviq (Vladimir Arsenijević) dhe tha 'hajde të mos shtiremi, e keni parë çfarë ndodhi dje, prandaj ju nuk jeni këtu aq të mirëseardhur, vallë nuk e ndjeni ju këtë, a keni ndonjë qëndrim lidhur me këtë?' Ata [Jehona, Saranda dhe Fatos Bogujevci] edhe më tej nuk dëshirojnë të thonë asgjë të keqe, por sikur thonë 'jo, ne nuk kemi ardhur këtu për të dhënë përgjigje, ne vetëm e themi vizionin tonë artistik' dhe kështu me radhë. Pastaj çohet gazetari i *Kohës ditore* dhe thotë 'por ju duhet ta kritikoni Ivica Daçiqin, e gjithë kjo ishte vetëm një shfaqje'. Ata nuk duan ta bëjnë as këtë. Dhe pastaj ti shikon disa njerëz që kanë një moskuptim të thellë me të gjithë. (Srblijanović, 2013)

Për diskursin që e madhëron artin për art do të mund të thuhej se është diskurs zyrtar i fushës artistike, respektivisht të atyre forcave që historikisht kanë ndërtuar dhe mbrojtur autonominë e tij. Duhet patur parasysh që, edhe pse bazohet mbi hedhjen poshtë të ndikimeve të forcave të jashtme, ai jo domosdo është i liruar nga ndikimi i realitetit objektiv, respektivisht të përkatësisë, interesave dhe dasive nga të cilat është bërë.

"Jeta reale" dhe përditshmëria si pikënisje për afrim dhe bashkëpunim

Diskursi, në qendër të të cilit është dëshira për njohjen e mirëfilltë të jetës në Kosovë nëpërmjet artit të saj, e ka burimin te pakënaqësia e thellë me imazhin e Kosovës të gjeneruar nga mediat e këtushme. "Mendoj se për një periudhë të gjatë kohore, ne në Serbi e kemi ruajtur dhe konservuar Kosovën si temë [...] Ajo Kosovë mediatike, imagjinare, vërtet ka mbetur përgjithmonë në Serbi" (Ilić, 2008), thuhet në një tekst të vitit 2008. Megjithëse prodhimi i përfytyrimeve të thjeshtëzuara dhe të shtrembëruara ka vazhduar, kanë filluar të shfaqen edhe mendime për pamjaftueshmërinë e tyre, madje edhe për karakterin e tyre të dëmshëm. Fillimisht njëra palë (kozmopolitët) e

ka akuzuar tjetrën (patriotët) se Kosovën e përdor si “katalizator”, “medium me të cilin bëhet vetidentifikimi dhe vetënarracioni i qendrës simbolike dhe Fuqisë/Pushtetit real” (Pančić, 2008a), pastaj në hapësirën mediatike ka depërtuar kritika e gjendjes së përgjithshme në media, por edhe kritika e të gjithë atyre, të cilët nëpërmjet temave kosovare kanë vazhduar luftërat e veta simbolike, duke i përcjellë opinionit publik vetëm qëndrime dhe akuza, por jo edhe shqyrtime të bazuara mbi faktet ose përvojën e drejtpërdrejtë. Një pjesë e rëndësishme e kësaj kritike është formuar pikërisht nëpërmjet praktikave artistike dhe teksteve mbi artin.

Në Serbi dihet pak si jetojnë serbët, e të mos flasim për shqiptarët, në Kosovë. Informimi selektiv dhe paraqitja e përditshmërisë kosovare është e ngjashme me mënyrën në të cilën ditëve të fundit është paraqitur punimi i Maliqit. Mediat me “orientim proserb” e kanë shkëputur Elvisin, ndërsa ato “proeuropianë” Jasharin, nga konteksti i punimit që quhet “Sy më sy” dhe tërësia është vetëm kur këta të dytë e shikojnë njëri-tjetrin. (Perić, 2008)

[Ana Dragiq, autore e projektit “Refleksionet e Beogradit dhe të Prishtinës”] për vizitorët thekson se ata do të mund të shohin diçka krejt të ndryshme nga ajo që shohin në media. Pastaj pohon se “ky është një lloj tjetër i realitetit, jeta e përditshme.” (Dragić, te: Lijeskić, 2011)

Ky diskurs ka nxjerrë në pah rivalitete të reja – populli i “thjeshtë” *versus* politikanët, dhe realiteti *versus* konstruimi politik i realitetit.

Duke kombinuar emocionet e padurimit dhe urrejtjes me diktaturën bashkëkohore konsumatore *Patriotic hypermarket* vë në skenë një gjuhë teatrore krejtësisht radikale: ajo pret aty ku dhemb më së shumti duke u hedhur në fytyrë elitave politike një dozë të hidhur realiteti. (Obradović, 2011)

Shfaqja mysafire nga Beogradi *Të çoroditurit*, e shfaqur në Teatrin Oda në Prishtinë, ishte një ngjarje që ka vënë në pah se ekzistojnë tema të përbashkëta përtej paragjykimeve dhe larg nga tavolinat e negociatave. (Stanković, 2014)

Megjithëse elita politike është e prodhuar në Tjetrin primar, politika si tillë nuk hidhet poshtë. Madje arti shihet si komplement i politikës. Duke e përfshirë jetën reale, arti duhet t’i detyrojë politikanët të marrin në konsideratë hallet e “njeriut të vogël” dhe në këtë mënyrë të ndihmojnë ndryshimin shoqëror pozitiv. E kuptuar kështu, aleanca e politikës dhe artit do të mundësonte zgjerimin e hapësirës së problematikës legjitime dhe afrimin e sërishëm të politikës tek ata, prej të cilëve ajo është larguar dhe të cilët pikërisht për këtë arsye ishin të përcaktuar për të qenë pasivë e jo veprues brenda bashkësisë politike.

Mendoj se shfaqja ngrihet mbi atë që është përditshmëri politike. Për të mos ta quajtur trivialitet politik, ajo padyshim referon një kontekst të rëndësishëm universal, apo ndryshe: kur i reduktoni ato histori nga

makrotemat e mëdha globale ose kur i zhvendosni nga diskursi i letërnjoftimeve, lejeve të qarkullimit e targave të komunikacionit... dhe filloni të flisni për mënyrën sesi njerëzit jetojnë ekzistencialisht, çfarë i mundon ata njerëz, atëherë e kuptoni se është e nevojshme që krahas me dialogun politik sa më shumë të hapet një diskurs i ri artistik, i cili do të merret me njerëzit që më së shumti janë shpërfillur dhe lënë pasdore pikërisht për shkak të kësaj teme të madhe. (Mustafić, te: Trebješanin, 2011)

Mendoj se teatri është i obliguar dhe e ka për detyrë që të merret me realitetin, të ushtrojë ndikim mbi të, ta reflektojë atë, të shqyrtojë temat që gjenden gjithandej. (Bogavac, te: Trebješanin, 2011)

Në këtë tip të diskursit historia e përjetuar ka përparësi në raport me Historinë e madhe. Nëpërmjet historive personale reflektohen proceset e gjata historike dhe marrëdhëniet makroshoqërore. Këtë ide e ilustron mirë deklarata e Milan Vračarit (Vračar), koordinatorit të projektit në kuadër të të cilit Muzeu i Artit Bashkëkohor i Vojvodinës organizoi ekspozitën “Pikëpamjet: Takimi i historive personale të serbëve dhe shqiptarëve”:

Ideja jonë ka qenë që pas shumë vitesh vendqëndrimi të vendosim komunikimin kulturor midis Serbisë dhe Kosovës dhe që nëpërmjet njohjes me historitë personale dhe rrëfimet e njerëzve të thjeshtë të japim kontribut për njohjen më të thellë të historisë reciproke të serbëve dhe shqiptarëve. (Vračar, te: Mijušković, 2010)

Diskursi që rehabiliton të përditshmen, për arsye të thjeshtë se ajo është bërë pjesë e artit, është në kundërshtim të plotë me të parin, diskursin e betejave simbolike. Ai nuk i drejtohet askujt individualisht dhe askujt me emër. Tek ai vepron kritika parimore ndaj atyre që kaq shumë janë të preokupuar me kundërshtarët sa që nuk shohin më botën reale, politikanët dhe politikërinë. Kjo kritikë nuk është e helmuar me logjikën e betejave të gjertanishme dhe krahas kësaj, ose pikërisht për këtë arsye, ajo lë shumë hapësirë që të mësohet diçka për Kosovën sot, artin e saj dhe mundësitë për bashkëpunim. Vënia në plan të parë e problemeve me të cilat ballafaqohen përditë njerëzit në Serbi dhe në Kosovë ka për qëllim të tregojë se ata kanë shumë gjëra të ngjashme, se të gjithë ata janë njësoj viktime të politikave të këqija, nëse jo diçka më shumë. Me një veprim të tillë artistik realizohet drejtpërdrejtshmëria, afërsia që do të ishte e vështirë të arrihej në ndonjë mënyrë tjetër; gati vendoset kontakti “sy më sy”. Pikërisht për këtë arsye, artit në këtë diskurs i rezervohet një vend i veçantë – ndërkohë që politika tërheq kufij dhe ndan, arti është këtu për të tërhequr paralele dhe për të bashkuar.

Përfundim

Rikonstruktimi i katër diskurseve mediatike dhe analiza e përmbajtjes së tyre zbulon ekzistencën e tipave të ndryshëm të argumentimit, me të cilët përkufizohet qëndrimi ndaj bashkëpunimit kulturor serbo-shqiptar – në diskursin e parë mbështetja për bashkëpunimin shfaqet përmes mbrojtjes së pozicionit kozmopolit, ndërsa patriotizmi është në rrënjë të hedhjes poshtë të tij; në të dytin mbështetja bazohet në traditën e gjatë të betejës së artistëve për të fituar ose për të mbrojtur të drejtën për angazhim legjitim shoqëror; i treti bashkëpunimin e paraqet edhe si një mjet shtesë për të shfaqur artin kulminant dhe për të trajtuar disa tema universale; ndërsa i katërti mbështetet te gërshetimi i artit dhe jetës dhe sheh mundësinë për ta njohur Tjetrin, e kështu edhe për të vendosur lidhje. Dhe ndërsa tri diskursat e para janë mjaft të preokupuara me vetëlegjitimimin, që zhvillohet në korniza të vendosura që më parë (në konfliktet e mëparshme simbolike – diskursi i parë) apo diku tjetër (konstituimi i fushës artistike si sferë autonome, ideja e artit të angazhuar – i dyti dhe i treti), diskursi i fundit, me të cilin mbështetet hapja e artit drejt jetës reale dhe përvojave të përjetuara, përfshin shumë “të panjohura” që të mund të thuhej se “anon” ndaj kujtdoqoftë ose çfarëdoqoftë. Ai vetëm mban një shpresë të pamasë se imazhet dhe historitë, që arti i shkëput nga jeta dhe të përpunuara i kthen tek marrësit anonimë, do të arrijnë t’i afrojnë njerëzit nga të dyja anët e kufirit.

Diskursi i katërt është shfaqur më vonë në raport me diskursat e tjera të shqyrtuara. Prania e disa elementeve të tij është konstatuar në njërin prej hulumtimeve të fushës së ligjërimit të përditshëm të kryer para disa kohëve (Spasić & Birešev, 2012), i cili nxorri në pah se ky diskurs përfshin gjithashtu zhgënjimin me politikën dhe lodhjen me luftën, të cilat në hapësirën simbolike për shumë kohë kanë qenë objekt i debateve të zhvilluara midis konstrukteve diskursive të dy, apo tre Serbive. Dhe këtu përfundon ngjashmëria e tyre. Sepse, përderisa është vërtetuar se diskursi i përditshëm kryesisht shërben për t’u justifikuar ikja vetjake drejt private, e cila është e vetmja që ofron strehë nga politika e ndyrë, analiza e ligjërimit publik që lavdëron kthimin e të “thjeshtës” dhe të “përditshmes” në art, zbulon dëshirën dhe qëllimin që gjërat në shoqëri, ose shoqëritë, të ndryshojnë – nëpërmjet krahasimit, lidhjes, bashkëpunimit, e më tej, pse jo, edhe betejës së përbashkët. Meqenëse dy diskursat zhvillohen në bazë të ndjenjës së njëjtë, nuk është e pamundshme, e as e padëshirueshme, që në këtë rast diskursi publik të marrë rrugën gjer tek e përditshmja.

Burimet:

ARSENJEVIĆ, V. (2008) Pop-ikonoklastici u akciji. *Politika*. [internet] 21 shkurt. Gjetet në: <http://www.politika.rs/rubrike/Pogledi-sa-strane/33652.sr.html>. [e parë më: 17.01.2015].

ARSENJEVIĆ, V. (2012) Sa obe strane barikade. *e-novine*. [internet] 15 shtator. Gjetet në: <http://www.e-novine.com/region/region-tema/71426-obe-strane-barikade.html>. [e parë më: 21.02.2015].

BOGDANOVIĆ, D (2013) Mesije i njihove žrtve. *Vreme*. [internet] 12 dhjetor. Gjetet në: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1157773>. [e parë më: 12.01.2015].

CVETKOVIĆ, G. (2012) Naličje samostalnosti. *Beton*. [internet] 18 dhjetor. Gjetet në: <http://www.elektrobeton.net/anticement/nalicje-samostalnosti/>. [e parë më: 1.02.2015].

ĆIRIĆ, S. (2011) Suština komunikacije. *Vreme*. [internet] 6 tetor. Gjetet në: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1013695>. [e parë më: 9.01.2015].

GRBIĆ, Z. (2008) Jašari – veličanje teroriste. *NSPM*. [internet] 6 shkurt. Gjetet në: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/jasari-velicanje-teroriste.html>. [e parë më: 5.02. 2015].

ILIĆ, D. (2008) Reprize su majka znanja. *Vreme*. [internet] 14 shkurt. Në dipozicion në: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=584932>. [e parë më: 3.01.2015].

ILIĆ, S. (2011) Teatar privremeno izmeštenih. *e-novine*. [internet] 11 gusht. Gjetet në: <http://www.e-novine.com/stav/49912-Teatar-privremeno-izmetenih.html>. [e parë më: 18.01.2015].

JEVTIĆ, B. (2013) Ogoljene intime. *NIN*. [internet] 17 janar. Gjetet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2013/1/17/C1257AE8003BA1FAC1257AF-50043C71F/ogoljene-intime>. [e parë më: 13.01.2015].

LIJESKIĆ, B. (2011) Lica Beograda i Prištine. *Politika*. [internet] 14 prill. Gjetet në: <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/173906.sr.html>. [e parë më: 19.01.2015].

LUKOVIĆ, P. (2008) Kosovo ili Hollywood? *Peščanik*. [internet] 13 shkurt. Gjetet në: <http://pescanik.net/kosovo-ili-hollywood/>. [e parë më: 25.02.2015].

MIJUŠKOVIĆ, M. (2010) Lične ispovesti Srba i Albanaca. *Politika*. [internet] 15 nëntor. Gjetet në: <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/156179.sr.html>. [e parë më: 18.01.2015].

OBRADOVIĆ, N. (2011) Prateći program sa prevodom. *e-novine*. [internet] 9 nëntor. Gjetet në: <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-sa-lica-mesta/53081-Prateci-program-prevodom.html>. [e parë më: 18.02.2015].

PANČIĆ, T. (2008) Predlog za razmišljanje. *Vreme*. [internet] 10 janar. Gjetet në: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=561517>. [e parë më: 2.01.2015].

PANČIĆ, T (2008a) Floskule u šetnji. *Vreme*. [internet] 13 mars. Gjetet në: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=600385>. [e parë më: 3.01.2015].

PANČIĆ, T. (2009) Nedeljna porcija mržnje. *Vreme*. [internet] 5 mars. Gjetet në: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=835433>. [e parë më: 5.01.2015].

- PANČIĆ, T. (2011) Glumci nisu stigli, sire. *Vreme*. [internet] 28 prill. Gjetet në: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=988060>. [e parë më: 8.01.2015].
- PAVIĆEVIĆ, B. (2008) Kako misliti Kosovo. *Peščanik*. [internet] 23 mars. Gjetet në: <http://pescanik.net/kako-misliti-kosovo/>. [e parë më: 25.02.2015].
- PAVIĆEVIĆ, B. (2013) Bogujevci/vizuelna istorija. *Danas*. [internet] 20 dhjetor. Gjetet në: http://www.danas.rs/danasrs/kolumnisti/bogujevcivizuelna_istorija.887.html?news_id=273258. [e parë më: 25.01.2015].
- PERIĆ, D. (2008) „Kontekst“ Adema Jašarija. *NIN*. [internet] 31 janar. Gjetet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/1/31/C12573B50045C71D-C12573E2003A1698/kontekst-adema-jasarija>. [e parë më: 10.01.2015].
- PERIĆ, D. (2008a) Upotreba albanske ikone. *NIN*. [internet] 31 janar. Gjetet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/1/31/C12573B50045C71D-C12573E2003A20EC/upotreba-albanske-ikone>. [e parë më: 10.01.2015].
- PERIĆ, D. (2008b) Čistka do poslednjeg radikala. *NIN*. [internet] 15 maj. Gjetet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/5/15/C12573B50045C71D-C125744B004ADF96/cistka-do-poslednjeg-radikala>. [e parë më: 12.01.2015].
- SIMONOVIĆ, M. (2014) Odakle su deca porodice Bogujevci? *Peščanik*. [internet] 4 janar. Gjetet në: <http://pescanik.net/odakle-su-deca-porodice-bogujevci/>. [e parë më: 28.02.2015].
- SRBLJANOVIĆ, B. (2013) Bogujevci/Radio emisija. *Peščanik*. [internet] 20 dhjetor. Gjetet në: <http://pescanik.net/emisija-20-12-2013/>. [e parë më: 27.02.2015].
- STAKIĆ, P. (2013) Bogujevci i bogojavci. *Peščanik*. [internet] 19 dhjetor. Gjetet në: <http://pescanik.net/izlozba/>. [e parë më: 27.02.2015].
- STANKOVIĆ, R. (2014) Dijalog različitih. *NIN*. [internet] 30 janar. Gjetet në: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2014/1/30/C1257C4A003A6B1DC-1257C6F00431CC7/dijalog-razlicitih>. [e parë më: 14.01.2015].
- TASIĆ, A. (2012) Trgovine patriotizmom. *Politika*. [internet] 14 dhjetor. Gjetet në: <http://www.politika.rs/rubrike/Kritika/pozorisna-kritika/243005.sr.html>. [e parë më: 22.01.2015].
- TODOROVIĆ, Lj. (2014) Škeljzen Malići u jat u istomisljenika. *NSPM*. [internet] 8 nëntor. Gjetet në: <http://www.nspm.rs/hronika/ljubinko-todorovic-skeljzen-malici-u-jatu-istomisljenika.html>. [e parë më: 13.02.2015].
- TREBJEŠANIN, B. G. (2011) Svi glumimo Srbe i Albance. *Politika*. [internet] 20 korrik. Gjetet në: <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/184884.sr.html>. [e parë më: 20.01.2015].
- VUČINIĆ, M. M. (2008) Radnici u kulturi i nova kulturna revolucija. *NSPM*. [internet] 29 maj. Gjetet në: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/radnici-u-kulturi-i-nova-kulturna-revolucija.html>. [e parë më: 7.02.2015].
- VUČINIĆ, M. M. (2013) Politikantska provokacija – hoće li biti izložbe u Prištini? *NSPM*. [internet] 18 dhjetor. Gjetet në: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/poli>

tikantska-provokacija-hoce-li-biti-izlozbe-u-pristini.html. [e parë më: 10.02.2015].

ŽIVANOVIĆ, M. (2008) Jašari Has Just Left the Building. *Beton*. [internet] 19 shkurt. Gjendet në: <http://www.elektrobeton.net/wp-content/uploads/2013/05/BetonBr39.pdf>. [e parë më: 27.01.2015].

Literatura:

BOURDIEU, P. and WACQUANT, Loïc J. D. (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

BOURDIEU, P. (2001) *Language et pouvoir symbolique*. Paris: Éditions Fayard.

BOYNIK, S. (2013) Teorija incidenta: kako promišljati odnos umetnosti i politike izvan okvira funkcionalizma (slučaj zatvaranja izložbe *Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine* u Beogradu, 7. februara 2008). në: Knežević, V, Lukić, K, Marjanović, I., Nikolić, G. (red.) *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika. Knjiga eseja i intervju o Kosovu i Srbiji*. Novi Sad: Cenzura. fq. 14–30.

BURDIJE, P. (2003) *Pravila umetnosti. Geneza i struktura polja književnosti*. Novi Sad: Svetovi.

CHOUliARAKI, L., FAIRCLOUGH, N. (1999) *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

FAIRCLOUGH, N. (1995) *Media Discourse*. London: Edward Arnold.

JANSEN, S. (2008) Cosmopolitan Openings and Closures in Post-Yugoslav Antinationalism. në: Nowicka, M., Rovisco, M. (red.). *Cosmopolitanism in Practice*. Aldershot: Ashgate, fq. 75–92.

PETROVIĆ-TRIFUNOVIĆ, T., SPASIĆ, I. (2014) Patriotism and Cosmopolitanism in Intellectual Discourse: „Peščanik“ and „Nova Srpska Politička Misao“. *Filozofija i društvo*. XXV (4). fq. 164–188.

SPASIĆ, I. (2006) Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji. në: Nemanjić, M. i Spasić, I. (red.). *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. fq. 137–171.

SPASIĆ, I., BIREŠEV, A. (2012) Social Classifications in Serbia Today: Between Morality and Politics. në: Cvetičanin, P. (red.). *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe. fq. 155–172.

SPASIĆ, I., PETROVIĆ, T. (2012) Varijante „Treće Srbije“. *Filozofija i društvo*. XXIII (3). fq. 23–44.

Përktheu: Anton Berishaj

Ana Birešev

Institute for Philosophy and Social Theory
University of Belgrade

‘Face to face’: Serbian-Albanian cultural cooperation in the media discourse

Abstract:

Since 2008 several literary, theatrical and art events have been organized in collaboration with Albanian artists. This paper analyses discourses produced in Serbian media on the occasion of these events. It is examined to what extent (if any) did the given discourses reproduce the logic and instruments of discourses identified in the previous research on the symbolic struggles in Serbia, and how a specific topic – art – influenced the form and the content of the messages. My study found four types of discourses: one, mainly characterized by its reliance on the matrices of intellectual-political positioning established in the prior symbolic struggles; second, based on the argument that art can, and should, be socially engaged; third, the one that raises art above the daily politics and defends the principle of the autonomy and creative freedoms; fourth, the discourse in which art has been given the role of the mediator for discovering the ‘real life’ and the problems people are facing in everyday life. The analysis of these discourses includes the assessment of their influence on the change of the society’s relation towards cultural, but also other kinds of cooperation between Kosovo and Serbia.

Key words:

Serbia, Kosovo, art, collaboration, symbolic struggles, discourse.

Adriana Zaharijeviq (Adriana Zaharijević)

Instituti për Filozofi dhe Shkenca Shoqërore

Universiteti i Beogradit

Komuniteti i të shpronësuarave: Koalicioni paqësor i grave

Abstrakt:

Teksti shqyrton mundësinë e formimit dhe përkujdesjes së komuniteteve alternative, duke marrë si shembull Koalicionin e Grave për Paqe të krijuar nga Rrjeti i Grave të Kosovës dhe rrjeti i Grave në të Zeza. Pyetja themelore që shërben si pikënisje e këtij teksti është nëse janë të mundshme komunitetet që tejkalojnë përkatësinë identitare dhe në çfarë marrëdhënie janë ato me “komunitetet” e përcaktuara nga territori, kombi (ose shteti kombëtar), si dhe me trupat supranacionale artificiale e simbolike, këtu të përfshira me nocionin e bashkësisë ndërkombëtare. Qëllim themelor është hulumtimi i potencialit politik të komunitetit që dëshiron të mbështetet tek logjika e paqes dhe e hedhjes poshtë të logjikës së zotërimit (nën parullën “njerëzit, jo territoret”). Komuniteti i aktivisteve, i realizuar në formën e Koalicionit të Grave për Paqe, përkufizohet si një komunitet i shpronësuar, ndërsa ky koncept zhvillohet mbi bazën e teksteve të Xhudit Batler (Judith Butler) dhe Atena Atanasiu (Athena Athanasiou). Ky koncept frytdhënës filozofik inkuadrohet këtu, për t’iu përqsuar në një mënyrë tjetër kontekstit të shtetit ambivalent, të ndarë e të copëzuar, si dhe të luftës së vazhdueshme dhe të pranishme për një kohë të gjatë.

Fjalët çelës:

komuniteti, pafuqizim, Koalicioni i Grave për Paqe, Rrjeti i Grave i Kosovës, Gratë në të Zeza

I gjithë ky libër i kushtohet figurës së armikut dhe përpjekjes për ta kuptuar, marrë në konsideratë dhe për t'u shlyer me të – por jo në kuptimin e shlyerjes së hesapve siç ndodh rëndom me armikun, por përmes rikonfigurimit dhe artikulimit ndryshe të marrëdhënieve me të – dhe teksti i fundit i përmbledhur këtu ka në qendër të vet pikërisht një përpjekje për të themeluar një komunitet të ri. Si të jesh bashkë me armikun? Si të shkatërrohet aura e armiqësisë, e krijuar pikërisht mbi presupozimet e ekzistencës së një kolektivi, bashkësisë të mbyllur, të përhershëm dhe unik, dhe të krijohet një komunitet që është i ndryshëm? A është një komunitet i këtillë çështje gjithmonë dhe vetëm e përfytyrimit (për më tepër, e trillimit), diçka për të cilën padyshim mund të jepet llogari, edhe pse gjatë ndërtimit të tij gjithmonë do të dalë se dikund llogaria u bë gabim?

Ideja themelore e këtij teksti – të rivlerësojë mundësinë e komuniteteve alternative ose madje utopike që *nuk* bazohen tek territori, gjaku dhe kujtesa e përbashkët, edhe pse duhet t'i marrin ato në konsideratë – më ka lindur më herët kur lexova një paragraf në njërin prej teksteve të rralla që merren me marrëdhëniet midis aktivisteve femine nga Kosova dhe Serbia. Në tekstin “Gratë në Kosovë: terrenet e kontestuara”, të botuar në vitin 1999, Julie Mertus pohon:

Aktivistet serbe dhe aktivistet shqiptare ballafaqohen, ndërkaq, me një seri zgjedhjesh deri-diku të ndryshme në procesin e formimit të identitetit. Gratë nga Serbia (*Serbian women*) që luftojnë për të drejtat e grave, të refugjatëve dhe minoriteteve nacionale, janë të etiketuara si tradhtarë në komunitetet e tyre. Për të qenë aktiviste që luftojnë për të drejtat e grave, gratë nga Serbia kanë qenë të detyruara ta vendosin identitetin e vet gjinor para identitetit të vet serb – emërtim që në bashkësinë ndërkombëtare u barazua me shtypësin/agresorin/kriminelin e luftës. Po ashtu, gratë shqiptare (*Albanian women*) që luftojnë për të drejtat e grave dhe flasin për të drejtat e njeriut për të gjithë, janë në rrezik që populli i tyre t'i shpallë tradhtarë. Mirëpo, thirrja për solidaritetin midis shqiptarëve të Kosovës është aq e fuqishme, ndërsa çmimi i daljes nga radhët aq i lartë, saqë shumica e shqiptareve nuk mund të zgjedhë dhe ta shquajë identitetin e vet gjinor në vend të atij shqiptar. Gjithashtu, për dallim nga serbet, ato as që janë të detyruara ta bëjnë një gjë të tillë, meqenëse “shqiptari i Kosovës” nuk është i barazuar me agresorin, por me viktimën e përvuajtur. (Mertus, 1999, 172-173)

Nocioni “komunitet” në këtë fragment shfaqet dy herë dhe pikërisht në dy kontekste plotësisht të ndryshme. Për këtë tekst asnjëri prej tyre nuk është qendror, megjithëse do të shihet që të dy ndikojnë fuqishëm në pa/mundësinë e zhvillimit të komunitetit që dëshiroj të shqyrtoj këtu. Në këtë paragraf aktivistet janë të ndara: janë të ndara midis tyre dhe janë të lidhura me “të vetët”, qoftë me solidaritet, qoftë me faktin që “të tyret” i mohojnë/përrjashtojnë. Kësaj ndarjeje të ndërsjelltë para së gjithash

i referohen atributet kombëtare – (gratë) shqiptare dhe serbe – por edhe alegoria që këto kombësi i shndërron në agresorë dhe viktime. Së fundi, si paragrafi konkret edhe teksti në tërësi i kushtohen përcaktimit të qëndrueshmërisë së identitetit, gjinor e kombëtar, si dhe gërshetimit potencial të tyre. Çështja që më preokupon në tekstin tim është nëse është i mundshëm një komunitet mbi dhe jashtë identitetit, një komunitet feminist që nuk është ekskluzivisht gjinor dhe as që është në mënyrë vendimtare i përcaktuar nga përkatësia këtij apo atij populli.

Pse ky tekst përqendrohet te komuniteti i aktivisteve feministe? Në pjesën e parë do t'i përgjigjem kësaj pyetjeje, duke e paraqitur këtë komunitet si të formuar në mënyrë paradigmatiche nga "shpronësimi" (*dispossession*).²¹⁸ Ekzistojnë mënyra të shumta për të përkufizuar feminizmin. Nga ana tjetër, edhe pse bëhet fjalë për diçka ekzistenca e së cilës në vetvete nënkuptohet, nuk është edhe aq e thjeshtë ta përkufizosh komunitetin feminist përveç se me disa cilësime njësoj të paqarta, krahas atyre alternative dhe utopike. Si shembull të komunitetit të të pafuqizuarave/shpronësuarave do të shqyrtoj Koalicionin e Grave për Paqe, të krijuar nga Rrjeti i Grave në të Zeza dhe Rrjeti i Grupeve të Grave të Kosovës. Këtë shembull e konsideroj të çmuar për shqyrtimin e natyrës së komuniteteve, të cilat nuk janë as organike dhe simbolike si "populli ynë", as artificiale e simbolike si "bashkësia ndërkombëtare". Konteksti në të cilin shfaqet ky komunitet – konteksti i shtetit ambivalent, të ndarë e të copëzuar, i luftës së vazhdueshme për një kohë të gjatë, si dhe gërshetimi me praninë e të dy "komuniteteve" të përmendura – do të hapë dimensione të ndryshme të karakterit të tij alternativ, ndërsa pengesat ndaj qëndrueshmërisë së tij do të shihen si tregues të karakterit të tij thelbësisht utopik.

Komuniteti feminist si komunitet i të "shpronësuarave"

Në librin *Dispossession*, Xhudit Butler dhe Atena Atanasiu këtë nocion shumështrësor e përcaktojnë me vlerë të dyfishtë. Shpronësimi ka domethënie pozitive, sepse shfaqet si kusht i autonomisë: si individë mund të jemi autonomë pikërisht pse ekzistojnë kufij të caktuar heteronomë për vetëmjaftueshmërinë tonë, të cilët, përkundër autonomisë, bëjnë që të jemi qenie thelbësisht relacionale dhe reciprokisht të ndërvarura. Me fjalë të tjera, edhe pse e zotërojmë vetveten, kjo pronësi nuk është asnjëherë absolute, asnjëherë pa mbetje, asnjëherë nuk i përjashton të tjerët të ndryshëm jashtë nesh – të cilët mund dhe nuk jemi të detyruar që ndërgjegjshëm t'i përfshijmë në përcaktimin e kufijve vetjakë. Në anën tjetër, shpronësimi nënkupton edhe një gjendje në të cilën nën një formë detyrimi mbetemi të privuar nga prona: privohemi nga shtëpia, privohemi nga të drejtat qytetare, mjetet për jetesë, toka, ajo që, deshëm ne apo s'deshëm, na lidh me diçka "tonën", me diçka që na përket. Lufta ose trajtat e

²¹⁸ Krahas vetëdijes së fjala është për një neologjizëm që as në gjuhën angleze, nga e cila përkthehet këtu, nuk është një term në përdorim të përgjithshëm, nocionin *dispossession* e përkthej si shpronësim, duke iu referuar kështu domethëniet të tij të shumfishta: të privosh nga prona, të përjashtosh nga ndarja e pronës, por edhe të syrgjynosësh, dëbosh dikë. Më pas në tekst do e zhvilloj më tej domethënien e tij, duke iu referuar librit *Dispossession* (Butler & Athanasiou, 2013).

ndryshme të dhunës juridike shpronësimin e sjellin deri te kufijtë e mundësisë për të mbijetuar ose te gjendja në të cilën mundësia e vetë jetës vihet në pikëpyetje (Butler & Athanasiou, 2013, 2-3.)

Duke i zhvilluar këto dy këndvështrime të shpronësimit, Butler dhe Athanasiu këmbëngulin te dy pika qenësore shtesë. Ajo që i lidh të dy trajtat e shpronësimit është varësia strukturore nga normat shoqërore, të cilat janë rregullatore dhe mundësojnë komunikimin kulturor (Ibid., 92). Normat janë aty “para” individit dhe vendosjes së tij në botën e relacioneve dhe reciprocitetit: ato e kushtëzojnë mënyrën me të cilën “e zgjedhim” autonominë në marrëdhëniet e ndërvarësisë, mënyrën me të cilën e ndërtojmë sociabilitetin në të cilin investojmë vetveten. Po ashtu, normat rregullatore (gjithsesi, rregullatore në një mënyrë tjetër, megjithëse shpesh të lidhura simbolikisht me të parat) nuk i kushtëzojnë vetëm trajtat e reciprocitetit, por edhe mundësitë radikale të mbijetesës sonë. Për arsye se, bie fjala, në një vend të caktuar në planet emrat janë të normativizuara në një mënyrë të caktuar, për arsye se janë në një lidhje të vendosur shoqërisht me kujtime, përfytyrime dhe pritje të caktuara, njerëzit mund t’u ekspozohen formave të ndryshme të represionit, torturave dhe mund të privohen nga dinjiteti dhe jeta. Nga ana tjetër, ndërkaq, këto dy domethënie të shpronësimit duhet edhe të ndahen, meqënëse midis gjendjes së shpronësimit, apo ndryshe relacionalitetit tonë bazik (më së shpeshti plotësisht të pavullnetshëm) që na bën të shpronësuar, të privuar nga ajo që është dashur të jetë jona, nuk ekziston një “lidhje ontologjike, kauzale ose kronologjike”. (Ibid., 5). Mungesa e kësaj lidhjeje mund të lërë hapësirë për veprim, respektivisht hapësirë për përpjekje për krijimin e komuniteteve të tjera që i ripërkufizojnë normat shoqërore ekzistuese.

Është tepër e rëndësishme të kuptohet se në ç’mënyrë historitë e materializimit të trupave të caktuar dhe ndërtimit të autonomive të caktuara dhe sferave të sociabilitetit të tyre formojnë pozitën e pronës sot. Të kesh autonomi, shtet dhe të drejta, siç dëshmojnë Butler dhe Athanasiu, gjithsesi do të thotë të hasësh në histori robërie, kolonizim, aparteid, tëhuajësim kapitalist, imigracion dhe politika azili, mutikulturalizëm postkolonial liberal, normativitet gjinor dhe seksual, politika mbi sigurinë dhe politika humanitare (Ibid., 10). Të kesh autonomi, shtet dhe të drejta po ashtu nuk është as gjendje permanente as e pandryshueshme, dhe këtë na e kujtojnë si historitë e krijimit të shteteve, ashtu edhe lidhja inherente e historisë së fenomeneve të përmendura me historinë e vet shteteve, të drejtave të njeriut dhe autonomisë.

Në ç’mënyrë mund të pohohet se komuniteti feminist është komunitet i të shpronësuarave? Në feminizëm ekziston një traditë e gjatë, megjithëse e vënë në dyshim, e cila e thekson fuqishëm virtytin e relacionalitetit (Gilligan, 1982), virtyt që, siç pohohet, gratë e artikulojnë dhe e pranojnë me më shumë gatishmëri. Relacionaliteti i kuptuar kështu jo rrallë vihet në lidhje me etikën e përkujdesjes, ku përkujdesja është një “praktikë shoqërore dhe morale, të cilën e karakterizon përkushtimi i sjelljes së drejtë ndaj vetvetes, të tjerëve dhe botës materiale”, vetëdije e ndërtuar se mund të jetojmë vetëm në saje të pranisë së të tjerëve që i kontribuojnë mirëqenies sonë (Sevnhuysen, 2005, 12). Duke mos e anashkaluar tërësisht këtë traditë mendimi – meq-

nëse ajo mund të jetë jashtëzakonisht e çmuar në rastet kur shpronësimi barazohet me privimin në luftë dhe abrogimin e të drejtave – do të pohoja se këtu është më e rëndësishme të theksohet këmbëngulja te kufijtë e autonomisë dhe komuniteti që mund të zhvillohet pikërisht mbi vetëdijen për ata kufij. Një komunitet i tillë është alternativ në masën në të cilën përpiqet t'i kontestojë normat shoqërore që e rregullojnë edhe autonominë edhe ndërvarësinë e individëve gjoja të vetëmjaftueshëm.

Procesi i ndërtimit të komunitetit, tek i cili relacionaliteti vendoset krahas për krahas me autonominë, presupozon mendimin jashtë logjikës së pronës (Butler & Athanasiou, 2013, 7). Logjika e pronës nuk ka të bëjë vetëm me pronësinë, por edhe me të drejtën e parafytyruar, e cila buron prej saj, për ta përcaktuar dhe shpallur njerëzoren në pajtim me vlerësimin e pushtetit të secilit që ta zotërojë vetveten, pushtet që historikisht është mohuar ose kufizuar në bazë të gjinisë, racës dhe klasës (Zaharijević, 2014). Ajo, për këtë arsye, është e përcaktuar në masë të njëjtë edhe nga e drejta e përfytyruar për të zotëruar tjetrin dhe për shpërndarjen e treguesve të njerëzores (Bourke, 2013). Të mendosh shpronësueshëm, prandaj, kërkon të menduarit e një autonomie të formuar në një mënyrë tjetër, e cila nuk do të mbështetet te hierarkizimi i aftësisë për njerëzoren dhe prodhimi i jetëve të pavlera – trupa që janë më pak se ata njerëzorë, që mund të hedhen poshtë më me lehtësi, të asgjësueshëm me më tepër justifikim.

Të menduarit e një autonomie të formuar në një mënyrë tjetër kërkon përfytyrimin dhe krijimin e një politike tjetër që e përfshin vetëdijen për lëndueshmërinë personale dhe institucionale, politikë që e shtur logjikën e pronës dhe logjikën e paqes: “Paqja është njëfarë rezistence ndaj kënaqësisë së tmerrshme të të bërit luftë. Ajo është përkushtim ndaj jetës me një lloj brishtësie në relacion me të tjerët dhe mundësinë për t’iu nënshtruar lëndimeve, e cila, në të vërtetë, u jep kuptim jetëve tona individuale. Mendoj se kjo mënyrë e vështrimit të gjërave është një drejtim shumë më i vështirë dhe individit nuk mund ta bëjë i vetëm” (Butler, 2007, 76). Logjika e paqes është në themel të komunitetit të të shpronësuar(a)ve, meqenëse ajo bazohet në refuzimin që autonomia të fortifikohet në llogoren e hakmarrjes, në zhvendosjen e lëndueshmërisë vetjake te të tjerët dhe në perpetuimin/përsëritjen e vazhdueshme të dhunës. Për këtë arsye, komuniteti i të shpronësuarave nuk do të jetë një bashkësi e atyre që janë solidare në një gjendje syrgjynosjeje, privimi dhe abrogimi, në një gjendje të jo-njerëzores së shpallur. Përkundrazi, bëhet fjalë për komunitetin e atyre që janë solidare në angazhimin kundër mundësisë që shteti, të drejtat dhe autonomia të definohen në bazë të “alokimit diferencial të njerëzores” (Butler & Athanasiou, 2013, 31).

Këtë komunitet nuk e bën feminist identiteti gjinor i personave që e përbëjnë.²¹⁹ Ajo që e bën feminist është rezistenca ndaj idealit të logjikës së autonomisë gjoja uni-

²¹⁹ Mirëpo, duhet theksuar se praktika dhe politika institucionale të caktuara, si Rezoluta 1325 e Kombeve të Bashkuara, e cila për këtë kontekst është veçanërisht e rëndësishme, e përcaktojnë seksin/gjininë e aktorëve, duke theksuar rolin e tij/saj vendimtar në suazat e brendshme shtetërore dhe ndërkombëtare. Koalicioni i Grave për Paqe një pjesë të aktiviteteve të veta i ka organizuar pikërisht rreth zbatimit të kësaj rezolute. Po ashtu, duhet theksuar se në teorinë dhe praktikën feministe nuk ekziston një qëndrim unik dhe konsensus universal rreth temës – natyrës, shkaqeve dhe pasojave – së dhunës, si dhe rreth politikës së joviencës (shih. Frazer & Hutchings, 2014).

versale: meqenëse një ideali të tillë nuk i përvidhet vetëm maskulinizmi (Butler, 2007, 7), por edhe kushtëzimi me prejardhjen specifike klasore, racore dhe nacionale të personave që e kanë fuqinë ta mendojnë veten si autonomë dhe që, *a fortiori*, të tjerët t'i shpallin si më pak të vlefshëm, më pak njerëzorë, dhe që mund të ndahen nga ajo që u takon me logjikën e universalitetit. Ajo që e bën feminist është të kuptuarit e kontinuumit të dhunës, të domosdoshme që logjika e pronës të mbetet e vetmja valide: logjika me të cilën mbrohet ruajtja e paprekshmërisë vetjake dhe justifikohet asgjësimi i të tjerëve në luftë ose në dhunën juridike të ushtruar.

Njerëzit, jo territoret

Zgjedhja që komuniteti feminist të përcaktohet në këtë mënyre duhet të mundësojë të kuptuarit e motivit të përpjekjeve për krijimin e rrjeteve paqësore midis njerëzish, të cilët janë të ndarë edhe me kufij fizikë edhe me sinoret simbolike të nderit, gjakut dhe kujtesës, sinore që ndonjëherë i përvijojnë ndalesat në mënyrë më efikase se çfarëdo lloj kufijsh administrativë. Njerëz të tillë jetojnë në meridiane të ndryshme, prandaj koalicioni i grave të Kosovës dhe të Serbisë nuk mund të konsiderohet një rast i izoluar dhe tërësisht unik. E drejta për vetëpërcaktimin e prejardhjes, historinë që konsiderohet një seri faktesh të pranuar, e jo një kujtesë e konstruktuar, e drejta për emancipim nga mosbesimi kronik dhe armqësia, më në fund, për realizimin e sovranitetit dhe kërkesës për autonomi, përbëjnë kornizat historike të krijimit të “komuniteteve të përfytyruara” të panumërta, si dhe kontekstet në të cilat ato krijohen edhe sot. Ndërtimi i identitetit, e këtë nocion problematik po e përdor në gjurmët e paragrafit të cituar nga teksti i Julie Mertus, gjithashtu shkon shpesh krahas për krahas me parimet e çuditshme të ndërtimit të “tonave” – të çuditshëm sepse para detyrimit për t'i themeluar “tonët” shpesh nuk ka as “komunitet” ose “identitet”. Lufta për vendosjen e kufijve, për përkufizimin e territorit (të larë me gjakun “tonë” dhe të shenjtar me shenjat “tona” të kujtesës) dhe përcaktimin e identitetit shpesh, historikisht dhe sot, janë shndërruar në konflikt të armatosur. Në këtë mënyrë, fitorja në luftë mundëson që edhe prejardhja edhe historia edhe identiteti edhe territori të bëhen prona legjitime, të pakontestueshme, të pushtuara.

E vetëdijshme se shqyrtimi që pason domosdo do të jetë tepër i thjeshtëzuar, dëshiroj që shkurtimisht të ndërlihem me citatin e fillimit (Mertus, 1999, 172-173) dhe t'i fus dy komunitetet që e njohin veten në të si mbështetëse të përkufizimit të identiteteve aktiviste. Kur kryeministri i atëhershëm i Serbisë, Vojislav Koshtunica, në protestën masive në Beograd me rastin e shpalljes së pavarësisë së Kosovës, shqiptoi një varg pyetjesh retorike, retorike nga perspektiva e atëhershme, por veçanërisht nga e somja, asnjëra në të vërtetë nuk kishte të bënte me komunitetin.²²⁰ as dy komunite-

²²⁰ “Qytetarë të nderuar të Serbisë, Serbi! Ç’është Kosova? Ku është Kosova? E kujt është Kosova? Ka njeri midis nesh që nuk është nga Kosova? Ka njeri midis nesh të mendojë që Kosova nuk është e tij? Kosova, ky është emri i parë i Serbisë! Kosova i përket Serbisë! Kosova i përket popullit serb! Ashtu ka qenë gjithmonë dhe ashtu do të jetë përherë!” (shih. <https://www.youtube.com/watch?v=XuQ8vByU2n4>)

tet (shumicë) që historikisht e kanë banuar Kosovën, shqiptare e serbe, as “komuniteti” e shtetit të Serbisë kundruall “komunitetit” të shtetit të Kosovës.²²¹ Në vend të komuniteteve të njerëzve, ai flet për territorin dhe raportin (e prishur) të dominimit në të.

Marrëdhëniet e grupeve të kundërvëna etnike në Kosovë edhe para shpërbërjes së RSFJ-së përshkruhen si marrëdhënie dominimi të përcaktuara historikisht (Popović, Janča, Petovar, 1990).²²² Të mbështetura nga stereotipa etnikë të fuqishëm dhe stabile, si dhe me angazhimin gjithnjë e më këmbëngulës për “të drejtat historike” gjatë viteve 80-të të shekullit XX, ato ashpërsohen veçanërisht në fillim të dekadës që pason, kur marrëdhëniet e deriatëhershme relativisht të ekuilibruara dëshirohet të ndryshohen me zgjidhje të reja kushtetuese dhe institucionale, çfarë bëri që më të mos vlejë Kushetuta e RSFJ-së e vitit 1974 (Ibid., 27; Malić, 2014). Relacioni i dominimit të hapur institucional fillon me shpërndarjen e organeve të pushtetit kosovar dhe me përjashtimin e mëvonshëm masiv të shqiptarëve nga puna në administratën shtetërore. Pala shqiptare do përgjigjet me një varg grevash të përgjithshme masive, e pastaj edhe me bojkotin solidar të institucioneve shtetërore dhe krijimin e toleruar të organeve paralele të pushtetit, mediave të pavarura, sindikatave, sistemit shëndetësor dhe shkollor (Rajnek, 2002, 458-459; rreth sistemit shkollor shih Mala-Imami, në këtë libër). Me instalimin e sistemit shumëpartiak dhe abrogimin e “kuazishtetësisë” së gjeratëhershme (Krasnići, 2012, 123) dhe autonomisë relative të Kosovës brenda republikës unitare të Serbisë, të krijuar me forcë, popullsia e Kosovës në mënyrë efikase u nda në dy “komunitete” sipas përkatësisë etnike dhe lojalitetit ndaj Beogradit/Prishtinës. Organizimin e mbylljes së këtyre komuniteteve e udhëhiqnin forcat policore, si mishërim i republikës së re unitare serbe, të cilat me themel zbatonin disintegrimin brenda vetë Kosovës dhe integrimin e Kosovës në republikën e Serbisë. “Gjer më 1992, në Kosovë u zhvilluan dy blloqe politike të papajtueshme” (Janjić, Lalaj, Pula, 2009, 286), siç do të mbesë edhe pas përfundimit të luftërave në/me ish republikat tjera, edhe pas vitit 1999, edhe pas rënies së Millosheviqit, edhe gjatë viteve që do t’i paraprijnë shpalljes së pavarësisë së Kosovës, edhe në vitet që do të pasojnë.

Lufta për pavarësinë e Kosovës me të cilën do të abrogoheshin marrëdhëniet e dominimit të shtetit mbi popullatën kishte faza të ndryshme. Politika shqiptare dominuese në gjysmën e parë të viteve 90-ë – pavarësia dhe joviolenca – dhe mungesa e qartë e gatishmërisë së komunitetit ndërkombëtar që t’i shqyrtojë kërkesat për pavarësi, sollën shtimin progresiv të dhunës dhe mungesën parimore të besimit të zgjidhja me mjete juridike dhe paqësore – që do të kulmojë me trajtat multilaterale të konfliktit të armatosur në vitet 1998-1999. Me praninë e mëvonshme të komunitetit

²²¹ Ndoshta do të mund të thuhet, ç’është e vërteta, se një pjesë e këtij fjalimi, si dhe i fjalimeve të tjera të ngjashme, i drejtohet “komunitetit” të tretë, atij ndërkombëtar. (shih. Nakarada, 2007).

²²² “Të gjitha pushtetet, vendase dhe të huaja, në masë më të madhe a më të vogël, turke, austriake, serbe dhe kosovare (pas marrjes së autonomisë), në mënyrë të alternuar kanë favorizuar, apo diskriminuar, për arsye të ndryshme politike, njërin nga dy grupet etnike. Kosova tradicionalisht ka qenë fushëbetejë e kryengritjeve, dëbimeve, shpërnguljeve të detyruara dhe të “nxitura”, kolonizimesh, ekspeditash ndëshkuese dhe, natyrisht, dhunës. Dhe gjithmonë dominimi i mëparshëm i njëjës palë ka qenë shkas dhe justifikim për dominimin e palës tjetër” (Popović *et al.*, 1990, 8). Të shihet po ashtu grupi i parë i teksteve në këtë libër, të cilat trajtojnë në hollësi rrethanat historike të marrëdhënieve shqiptaro-serbe.

ndërkombëtar në Kosovë, me të cilën është dashur të garantohet edhe autonomia edhe sovraniteti i pandashëm në suazat e pandryshuara territoriale, është promovuar integrimi multi-etnik i pasluftës në vetë Kosovën *brenda* shtetit të Jugosllavisë/Serbisë. Procesi i një integrimi të tillë të mbikqyruar rezultoi kryesisht i pasuksesshëm, meqenëse funksiononte si substitut për pavarësinë dhe masë për shtyrjen e saj. Pavarësia e Kosovës në vitin 2008, e cila erdhi tepër vonë dhe me çmim tepër të madh për të dyja palët e përfshira (dhe të tjerat) mu në Kosovë, nuk i abrogoi marrëdhëniet e dominimit (Vladislavljević, 2012), as e ka abroguar karakterin fantom të të dyja shteteve të krijuara pas vitit 2008. Rëndësia e “komunitetit” ndërkombëtar për ripërcaktimin e sovranitetit dhe prania e tij e shumëfishtë në Kosovë, mospranimi i Serbisë që ta njohë sovranitetin e Kosovës, ndarja rigoroze e “komuniteteve” etnike dhe mbivendosja e kompetencave shtetërore, ripërkufizimi thelbësor i domethënies së integritetit në territorin ende të kontestuar (Krasnići, 2012) – të gjitha këto elemente e mirëmbajnë karakterin fantom të të dyja shteteve dhe sakralizimin e territorit si pronë, në dëm të jetës si të shpronësuar.²²³

A mund të mendohet ndonjëherë për njerëzit jashtë territoreve në të cilat banojnë? A ekziston në përgjithësi jeta njerëzore jashtë territorialitetit në të cilin është e ngërthyer, veçanërisht jashtë shtetësisë që i është atribuar? Relacionet e dominimit midis Kosovës e Serbisë flasin se sa komplekse është lidhja e brendshme midis këtyre nocioneve. Shteti (në rastin konkret RF e Jugosllavisë, e pastaj edhe Serbia) është amzë që do të duhej të siguronte kushte minimale të përkatësisë juridikisht të formuar, të garantuar me mjete juridike dhe të armatosura (ushtria, policia). Mirëpo, po këto mjete mund të shërbejnë për suspendimin e mbrojtjes juridike dhe obligimit të shtetit ndaj popullatës në territorin e vet, dhe në Kosovë kanë shërbyer pikërisht për këtë. Sepse, “nëse shteti obligohet (lidhet/*bind*) në emër të kombit, duke iu referuar forcës për një version të caktuar të kombit, atëherë shteti edhe realizon zgjidhjen (*unbind*), ai shkarkon, përjashton, dëbon” (Butler & Spivak, 2007, 4-5), duke i shndërruar ato jetë të zgjidhura në jetë paradigmatiche të shpronësuar. Nëse i kthehemi dualitetit të nocionit shpronësim, kjo çështje mund të shtrohet edhe ndryshe: a mund të mendohet rreth njerëzores jashtë logjikës së pronës (territorit [“E kujt është Kosova?”]), si të jo-territorializuar, dhe si jashtë shtrirjes së shtetit që e abrogon statusin legjitim dhe që pikërisht me atë akt të delegjtimimit mohon pjesë të caktuara të njerëzores?

Njerëzorja radikale: të mbash zi për njerëzit, jo për pronat

Në procesin e shpërbërjes së shtetit të përbashkët, Beogradi për shumëkë është bërë një toponim i llahtarshëm, qendër e prodhimit të shkatërrimit dhe pikë nga e cila është gjeneruar shpronësimi. Beogradi është bërë sinonim për manipulim me

²²³ Madje, mund të pohohet se me sakralizimin e territorit (të humbur pa e pranuar këtë) pajtohet me mungesën e mundësisë së dominimit sovran të shtetit (Serbisë) mbi popullatën (e Kosovës), që kompensohet me mjetet fantome të kontrollit mbi popullatën e vet Serbisë. Bëhet fjalë, sipas Filip Ejdusit dhe Jelena Subotiqit (Subotić), për ruajtjen e “sigurisë ontologjike” me monopolizimin e masternarracionit specifik me ngjyrë kombëtare e fetare (Ejdus & Subotić, 2014, 160).

përfytyrime/imazhe për jetët që kërcënojnë, prandaj është legjitime t'i nënshtrohen vrasjes, sepse e kërcënojnë autonominë dhe/ose sovranitetin e shtetit.²²⁴ Ekzistenca e një ligjërimi tejet tjetër nga Beogradi – ligjërim që nuk i sakralizon territoret, nuk justifikon asgjësimin dhe dëbimin e njerëzve, nuk i fsheh me heshtje përdhunimet dhe torturat – i cili, përkundrazi, për të dëshmon publikisht dhe për të publikisht ndjen keqardhje, pikërisht për këtë arsye ka një rëndësi të jashtëzakonshme. Ky pozicion ligjërimor rezervë dhe politikisht radikal – në Beograd shpesh i dënuar me cilësimin si “ustash”, “ballist”, “shiptar”, “i huaj”, “i shitur”, por edhe “bushtëror”, “pederast”, pra, i huaj dhe i pafytyrë në mënyra të tjera – nuk është, ndërkaq, radikal vetëm në Beograd (i cili është këtu një simbol për shtetin dhe opinionin serb) dhe as është radikal vetëm për ata që dëshmojnë nga jashtë me mesazhe të kundërta nga ato të Beogradit zyrtar. Përmes zënies së hapësirave qëndrore publike, shesheve, prej të cilave u nisën mesazhe të panumërta politike, trupa të veshura me të zeza, pa zë, me ndihmën e fjalëve të thjeshta, shqetësuese dhe të shkruara – si “Shqiptaret janë motrat tona”, “Ljubenić – Lubenić”, “Mbajmë mend” – e shndërrojnë dukshëm keqardhjen e palejueshme në një alternativë ndaj pozicionit ligjërimor sovran, i cili ka fuqinë të përcaktojë atë çka është politike dhe, nëpërmjet luftës ose dhunës institucionale, ta zbatojë në vepër. Prej këtij mund të thuhet se kemi të bëjmë, me të vërtetë, me një politikë radikalisht njerëzore, politikë që të shtyn të shtrosh pyetjen se cilave “forma të jetës mund t’u atribuohet statusi i ‘njerëzoreve’, cilat kushte i përcaktojnë horizontet e fragmentuara ‘të njerëzores sonë të ndarë’, cilët trupa vlerësohen, për cilët trupa përkujdesemi dhe cilët i vajtojmë, e cilët mbeten të mbyllur në vete, të pavajtuar dhe të shpronësuar, jashtë dhe matanë kanonit të humanitetit të lartë” (Athanasίου, 2005, 44).

Politika e Rrjetit të Grave në të Zeza shpërfaqet nëpërmjet aktit ritual publik të vajit për jetën që nuk guxon të vajtohet.²²⁵ Paradoksalisht, një akt i tillë është bërë akt kulminant tradhtie, kritike dhe mospajtimi. Kryengritja e parë me trupa kundër shpalljes zyrtare të së drejtës për të dëshmuar dhe vajtuar, kundër shpalljes zyrtare të së drejtës së shtetit në pronë dhe të drejtës për shpronësim të jetëve “të huaja”, në themel është një kërkesë dyvlerëse: si e asaj që është e evidente – se shteti nuk ka të

²²⁴ Pohimi i Shkëlzen Maliqit për Beogradin dhe beogradasit në kohën e bombardimeve më 1999 është domethënës dhe kurrsesi nuk është i vetmuar: “Mua më vjen turp nga Beogradi dhe ndiej që këmba ime nuk do të shkelë më atje, përderisa të mos dekontaminohet një herë e mirë. Është e qartë, pra, se nuk ka qenë e mundur që aq lehtë të ndodhin edhe Vukovari, edhe Sarajeva, edhe Srebrenica, e tani edhe Kosova, nëse Beogradi *liridashës* dhe *liberal* i rrethit të *dysht* (linjë qarkore tramvaji – vër. e përkth) mund të flejë me ndërgjegje të pastër. Nëse për asgjë tjetër, do të duhej vërtet të turpërohen, e jo t’i aktrojnë viktimat e pafajshme të agresionit të NATO-s” (Malić, 2014, 255).

²²⁵ Athena Athanasίου atë jetë që mund të shpallet si diçka më-pak-se-njerëzore, pas shembullit të Agambenit, e përcakton si “jetë lakuriq” (Athanasίου, 2005, 43), jetë që nuk është e kualifikuar për njohje politike. Në gjurmë të Judith Butler, konsideroj që në këtë kontekst do të ishte shumë më e përdorshme shprehja “jettisoned life”, jetë e hedhur (folja *jettison* burimisht shënon aktin e hedhjes së mallit, gjërave jo të gjalla, nga anija, për ta zvogëluar barrën e anijes në situata të jashtëzakonshme), jeta e atyre që nuk janë politikisht të pa-njohur, por që në kushte të caktuara, para së gjithash në kushtet e vendosjes së rendit midis kombit dhe shtetit (*nation – state*), janë tepëricë që është e ngopur me pushtet/fuqi, por e privuar nga të drejtat dhe obligimet (Butler, 2007, 32). Bëhet fjalë, pra, për jetët që legalisht mund të rrëzohen nga kuverta që anija të mos fundoset.

drejtë ta shpallë dhe ta abrogojë njerëzoren – ashtu edhe e asaj tjetrës, sipas së cilës pranohet ndërvarësia themelore dhe domosdoshmëria e politikës së paqes. Në kushtet e përshkruara, kur ekzistojnë “komunitete” qartësisht të ndara, t’i vajtosh/të ndjesh keqardhje për humbjet e komunitetit “tjetër”, humbje që zhvlerësohen (si një pronë e pavlerë) dhe bëhen të pavajtueshme (si jetë të pavlera), përfaqëson një akt politik transgresioni.²²⁶ Të qëndrosh në sheshin qendror të Beogradit me mesazhin në shikim të parë të zbrazët dhe të nemitur “Ljubenić- Lubenić”, vendos moduse krejt të tjera prej asaj që mund të shihet e dëgjohet në opinionin publik (Butler, 2004, 147), një mendim ndryshe nga ai që fillon me pyetjen “Ku është dhe e kujt është Kosova?”, një logjikë tejet tjetër e pronës dhe e shpronësimit.

Takimi i parë i rrjeteve të grave nga Serbia dhe grave nga Kosova është zhvilluar në mars të vitit 2006.²²⁷ Në proklamaten e përbashkët zyrtare (Prishtina + Beograd) theksohet se Koalicioni i Grave për Paqe po krijohet si një nismë qytetare e pavarur e bazuar mbi solidaritetin femëror, i cili i tejkalon ndarjet nacionale e fetare, si dhe kufijtë shtetërorë (The principles, 2006). Në prapavijë të kësaj proklamate të guximshme jehojnë fjalitë me të cilat gratë iu prezentuan njëra-tjetrës gjatë takimit të parë: “Edhe pse vëllai im e ka humbur jetën në luftë, unë këtu mund të bisedoj me ju”; “Vajza ime do të lindet në një botë më të mirë”; “Kurrë nuk kam besuar se do të qaj para serbëve”; “Tek tani nuk turpërohem të them që jam feministe”; “Kurrë nuk do të ndalemi së qari” (Tešanović, 2007, 157-158). Të qarit si zgjidhje katarzike e politikës së transgresionit, të qarit e përbashkët të “tonave” dhe të “tyreve”, e ndërpret ndalesën e vajtimit publik dhe e zhvendos ligjërimin nga pozitat e solidaritetit me identitetin e vet nacional në ligjërimin e paturp feminist. Ky vajtëm është një gjest politik i refuzimit të derealizimit të humbjes, pandjeshmërisë ndaj vuajtjes njerëzore dhe vdekjes, hedhje poshtë e mekanizmave me të cilët arrihet dehumanizimi i të pa-vajtuarve (Butler, 2004, 148). Ajo e qarë është pika në të cilën solidariteti shndërrohet në ndalim të vazhdimit të dhunës, në të cilën bëhesh në themel i ndërgegjegjshëm për shpronësimin, për jetën që është e pasigurt/në gjendje kritike (*precarious life*), e revokueshme dhe e varur nga vullneti i tjetrit

²²⁶ “Nuk bëhet fjalë për qëndrimin se vajtimi/keqardhja është qëllim i politikës, por për faktin se pa kapacitetet që të ndjejmë keqardhje, e humbasim atë ndjenjën e gjallë që na nevojitet për t’iu kundërvënë dhunës” (Butler, 2004, XVIII).

²²⁷ Kjo, gjithsesi, nuk do të thotë se miqësi individuale, që kanë ndikuar në formimin e këtij koalicioni politik, nuk ka pasur edhe më heret. Një dëshmi të çmuar për këtë na e ofrojnë dy “letra” të aktivisteve Lepa Mllagenović (Mladenović) dhe Igballe Rogova (Mladenović, 2014; Rogova, 2014). Kurioziteti për të cilin në letrën e saj drejtuar Lepës flet Igballa, e cila është themeluese e organizatës së parë të grave në Kosovë, Motrat Qiriazit, dhe drejtoreshë ekzekutive e Rrjetit të Grave të Kosovës, ka të bëjë me faktin se pikërisht Julie Mertus e kishte nxitur që për herë të parë ta vizitonte Beogradin, mu në vitin 1995, duke i rrëfyer se si “aktivistet nga Beogradi për çdo javë qëndrojnë në rrugë për të protestuar kundër politikës së regjimit të Millosheviqit. Nuk i besoj. Mendoja se e gjithë Serbia është kundër nesh. Por Julie ishte këmbëngulëse. Ma zgjoi interesimin dhe m’u desh që të bindesha personalisht për një gjë të tillë” (Rogova, 2014, 142).

Tepër heret: si të ruhet komuniteti alternativ?

Takimi i Beogradit dhe Prishtinës në Koalicionin e Grave për Paqe është një shembull i ndritshëm në historinë e gjatë të armiqësive, me të cilin drejtpërdrejt dhe hapur iu kundërvunë logjikës së kontinuumit të dhunës: me pranimin e lëndueshmërisë së vet dhe me refuzimin e vendosur të të drejtës së shtetit, institucioneve ose individëve për ta shkatërruar jetën. Dy takimet e Rrjetit të Grave në të Zeza dhe Rrjetit të Grave të Kosovës më 2006 dhe 2007 janë zhvilluar në Maqedoni, në tokën e “askujt”. Gjatë takimit të parë, aktivistet e Grave në të Zeza shprehën kërkimfaljen e parë publike për krimet mbi popullatën shqiptare, të cilën do ta transmetonte më pas televizioni kosovar RTV21 dhe që ka pasur një jehonë të madhe në opinionin kosovar (Farnsworth, 2007, 4). Në takimin e parë ishin të pranishëm 66, ndërsa në takimin e dytë 69 persona (nga Kosova, Serbia, Bosnja e Hercegovina, bashkë me përfaqësueset e organizatave që i kishin mbështetur takimet). Takimi i dytë, konferenca *Through Women’s Solidarity to a Just Peace* (Me solidaritetin e grave deri te paqja e drejtë), në bazë të të cilit është përpiluar broshura – raport me të njëjtin titull, është organizuar për shkak të vështirësive në realizimin e planit strategjik të Koalicionit të Grave për Paqe, i cili presupozonte shtimin e numrit të aktiviteteve të përbashkëta dhe shtimin e bashkëpunimit për nxitjen e dialogut midis grave nga grupe të ndryshme etnike në Kosovë. Konferenca që një mjet për t’i tejkaluar problemet financiare të komunikimit dhe kalimet e vështirësuar të vijës kufitare midis Kosovës dhe Serbisë për aktivistet kosovare. Konferenca po ashtu që një hapësirë për përcaktimin e katër qëllimeve strategjike të Koalicionit: përmirësimi i cilësisë dhe shtimi i ndikimit të proceseve të së drejtës së transicionit; informimi i instancave të bashkësisë ndërkombëtare mbi praktikën më të mira për mbështetjen e formave ekzistuese dhe të ardhshme të integriteteve post-konfliktuale dhe bashkëpunimit interetnik; përmirësimi i marrëdhënieve të ndërsjella midis komuniteteve serbe dhe shqiptare në Kosovë; dhe shtimi i kapaciteteve të Koalicionit për të reaguar në situata emergjente dhe për të promovuar strategjikisht paqen (Ibid, 8).²²⁸ Nga çka u përmend shihet se ky komunitet i të shpronësuarave, i krijuar me vajtimin transgresiv, kishte vendosmërisht një karakter politik. Dhe që të mund të mbijetojë, të mbijetojë si komunitet politik, ishte e domosdoshme të prodhohen forma të mëtejshme të rrjetëzimit horizontal. Për përmbajtjen dhe drejtimet e tyre

²²⁸ Secili nga qëllimet e përmendura përcillej me një varg aktiviteteve, me të cilat janë bërë përpjekje për implementimin e politikave alternative. Për shembull, qëllimi i parë duhej të realizohej me organizimin e forumeve qytetare në të cilat do të merrnin pjesë shqiptaret dhe serbet në Kosovë dhe në Serbi, ku do të flitej për krimet që janë kryer mbi to dhe në emër të tyre; me organizimin e performancave nëpër rrugët e qyteteve me të cilat do të tërhiqej vëmendja të bashkëpunimi i Koalicionit; me ndjekjen e proceseve gjyqësore për krimet e luftës në Kosovë dhe shkrimin e raporteve rreth tyre; me ofrimin e mbështetjes morale për familjet e shqiptarëve të Kosovës gjatë gjykimeve, si dhe familjeve të serbëve kosovarë që janë viktimat të krimeve të luftës; me përpilimin e ligjeve kundër gjuhës së urrejtjes dhe angazhimin për miratimin e tyre në Serbi, për t’i krijuar kështu mekanizmat juridikë për realizimin e të drejtave të viktimave dhe familjeve të tyre; me angazhimin për mekanizma me të cilët do të ndëshkoheshin krimet e dhunës seksuale të kryera gjatë luftës, si dhe zhvillimi i vetëdijes në opinionin publik që do ta njohë këtë tip të dhunës si krim dhe do t’i nxisë viktimat që të flasin publikisht për to (Ibid., 9)

dëshmojnë marrëveshjet e arritura në takimet e punës të mbajtura në shtator të vitit 2007. Zgjerimi i komunitetit do të mundësonte zmadhimin e koalicionit, veçanërisht nëpërmjet punës së grave serbe nga Kosova dhe grave nga Serbia; realizimi i aksionit “Më njih për të më kuptuar”, ku gratë nga Kosova do të flisnin në qytetet e Serbisë në tubime dhe forume dhe anasjelltas; krijimi i mailing listave me të cilat dy rrjetet do të informoheshin në vazhdimësi rreth ngjarjeve në mjediset e tyre, që do të mundësonte një reagim të menjëhershëm dhe mbështetjen në situata emergjente; shkrimi i deklaratave dhe njoftimeve të përbashkëta; qëndrime të përbashkëta në vende publike ku pllakati “Shqiptaret janë motrat tona” do të plotësohej me pllakatin “Serbet janë motrat tona”, që do të ishte një gjest simbolik dhe ftesë drejtuar komunitetit serb për integrim në jetën e Kosovës (Ibid., 55-60).

Mirëpo, edhe pse marrëveshjet e para të ardhshme është dashur të realizohen që në nëntor të atij viti në bazë të pasionit të fuqishëm për veprim të përbashkët,²²⁹ Koalicioni i Grave për Paqe i ndërpru aktivitetet. Krahas arsyes evidente që hyrja në një shtet jo të njohur, si dhe dalja nga ai në shtetin që nuk e njeh, është një akt që kërkon më tepër se kurajë (ekspozim ndaj dhunës administrative që nuk është pakësuar fare), këtu do të mund të shtrohej gjithsesi edhe çështja e kohës për aktivizëm, veçanërisht të atij që nuk varet nga ca “komunitete të treta” dhe mbështetjes së tyre financiare (të UNIFEM-it, ose të organizatave si Kvinat till Kvinat që i kanë ndihmuar takimet e mëparshme). Pra, krahas çështjes së i/mobilitetit, që në këtë rast është thellësisht e lidhur me çështjen e shtetësisë dhe fondeve që duhet ta mbështesin entuziazmin aktivist (psh. udhëtimin e grave që domosdo nuk janë të kamura nga, të themi, Leskovci ose Bujanoci në Rahovec ose Gjilan për ta realizuar aksionin “Më njih që të më kuptosh”), me siguri do të kenë ekzistuar edhe arsye të tjera që kanë sjellë heshtjen, ndonëse jo shpërbërjen formale të këtij komuniteti.

Një fjalë, kuptimplote dhe e pakëndshme njëkohësisht, mund të shërbejë si tregues: *tepër heret*. Komuniteti i të shpronësuarave ndoshta është krijuar “në kohën e duhur”, të thuash, as tepër heret, as tepër vonë, meqenëse vetë themelimi i tij qe një rezistencë ndaj kohës historike të shkatërrimit dhe kohës së kujtesave politikisht të konstruktura nga të dyja anët. Fillimi i tij do të mund të shënonte fillimin e një kujtese tejet të ndryshme, kujtese e cila *do* që ta ndërpresë qarkun e dhunës. Mirëpo, ky komunitet simbolikisht dhe materialisht domosdo kryqëzohej me komunitetet e tjera, me “tanët” dhe të “tyret”, dhe me “komunitete” të shumta të treta, që nga ato që i mundësojnë negociatat për statusin dhe normalizimin e marrëdhënieve, deri tek ato që e mundësojnë udhëtimin nga Leskovci deri në Gjilan. Prandaj, njëra nga kërkesat që konsiderohej e

²²⁹ Për këtë, për shembull, dëshmon letërkëmbimi pas këtij takimi, ku në letrën nga Beogradi thuhet: “Pas gati 20 vjetësh të politikës serbe të përjashtimit dhe asgjësimit të gjithçkaje që është shqiptare, kemi bërë një hap historik! Nuk ishin këto takime të veçuara të ca individeve gra, pra, nuk është fjala për përjashtime ose për diçka që ndodh vetëm një herë – ky është një koalicion!” Si përgjigje, në fund të letrës nga Prishtina thuhet: “Rruga jonë nuk do të jetë e lehtë. Do të ballafaqohemi me pengesa të shumta. Jemi të rrethuar nga urrejta dha padija. Por, kjo nuk do të na ndalë në rrugën tonë, sepse ne jemi aktiviste. Ne besojmë në aktivizmin tonë. Ne besojmë në paqe dhe drejtësi. Dhe, më e rëndësishmja, ne i besojmë njëra-tjetrës dhe në ardhmërinë që do ta ndërtojme bashkë” (Ibid., 69-70).

një rëndësie të veçantë, ka mundësi edhe për arsye se politikisht ishte më e fuqishmja, e vetvetiu edhe më delikatja, kërkesa për të organizuar vizita të përbashkëta në vendet ku janë kryer krime, posaçërisht në Suharekë (Musliu, 2010), përkohësisht është pezulluar dhe shtyrë. Për një kërkesë të tillë, me të cilën edhe komuniteti i të shpronësuarave do të derdhej në komunitetet tjera pa lejen e tyre dhe me rreziqe, ishte tepër heret.

Tepër heret dhe tepër vonë: elementet utopike të komunitetit të të shpronësuarave

Shpallja e pavarësisë së Kosovës në shkurt të vitit 2008 është moment kyç për të kuptuar kohën në të cilën komunitetet që nga tani (mund të) ekzistojnë. Para së gjithash, bëhet fjalë për themelimin e të resë, për fillimin themeltar, “opcionin zero” (Krasnići, 2013, 121). Në vend të një komuniteti të “tonëve” të shtypur, si territor i ndashëm, si hapësirë e kuazishtetësisë në shtetin e huaj, Kosova më në fund po bëhet një komunitet legjitim, e jo një komunitet i pezulluar dhe përhershëm i mbikëqyrur i kuaziqytetarëve (përkundër mungesës së njohjes universale). Krahas kësaj, meqenëse shteti themelohet sipas modelit të “shtetit të ri” (Brubaker, 1992; Krasnići, 2013), Kosova bëhet një komunitet i ri qytetar dhe multietnik i të gjithë qytetarëve të saj. Një fillim i tillë i ri ka mundur që në mënyrë efikase ta abrogojë nevojën për komunitete alternative, meqenëse vetë shteti mund të përfytyrohet si i ndërtueshëm si komunitet alternativ – si një komunitet më i mirë, më i barabartë, më integrues për të gjitha qytetaret dhe qytetarët e vet. Me fjalë të tjera, është e mundshme dhe, për më tepër, e dëshirueshme të besohet se aktivizmi mund të përhapet në administratë, e cila me efikasitet merret me zhvillimin dhe implementimin e politikave që i fuqizojnë qytetaret dhe qytetarët, e fuqizojnë pjesëmarrjen e tyre në komunitet, hapin hapësirën për ballafaqim me të kaluarën dhe nxisin marrjen e vendimeve më të dobishme për të ardhmen e vendit. Nga ana tjetër, edhe pse me pavarësinë e Kosovës edhe Serbia është bërë një shtet tjetër, në të rrethanat e këtilla të fillimit, madje as në nivel simbolik, nuk janë parë si të mundshme.

Pra, vetëm një gjysmë viti pas takimit të fundit të Koalicionit të Grave për Paqe ndodhi akti që e vuri në sprovë mundësinë e mbijetesës së komunitetit alternativ (tani matanë kufirit). Mbijetesa e tij, ndër të tjera, varej në masë të madhe nga gadishmëria që format alternative të veprimit aktivist të barten në mekanizmin e punës së vetë shtetit. Nëse, vërtet, besohet që shteti ka potenciale ta nxisë anën pozitive dhe pamundësojë anën negative të shpronësimit, atëherë vetë shteti bëhet i përfytyrueshëm si një komunitet alternativ. Me këtë, komunitetet e tjera alternative nuk janë më të rëndësishme ose rëndësia e tyre bie esencialisht. Është e mundshme që pikërisht këtu të kërkohen arsyet e tulatjes së këtij koalicioni: fillesat e komuniteteve të reja nuk kanë koinçiduar, besimi te shteti dhe mundësitë e tij që pika e ndarjes, e jo një lëvizës për një veprim të përbashkët tjetër.

Entuziazmi i një rrjeti të fuqishm dhe të përdëgëzuar të organizatave të grave, siç ishte Rrjeti i Grave të Kosovës, të cilat përvojën e tyre e kishin ndërtuar në rrethana të jashtëzakonshme dhe vazhdimisht të pezulluara, vështirë që mund të krahasohet me parimet, por edhe me pozicionin e Grave në të Zeza në Serbi, si para ashtu edhe pas vitit 2008. (Zajović, 2007). Për këtë arsye është e domosdoshme të shtrohet pyetja në cilën masë entuziazmi në raport me mundësitë e shtetit e ka ndalur zhvillimin e këtij komuniteti të të shpronësuarash, nëse gratë nga Serbia kanë mbetur “tradhtarë” të shtetit të tyre, një opsion politik që është e *pamundshme* ta integrosh, përderisa gratë nga Kosova qëllimet e rikuperimit, integritit dhe fuqizimit janë përpjekur t’i realizojnë brenda kornizave të shtetit të tyre të ri. Me krijimin e dy shteteve, konteksti i “tonëve” dhe i të “tyreve” nuk është zhdukur: aktivistet e dy rrjeteve me të edhe më tutje kanë mbetur të ndara – si në paragrafin e cituar në fillim të këtij teksti – megjithëse jo me kombin, por me shtetin kombëtar.

Në tekstin, në të cilin trajton etikën e Grave në të Zeza, të parashtruar gjatë takimit të parë të Koalicionit të Grave për Paqe, por edhe në raste të tjera të shumta, Stasha Zajović (Stasha Zajović), koordinatore e Rrjetit të Grave në të Zeza, pohon: “Si feministe, ne e kemi detyrim që t’i shkelim konsenzuset e imponuara nacionale, sepse vetëm ashtu veprojmë në të mirë të paqes. Si feministe, jemi të detyruara që të jemi tradhtarë të të ashtuquajturve interesa nacionalë, sepse feminizmi është jo vetëm respektim i të tjerëve dhe i të ndryshmëve, por edhe e drejtë që vetë ne t’i përkufizojmë interesat dhe nevojat tona” (Ibid., 80). Si feministe që interesat dhe nevojat e veta i përkufizojnë në mënyrën e shpronësimit, që shfaqet si vetë kushti i autonomisë, ne mund të heqim dorë edhe nga vendi ynë, edhe nga territori ynë, e madje, me aktet e padëgjueshmërisë, edhe t’i vetëkufizojmë të drejtat tona dhe hapësirën për veprim. Por, këtu duhet nënvizur se ta vësh në pikëpyetje “tëndin” është e mundshme vetëm nëse ai zotërohet të paktën simbolikisht: autonomia që bazohet mbi ndërvarësinë e kërkon autonominë e trupit dhe një hapësirë autonome publike, në të cilën nuk i nënshtrohem arbitrarisht vrasjes dhe përjashtimit.

Për këtë arsye, në frymën e logjikës së shpronësimit, ky tekst domosdo duhet përfunduar me pyetje, e jo me përgjigje të prera. Është e domosdoshme të shtrojmë pyetjen nëse ekzistojnë gradacione të pozitës së tradhtares dhe shkallëzim në jolualitet. A është e mundshme që njësoj të angazhohemi për joviolençë nëse mbi ne është bërë dhunë, dhe nëse refuzojmë të pajtohemi me dhunën e kryer në emrin tonë? Si është e mundshme të krahasohen lëndueshmëria potenciale, si kusht për një botë më të barabartë, dhe ngjarja e të qenit e lënduar dhe traumat si gjendje shpronësimi të përherëshëm? A është e mundshme në të njëjtën mënyrë të interpretohet shpronësia nëse nisemi nga perspektiva e atij që i është marrë pronësia mbi shtëpinë ose kufijtë e trupit të vet, dhe atij që dëshiron ta mbrojë të drejtën që vrasja dhe dhunimi të mos ndodhin kurrë më? A mund të përjetohej paqja njësoj si kur e përjeton personi që paqen e mendon si garanci të shtetit, i cili do ta vendosë me pavarësinë e vet, ose ai person që heq dorë nga shteti, me jolualitet dhe rezistencë të vazhdueshme, meqë shteti e shkel çdo premtim të paqes?

A mund të thuhet, më në fund, se kusht i mundësisë së komunitetit të shpronësuar, të krijuar në formën e Koalicionit të Grave për Paqe, ishte pikërisht pozita prej tradhtari e njëres pjesë të tij dhe mungesa e shtetit si kornizë legjitime për pjesën e tij të dytë? Nëse kësaj i përgjigjemi me pohim, mbetet edhe një pyetje trazuese. A është fare e mundshme mbijetesa e komunitetit të të shpronësuarave si një gjendje e përhershme, e jo vetëm si një masë e përkohshme: apo ndryshe, a është alternativa e mundshme në çfarëdo mënyre tjetër përveçse si utopi?

Literatura:

ATHANASIOU, A. (2005) Reflections on the Politics of Mourning: Feminist Ethics and Politics in the Age of Empire. *Historiein*. Vol. 5. fq. 40–57.

BATLER, Dž. (2007) Dehumanizovanje neprijateljja. Intervju sa Džudit Batler. në Aničić D. (red.). *Fragmenta Philosophica I*. Loznica: Karpos.

BOURKE, J. (2013) *What it means to be Human?* London: Virago Press.

BRUBAKER, W. R. (1997) Citizenship Struggles in Soviet Successor States. *International Migration Review*. XXVI (2). fq. 269–291.

BUTLER, J. (2004) *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London and New York: Verso.

BUTLER, J., SPIVAK G. C. (2007) *Who Sings the Nation-State? Language, Politics, Belonging*. London, New York, Calcutta: Seagull.

BUTLER, J., ATHANASIOU A. (2013) *Dispossession: The Performative in the Political*. Cambridge: Polity.

EJDUS, F., SUBOTIĆ J. (2014) Kosovo as Serbia's Sacred Space: Governmentality, Pastoral Power, and Sacralization of Territories. në Ognjenović G. And Jozelić J. (red.). *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*. Palgrave Macmillan.

FARNSWORTH, N. (2007) *Through Women's Solidarity to a Just Peace. A Report Based on the Women's Peace Coalition Second Annual Conference*. Prishtina/Belgrade: Women's Peace Coalition.

FRAZER, E., HUTCHINGS K. (2014) Feminism and the critique of violence: negotiating feminist political agency. *Journal of Political Ideologies*. 19 (2). fq. 143–163.

GILLIGAN, C. (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press.

JANJIĆ, D., LALAJ A., PULA B. (2009) Kosovo under the Milošević Regime. në Ingrao C., Emmert T. (red.). *Confronting the Yugoslav Controversies*. Purdue University Press.

KRASNIĆI, G. (2012) Preklapanje nadležnosti, sporna teritorija, nerešen status države: komplikovan slučaj državljanstva na Kosovu. në Šo Dž., Štikš I. (red.). *Državljanii državljanstvo posle Jugoslavije*. Beograd: Clío.

- MALIĆI, Š. (2014) *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd: Mostart.
- MERTUS, J. (1999) *Women in Kosovo: Contested Terrains*, në Ramet S. P. (red.). *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania State University.
- MLAĐENović, L. (2014) Pismo Igbali Rogova: Beleške o lezbejskim telima u našim heteronormativnim državama. në Zajović S., Urošević M. (red.). *Feministička etika odgovornosti*. Beograd: Žene u crnom.
- MUSLIU, F. (2010) *Masakr u Suvoj Reci – mart 1999*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- NAKARADA, R. (2007) Slučaj Kosmeta – jedinstvena proizvoljnost. *Sociološki pregled*. 41 (3). fq. 305-326.
- POPOVIĆ S., JANČA D., PETOVAR T. (1990) *Kosovski čvor: drešiti ili seći? Izveštaj nezavisne komisije*. Titograd: Chronos.
- RAJNEK, Dž. (2002) Pripravni na rat: tiha opsada Kosove. në Halpern Dž., Kaidikel D. (red.). *Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*. Beograd: Samizdat.
- ROGOVA, I. (2014) Ljubav iznad granica: Pismo Lepi, mojoj feminističkoj mentorki. në Zajović S., Urošević M. (red.). *Feministička etika odgovornosti*. Beograd: Žene u crnom.
- SEVENHUIJSEN, S. (2005) Vrednosti koje održavaju život: etika briga o ranjivosti i zaštiti. në Zaharijević A., Zajović S., Belenzada T. (red.). *Suočavanje s prošlošću: feministički pristup*. Beograd: Žene u crnom.
- TEŠANOVIĆ, J. (2007) Ženska definicija genocida. në Zajović S., Perković. M., Urošević, M. (red.). *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom.
- The Principles of the Women's Peace Coalition, 2006, e disponueshme në http://zeneucrnom.org/index.php?option=com_content&task=view&id=199&Itemid=54 (e parë për herë fundit më 30.3.2015).
- VLADISAVLJEVIĆ, N. (2012) Kosovo and Two Dimensions of the Contemporary Serb-Albanian Conflict. në Hudson R., Bowman G. (eds.). *After Yugoslavia: Identities and Politics Within the Successor States*. Palgrave.
- ZAHARIJEVIĆ, A. (2014) *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina*. Loznica: Karpos.
- ZAJOVIĆ, S. (2007) Ne u naše ime – feministička etika i suočavanje sa prošlošću. në Zajović S., Perković M. Urošević M. (red.). *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom.

Përktheu: Anton Berishaj

Adriana Zaharijević

Institute for Philosophy and Social Theory
University of Belgrade

The Community of the Dispossessed: Women's Peace Coalition

Abstract:

The paper delves into the possibility of constituting and preserving the alternative forms of communities, here exemplified by the Women's Peace Coalition formed by Kosova Women's Network and Women in Black network (Serbia). The principal question which paper puts forward is whether communities that surpass identitarian belonging can exist, and what is their relation to 'communities' defined by territoriality, nation (or nation-state), as well as to artificial and symbolic supra-national communities. The main aim of the paper is to examine the political potential of a community which seeks to ground itself within the logic of peace and refusal of the logic of possession (under the slogan: People, not territories). The community of feminist activists is defined as the community of the dispossessed, and the concept of dispossession is taken from Judith Butler's and Athena Athanasiou's work and contextualised. The introduction of this concept enables a different approach to a context of ambivalent, divided, inoperative state, where the wounds of war are still festering.

Key Words:

community, dispossession, Women's Peace Coalition, Kosova Women's Network, Women in Black

Botimin e ketij libri e mbeshteti edhe:

traduki^T

Partnerë të projektit:

BETON

qendra
multimedia

 INSTITUT ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU
UNIVERZITET U BEOGRADU

Katalogimi në botim – (CIP)

Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”

94(=18)(091)

94(496.51):(497.11)

Figura e armikut : ripërftyrimi i marrëdhënieve shqiptaro-serbe / redaktorë të botimit Rigels Halili...[et al.] ; përkthyes Anton Berishaj...[et al.]. – Prishtinë : Qendra Multimedia, 2016. – 502 f. ; 21 cm.

Literatura : f. 497-498

1. Halili, Rigels 2. Berishaj, Anton

ISBN 978-9951-651-15-8

[...] Duke marrë për bazë idenë se teoria është thellësisht politike dhe se ndikon gjerësisht në mënyrën sesi e përfytyrojmë dhe e ndërtojmë botën tonë, qëllimi ynë ishte që t'i jepnim publikut një botim, ku në mënyrë kritike promovohet politika e miqësisë. Gjithashtu, qëllimi ynë ishte që të inkudrojmë në dialog shkencëtarë dhe intelektualë nga Kosova, Serbia si dhe nga Shqipëria, duke e zgjeruar kështu spektrin e çështjeve, që na lidhin me njëri-tjetrin... mendojmë se ka ardhur koha që nëpërmjet angazhimit vetjak dhe afirmimit të atyre zërave *brenda* kulturës serbe dhe shqiptare, të cilat kanë kërkuar dhe kërkojnë një bashkëpunim dhe respekt të ndërsjelltë, të ndërtohet një traditë e re, e cila në kundërshtim me diskursin aktual të armiqësisë do të promovojë *një lloj tjetër marrëdhëniesh*. [...]

ISBN 978-9951-651-15-8

9 789951 651158

Projektin "Figura e armikut: Ripërfytyrimi i marrëdhënieve shqiptaro-serbe" e financon Programi Rajonal për Promovimin e Kërkimit Shkencor në Ballkanin Perëndimor (RRPP). Për më shumë informacion drejtoju:

www.rpp-westernbalkans.net
www.facebook.com/RRPP.Balkans
www.vimeo.com/rpp